Osmanlı Urfası

Cilt: 2

Editör
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

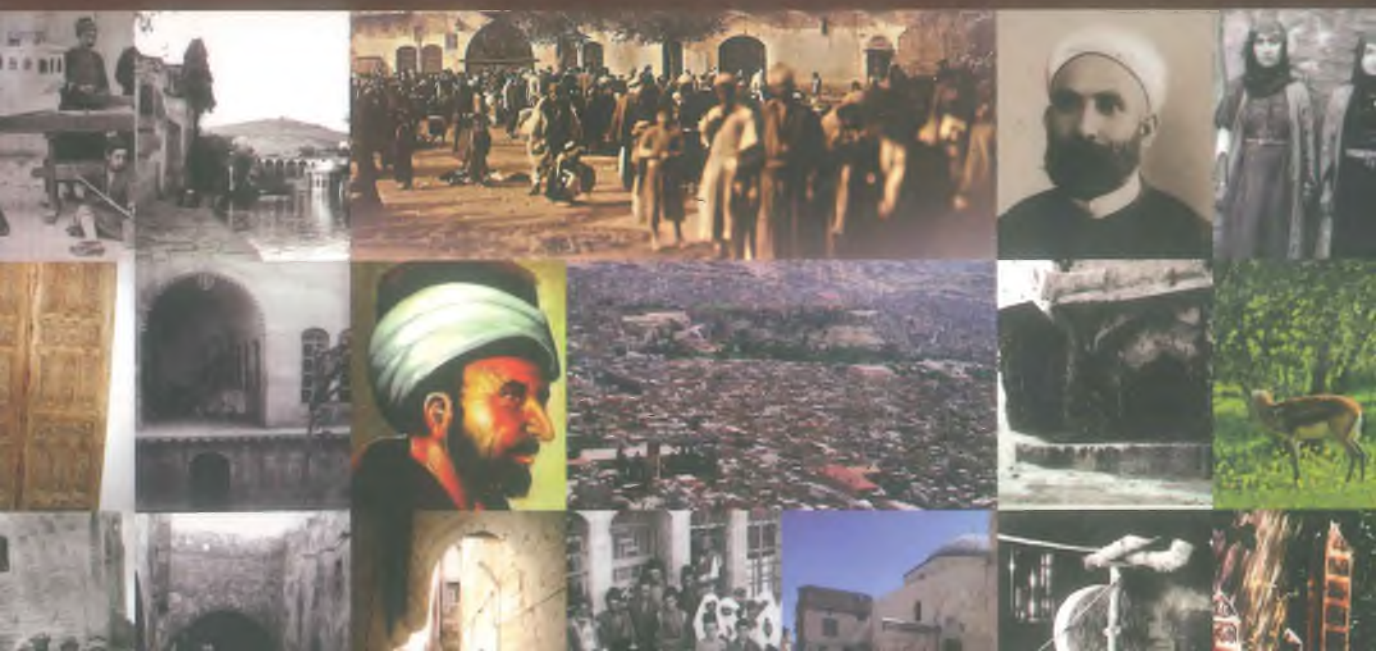

ŞANLIURFA

BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

Osmanlı Urfası

Cilt 2

Editör

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Şanlıurfa – Türkiye

Şanlıurfa Büyükşehir
Belediyesi'nin
Kültür Hizmetidir

OSMANLI URFASI
Cilt: 2
Urfa Okulu Yayınları
2018

Editör
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Koordinatör
Murat MÜJDECİ

Osmanlı Urfası
ISBN: 978-975-8165-36-0 (2.c)
1. Basım: 2018 - İSTANBUL

Dizgi
İsmail ASOĞLU

Ofset Hazırlık
Grafinet Reklam Ajansı
www.grafinetmedya.com

Baskı
Orient Basım Yayın San. Tic. A.Ş.
İSTANBUL

Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında,
yazılı izin olmaksızın hiçbir yöntemle çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

Takdim 1
Sunuş 2

1. Kısım
Şehir, Mekânlar ve Yapılar
Osmanlı Urfası'nm "Amentüsü" Olan Mekânlar: 9
Osmanlı Dönemi Siverek Meydan, Mahalle ve Sokakları 57
XVI – XVIII. Yüzyıllarda Urfa Şehir Merkezinde Yerleşim 95
Siverek Çarşı, Hamam ve Kahvehaneleri 109
Urfa-Halep Kervan Yolu Üzerinde Bir Derbent:
Çarmelik Derbendi 135
II. Abdülhamid Devrinde (1876-1909)
Urfa'da Sosyo-Mekânsal Değişimler 146

2. Kısım
Şehir, Bürokrasi, Mistisizm ve Yaşamlar
Mistisizm ve Mecma'-ül Bahr 165
II. Meşrutiyet'in Urfa'da Karşılanışı ve Şeyh Müslim Olayı 181
Karaköprü Kariyesinin Şazeli Şeyh Ali Dede'ye
Temlikine Dair Ferman 189
XIX. Yüzyılda Urfa'da Bir Tarikat Şeyhi:
Erbilli El-Hâc Abdülkadir Efendi. 197
Son Dönem Osmanlı Bürokrasisinde Urfalı Memurlar 219
Hamidiye Alaylarının Kurulması ve Urfa'mn Nüfusu 257

3. Kısım
Şehir Nüfus ve İktisadi Yaşam
Osmanlı Döneminde Urfa Şehrinin Demografik Yapısı 269
XIX. Yüzyılda Haleb Vilayeti Bağlamında Mali Yönetimde
Mahalli Meclisler ve Urfa'da Kamusal Yatırımlar 292
Adli Bir Reform Olarak Ticaret Mahkemeleri ve
Urfa Ticaret Mahkemesi 317
XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Urfa'da Ticaret 326
Urfa'da Tanzimata Geçiş Sürecinde İdari ve Mali Yapı 349

4. Kısım
Şehir, Şiir ve Vakıf
Şeriyye Sicillerine Göre Ermenilerin Urfa Kazasındaki
Vakıf Faaliyetleri (1884-1889) 375
Osmanlının Son Yüzyılında Urfa'da Kadın Vakıfları 415
Urfa'dan İstanbul'a Nâbî 420
Diyarbakır Şiir Meclislerinde Urfalı Nâbî 431
Nâbî'nin Güzellik Anlayışı 438
Osmanlı Dönemi Urfa Vakıflarında Suistimaller ve Görevden Almalar 455
Sonuç 472
Şanlıurfa Koçviran Köyü Kayı Boyu Mezarlığı 475
Dizin 496

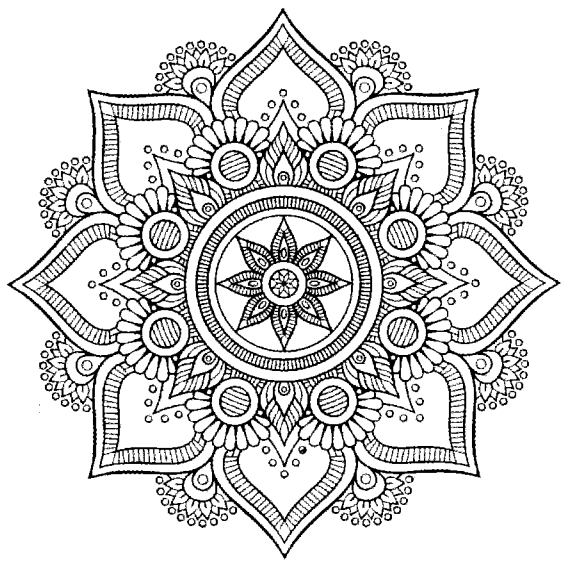

TAKDİM

Kıymetli Okurlar,

Coğrafi konumu nedeniyle birçok dinin, kültürün, medeniyetin buluşma noktası haline gelen gizemli şehir Şanlıurfa 12.000 yıllık geçmişe sahiptir. Bu güzel şehir, Nuh tufanından sonra kurulan ilk yedi yerleşim merkezinden biridir.

Mezopotamya'yı Anadolu'ya bağlayan ticaret merkezi olmasının yanı sıra Hz. İbrahim'in dünyaya geldiği, Hz. Eyyüp'ün sabır sultanı olduğu, Hz. İsa'nın mendilini göndererek kutsadığı ve daha birçok peygamberin ayak bastığı Şanlıurfa'nın üç semavi din için bir anlamı vardır.

Kuruluşunda bu yana kozmopolit yapısıyla üzerine sinen mistisizmi şimdilerde bile hissettiren yegâne şehirlerden birisidir. Çok tanrılı dinler döneminden başlayarak tevhid inancının kabulüne kadar en verimli tarım alanı olmakla beraber din, kültür, edebiyat, felsefe alanında eğitim veren dünyanın ilk İslam üniversitesinin kurulduğu kadim bir şehirdir. Dört bir yanı tarihle yoğrulan Şanlıurfa, Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı egemenliği altına alınmış, çoğu zaman merkez konumunda bulunmuştur. Gerek edebi gerek dini gerekse askeri alanda önemli şahsiyetler yetiştirmiştir. Divan edebiyatının unutulmaz şairi Nabi de bu toprakların insanıdır. Bu dönemde hüsn-i hat, taş süsleme, mimari ve musuki alanında da öne çıkılmıştır. Tarihinde kahramanlık yatan Urfa'nın, Şanlıurfa olma hikâyesi de oldukça etkileyicidir.

Peygamberler şehri vasfının yanı sıra, dünyanın en değerli mozaikleriyle yerli ve yabancı turistlerin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Ayrıca Göbeklitepe tapınaklarıyla tarihin seyrini değiştiren bu mistik şehir, tüm dünyayı şaşırtmaya devam edeceğe benziyor. Değerli okurlar, elinizdeki bu eserin şehrimizin Osmanlı dönemi tarihine ışık tutup okurlarını aydınlatacağına inanıyorum. Bize düşen tarihimizin gölgesinde bu engin kültür mirasına sahip çıkmak, örf, adet, ananelerimizi yaşatarak Şanlıurfa'yı kültür ve medeniyetin başkenti haline getirmektir. Bu tarz eserleri daha da arttırıp tarihine ve ecdadına sahip çıkan genç bireylerin yetişmesini, milli duygular eşliğinde geleceğin parlak sayfalarında yere sağlam basan, gayretli bir neslin, ülkelerini temsil ederken, bu yolda gelebileceği en üst seviyeye ulaşmasını temenni ediyorum.

Nihat ÇİFTÇİ
Şanlıurfa Büyükşehir Belediye Başkanı

SUNUŞ

İlk satırlarını okumaya başladığınız bu kitap, uzun yıllar süren arşiv belgelerinin okununup değerlendirilmesiyle ortaya çıkan özgün yayınlanmamış makaleler ile akademik çalışmalar olarak yayınlanmış araştırmalardan oluşmaktadır.

Tarih boyunca Urfa'da maddi ve manevi anlamda oluşan varlığın hikâyesi, ancak disiplinlerarası yapılacak çalışmalarla aydınlanacaktır. Çağların varlık kodlarının anlaşılması, her dönemin ruhunu kavramakla mümkündür. Bu anlamda Urfa'nın genel tarihi içinde, Osmanlı Dönemi hep kenarda kalmıştır. Aslında "Osmanlı Urfası" Urfa tarihinin en dinamik sürecini oluşturmanın yanında hem mekânsal hem de sosyokültürel uzantıları açısından günümüze kadar uzanmaktadır.

Turgut Cansever, şehrin Batı Avrupa an'anesinden tamamen farklı bir biçimde oluşumunun en belirgin örneklerinin İslam şehirlerinde, en parlak ve İslami özelliği en üst düzeyde yansıtan şehirlerin de Osmanlı şehirleri olduğunu, belirtir. Osmanlı Urfası'nın anlaşılması, şehrin biraz da hem hareketli hem de durağan bakış açısıyla mercek altına alınmasıyla mümkündür. Rönesenas'ta insanın dünyayı anlaması için durduğu yerden karşısına bakmasını esas alınırken, hareketli kültürlere sahip mekânlar için, o nesnenin etrafında dolaşması, ona her cepheden bakması, varlığı hareket eden insan gözüyle algılaması gerektiği kabul edilmekte idi. Bu yaklaşımla batı birçok şehir, ülke ve toplum hakkında detaylı bilgi sahibi oldu. Bu iki perspektif ile Urfa'nın hem geçmiş birikimi mekân, insan ve yaşamlar bağlamında anlaşılmalı, hem de mevcut durum ile gelecekteki işlevleri ortaya konulmalıdır. Bu nedenle her biri, bir mimari abide olan cumbalı evler, çeşmeler, soluk taşları, kabaltılar ve tetirbelerle süslenen sokakların, ziynet gibi dizilen minarelerin, gökyüzünün süsü olan kubbelerin hikâyeleri, ustaları, yapı pratikleri ile toplumsal dinamikleri ortaya konulmalıdır. Osmanlı irfan, hikmet ve estetiğini sunan bu mekân ve insanların, kültürel derinliklerini tespit etmek, Osmanlı dönemi Urfası'nın anlaşılmasına katkı sunacaktır.

Urfa; bilgi, hikmet ve yeteneğin ışığıyla oluşturulmuş bir şehirdir. Mimari dizaynı, her biri ayrı bir tarihi abide olan evleri, sokakları, mahalle meydanları, şehir kapıları, abideleri, anıtları ile asırlar süzgecinden süzülen rafine lezzetleriyle eşsizliğin abidesidir.

"Nahit taş"larla inşa edilen kent; müzik, mistisizm, ilim, yemek sanatlarıyla şehir tasavvurunu bambaşka bir boyuta taşımaktadır. Bu anlamda Urfa, tarih boyunca çelişkilerden uzak bir şehirdir. Osmanlı Urfası'nın mimari tezyinatı incelendiğinde, herşeyin "yerli yerine" konduğu ve şehir sakinlerinin kendilerine biçtikleri görevin şehri güzelleştirmek olduğu görülecektir. Bu görev; şehirde her mekânın içine bir dünya inşa edip, kendi yeryüzü cennetini kurma çabasıdır.

Mimarinin çekingen, mütevazı ve yalın bir şekilde ifade edilmesinin arka plandaki bilgeliğin anlaşılması gerekir. Mimaride, kurumlarda, kavramlarda, musikide, resimde, şiir ve edebiyatta ortaya çıkan benzersizlik, Urfa'nın özgünlüğünü göstermektedir. Şehrin abidevî ve kutsal yapısına gereken saygının gösterildiğinin kanıtı; antik, ortaçağ ve Osmanlı Urfası'nın bugün dimdik ayakta olmasıdır.

Bugün Urfa'da Osmanlı kültürünün; camileri, medreseleri, hanları, mahalleleri, sokakları, evleri gibi mimari yapılarla yaşadığını görmekteyiz. Ancak herşeye ragmen Urfa'nın, Osmanlı soyut kültür mirasını ortaya koymada ve anlamada aynı başarıyı gösterdiğini söyleyemeyiz. Bir anlamda şehrin manevi-kültürel derinliği, popüler kültür perdesi altında görünmez hale gelmiştir. Şehrin kirlenmesi, ruhunun ıskalanması ve varlığının bilincinden uzaklaşmasıyla başlamıştır. Şehrin ruhundan uzaklaşmak; kültürel yozlaşmanın da başlangıç safhasıdır. Bu aynı zamanda, şehir hakkında oluşan toplumsal şuurdan da uzaklaşmadır.

Bu çalışmamızda yer alan "Osmanlı dönemi mekân oluşum ve felsefesi", "Osmanlı Dönemi Urfası'nın sokak ve caddeleri ile ve bu yapılarda yer alan tetirbeler, soluk taşları, madarlar", "Osmanlı Dönemi Siverek Meydan, Mahalle ve Sokakları", "XVI - XVIII. Yüzyıllarda Urfa Şehir Merkezinde Yerleşim" ve "Siverek Çarşı, Hamam ve Kahvehaneleri" makaleleriyle Osmanlı dönemi şehrinin fiziki yapısı ile ilgili bir farkındalık oluşturacaktır. Şehrin mistik kültürüne dair "Mistisizm ve Mecma'ül Bahr", "II. Meşrutiyet'in Urfa'da Karşılanışı ve Şeyh Müslim Olayı", "XIX. Yüzyılda Urfa'da Bir Tarikat Şeyhi: Erbilli El-Hâc Abdülkâdir Efendi (Ö. 1898)" ve "Karaköprü Kariyesinin Şazeli Şeyh Ali Dede'ye Temlîkine Dair Fermân" makaleri de toplumsal şuurun canlanmasına katkı sağlayacaktır.

Şehrin iktisadi yapısına dair veriler "Gümrük Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Urfa'da Ticaret" ve "Urfa'da Tanzimat'a Geçiş Sürecinde İdari ve Mali Yapı" makalelerinde değerlendirilmiştir. Bu araştırmalarla Ortaçağ ve Osmanlı ticaret kenti olan Urfa'nın ekonomik kodlarının tartışılmış olması ayrıca kayda değerdir.

Osmanlı modernleşme sürecinin Urfa'daki izlerini de "II. Abdülhamid Devrinde (1876-1909) Urfa'da Sosyo-Mekânsal Değişimler", "Urfa'da Tanzimat'a Geçiş Sürecinde İdari ve Mali Yapı", "XIX. Yüzyılda Haleb Vilayeti Bağlamında Mali Yönetimde Mahalli Meclisler ve Urfa'da Kamusal Yatırımlar", "Adli Bir Reforum Olarak Ticaret Mahkemeleri ve Urfa Ticaret Mahkemesi", "Son Dönem Osmanlı Bürokrasisinde Urfalı Memurlar" ve "XIX. Yüzyılda Haleb Vilayeti Bağlamında Mali Yönetimde Mahalli Meclisler ve Urfa'da Kamusal Yatırımlar" makalerinde görmek mümkündür.

"Güzel" ve "İyi" olanın tasviri, Urfa'da Nabi'nin beyitlerinde zirveye ulaşmıştır. Bu anlamda "Urfa'dan İstanbul'a Nâbî", "Diyarbakır Şiir Meclislerinde Urfalı Nâbî", ve "Nâbî'nin Güzellik Anlayışı" makaleleri Osmanlı Urfası'nın edebiyat ve şiir birikimini anlatması açısından önemlidir.

On iki binlik Urfa tarihinde, Osmanlı dönemi 500 yıllık bir bölümü kapsamaktadır. Urfa'nın Osmanlı egemenliği altına girmesiyle mekânsal yerleşimleri ile örgütlenme ağının bilinmesinin, geleceğin inşasına da katkı sağlayacı inancındayız. Başkalaşmaya götüren restorasyonlar ve şehri dizayn edeyim derken yıkılan şehir örneğini Yıldız meydanı-Divanyolu, Vali Fuat Bey caddesi ile Demokrasi (12 Eylül) caddesinin açılma süreclerinde yaşandı. Bu süreçlerde şehir, adeta alkışlarla yıkılmıştır. Yıkarak yapmağın tarihi kentler için ne büyük bir fecaat olduğu, mekânların kimliklerini kaybetleriyle daha iyi anlaşılmaktadır.

Urfa mimarlık kültürü; maharetli, hikmet ve teknik bilgiye sahip ustaların elinde, "herşeyin yerli yerine konduğu" örneklerin olduğu şaheser bir şehirdir. Urfa'nın uzun tarihinde oluşan kültür hazinesini gözardı edemeyiz. Bu anlamda Osmanlı döneminde oluşan birikimi gözden ırak tutmak, şehre yapılabilecek en büyük haksızlıktır. "Osmanlı Urfası" çalışmamızla, Urfa'nın Osmanlı dönemine sadece bir ışık yakılmıştır. Bu haliyle bu eser, herhangi bir şekilde konuyu tüketmekten uzaktır. Sadece birkaç ışık saçmıştır. Devesa 500 yıllık Osmanlı birikimi araştırmacıları beklemektedir...

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ
Harran Üniversitesi
Öğretim Üyesi

Fotoğraf: Abdullah Ekinci / Kayı Damgası Koçviran Mezarlığı Şanlıurfa

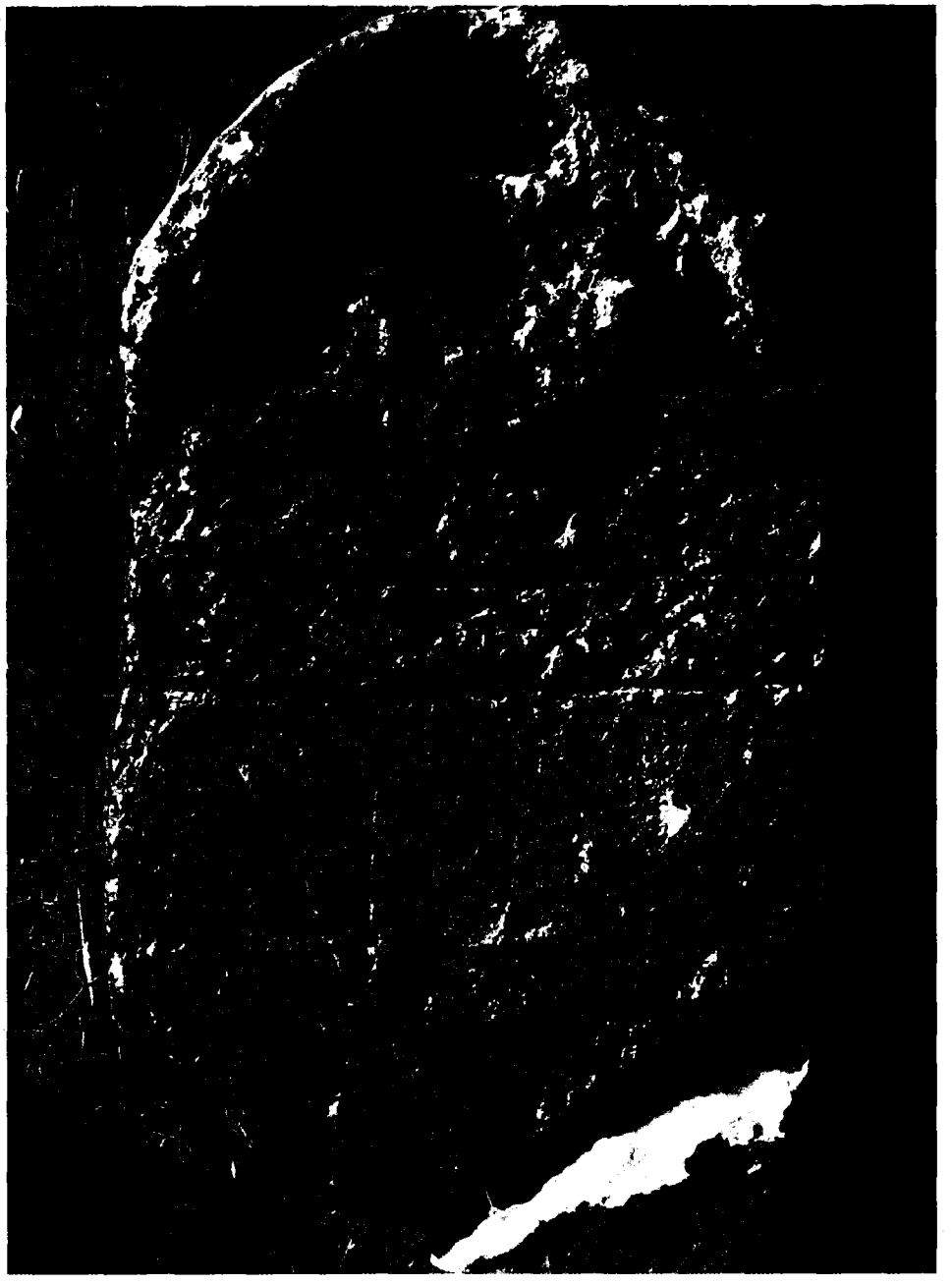

Fotoğraf: Abdullah Ekinci / Güneş Motifli Koçviran (Kayı) Mezarlığı Şanlıurfa

Fotoğraf: Abdullah Ekinci / Güneş Motifli Koçviran (Kayı) Mezarlığı Şanlıurfa

BİRİNCİ KISIM

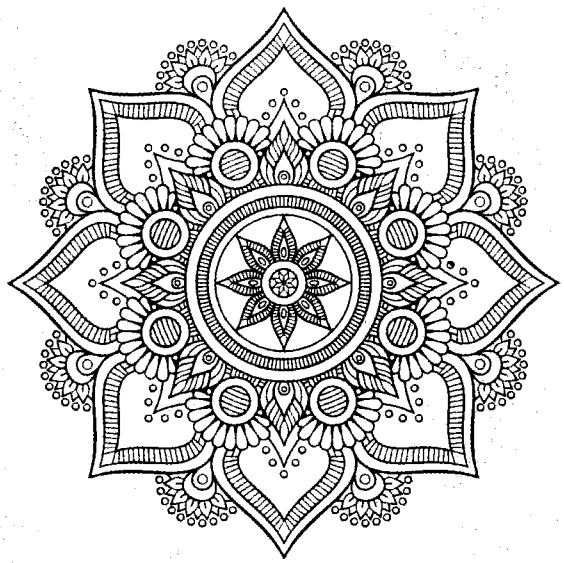

Şehir, Mekânlar ve Yapılar

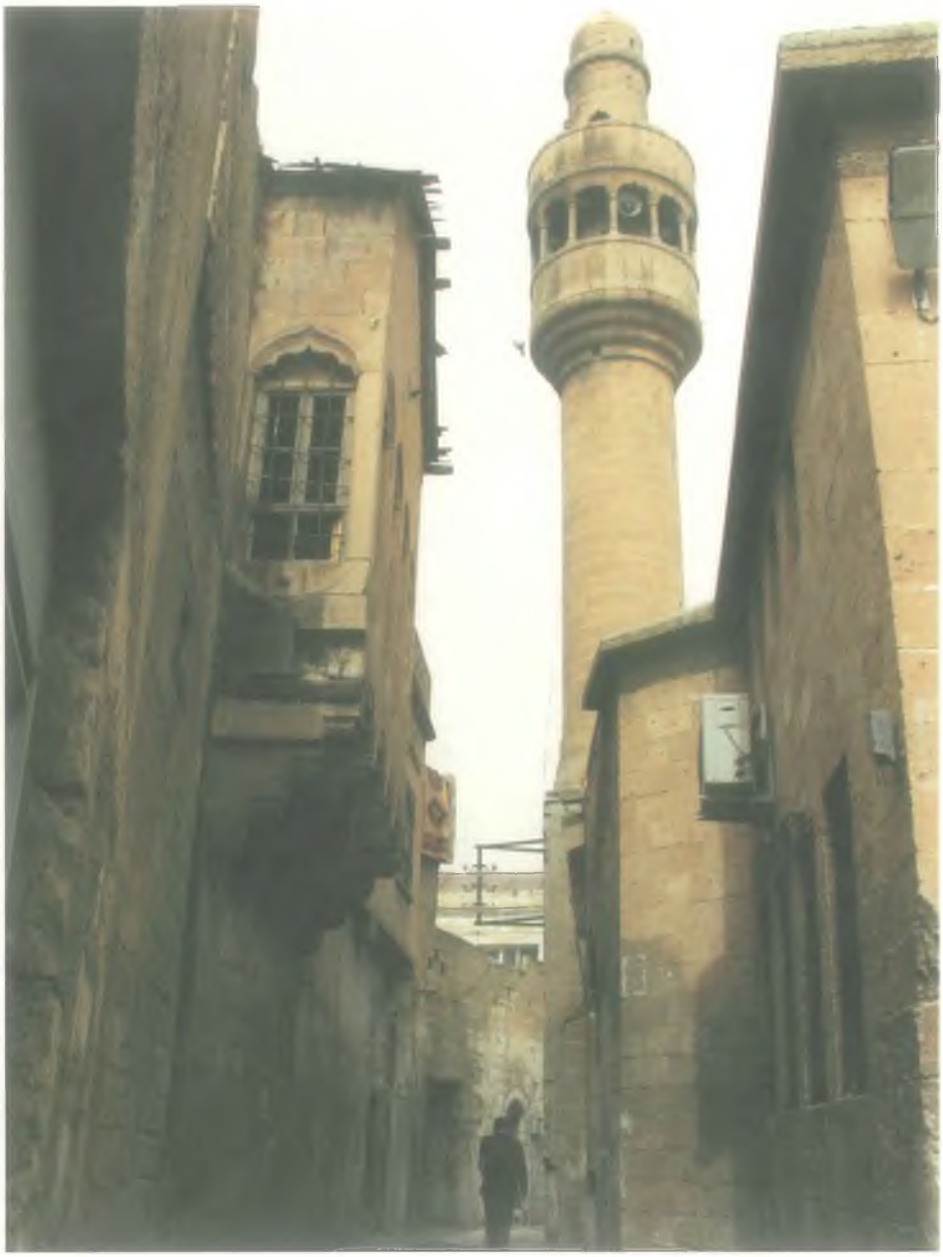

Arabi Camii ve Sokağı

OSMANLI URFASI'NIN "AMENTÜSÜ" OLAN MEKÂNLAR: CADDELER, SOKAKLAR, TETİRBELER, KABALTILAR, MADARLAR VE SOLUK TAŞLARI

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ*

İslam kültüründe asli olan her iki âlemin imarıdır. Birey için ideal olan hem dünyevi hem de uhrevi âlemi inşa etmesidir. Bireyin kendisini, yaşadığı toplumu ve çevreyi inşasıyle erdemin elde edilebileceği var sayılır. Bu anlamda şehir, toplumların kemâlata ulaşmasına katkı sağlar. Asr-ı saadette şehir ve topluma dair uygulamalar ile İslam bilginlerinin özellikle Farabi'nin ideal ve erdemli şehir ve toplum söylemleri hep dikkatleri çekmiştir. Fârâbî'nin erdemli şehir projesi, şehir ve siyaset felsefesi açısından kayda değerdir. Fârâbî el-Medînetü'l-Fâzıla'sında en mükemmel şehrin sakinlerinin mutluğunun ana özelliklerini anlatır. Fârâbî düşüncesinde şehir; ümmet, erdem, meslek ve sanat gibi kavramların beraber anıldığı bir disiplindir. Ona göre imar ve erdemli olmayan uygulamalar, şehirlerin marazlanmasına yol açar. Farabi'nin kullandığı "fâdıla" kelimesinden anlaşılması gereken "mükemmellik, en üst derecede mutlu olma" dır.[1]

İnsanları hakikî anlamda mutlu eden mekânlar, birbirini tamamlayan ve birbirlerine yardım eden mekânlardır. Erdemli şehirler, bir canlı organizma gibi bütün azâları canlı varlığın hayatını sürdürmek için uyum içinde dayanışma içinde tam ve sağlıklı bir bedene benzer. Bedenin azâları arasındaki sistem, şehir için de geçerlidir.[2] Şehir yetkinlik sıralamasından ilkini temsil eder. Bireyin mutluluğunun yetkinlik sıralaması, dayanışma ve yardımlaşmayı sağlamış, iyi organize olmuş şehirden (medîne) başlar. Köy, mahalle, sokak ve en küçük birim olan ev eksik bir toplumu meydana getirir. Mahalle ve köy şehir için vardır. Mahalle ise, şehrin bir parçası olarak benzer hizmet ilişkisi içindedir. Sokak mahallenin, ev ise sokağın bir parçasıdır. Ev, bir sokakta oturanların bir parçasını temsil eder. Köylerdeki ve mahallelerdeki toplulukların her ikisi de şehrin varlığında önemli paylara sahiptir. Sokak ise mahalle varlığının oluşmasını sağlar. Köy, mahalle, sokak toplulukları şehrin var olması içindir.[3]

Birey ise tüm yapıları dizayn eden orkestra şefidir. Bireyin bilgi ve becerisine göre çevresi şekillenir.

---

1 Bkz. Fârâbî, El-Medîneti'l-Fâzıla, çev. Ahmet Arslan, Ankara 1990, s. 117-118.
2 Bkz. Richartd Sennett, Ten ve Taş, Batı Uygarlığında Beden ve Taş, İstanbul 2011.
3 Bayram Ali Çetinkaya, "Medine, Medeniyet ve İslâm Medeniyeti -Medine'den Medeniyete" İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul 2010.

İnsan, inşa eden konumdadır. İnsanın sınırları eserinin de sınırlarını belirlemektedir. İnsanın toplumsal bir varlık olması; ya beşerin bir ferdi olması itibariyle yahut zorunlu ihtiyaçlarını karşılamak için kendi benzerleriyle yardımlaşarak kurduğu bir şehrin veya cemaatin ferdi olmak itibariyledir. Bunun için Fârâbî'nin en büyük topluma (beşeriyete), orta topluma (ümmete) ve en küçük topluma (medîneye) verdiği kapasite, kabiliyet ve donanım, yardımlaşma olgusuyla ilgilidir. Şehir, insan hayatı için gerekli olan her şeyi temin ve tedarik etti-

ği oranda insanları mutlu eder. Medîneye bağlılığın esasını, ekonomik bağlılık oluşturmaktadır. Toplulukların kemâl vasfını, iktisadî bağımsızlık ve özgürlükler simgeler. Mükemmellik özelliği, bu anlamda, hayatta temel ihtiyaçların karşılanması hususunda kendi kendine yeterlilik demektir. Fârâbî'nin zihnindeki Medîne, temeddün etmiş topluluktur. Şehirde insanların belirli sosyal, fikrî ve dinî bağlarla birbirine bağlandığı topluluklar oluşturması daha çok mahalle ve sokaklarda tezahür eder. Şehir ekonomik ve özgürlük simgesi iken mahalle ve sokaklar dayanışma ve yardımlaşmanın hayat bulduğu ve mahremiyeti olan özel mekânlardır. Başlangıçta, üç beş evden oluşan mahallenin ev sayısı arttıkça nüfusu artmış ve sosyo-ekonomik ve güvence gereksinimleri bağlamında mahalleler, caddeler, meydanlar ve sokaklar oluşmuştur.[4] Sokaklar kent kültürünün yalnızca mekânı değil, aynı zamanda deneme alanlarıdır.[5] Osmanlı şehrinde cadde, sokak sisteminde belirli bir düzen yoktur. Daha doğrusu, yol ağı benzer niteliktedir, cadde ve sokak ayrımı söz konusu olmamıştır. Bu durum bir yandan kentsel donatıların mahalle esaslı dağılımı ile ilgili iken, diğer yandan da şehirde hareketliliğin az oluşu ile ilgisi vardır.[6]

Şehir sokakları adlandırılırken aile adları, pazarlar, mabetler, önemli olaylar ve şahsiyetlerin isimleriyle tanımlandığı görülmektedir. Ayrıca şehir sokaklarını toplumsal dayanışma ve birlikte yaşam alanı ile ekonomik alan olma açısından ikiye ayrılabilirken İslam şehircilik kültüründe sokakları mahalle ile çarşı sokakları olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Mahalle sokakları ile çarşı sokakları kullanım, kurallar ve sakinler açısından farklılık arzeder. İslâm şehirlerinin karakteristik özelliklerinden biri olan Cuma camisidir. Cuma camilerin yanında tüccar ve zanaatkârların dükkânlarının yer aldığı, suk ya da bazarlar (çarşılar) kendi içerisinde bir branşlaşma söz konusu idi. Her meslek ana caddeye açılan bir sokakta bulunuyordu. Sokak kavramı aslında Osmanlı Devleti'nin mekânsal ve toplumsal anlayışından derin izler taşımaktadır. Zira insanların yaşam alanını ve günlük vakitlerinin önemli bir kısmını içinde geçirdikleri bu mahalin toplumsal bir iz barındırmaması mümkün değildir. Osmanlı Devleti mahallelerin önemli bir parçası olan sokakları tasarlarken sosyolojik kaygılar gütmüş ve sokakların fiziksel görünümlerini bu toplumsal ve dini inanışlar çerçevesinde inşa ettiği görülmektedir. Bu anlayışın beraberinde getirmiş olduğu birtakım avantajlar ve dezavantajlar olmuştur.

Osmanlı şer'iyye sicillerinde sokak kavramı genellikle "zokak", "tarîk-i 'amm ve tarîk-i hass" şeklinde belirtilir. Bu kavramlardan tarîk-i 'amm, anayol ya da herkesin gelip geçebildiği, kullanabildiği yol gibi manalar taşırken tarîk-i hass çıkmaz sokak anlamına gelmektedir. Tarik-i hass/Tetimme/tetirbe kavramları içinde toplumsal ve dini anlayışa atıfta vardır. Öyle ki Osmanlı mahallerin-

---

4 Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, S.13, (2005), s. 97.

5 Eleni Bastea, "Sokağa İmgeler Oymak", Şehirler ve Sokaklar, Editörler, Zeynep Çelik, Diane Favro, Richard İngersoll, İstanbul 2007, s. 36.

6 Uğur Tanyeli, a.g.t., s. 154-156

de sokakların çıkmaz sokak olması bir mahremiyet nişanesiydi. Haremlik ve selamlıktan oluşan hayatlı evlerin içerdiği mahremiyet algısı adeta sokağa da taşmıştı. Tıpkı evlerin koridoru gibi olan bu sokaklar, özel sokak statüsündeydi.[7] Sokak her ne kadar kamusal alan olarak o mahallenin toplumlaşma mekânı olsa da şehrin geneline bütünüyle açık değildir.[8] Mahremiyet çıkmaz sokaklarda daha da belirgin hale gelir.[9] Urfa şeriye sicillerinde geçen tetimme, halk ağzında Tetirbe olarak ifade edilen çıkmaz sokaklardır. Tetirbeler olarak ifade edilen sokağa bağlanan evler "tarîk-i hass ile mahdud" olarak kamuya açık değil özeldi. Bu sokaklarda komşular birbirlerini bilirler ve sokakta yeni bir ev yapıldığında bu evin kapısının nereden açılacağı hususunda kadı bizzat gidip soruşturma yapar ve uygun görmediği takdirde kapıyı açtırmazdı.[10] Bu yaklaşım komşu hakkını ve sokağın yapısını koruma olarak değerlendirilebilir. Buna izn-i şürekâ denmekteydi.[11] Osmanlı sokaklarının kuş bakışı görünümü labirentimsi bir yapıyı andırmaktaydı. Kıvrım kıvrım olan bu sokaklara ivivaçlı sokaklar[12] da denmekteydi. Sokakların dönüşümüne değinmeden evvel bu sokakların yapısını biraz daha irdelemek gerekirse, uzun ve dönemeçli olan bu sokakların düz bir hat üzerinde ilerlemedikleri kavisli ve dolambaçlı olduklarını söylemek mümkündür. Dar olan bu sokaklardan yüklü bir merkebin veya bir at arabasının geçeceği şekilde boşluk bırakılmıştır.

---

7 Cem Behar, Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s.84.

8 Seher Kalender, "Uğur Tanyeli – Engin Gerçek, *İstanbul'da Mekan Mahremiyetinin İhlali ve Teşhiri: Gerilimli Bir Tarihce ve 41 Fotoğraf,* İstanbul 2013" FSM İlmî Araştırmalar *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Güz, S. 2, İstanbul 2013.

9 Urfa şeriye sicillerinde geçen tetimme kavramı Urfa ağzında tetirbe olarak ifade edilen çıkmaz sokakların karşılığı olduğunu düşünmekteyiz. Bkz "...Şeriye sicillerindeki Kadıoğlu mahallesinde vaki' tarafları şimale tarîk-i âmm ve ba'zen Helvacıoğlu Şeyho menzili ve garben yine merkûm Şeyho menzili ile ba'zan Nacar Hamo bin Çulha 'Osman menzili ve kıbleten ba'zan Serd Mahmud'ın oğlu Şeyho ve ba'zen **Mehmed 'Ali tetimmesiyle** mahdûd bir bab mülk-i menzilden ve verese-i kibâr-ı merkûmın otuz sekiz sehimi hisse-i irsiyemizi merkûman Serkis ve Kivork'a bey' idüb ber-tashîh-i mezkûr sağîr-i merkûm Agob'un otuz dörd sehimi hissesi kaldığında ben bi'l-vesaye menzil-i mezbûr..." UŞS,220/325-1104.

10 İsmail Doğan, "Korumacılığın Geleneksel Kent Kültüründen Çıkarması Gereken Dersler", Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, C.35, (2002), s.18.

11 Behar, a.g.e., s. 86.

12 Mehmet Bayartan, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri", İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, S.13, (2005), s.89.

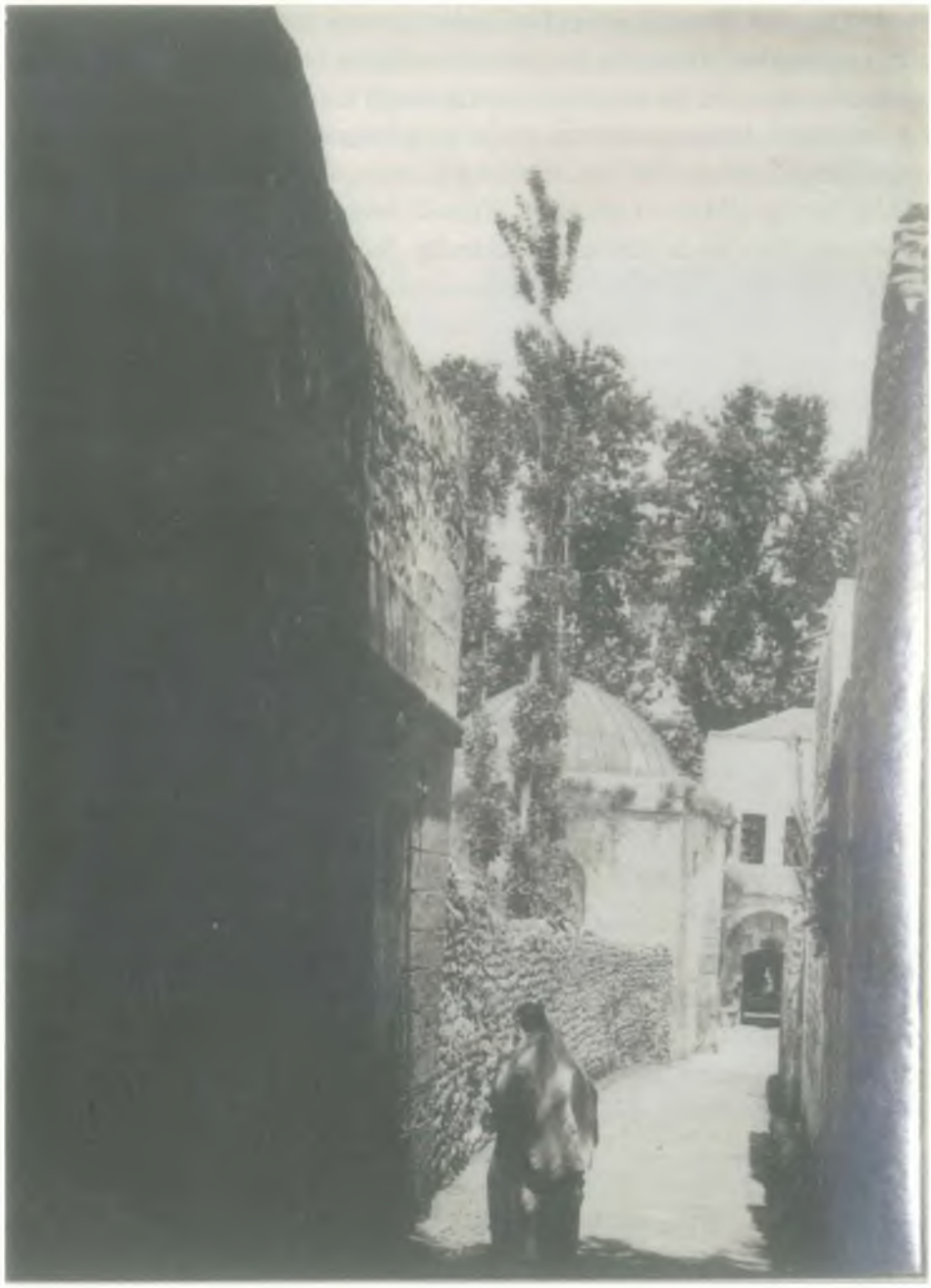

Foto: Max von Oppenheim 1889

16. ve 17. yıllarda genellikle evlerin tek katlı olduğundan, bahçe duvarlarının arasından geçen bu sokaklardan evlerin görünmesi pek mümkün değildi. Bu noktadan hareketle denilebilir ki dini inançlar mimari tarzı da etkilemiştir. Cami etrafında kurulan mahallede neredeyse tüm yollar ve sokaklar camide birleşirdi. Sokakların korumacılığına bir diğer örnek de bu sokaklara iskâna tabi tutulan dini grupların, aşiretlerin ve obaların yerleştirilmesi ve onların dışa kapalı olan yani etkileşime pek müsaade etmeyen bu alanlarda kendi kültürlerini muhafaza

ederlerken aynı zamanda şehrin merkezden çevreye dağılmasının da önüne geçilmiş olmasıdır.[13] Bu açıdan bakıldığında nüfus ve etnik çözümlemeye de müsaade edecek veriler bu sokakların analizi cihetiyle elde edilebilir. Birbirine yakın toplumsal statüde ve inançta olanlar aynı bölgede diğerleri de farklı bölgelerde konumlanmıştır. Bu bağlamda sokak adeta var olan kültürün muhafaza edildiği bir yer gibi tasvir edilmiştir. Yüksek duvarlı sokaklar ile cami merkezli ağ yapısını Urfa'da da görmek mümkündür. Sıcak iklim koşullarını minimize etmek amacıyla avlu duvarları yükseltilmiştir. Urfa mahalle sokakları arasında çocukların oyun oynayabileceği ve mahalle sakinlerinin soluklanabileceği mahalle meydanları diyebileceğimiz alanlar vardır. Karpuz, Budik Meydanları gibi alanlar bu tür alanlardır.

Tanzimat'ın ilanı birçok alanda olduğu gibi Osmanlı şehirlerinin gelişmesi ve düzenlenmesi konusunda da yeni düzenlemelere yol açmıştır. Mahalli idareler kurumsallaşmış, mahallelerin yönetimi mahalle imamlarından muhtarlara, şehirlerin yönetimi ise Babıâli'nin desteğinde şehremanetlerine geçmiştir.[14] 13 Haziran 1854'te ilk belediye kuruluşu olan şehremaneti ve nizamnamesi oluşturulmuştur. Ardından da 1855'te padişahın izni ile intizam-ı şehir komisyonu kurulmuştur.

1847'de yayınlanmış resmi bir talimatname ile Osmanlı Devleti'nde sokakların aydınlatılmasına başlanılmış ve bu durum "ma'muriyet ve medeniyet" ile ilişkilendirilmiştir.[15] Sokaklarda ışıklandırma, çöplerin toplanması, kaldırımların inşası ve kamu taşımacılığının gelişmesi yeni bir sokak düzenine işaret ediyordu. Çıkmaz sokaklar manevi açıdan birbirini bilen komşuların birlikteliği olarak yorumlanabileceği gibi bu sokaklarda oturanların özel alanları olarak görülmelidir. Urfa ağzında çıkmaz sokaklar "Tetirbe" olarak ifade edilir. Fakat Urfa Şeriye sicillerinde ortak mekânlarla ilgili çıkan anlaşmazlıkları konu edinen davalar ile mekân tasvirlerinde çıkmaz sokakların "Tetimme"[16] kavramıyla ifade edildiği görülmektedir.

Tetirbelerin hukuki boyutu "çıkmaz sokak statüsü, kamu alanı üzerindeki özel kişi hakları" açısından kayde değerdir. Bu anlamda tetirbe sakini, sokağın girişinden evine kadar olan alanın ortağıdır. Bu neden diğer ortakların onayı olmadan hiçkimse çıkmaz sokakta herhangi bir tasarrufta bulunamaz. Tetirbenin en ucundaki mal sahibi ise sözkonusu alan, onun özel mülkiyetidir. Sokak ve

---

13 Bayartan, a.g.m., s. 89.

14 Erol Ölçer, Şehir Sokak Hafıza, Kuyulu'dan Biçki Yurdu'na Osman Nuri Ergin ile İstanbul Sokak Adları, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2012, s.15.

15 Nurçin İleri, Geç Dönem Osmanlı İstanbul'unda Kent ve Sokak Işıkları, Toplumsal Tarih, S. 254, Şubat 2015, ss. 31-32.

16 UŞS,220/325-1104. Kadıoğlu mahallesinde vaki' tarafları şimale tarîk-i âmm ve ba'zen Helvacıoğlu Şeyho menzili ve garben yine merkûm Şeyho menzili ile ba'zan Nacar Hamo bin Çulha 'Osman menzili ve kıbleten ba'zan Serd Mahmud'ın oğlu Şeyho ve ba'zen **Mehmed 'Ali tetimmesiyle** mahdûd bir bab mülk-i menzilden ve verese-i kibâr-ı merkûmın otuz sekiz sehimi hisse-i irsiyemizi merkûman Serkis ve Kivork'a bey' idüb ber-tashîh-i mezkûr sağîr-i merkûm Agob'un otuz dörd sehimi hissesi kaldığında ben bi'l-vesaye menzil-i mezbûr...

tetirbelerin özel bir isimle ifade edilmesi söz konusu şahsın şehrin statü sahibi bir bireyi olduğunu da göstermeketdir. Ayrıca tetirbelerin özel alan olması açısından da korunaklı yerlerdir. Korunaklı alan hem çocukalar için bir oyun alanı hem de mahremiyet olma açısından, sıradan sokaklardan farklılaşırlar.

Yıldız Albümü

1920'li yıllarda Osmanlı Hükümet Sarayı

Çıkmaz sokakların gündelik hayatta kadın etkinliklerinde önemli bir rolü vardı ve bu yakın zamanlara kadar da devam etmiştir. Mahalle gündüz erkeklerin "iş"de olmalarından dolayı kadınlara kalırdı. Onun için bu çıkmaz sokaklar kadınların ikindi sohbetlerinin yanı sıra nakış ve kanaviçe örneklerinin birbirlerine aktarma alanlarıydı. İslâm şehirlerinde dolayısıyla Urfa şehrinde de çokça rastlanılan çıkmaz sokaklar bu sözlü kültürün aktarma mekânları olarak algılanmalıdır.

Belediye Meydanı-Eski Postane-Belediye Gazinosu

Sokaklar, sosyokültürel yapının mimari tarza yansıması olarak değerlendirilebilecek tetimme/tetirbe/çıkmaz sokaklar aynı zamanda var olan özel hukukun korunması ve geliştirilmesini sağlayan mekânlardır. Sokakların bakımı ve geliştirilmesi Osmanlı'nın son döneminde getirilen yeni faaliyetlerle artmış ve bu bağlamda belediyecilik, kaldırımlar, ışıklandırma, ızgara tipi sokak modelleri ve sokak genişletme faaliyetleri hız kazanmıştır. Bu gelişmeler imaj kaygısıyla yapıldığı gibi yangınlar, güvenlik ve toplu ulaşım ihtiyacı da bu faaliyetlerin ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Bâzı Avrupa seyyahları, müslüman şehirlerinde evlerin avlu içerisinde inşa edilip, sokak cephesine yalnız dükkân ve duvarların yapılmış olmasını "Şark istibdadı" ile izah etmişler. Lâkin Pompei şehrinin meydana çıkarılmış olan harabeleri gösterdi ki, antik Yunan şehirleri de aynı şekilde inşa edilmiştir. Mekke'ye gelen birkaç Avrupalı, bu şehirde, Avrupa tipinde pencereleri sokağa bakan evlerin mevcudiyetini hayretle gördüler. Yemen şehirlerinde de pek süslenmiş olan büyük evler seyyahların dikkatlerini celbetti.[17]

Sokak ile ilgili kurallar, mahremiyet, temizlik, restorasyon gibi hususlar hep merak konusu olmuştur. Özellikle özel hayatın tasviri açısından sokakta bir homojenlik söz konusu mudur? Ülkedeki Müslim-Gayri Müslim ve özellikle gayr-ı müslim (Rum) kadınlar, özel hayatlarında kullandıkları giysiler için daha rahat olmuşlardır. Özel hayatlarında kullandıkları giysileri bulundukları toplumun sosyal kuralları şekillendirmiştir. Ancak sokaktaki giysileri Müslüman kadınlarla benzerlik arzeder. Hangi topluluktan olurlarsa olsunlar, Osmanlı imparatorluğunun sınırları içerisindeki tüm kadınlar sokakta edebe aykırı hareket edememişler ve sokaklarda benzer giysilerle görünmüşlerdir.[18] Lale Devri bunun istisnasıdır. Lale Devri'nde kadınların dışa açılma, kendini gösterme, varlığını kanıtlama çabalarının, Osmanlı geleneksel giyim kurallarının değişmesinde

---

17 W. Barthold, İslam medeniyeti, Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, İzah ve Düzeltmeler, Ankara 1984, s. 22.

18 S. Daros, Osmanlılar Albümü (İkinci Kitap), Osmanlı Yayınevi, (İstanbul, 1983); Fatma Koç· Emine Koca, "Osmanlı Kanunlarında Giyim- Kuşam Yasaklar", Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, S 10 Yaz., ed. Prof. Dr. Mehmet Aydın, Konya 2010., s. 35.

önemli rol oynadığı gibi çarşı-sokak hayatını da değişime açmıştır. Bu dönemden sonra, kadın giysilerinde görülmeye başlayan değişiklikler saray tarafından daima engellenmeye çalışılmış ve sürekli olarak kanunlar çıkarılmıştır. Sarayın, Müslüman kadınların sokak giysileriyle ilgili fermanlar çıkarmaya başlaması bu dönemden itibaren hız kazanmıştır. Lale Devrinden sonra çıkarılan kanunlarda, giysiler ile ilgili hükümler ve yasaklamalar yer almış, özellikle kadın giysileri ile ilgili yasaklamaların sayısı giderek artış göstermiş ve bu durum Cumhuriyetin ilanına kadar devam etmiştir.[19] Lale Devri Padişahı, III. Ahmet (1703-1730) bazı kadınların Hıristiyan kadınlarını taklit etmeleri ve açık saçık ve pek süslü elbiselerle sokaklarda gezmeleri üzerine bunu yasaklayan emir çıkartmıştır. Fakat bir süre sonra eski halin devam ettiği ve hatta iffet sahibi bazı hanımlarda da bu duruma uymaları ile bu kıyafetlere razı olmayan eşleri ile aralarının bile açıldığı görüldüğünden bu şekilde hareket edenlerin şiddetle cezalandırılacağına dair yeni hükümler çıkarılmıştır.[20] II. Mahmud yönetime gelişinin birinci yılında (1809) Osmanlı toplumunun içerisindeki kıyafet kargaşasını düzeltmek adına "Erkeklere Sefihane Kıyafet Yasağı" getirilmiştir. Söz konusu yasaklanma ile erkeklerin sokaklarda uygunsuz kıyafetlerle dolaşmaları engellenmek istenmiştir. Bu yasaklamada toplum içerisinde giyim kurallarına uyulması gerekliliği vurgulanmıştır.[21] Kadınların sokak giysileri ile ilgili yasaklamalar, 19. Yüzyıl'da da devam etmiştir. Etekleri dantelli, deri yakalı göğüs üzerinden tek düğme veya benzeri bir şekilde kapatılan kısa kollu, yeşil, güvez, pembe, mor vb. pek çok renkten yapılan ve yüksek hotoz ile birlikte kullanılan feraceler 19. yüzyıl boyunca pek çok yasaklarla karşılaşmasına rağmen kadınlar tarafından kullanılmaya devam etmiştir.[22] Osmanlı kadının sokaktaki durumunu yabancı gözlemcilerin değerlendirmelerinde de farklılık arzeder. 1835-1839 yılları arasında İstanbul' da bulunan Alman Mareşal Helmuth Von Moltke, kadının evdeki giysisi ne kadar abartılı bir biçimde açık saçıksa, sokaktaki giysisinin de o kadar abartılı bir biçimde kapalı olduğunu belirtmekte ve ayrıca sokağa çıkarken Türk kadınlarının sarı, Ermenilerin kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin mavi ayakkabılar giydiklerini belirtmiştir.[23]

Urfa Sokakları

Farklı tarihî ve coğrafî şartlar, ayrıca ilişki kurulan farklı kültürler, İslam şehirlerinin her bölgede ve her kültür çevresinde yeni sentezler oluşturarak özgünlüğü olan mekânların oluşmasına yardımcı olmuştur. Bu anlamda müslüman şehirleri arasında kendiliğinden oluşan ve İslam öncesi bir mazisi olan şehirlerle, yeniden kurulan şehirleri diğerlerinden ayırt etmek başlangıçta kolaydır. Zamanla bu iki şehir tipi arasındaki farklar kaybolur. Bu daha çok inşa edilen

---

19 Fatma Koç-Emine Koca, "Osmanlı Kanunlarında Giyim- Kuşam Yasaklar", Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, S.10 Yaz., ed. Prof. Dr. Mehmet Aydın, Konya 2010., s. 37.

20 P. Tuglacı, Osmanlı Döneminde İstanbul Kadınları, Cem Yayınevi, (İstanbul, 1984), s. 69; Fatma Koç-Emine Koca, 37.

21 Fatma Koç-Emine Koca, 41.

22 Fatma Koç-Emine Koca, 44.

23 H. V. Moltke, Moltke'nin Türkiye Mektup/an, (çev. H. Örs), (İstanbul, 1969) s. 38.

bir şehrin önceki modellerinden ilham alarak, çeşitli kaynaklardan gelen uygarlıklarla büyümesi, farkları görünmez hale getirir. Şüphesiz Arap kentlerinde arapları şehir hayatına hazırlayan yerler vardır. Fakat fethedilen şehirlerde Yemen ve Mekke'nin bu şehirlerde kendi geleneklerinden çok, şehir yapısı üzerine tesir ettiğini düşünmemek gerekir. Hatta yeni bir ihtiyaca cevap veren emsar şehirleri[24] bile önceden mevcud bir tipik Arap Şehirciliğine göre düşünülmemiştir. Genel olarak fetihler yıkıcı olmadığından ilk yıllarda şehirler, Antik çağdan beri gelen karakterlerini korumuşlardır. Çağdaş değişmelerin dışında kalarak, antik devirdeki geometrik çizgilerin ve düzenin yerini, sokakları karmaşık ve hanelere ayrılmış müslüman şehirlerini görmek ürbanist (şehirci) ve seyyahlar için şaşırtıcı olmuştur.

Urfa'da Harran Kapı Karakolhanesi-sokak/Yıldız albümü

[24] Emsar şehri: Nüfusunun çoğu ticaret, sanayi, hizmet veya yönetimle ilgili işlerle uğraşan, genellikle tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanı veya kent.

Şehirlerde üretim ve tüketim maddelerinin çoğalması birçok mesleğin semtlere göre yayılmasına sebep oldu. Genel olarak her şehirde Ulu Cami'nin hemen etrafında sük (pazar) bulunur.[25] Araplar medenî hayata geçtikten sonra uzun zamanlar kendilerinin klân ve kabile hayatlarını muhafaza ettiler. Aynı kabileden olan insanlar arasındaki münasebet, aynı şehir ahalisi arasında olan münasebete nazaran daha sıkıydı. Ecnebi bir şehir zaptedildiği yahut yeni bir şehir inşa olunduğu zaman, her kabile için ayrı mahalleler te'sis ediliyordu. Birçok şehirde, meselâ, Şam'da şehrin umûmî sûrundan başka ayrı mahalleler, hattâ caddeler arasında kapılı duvarların bulunuşu, Arap hayatının bu telâkki tarzına bağlı bir hâldir. Araplar bu âdeti İran'a da getirdiler; meselâ Merv şehrinin XI.-XII. asırlardaki kuruluşu aynı şekildeydi. Zamanımızdaki şehirlerden Hemedan'ın, umûmî şehri ihâta eden sûru yoktur. Lâkin mahalleler arasında kapılar vardır ki, bunlar geceleyin kapanmaktadır. Bu nevi kapılar, şehrin kenarındaki sokaklarda da vardır.[26] Farklı etnik ve dinsel arka plana sahip kentlerin, şehirleşme kültürü, sosyal dayanışma, birliktelikleri zaman zaman sorunlara neden olmuştur. Nitekim Urfa'da mahalleler arasında "mahalle kapıları" bulunmaktaydı.[27] Mahalle kapıları daha çok güvenlik kaygıları ve toplumsal ilişkileri göstermesi açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz. Urfa mahalle kapıları ile ilgili şeriye sicilinde ve 1915 Urfa Ermeni olayları anlatılırken ifade edilmektedir. Buna göre 1915 Ermeni olaylarında Kör Sako (Safo) olarak bilinen Sarkis Yotneghperian ile Mıgırdiç Yotnegh-perian'in Ermeni mahallesini beş bölge ayrırak mahalle kapılarına kum torbalarını yerleştirerek savunma hattı oluşturmuşlardır. Yaşanan hadiseden şehirdeki farklı etnik ve dinsel grupların mekânsal yapıyı, toplumsal dinamiğe göre şekillendirmiştir. Emsar şehirler; ordugâh, ticaret merkezi olan şehirler ve çeşitli ırklardan, dinlerden oluşan dilleri ve teknik seviyeleri farklı toplumlar ve askerler bir potada kaynaşmadığından, karışıklıklara sebep olurlar; birbirlerini kıskanır, devlet ve şehir gelirlerinden aldıkları payı münakaşa eder; bu yüzden de Bağdad ve Kahire'de kanlı sokak kavgaları[28] hatta Urfa'daki 1895 olayları da bu çevreçeve de değerlendirilebilir.

Kör Sako (Safo)

Urfa, antik ortaçağ ile Osmanlı dönemine ait ayırt edici niteliklerini genel olarak muhâfaza ederek bugüne gelebilmiş nâdir şehirlerdendir. Söz konusu dönemlere ait mahalleler, sokaklar, tetimme/tetirbe ve meydanlar hala ayaktadır. Anadolu evleri arasında ayrı bir grup olarak yorumlanması gereken Urfa evleri, yüzyıllardan beri bu bölgede süre gelen mimari bir geleneğin ürünüdürler. Ge-

---

25 İsmet Kayaoğlu, İslâm Kurumları Tarihi, Ankara 1985, s. 138
26 W. Barthold, İslam medeniyeti, s. 22-23
27 UŞS, 219/10/11/12-45.
28 İsmet Kayaoğlu, İslâm Kurumları Tarihi, Ankara 1985, s. 117, 118, 50, 51

rek malzeme seçimi ve gerekse plan uygulaması yönünden Urfa evlerinde ve evlerin oluşturduğu sokak görünümlerinde iklimin ve inancın büyük etkisi görülür. Kalker taşından yapılmış kalın duvarların ve tonoz örtülü toprak damlar, Urfa mimarisinin öne çıkan mimari öğeleridir. Urfa evlerinin haremlik ve selamlıklı olarak inşa edilmeleri ve sokak tarafından yüksek duvarlarla çevrilerek gizlenmeleri İslam'daki aile hayatının mahremiyetinin gereği olduğu kadar iklimin de bir zorunluluğu olsa gerek. Dış görünüşündeki penceresiz yüksek duvarlarla bir kale duvarı gibi sokağa kapalı olan Urfa evlerinin iç kısımlarında genellikle ahşap ve taş süsleme göze batmaktadır. Urfa'nın tarihi sokak dokusuna mimari estetik kazandıran yapılardan biri de evlerden sokaklara taşan cumbalardır. Tarihi Urfa sokaklarında cumbaların inşa edilmesinin en önemli sebeplerinden biri de; ışık, hava ve manzaradan daha fazla faydalanmak istediğidir. [29]

Urfa sokaklarının sadeliği ile evlerin iç süslemeleri arasındaki tezatlık, şehrin estetik anlayışı ile bağlantılı olduğu kadar gösterişten uzak dingin bir şehir kültürün varlığına da işarettir.

Ünlü Fransız Sanat Tarihçisi Albert Gabriel'in, "süslemeyi gösteriş için değil, bireysel zevkler için yapmışlardır" sözü de bu önemi yansıtmaktadır. Antik çağdaki gibi dar olan sokaklar ile Urfa taşıyla yapılan yüksek sokak duvarları (beyaz bazalt), Urfa mimarisinin simgesidir. Tarihî Urfa evleri ile sokakları, şehrin nâdîde incileri gibidir. Bu evler ve sokakları, o efsâne kültürün, gözde mekânlarıdır. Urfa evlerinde kuyu, karlık (kar sarnıcı), süs havuzu ile asmalı üzüm çardakları, sarmaşıklar, nârenciye ağaçları (kebbat), bereketin sembolü nar ağacından rengârenk çiçekleri ve kokulu mevsim çiçekleri yer alır. Sokaklar yokuşlar, dereler-vadiler, rüzgâr alım yönü, arsanın konumu gibi hususlar sokakların uzunluğu, genişliği ve mimarisini şekillendirmiştir. Gezginlerin gözüyle bambaşka bir Urfa canlanmaktadır. "...Urfa'nın evleri, görünümü maddi olarak iyileştiren beyaz taşlardan yapılmıştır ve pencerelerle doludur; Böylece sokaklardan birinde yürüdüğünüzde Musul'da olduğu gibi, sonu gelmez ölü bir duvarlar sunmaz size. Bahçeler her yönde bolca bulunur ve çevredeki tepelerin kenarları, en mükemmel kalitede şarap üreten Hıristiyanlara ait üzüm bağlarıyla kaplıdır. Kasaba, on beş cami, birkaç Hıristiyan kilisesi ve yaklaşık kırk bin sakini barındırıyor, bunların içinde Hıristiyan teb'a da vardır..."[30]

[29] Hamdullah Közcü, Urfa Mimarisinde Kabaltılar, Altan Özyurt Matbaacılık Basım, 2016, s. 13.
[30] The Rev. J. P. Fletcher, Notes From Nineveh And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria, s.1.

Osmanlı Devleti'nin doğu ve batı sınırında zor günler geçirdiği 19. asırda bölgeye kahir ekseriyeti İngiliz olan ve genellikle diplomat, asker ya da din adamı kimliğiyle birçok seyyah gelmiş, bölgenin siyasi, sosyal, etnik ve dini durumunu raporlaştırmışlardır. Bu bağlamda Tavernier 1644, Neibuhr (1733-1815), Olivier 1890, Helmut von Moltke (1800-18910), George Percy Badger 1842-1844), Julius Heinrich Petermann 1865, J. M. Kinneir 1813, J. S. Buckingham 1816, W. F. Ainsworth 1837, H. Southgate 1841, J. P. Fletcher 1843, G. P. Badger 1850, O. Parry 1892, Eduard Sachau ile E. B. Soane gibi bölgeye gelen gezginler, kent hakında kayda değer notları kaydetmişlerdir. Bunlardan 1879 yılında Urfa'ya gelen Alman Oryantalist Eduard Sachau, Urfa dar dağınık dolambaçlı sadece bir atlının geçebileceği sokaklardan meydana geldiğini belirtir. Sokakların her iki tarafında sokaktan geçenlerin üzerinde kendilerini duvar boyunca kenara atmak zorunda kaldıkları 2-3 adım yükseklikte taş engellerin olduğunu, Balıklı göl ile ulu cami arasında bulunan ve birçok caddeyi içine alan Pazar'ın büyüklüğü ve zenginliğinden ziyade pazardaki Avrupa mallarının çeşitlili dikkatini çektiğini kaydeder.[31] Buckingham ise şehir hakkında "...Sabah şehirde öylesine dolaşıyordum, dikkatimi çeken bir husus oldu, bazı sokaklardaki evlerde mermi izleri vardı, sonra bunu sorup öğrendiğimde, şehirdeki yeniçerilerle şerifin arasında geçen bir iç savaşta iki sınıfın birbirine karşı üstünlük mücadelesinden kaynaklı olduğunu öğrendim..."[32] der.[33]

J. P. Fletcher'in değerlendirmesi ise "...Urfa şehri, az sayıdaki tepelerinin eteklerinde ve şehrin bir kısmı yükselen yerde bulunmaktadır. Bir mesafeden bakınca çok güzel bir görüntü sunar, neredeyse ağaçlarla kaplıdır.

---

31 Eduard Sachaui, Reise Mesopotamien, 194.
32 Buckingham J.S. Travels in Mesopotamia, s. 107.
33 Yusuf Demirkol, Söz konusu kurşun izlerinin ....

Urfa'ya özgü evlerde yetişen narenciye (Kebbat)

İç kısım, çoğu doğu kasabası gibi hayal kırıklığına uğratmıyor; Sokaklar temiz ve şehirde iyi su kaynakları var. Saygın bir Süryani olan Yeshua'nın evinde mola verdik, aynı zamanda kendisi Hacı idi. Bize büyük bir iyilik ve şefkatle davrandı. Yeshua'nın evli olan oğulları onunla birlikte oturuyordu. Babalarına karşı itaatkâr tavırları uygar ülkelerdeki gençlerin tavırlarıyla çelişiyordu. Urfa'nın evleri, görünümü maddi olarak iyileştiren beyaz taşlardan yapılmıştır ve pencerelerle doludur; Böylece sokaklardan birinde yürüdüğünüzde Musul'da olduğu gibi, sonu gelmez ölü bir duvarlar sunmaz size. Bahçeler her

yönde bolca bulunur..."[34] yönündedir. Buckingham Urfa'nın fiziki yapısı ve sosyokültürel alanları ile ilgili olarak "...Urfa tepenin doğu tarafına kurulmuş, ovanın başladığı yerde, batı sınırı daha yüksek bir kesimde ve doğusu daha alçak düzeyde, çok az farklılıklarla şehir neredeyse tamamen düz denilebilir. 3-4 mil etrafında dolaşan duvar şehri sınırlıyor düzensiz bir üçgen şeklinde. Batı kenarı kuzeyden güneye uzanıyor, güney tarafı güney-doğu-güney ve batı-kuzey-batı ve üçüncüsü ya da en uzun kenar, kuzey-doğu; diğer ikisini kuzey batı ve güney doğu hatlarıyla birleştiriyor. Bu kenarların en kısasının uzunluğu 1 mil, ikisi arasındaki boşluk iyi doldurulmuş şehirde birkaç boş alan olsa da ağaçların görüldüğü yerler genellikle meydanlar, caddeler, kahvehaneler ve sosyal alanlar..."[35] yer aldığını ifade eder.

Urfa sokakları mahalle meydanları, çeşmeler, sebiller ile soluk taşları gibi sosyal donatılara da sahip idi. "Soluk Taşları" hayrat amacıyla Urfa sokaklarında yer alan özgün birer yapıdır. 200-300 kilo ağırlığında sokakların uygun yerlerine yerleştirilen soluk taşları, sokağın dinlenme alanları idi. Soluk taşları, hamalların pazardan alınan 20-30 kiloluk sebze ve meyveleri varlıklı ailelerin evlerine teslim ederken dinlendikleri alandır.[36] Ayrıca mahalle ve sokakların belirli bölümlerinde bulunan küçük çaplı işletmeler yer tariflerinde belirgin konumlar olarak kayıtlara geçmişti. Urfa'da örneğine rastlanan bu noktalar adres tariflerinde sıkça kullanılmaktaydı. Örneğin Telfutur mahallesinde Kör Makdis Agob Medarı[37] bu noktalardan biriydi. Aynı şekilde Haseki mahallesindeki Tarhan Medarı bu şekilde bir konuma sahipti.[38]

Eski Paşa Hamamından[39] Nimetullah camisine doğru Ağ (58) Meydanında köşede bir Madar yer almaktaydı. (Bkz. Max von Oppenheim fotoğrafı). Bir diğer madar ise Kelleci çayı civarında Muhammed Selim Efendinin türbesinin ilerisinde yer almaktaydı. Madarlarda beygirlerin gözleri bezlerle kapıtılarak madar taşı hareket ettirilerek bulgur öğütülüyor ve üzümler ezilerek suyu çıkarılmaktaydı.[40] Evliya Çelebi'nin tespit ettiği değirmen adları Arasta, Arastabaşı, Tayyap paşa, Salkı Fakih, Kadı, Debbakhane, Çürük Su'dur. 1883 tarihli Halep vilayet salnamesinin Urfa kısmında 19 su, 29 hayvan değirmeni, toplam 48 değirmen olduğu yazılıdır. 1884 salnamesinde ise 51 değirmen olduğu ifade edilmektedir.

---

34 The Rev. J. P. Fletcher, Notes From Nineveh And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria, s.1.

35 Buckingham J.S., Travels in Mesopotamia, s. 78

36 Urfa Sözlü Tarih Çalışması, Kaynak kişi: Yusuf Demirkol Pazar Cami ile Kara meydanı Hüseyniye camii minarelerindeki kurşun izlerinin Fransız işgali veya 1895 Ermeni olaylarında olma ihtimali olduğunu ifade etmekte.

37 UŞS, 212/214/39.

38 UŞS, 212/287-254.

39 Bugün Yıldız Meydanının bulunduğu alan, Osmanlı dönemi Paşa Hamamıdır. Hamam meydanın altında toprak altında kalmıştır.

40 Urfa Sözlü Tarih Çalışması, Kaynak kişi: Yusuf Demirkol.

Kebbat meyvesi.

Urfa'da Mahallelere Göre Tetirbe (Çıkmaz Sokak) Sayıları

1. Türk Meydanı Mahallesi	27	Tetirbe
2. Kurtuluş Mahallesi	19	"
3. Müderris-Gümüşkuşak Mahallesi	17	"
4. Kalaboynu Civarı Kendirci Mah.	17	"
5. Beykapı Mahallesi	21	"
6. Hekim Dede Mah.	27	"
7. Divan Yolu	7	"
8. Hüseyin Paşa Mah.	7	"
9. Yusuf Paşa mah.	26	"
10. Siverekli Mah.	10	"
11. Cami-i Kebir Mah.	19	"
12. Kadıoğlu Mah.	18	"
13. Vali Fuat Bey Cad. Mıntıkası	18	"
14. Pınarbaşı Mah.	13	"
Toplam	256 Adet Tetirbe	

Urfa'da Madar/Max von Oppenheim 1889

Urfa'da Madar/ Max von Oppenheim 1889

Urfa'da Aile veya Şahıs Adlarıyla Anılan Tetirbeler

1. Ağaçlı Tetirbesi	Beykapı Karamusa Sokak
2. Atçı İmam Tetirbesi	Tepe Mah. Atçı İmam Sk.
3. Abamor Tetirbesi	Haşimiye Meydanı
4. Ali Çine Mustafa Tetirbesi	Hekimdede Ali Çine Sokak
5. Bay Halil Tetirbesi	Müderris Camii yanında
6. Bekmez Tetirbesi	Çiftehan Civarı
7. Culhacı Tetirbesi	Yusuf Paşa mah. Yeni kapı
8. Dedikodu Tetirbesi	Yusuf Paşa Mah. Yeni kapı
9. Dülger Tetirbesi	Kurtuluş Mah. Büyük Yol ?
10. Halfeoğlu Tetirbesi	Hekimdede Mah. Hekimdede Sk.
11. Horız Tetirbesi	Hekimdede Mh. Pazar Sk.
12. Hokka Meydanı Tetirbesi	Harran kapı Hacı Hamza Sk.
13. Karakastel Tetirbesi	Su Meydanı Bidik Sokak
14. Kahveci Şıh Tetirbesi	Yusuf paşa Mah.Alay Sk.
15. Karanlık Kapı Tetirbesi	Ulu Cami Karanlık Kapı
16. Kirişçi Mustafa Tetirbesi	Hekimdede Civarı
17. Kuşçu Fethi Tetirbesi	Ahırvan Civarı
18. Reci (Reji) Tetirbesi	58 Meydanı civarı
19. Naciye Hanım Tetirbesi	Sarayönü Zincirli Kapı
20. Mılla (Molla) Ali Tetirbesi	Balıklıgöl Kuzeyi
21. Seher Hanım Tetirbesi	Hekimdede Civarı
22. Sekili Tetirbe	Güllüoğlu Sokak
23. Siverekli Ali Efendi Tet.	Sarayönü Postanesi kuzeyi
24. Postacı Remzi Tetirbesi	Hekimdede Civarı
25. Vakıf Tetirbesi	Hekimdede Madenli Sokak
26. Vesves Tetirbesi	Sarayönü Vezir Hamamı doğusu
27. Hacıkâmil Tetirbesi	Kunduracı Pazarı Yetkin Sokak
28. Ziyaret Tetirbesi	Kaleboynu Civarı
29. Kasoların Tetirbesi	Ulu Cami Haciban Sokak[41]

[41] Kaynak kişiler Cihat Kürkçüoğlu-Dede Dindar.

Urfa Hükümet Konağı.

Resim altyazısı: *Urfa'nın garbi cihetinde ve Halebli bahçe civarındaki Hızır İlyas namını taşıyan kilise ve etrafında bağlar ile yüksek dağların manzarası. 1926 Urfa fotoğrafı.*

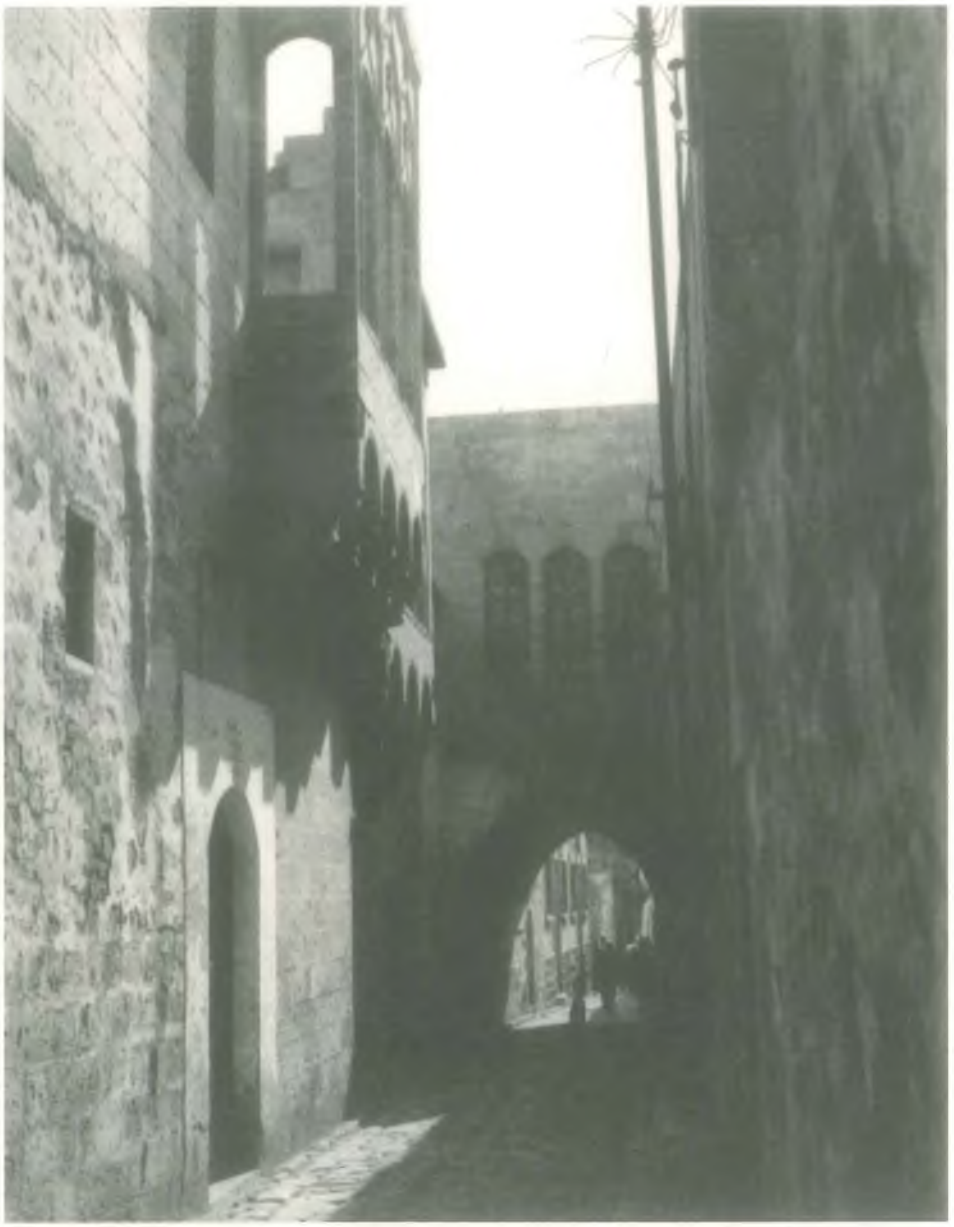

Kara Meydanı/Güllüoğlu Sokağı Kabaltısı (Fotoğraf: Osman Aziz Yeşil, 1975. MEB Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü Arşivi)

Urfa şeriyye sicillerine yansıyan ...*Ermeni Köşker Migirdiç veledi Serkis ile Demirci Baylanoğlu Nersis veledi Kazar miyanelerindeki*[42] evin bölümleri üzerindeki kullanım anlaşmazlıkları ile sokak kapısını kullanma hakkına dair anlaşmazlık çözüme kavuşturulmuştu. Bu davada Urfa'da bir evin bölümleri ayrıntılı bir şekilde betimlenmiştir. Ayrıca yapıların kullanımları ile ilgili ihtilaflarda sokağa açılan bölümün kullanma hakkı da ayrıca değerlendirilmiştir. Buna göre; iki katlı olduğu anlaşılan evin fevkani (üst) ve tahtani (alt) olmak

[42] UŞS, 210/283/222.

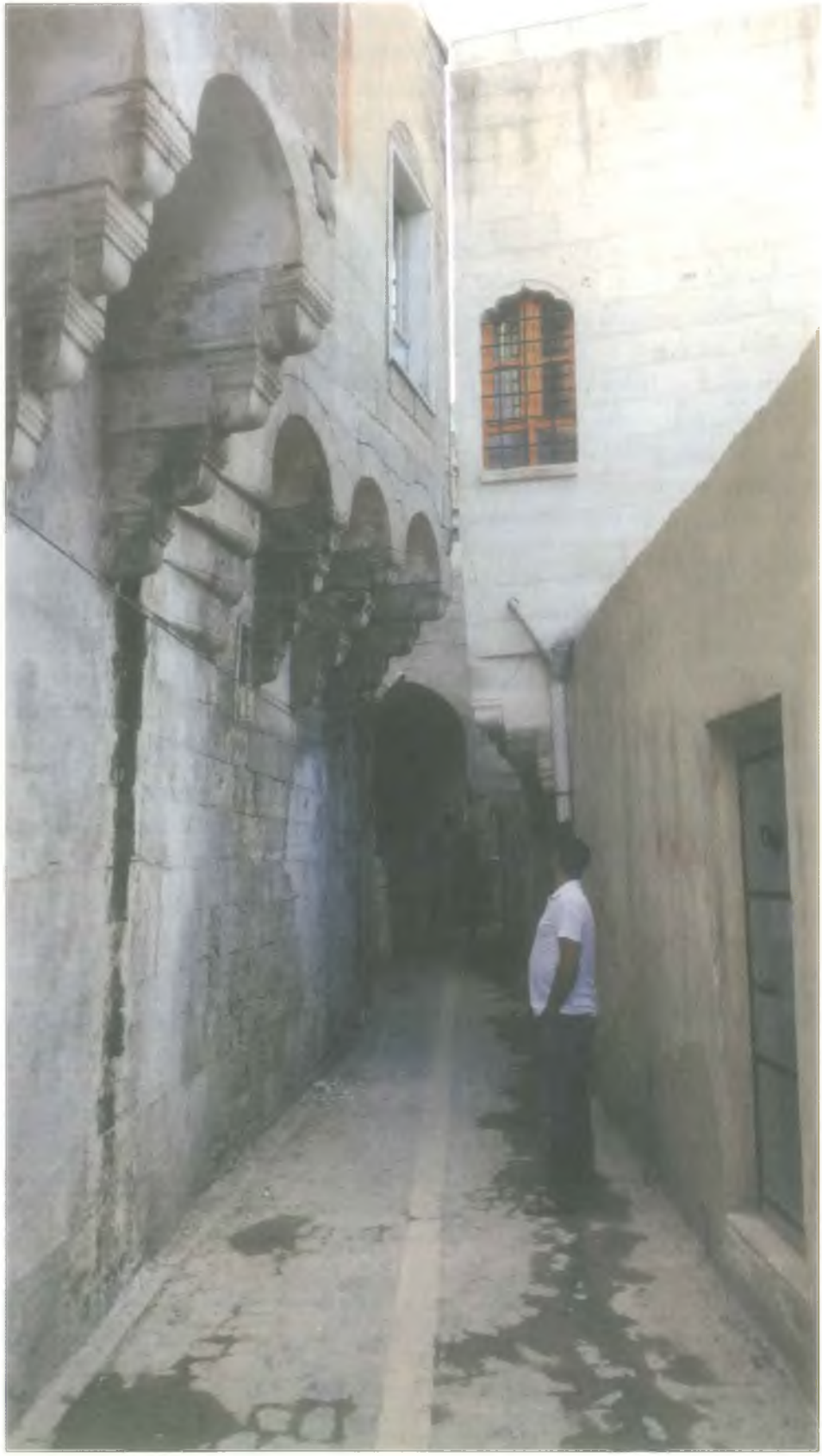

üzere dört adet oda, evin derununda bir mahzen ve yönü şarka bir oda ve fevkani bir oda ve uğrunda bulunan yazluk ve mutfak alanın tamamı, avlusu ile su kuyusu ve mutbah ve kenef ve zokak kapısı evin müşterekleri arasında ihtilaf konusu olmuş.[43] Yine farklı dava türlerinde bahsi geçen *"bir koç boynuzu ve bir lüle kab (oda)*[44] şeklinde ifade edilen terimler son dönem Osmanlı Urfa'sındaki evlerin mimari formlarının birer unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Urfa evleri, zenginlere ait konaklar hâriç nispeten mütevazı yapılardı. Bu evlerin dış cepheleri pek bakımlı görünmemekle birlikte içleri son derece düzenli, estetik ve iklim koşullarına göre dizayn edilmiş bir mimariye sahiptir. Urfa şehir sokakları, evleri, ev hayatlarındaki havuz ve yeşil alanlarıyla zaman içinde antik ve İslâm kültürünün harika örnekleridir. Mezopotamya şehirlerinin tipik bir örneği olarak Urfa'da bir ana cadde ile bunun yanında daha dar ve dolambaçlı tâli yollar bulunuyor. Bu yollara da bir kısmı çıkmaz daracık tetimmelere/tetirbelere (sokaklar) açılıyordu. Urfa sokaklarında toplamda 256 tane tetirbe olduğu ifade edilmektedir. [45]

Yolların önemli bir bölümü, adlarını içinden geçtikleri mahallelerdeki mescitlerden, şehrin eşrafı ve ünlü şahsiyetlerinden alıyordu. Ana merkez Halilürrahman Mahallesi/gölü ile Cami-i Kebir'in yer aldığı havzadır. Halilürrahman Gölünün kuzeyinde Tell Futur güneyinde Kalenin yer aldığı Damlacık tepesi ve şehrin dört bir yanından gelen yollar şehrin dış surlarındaki şehir kapılarına (Babül Ma, IV. Murat Kapısı, Harran Kapı, Babül Emir, Samsat Kapı) kadar uzanıyordu.

Tarihi Urfa Sokakları

Kemancıoğlu Zokağı

Kemancıoğlu zokağı[46] Meşarikiyye Mahallesinde'dir. 11 Nisan mektebi ile Abacı evinin arkasından güneye doğru uzanan sokaktır. Söz konusu bölgede oturan Kemancı ailesi muzikişinas ve ticaret ile uğraşan bir ailedir. Sokak ismi bu aileye atfen verilmiş olmalıdır.

Zevâbe (زوابه) (Zebe) Zokağı

Zevâbe (زوابه) zokağı (Zebe Sokak)[47] Kadıoğlu Mahallesinde yer alan bir sokak. Muhtemelen bugün hala Yusuf Paşa camisinin kuzey kapısının yer aldığı sokaktır. Söz konusu sokakta Su meydanına doğru çıkışında bugün hala var olan Zebe ziyaretinden dolayı bu ismi almış olamalıdır.

---

43 UŞS, 210/283/222.
44 UŞS, 214/15/25; 51/99.
45 Kaynak kişi Dede Dindar-Cihat Kürkçüoğlu.
46 UŞS, 208/367-368/262.
47 UŞS, 208/122/746.

Hâcı Mekki Efendi Konağı Zokağı

Hâcı Mekki Efendi konağı zokağı, Kara Meydan civarında yer almaktaydı.[48] (H. 27 Zilkade 1310)

Bakır Ağa Zokağı

Bakır Ağa Zokağı,[49] Hızanoğlu mahallesinde yer almaktadır. (H. 25 Muharrem 1287)

Timur Zokağı (Temur Sokağı)

Timur Sokağı (H. 3 Sefer 1287) basmağanenın arka tarafına düşer. Kadıoğlu mahallesine bağlı Timur Sokak[50] su meydanı girişinden Şehit Nusret okulunun arka kapısına kadar uzanır. (H. 3 Sefer 1287). Kuzey-güney doğrultuda olan sokakta Kürkçüoğlu ve Aşar ailesinin tetirbesi bulunuyordu. Tetirbenin sağında ve solunda görülen evler yıkılarak yerlerine betonarme evler yapılmış, iki payanda kemerli tetirbe özgünlüğünü yitirmiştir.[51]

Hâcı Hamş Zokağı

Hacı Hamza Sokak Hızanoğlu Camisi ile Harran kapısı arasında bulunan bir sokaktır. Hızânoğlu mahallesinde yer alan Hacı Hamş sokağının[52] aynı bölgede bulunan Hacı Hamza Sokak ile aynı yer olma ihtimali vardır. Veyahut iki isim de aynı bölgeye işaret etmekle birlikte birbirine yakın yerler için de kullanılmış olabilir. (H. 27 Zilkade 1310)

Şeyh Mehmed Zokağı

Şeyh Mehmed Sokağı Debbâğhane Mahallesinde yer almaktaydı.[53] Muhtemelen bugünki Kumlu Hayat çevresini içine alan yerleşim olmalıdır. Sokak ismini burada bulunan Muhammed el Horasani türbesinden almış olabilir. (H. 5 Rebiülevvel 1287)

Leylici Zokağı

Urfa'nın farklı mahallerinde kadınlar ve genç kızların gündelik hayatta eğlendikleri leylici evleri olarak tanımlanan mekânlar vardı. Urfa'da bilinen leyli evlerinden biri Arap meydanında, bugün var olan Alpaslan İlkokulu ile Çakeri camisinin sağ tarafında yer almaktaydı. Urfa şeriye sicilinde geçen Leylici Zokağında yer alan bir Leylici evinden dolayı Leylici Sokağı denilmiştir. Leylici Zokağı Osmanlı döneminde Yusuf Paşa Mahallesinde[54] yer almaktaydı. (H. 21 Safer 1287)

---

48 UŞS, 220/410/1210.
49 UŞS, 214/7/14.
50 UŞS, 214/15/25.
51 Cihat Kürkçüoğlu, Urfa Fotoğraflarla Evvel Zaman içinde, s. 404.
52 UŞS, 214/21/36.
53 UŞS, 214/29/59.
54 UŞS, 214/15/25.

Leylici (Max von Oppenheim 1889)

Cıncıklı Zokağı

Hızânoğlu mahallesinde bulunan Cıncıklı Sokağı[55] Cıncıklı Hamamın bulunduğu mekânı içine alan sokaktır. (H. 7 Rebiülevvel 1287)

Tataroğlu Zokağı

Tellfutur mahallesinde yer alan bir sokaktır.[56] (3 Rebiü'l-evvel 1287 - M. 3 Haziran 1870)

Çâkerî Zokağı

Çâkerî zokağı[57] Çakeri camisinin bulunduğu çevredir. (24 Rebiüllevvel 1287)

Bedendibi Zokağı

Urfa şeriyye sicilinde bedendibi sokak, Yusuf Paşa Mahallesinde[58] olduğu ifade edilmektedir. Bedendibi sokak günümüzde var olan Kızılay binası ile Karakoyun deresi arasında yer alan sokaktır. Bu sokak kızılay binasından Mahmuduğlu Kulesine doğru uzanır. (H. 15 Rebiü'l-ahir 1287)

---

55 UŞS, 214/32/62.
56 UŞS, 214/42/82
57 UŞS, 214/51/99.
58 UŞS, 214/66/128.

Hâcı Emin Zokağı[59]

Hâcı Emin Sokağı Müderris mahallesinde yer almaktadır. (7 Rebiü'l-ahir 1287)

Kebir-i Kenisa Zokağı

Kenisa zokağı Bıçakçı mahallesinde yer alır. Bıçakçı meydanından Telfutur'a doğru uzanan sokaktır. Kebir-i Kenisa Zokağı doğu-batı yönünde uzanan sokaktır. [60] (27 Rebiü'l-ahir 1287).

Firûz Paşa Zokağı

Firûz Paşa zokağı Debbâğhâne mahallesine yer almaktadır.[61] TBBM evinin bulunduğu mevkiinde bulunan Furuz Sokak, Osmanlı dönemi Firûz sokaktır. (H. 13 Cemaziye'l-evvel 1287).

Hâcı Fettâh Zokağı

Hâcı Fettâh zokağı Gerz Mahallesinde yer almaktadır[62] B(m)asmağane'den yukarı çıkıldığında Bıçakçı meydanına doğru Göbeklitepe Kazı evinin bulunduğu evin bulunduğu sokak olamalıdır. Aynı sokakta Nebih Efendi Tekkesi/mescidi de yer almaktaydı. Bugün Nabi Sokak olarak ifade edilmektedir. (17 Cemaziye'l-ahir 1287)

Kadıoğlu Zokağı

Kadıoğlı mahallesinde yer almaktadır.[63] (30 Cemaziye'l-evvel 1287).

Yusuf Paşa Zokağı

Yusuf Paşa zokağı[64] Yusuf Paşa mahallesinde yer almaktaydı. *Yusuf* Paşa Zokağı, bugün var olan Beyaz (Bey) sokak olmalıdır. (2 Cemaziye'l-ahir 1287).

Esb Bazar Zokağı

Esb Bazarı Sokağı, Esb Bazarı mahallesinde bulunmaktaydı.[65] (7 Cemaziye'l-ahir 1287.) Esb Bazar zokak belgelerde Esb Bazarında geçmektedir. Bugün At Pazarı Sokağı olarak bilinen bir sokak, Hekimdede mahallesinde de yer almaktadır. Sokaktaki yapıları mimari açıdan betimleyen Cihat Kürküoğlu, sokağın benzersizliğine vurgu yapmaktadır. Sokakta yer alan gönye çıkmalar üzerine oturan Bağdadi cumbalı evin günümüze ulaşan geleneksel Urfa evlerinin tek örneği olduğunu ifade etmektedir. [66]

---

59 UŞS, 214/71/140
60 UŞS, 214/78/156.
61 UŞS, 214/86/174.
62 UŞS, 214/91/174.
63 UŞS, 214/99/192.
64 UŞS, 214/102/201.
65 UŞS, 214/109/216..
66 Cihat Kürkçüoğlu, Urfa Evvel Zaman İçinde, s. 406; Sözlü tarih çalışmalarımızda Esb Bazar sokağı ile ilgili değerlendirmeler ve çözümlerde bilgilerine baş vurduğumuz kaynak kişiler. Müslüm Akalın, Yusuf Demirkol.

Tokatlı Zokağı

Tokatlı zokağı, Kadıoğlu mahallesinde yer almaktaydı.[67] 10 Cemâziye'l-ahir 1287.

Vakıf Çıkmazı Zokağı

Karameydanı mahallesinde yer alan bir sokaktır.[68] 2 Cemaziye'l-ahir 1287.

Miskinler Zokağı

Miskinler Zokak, Kötüler mahallesinde[69] yer alır. Sokak, Miskinler camisinin bulunduğu çevredir. (3 Cemaziye'l-ahir 1287).

Bekoş Zokağı

Bekoş Zokağı Kötüler mahallesinde yer alır. [70] (H. 3 Cemaziye'l-ahir 1287).

Miftahizâde Zokağı

Miftahizâde zokağı Narıncı mahallesinde yer almaktaydı.[71] Miftahizâde sokağı Bıçakçı ile Narıncı arası eski Şurkav binasının arka tarafına düşmektedir. 8 Cemaziye'l-ahir 1287.

Hekim Latin Zokağı

Hekim Latin zokağı Hâseki Mahallesinde yer alır.[72] Hekim Latin Sokağı Büyük yol ile basmağana arasında yer alır. (7 Cemaziye'l-ahir 1287)

Müslüm Ağa Zokağı

Müslüm Ağa zokağı Yusuf Paşa Mahallesinde yer almaktaydı.[73] 21 Cemaziye'l-ahir 1287.

Kahve Zokağı

Yusuf Paşa mahallesinde yer alan bir diğer sokak ise Kahve zokağıdır.[74] (25 cemaziye'l-ahir 1287. 22 Eylül 1870).

Kara Meydan Zokağı

Kara Meydan zokağı Hüseyin Paşa mahallesinde yer alır.[75] Kara Meydanı Sokak bugün Ulu Caminin doğu kapısı karşısında bulunan Güllüoğlu sokağın eski adıdır.[76] (25 Cemaziye'l-ahir 1287).

---

67 UŞS, 214/110/218.
68 UŞS, 214/113/228.
69 UŞS, 214/114/231.
70 UŞS, 214/115/233.
71 UŞS, 214/118/239.
72 UŞS, 214/118/240.
73 UŞS, 214/120/243.
74 UŞS, 214/122/250.
75 UŞS, 214/122/249.
76 Bugün söz konusu alanda Kara Meydanı Sokak ismi, sokağın girişinde bulunmaktadır. Eski isim olan Kara Meydanı Sokak ile yeni isim olan Güllüoğlu Sokak tabelaları alt alta yer almaktadır.

Cumbalı bir Urfa sokağı (Fotoğraf: Zeynel Yeşilay 1976)

Su Meydanı Zokağı

Su Meydanı zokağı Kadıoğlu mahallesinde yer almaktaydı.[77] Kuzeyden güneye doğru uzanan sokakta; Arap Baba türbesi, Hacı Bekir Eren evi, Kadıoğlu Camii avlu portalinin doğusuna bitişik olan Mencekzade çeşmesi (yapım tarihi M. 1723) ve 1976-78 yılları arasında Sumeydanı sokağın genişletilmesi sırasında yıktırılan Hacı Yusuf Rastgeldi evi, Demirci Muharrem evi[78] ile

[77] UŞS, 228/71/182.
[78] Cihat Kürkçüoğlu, Urfa Fotoğraflarla Evvel Zaman İçinde..., Ankara 2011, s. 398, 409.

su taksim alanı bulunmaktaydı. Su meydanı sokağının ortalarından güneye doğru yürütülen yıkım çalışmaları sonucunda (Urfalı ünlü divan şairi Nabi'nin torunlarından) Ahmet Hacıgaffaroğlu evi yıkılmış, Hacı Hafız Kürkçüoğlu evinin selamlık bölümü, Pabuççu Hacı Bekir evinin selamlık bölümü tamamen yıkılmıştır.[79] (H. 5 Cemaziye'l-ahir 1288).[80]

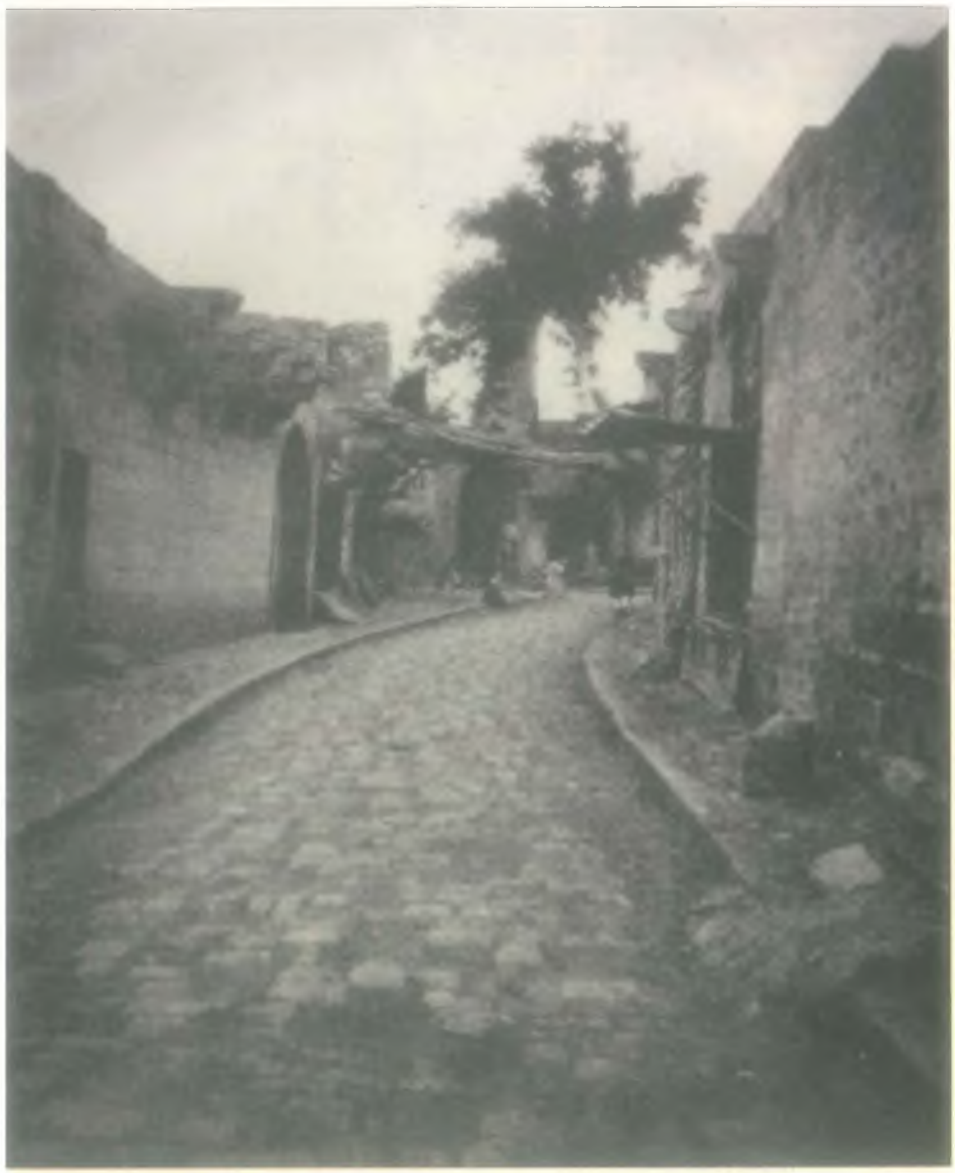

Su Meydanı Sokak. (Victor Piettschman, Durc Kurdische Berge ınd Armenische Stadte Tagebuch der österreichischen Armenienerpetion 1914, Wien 1940).

79 Cihat Kürkçüoğlu, s. 410.
80 UŞS, 228//182.

Numan Bey Zokağı

Numan Bey Zokağı Meşarkiye mahallesinde yer alır. [81] (H. 3 Receb 1287)

Ak Cami Zokağı

Ak Cami zokağı Nimetullah Bey Mahallesinde yer alır.[82] Ağ meydanı (58 Meydanı) Nimetullah (Ağ) camisinin bulunduğu sokaktır. (H. 8 Receb 1287).

Latin Katolik Zokağı

Latin Katolik zokağı, Urfa şeriyye belgesinde İmâmkulu mahallesinde yer aldığı ifade edilmektedir.[83] Bıçakçı meydanının güneyinde İmam Sekkaki Camisi yer almaktadır. Aynı bölge Bıçakçı Mahallesi olarak da ifade edilmektedir. Latin Katolik Sokak İmam Kulu ile Bıçakçı Mahallesi sınırında yer alıyor olmalıdır. (H. 10 Receb 1287)

Sabuncu Bazarı Zokağı

Tarihi Urfa sokaklarından birisi de Acem Bey mahallesindeki Sabuncu Bazarı Zokağı'ydı [84] (H. 18 Şaban 1287).

'Ali Kâkân(?) Zokağı

'Ali Kâkân(?) zokağında Kebir-i Kenisa mahallesinde yer alır. [85] (H.5 Şaban 1287)

Hacı Dayı Zokağı

Hacı Dayı Zokağı Mahkeme mahallesinde yer alır.[86] Mahkeme mahallesi Nakıpzade Medresesinin doğusunda bulunan sokaktan sağa ayrılan sokaktır. (H. 3 Receb 1287).

Davud Efendi Zokağı

Davud Efendi zokağmda[87] Hâcı Yadigar mahallesinde yer alır. Davud Efendi Sokak Kara Musa sokaktan doğuya doğru uzanan alan olmalıdır. (H. 13 Receb 1287).

Ebeler Sokak

Ebeler Sokak bugün Şurkav[88] binasının arka tarafına düşen sokaktır. Doğu-batı yönünde uzanmaktadır.

---

81 UŞS, 214/129/268.
82 UŞS, 214/132/278.
83 UŞS, 214/138/290.
84 UŞS, 214/163/352. *Medine-i Urfa mahallâtından 'Acem Bey mahallesi sâkinlerinden Müslüm bin 'Ömer Ağa medine-i mezbûre mahkemesinde meclis-i şer'imizde Hâseki mahallesinden Sagir Derviş'in babası Ahmed bin Derviş muvâcehesinde takrir-i kelâm ve ta'bir-i ani'l-merâm edub zikr-i ati bey'inin sudûruna değin şirâ-i yedimde mülk ve hakkım olub* ***Sabuncu Bazarı zokağında*** *vâki' birinci defter kırk dokuzuncu numara ebvâb ile mukayyid...*
85 UŞS, 214/150/324.
86 UŞS, 214/139/295.
87 UŞS, 214/139/293.
88 Şurkav binası olarak bilinen bina bugün Eyyübiye Belediyesi İdari bina olarak kullanılmaktadır.

Sonuç olarak sokaklar yapıların arasına sıkışmış boş yerler gibi önemsiz alanlar değildir. Gelişmiş mühendislik ve peyzaj mimarlığı gerektiren, ayrıntılı plan ve kesitleri içeren inceden inceye düşünülmüş bayındırlık[89] ve komşuluk haklarını gözeten kültür alanlarıdır. Urfa sokaklarının kendine özgü nitelikleri, kentin biçimini oluşturan toplumsal, siyasal, teknik ve sanatsal güçlerin karmaşık bir bileşimi olarak ortaya çıkmıştır. Urfa sokaklarındaki mimari detaylar, tesadüflerin, tasarıma yedirildiğinin kanıtıdır. Bu dinamikler, sokaklara farklı imgeler yüklemektedir. Kapılar, soluk taşları, şeriye sicillerinde tetimme olarak geçen ve tetirbe olabileceğini düşündüğümüz çıkmaz sokaklar ve evlerden taşan cumbalarla sokaklar bir kanaviçe gibi işlenmiştir. Urfa sokaklarının köşelerinde görülen "pahlar"[90] ve üzerindeki başlıklar ayrı bir mimari zerafet örneğidir. (Bkz. Pahlar Foto).

Şair Nabi'nin Cami Kebir mahallesindeki tetirbedeki Hacı Gaffaroğlu Kabaltısı içindeki evlerden birinde dünyaya geldiğini bilmek, sokakların anlam derinliğini sonsuzlaştırır. Geçmişin en canlı işletme tesisi olan madarların sokaklarda var olması, hayatın canlığını göstermesi açısından kayda değerdir. Sokaklara yük taşıyan hamallara ve yorgun düşen yolculara soluklanmaları için konan "soluk taşları" humanism ötesi bir insanî davranışın mimarideki yansımasıdır. Sokak hayat kadar canlıdır. Sokakların ölmesi isimlerinin ve biçimlerinin başkalaşmasıyla başlar. Sokağa yeni bir anlam yüklemek, sokakları yıkmaktan daha büyük bir fecattir.

---

89 Editörler, Zeynep Çelik, Diane Favro, Richard İngersoll Eleni Bastea, "Sokaklar ve Kentleşme Süreci", Şehirler ve Sokaklar, , İstanbul 2007, s. 7.

90 Pah: Eğik olarak kesilmiş kenar. Bir yapı elemanında eğik bir yüzey elde etmek amacıyla keskinliği giderme. Mimarlıkta duvar köşesindeki keskinliği gidermek için yapılan körletme.

Pahlar: Kubbe Mescit Sokağı'nın Hacı Paşa Sokağı köşesinden kuzeye doğru yıkılmadan önceki görünümü. (1. Pah) (Fotoğraf: Cihat Kürkçüoğlu, Urfa Evvel Zaman İçinde, s. 418).

Karameydanı Sokak (Fotoğraf: Max von Oppenheim 1889)

Kalimano Karlo Orlando/Saray Caddesi 1906

Urfa Caddeleri

Eski şehirlerin merkezini oluşturan pazar yerinden ve bir merkezden ışınsal olarak ve şehir içinde birbirinden gittikçe uzaklaşan caddeler arasındaki arsa genişlikleri şehir kenarında büyür. Ortada kalan arsaları, yan caddelere bağlamak için çıkmaz sokak zorunluluk halini alır. Bu anlamda caddeler ve çıkmaz sokaklar/tetirbeler şehrin organik dokusunu oluşturur. Osmanlı şehrinde organik dokuya sahip mahallelere sıkça rastlanmaktadır[91]. Organik yapının ortak özellikleri kısaca şöyle özetlenir: Bu yapıda yollar ani bir biçimde bir kurala uymadan yön değiştirir. Yol uzunlukları arasında çok büyük farklar vardır. Son olarak hem kısa hem uzun ama genellikle yapı adasının içine doğru yönelmiş çıkmaz sokaklar vardır. Bu yapıda yollar, çoğunlukla genelden mahreme doğru incelen ağaç dalları gibi düzenlenmiştir[92].

Urfa sokak ve caddeleri ile ilginç gözlemlerden biri Buckinghama'a aittir. "...Caddeler dar, fakat iki tarafı merkezi kanal suyu için asfaltlanmış, az çok eğimli zemin genellikle temiz. Buradaki pek çok konutun dış kapısında Beer ve Halep'te olduğu gibi maşallah yazısı altında tarih bulunuyor ki bu öğrendiğim kadarıyla hacılara özel ayrıcalıklı bir uygulama. İşaret, genellikle toplumsal merak ve hayranlık ifade etmekte. Alta iliştirilmiş tarih, ibadetin gerçekleştiği tarihi gösteriyor. Bu alışkanlık hakkında yorumum Hıristiyanların benzer iba-

---

91 Türkan Kejanlı, "Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Kent Sistemi, Kale ve Merkez Çarşı Gelişimi", e-Journal of New World Sciences Academy, vol. V, Num. 3, 2011, p. 299.

92 M. Maurice Cerasi, M. Maurice Cerasi, Osmanlı Kenti, (çev. A. Ataov), YKY, İstanbul, 2001, s. 89, 103; N. Jale Erzen, Çevre Estetiği, OTDU Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 116; Ayrıca bkz. Reinhard Stewig, İstanbul'da Çıkmaz Sokaklar ve Gecekondu Meselesi, (çev. R. Turfan-M. Ş. Yazman), İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1966

detlerini anmak için omuz ve bedenlerine aziz ve melek figürleri yaptırmalarıyla Müslümanlar kendi uygulamalarını kıyaslama hatasına düşmezler[93].

Gezginin gözlemlerinden caddelerin eğlence alanı olarak da kullanıldığını öğrenmekteyiz:

"...Caddelerde gölgesinde buz veya meyve almış, kahve veya pipoiçen İnsanların yaslandığı ağaçlar var, bazen Türk gitarıyla eşlik edilen şarkılar söyleniyor, satranç veya başka oyunlar oynanıyor, görünen o ki zamanları büyük bir mutlulukla geçiyor..." [94].

Hisarkapusı Caddesi

Hisarkapusı Caddesi[95] Urfa kalesi arkasından Akçakale'ye doğru açılan yoldur. Muhtemelen Urfa kalesinin doğu kapısından güneye doğru açılan yol olmaldır. (Doğu kapısı foto/şehir şeması) 1 Şaban 1291.

Haleb Caddesi

Haleb Caddesi,[96] Halepli Bahçeden Gaziantep yönüne açılan yoldur. Söz konusu yönde tarihi süreçte farklı isimlerle anılan kapılar vardır. Bunlar; Babü'l Mâ ile Birecik Kapısı ve IV. Murad Kapılarıdır.

Arap Meydanı Caddesi

Korkmaz mahallesi sınırları içinde yer alan Arap Meydanı Caddesi,[97] Harran ve Mardin yönüne açılan caddedir. (8 Rebiü'l-ahir 1287)

---

93 Buckingham J.S., s. 79, 80.
94 Buckingham, s. 86.
95 UŞS, 212/36/21
96 UŞS, 214/1/126.
97 UŞS, 214/72-141.

Karakoyun caddesi

Karakoyun Caddesi[98] Urfa şeriye sicili belgesinde Kamberiye mahallesi sınırları içinde gösterilmektedir. (10 Receb 1287).

Çarşu Caddesi

Çarşu Caddesi[99] Urfa'da çarşı olarak bilinen alan Haşimiye'den Aynzeliha gölü arasıdır. Bu cadde de bu güzargahta olmalıdır.

Harran Caddesi

Harran kapıdan güneye doğru uzanan güzergâhtır.[100]

Karani Caddesi

Karani caddesi Urfa'nın Bey Kapısında yer alan caddelerden biriydi.[101]

Cirid Meydanı

Bugün Atatürk Caddesi üzerinde yer alan Abide alanın batısına doğru yer alan park alanın arka kımına doğru uzanan alan, Cirid Meydanıdır.[102] Halk cirit meydanında Cuma günü toplanır. Paşalar, beyler, şehrin en ileri gelenleri ile ayrıca atı iyi olanlar cirit meydanında[103] atlarının günerlerini gösterirler.

Hükümet Konağı Caddesi

Cebeci iş hanının bulunduğu alan eski mutasarrıflık konağıdır. Bu konağın önü Hükümet Konağı Caddesidir.[104] (H. 20 B 1299/H. 6 Haziran 1882)

Urfa Çeşme ve Sebilleri

İslam şehirlerinde su mimarisinin zirvesi, Endülüs Emevi dönemi bakiyeleridir. Ortaçağ İslam devletleri ile Osmanlı mimarisinde su mimarisi ve kültürüne dair birçok yapı yer almaktadır. İslam ve Osmanlı şehirlerinin cadde ve sokaklarını süsleyen en önemli mimari yapı çeşme ve su sebilleridir. "Temzilik" ve "inanç" arasındaki bağlantılı olarak da ifade edilen[105] su mimarisi örnekler aslında hayrat kültürü çevçevesinde değerlendirmek gerekir. 18. Yüzyılda Urfa'da 4 çeşme ve 2 sebilin olduğu ifade edilmektedir. Aslında günümüze kadar gelebilen çeşmelerin sayısına bakılacak olursa Urfa'da çeşme ve sebillerin sayıca fazla olduğu görülecektir. Çeşme ve sebil işlevleri açısından farklılık arzeder. Çeşmelerde sürekli su bulunurken, sebiller ise tesisi yaptıranın ruhuna dua okunmasını sağamak amacı ile şerbet türünden içeceklerin sunulduğu Ramazan

---

98 UŞS, 214/137/289.
99 UŞS, 214/31/60.
100 UŞS, 223/192/7.
101 UŞS, 223/314/88-1.
102 UŞS, 225/31/17.
103 Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitbv. İstanbul 1969 s. 235.
104 UŞS, 225/47/3.
105 Mehmet Emin Üner, Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi, Ankara 2009, s. 174.

aylarında iftar saatlerinde dağıtan ve başlarında "sebilci" denilen görevliler bulunmaktaydı.[106]

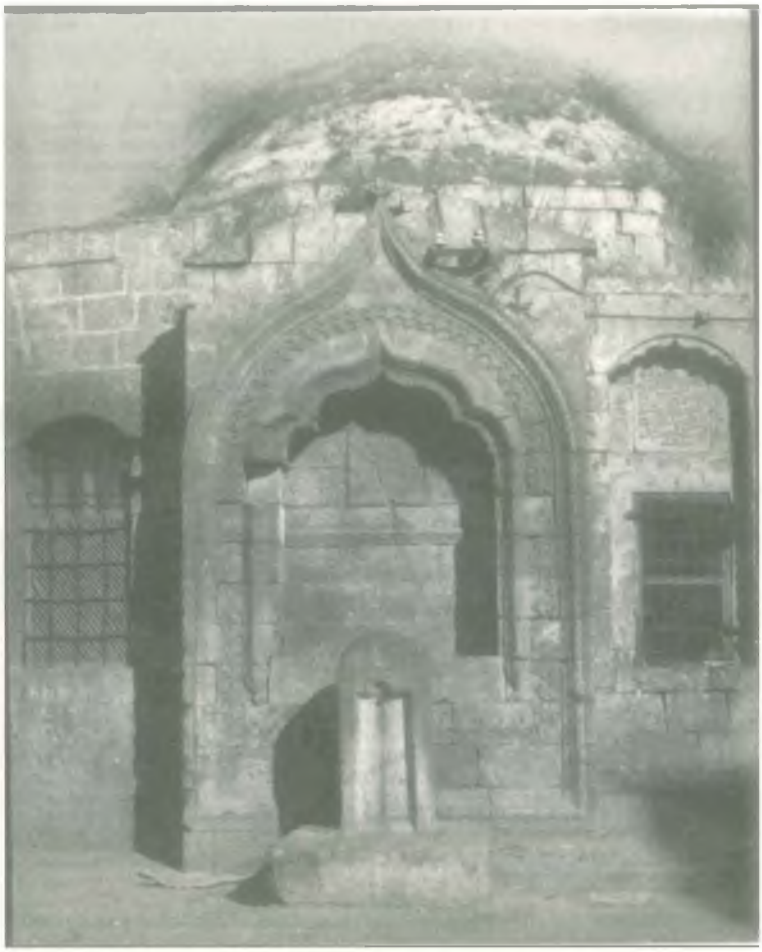

Şeyh Safvet Çeşmesi/Cihat Kürkçüoğlu

Firûz Bey Çeşmesi
Hekim Dede Çeşmesi
Mencekzâde Çeşmesi (Kadıoğlu)
Yusuf Paşa Çeşmesi
Şeyh Ebûbekir
Firûz Bey Sebîli
Yıdız Meydanı Çeşmesi
Haydar Ağa Çeşmesi
Adile Hanım Çeşmesi
Hüseyin Ferideddin Çeşmesi
Şeyh Saffet Çeşmesi

Yıldız Meydanı
Hekim Dede Camii
Su Meydanı
Yusuf Paşa Câmii
Sebîli Ulu Câmii
Ağ Câmii
Eyyübi Medresesi
Çakeri Camii karşısı
Kubbe Mescit Sokak
Dabbakhane Camii
Elli Sekiz Meydanı

[106] Mehmet Emin Üner, s. 174-175.

Şehbenderiye Camii Çeşmesi
Hüseyniye Çarşısı Çeşmeleri
Ebeler Sokak Çeşmesi
Yıkık Sokak Çeşmesi

Şehbenderiye Camii
Hüseyniye Çarşısı
Gölbaşı Mahallesi
Bıçakçı Mahallesi [107]

Çeşme/Max von Oppenheim

[107] Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa Su Mimarisi, İstanbul 1993, . 22-39.

Şanlıurfa tarihi sokak ve caddelerinin en dikkat çekici yapılardan biri de Kabaltılardır. Tarihi Urfa sokaklarında kabaltılar yaklaşık 5-15 metre uzunluğunda, 3-4 metre genişliğinde olduğu görülmektedir.

Yazın sıcak geçen Şanlıurfa'da sokakların oluşumu ve kabaltıların oluşumu hâkim rüzgâra göre şekillenmiştr. Mimaride bir örtü sistemi olan "tonoz" kelimesinin Urfa mimari terimler sözlüğündeki karşılığı "kab" dır. Urfa'da "Kab Ev" tabiri ile "tonozlu ev" kastedilir. Bu nedenle "kabaltı" denildiğinde tonoz altmdaki geçit kastedilir. Kabaltı yapma nedenleri arasında hem estetik hem de gölge mekâna duyulan ihtiyaç, yolların dar, yapıların ise yollara gölge verecek şekilde konumlamasına neden olmuştur. Sokak, kabaltı denen yapılar altından geçerek devam eder. Kabaltı üstü düz veya çapraz tonozlarla bazen de ahşap direklerle bazen de lento taşlarla geçildiği görülmektedir. Kabaltılarm her iki tarafında bulunan mekânlar eve ait geçit, sokağa bakan bir oda veya servis mekânı olarak düzenlenmiştir. Kabaltılar üzeri kişisel mülkiyete, alt kısmı kamunun sokak kullanımına açıktır. Kabaltılar sokaklarda rüzgâr koridorunu oluşturduğundan aynı zamanda serin mekânlardır.[108]

Urfa'da Aile İsmi İle Anılan Kabaltılar

Hacı Abo Kabaltısı: Tepe Mahallesi, Mahmut Coşkunses Sokağı. Şanlıurfa'nın en eski kabaltıları arasında yer alır. Fesçizade ailesinden olan Hacı Abo (Abdurrahman), 1736 yılında Bağdat'tan Urfa'ya gelen bir zat. Konut Hacı Abo soyundan gelen kişiler tarafından yaptırılmış ve kullanılmış olduğu tahmin edilmektedir.

[108] Hamdullah Közcü, Urfa Mimarisinde Kabaltılar, Altan Özyurt Matbaacılık Basım, 2016, s. 8,9.

Ninolar Kabaltısı: Cami Kebir Mahallesi, Yapıldığı dönem Osmanlı. (Kabaltınm üzerindeki evde Yusuf Parmaksız (Ninolar) ailesi oturmaktadır.

Zahterler Kabaltısı: Cami Kebir Mahallesi, Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Hacı Ğaffaroğlu Kabaltısı: Cami Kebir Mahallesi, "L" planlı bir kabaltı olan Hacı Ğaffaroğlu kabaltısının doğusunda tetirbe (çıkmaz sokak) içindeki evlerden biri, Urfalı Şair Nabi'nin doğduğu ev olarak bilinir. Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Alikös Kabaltısı: Kendirci mahallesi (Ali Kös sokağı). Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Ateşbeg Kabaltısı: Nimetullah (Kurtuluş) Mahallesi, (Tarakçılar Sokağı) Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Vanes Kabaltısı: Kadıoğlu Mahallesi, Vali Fuad Caddesi (Büyükyol), Burak sokak. Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Beglerin Kabaltısı: Yusuf Paşa Kabaltısı, (Vatan Sokak), Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Siverekli Ali Efendi Kabaltısı: Yusuf Paşa mahallesi. Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Aksoylar Kabaltısı: Göl mahallesi (Mevlüt Halil Sokağı). Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Halil Ettune Kabaltısı: Göl mahallesi, (Tamburacı Derviş Sokağı).

Kefiyeler Kabaltısı: Hekimdede mahallesi. Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Saraçların Kabaltısı: Hekimdede Mahallesi. Osmanlı döneminde yapılmıştır.

İbrahim Tekok Kabaltısı: Kadıoğlu Mahallesi. Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Muhtesiplerin Kabaltısı: Kendirci Mahallesi. Kemaliye Sokak. Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Rastgeldi Kabaltısı: Cami Kebir mahallesi. Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Urfa Sokaklarında Bulunan İsimsiz Kabaltılar

Yorgancı Sokak Kabaltısı: Beykapısı Mahallesi. (Yorgancı Sokak) Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Mahkeme Sokak Kabaltısı:

Hızanoğlu Sokak Kabaltısı: Türkmeydanı mahallesi. (Arap Meydanı) Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Sakibiye Sokak Kabaltısı: Bıçakçı Mahallesi (Sakibiye Sokak), Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Kara Musa Sokak Kabaltısı: Beykapısı Mahallesi (Kara Musa Sokak). Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Vatan Sokak Kabaltısı: Yusuf Paşa Mahallesi (Vatan Sokak)
Örtük Sokak Kabaltısı: Kendirci Mahallesi. Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Narinci Sokak Kabaltısı: Bıçakçı Mahallesinde Narinci Sokak. Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Nabi Sokak Kabaltısı: Cami Kebir Mahallesi. Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Madenli Sokak Kabaltısı:

Tamburacı Derviş Sokağı Kabaltısı: Göl Mahallesi. (Tamburacı Derviş Sokağı) Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Tarakçılar Sokak Kabaltısı:

Rastgeldi Sokak Kabaltısı:

Narinci Sokak Kabaltısı: Bıçakçı Meydanı (Narinci Sokak). Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Fabrika Sokak Kabaltısı: Bıçakçı Mahallesi (Fabrika Sokak). Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Şehit Nusret Sokağı Kabaltısı: Cami Kebir (Şehit Nusret Sokak). Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Uğurlu Sokağı Kabaltısı: Kendirci Mahallesi (Uğurlu Sokağı). Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Kalkan Sokak Kabaltısı: Kendirci Mahallesi, Kalkan sokak. Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Harrankapı Kabaltısı: Kendirci mahallesi, Harran Kabaltısı. Yapıldığı dönem 5. Yüzyıldır.

11 Nisan Sokağı Kabaltısı: Kurtuluş Mahallesi. Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Doğu Sokağı Kabaltısı: Kurtuluş Mahallesi. Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Nakışlı Kabaltısı: Kurtuluş Mahallesi. (Mahkeme sokak). Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Dabakhane Kabaltısı: Pınarbaşı Mahallesi (Dabakhane Sokağı) Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Tuzcu Sokağı Kabaltısı: Pınarbaşı Mahallesi. (Tuzcu Sokağı). Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Ocakoğlu Kabaltısı: Pınarbaşı Mahallesi. Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Eskiciler Sokağı Kabaltısı: Pınarbaşı Mahallesi (Eskiciler Sokağı). Yapıldığı dönem Osmanlı

Çardaklı Kahve Kabaltısı: Pınarbaşı Mahallesi, (Eskicler Pazarı). Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Urfa'da Mahallelere Göre Kabaltı Sayıları

Beykapısı mahallesi: 2
Bıçakçı mahallesi: 4
Cami Kebir mahallesi: 6
Göl mahallesi: 3
Hekimdede mahallesi: 2
Kadıoğlu mahallesi: 2
Kendirci mahallesi: 6
Kurtuluş mahallesi: 4
Pınarbaşı mahallesi: 5
Tepe mahallesi: 1
Türkmeydanı mahallesi: 1
Yusuf Paşa mahallesi: 2

Tarihi Urfa sokakları adeta birer açık müzedir. Urfa evlerinin dış cephe mimarisi, şehir sokaklarını açık bir sanat müzesine dönüştürmüştür. Sokaklardaki keskinliği gideren pahlar, sokak kapısı alınlıklarındaki dua kitabeleri, kapıların köşelerindeki sütunçeler, rumi ve palmetlerden oluşan yüksek kabartmalı süslemeler, hac kapı süslemesi, hayat ağacı ve çiçek süslemeleri ile Urfa ev kapıları sanatsal birer yapıttırlar. Ayrıca sokağa taşan cumbalar ile pencere alınlıklarına yapılan sekiz kollu yıldız kabartmaları gibi süslemelerle cumbalar ve pencereler sokak estetik anlayışına dair müstesna belgelerdir.

Sonuç olarak soluk taşları, kabaltılar, tetimmeler/tetirbeler, pahlar, cumbalar, çeşmeler, madarlar, pencere alınlık süslemeleri, ev kapı süslemeleri gibi yapı birimleri Urfa mimarisinin amentüleridir. Kanaviçe gibi işlenen şehrin, kültür belgeleridir.

KAYNAKÇA

- Bayram Ali Çetinkaya, "Kedine, Medeniyet ve İslâm Medeniyeti -Medine'den Medeniyete" İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul 2010.
- Cem Behar, Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa Su Mimarisi, İstanbul 1993.
- Cihat Kürkçüoğlu, Urfa "Evvel Zaman İçinde...", Ankara 2011.
- E.B. Soane, Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007.
- Eduard Sachau, Reise in Syrien und Mesopotamien, Leipzig, 1883.
- Eleni Bastea, "Sokağa İmgeler Oymak", Şehirler ve Sokaklar, Editörler, Zeynep Çelik, Diane Favro, Richard İngersoll, İstanbul 2007.
- Erol Ölçer, Şehir Sokak Hafıza, Kuyulu'dan Biçki Yurdu'na Osman Nuri Ergin ile İstanbul Sokak Adları, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2012..
- Fârâbî, El-Medîneti'l-Fâzıla, çev. Ahmet Arslan, Ankara 1990.
- Fatma Koç· Emine Koca, "Osmanlı Kanunlarında Giyim- Kuşam Yasaklar", Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, S 10 Yaz., ed. Prof. Dr. Mehmet Aydın, Konya 2010.
- Frederick Burnaby, Küçük Asya Seyahatnamesi: Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876, Sabah Kitapları, İstanbul, 1998.
- H. V. Moltke, Moltke'nin Türkiye Mektup/an, (çev. H. Örs), İstanbul, 1969.
- Hamdullah Közcü, Urfa Mimarisinde Kabaltılar, Altan Özyurt Matbaacılık Basım, 2016.
- İsmail Doğan, "Korumacılığın Geleneksel Kent Kültüründen Çıkarması Gereken Dersler", Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, C.35, (2002)
- İsmet Kayaoğlu, İslâm Kurumları Tarihi, Ankara 1985.
- J. P. Fletcher, Notes From Nineveh Aad Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria, 1850.
- James Silk Buckingham, Travels in Mesopotamia (1786-1855), London, 1827.
- Josaphat Barbaro, Anadolu ve İran'a Seyahat, Yeditepe Yayınevi, Çev. Tufan Gündüz, Menuçehr Emiri, İstanbul, 2009.
- Kaynak kişiler Cihat Kürkçüoğlu-Dede Dindar-Yusuf Demirkol.
- Kinneir, John Macdonald, A geographical memoir of the Persian empire, London, 1813.
- M. Maurice Cerasi, M. Maurice Cerasi, Osmanlı Kenti, (çev. A. Ataov), YKY, İstanbul, 2001.
- Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, S.13, (2005).
- Mehmet Bayartan, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri", İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, S.13, (2005).
- Mehmet Emin Üner, Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi, Ankara 2009.
- N. Jale Erzen, Çevre Estetiği, OTDU Yayıncılık, Ankara, 2003.
- Nurçin İleri, Geç Dönem Osmanlı İstanbul'unda Kent ve Sokak Işıkları, Toplumsal Tarih, S. 254, Şubat 2015.
- P. Tuglacı, Osmanlı Döneminde İstanbul Kadınları, Cem Yayınevi, (İstanbul, 1984). Reinhard Stewig, İstanbul'da Çıkmaz Sokaklar ve Gecekondu Meselesi, (çev. R. Turfan-M. Ş. Yazman), İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1966.
- Richartd Sennett, Ten ve Taş, Batı Uygarlığında Beden ve Taş, İstanbul 2011.
- S. Daros, Osmanlılar Albümü (İkinci Kitap), Osmanlı Yayınevi, (İstanbul, 1983.
- Salih Özbaran, "Antonio Tenreiro'nun Osmanlı Topraklarında Yaptığı Gezi Notları", TİD, II. 1984.

- Seher Kalender, "Uğur Tanyeli – Engin Gerçek, *İstanbul'da Mekân Mahremiyetinin İhlali ve Teşhiri: Gerilimli Bir Tarihce ve 41 Fotoğraf,* İstanbul 2013" FSM İlmî Araştırmalar *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Güz, S. 2, İstanbul 2013.
- The Rev. J. P. Fletcher, Notes From Nineveh And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria, s.1.
- Türkan Kejanlı, "Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Kent Sistemi, Kale ve Merkez Çarşı Gelişimi", e-Journal of New World Sciences Academy, vol. V, Num. 3, 2011.
- Urfa Sözlü Tarih Çalışması, Kaynak kişi: Yusuf Demirkol, Müslüm Akalın, Cihat Kürkçüoğlu.
- UŞS, 208/122/746.
- UŞS, 208/367-368/262.
- UŞS, 210/283/222.
- UŞS, 210/283/222.
- UŞS, 212/214/39.
- UŞS, 212/287-254.
- UŞS, 212/36/21
- UŞS, 214/1/126.
- UŞS, 214/102/201.
- UŞS, 214/109/216.
- UŞS, 214/110/218.
- UŞS, 214/113/228.
- UŞS, 214/114/231.
- UŞS, 214/115/233.
- UŞS, 214/118/239.
- UŞS, 214/118/240.
- UŞS, 214/120/243.
- UŞS, 214/122/249.
- UŞS, 214/122/250.
- UŞS, 214/129/268.
- UŞS, 214/132/278.
- UŞS, 214/137/289.
- UŞS, 214/138/290.
- UŞS, 214/139/293.
- UŞS, 214/139/295.
- UŞS, 214/15/25.
- UŞS, 214/15/25.
- UŞS, 214/15/25; 51/99.
- UŞS, 214/150/324.
- UŞS, 214/163/352.
- UŞS, 214/21/36.
- UŞS, 214/29/59.
- UŞS, 214/31/60.
- UŞS, 214/32/62.
- UŞS, 214/42/82
- UŞS, 214/51/99.
- UŞS, 214/66/128.
- UŞS, 214/7/14.
- UŞS, 214/71/140
- UŞS, 214/72-141.
- UŞS, 214/78/156.
- UŞS, 214/91/174.

- UŞS, 214/99/192.
- UŞS, 220/410/1210.
- UŞS, 223/192/7.
- UŞS, 223/314/88-1.
- UŞS, 225/31/17.
- UŞS, 225/47/3.
- UŞS, 228//182.
- UŞS, 228/71/182.
- UŞS,220/325-1104.
- Vecdi Akyüz, Endülüslü Gezgin İbn Cübeyr'in Seyahatnamesine Göre Harran, Tarih ve Toplum Dergisi, s. 9/110., 1993.
- W. Barthold, İslam medeniyeti, Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, İzah ve Düzeltmeler, Ankara 1984.
- Wigram, W. A. (William Ainger), Wigram, Edgar T. A. (Edgar Thomas Ainger), The cradle of mankind: life in eastern Kurdistan, London, 1914.

OSMANLI DÖNEMİ SİVEREK MEYDAN, MAHALLE VE SOKAKLARI

Dr. Ekrem AKMAN

1. Meydan ve Düz'ler

İslam ve Osmanlı şehirlerinde planlanmış bir meydan olgusu yoktur. Ancak zamanla bazı büyük şehirlerin simgesi haline gelen meydanlar da olmuştur[1]. Planlanmış, belli yapılarla desteklenen meydanlara Osmanlı ve İslam şehrinde pek rastlanmamakla beraber, meydan denen açık alanlar her şehirde başka noktada veya şekilde de olsa bulunmaktadır. Meydanların ortak özelliği fonksiyonel olmalarıdır. Meydanlar, belli bir fonksiyonu yerine getirmeleri açısından şehir kimliği veya şehirlinin mekâna yansıyan sosyal yaşantısının da aynaları hükmündendirler. Meydanlar şehrin hafızasını da içinde saklayarak şehir insanının dini, felsefi ve hayata dair zihin dünyasını açığa çıkarması açısından bir çeşit şehir kimliğini oluşturur. Osmanlı şehrinde organik olarak oluşmuş meydan veya düzlükler şehirlinin zihinsel algısını sahneleyen alanlardır. Burada şehirlinin dünya görüşüne göre şekillenen meydanlarda çeşitli fonksiyonlar sergilenmekte, böylece meydan şehrin rengini almaktadır. "*Tarihte bilinen ilk şehirlerin meydanları dinî amaçlar, kutsal törenler ve askeri resmigeçitler için kullanılmışlardır*[2].

Meydanlar, cuma ve bayram namazları gibi dini bazı ibadetlerin ya da dini argümanlarla beslenmiş ve bir nedenle kutsanan bir alanda (bir mezarın etrafında veya bulunduğu mekânda oluşturulan doğal bir alanda yılın belli günlerinde yapılan geleneksel tören veya eğlenceler) yapılan dua, ayin eğlence mekânlarına, daha sonra da bir meydana dönüşebilmektedir. Siverek'te Sahab Baba ve Mardin'de Sultan Şeyhmus mevkileri, mezarların merkez olduğu meydan ve mesire yerleri haline gelmiştir. Asker ve orduların kullandığı ve çeşitli gösteriler yapılan alan veya meydanlar, bir de ticari fuar veya panayır olarak kullanılan ağırlıklı olarak da ticari yönü ağır basan pazar yerleri veya ticari meydanların bir kısmı değişik şekil, ebat veya ayrı tarzlarda da olsa şehirlerin genelinde bulunmaktadır.

1.1. Çarşı Meydanı

Siverek'te meydan, şehrin kültürünün, ticari alışkanlıklarının, ticarete dair gelişen örf ve adetlerin, görgü kurallarının, hulasa şehrin öğrenildiği bir mekândır. Siverek'te herkesin meydan diye bildiği, tarihsel ve sosyal hafızayı günümüze kadar taşıyan çarşıdaki meydan, fiziki küçük alanı ile beraber, yukarda sayılan tüm fonksiyonları içinde barındırmaktadır. Bunları belgelerden takip

---

1 Kuban, Anadolu Türk Şehri, Tarihi gelişimi, Sosyalve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler, Vakıflar Dergisi, S. 7, 1968, s. 70.

2 Hasan Taşçı, *Kent Meydanı ile Kent Kimliği İlişkisi Üsküdar Meydanı Örneği* Marmara Üniversitesi İstanbul 2012, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.57.

etme imkânına sahibiz. Siverek tüccarlarının, ziraatla uğraşan çiftçilerin, cambazların ticari örf ve adetlerinin şekillendiği yer Siverek Şehir Meydanıdır. Bu meydan ticari ve sosyal örflerin kanun haline geldiği bir mekândır. Mahkemede hâkimler çözümleyemedikleri ticari davaların örfünü bu meydan esnafından sormaktadır. Siverek Meydanı büyük gösterişli oyunların ya da siyasi veya askeri gösterilerin yapılabileceği bir meydan değildir elbette. Ancak, ahalinin, kırsaldan şehre gelen köylünün veya daha uzaktan gelen yabancı tüccar ve misafirlerin karşılaştığı en açık kamusal mekân Siverek'teki bu küçük meydandır. Siverek şehrinin kalbi şehrin çarşısı olan Sûk-ı Sultani'de atar. Sûk-ı Sultani'nin merkezi de meydandır.

Max von Oppenheim Siverek/1889

Siverek Şehir Meydanı, şehrin odak noktası ve adeta toplanma ve şehre dair görünme merkezi işlevini görmektedir. Herkesin ortak kullanımına açık ve şehrin ana iletişim merkezidir. Siverek'te dellal (tellal) denilen meslek erbabının her türlü duyuruyu yaptıkları ana merkez meydandır. Ölenlerin satışa çıkarılan terekelerindeki eşyaları, satılık bir ev veya tarla,[3] kaybolan bir inek ya da mahkemenin ahaliyi ilgilendiren bir kararı[4], merkezî hükümetten gelen emirler, delalların birbirine karışan sesleriyle en önce meydandan yankılanır. Buraya gelenler şehre dair dini, siyasi, ticari ve sosyal iletişim ağlarının içine dâhil olarak geri dönerler. Bu anlamda Siverek Çarşı'sındaki küçük meydan, başka mey-

---

3 "Berbat Zade Hacı Halil icare ile oturduğu bir bab dükkanı müddet-i medide münadi ile suku-i sultanide ve mahallerde nida ve bey'a arz olunduğu, rağabat-ı nas inkitamda mezbür Hacı Mola Ahmet üzerine yedi bin yüz elli kuruşa takrir edüp ziyade veren olmayup ve mablağ-ı mezbur el yevm semen-i misil edüğü..." S.Ş.S.440, S: 204, 20 Zilkade 1288/31 Ocak 1872, veya "Kuyumcu Zülfü ve Kör Uso haneleri ile mahdud bir göz sükna hane mecma-ı nasda nida edilerek 100 kuruşa Diyarbekirli Kirakus'a kalmıştır.." S.Ş.S.440, S: 140 No: 984, Avahir-i Recep 91/12 Eylül 1874.

4 "Ahali iş bu Ramazan-ı şerifte cirit lu'b etmenin yasağı içün yarınki dellal marifetiyle nida ve ahaliye ilan ve tenbihi iktiza eder." S.Ş.S.441, S: 76 No: 485, 9 Ramazan 1288/22 Kasım 1871.

danlar için söylenen "*şehre dair yaşanmışlıkların hatıra ve izlerini barındırırlar, şehrin kalıcılığını ve şehirsel kültürün taşıyıcılarıdırlar ve birer tarih sahnesidirler*" betimlemesine uymaktadır.[5]

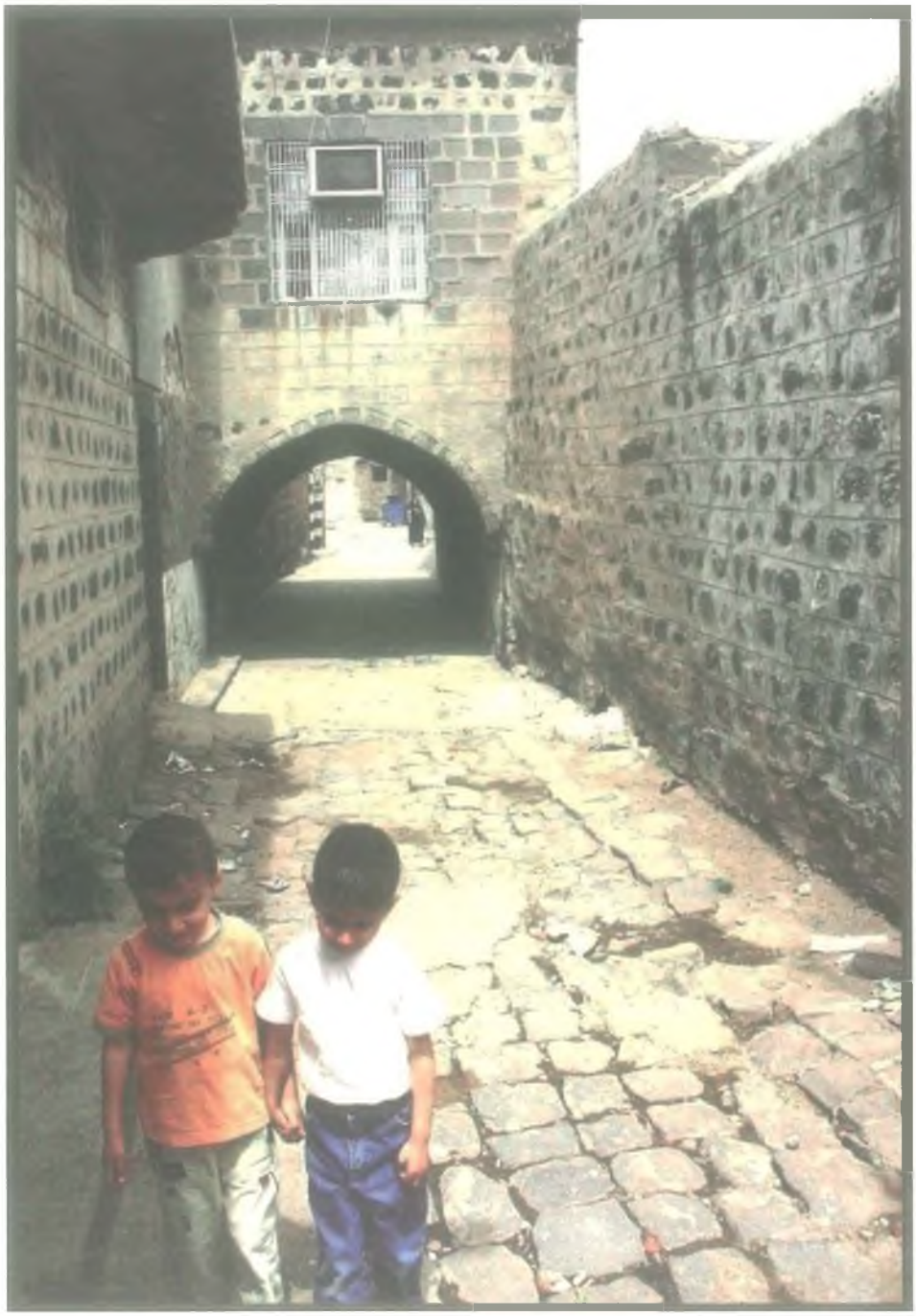

Günümüzde küçe olarak adlandırılan bir Siverek sokağı

[5] Taşçı, s.171.

Siverek şehir Meydanı'na gelen kişiler, şehre dair fikir sahibi olur, fikir alışverişinde bulunur ya da şehirdeki kimlik oluşturma sürecine en azından pasif dinleyici olarak katılır. Ahalinin ibadet, ticaret ve diğer şehir etkinliklerine en kolay ulaşabileceği nokta meydandır. Karşıda Kebapçı Hamo, onun hemen yanında Berber Hacı Eyüp, aşağısında köşker ve yemenici dükkânları, biraz ötede her türlü kumaşın satıldığı bezzazlar ve çarşı küçelerinde şehre gelen yabancı tüccarların malları. Bunların yanında ülkedeki siyasi gelişmeler, şehirdeki küçük olaylar, esnaf kavgaları, emlak satış muameleleri ve bir dünya haberle meydan şehirliyi evine yolcular. Cam-i Kebir, Hüseyin Çeribaşı (sulu) Cami ve Hasan Çelebi camileri yüzer metre ara ile hemen yanı başlarındadır. Belki de kadı veya müftü de meydandaki odalardan birinde veya yakın bir cami hücresinde görevlerini icra etmektedirler.

Siverek Meydanı mahkemelerin tuttukları şeri'ye sicillerinde şöyle tanıtılmaktadır; Bir vakfiyede "*Kasaba-i mezbure çarşısında meydan nam mahalde* "diyerek meydanın çarşıda olduğu vurgulandıktan sonra, meydanda nelerin olduğuna geçilmektedir. Buna göre "*meydan nam mahalde vaki kapuya karşı meydan çayı*" şehir planını göz önünde bulunduğumuzda çarşının merkezindeki boşluğa meydan denmektedir. Belli bir planlamaya tabi olmadan dükkânlar arasında meydana gelen boş alan dükkânların ortasında kalarak sokaklarla çevreye daire bir şeklide açılan alana Siverek'te meydan denmiştir. Meydan, Şehir Çayı ile beraber çayın etrafında Hacı Hasan'ın debbağ dükkânı, yanında kasap dükkânı, hemen onun yanında demirci ve saraçlar çarşısı ve kalaycı ve yemenici dükkânları ile biraz aşağıda Gümrük Hanı'na inen küçük bir çarşı ile çevrelenmiştir[6].

Bir başka sicilde "*Çarşı mevkiinde vaki kıbleten Alı Rıza Hanı ve Garben Meydan Çayı ve şarken ve şimalen çarşu dükkânları ile mahdud Cıncıklı Hamamı*"[7] şeklinde tanıtılarak, meydanın Cıncıklı Hamamı'nın arkasında olduğu ve kıble tarafında da Ali Rıza Hanı bulunduğunu anlıyoruz. Diğer bir belgede Debbağlar Çarşısı tarif edilirken, yine meydan çayına atıf yapılarak tanıtımı yapılmıştır. Buna göre meydanın etrafında debbağlar çarşısı, Ohannes Ağa Hanı ile demirci dükkânları bulunmaktadır.[8] "*Kasab-i mezkürede meydan nam çarşuda*" cümlesinde Meydan Çayı'nın çevresindeki alana "*meydan çarşısı*" da denmektedir[9].

---

6 S.Ş.S.445, S: 104, No:61, 27 Muharrem 1308/12 Eylül 1890.
7 S.Ş.S.445, S: 110, No:187, 5 R. Ahir 1308/18 Kasım 1890.
8 S.Ş.S. 445, No: 205.Tarihsiz.
9 S.Ş.S.445, No:189, 15 Z. Ka'de 1288/26 Ocak 1872.

Siverek Gümrük Hanı

Bu durumda Siverek çarşısındaki meydan, Cıncıklı Hamamı'nın arkasında olup, ortada Meydan Çayı denen bir su kaynağı, çayın etrafında oluşan boşluğu oluşturan bir alan olup, çevresi tamamen han ve değişik çarşılar, debbağlar, yemeniciler, seraclar, bezzaz çarşıları gibi sıra dükkânlar ile çevrelenmiş olup, adı geçen çarşılar meydandan etrafa yayılmaktadırlar. Meydanın hemen yakınında Siverek'in meşhur hanlarından Gümrük Hanı, Ohannes Ağa Hanı, Hacı Yusuf Ağa Hanı ve Ali Rıza hanları bulunmaktadır. Bu eserlerden Cıncıklı Hamamı, Meydan Çayı, Gümrük Hanı ile Hacı Yusuf Hanı günümüze kadar gelmişlerdir. İşte Siverek çarşısında meydan denen yer bu çarşı sistemin tam merkezindeki küçük alandır. Bugün fiziki olarak değişikliğe uğramışsa da belgelerde adı geçen meydan hala Şeytan Küçesi'ndeki Meydan Çeşmesi'nin etrafını çevreleyen altı adet çayhane ile şehrin kalbi gibi atmakta ve eski şehirli kesim için bir çekim ve cazibe noktası olmaya devam etmektedir. Çarşının kalbinin attığı yer derken "*rağabat-ı nas*" ya da "*mecma'ı nas*" olan mahal olarak yine meydan nam mahalle işaret edilmiştir[10].

1.2. Cirit Meydanı

Şeri'ye sicillerindeki bir belgeden Siverek'te bir Cirit Meydanı olduğunu burada cirit oynandığını öğreniyoruz. Belgede adı geçen Meydan günümüzde şehir içinde kalıp, meydandan eser kalmamışsa da Cirit meydanı adı hala kullanılmaktadır. Ayrıca bu mekânda yapılan bir caminin adı da Cirit Meydanı Camisi'dir. Bunlar bize Siverek'te eskiden beri cirit ve atlı cirit oyunun bilindiği

---

10 "...boyahane tarafından meydan nam mahalle vardıkda sol kolda vaki bir taraftan boyahane ve iki taraftan mütevefiye-i mezburenin terekesi olup vereslerine ...dükkanlardan bir taraftan tariki amm ile mahdud olup Berbat Zade Hacı Halil icare ile oturduğu bir bab dükkanı müddeti medidie münadi ile suku-i sultanide ...mahallerde nida ve bey'a arz olunduğu rağabatı nas inkitaında mezbur Hacı Mola Ahmet üzerine yedi bin yüz elli kuruş takrir edüp ziyade veren olmayup ve mablağı mezbur el yevm semeni misil edgü zeyl hücette muharrer'ul esami-i müslimin ihbarlarıyla mütehakık olmağın dükkan .....bey'-i bati sahih ile bey'..." olunmuştur. S.Ş.S.440, S: 204, 13 Zilkade 1289/12 Ocak 1873.

ve oynandığını göstermektedir. Siverek'te sosyal yaşamın şehir mekâna yansıması olarak oluşan Cirit Meydanı, kalenin batısında, şehrin yerleşim alanları ile şehir çevresindeki meşhur Siverek bağlarının buluştuğu boş bir alandır. Bu alanda muhtemelen at yarışı ve koşu gibi başka sportif faaliyetler yapılmakta idi. Fakat daha çok atlı cirit oynandığı için buraya Cirit Meydanı denmiştir. Meydan, herhangi bir planlama veya bir yapı ile çevrelenmeden doğal olarak boş kalmış bir alandır[11].

Osmanlı döneminde özellikle sarayda padişahların seyrettiği törenlerde Atlı Cirit oynandığı, hatta bazen padişahların da cirit oynadığı bilinmektedir. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra resmî törenlerde cirit oynanmasına son verilmiş ve zamanla sadece Orta Anadolu ve doğudaki bazı şehirlerde oynanmaya devam edilmiştir. Öyle görülüyor ki, Siverek de bu şehirlerden biridir[12]. Siverek, Karacadağ yaylalarının bittiği ve çöl ağzı denen bölgeden sonra berriye yani çölün başladığı coğrafi bir bölgede kurulmuştur. Karacadağ yaylalarındaki düzlüklerde at yetiştiriciliği yapılmakta ve asil atlar ovada satılmaktadır. Bugün de Karacadağ'da yarış atı çiftlikleri bulunmaktadır. Ayrıca Urfa'da da cirit meydanı olduğu bilinmektedir[13]. Araştırma döneminde Siverek'te bazı kısrak fiyatlarının bir dükkân veya ev fiyatına denk geldiğini belgelerden biliyoruz.[14] Coğrafi şartların bir yansıması olarak Siverek'te ata binmek, at yarıştırmak ve bunun geleneksel hale gelmiş şekli olan atlı cirit oyunu oynanmıştır.

---

11 Siverek Müftülüğü bünyesindeki cami Şair İbrahim Rafet Caddesindedir. Cirit Meydanı da bu mahallede evlerin bittiği ve bağların başladığı alanda idi.

12 Osmanlıda spor konusunda yapılan bir araştırmada, Cirit oyununu Kürtlerin bulduğunu ve Cirit'in, "*Kürtlerin buluşu bir oyun da olsa; Osmanlılar bu oyunu o kadar çok sevmiş ve benimsemişlerdi ki, her cuma şehir meydanlarında, orduların konakladığı yerde cirit oynanmasını gelenek haline getirmişlerdi*" Atıf Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 497; Serkan Tevabil Aka, *Atlı Cirit Sporcularının Sosyal Beceri Düzeylerinin Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon 2010, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.8-9.

13 Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarsında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.174; 1838 Yılında bölgede seyahat eden Moltke hatıralarında Urfa'da seyrettiği bir cirit oyununu anlatmaktadır." Ertesi gün Cuma idi, yani Türklerin pazarı. Burada adet, bugün şehrin kapsısı dışındaki bir meydanda, cirit oynamak için toplanmak. Paşa, beyler, şehrin en ileri gelen ve en aşağı halkı sadece kimin iyi bir atı varsa hepsi burada toplanıyor.", Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi İstanbul 1969 s.235.

14 "1 adet kır kısrak 800 kuruş". S.Ş.S.444, S: 189, No:17, 29 Z. Hicce, 289 /27 Şubat 1873.
"1 adet dişi tay 700 kuruştur". S.Ş.S. 445, S: 174, No. 286, 15 C. Ahir 1309/16 Ocak 1892.
"1 adet kısrak 2100 kuruş". S.Ş.S.445, S: 127, No: 95, 25 C. Evvel 1308/ 6 Ocak 1891.

Cirit Oyunu-Viranşehir / Max von Oppenheim

Cirit oynayanlar oyunda kullanılan 110 cm uzunluğunda ve 2-3 cm kalınlığındaki çubukları at sırtında koşu halinde birbirlerine atmaktadırlar. Siverek mahkemesine cirit oyuncularının konu olması da bu cirit denen ağaç çubuklar yüzünden olmuştur. Cirit Meydanı'nın şehrin yerleşim alanının sınırında ve bağların başladığı noktada olması bağ sahipleri ile cirit oynayanlar arasında bazı gerginliklere sebep olmuştur. Bu çubukları bulmak veya her zaman hazırda bulundurmak zahmetine katlanmayan cirit oyuncuları, yakınlarındaki bağlarda kullanılan ve bağcıların "serpene" dedikleri, çubukları bağ asmalarının altından çalarak cirit olarak kullanmaktadırlar. Bu durum bağcıların şikayetine neden olmuştur. Ciritçilerin, bağcıların emek vererek, ağaçlardan kestikleri ve asma ağaçlarının altına üzümlerin yere düşmemesi için koydukları serpeneleri almalarından dolayı hem üzümler zarar görmekte hem de bağcıların serpeneleri telef olmaktadır. Cirit oynayanlar işin kolayına kaçıp, bağlardan hazır buldukları bu serpeneleri alınca bağcılar çareyi mahkemeye başvurmakta bulmuşlardır. Mahkemeye, "*Cirit oynayanlar bağlara girüp serpene götürdüklerinden men'i hususuna dair bağ sahipleri*" arzuhal verirler. Ciritçiler belki de Ramazan ayına has bir eğlence olarak cirit oynuyorlardır. Çünkü şikâyet Ramazan ayında yapılmıştır. Mahkeme bağ sahiplerini haklı bulur. "*Ahali iş bu Ramazan'ı şerifte cirit lu'b etmenin yasağı içün yarınki dellal marifetiyle nida ve ahaliye ilan ve tenbihi iktiza eder*"[15] diyerek tellal aracılığı ile şehirde Ramazan-ı Şerifte cirit oynamayı yasaklar. Aslında ciritin yasaklanmasının Ramazan ayı ile bir alakası yoktur. Bağcıların serpeneleri çalınmakta ve zarara uğramaktalar. Cirit'in ya-

[15] S.Ş.S.441, S: 76, No: 485, 10 T. Sani 87/22 Kasım1871 (Ramazan'ın 9. Günü)

saklanmasının Ramazan ayı ile ilişkilendirilmesi belki de yasağı dini bir gerekçeye dayandırarak bunu toplum içinde daha desteklenir bir karara çevirmektir.

1.3. Nigâr Düzü veya Nigâr Oğlu Meydanı

Siverek'te mahalle aralarında sokakların kesişmelerinden oluşan boşluklara "düz" adı verilmektedir. Bu düzlük küçük bir alan olabildiği gibi mahalle ölçeğinde meydan genişliğinde boş alan da olabilir. Burası mahallelinin, kışın güneşlendiği, yazın duvar dibinde gölgelendiği ve bazen küçük bir mahalle içi pazar şeklini alan, mahallelinin düğünlerini yaptıkları kamuya açık ortak kullanım alanlarıdır. Herhangi bir planlama olmadan, ev ve sokakların organik düzensiz oluşumu sırasında oluşmuş düzlüklerdir. Siverek'te en meşhur düzler, Nigâr veya Nigâroğlu Düzü ya da Nigaroğlu Meydanı, Hacı Pınarı[16] Düzü ve Kal'a Düzü denen alanlardır. Bu düzler bugün de ahali arasında bilinen mekânlardır.

Nigâr Düz'ü Cami-i Kebir'in arkasına düşmekte ve mahalle içinde kalmaktadır. Burada ahalinin bu düz'e nasıl bir anlam ve fonksiyon yüklediğine dair bir malumat sahibi değiliz. Ancak satılan pek çok evin satış hüccetinde görünen önemli nokta, Nigâr Düzü veya Nigâroğlu Meydanı'nın mahallede referans noktası olduğudur. Mesela bu meydana yakın bir evin satış hüccetinde meydan şöyle tanıtılmaktadır. "*...yedimde müstakil mülküm olan Nigaroğlu Zokağında vaki bir taraftan Mukayyid Yusuf Efendi validesi ve bir taraftan benim mülküm olan ve bir taraftan Kızılkanat oğlu Eyüp menzili ve bir taraftan Nigaroğlu Meydanı iş bu hudud-u Erba'a ile mahdud aded-i umum-i emlakın 128.numrosunda 1.bab rakamında bir göz dam...*"[17]

Nigaroğlu Düzü hanelerle çevrili bir alan olup, bu düzde Siverek'in tanınan hanedanlarından Kızılkanatların evleri de bulunmaktadır. Bu evlerden birisinin satış hüccetinde hem ilginç bir satış muamelesi hem de bu düzde bulunan evleri tanıtan önemli detaylar vardır. Satış hüccetine göre; Cami-i Kebir Mahallesi sakinlerinden Kızılkanatoğlu Çulcu Eyüp, karısı rahime Hatun'a bir evin yarı hissesini satmak için Mahkeme Kâtibi Şerif Efendiyi, karısı Rahime Hatun'un bulunduğu eve götürerek, aşağıda tarif edilen bir evin satış işlemini gerçekleştirmektedir. Burada mahkeme Kâtibi Şerif Efendi bir çeşit noter görevi yapmaktadır. Görevi satış muamelesini şahitler huzurunda mahkeme siciline geçirmektir. Buna göre; Kızılkanatoğlu Çulcu Eyüp, kendisine ait olan "*İki sekili ev damı ve bir mahzen ve bir matbah ve havluyu müştemil olup emlak kalemince birinci esas defterinde aded-i umum-i emlakın 129. numrosunda Ngaroğlu Düzü Zokağı'nın 3. bab numrosunda kıymeti muhammenesi 1500 kuruş muharrer olan bir bab hane menzilde olan nısf hisse-i şayiamı tarafeynin icab ve kabulü havi, şurut-u müfsideden ari bey'i bati sahihi şer'i ile Zevcem mezbure*

---

16 "...Hacı Pınarı kurbunda vaki ve Hacı Ömer Hanı, demekle maruf kıbleye müteveccih beş oda ve önünde eyvan ve havluyu müştemil olup Hacı Hafız Sokağı bir bab menzili." 440, S: 141, No:98, 5 R. Evvel 1292/11 Nisan 1875.

17 S.Ş.S.440, S: 149, No:1024, Evail-i R. Ahir 1292/ 11 Mayıs 1875.

Rahime'ye 750 kuruşa" satmıştır[18]. Karısı Rahime de mahkeme heyeti huzurunda hücette tarif edilen evin yarım hissesini 750 kuruşa kocasından satın almıştır. Belgede Nigaroğlu düzünde bulunan bir evin özellikleri, fiyatı ve ilginç olarak da karı-koca arasında bir satış muamelesini görüyoruz.

1.4. Hacı Pınar Düzü

Siverek'te meşhur düzlerden birisi de meşhur bir Siverek türküsüne[19] konu olan Hacı Pınar Düzü'dür. Bu düzlük Hacı Ömer Cami ile Hacı Pınarı denilen çeşmenin etrafında, mahalle ile çarşıya uzanan dükkânların birleştiği bir alandır. Burada Hacı Pınar suyu (sonra çeşme), Hacı Ömer Cami ve Hacı Ömer Hanı bulunmaktadır[20]. Hacı Pınar Düzü, Hasan Çelebi Mahallesinde olup, evlerin arasında şehrin mekânsal yapılanmasında sokakların organik düzensizliğinde oluşmuş boş alandır. Etrafında evler ve kısmen dükkânlar bulunmaktadır.

1.5. Kale Düzü

Kal'a Düzü Siverek'in kale ile çarşı kenarında bulunan, daha sonraları buğday pazarı denilen Diyarbakır ve Urfa'ya yolcu taşıyan kamyonların kullandıkları garaj, yakın zamanlara kadar portakal kahvesi olarak şehrin belleğinde yer alan bir alandır. Cıncıklı Hamamı'nın hisselerinin satış hüccetinde adı geçen hamamın yeri tarif edilirken, Kale Düzü'nün yerini de öğrenmiş oluyoruz. Buna göre; "*Kasaba-i mezbur derûnunda kal'a ittisâlinde vâki Abdal Ağa Hamamı dimekle ma'rûf kebîr hamamın bir tarafdan kal'a düzü ve bir tarafdan Cıncıklı Hamamın kapusu ve bir tarafdan Çay ve bir tarafdan Ordu Mahallesine mürûr iden tarîk-i 'âmm iş bu hudûd ile mahdûd hamam.*"[21] tarifi ile, Kale Düzü'nün şehrin fiziki görüntüsü tanıtılmış olmaktadır. Belgedeki tarifde bu günkü neslin bilmediği çay'dan bahsedilmektedir. Bu çay şehrin ortasından geçen ve şimdi üzeri kapatılan küçük şehir çayıdır. Ayrıca Gülabi Bey tarafına giden caddenin o günkü (1284/1867) adının da Ordu Caddesi olduğunu anlıyoruz. Sonuç olarak Kale Düzü; Abdal Ağa Hamamı, Çeribaşı Başı Cami-i ve Cıncıklı Hamamı'nın ortasında kalan boş alandır. Şehrin çarşı dışındaki daha çok kırsaldan gelen ahalinin ilk uğradığı hareketli bir mekândır. Burada buğday gibi tahıllar ile hayvan yemleri de satılmakta idi.

---

18 S.ŞS.440, S: 143, No: 991, 10 Şaban 1291/22 Eylül 1874.

19 Ruhi Ersoy, Hacı Pınar'ın Düz'ü Adlı Siverek Türküsü Üzerine Bir İnceleme, *Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri*, Şanlıurfa 2001, s.179.
Türkünün bir parçası şöyledir."
Hacı Pınar'ın Düz'ü,
Felek ayırdı bizi bizi.
Bakkal Mahmud'un kızı,
Yaktı yandırdı bizi di gel gel"

20 "Hacı Pınarı kurbunda vaki ve Hacı Ömer Hanı demekle maruf kıbleye müteveccih beş oda ve önünde eyvan ve havluyu müştemil olup Hacı Hafız Zokağında bir bab menzili vakfı sahih-i şer'i müebbed ile vakf ve haps-i sarihi mühalled ile vakf edüp şöyle şurut eyledim..." 440, S: 141, No:985, R. Evvel 1292/Mart 1878.

21 S.Ş.S.438, S: 20, No: 31, 27 Şaban 1284/24 Aralık 1867.

2. Mahalleler

Arapça "hall" (halel ve hulûl) kelimesinin kökünden türeyen ve mekâna isim olan mahalle sözlükte "Bir yere inmek, konmak, yerleşmek" anlamına gelip, devamlı veya geçici olarak ikamet etmek için kurulan küçük yerleşim birimlerini[22] ifade eder. Bir başka anlatımla, bir kavmin menzili, evler topluluğu ve insanların toplandığı yer ve mekân anlamlarına da gelmektedir[23]. Askeri amaçlarla kurulan ilk İslam şehirlerindeki mahalleler, şehrin ana unsuru olarak bir cami ve pazar etrafında oluşmaya başladılar. Mahalleler, kabile esasına göre ayrı ayrı mekanlarda kurulmuş, güvenlik amacı ile kapanan kapıları ve koruma duvarları olan mekânlar haline gelmişti. İslam şehirlerindeki kabilelerin oluşturdukları mahallerin yanında cami, çarşı ve mahalleye ait aidiyet duygusunu pekiştirecek ve bağlılık yaratacak olan kendilerine ait mezarlıkları vardı bu mahalleler bazen birbirlerinden duvarlarla ayrılmaktaydı[24].

2.1. Mahallenin Sosyal İçeriği

Osmanlı ve İslam şehirlerinde ailelerin oturduğu menzillerin (konutlar) oluşturduğu mahalleler[25], Ergenç'in genel kabul görmüş tanımı ile "*Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşan bir topluluğun yaşadığı yerdir.*"[26] Bu durumda mahaller, aynı meslek erbabı, kabile, etnik ya da dini cemaatten gelen, birbirlerini yakından tanıyan ailelerin oluşturduğu homojen sosyal ve idari birimdir[27]. Kısaca mahalle, dini bir cemaat veya etnik birliktelik anlayışı çevresinde "*ama yönetme amacıyla oluşan bir yönetim birimi*"[28] olarak tanımlanmıştır. Kuban, Osmanlı şehrinde mahallenin fiziki bir mekân olmanın ötesinde, sosyal dayanışma ve mali yardımlaşma ile ferde kadar ulaşan bir fiziki ve sosyal mekân olduğunu vurgulamaktadır. İslam ve Osmanlı şehirlerinin gelişmesi, bu şehirlere yeni mahallerin eklenmesi ile olmuştur. Şehre yeni gelenler şehrin kenar semtlerinde kendi aşiret veya cemaatleri veya dini liderleri ile beraber kırsal ile şehrin arasında bir yerde, bir müddet şehir çevresinde yarı göçebe olarak kaldıktan sonra, zamanla şehre adapte olarak kaldıkları mekânı şehrin bir mahallesi haline getirmeye başladılar.[29] Böylece bir kabile, dini bir cemaat veya bir liderin etrafında oluşan bir topluluk, bir mescit ya da camiyi merkez zamanla bir mahalle haline gelmişlerdir. Siverek'te Ordu Mahallesi hariç diğer dört mahalle, Cam-i Kebir Mahallesi, Gülabi Bey Cami-i Mahallesi, Hasan Çelebi Cami-i Mahallesi ve Hüseyin Çeribaşı Cami-i Mahallesi birer cami etrafında ve o caminin adıyla bugüne kadar gelmişlerdir. Ordu Mahallesi de is-

---

22 Ali Murat Yel-Mustafa Sabri Küçüksu, DİA, Mahalle, C. 27, 2003, s.323.
23 İbrahim Enis vd, el-Mu'cemu'l-vasit, Daru İhya-i't-Türasi'l-Arabi, Metabı' Daru'l-Mearif bi Mısır, H.1393-M.1973 s.194.
24 Kuban, Anadolu Türk Şehri, s.56.
25 Cerasi, s. 71.
26 Ergenç Osmanlı şehrindeki "Mahalle'nin İşlevleri..., s. 75.
27 Aktüre, *17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Osmanlı...*, s.122.
28 Cerasi, s.72.
29 Kuban, s.62.

mini, zamanla idari bir birim olarak Gülabi Bey Cami-i etrafında oluşan Gülabi Bey Cami-i Mahallesine terk etmiştir.

Mahalle olgusu toplumdaki etnik, dini ve mesleki farklılıkların mekâna yansıması olarak ortaya çıkmaktadırlar. Osmanlı şehrinde aynı işle uğraşanlar[30] veya benzer coğrafi bölgelerden gelenler aynı mahallede oturmaktadırlar. Bu tanımlardaki özellikle dini homojenlik vurgusuna rağmen, Osmanlı şehirlerinin farklı özellik gösterdiğine ve mahallerin dini ve etnik anlamda tamamen birbirlerinden ayrılmadıkları yerel bazda yapılan araştırmalarla ortaya çıkmıştır[31]. Siverek örneğinde de görüldüğü gibi mahalleler isim olarak dini ve etnik birlikteliğe göre oluşmalarına rağmen, Müslüman mahallelerinde Yahudi ve Hristiyan aileleri, Kilise Mahallesinde de Müslüman aileleri oturabilmektedir ve abartılı bir ayrışmadan bahsetmek mümkün değildir.

Siverek 1960

Mesela Cami-i Kebir Mahallesinde oturan Devlet-i Aliyy'e teb'asından Artin veledi Kileci, gayrimüslimlerin oturduğu Kenise (Kilise) Mahallesi'nden kendi dindaşlarından Avanis veledi Tomas ve yemenici Kigö veledi İskender ile mahkemede bir evin satışı konusunda mahkemelik olmuşlardır. Belgede görüldüğü gibi Artin Müslüman mahallesinde ikamet ederken, Avanis ile Kigö Kilise mahallesinde oturmaktadırlar. Davaya konu olan Kilise Mahallesindeki ev tarif edilirken buradaki evin tüm komşularının aynı dini cemaate mensup oldukları görülmektedir. "*Kenise mahallesinde vaki bir taraftan Kirakus ve bir taraftan*

---

30 Aktüre, s.6.

31 İbrahim Özcoşar, *Şehir ve Kimlik*, Civil Academy, Cilt:10, Sayı: 12, Yıl 2012, s.187; Cem Behar, Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) *Kasap İlyas Mahallesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 201, s.23, Abraham Marcos, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri, Halep*, Çev. Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul 2013, s.417.

Boyacı Muksi Karabit ve bir taraftan Muksi Avanis ve bir taraftan Kuyumcu menzilleriyle mahdud mülküm olan bir bab hane" [32] Ancak Kilise mahallesinde oturanların çoğunluğu gayrimüslim olmakla beraber, aynı mahallede bazı Müslüman evleri de bulunmaktadır. Hasan bin Kubat adlı Müslüman ev sahibi, Kenise Sokağındaki evini Değirmenci Görci veledi Siman'a satması, adı geçen sokakta bir Müslümanın mülk menzili olduğunu göstermektedir[33]. Bir başka belgede Müslümanların yaşadığı Hasan Çelebi Mahallesinde bir sokaktaki evlerin tamamı Ermeni Cemaatine mensup ailelerden oluşmaktadır. Burada da Ermeni cemaatine mensup olanlar Müslüman mahallesinde belli bir sokak ve ev kümesinde bir arada oturmaktadırlar. Belgeye göre; Hasan Çelebi Mahallesinde iken vefat eden Ermeni Milletinden Haço veledi Keşiş'in terekesi mirasçıları arasında taksim edilirken, aşağıda tarif edilen evden başka bir malı olmadığından, yetim ve küçük çocuklarının nafaka ve kisvelerine (giyim kuşam) harcanmak ve istribah (faize verilmek) olunmak üzere semen-i misil (piyasa değeri) ile satılması istenmektedir. Öyle görülüyor ki, Müslüman mahallesinde yaşayan Haço çok varlıklı biri değildir. Miras olarak çocuklarına sadece bir ev bırakabilmiştir. Satılması istenen ev şöyle tarif edilmektedir. "*Hasan Çelebi Mahallesinde vaki bir taraftan Saka Kirkor ve bir tarafı Saka oğlu Ero ve bir tarafı Muksi Kirkor iyali Sağo haneleri ve bir tarafı tarik-i am ile mahdud bir kıta menzil...*"[34] Görüldüğü gibi Hasan Çelebi Mahallesinde, bulunan Ermeni ailenin diğer komşuları da Ermeni'dir.

Hasan Çelebi Mahallesi'nde bir başka sokakta ise, oturanların tamamı Müslümandır. Buna göre aynı mahallede satışa konu olan ev günün rayicine göre pahalıca bir evdir. Evin sahibi Siverek'in tanınan ailelerinden olup, komşuları da tanınan hanedan ve zengin kişilerden oluşmaktadır. Hasan Çelebi Mahallesi sakinlerinden Tüfenkçioğlu Çulha Muhammed bin Eyüp, Siverek eşrafından Kadirzadelerden Mustafa bin Hafız Muhammed Arif'e aşağıda tarif edilen evini 4000 kuruşa satmıştır[35]. Satışa konu olan evin bitişiğindeki diğer evlerin tümü Müslümanlara aittir. Yukarıdaki belgedeki ev Hasan Çelebi Mahallesinde olmasına rağmen komşuları Ermeni idi. Bugün de bilinen ve terzilerin evi olarak meşhur olan "*Küçük Ömer Sokağı*" nda oturanları da böylece öğrenmiş olu-

---

32 S.Ş.S. 440, S: 27, No:269, Avahir-i Zilhicce 1288/1 Mart 1872.

33 "Camii Kebir Mahallesi sakinlerinden Hasan bin Kubad nam kimesne Siverek Meclis-i Deavisi'nde ma'kud meclis-i şer'i şerifde Değirmenci Görci veledi Siman nam mahzarında bi tav'ihi ikrar ve takriri kelam edüp, mülkü sahihimde münselik mahalle-i mezbürede Kenise Zokağı'nda vaki... ile mahdud iki sekili bir bir ev damı ve bir mahzen ve bir eyvan ve bir ahur ve bir havluyu müştemil emlak kalemince birinci esas defterinde adedi umumi ile emlakın 609. numrosunda Kenise Zokağı'nm 10. bab rakamında bir bab hane menzili ...tarafeynin icab ve kabulü ile 2500 kuruşa Görci'ye bey' ve temlik ve teslim..." S.Ş.S.S.118, No: 807, 5 Safer 1291/24 Mart 1874

34 S.Ş.S.445, S. 133, No:104, 25 Şaban 1308/5 Nisan 1891

35 "...mahalle-i mezburede vaki bir taraftan Berber Cımo ve bir taraftan Sarı Sakallı Hacı Muhammed ve bir taraftan merkum Cımo'nun menzilleri bir taraftan tarik-i am ile mahdud fevkani bir meclis ve içinde bir mahzen ve bir eyvan ve tahtani üç göz ahur ve bir matbah ve kademgah ve havluyu müştemil olup, adedi umum-i emlakın 870 numrosunda Küçük Ömer Zokağı'mn ...bab numrosunda kıymetı muhamenesi 3250 kuruş olan mukayyed ve muharrer olan bir bab hane menzilimi tarafeynin icab ve kabulü havi...4000 kuruşa Mustafa Efendi'ye bey' ve temlik ve teslim..." S.Ş.S.440, S: 54, No: 511,13 C.Ahir 289/18 Ağustos 1872.

yoruz. Bu sokakta evi alan Kadirzade Mustafa Efendi bin Hafız Muhammed Arif, Siverek'in meşhur mahkeme başkatibi Şerif Efendi'nin kardeşidir.

Bir başka belgede Gülabi Bey Mahallesinde, gayrımülim olarak sadece Ohannes'in evinin bir sokakta, Çüngüşlü Köşker Serkis ile Karabit ortaklaşa Molla Ali Hadan bin Hüseyin'in evini 3900 kuruşa satın almışlardır. Burada satılan ev Gülabi Bey Mahallesinde seyrek yerleşmenin olduğu bir alandır. Sokağın bir tarafı boş arsa olarak görülmektedir. Evin bitişik diğer komşuları ise Palu'lu Osman, Ohannes ve Halil-i Kasan haneleridir. Serkis ile Karabit muhtemeldir ki, kendi dindaşları olan Ohannnes'in komşusu olmak istemektedirler. Görüldüğü gibi aynı sokakta din ve etnik birliği olmayan aileler karışık olarak oturmaktadırlar. Satışın ilginç bir tarafı da Müslüman Mahallesinde iki gayrimüslime ev satan kişinin aynı zamanda bir molla olmasıdır[36]. Müslümanların oturduğu bir sokakta iki Ermeni'nin ev satın almalarına öyle görülüyor ki, mahalleliden veya başka bir taraftan herhangi bir itiraz da gelmemiştir. Ortaylı ise, mahalle ile aileyi ilişkilendirerek, ailelerden oluşan mahallenin etnik ve dini homojenliğinin önemine ve hukuki duruma dikkat çekmektedir[37]. Osmanlı mahalle sisteminde, mahalleyi idare eden imam, bütün mahalleden sorumludur. Mahalledeki herkes de birbirinden sorumludur ve birbirine kefildir. Bir suç işlendiğinde veya mahalleye avarız vergisi dağıtıldığında ya da mahalleyi ilgilendiren hukuki bir sorun olduğunda, söz gelimi mahallede bir cinayet işlendiğinde bütün mahalle halkı bundan sorumlu tutulmaktadır. Mesela borçlu olarak vefat eden, zimmetinde tahsil ettiği vergi bakayası da kalan Cami-i Kebir'in sabık Muhtarı İbrahim'in karısı Tofo kocasının borcunu vereceğine dair senet verdiği halde borcu ödeyemez. Bunun üzerine mahalle meclisi devreye girerek, mütevaffa muhtarın zevcesinin ödeyeceği miktardan arta kalan borcunu mahalle meclisi olarak kendi aralarında tesviye ederek ödeyeceklerini mahkemeye bildirmişlerdir[38].

Hasan Çelebi Mahallesi'nin imamı, muhtarı ve ahalileri mahallelerinde oturan Kulabi Ahmo'nun karısı Rahime ve kızı Zibo'nun "*fahişeliği cihetle mahalleden tardı hususunda*" mahkemeye başvurmuşlar. Mahkemede "*keyfiyetin tebeyyün etmesiyle*" adı geçenlerin "*Siverek'ten tardı lazım gelup*" şeklinde karar vermiştir[39]. Burada mahallede oturanların mahalleye sahip çıkmaları ve gayr-ı ahlaki davranışlarla itham ettikleri kişilerin tard edildikleri görülmektedir. Mahalle imamı, muhtarı ve ahali birlikte aynı konuyu mahkemeye taşımışlardır. Mahallenin sosyal sorumluğunun bir başka örneği, Gülabi Bey Mahalle-

---

36 "...Gülabi Bey Mahallesi sakinlerinden Molla Ali Haddan bin Hüseyin nam kimesne ...Çüngüşlü Köşker Serkis veledi İbrişim ve Karabit'(e) mahalle-i mezburede vaki bir taraftan Balu'lu Osman ve Ohanes haneleri ve bir taraftan Halid-i Haydar ve bir taraftan Halil-i Kasan haneleri ve arasa-i haliye ile mahdud umum-i emlakın 1365. numrosunda Top Yolu mevkiinde 16. bab rakamında iki sekili bir ev damı içinde bir mahzen ve önünde bir sükna ve kademgah ve havluyu müştemil bir hane menzili ...merkuman Serkis ile Kerebit nam kimselere 3900 kuruşa bey' ve temlik ..." S.Ş.S.440, S: 109, No: 843, 15 Zilkade 1290/4 Ocak 1874.

37 İlber Ortaylı, *Osmanlı toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2001, s.3.

38 S.Ş.S.441, S: 28, No: 75, 18 Şubat 84/2 Mart 1869.

39 S.Ş.S.441, S: 5, No: 31, 22 Mayıs 85/3 Haziran 1869.

si'nde görülür. Çingene olduğu belirtilen Bizar Altun'un mahalle ahalisine şetm (küfür) ve edepsizlik ettiği gerekçesi ile mahalle ahalisi tarafından dilekçe verilmiştir. Mahallede evi olmayıp kiracı olan Bizar'ın muhtar ve imamın marifetiyle mahalleden çıkarılması kararlaştırılmıştır[40].

Mahallede asayişin sağlanması için imam, daha sonraki tarihlerde muhtarın, mahalleye giren çıkanların kayıtlarını tutmaktadır. Mahalleye yeni gelenler mahalleden kendilerine kuvvetli birer kefil bulmaları gerekmekteydi. Mahallede meydana gelecek ahlak dışı davranışların mahalle ahalisince engellenmesi, suçluların bulunmasında ve mahalleden çıkarılmasında mahallelinin ortak sorumluğu bulunmaktadır. Birbirini tanıyan ve birbirlerinin davranışlarından sorumlu olanların, dolayısıyla aynı din veya kabile ya da etnik gruba mensup olmanın gerekliliği, mahallenin sayılan işlevleri yerine getirmesi açısından önemlidir. 1847 yılında tutulan Siverek Kazası Kefalet Defterinin ilk sayfasındaki mahalle ahalisinin kefalet sözleşmesi bu konuda ilginç ayrıntıları da barındırmaktadır[41].

Siverek'te mahallelerin tamamen homojen olmadığı görüldü. Ancak genel olarak benzer etnik veya dini cemaatlerin aynı mahalle içinde yaşadıkları, karışık olarak görülen mahallelerde de benzer cemaatlerin kümeler halinde veya aynı sokakta yaşadıkları ortaya çıkmıştır. Siverek'teki mahallelerde Müslümanlarla Yahudi ve Hristiyanlar ayrı mahallerde yaşamalarına rağmen, Müslüman mahallesinde gayrimüslimlerin yaşadıkları görülmektedir. Ancak yakından ve dikkatlice bakıldığında Müslümanlarla beraber aynı mahallede yaşayanlar da kendi aralarında belli bir mekânda veya sokakta daha küçük kümeler halinde yaşadıkları görülmektedir. Mesela Hasan Çelebi Mahallesi sınırları içindeki Kilise Mahallesi zamanla mahalle içinde farklı bir mahalle haline gelmiştir.

---

40 S.Ş.S.441, S: 6, No: 40, 1 Haziran 1285/13 Haziran 1869.

41 Siverek Kazası Kefalet Defteri: "Nefs-i Siverek Kasabasının yerlu ve mütemekkin bilcümle ehl-i İslam'ın nüfuslarının kefalet defteridir. Camii Kebir Mahallesi; Siverek kasabası mahalatından ahali ve ihtiyaranı bulunduğumuz Cami-i Kebir Mahallesi'nin imamından bed' ile bi'l-cümle ahali ve sekenesi birbirlerimize kefaleye rabt ve tenmik ederek ezher cihet-i ırz ve edeb ve kâr ü kisbleriyle meşğul olarak ber muceb-i kefalet rızay-ı alinin mugayır-ı hal ve harekette bulunmayacağımız ve tezkerelu ve tezkeresiz mahallemiz ahalisinden olup, ticaret tarikiyle diyar-ı ahere gidüp ve avdet eden ve gerek yabancı bulunarak misafireten zımnında mahallemize gelen ve birde bila ruhsat silah takınan olduğu halde evvel emirde vali-i vilayet ve zabiti memleket tarafına ihbar ve asâkir-i nizamiye-i hazreti şahaneden olupda firar ederek mahallemizden birinin hanesinde ihtifa eyleyen veyahut asker-i şahaneden mahallemiz ahalisinden olarak firaren gelüp kendü hanesinde gizlenen veyahud me'zünen sılasına gelenlerin dahi vurudi haber alındığı anda bila tevakkuf ifadesine ibtidar ve o makulelerin cümlemiz ittifakıyla ahz ü girif ile zabit-i memleket canibine teslimine sarf-ı iktidar velhasıl kefilsiz ve meçhul'ul ahval kimesnenin mahallemizde ihtifa edememesine ve emval-i virgü ve mürettebat-ı seniyenin vakt ve zamanıyla tediye ve ifasına ve her bir emr u irade-i seniyye-i hazreti mülükanenin el birliği ve cümlemiz ittifak ve ittihaziyle bi'l-iftihar ber vefk-i dılhah-ı âli-i suret-i hüsn-ü icra ve tesviyesine bezli yaralı efkar edeceğimiz dahi esnay-ı teklifden beynel ahali-i mahalle yad ve tezkariyle rabt-ı kaviyye ve nizama bend ve teşvik olunması ve iş bu şerait-i muharrerane seri mu inhiraf etmeyeceğimiz vareste-i tafsil ve tenmik bulunmuş olmağla bu muahede ile ahali-i mahallemiz birbirlerimize kefelay-ı kaviyeye rabt olunduğumuzu ve bizler dahi hususat-ı meşruk ve şerait-i muharrerenin ile maşaallahu taala daimen ve müstemirren kamilen icra ve hüsn-ü ifasına bezl-i iktidar ve sadakat ederek hilaf-ı harekette bulunmayacağımızı şâmil ve ahali-i mahallemizden birisinin hilaf-ı rızay-ı âli harekâtı vuku'unda kendüsinin ve kefili olan şahsın hakkında terettüb edecek cezanın bila imhal icra olunması cümlemiz niyaz ve istrihamlarımız olduğunu müştemil ala tariki't-taahhüd ve'l-kefale iş bu mahalle şerh verildi. Bende: İmam-ı Mahalle-i Cami-i Kebir, Bende: Muhtarı Evvel Cami-i Kebir, Bende: Muhtarı Sani Mahalle-i Cami-i Kebir, Bende: ihtiyar Hafız Mahmut, Bende: ihtiyar Süleyman, Bende: ihtiyar Osman, Bende: ihtiyar Zülfikar, Bende: ihtiyar Hacı Mustafa, Bende: ihtiyar Muhammed, Sene 1264" BOA. NFS.d. 2606.1264/1847-48.

Cami-i Kebir ve Gülabi Bey mahallerinde de gayrimüslimler olmalarına rağmen bunlar da birbirlerine yakın veya aynı sokaklarda oturmaktadırlar.

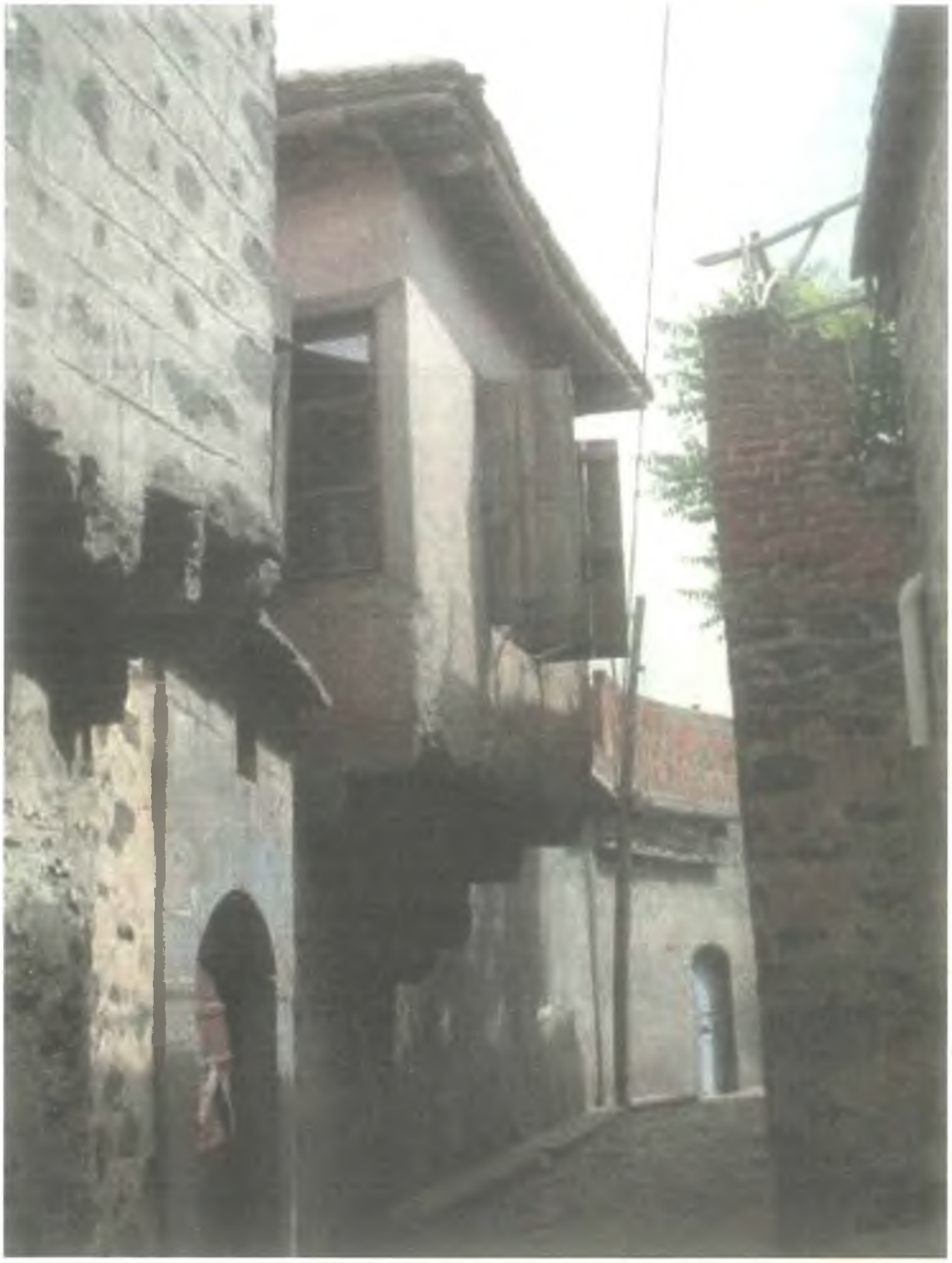

Hasan Çelebi Camii Sokak

Siverek'te Müslüman ve gayrimüslimlerin ayrı ayrı mahalleleri olmasına rağmen, mahallelerde ayrı din ve etnikler gruplar aynı sokakta, hatta evleri bitişik olarak iskân olmuşlardır. Nitekim Yahudilerin ibadet amacıyla kullandıkları mabed Müslüman mahallesinde olup, Müslümanların hanelerine bitişiktir[42].

[42] S.Ş.S.S.440, S.158, No:1075, 25 C. Evvel 1292/ 29 Haziran 1875.

2.2. Mahallelerin Şehrin Mekânsal Örgütlenmesindeki Yeri

Osmanlı hâkimiyetine geçtikten kısa bir süre sonra Siverek'te de tahrirler yapılmış ve şehir ile şehre bağlı nahiye ve köyler sayılmıştır. İlk kayıtlarda Siverek'e bağlı nahiyeler ve köylerin isimleri verilirken, şehirde yani Nefs-i Siverek'teki mahallelerden söz edilmemektedir. 1518 yılında yapılan tahrirde Siverek merkez, yani Nefs-i Siverek'in nüfusu, 76 hanesi Müslüman, 130 hane de gayrimüslim (Cemaat-ı Eramine) olmak üzere toplam 206 hane, mücerretlerle beraber Nefs-i Siverek'in nüfusu 1077 kişi olarak hesaplanmıştır. Beş yıl sonra yapılan ikinci tahrirde Siverek'in merkez şehir nüfusu 82 Müslüman hane, 254 gayrımüslim hane ve 17 mücerred ile toplam 336 haneye ve 1697 kişiye çıkmıştır. Görüldüğü gibi şehrin nüfus çok azdır ve büyükçe bir köy görünümündedir. 1530'lu yıllarda Siverek'te gayrimüslimler nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadırlar[43]. Şehir, Müslüman ve Hristiyan Mahallesi olmak üzere ikiye ayrılmış olmalıdır. Bu iki semt veya mahallenin şehrin mekânsal organizasyonu içinde nereye konumlandıklarını ve sınırlarını tam olarak bilemiyoruz. Ancak, Cami-i Kebir'in Artuklular döneminde yapılmış olması, Müslümanların cami etrafında toplanrak, burayı bir Müslüman mahallesi haline getirdikleri görülmektedir. Şehrin eski mahallerinden Hasan Çelebi Mahallesi içinde Ermenilere ait kilisenin olması da buranın ilk Ermeni Cemaatinin oturduğu gayrimüslim mahallesi olduğu fikrini kuvvetlendiriyor. Şehirde Müslüman ve Hıristiyan iki semt ya da iki mahalle oluşumundan sonra, Cami-i Kebir Mahallesi, Ordu Mahallesi ve Hasan Çelebi Cami-i Şerif Mahallesi ile gayrimüslimlerin oturduğu Reaya ya da Kilise Mahallesi oluşmuştur. Gerek arşiv belgelerinden gerekse şeri'ye sicillerindeki kayıtlardan mahalle olarak tespit edilen, bazı referans alanları da belgelerde mahalle olarak geçmektedir. Bunlar, Serap Mahallesi, Koç Baba Mahallesi, Çermik Mahallesi ve Çarşı Mahallesi gibi yerlerdir.

2.3. Cami-i Kebir Mahallesi

Kalenin güneydoğusunda, kale ile aynı yüksekliğe ulaşmaya çalışan bir yokuşta yapılan caminin etrafında oluşan Siverek'in muhtemelen ilk Müslüman mahallesidir. İsmini etrafında oluştuğu camiden almaktadır. Söz konusu cami, Osmanlılardan önce, Artuklular döneminde yapılmıştır. Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra yapılan tahrirlerde, Siverek çok az bir nüfusa sahip olup, kaleden inme büyükçe bir köy seviyesinde olduğu görülmektedir. Eski ahalisi olan Ermeniler ile Müslümanlar iki ayrı cemaat olarak muhtemelen iki ayrı semtte oturmaktadırlar. Cami-i Kebir'in şehrin mekânsal organizasyonunda yerini almasıyla, etrafında kümelenmeye başlayan evlerle, Siverek'in ilk mahallesi kurulmuş oldu. Mahallenin sınırlarını tam olarak tespit etmek mümkün olmamakla beraber, 1000-2000 kişi arasındaki nüfus ile şehrin kapladığı mekân çapı herhalde çok fazla değildi. Siverek'te mekânsal yapı son yıllara kadar orijinalliğini korumuş, şehir sınırlarında çok az sıçrama ve genişleme olmuştur. Tanzimat ve Cumhuriyet dönemlerindeki yeni yapıların ve nüfusun çoğalması ve küçük bazı

---

[43] İlhan Ekinci, Siverek Sancağının Sosyal ve İktisadi Durumu (1518-1523), SDÜ, *Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 4, 1999, s.109.

mahallelerin eklenmesine rağmen, şehir bir baştan diğerine 1,5 kilometrelik bir sahayı kaplamaktadır[44]. Cami-i Kebir Mahallesi bu günkü Hüseyin Çeribaşı Camii çevresinden, Cami-i Kebirin kıble tarafına doğru yayılmış olması gerekir. Zaten ticari yol ağında sosyal ve siyasi bir kırılma ve gelişme yaşanmadığından, Siverek'te Osmanlı Hâkimiyetine girdikten Tanzimat dönemine kadar mekânsal yapıda da fazla bir değişikliğe uğramamıştır. Siverek diğer pek çok Osmanlı şehri[45] gibi, toplumsal yapıdaki hareketsizliğe paralel olarak herhangi bir gelişme göstermemiş, uzun yıllar şehir çok da değişmeyen statik bir sınır içinde kalmıştır. Bu durum Tanzimat dönemine kadar sürmüştür. Bu dönemde devletin merkezileşme politikaları ile taşrada fiziki olarak da görünmeye başlamasıyla, Cami-i Kebir Mahallesinde, şehre yeni yapılar eklenmeye başlanmış ve şehir yeni bir yapılanmayla sıçrama göstermiş, yeni kamusal yapılar şehir organizasyonundaki yerlerini almaya başlamışlardır[46].

Şehre eklenen yeni kamu binaları genellikle Cami-i Kebir Mahallesinin Urfa'ya bakan tarafına yapılmış, Cami-i Kebir mahallesi 1907 yılında yapılan Hükümet Konağına doğru bir gelişim seyri göstermiştir. Mahallenin bu alanında belediye konağı, yerini tam tespit edememekle beraber hastane, hapishane ve hükümet konağının yapılmasıyla beraber, bu yeni ve gösterişli binaların çevresinde şehir eşrafının ve ağaların konakları yer almaya başladı. Günümüze de kullanılmaya devam edilen bu binalardan, hükümet Konağı, Cudi Paşa Hanı ve Konağı, Fettahlıların evi, Osman Paşa Hanı ve diğer konak türü evler hep bu mıntıkada yapılmışlardır. Şehrin kalburüstü ve elit kesimi ya da şehir eşrafı denen kesimi burada toplanmaya başladılar.

Osman Paşa Hanı (Yıkılmadan önce)

44 Serkan Sınmaz, Hanife Ahsen Özdemir, Türkiye Şehir Planlama Pratiğinin Kentsel Morfoloji ve Tipoloji Üzerindeki Etkileri, *Siverek Kenti İçin Bir Değerlendirme, İdeal Kent*, S. 18, Ocak 2016, 8-33, s.26.

45 Aktüre,109.

46 Avcı, s.18.

2.4. Hasan Çelebi Cami-i Şerif Mahallesi

Hasan Çelebi Cami-i Şerifi Mahallesi şehrin en eski mahallelerindendir. Kalenin doğusunda, çarşıdan sonraki düzlükte yapılan Hasan Çelebi Camisi'nin etrafında evlerin oluşturduğu bir mahalledir. Siverek'te 1860'larda kadastro çalışması yapılmış, bütün sokaklara isimler verilmiş ve kapılar numaralandırılmıştır. Ancak "Umum-i Emlâk Kalemi"nin tutuğu defterlere ulaşamadığımız için, mahallelerin sınırlarını ve emlâk planını tam da olarak tespit edemiyoruz. Bununla beraber, şeri'ye sicillerinde adları geçen sokak isimlerinden ve mülk satış hüccetlerinden mahallenin şehir planındaki yeri hakkında fikir edinmek mümkündür. Belgelerde Hasan Çelebi Camisi'nin civarında dükkânlara rastlanmaktadır. Ancak Çarşı Mahallesinin, bu mahalleye bitişik olması, çarşı ile sınırlarının birbirinin içine girdiğini göstermektedir. Ayrıca Kilise veya Reaya Mahallesi de Hasan Çelebi Mahallesi ile sınır veya içi içe bir görünüm arz etmektedir. Bu durumda Hasan Çelebi Mahallesinin sınırları Cami-i Kebir'in kuzeyi ve Çarşı Mahallesi'nin yukarı tarafındadır denebilir. Zaten bugün de caminin etrafında yayılarak gelişen mahalle, hala aynı adı taşımaya devam etmektedir. Hasan Çelebi Mahallesi'nde şehrin eski sakinleri olan Ermenilerin ve diğer Hristiyan cemaatinin evleri ve kiliseleri bulunmaktadır. Siverek'te Yahudilerin mabet olarak kullandıkları büyük bir evin aynı mahallede Müslüman evleri arasında olduğunu görülmektedir[47]. Bu durum şehirdeki sosyal yaşamında ve mahallelerde farklı din ve etnik gruplar arasında çok katı mekânsal ayrılıkların olmadığını göstermektedir. Ancak bu durum, mesela Siverek'teki Müslüman ve gayrimüslimlerin ayrı mahallele rinin olmadığını da göstermez.

Hasan Çelebi Mahallesi'nde düşük gelirli kimselerin oturduğu, basit ve tek katlı toprak evler ile zengin bir aile olan Terzizadelerin büyük konağı bir iki sokak ara ile yan yana durmaktadırlar. Bu mahalledeki Muhammed'i Muro Sokağında 400 kuruşluk bir fakir hane ile 6900 kuruşluk bir konak bulunmaktadır. Bu da mahallede ve sokaklarda sınıfsal bir ayrımın olmadığı görülmektedir. Dini veya etnik cemaat birliği yanında, fakir zengin, ya da rençber ile ağa aynı sokağı kullanabilmektedir. Bu mahallede iki katlı evlerin yanında tek katlı ve düz damlı evler çoğunluktadır. Evlerin duvarları yüksek olup, sokaklar yüklü bir hayvanın ancak geçebileceği genişliktedir. Çıkmaz ve dar sokaklarla evlerin mahremiyeti ve özel alanı oluşturulmuştur. Evler sokağa açılan küçük kapılarının ardında yüksek duvarlar, geniş bir avlu ve eyvanlarla aile mahremiyetini dışarı ile alakasını kesmektedir. Evlerin arka tarafı birbirine bitişik nizam yapılmışlardır. İki katlı evlerin dışındaki tek katlı evlerin damları düz ve genellikle aynı seviyede olup, birbirine arka cephelerden bitişiktirler. Bir damdan diğerine yürüyerek sokağın tamamı dam üstünden gezilebilir.

[47] S.Ş.S.440, S.158, No:1075, 25 C. Evvel 1292/29 Haziran 1875.

2.5. Serap Mahallesi

Gülabi Bey Mahallesi'nden Hacı Hüseyin bin Yusuf'un terekesinden bir miktar nakit para, küçük olan çocukları için Eytam Sandığına bırakılmıştır. Gülabi Bey Mahallesinden Hasanzade Yusuf, Hasan ve Hüseyin bin Hafız Ömer adlı kişiler ortaklaşa bu parayı beş yıllığına faizle almışlar ve aldıkları meblağın teminatı olarak da bir bahçeyi Eytam Sandığına rehin vermişlerdir. İşte bu bahçe tanıtılırken, referans noktası olarak Siverek'te herkesin bildiği ve günümüze kadar gelen bir çeşmenin civarı gösterilmektedir. "*Meblağ-ı mezburun mukabelesinde bir bab menzil ile Serap Mahallesinden Serap Bahçesinde bir kıta bahçe*" teminat olarak verilmiştir. Serap Mahallesi kalenin güney eteğindeki Yer Altı Hamamı'nın yakınında bulunan ve bahçelere bakan bir yerdedir. Sicil kâtipleri burayı halkın kullandığı şekliyle "*Serap Mahallesi*" olarak adlandırmıştır. 1914 yılına kadar Serap Çeşmesinin güneyinde herhangi bir yerleşin ve konut bulunmamaktadır. Çeşme ile kale arasındaki mıntıkada Yer (altı) Hamamı ve muhtemelen etrafında seyrek de olsa bir kısım evler vardır. Buraya Serap Mahallesi denmiştir[48].

2.6. Koç Baba Mahallesi

Koçali (Koç Ali) Baba, Siverek'te Kanlı Kuyu civarında eskilerin Has Bahçe dedikleri mevkide bu adla anılan bir türbedir. Koçali Baba Türbesi olarak meşhur olmuştur. Koçali Baba türbesi Kanlı Kuyu ile çarşının arasında, muhtemelen Kanlı Kuyu etrafında oluşan bahçelerin (Has bahçe) olduğu yerdeki mezarlık içindedir. Bugün geçmişteki yerinden yol dolaysıyla biraz ilerde bir noktaya taşınmıştır. Koçali Babanın bölgenin Müslümanlar tarafından fethedildiği sırada burada şehit olduğuna inanılmakta ve ahali tarafından büyük hürmet gösterilerek ziyaret edilmektedir. Bu türbenin de çevresindeki yerleşmeler için bir referans noktası olduğu ve bulunduğu mekânın mahalle olarak anıldığı görülmektedir. Aslında burası Gülabi Bey Mahallesi ile Hasan Çelebi Mahallesi arasında kalmış ve daha sonra müstakil bir mahalle olamamıştır. Siverek Şer'iye Sicillerinde bir tereke kaydında vefat eden kişinin Koçbaba Mahallesinde sakin olduğu bildirilmektedir[49].

2.7. Çarşı Mahallesi

Siverek Çarşısı klasik Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, aile konutlarının oluşturduğu mahallelerden ayrı bir mekânda yayılmıştır. Ancak çarşı ve diğer ticari mekânlar Siverek'te mahallelerden ve aile konutlarından izole edilmemişlerdir. En azından araştırma döneminde böyledir. Daha önceki tarihlerde çarşıda dükkânlarla bitişik aynı sokakta evlerin olup olmadığını tespit edememekle beraber, araştırma döneminde Siverek Çarşısında dükkânlarla bitişik veya dükkânların üstünde bazı evlere rastlanmaktadır. Bu anlamda çarşıda ailelerin konutla-

---

48 S.Ş.S.445, S: 132, No: 102, 21 Şaban 1308/1 Nisan 1891.

49 Siverek Kasabası mahallâtından Koçbaba Mahallesinde sâkin iken bundan akdem bi-emri'l-lâhi Te'âlâ vefât eden Merkebçi Abdülganî bin Molla Hasan bin İbrahim..."; S.Ş.S.444, No: 914, Evail-i Recep 1290/25 Ağustos 1873.

rının bulunması ve bazı ailelerin çarşıda evlerinin olması buranın da zaman zaman mahalle olarak algılamasına neden olmuş olabilir. Siverek Kuyumcular Çarşısı'nda Kara Memişzade Mola İsmail'in evi ile bir demirci dükkânı bitişiktir. Yine Çobanzade Hacı Zülfü Ağa'nın hanesi ile bir nalbant dükkânı yan yanadır[50]. Siverek Çarşısında konutların çarşıda ya da dükkanlarla "*mahdut*" çevrili olduğu bir başka belgede yine Kuyumcular Sokağında Keşiş Boğdos'un dükkânı tarif edilirken "*bir taraftan Boğdos Keşiş dükkânı ve bir taraftan Ayineci oğlu Vartanik'in damı ...ile mahdud Eczacı Zokağı 12.nci numroda bir bab basmacı dükkânı...*"[51] şeklinde Ayineci Vartanik'in damı (evi) ile Bodos Keşişin dükkânın ve basmacı dükkânları aynı sokakta bulunmaktadır. Bu yıllarda Çarşı mevkii bu şekilde ailelerin meskenlerini de içine alan ticari alan ve konutların beraber bulunduğu bir çeşit mahalle olmaya başladığı görülmektedir. Bazı belgelerde buradan "*çarşı mevki-i mahallesi* "olarak bahsedilmektedir[52].

2.8. Hüseyin Çeribaşı Cami-i Şerif Mahallesi (Sulu Cami)

Hüseyin Çeribaşı Cami-i çevresindeki evler Cami-i Kebir Mahallesi sınırları içinde olmakla beraber, Çeribaşı Camisi etrafındaki evlere bir dönem belgelerde geçtiği üzere bu caminin adı verilmiş ve Hüseyin Çeribaşı Cami-i Şerif Mahallesi olarak kayıtlara geçmiştir. Hüseyin Çeribaşı Cami-i hakkında camiler bölümünde geniş bilgi verildiğinden burada caminin tarihçesi üzerinde durulmayacaktır. Ancak Hüseyin Çeribaşı Cami-i adıyla anılan bu mahallenin sınırlarını ve konumu anlamak için sicillerdeki mekân tariflerine burada tekrar bakmakta fayda var. Bu mahallenin sınırları kendi adıyla anılan Çeribaşı Camisinin etrafındaki ev ve sokaklardır. Bu mahalle, İspahi (Sipahi) Pazarı ile Abdal Ağa Hamamı'nın güneyinde, Cami-i Kebir'in aşağısı ile kale arasındaki bölgedir. Burası Cami-i Kebir Mahallesi sınırları içinde olmakla beraber, 1835 yılında yapılan nüfus tahririnde müstakil bir mahalle olarak sayılmış, mahallenin imam ve muhtarın adı, mahalle adı ile beraber verilmiştir. Buna göre 1835 yılında Hüseyin Çeribaşı Cami-i Şerif müstakil bir mahalledir. İmamı Hacı Muhammed, muhtarı ise, Mahmut'tur[53]. Ancak 1258/1844 Siverek'te tekrarlanan nüfus sayımında artık Hüseyin Çeribaşı Cami-i Mahallesi nüfus kayıtlarında yer almamaktadır. Bu sayımda Siverek'te Cami-i Kebir, Gülabi Bey Cami-i Şerifi Mahallesi ve Hasan Çelebi Cami-i Şerifi mahallesi olarak sadece üç Müslüman mahalle ve ayrı olarak Reaya Cemaati sayılmıştır. Muhtemelen Hüseyin Çeribaşı Cami-i Şerifi Mahallesi sakinleri Cami-i Kebir Mahallesi içinde sayılmışlar ve bu mahalle sınırları içinde dâhil edilmişlerdir. Ancak 1872 ve daha sonraki tarihli şeri'yye sicillerinde "*Hüseyin Çeribaşı Başı Cami-i Şerıf Mahallesi*" olarak kayıtlarda varlığı devam etmektedir. "*Hüseyin Çeribaşı Camii şerifi mahallesinde sakin iken bundan akdem vefat eden Mahmut bin Muhammed bin*

---

50 S.Ş.S.440, S: 121, No: 889, 25 Safer 1291/13 Nisan 1874.

51 S.Ş.S.440, S: 133, No: 940, Evasıt-ı C.1291/2 Mayıs 1874.

52 "Siverek Kasabası mahalatından Çarşu Mevkii Mahallesi sakinlerinden Tüfenkçi Musa oğulları Serkis ve Avo nam kimesneler" S.Ş.S. 440, S: 80 No: 759, 15 R. Evvel 1290/13 Mayıs 1873.

53 BOA. NFS.d,2700.

Abdullah..."[54] kaydı buranın müstakil mahalle olduğunu göstermektedir. Bir başka belge mahalle, Çeribaşı Camiinin halk arasındaki Sulu Cami ismiyle, mahalle olarak zikredilmektedir. "*Siverek Kasabası mahallâtından Sulu Câmii-i şerîf'in Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem bi-emri'llahi te'âlâ vefât iden Bekir bin Bekir bin Abdullah...*"[55].

2.9. Kışla Mahallesi

Siverek'te Şaraptul köyü[56] ile Çermik tarafına düşen mevkide, Gülabi Bey Mahallesi ile şehir kenarındaki bağlara bitişik[57] alanda eski bir kışla vardı.58 Kışlanın hemen arkasında bağların oluşu, buranın mahallerin dışında olduğunu göstermektedir. Gülabi Bey Mahallesinin Çermik ve Şaraptul yönündeki evler kışla civarında oldukları için bu yeni yerleşim birimine Kışla Mahallesi adı verilmiştir. Bu mahalle Kışla ismi ile Siverek'te şehre sonradan eklenen bir mahalledir. Kışlanın yolunda ve biraz uzak çevresinde toplanan evlerden oluşan bir mahalledir. Kışla Mahallesi ismine 1872 yılından sonraki şeri'ye sicillerinde rastlanmaktadır[59]. Bu tarihte Kışla Mahallesi müstakil bir birimdir. Mahallenin muhtarı da Ali'dir[60]. Belgeden anlaşıldığı kadarı ile mahallenin ihtiyar heyeti de oluşturulmuştur. Burada da oturanlar şehrin nispeten fakir ve köylerden şehre yerleşen aileleridir[61]. Evler de o nispette ucuzdur. Nitekim emlak kaleminin verdiği tahmini kıymeti 1250 kuruş olan bir ev daha sonra komisyonun yerinde keşf ile kıymeti 750 kuruşa indirilmiş, daha sonra adı geçen ev 400 kuruşa satılmıştır[62]. Hasan Çelebi ve Cami-i Kebir mahallelerindeki evlerle kıyaslayınca buradaki evlerin kıymetinin çok düşük olduğu görülecektir. Kışla Mahallesinde oturan Zuleyha binti Ali Siverek mahkemesinde kocası Bubo bin Yusuf'un başka bir kadınla evlendiğini ve kendisini de aynı evde tutumak istediği için şikâyet etmektedir. Zuleyha, Bubo'nun diğer karısı ile aynı evde kalmak istemediği için nafakasız olarak kocası Bubo'nun kendisini evden kovduğunu, ortalıkta perişan ve muhtaç kaldığını belirterek, "*Bubo'nun diğer zevcesiyle maan bir hanede sakin olmakda imtizacımız olamadığından (beni) diğer hanede iskân ve infak olunmaklığını*" istemektedir. Bubo cevabında Zuleyha'yı "*başka hanede infak ve iskân edemeyeceğini beyan ve inad*" eder. Mahkeme hâkimi bunun üzerine

---

54 S.Ş.S.440, sS: 135, No: 954, 1292/1875, S.Ş.S.440, S: 40, No: 370,13 Safer 1289/22 Nisan 1872.

55 S.Ş.S.444, S: 72, No: 149, 15 Zi'l-Kade, 1293/ 2 Aralık 1876.

56 "...kışlanın tarikinde vaki bir taraftan... ile mahdud emlak kalemince adedi umum-i emlakin 2806 numrosunda Şaraptul mevkiinin 10. rakamında kıymeti muhamanesi 750 kuruş muharrer biri arazi-i miri ve kürümi mülk olan bir kıta şire bağı..." S.Ş.S.440, S.102, No:872, 7 Şevval 1290/28 Kasım 1873.

57 "Kışlanın ardında 1 kıt'a şıra bağ" S.Ş.S.444, s.13, No: 619, No:25, 9 Ramazan 1289/30 Kasım 1872.

58 "Taraf-ı valayı kaimmakamiye, Siverek'te müşrif harab olan kışlanın tamiri ve maa müştemilat bir hastahanenin hizmet-i fahire olmak üzere inşası arzusuyla Siverek hanedanından akçe toplanmış olduğundan..." BOA. A.MKT.MHM. 311/70 11 R. Ahir 1281/13 Eylül 1864.

59 S.Ş.S.441, S: 97, No: 789, 5 Mart 1288/17 Mart 1872.

60 S.Ş.440, s.167, No:1202, Evasıt-ı Zilhicce 1292/12 Ocak 1876.

61 "Kışla Mahallesinden Modanlı Tüccar Mola Ali bin Ramazan, Kışla Mahallesi sakinlerinden Bahserli Zülfü oğlu Eyüb". S.Ş.S.445, S.223, No:242, 20 Şevval 1309/18 Mayıs 1892.

62 S.Ş.S. 440, S: 46, No: 436, 22 R. Ahir 1289/29 Haziran 1872.

"*Zuleyha hatunun nafaka ve kisve baha ve saire havaici zaruriyesi içün...*" günlük iki kuruş nafaka verilmesini karara bağlamıştır[63].

2. 10. Gülabi Bey Cami-i Şerifi (Ordu) Mahallesi

Bir mahallenin zaman içinde semte dönüşerek ismini yeni bir mahalleye bırakmasını Gülabi Bey ve Ordu Mahallesi örneklerinde görmek mümkün. Ordu mahallesi Siverek'in Cami-i kebir Mahallesinden sonra en eski mahallesidir. Ayrıca şehir planında, Cami-i Kebir ve Hasan Çelebi mahallelerinden ayrı ve kale referans alındığında, kalenin diğer tarafında, kuzeybatısında yer almaktadır. Muhtemelen orduya bağlı birliklerin konumlandığı alandan adını alan bu bölge, Ordu Mahallesi olarak anılmıştır. Daha sonra evlerin Gülabi Bey Camisi etrafında çoğalması ile 1800'lu yılların başında Ordu Mahallesi artık idari bir birim olan mahalle olmaktan çıkmış, onun yerini Gülabi Bey Cami-i Şerifi Mahallesi almıştır. Ordu ismi, eski alışkanlıkla mahalle, hatta günümüze kadar semt olarak anılmaya devam etmiştir. Nitekim 1835 yılında Siverek'te[64] yapılan nüfus sayımında şehirdeki sayımı yapılan mahalleler içinde artık Ordu Mahallesi yoktur. Onun yerine Gülabi Bey Cami-i Şerifi Mahallesi yer almaktadır. Ancak gerek şeri'ye sicillerinde gerekse diğer Osmanlı arşiv belgelerinde Ordu Mahallesi isminin bir müddet daha devam ettiği, hatta bazen muhtarının adının bile verildiğini görmekteyiz. Bu ya ordu isminin ahalinin genel hafızasından uzun zaman silinmediği için Gülabi Bey Mahallesine alışkanlıkla Ordu Mahallesi denmesinden ve herkesin böyle algılamasından ya da dönem dönem semt içinde bazı bölgelerin yeniden Ordu Mahallesi ismiyle mahalleye dönüşmesinden kaynaklanıyor olabilir[65].

1848 yılında Siverek'te yapılan bir başka nüfus sayımında bu sefer Ordu ismi Gülabi Bey Mahallesi ismi ile beraber tek mahalle olarak yazılacaktır. "*Nefs-i Siverek kasabasında sakin müste'cir ve kışlakçı ehl-İslam'ın sin ve eşkal ve nüfus defteridir*" başlığı altında mahallenin adı "*Mahalle-i Cami-i Gülabi Bey ve Ordu*"[66] olarak geçmektedir. Aslında İslam ve Osmanlı şehirlerinde mahalle genellikle ya bir zaviye veya daha çok bir mescit ve caminin etrafında evlerin çoğalmasıyla meydana gelmektedir. Zaten Siverek'te Ordu Mahallesi hariç, diğer bütün mahallelerr, etrafında oluştukları cami ve kilise isimlerini almışlardır. Cami-i Kebir, Hasan Çelebi, Hüseyin Çeribaşı Mahalleleri birer cami çevresinde oluşmuşlar ve o caminin ismini almışlardır. Kenise Mahallesi de adından da anlaşılacağı gibi, Hasan Çelebi Mahallesi sınırları içinde bir kilisenin etrafında oluşan Ermeni Cemaati'nin oluşturduğu bir mahalledir. Bunun tek istisnası Siverek'te Gülabi Bey Camisi idi. Gülabi Bey eski bir cami olmasına rağmen, içinde bulunduğu mahalle ordu mahallesi olarak adlandırılmaktaydı.

---

63 S.Ş.S.445, S: 106, No: 180, 13 Muharrem 1308/29 Ağustos 1889.

64 BOA, NFS.d.2700,1251, s.58.

65 "...Çalınan iki aded inek hükümet tarafından hırsızlardan alınmış ve emaneten sahibi zuhur edinceye değin Ordu Mahallesi Muhtarı Hamza Eyüb'e teslim olunmuşdur." S.Ş.S.441, S: 38, No: 66, 26 Ağustos 86/7 Eylül 1870.

66 BOA, NFS.d.. 2704 ,1261, s.3.

1161/1748 yılında Gülabi Bey Cami-i tanıtılırken Ordu Mahallesi içinde Gülabi Bey Cami-i Şerifi olarak tanıtılmaktaydı.[67] Gülabi Bey Cami-i Mahallesi, daha sonra kısaca Gülabi Bey Mahallesi olarak anılacaktır. Siverek Gülabi Bey Mahallesi tarif edilirken günümüzde bile "*ordu tarafı*" denmeye devam edilmektir. Hasan Çelebi ve Cami-i Kebir'in karşı tarafı ve kalenin kuzey ve batı tarafı ordu olarak adlandırılmaktadır. Nitekim mahalle olarak ismini Gülabi Bey Camisine veren "*Ordu*" ismini şeri'ye sicillerinde sıklıkla görebiliriz insanlar kendilerini uzun yıllar "*Ordulu*" olarak tanıtmışladır. Burada bir mahalleye aidiyet duygusunun halkın belleğindeki devamlılık sürecini net olarak görebiliriz.[68]

3. Sokaklar

3.1. Nigaroğlu Düzü Sokağı

Nigaroğlu Sokağı ya da Nigâr Düzü, Siverek'te meşhur mahalle arası düzlüklerden bir tanesidir. Namı günümüze kadar gelmiş olan sokak, Cami-i Kebir Mahallesi'nin en önemli referans noktalarından biridir. Muhtemelen burada mahallelinin kamusal ortak ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik ticari ve sosyal bazı faaliyetler veya geleneksel eğlenceler yapılmıştır. Burada satılan bir evden yola çıkarak Nigâroğlu Sokağında oturanların gelir durumunu tahmin edebiliriz. Burada satılan evin emlak kalemince kararlaştırılan tahmini değeri 1500 kuruş olmasına rağmen, Siverek Eşrafından Kızılkanatlar'dan Kızılkanat oğlu Çulcu Eyüp karısı Rahime'ye "*...tarik-i has ile mahdud iki sekili ev damı ve bir mahzen ve bir matbah ve havluyu müştemil olup emlak kalemince birinci esas defterinde adedi umumi emlakın 129. numrosunda Nigaroğlu Düzü Zokağı'nın 3. bab numrosundaki evi*" 750 kuruşa satmıştır. Evin müşterisi kendi hanımı olduğu için, evi yarı fiyatına satmış olabilir. Ayrıca bu sokakta da "*tarik-i has*" denilen çıkmaz sokak vardır. Tarik-i has olarak adlandırılan bu çıkmaz sokaklar İslam şehirlerindeki düzensiz sokakların önemli bir özelliğidir.

3.2. Sulu Cami Sokağı

Cami-i Kebir'de bir sokağın adı Sulu Cami sokağıdır. Aslında Sulu Cami dönem dönem müstakil bir mahalle olarak kayda girmişse de daha çok Cami-i Kebir Mahallesi sınırları içinde bulunduğundan, ayrı bir sokak, bazen de ayrı bir mahalle olarak isimlendirilmiştir. Sulu Cami Sokağı'nda, daha önce Cami-i Kebir sâkini olarak gösterilen Attar İsmail ile adı bir sokağa verilen mahkeme kâtibi Şerif Efendi'nin babası Zübeyir Efendi'nin evleri de bulunmaktadır. Belge sayesinde bu mahalledeki ortalama iyi bir evin müştemilatını da öğrenmiş oluyoruz. Kaplanzadelere ait olan bu evi, Deli Muhammedzadelerden Hüseyin'e satmıştır. Buna göre Sulu Cami Sokağında 4000 kuruşa satılan iki katlı bir evin

---

67 "Siverek kasabaında vaki mütevaffa Çeribaşı Cami-i şerifi vakfının mütevellisi Sarı Ali ve Kasaba-i Mezbur mahalatından Ordu Mahallesinde Gülabi Bey Cami-i vakfı mütevellisi Tahir ve Hasan Çelebi Cami-i vakfı mütevellisi Haydaroğlu Hasan ve Cami-i Kebir vakfı mütevellisi Mustafa nam kimesneler..." Diyarbekir ahkâm defterleri 1, s.358 no 626, Evail-i C. Ahir 1161/Mart 1748

68 Mesela "Ordulu Gafur Ağa" "Ordulu Alo ve Ordu Mahalleli Halid b i n Davud" S.Ş.S.441, S.52 No. 47,1287/1870.

müştemilatı şöyledir. "*Tahtani bir meclis ve içinde mahzen ve yine önünde mahzen ve bir matbah ve kademgah ve havluyu müştemil bir bab hane menzili*"[69].

3.3. Acemoğlu Sokak

Acemoğulları Siverek'in eşraf ailelerindendirler. Cami-i Kebir Mahallesi'nde oturmaktadırlar. Zaza Mola Yusuf bin Süleyman daha önce satın aldığı mülk evini Hacı İmamoğlu Mola Mustafa bin Muhammed Şakir'e 5800 kuruşa satmıştır. Siverek o günkü piyasasında pahalıca bir evdir. Acemoğlu Sokak 33. numradaki evin müştemilatı ise, "*fevkani bir çardak altında ahur ve üç sekili ev damı eksesinde mahzen ve kademgah ve havluyu müştemil*" olarak tarif edilmiştir[70].

3.4. Şerif Efendi Sokağı

Cami-i Kebir Mahallesinden Attar Zülfikar bin Mustafa nam kimesne Celilzade Bezzaz Hacı Muhammed Salih Efendi bin Hacı Hasan'a Şerif Efendi Sokağında 6. numaralı mülk menzili 4000 kuruşa satmıştır[71].

3.5. Hacı Mustafa Sokağı

Bu sokağa, Siverek'te uzun yıllar Evkaf Muhasebecisi olan Hacı Ali Efendizade (Bucaklı) Hacı Mustafa Efendi'nin ismi verilmiştir. Bu sokak, Cami-i Kebir Mahallesi içinde gayrimüslimlerin oturduğu bir sokaktır. Burada oturanların tamamı gayrimüslim olarak görülüyor. Belgede satışa konu olan evin bitişik komşuları sayılırken bunu anlamak mümkündür. Buna göre, vefat eden Berber Pedros veledi İstavur veledi Melki'nın çocuklarına miras olarak kalan evini çocuklarının mansup vasileri Karaş Barsom veledi Barsom, Sevdalı Oğlu Avanis'e 3500 kuruşa satmıştır. Evin komşuları ve müştemilatı ise şöyledir. "*Bir taraftan Berber Hopo ve bir taraftan .....ve bir taraftan Muksi Eros menzilleri ve bir tarafından tarik-i has ile mahdud bir ev damı ve mahzen ve ekinde bir eyvan ve bir ahur ve bir matbah tahtani bir meclis ve kadamgah ve havluyu müştemil bir bab hane menzili.*"[72] Burada da Siverek'te ortalama müştemilata sahip bir evin planını da görmüş oluyoruz. Cami-i Kebir mahallesindeki bu evlerin bir kısmı (fevkani) iki katlıdır. Eyvanları vardır. Avlu, tuvalet, ahur, ambar ve mutfakları ile birden fazla odaya sahiptirler. Ayrıca geleneksel Müslüman sokaklarında bulunan tarik-i has lara Siverek'te gayrimüslimlerin oturduğu bu sokakta da rastlanmaktadır. Aynı coğrafyada yaşamanın mekâna yansıyan ortak kültür ve yaşam koşullarının bir işareti de Müslümanların aile mahremiyetini gözeterek sokağın kamusal alanı haline getirdikleri çıkmaz sokakların, komşuları Hristiyanlarca da benimsendiğini göstermektedir.

---

69 S.Ş.S.440, S: 93, No: 432, Evail-i R. Evvel 1289/13 Mayıs 1872.
70 S.Ş.S.440, S: 47, No: 438, 22 R. Ahir 89/29 Haziran 1872.
71 S.Ş.S.440, S: 31, No, 297, 9 Muharrem 289/19 Mart 1872.
72 S.Ş.S.440, S: 51, No:486, Evail-i C. Ahir 1289/10 Ağustos 1872.

3.6. Öksüzoğlu Sokağı

Cami-i Kebir'in hangi tarafına düştüğünü tespit edemediğimiz tek katlı ve az müştemilatlı evlerin olduğu bir sokaktır. Bu sokak sakinlerinden Karakeçili Lüfo binti Safer kendisine ait bir evi bizzat kendisi aynı mahallede oturan Hasan bin Halim adlı kişiye 800 kuruşa satmıştır. Burada dikkati çeken nokta mülk sahibi bir kadındır ve kendi mülkünü bizzat kendisi herhangi bir vekile ihtiyaç duymadan satmıştır. Üç göz ve havlusu olan ev, Cami-i Kebir Mahallesi Öksüzoğlu Sokak 12. numarada kayıtlıdır[73].

Öksüzoğlu Sokağının mahallenin köhne ve fakir sınıfından insanların oturduğu bir yer olduğu anlaşılıyor. Çünkü Cami-i Kebir Mahallesi'nin diğer sokaklarında evler, 5800 kuruş, 4000 kuruş ve 3500 kuruşa satılırken, Öksüzoğlu Sokağında Karakeçili Lüfo evini 800 kuruşa, Erganili Osman ise aynı sokaktaki evini Sekbanbaşı oğlu İbrahim'e 400 kuruşa satmıştır. Cami-i Kebir Mahallesi'nde çok zengin konak sahipleri ile tek göz hane sahipleri belki aynı sokakta değil ama aynı mahallede oturmaktadırlar[74].

3.7. Kündıroğlu (Kündır İbo) İbrahim Sokağı

Kündır İbrahim Sokağı'nda da Fetttahlılardan İbrahim ve İslam kardeşler Şerif bin Hıdır'dan 1400 kuruşa bir ev satın almışlardır. Evin müştemilatı hakkında bilgi verilmemektedir[75]. Kündır İbo Sokağı 16. kapı numaralı evin satış hüccetinde "*iki sekili bir ev damı ve içinde mahzen ve önünde eyvan ve kademgah ve havluyu müştemil...*"[76] başka bir ev de 1700 kuruşa satılmıştır. Kündır İbo Sokağı'nda orta halli insanların oturduğu anlaşılmaktadır. Öksüzoğlu Sokağı'nda 4000 kuruşa ve Acemoğlu Sokakta ise 5800 kuruşa kadar evler bulunduğuna göre, bu sokakta satılan iki evden birisi 1400 kuruş, diğeri de (bu iki ev de tek katlıdırlar) 1700 kuruşa satılmıştır.

3.8. Terzi(zade) Osman Sokağı

Siverek'te belediye reisliği de yapmış bir aile olan Terzizadelerin isminin verildiği bu sokağın bozulmamış dokusu günümüze kadar gelebilmiştir. "*Siverek Kasabası mahalatından Hasan Çelebi Mahallesi sakinlerinden ...Belediye Reisi Terzizade Osman Efendi İbn Mustafa Ağa'nın*"[77] adı verilen bu sokakta referans noktası "*Terzilerin Evi*" olarak bilinen konaktır[78].

---

73 S.Ş.S.440, S: 27, No: 251, Evasıt-ı Zilka'de 1288/26 Ocak 1872.
74 S.Ş.S.440, S. 70, No:605, 15 Zilhicce 89/13 Şubat 1873.
75 S.Ş.S.440, S: 53, No:489, 6 C. Ahir 1289/11 Ağustos 1872.
76 S.Ş.S.440, S: 139, No: 983, Avahir-i Recep 91/10 Eylül 1874.
77 S.Ş.S.445, S: 86, No:33, 15 Şevval 1307/4 Haziran 1890.
78 Terzilerin evi olarak bilinen bu konak günümüzde Siverek Belediyesi tarafından satın alınarak Belediye Kültür Evi olarak kullanılmaktadır.

Terzilerin Evi İçten Görünüm

Aynı sokakta yaşayan Terzizade Osman'ın oğlu Mustafa Ağa da Hasan Çelebi Camisinin vakıflarının mütevellisidir[79].Terzizadeler cami vakfının tevliyetini ellerinde bulundurmaktadırlar. Hasan Çelebi Cami'sinin hatırı sayılır gelire sahip vakıfları vardı.[80] Terzizade Osman Ağa'nın oğlu Mustafa Ağa bu sokakta Alişer oğlu Abdulgafur bin Hacı Yusuf'dan 2750 kuruşa bir ev satın almıştır[81]. Bu sokak günümüzde de Terzilerin Sokağı olarak bilinmektedir.

3.9. Küçük Ömer Sokağı

Hasan Çelebi Mahallesi'nde Terzizadelerin Sokağına bitişik ve "*muteberanı memleket*" olarak tanıtılan, Siverek eski ailelerinin oturduğu bir sokaktır. Tüfenkçioğlu Çulha Muhammed bin Eyüp, Kadirzade Mustafa Efendi bin Hafız Muhammed Arif (Baş Kâtip Şerif Efendi'nin kardeşi) Murozadelerden Berber Cımo (Cum'a) ve Siverek'in muteber tüccarlarından Sarı Sakallı Hacı Muhammed bu sokakta oturmaktadırlar. Tüfenkçioğullarından Çulha Muhammed, bu sokakta donanımlı güzel bir evini 4000 kuruşa Kadirzade Mustafa Efendi'ye satmıştır. Evin müştemilatı ise şöyle tarif ediliyor, Yukarıda adları sayılan "*muteberanı memleketin*" evleri ile mahdud "*fevkani bir meclis ve içinde bir mahzen ve bir eyvan ve tahtani üç göz ahur ve bir matbah ve kademgah ve havluyu müştemil* "olan bu iki katlı ev 4000 kuruşa satılmıştır[82].

---

79 S.Ş. S440, S: 173, No:1217, 22 R. Evvel 1293/15 Haziran 1876.
80 Diyarbekir Ahkâm Defteri 1, s.358, No: 626.
81 S.Ş.S.440, S: 42, No: 85, 19 R. Evvel 1289/27 Mayıs 1872.
82 S.Ş.S.440, S: 54, No:511, 13 C. Ahir 289/18 Ağustos 1872.

3.10. Muhammed Ağa (Muhammed-i Muro) Sokağı

Siverek'in en varlıklı mültezim ve tüccarlarından olan Murozadelerden Muhammed Ağa'nın[83] adı verilen bu sokak da Terzizadelerin Sokağı gibi Hasan Çelebi Mahallesinin ağa kesiminin ikamet ettiği ve içinde meşhur konaklar olan bir sokaktır. Burada meşhur Seyfullah Ağa Konağı ile bir hüccette satışa konu olan Fettahlı Elyes'a Ağa'nın konakları ile Küçük Ömerlerin evleri de bulunmaktadır. Elyes'a Ağa'nın konağı 6900 kuruş gibi yüksek bir fiyatla satılmıştır. Konağın içine baktığımızda ortalama bir konağın müştemilatını da görmüş oluruz. Buna göre Muhamemdi Muro Sokağında bir konak "*fevkani bir meclis ve önünde eyvan ve tahtani bir ahur ve bir matbah ve içinde iki mahzen ve yine bir ahur ve selamlık odası ve bir kahve ocağı... ve harem-selamlık dairesi* hane" [84] 6900 kuruşa satılmıştır.

3.11. Çerközade Hacı Hafız Ağa Sokağı

Hacı Hafız Ağa, Siverek'in meşhur Kaza İdare Meclisi azası ve şehir eşrafindandır. Çerkeszade lakabı ile de tanınan Hacı Hafız Ağa Siverek'te pek çok şikâyete konu olmuş ve bir dönem Hacı Ali Efendi ile beraber Harput'a sürülmüşlerdir. Çerkeszadeler Siverek'in tanınan hanedanlarındadır. Hacı Hafız Sokağı, Hasan Çelebi Mahallesi'nin çarşıyla birleştiği bir sokaktır. Burada evlerle dükkânların bitişik olduğu görünüyor. Mesela, bu sokakta Fırıncı Uso bin Muhammed'e ait bir dükkân Sofi Ahmet'e 500 kuruşa satılmıştır[85].

Hacı Hafız Ağa Sokağı'nın referans noktası Hacı Ömer Hanı'dır. Hacı Ömer Hanı, Hacı Pınar (çeşmesi)'in hemen yanındadır. Öyle görünüyor ki, burası Hasan Çelebi Mahallesinin sınır noktasıdır. Bu sokakta oturanların Müslüman ahali olduğu bitişik evlerin sahiplerinin kimliğinden anlaşılıyor. Ancak Ermeni Mıgırdıç buradan *"Alişer oğlu Feyzullah bin Hacı Yusuf'tan 3000 kuruşa"* bir ev almıştır[86].

3.12. Hacı Ömer Sokağı

Hacı Pınar (Pıyar) mevkiinde Hacı Ömer Camisi'ni yapan ve aynı mevkide Hacı Ömer Hanı'nın sahibi Hacı Ömer'in adının verildiği bir sokaktır. Burası da Siverek'in meşhur ve referans gösterilen mekânlarından birisi olup, içinde belli unsurların gösterildiği bir sokaktır. Hacı Pınar ve çevresindeki "*düz*" Siverek'te mekân tanımlanmasında önemi bir referans noktasıdır. Ayrıca bu tarihlerde Hacı Pınarı yanında Hacı Ömer Hanı yapılmıştır. Hasan Çelebi Mahallesindeki

---

83 "1282/1866 senesi tarihinden berü aklma cinnet iras olan...Muhammed Ağa'nın kasaba-i mezburenin seksen (1280./1863) senesi a'şarının mültezimi Acemoğlu Ağa'ya kefaleti cihetinden 70.978 kuruş 22 para ve seksen bir senesi (1281/1864) ağnam rüsumu mültezim ...zade Ramazan Ağa'ya kefaleti cihetinden dahi 12.485 kuruş 14 para ki; ceman 83.463 kuruş 36 para canib-i miriye vereceği olup" S.Ş.S.440, S.121 No: 889, 25 Safer 1291/ 13 Nisan 1874.

84 S.Ş.S.440, S: 137, No: 965, 24 C. Ahir 1291/8 Ağustos 1874.

85 S.Ş.S.440, s.39, No:371,13 R. Evvel 1289/21 Mayıs 1872.

86 "...bir taraftan Bakkal Hacı Hasan ve bir taraftan Canbaz Muhammed menzilleri ve diğer taraftan tarik-i am ile mahdud iki sekili ev damı eksesi mahzen ve önünde eyvan ve yine bir sekili ev damı eksesi mahzen ve bir ahur ve bir matbah ve bir dehliz ve ...ve havluyu müştemil bir bab menzilimi Mıgırdıç'a bey' ve ..." S.Ş.S.440, S: 48, No:451, Evail-i C. Evvel 289/11 Temmuz 1872.

sokaklar içinde şehir planında referans noktası olan ve günümüzde yeri en iyi bilinen sokak burasıdır[87].

3.13. Gergerli Sokağı

Bu sokakta referans noktası kilisedir. Hasan Çelebi Mahallesindeki kiliselerden birisi Gergerli Sokak'tadır. Bu kilise'nin bitişiğinde Kör Uso, Kuyumcu Zülfü ve çok fakir olduğu ve varisi de olmadığı için beyt'ul-mal'a kalan terekesinde bıraktığı mal varlığı 100 kuruşluk bir evi olan Hacı Halil de oturmaktadır. Hacı Halil'in varisi olmadığından terekesi Mal Sandığına teslim edilmiştir. Şehrin şimdiye kadar tespit edilen en fakirlerindendir. Suk-ı Sultanida satılan evi de şimdiye kadar bu mahallede tespit edilen en ucuz, tek göz odasından başka herhangi bir müştemilatı olmayan bir evdir[88]. Bu sokaktaki kilise hakkında malumat edinemedik. Ancak mahalledeki Protestan veya Ermeni kiliselerinden birisi olma ihtimali vardır.

3.14. Sofi Muhammed Sokağı

Hasan Çelebi Mahallesinde bu sokağa ismi verilen Sofi Muhammed hakkında herhangi bilgi edinememekle beraber, Siverek'te sonu hafız ve halife ile biten çok ev sahibi vardır. Bunlar, muhtemelen mahalle camilerinde görev yapan imam ve diğer görevliler olmalıdırlar. Halife cami imamları için kullanılır bir unvandır. Ancak sofi lakabı bir tasavvufi tarikata bağlı olanlar için kullanıldığına göre Sofi Muhammed bu sokakta oturan şehir ileri gelenlerinden biri olmalıdır. Sofi Muhammed Sokağında oturanlar ise, daha çok gayrimüslim cemaatidir. Bu sokakta oturan Defçi Saro kendisine ait evini Babası Görgö'nün vekaletiyle Berber Eyo'ya satmıştır. Evin satış hüccetinde Sofi Muhammed Sokağındaki evi satan ve alanın gayrimüslim olmaları bu sokakta oturanların gayrimüslim olduğunu gösteriyor. Ayrıca evi satan Saro'nun defçi olduğu belirtiliyor[89]. Defçi Saro'nun mesleğini nerde icra ettiğini bilmiyoruz. Siverek'te eğlence mekânları olup olmadığını da tespit edemedik. Saro Hıristiyan ve Müslüman komşularının düğünlerinde def çalmış olabilir. Ayrıca Defçi Saro'nun evini babası aracılığı 700 kuruşa satması maddi durumunun iyi olmadığını ve bu sokakta oturanların fakir olduğunu göstermektedir. Şeri'ye sicillerinde Sofi lakaplı başka bir sokak da Sofi Ahmet Sokağıdır. Bu sokağın Sofi Muhammed Sokağı ile aynı mekân olup olmadığını tespit edemedik. Ancak Sofi Ahmet Sokağındaki bir evin 2250 kuruşa satılması ve satıcı ile alıcıların Müslüman olması Sofi Ahmet Sokağının Sofi Muhammed Sokağından ayrı bir mekân olduğunu gösteriyor[90]. Sofi Muhammed ve Sofi Ahmet Sokaklarının Hasan Çelebi Mahallesinde nereye düştüğünü ve çevresindeki referans noktalarını tespit edemedik. An-

---

87 S.Ş.S.440, S: 141, No: 985, R. Evvel 1292/Mayıs 1872.

88 "Hasan Çelebi Mahallesi sakinlerinden iken bundan akdem vefat eden ...Hacı Halil'in varisi olmadığından Gergerli Zokak'ta bulunan ve bir taraftan Kenise ve bir taraftan Kuyumcu Zülfü ve Kör Uso haneleri ile mahdud bir göz sükna hane mecma-ı nasda nida edilerek 100 kuruşa Diyarbekirli Kirakus'a kalmıştır. Terekesi beyt'ul-Male kalan mütevafanın esmanı ve mah Mal Sandığında hıfz edilmektedir." S.Ş.S.440, S.140, No:984, Avahir-i Recep 1291/2 Eylül 1874.

89 S.Ş.S 440, S: 29, No:289, 8 Muharrem 289/18 Mart 1872.

90 S.Ş.S.440, S: 111, No:839, Evail-i Muharrem 1292/10 Şubat 1875.

cak halk arasında sözlü tarihle sağlam kalmış bazı evlerden iz sürerek bu sokaklardan bir kısmının yeri tam olarak tespit edilebilir.

3.15. Eyo Halfa Sokağı

Eyo Halfa Sokağı da Hasan Çelebi Mahallesi'ndeki Hristiyan ahalinin oturduğu bir sokaktır. Emlak kaleminin sokaklara numara verdiği bu sokakta 5.ve 11. kapı numaralı iki evin sahipleri gayrimüslim oldukları görülmektedir. 11 numaralı evin sahibi Etem oğlu Karabit evini 1200 kuruşa Haço veledi İgob'a satmıştır[91]. 5 numaralı ev ise, Zeri'nin oğlu Serkis veledi Kirkör tarafından 1250 kuruşa adını bu sokağa veren Eyüp Halfa'ya satılmıştır[92].

3.16. Mustafa Halife Sokağı

Halife Mustafa Sokağında Ermenilerin oturduğu evler çoğunlukta olmakla beraber, Müslüman ve Hıristiyanların karışık oturduğu bir sokaktır. Hasan Çelebi Mahallesindeki zengin konaklarından birisi de Ermeni Serkis'in bu sokaktaki konağıdır. 12.500 kuruşa satılıp Serkis'in varisleri arasında şer'i miras taksimatına göre paylaşılan konağın müştemilatı zengin bir Ermeni evinin haşmetini de gösteriyor. Buna göre "*tahtani iki sekili ev damı ve ögsesi mahzen ...kemer üzerine bir eyvan ve bir matbah ve içinde iki mahzen ve ittisalinde bir bab hane sükna ve bir ahur ve bir dehliz ve kademgah ve fevkani bir meclis...ve hayrat su kuyusunu müştemil...*"[93] bir konaktır. İşin ilginç tarafı aynı sokakta Siverek'in en fakir ailelerinden birinin bu sokakta yaşamışıdır. Çüngüşlü Köşker Bedo veledi Boğos'a bir Müslüman tarafından satılan "bir *ev damı ve bir mahzen ve bir ahur ve havluyu müştemil*" tek katlı bir ahır ve anbarı olan ev 100 kuruşa satılmıştır[94]. Bir yanda 12.000 kuruş değerinde büyük bir konak, biraz ötede belki de konağın bir köşesinde 100 kuruş değerinde tek gözlü küçük toprak damlı bir odalık ev. Klasik Osmanlı şehirlerinde mahallelerde sınıf ayırımı olmadığı burada da görülmektedir.

3. 17. Hafız Salih Sokağı

Bu sokakta Kirkor veledi Varton, Haffaf Kirakos veledi Manuk'a 12 numralı evini 1600 kuruşa satmıştır. Sokak hakkında başka malumat bulunamadı. Ancak evin fiyatının düşük olması, buranın da diğer Hasan Çelebi sokaklarında olduğu gibi muhtemelen düşük gelirli kişilerin ve Ermenilerin oturduğu bir sokak olduğunu gösteriyor. Ancak sokağa adını veren kişinin hafız olması burada Müslüman haneleri olduğunu da göstermektedir[95]. Siverek kadastro çalışmaları sırasında sokaklara genellikle yaşayan Siverek eşrafının ve din adamların ismi verilmiştir. Hafız Salih'in bu sokakta oturduğunun söyleyebiliriz.

---

91 S.Ş.S.440, S: 32, No:299,13 Muharrem 289/23 Mart 1872.
92 S.Ş.S.440, S: 43, No:394, 25 R. Evvel 1289/2 Haziran 1872
93 S.Ş.S.440, S :133, No:942, Evasıt-ı C. Ahir 1291/30 Haziran 1874.
94 S.Ş.S.440, S: 110, No:841, 22 Zilkade 1290/11 Ocak 1874.
95 S.Ş.S.440, S: 44, No:384, 19 R. Evvel 1289/27 Mayıs 1872.

3. 18. Hakverdi Sokağı

Tam olarak yerini tespit edememekle beraber, bu sokakta eski evlerin olduğunu anlıyoruz. Burada daha önce vefat eden Çemkanlı Sino bin Hasan bin Sinan'ın küçük çocuklarına miras olarak kalan "*iki sekili ev damı menzil müruru eyyam ve küruru a'vam ile müşrif harab (olup) tehir olunur ise bi'l-külliye harab ve münhedim olacağından...*" bu evin satılıp parasının idanaye (faiz ile borca) verilerek bu paranın gelirinin çocukların nafakalarına harcanması için suk-ı sultanide nida ve satışa arz olunmuş ve 800 kuruşa satılmıştır[96]. Başka bir belgede buradaki evlerden birisinin müştemilatı şöyle verilmiştir. Evin, "*bir meclis, bir ev damı, mahzen, matbah, dehliz ve kademgah*" bölümleri vardır. 1200 kuruşa satılmıştır.[97] Bu mahallede bulunan Köse Eyüp Sokağı'nda, ise, "*bir çardak ve iki ahur ve iki göz ev damı ve dehliz ve kademgah ve havluyu müştemil menzili 2800 kuruşa" satılmıştır*[98].

3. 19. Milletvekili Sokağı

Tanzimat'tan sonra devletin şehirlerde kamu binaları ile görünmeye başlamasının bir başka şekli de taşrada yerel meclislerde halkın temsil edilmeye başlanmasıyla bunun mekâna yansımasına en güzel örnek Hasan Çelebi Mahallesindeki Milletvekili Sokağıdır[99]. Milletvekili kelimesinin çok erken bir tarihte (1872) kullanılması bir yana, toplumsal yapıdaki siyasi ve sosyal değişmelerin bir taşra şehrinin sokaklarına nasıl yansıdığı görülmektedir. Burası muhtemelen Ermeni cemaatinin yerel meclislerdeki bir temsilcisinin oturduğu bir sokaktır. Osmanlı Millet sisteminde gayrimüslim cemaatleri Tanzimat ve özellikle Islahat Fermanlarından sonra taşradaki yerel meclislerde temsil edilmeye başlandılar. Bu cemaatlerin Kaza İdare, belediye ve diğer meclislerdeki temsilcilerine "*Milletvekili*" denmesi de ilginç bir kavramlaştırmadır. Bu sokakta oturanlardan birisi de Ermeni cemaatinin saygın üyelerinden olan Maksi Nevres'tir. Maksi Nevres şehirdeki meclislerden birisinde Hıristiyan cemaatlerden birisinin temsilcisi olmalıdır. Milletvekili ismi buna izafeten verilmiş olabilir.

3. 20. Telgrafhane Sokağı

Tanzimat'la beraber iletişimde yeni bir dönemin başlangıcı olan telgrafın tüm Anadolu'ya kısa bir sürede yayılmasının Siverek'te yansıması, adının bir sokağa verilmesi şeklinde görülmektedir. Telgrafın artık sokağın hayatına girdiğini göstermesi açısından ilginçtir. Muhtemelen sokaklara isim ve numaralar

---

96 S.Ş.S.440, S :84 No:735, 26 R. Ahir. 1290/24 Haziran 1873.

97 S.Ş.S.440, S: 43, No:429, 20 R. Ahir 1289/28 Mayıs 1872.

98 S.Ş.S.440, S: 31, No:301, 18 Muharrem 8129/28 Mart 1872.

99 "Hasan Çelebi Mahallesi sakinlerinden Talakçi oğlu Pedros veledi Boğos nam kimesne kasaba-i mezbure meclis-i deavisinde makud meclis-i şer'i şerifde Muksi Nevris veledi Avadis'in mülkünde olup mahalle-i mezbürede Milletvekili Zokağı'nda ...20.numrolu bir bab hane menzili Muksi Nevris'e bin beş yüz kuruşa bey' ve teslim..." S.Ş.S.440, S.31, No:301, 18 Muharrem 1289/28Mart 1872.

verilirken telgrafhane olarak kullanılan bina bu sokakta idi. Burada Hafız Halil Hacı Kalçan oğlu Mola Osman'a bir evini 1875 kuruşa satmıştır[100].

3. 21. Kuyumcular ve Eczane Sokakları

Meslek isimlerinin verildiği iki sokak da Kuyumcular ve Eczane sokaklarıdır. Kuyumcular Sokağında haneler ile dükkânların aynı sokakta olduğu görülmektedir. Eczane Sokağında 12. numarada Aynacı Vartanik'in damı (evi) basmacı ve berber dükkânı bitişik görülmektedir. Hasan Çelebi Mahallesi'nin çarşı ile karıştığı sokaklardan birisidir[101].

3. 22. Gülabi Bey Cami-i Sokağı

Gülabi Bey Camisi Sokağı kalenin tam kuzeyinde caminin yanındaki sokaktır. Buradaki evlerin Hasan Çelebi ve Cami-i Kebir'den daha seyrek olduğu ve sokakların daha geniş olduğu bazı evlerin satış hüccetlerinden anlaşılabilir. Bu sokakta satılan bir evin tek katlı olmasına rağmen çok geniş olduğu anlaşılıyor. 1540 numaralı ev "*tahtani bir meclis ve içinde bir mahzen ve yine iki sekili bir ev damı ve sekisinde bir mahzen ve yine bir sükna, sekisinde bir mahzen dört göz ahur ve iki... damı ve bir eyvan ve bir matbah ve içinde bir kiler ve iki kadem gah ve bi'ri ma ve havluyu müştemil*"dir. Görüldüğü epey bölümleri olan tek katlı bir konak büyüklüğündedir. 6000 kuruşa satılmıştır. Ortalama bir evin 1500-2000 kuruş olduğu Siverek'te 6000 kuruşluk bir evin hayli büyük ve sahibinin de zengin olması gerekir. Evin sahibi Ali Razi Bin Muhammed olup evi iki yıl önce Kör Muhammed Zade Hacı Mustafa bin Mola Hasan'a satmıştır[102]. Evi satan da alan da Müslüman kişilerdir.

3. 23. Çermik Caddesi Sokağı

Ordu Mahallesi'nin yönü Siverek'in kuzeyine düşen ve Siverek ile sınır olan Çermik kasabasına doğru gelişmiştir. Gerek Ordu Mahallesi gerekse Gülabi Mahallesi'nde referans noktalarından en önemlisi Çermik yoludur. Bu yola göre herhangi bir mevkiin şehir mekân organizasyonundaki yeri saptanmaktadır. Nitekim Gülabi Bey Mahallesinin kuzey tarafı "*Çermik'e giden top yolu ile Babviran Yolu mevkiinde vaki üç bin doksan altı numrolu bir kıt'a şire bağımı*"[103] şeklinde tarif edilmektedir. Çermik Yolu Sokağı Gülabi Bey Mahallesi'nin bağlarla buluştuğu bir mekandır. Bu sokaktan sonra bağlar başlamaktadır. Buradaki evler cami etrafındakiler hariç daha basit ve ucuz evlerdir. Tek katlı taş duvar ve toprak damlıdırlar. Bu sokakta satılan evlerden bir tanesinin fiyatı 1800 kuruş, bir başkasının da 875 kuruştur. Evlerin sahipleri ve alıcıları da Müslümandırlar[104]. Şehrin orta halli sakinleri burada oturmaktadır. Mesela bu sokakta oturanlardan birkaç kişiye bakacak olursak; Topal Fatma oğlu

---

[100] S.Ş.S.440, S.149, No:1022, Safer 1292/Mart 1875.
[101] S.Ş.S.440, S.133, No:940, Evasıt-ı C. Ahir 1291/30 Haziran 1874.
[102] S.Ş.S.440, S: 41, No: 377, 14 R. Evvel 289/22 Mayıs 1872.
[103] S.Ş.S. 440, S: 28, No: 270, Avahir-i Zilhicce 1288/1 Mart 1872.
[104] S.Ş.S.440, S: .6, No:505, Evail-i R. Ahir 1289/17 Haziran 1872.

Ahmet Efendi, Zabtiye Hacı Süleyman bin Mustafa, Esmer oğlu Abdullah, Kasap Hasan oğlu Hüseyin[105].

3.24. Yeni Cami (Haliliye) Sokağı

Kale Boğazından Gülabi Bey Camisi'ne doğru giderken boğazın hemen çıkışında sol taraftaki cami Haliliye Camisi'dir. Çerkozadelerden Hacı Hafız Ali bin Muhammed bin Abdullah Ağa burayı "*müceddeden*" yeniden inşa ve bina etmiştir. Cami yeniden yapıldığı için bir müddet bu camiye Yeni Cami denmiştir[106]. Şehirde koordinatları belli olan birkaç sokaktan biridir. Gülabi Bey Camisi ile kale arasındaki sokaktır. Buradaki evlerin ve sakinlerinin durumuna bakacak olursak;

Çermik Sokağı'nda da daha önce bir ev alan Kör Muhammedzade Hacı Mustafa bin Molla Hasan bu sokakta yine Ali Zari bin Muhammed'e bir ev satmıştır. Hacı Mustafa ile Ali Zari'nin emlak tüccarı olma ihtimalleri vardır. Ayrı sokaklarda birbirlerinden ev alıp satmaktadırlar. Satış hüccetinde, "*Fevkani bir meclis ve bir ziri zemin ve tahtani bir sekili ev damı ve eksesinde bir mahzen ve bir matbah ve bir dehliz ve kademgah ve havluyu müştemil bir bab menzil*" olarak tarif edilen evin tahmini fiyatı 3000 kuruş iken, Ali Zari bu evi 1000 kuruşa satın almıştır. Siverek evlerinin genel planına göre tek katlı evler "*tahtani* "olarak vasıflandırılırken, üstte bir oda veya yerli tabirle bir köşk olan evler "fevkani" yani iki katlıdırlar. Her evde sokağa açılan bir havlu vardır. Alt katt ziri zemin veya bodrum ve mahzen genellikle hayvan yemlerini ve zahireyi depolamak için kullanılırken, havlunun sonunda dış kapıya yakın bir köşesinde bir kademgah yani tuvalet bulunmaktadır. Yeni cami sokağında böyle bir ev 1000 kuruşa satılmıştır[107]. Bu sokaktaki komşular ve alıcı ile satıcılar Müslümandır. Yeni (Haliliye) Cami Sokağında bir başka ev ise 3000 kuruşa satılmıştır. Evi Hacı Eyüp bin Bekir, Karaçullu Cırık Ali bin İsmail'e satmıştır[108].

3.25. Kışla-yı Hümayun Caddesi Sokağı

Siverek'te kışlanın bulunduğu mevkiye giden cadde veya sokak ismidir. Siverek Kışlası, Çermik'e giden yol tarafında, şehir dışında, mahalledeki evler ile bağlar arasında bir mevkide idi. Buraya daha sonra Kışla Mahallesi ismi verilecektir. Burası kışla ismi ile Siverek'te şehre eklenen bir mahalledir. Burada oturanlar şehrin nispeten fakir ve köylerden şehre yerleşen ailelerdir. Evler de o nispette ucuzdur. Nitekim emlak kaleminin verdiği tahmini kıymeti 1250 kuruş olan bir ev daha sonra komisyonun yerinde keşf ile kıymeti 750 kuruşa indirilmiş, daha sonra adı geçen ev 400 kuruşa satılmıştır[109]. Hasan Çelebi ve Cami-i

---

105 S.Ş.S.440, S: 43, No:401, Evail-i Zilhicce 1289/8 Şubat 1873.
106 S.Ş.S.445, S: 133, No:231, 29 Şaban 1308/9 Nisan 1891.
107 S.Ş.S. 440, S: 42, No:380, 14. R. Evvel 1289/22 Mayıs 1872.
108 S.Ş.S. 440, S: 43, No:393, 20 R. Evvel 1289/28 Mayıs 1872.
109 S.Ş.S. 440, S: 46, No:436, 22 R. Ahir 1289-/29 Haziran 1872.

Kebir mahallelerindeki evlerle kıyaslayınca buradaki evlerin kıymetinin çok düşük olduğu görülecektir.

3.26. İnce Arap Kuyusu Sokağı

Gülabi Bey Mahallesi kalenin kuzeyinde ve yoğunluklu olarak Gülabi Bey Cami-i çevresinde oluşmuştur. Burada şehir mekânı oluşturulurken en çok dikkat edilen husus su kaynaklarına yakın olmaktı. Öyle görülüyor ki, bu mahallede, kale eteklerinde ve kaleye yakın mevkiler hariç su kaynakları çok azdır. Bu yüzden Gülabi Bey yakınlarındaki Kanlı Kuyu'dan başka Gülabi Bey Kuyusu[110], İnce Arap Kuyusu, Berberler Kuyusu gibi daha pek çok hayrat kuyu bulunmaktadır. Bu kuyular o kadar hayati öneme sahiptirler ki, onların adı sokaklara verilmiştir. Gülabi Mahallesi'nde Gülabi Bey Kuyusu Sokağı ve İnce Arap Kuyusu Sokağı[111] isminde iki sokak bulunmaktadır. Bu durum suyun mekân oluşumundaki değerini göstermektedir. Nitekim pek çok vasiyetnamede "*kuyu hafr*"[112] edilmesi vasiyet edilmiştir.

3.27. İbrahim Konkanlı Sokağı

Gülabi Bey Mahallesinin en sonunda ve evlerin seyrekleştiği, muhtemelen mahallenin bağlarla buluştuğu bir sokaktır. Çünkü burada satılan bir evin üç tarafı yol olarak görünmektedir. Etrafında sadece Hacı Salih'in hanesi vardır. Bu belgeden emlak fiyatlarının nasıl tespit edildiğini de öğreniyoruz. Emlak kalemi kadastro çalışması yaparken taşınmaz mülklerin kıymetini de takdir etmektedir. Genellikle piyasa fiyatı ile emlak kaleminin biçtiği değer birbirine uymamaktadır. Emlak kaleminin verdiği kıymet piyasa değerinin üstündedir. Nitekim bu satışta da Emlak Kalemi satışa konu olan eve önce 750 kuruş takdir etmiş, daha sonra komisyon azaları yerinde keşif yaparak evin değerini bu sefer 500 kuruş olarak takdir etmişler. Ancak ev piyasada 350 kuruşa Ahmed'in oğlu Bozo'ya satılmıştır. Bir sekili ve bir odalı ev damı ile bir havlusu olan bu ev Siverek'in en kenar ve ucuz evlerindendir. Etrafı henüz boştur. Sadece eve bitişik bir komşu vardır[113].

3. 28. Hacı Bekir Caddesi Sokağı

"*Hücre nişin ve Tarik-i Âliye-i Nakşibendi'ye hulefasından*"[114] olan Hacı Bekir'in adının verildiği bu sokak, Gülabi Bey Mahallesi'nin canlı sokaklarından biridir. Burada zengin ve orta halli aileler beraber aynı sokakta oturmaktadırlar. Bu sokakta bir evin değeri 5000 kuruş iken, bir başka ev 1800 kuruşa satılmıştır. Köyden şehre gelenlerin yerleştiği bir sokak olduğu anlaşılıyor. Çünkü

---

110 S.Ş.S.440, S: 81, No:753, Evasıt-ı R. Evvel 1290/13 Mayıs 1873.

111 S.Ş.S.440, S: 63, No: 541, 12 Şevval 1289/13 Aralık 1872.

112 Hacı Muhammed Salih Efendi bin Hacı Hasan'ın vasiyeti: Malının üçte birinden yapılması gereken ıskatı salat kefaret-i savm ve yemin ve nüzürat için devir yapıldıktan sonra "*baki her ne fazla var ise vasi-i muhtarım re'yiyle kasaba-i mezburede münasib mahalde fukara u zuafaya ehem u elzem olan su kuyusu hafr oluna ve fazla kalur ise, kaldığı halde yine su kuyusuna sarf oluna deyi vasiyet*" etmiştir. S.Ş.S.440, S: 89, No: 715 Evail-i C. Evvel 1290/6 Mart 1873.

113 S.Ş.S.440, S: 67, No: 578, 14 Zilkade 1289/13 Ocak 1873.

114 S.Ş.S.440, S: 86, No: 730, 27 R. Ahir 1290/24 Haziran 1873.

evi alan Kebenderis Karyesi ahalisinden Tahir in Ali'dir. Aldığı evin komşuları ise, Şeyh Bekir oğlu Ahmet, Karahanlı Molla İbrahim ve Deli Haman Oğlu Şeyho'dur[115]. Hacı Bekir Caddesinin bir de sokağı olması ilginç. Herhalde ana yol olan caddeye dâhil olan bir sokaktır. Bu sokakta ayrıca Kör'ın Oğlu Ahmet bin Muhammed, Camcı Kafur bin Mustafa, Kekez Molla Süleyman gibi şehrin orta halli insanları oturmaktadır.

3.29. Kilise Mahallesi

Mevcut şeri'ye sicilleri ve ulaşılabilen arşiv belgelerinden, Siverek'te Çarşı Mahallesi ile Hasan Çelebi Mahallesi sınırları içinde Ermeni Kilisesi daha sonra bir Protestan kilisesi ve Yahudilerin mabed olarak kullandıkları bir ev tespit edilmiştir. Gerek Ermeniler gerekse Protestan cemaati kiliselerinin onarımı ve genişletilmesi için hükümete başvurmuşlar ve Tanzimat prensipleri uyarınca kendilerine belli şartlar dâhilinde müsaade edilmiştir[116]. Müslümanlar mahallelerin oluşumunda camileri ana merkez olarak kullandıkları gibi Siverek'teki Hristiyanlar da kendilerine ait kiliseler çevresinde mahallerini oluşturmuşlardır. Siverek'teki kiliselerden birisinin Gerger Sokakta olduğunu bilmekle beraber, bu kilisenin şehir planında tam olarak hangi noktaya düştüğünü tespit edemedik. Muhtemelen Hasan Çelebi Camisi, Reaya (Ermeniyan) Mahallesinin yukarısında yapılmaya başlandıktan sonra Müslümanlar ile gayrimüslimler aynı mahallede beraber yaşamaya devam etmekle beraber, yakın sınırlar içinde Ermeniler ayrı bir küme oluşturmuşlar ve böylece aynı sınırlar ve mekân içinde iki mahalle doğmuştur. Müslümanlar, bazı gayrimüslim sokakları ve evleri olmakla beraber çoğunluk olarak Hasan Çelebi Cami-i Mahallesinde, Hristiyanlar da Kilise Mahallesinde kümelenmişlerdir.

Siverek'teki gayrimüslimler genellikle Kenise (Kilise) mahallesinde oturmakla beraber, buradaki farklı Hristiyan cemaatleri ve Yahudilerin ayrı sokaklarda veya mahalle kümelerinde oturdukları anlaşılmaktadır. Bu yüzden şer'iye sicillerinde oturdukları yer müstakil bir mahalle olmamasına rağmen, buralar sakinlerinin adıyla bir mahalle gibi tanıtılmaktadır. Bir sokak veya bir mahallenin birkaç evinden oluşan bir kümeye "*Süryani Kadim Milleti*" veya "*Ermeniyan Mahallesi*" isimleri verilebilmiştir[117]. Aslında buralar bilinen müstakil mahalleler olmayıp, birkaç sokak veya evden oluşan ayni dini cemaatin oluşturduğu mesken topluluğudur.

3.30. Meyhaneci Sokağı

Meyhaneci isminin bu sokağa neden verildiği tespit edilmemekle beraber, burada bir meyhane olmakla beraber, meyhane işleten bir kişinin ismi de oturduğu sokağa verilmiş olabilir. Daha önce burada bir meyhane bulunma ihtimali

---

115 S.Ş.S.440, S: 83, No: 740, Evail-i R. Ahir 1290/7 Haziran 1873.

116 BOA.DH.MKT. 1330/8, 9 R. Evvel 1297/Şubat 1880.

117 Siverek kasabasından Ermeniyan Mahallesinden Bersom veledi İgob Hasan Çelebi Mahallesinden Süleyman bin Hasan arasında Barsom'un ölen bargiri davası, S.Ş.S.443, No: 11, 23 C. Ahir 1268/14 Nisan 1852.

de vardır. Bu dönemde Siverek'te meyhane olup olmadığını tespit edemedik. Ancak Hasan Çelebi Mahallesindeki bu sokakta Ermeni Cemaati'nin konutlarının olduğunu, evlerin satış hüccetlerinden anlıyoruz. Evlerin müştemilatı hakkında bilgi olmamakla beraber, Ermeni Abacı Keyö veledi Kirakos evini Zeri'nin oğlu Avanis'e 2500 kuruşa sattığını görüyoruz[118]. Siverek'te ortalama bir evin fiyatı da bu civardadır. Orta halli ailelerin oturduğu Meyhaneci Sokağı'nda sadece aile konutları mı vardı, işyerlerine yakın mı idi bilemiyoruz. Ancak zaten Hasan Çelebi Mahallesi çarşı sınırları ile iç içe geçmiş bir mekânda yayıldığı için burada bazı dükkânların olması da muhtemeldir.

KAYNAKÇA

- Sevgi Aktüre, *17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Osmanlı...*, s.122.
- Ali Murat Yel-Mustafa Sabri Küçüksu, DİA, Mahalle, C. 27, 2003, s.323.
- Atıf Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 497;
- BOA, NFS.d.. 2704 ,1261, s.3.
- BOA, NFS.d.2700,1251, s.58.
- BOA. A.MKT.MHM. 311/70 11 R. Ahir 1281/13 Eylül 1864.
- BOA. NFS.d,2700.
- BOA. NFS.d. 2606.1264/1847-48.
- BOA.DH.MKT. 1330/8, 9 R. Evvel 1297/Şubat 1880.
- Cem Behar, Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) *Kasap İlyas Mahallesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 201, s.23, Abraham Marcos, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri, Halep*, Çev. Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul 2013, s.417.
- Cerasi, s. 71.
- Diyarbekir Ahkâm Defteri 1, s.358, No: 626.
- Diyarbekir ahkam defterleri 1, s.358 no 626, Evail-i C. Ahir 1161/Mart 1748
- Ergenç Osmanlı şehrindeki "Mahalle'nin İşlevleri..., s. 75.
- Hasan Taşçı, *Kent Meydanı ile Kent Kimliği İlişkisi Üsküdar Meydanı Örneği* Marmara Üniversitesi İstanbul 2012, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.57.
- İbrahim Enis vd, el-Mu'cemu'l-vasit, Daru İhya-i't-Türasi'l-Arabi, Metabı' Daru'l-Mearif bi Mısır, H.1393-M.1973 s.194.
- İbrahim Özcoşar, *Şehir ve Kimlik*, Civil Academy, Cilt:10, Sayı: 12, Yıl 2012, s.187;
- İlber Ortaylı, *Osmanlı toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2001, s.3.
- İlhan Ekinci, Siverek Sancağının Sosyal ve İktisadi Durumu (1518-1523), SDÜ, *Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 4, 1999, s.109.
- Doğan Kuban, Anadolu Türk Şehri, s.56.
- Ruhi Ersoy, Hacı Pınar'ın Düz'ü Adlı Siverek Türküsü Üzerine Bir İnceleme, *Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri*, Şanlıurfa 2001, s.179.
- S.Ş. S440, S: 173, No:1217, 22 R. Evvel 1293/15 Haziran 1876.
- S.Ş.440, s.167, No:1202, Evasıt-ı Zilhicce 1292/12 Ocak 1876.
- S.Ş.S 440, S: 29, No:289, 8 Muharrem 289/18 Mart 1872.

[118] S.Ş.S.440, S: 117, No:812, 24 Muharrem 1291/13 Mart 1874.

- S.Ş.S. 440, S: 27, No:269, Avahir-i Zilhicce 1288/1 Mart 1872.
- S.Ş.S. 440, S: 28, No: 270, Avahir-i Zilhicce 1288/1 Mart 1872.
- S.Ş.S. 440, S: 42, No:380, 14. R. Evvel 1289/22 Mayıs 1872.
- S.Ş.S. 440, S: 43, No:393, 20 R. Evvel 1289/28 Mayıs 1872.
- S.Ş.S. 440, S: 46, No: 436, 22 R. Ahir 1289/29 Haziran 1872.
- S.Ş.S. 440, S: 46, No:436, 22 R. Ahir 1289-/29 Haziran 1872.
- S.Ş.S. 440, S: 80 No: 759, 15 R. Evvel 1290/13 Mayıs 1873.
- S.Ş.S. 445, No: 205.Tarihsiz.
- S.Ş.S. 445, S: 174, No. 286, 15 C. Ahir 1309/16 Ocak 1892.
- S.Ş.S.438, S: 20, No: 31, 27 Şaban 1284/24 Aralık 1867.
- S.Ş.S.440, S :133, No:942, Evasıt-ı C. Ahir 1291/30 Haziran 1874.
- S.Ş.S.440, S :84 No:735, 26 R. Ahir. 1290/24 Haziran 1873.
- S.Ş.S.440, S. 70, No:605, 15 Zilhicce 89/13 Şubat 1873.
- S.Ş.S.440, S.102, No:872, 7 Şevval 1290/28 Kasım 1873.
- S.Ş.S.440, S.121 No: 889, 25 Safer 1291/ 13 Nisan 1874.
- S.Ş.S.440, S.133, No:940, Evasıt-ı C. Ahir 1291/30 Haziran 1874.
- S.Ş.S.440, S.140, No:984, Avahir-i Recep 1291/2 Eylül 1874.
- S.Ş.S.440, S.149, No:1022, Safer 1292/Mart 1875.
- S.Ş.S.440, S.158, No:1075, 25 C. Evvel 1292/29 Haziran 1875.
- S.Ş.S.440, S.31, No:301, 18 Muharrem 1289/28Mart 1872.
- S.Ş.S.440, s.39, No:371,13 R. Evvel 1289/21 Mayıs 1872.
- S.Ş.S.440, S: .6, No:505, Evail-i R. Ahir 1289/17 Haziran 1872.
- S.Ş.S.440, S: 109, No: 843, 15 Zilkade 1290/4 Ocak 1874.
- S.Ş.S.440, S: 110, No:841, 22 Zilkade 1290/11 Ocak 1874.
- S.Ş.S.440, S: 111, No:839, Evail-i Muharrem 1292/10 Şubat 1875.
- S.Ş.S.440, S: 117, No:812, 24 Muharrem 1291/13 Mart 1874.
- S.Ş.S.440, S: 121, No: 889, 25 Safer 1291/13 Nisan 1874.
- S.Ş.S.440, S: 133, No: 940, Evasıt-ı C.1291/2 Mayıs 1874.
- S.Ş.S.440, S: 137, No: 965, 24 C. Ahir 1291/8 Ağustos 1874.
- S.Ş.S.440, S: 139, No: 983, Avahir-i Recep 91/10 Eylül 1874.
- S.Ş.S.440, S: 140 No: 984, Avahir-i Recep 91/12 Eylül 1874.
- S.Ş.S.440, S: 141, No: 985, R. Evvel 1292/Mayıs 1872.
- S.Ş.S.440, S: 149, No:1024, Evail-i R. Ahir 1292/ 11 Mayıs 1875.
- S.Ş.S.440, S: 204, 13 Zilkade 1289/12 Ocak 1873.
- S.Ş.S.440, S: 204, 20 Zilkade 1288/31 Ocak 1872,
- S.Ş.S.440, S: 27, No: 251, Evasıt-ı Zilka'de 1288/26 Ocak 1872.
- S.Ş.S.440, S: 31, No, 297, 9 Muharrem 289/19 Mart 1872.
- S.Ş.S.440, S: 31, No:301, 18 Muharrem 8129/28 Mart 1872.
- S.Ş.S.440, S: 32, No:299,13 Muharrem 289/23 Mart 1872.
- S.Ş.S.440, S: 41, No: 377, 14 R. Evvel 289/22 Mayıs 1872.
- S.Ş.S.440, S: 42, No: 85, 19 R. Evvel 1289/27 Mayıs 1872.
- S.Ş.S.440, S: 43, No:394, 25 R. Evvel 1289/2 Haziran 1872
- S.Ş.S.440, S: 43, No:401, Evail-i Zilhicce 1289/8 Şubat 1873.
- S.Ş.S.440, S: 43, No:429, 20 R. Ahir 1289/28 Mayıs 1872.
- S.Ş.S.440, S: 44, No:384, 19 R. Evvel 1289/27 Mayıs 1872.

- S.Ş.S.440, S: 47, No: 438, 22 R. Ahir 89/29 Haziran 1872.
- S.Ş.S.440, S: 48, No:451, Evail-i C. Evvel 289/11 Temmuz 1872.
- S.Ş.S.440, S: 51, No:486, Evail-i C. Ahir 1289/10 Ağustos 1872.
- S.Ş.S.440, S: 53, No:489, 6 C. Ahir 1289/11 Ağustos 1872.
- S.Ş.S.440, S: 54, No: 511,13 C.Ahir 289/18 Ağustos 1872.
- S.Ş.S.440, S: 54, No:511, 13 C. Ahir 289/18 Ağustos 1872.
- S.Ş.S.440, S: 63, No: 541, 12 Şevval 1289/13 Aralık 1872.
- S.Ş.S.440, S: 67, No: 578, 14 Zilkade 1289/13 Ocak 1873.
- S.Ş.S.440, S: 81, No:753, Evasıt-ı R. Evvel 1290/13 Mayıs 1873.
- S.Ş.S.440, S: 83, No: 740, Evail-i R. Ahir 1290/7 Haziran 1873.
- S.Ş.S.440, S: 86, No: 730, 27 R. Ahir 1290/24 Haziran 1873.
- S.Ş.S.440, S: 89, No: 715 Evail-i C. Evvel 1290/6 Mart 1873.
- S.Ş.S.440, S: 93, No: 432, Evail-i R. Evvel 1289/13 Mayıs 1872.
- S.Ş.S.440, sS: 135, No: 954, 1292/1875, S.Ş.S.440, S: 40, No: 370,13 Safer 1289/22 Nisan 1872.
- S.Ş.S.441, S.52 No. 47,1287/1870.
- S.Ş.S.441, S: 28, No: 75, 18 Şubat 84/2 Mart 1869.
- S.Ş.S.441, S: 38, No: 66, 26 Ağustos 86/7 Eylül 1870.
- S.Ş.S.441, S: 5, No: 31, 22 Mayıs 85/3 Haziran 1869.
- S.Ş.S.441, S: 6, No: 40, 1 Haziran 1285/13 Haziran 1869.
- S.Ş.S.441, S: 76 No: 485, 9 Ramazan 1288/22 Kasım 1871.
- S.Ş.S.441, S: 76, No: 485, 10 T. Sani 87/22 Kasım1871 (Ramazan'ın 9. Günü)
- S.Ş.S.441, S: 97, No: 789, 5 Mart 1288/17 Mart 1872.
- S.Ş.S.443, No: 11, 23 C. Ahir 1268/14 Nisan 1852.
- S.Ş.S.444, No: 914, Evail-i Recep 1290/25 Ağustos 1873.
- S.Ş.S.444, s.13, No: 619, No:25, 9 Ramazan 1289/30 Kasım 1872.
- S.Ş.S.444, S: 189, No:17, 29 Z. Hicce, 289 /27 Şubat 1873.
- S.Ş.S.444, S: 72, No: 149, 15 Zi'l-Kade, 1293/ 2 Aralık 1876.
- S.Ş.S.445, No:189, 15 Z. Ka'de 1288/26 Ocak 1872.
- S.Ş.S.445, S. 133, No:104, 25 Şaban 1308/5 Nisan 1891
- S.Ş.S.445, S.223, No:242, 20 Şevval 1309/18 Mayıs 1892.
- S.Ş.S.445, S: 104, No:61, 27 Muharrem 1308/12 Eylül 1890.
- S.Ş.S.445, S: 106, No: 180, 13 Muharrem 1308/29 Ağustos 1889.
- S.Ş.S.445, S: 110, No:187, 5 R. Ahir 1308/18 Kasım 1890.
- S.Ş.S.445, S: 127, No: 95, 25 C. Evvel 1308/ 6 Ocak 1891.
- S.Ş.S.445, S: 132, No: 102, 21 Şaban 1308/1 Nisan 1891.
- S.Ş.S.445, S: 133, No:231, 29 Şaban 1308/9 Nisan 1891.
- S.Ş.S.445, S: 86, No:33, 15 Şevval 1307/4 Haziran 1890.
- S.Ş.S.S.118, No: 807, 5 Safer 1291/24 Mart 1874
- S.Ş.S.S.440, S.158, No:1075, 25 C. Evvel 1292/ 29 Haziran 1875.
- S.ŞS.440, S: 143, No: 991, 10 Şaban 1291/22 Eylül 1874.
- Serkan Sınmaz, Hanife Ahsen Özdemir, Türkiye Şehir Planlama Pratiğinin Kentsel Morfoloji ve Tipoloji Üzerindeki Etkileri, *Siverek Kenti İçin Bir Değerlendirme, İdeal Kent*, S. 18, Ocak 2016, 8-33, s.26.

- Serkan Tevabil Aka, *Atlı Cirit Sporcularının Sosyal Beceri Düzeylerinin Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon 2010, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.8-9.
- Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarsında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.
- Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi İstanbul 1969 s.235.

XVI - XVIII. YÜZYILLARDA URFA ŞEHİR MEZKEZİNDE YERLEŞİM

Mehmet Emin ÜNER*

Bu çalışmada, insanlık tarihinin kadîm şehirleri arasında yer alan ve semâvî üç dinin mensuplarınca kutsallık atfedilen Urfa'nın şehir merkezinde XVI- XVIII yüzyıllarda yerleşim konusu ele alınacak. Ancak Urfa'nm merkez yerleşim konusuna geçmeden önce, Urfa şehrinin de bir parçası olduğu Osmanlı şehir yapısını özellikle mahallenin Osmanlı şehrindeki tanımını yapmak ve işlevini kısaca hatırlatmak gerekir.

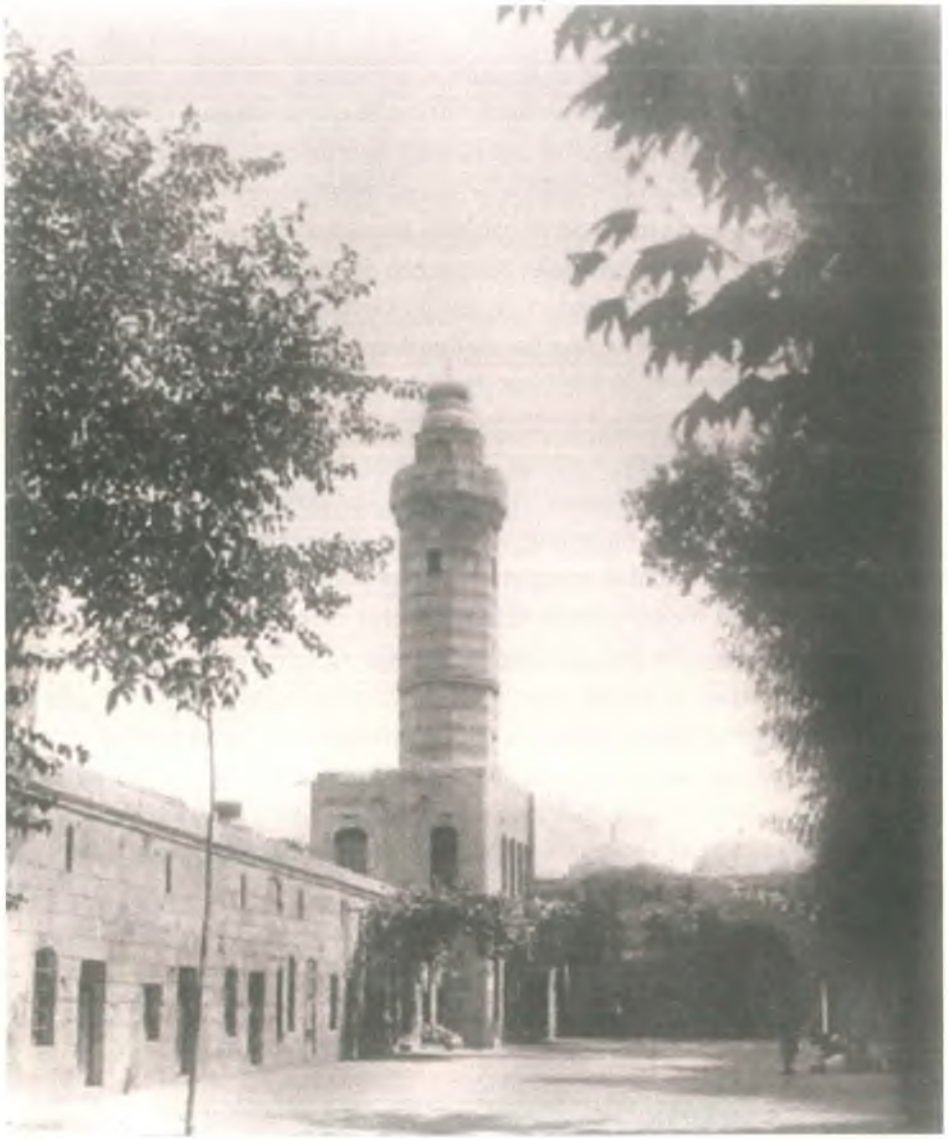

Yol çalışması öncesi Hasan Padişah Camii'nin kuzey ve doğusu.

Osmanlı'da şehir yerleşimi bütün İslâm dünyasında olduğu gibi, "mahalle" olarak adlandırılan küçük birimlerden meydana gelirdi. Mahalle teriminin Osmanlı dönemi için üç temel anlamı vardır. Bunlardan ilk anlamıyla mahalle, şehir ve kasabalarda benzer özellikler taşıyan kişilerin birlikte yaşamlarını sürdürdükleri bir mekândır[1].

İkinci anlamıyla mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Başka bir deyişle, aynı ma'bedde ibadet eden topluluğun aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimidir[2]. Üçüncü anlamı ise tahrir defterlerinde adları tek tek kaydedilmiş vergi mükelleflerinin meydana getirdiği bir topluluktur. Zaman ve zemine göre bu üç anlam, bazen birbirinin yerini almış, bazen de birlikte kullanılmıştır. Mahallenin sosyal bir birim olarak taşıdığı önemden dolayı, Ortadoğu ve İslâm kültür çevresinin şehirleri, mahallelerden oluşan bir bileşim biçiminde tanımlanır[3]. Mahalle olarak tanımlanan bu birimlerin temsilcisi genellikle o mahallenin çekirdeğini oluşturan câmii veya mescidin imâmı idi. İmâm, "şahitlik", "kefillik", "vergi" meselelerinde mahalle halkı ile kadılık arasında önemli bir "köprü" vazifesi görmekteydi[4]. XVI. yüzyılın ikinci yarısından XIX. yüzyılın başlarına kadar geçen dönemde imâmla birlikte müezzin ve mahalle sakinleri tarafından saygın görülen kişiler gibi mahalle ileri gelenlerinin de mahalle halkı adına hareket ettikleri, mahalleyi ilgilendiren kararların alınıp uygulanmasında bunların da etkin oldukları görülmektedir. Mahallede ayrıca mahalleliyi temsil yetkisine sahip olan ve çoğunlukla mahallelinin seçimiyle görev alan bir de "kethüda" bulunurdu. Mahalle kethüdası yerine bazen belgelerde "mahalle ihtiyarı" kavramıyla da karşılaşılmaktadır. Kısacası muhtarlık teşkilatlanması öncesinde, şehrin mahallelerinde imâmla birlikte kethüda, ihtiyar adları ile anılan temsilcilerin bulunduğu, kimi zaman mahalle adına ileri gelenlerden birkaç kişinin birlikte hareket ettiklerine ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Bununla birlikte imâmın, muhtarlık düzenlemesine kadar "cemaati" ve "mahalle halkı"nı temsil etmede ilk sırada yer aldığını, onsuz kethüda veya diğer temsilcilerin kendi başlarına hareket etmedikleri çeşitli kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu nedenle Osmanlı düzeninde mahalle düzeyinde din görevlisi olmasının yanı sıra temsilci, yönetici denilebilecek niteliği de öne çıkmış olan "imâm" hakkında bilgi vermeden mahallenin tam olarak anlaşılması kolay değildir.

---

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s.110.

2 Özer Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 40.

3 Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fiziksel Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi,* Sayı 7, s. 66.

4 Feridun M. Emecen, "Osmanlılarda Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler", *Osmanlı IV*, Ankara 1999, s. 93.

Bilindiği gibi, Osmanlılar 'da imam[5], şeriatı bilen ve dinin uygulamaya ait bilgilerini öğreten, uygulatan kişi demektir. İlmiye sınıfı mensubu sayılır ve kamu hizmetlerinden muaftır. Asli işi ezân okuyup namaz kıldırmak ve çocuklara dini bilgileri verip, Kur'an okumayı öğretmek olarak belirlenmiştir. Padişahın verdiği "berât"la belirli bir süre için atanırken, alacağı ücret ve bu ücretin nasıl karşılanacağı da belirtilmekteydi. Genel kural bu olmakla birlikte, çoğu yerde mahalle halkının imâm olmasını istedikleri birini kadıya önerdikleri; uygun görülürse, atanmanın yapılması için padişahtan "onay" alındığı da görülmektedir. Ayrıca, bu görev için düzenli öğretim görme şartının aranmadığı, kendini yetiştirmiş, bilgili olduğunu ispatlamış olmanın yeterli sayıldığı anlaşılmaktadır[6]. Dikkat çekici bir nokta da, görevin genelde babadan oğula devredildiğidir. İmâm atanmasında etkin olan mahalle halkı, tutum ve davranışlarından memnun değilse imâmın görevden alınması için de teşebbüste bulunmakta, mahkemede iddialarını ispatlarlarsa padişaha başvurarak imâmın işine son verdirebilmektedir.

İmâmın asli görevi câmide namaz kıldırmak olsa da, Osmanlı Devleti'nde 1245/1829 yılında muhtarlık teşkilatı kurulana kadar, mahallenin temel "sorumlusu" imâm idi. İmâm kadının bir çeşit temsilcisi idi. Kadıların yerine getirmeleri gereken pek çok işte imâmlardan yardım gördüklerine şahit oluyoruz. Çünkü onlar, mahallenin düzeninden, halk arasındaki ahenk ve barışın sağlanmasından sorumlu idiler. İmâmlar, mahalle teşkilatının başında bulunuyorlardı. Kendi mahallelerinde güvenliği sağlamak için sıkı tedbirler almak zorunda idiler. Bu sebepten, bazı "zabıta" ve "beledî" işler de yine mahalle imâmları tarafından takip edilirdi. Mesela ahlakî yönden zabıtayı ilgilendiren olaylardan imâm sorumlu idi. Nüfus kayıtları, doğum, ölüm, evlenme, boşanma gibi işlemler de imâmlar vasıtasıyla yerine getirilirdi.

Mahalleye gelip gidenler, mahalle halkını rahatsız edecek şekilde uygunsuz davrananlar, içki içenler de imâmlar tarafından gözetilirlerdi. Onlar, cami ve diğer kalabalık yerlerde va'az eder, çocuklara ders verir, cemaate yol gösterir, hasta ve fakirlerle ilgilenirlerdi. Ayrıca, mahalle halkı tarafından biriktirilip imâma teslim edilen ve "avârız akçesi" denilen bir nevi yardımlaşma sandığı vardı ki, burada biriktirilen para ile mahalledeki hasta ve fakirlere yardım yapılırdı[7].

---

5 Osmanlı Devleti'nde İmâmların Konumu İçin Bkz. Kemal Baydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar Ve Bir İmamın Günlüğü*, Tatav-Tarih Ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

6 Bu durum Türkiye Cumhuriyeti devletinde de 1970'li yıllara kadar devam etmiştir. İmâmı bulunmayan bir cami için müracaat eden bir kişi illerde müftülük tarafında kendini yetiştirdiğine, bu görevi yapabilecek durumda olduğunu ispat ettiği takdirde kadroya alınarak ilgili camiye tayin edebiliyordu. Herhangi bir diploma şartı aranmıyordu.

7 Osman Nuri Ergin, "Türk Belediyeciliği ve Şehirciliği", *İller ve Belediyeler Dergisi*, Sy. 15-16, s. 615.

Fotoğraf: Max von Oppenheim

Bazı Osmanlı şehirlerinde mahalleler dinî mensubiyete göre fizikî bir bölünmeye tabi tutulmuştur. Bazı araştırmacılar, İslâm şehrinin en önemli özelliği olarak, çeşitli "dinî" ve "etnik" gruplara göre bölge ve semtlere ayrılmış olmasını belirtirler[8]. Bu, Osmanlı şehirleri için de nispeten doğrudur. Osmanlı şehirlerinde de genellikle Müslüman olmayanlar, ayrı mahallelerde oturuyorlardı. Ancak, bu durumun, yani bazı grupların toplumun bütününden ayrı bir mahalleye kapanışının, Osmanlı öncesi İslâm şehirlerindeki kadar "katı" olmadığını da belirtmek gerekir[9]. Bunun temel sebebi, bir merkezî imparatorluğun kuvvetli otoritesi ve genel güvenliğin sağlanması için alınan tedbirlerin, kurumların fonksiyonlarını iyi yerine getirmesi sonucu, mahallenin bir "güvenlik alanı" olmaktan çıkıp şehir sakinlerinin birbirleriyle daha rahat ilişki içine girebilmeleridir. Bu konuda pek çok müşahhas misal göstermek mümkündür. Bunun için kadı sicillerine bakmak yeterli olacaktır. Urfa'da gayr-i Müslimlerin ayrı oturdukları mahalleleri bulunmasına rağmen, şehir sakinlerinin sosyal aktiviteleri paylaştıkları ve rahat bir ilişki içinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Urfa Müslümanlar tarafından kurulan bir şehir olmadığından şehrin merkez yerinde gayrimüslimlerin mahallesi yer almaktadır. Geniş bir alan olmakla birlikte, Müslüman mahalleleri gibi ayrı ayrı isimlere rastlanmıyor kaynaklarda. Bilinen özelliği ile Müslüman mahallelerde olduğu gibi, mahallenin ortasında büyük bir kilise yer almaktadır. Urfa'da gayrimüslimler Müslümanlarla her türlü ticarî faaliyete

---

8 Ruşen Keleş, Eski Ankara'da Bir Şehir Tipolojisi, AÜ Yayınarı, Ankara 1971, s. 131; W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, (çeviren ve ilaveler yapan Fuad Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 1984, s. 23. Bu eserlerde etnik ve dinî grupların ayrı oturma alanlarında sadece kendi içlerinde ilişkileri olduğu halde yaşadıkları, ayrı liderleri ve güvenlik kurumları ile birer birim oluşturdukları anlatılır.

9 Feridun M. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara 1989, s. 48; Özer Ergenç, Osmanlı Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara 1995, s. 50.

girişebilmekte ve İslâm vakıflarına ait mülklerin işletmesini üstlenmekteydiler. Nitekim 2 Rebiyülevvel 1039/20 Ekim 1629 tarihli bir belgede zımmîlerden Maduk veled-i Avâkil adlı bir kişinin evini müslüman olan Ali'ye sattığını görüyoruz[10]. Yine Urfa şer'iyye sicili 2 Cemâziyelevvel 1039/18 Aralık 1629 tarihli hükümde Halilürrahman vakfına ait bir değirmenin işletmeciliği bir Müslüman yerine gündeliği 31 Halebî Şâhi* ile bir gayr-i Müslim olan Karagöz adlı kişiye verilmişken, bundan alınıp yine bir başka gayr-i Müslime aynı şartlarla bir yıllığına verilmektedir[11]. Bunlara benzer misaller oldukça fazladır.

Bütün bunlar, dinî ve etnik grupların şehirlerde birbirlerine tamamen kapalı, ayrı topluluklar halinde yaşamadıklarını göstermektedir. Ayrı zımmî mahallelerinin varlığı, tabii olarak "inanç" ve "gelenek" birliğine sahip insanların bir arada yaşamalarının daha rahat olmasından olsa gerektir.

Şehir bazında kamu hizmetlerinin görülmesinde mahalle "birim" kabul edilmekteydi; özellikle şehir ortak giderlerinin halka bölüştürülmesinde göz önünde tutulan kıstasların başında gelmekteydi. Tekâlif-i Örfiyye" ve "Avârız-ı Divâniyye" denen vergilerin bölüştürülmesinde itibari haneler kıstas alınmakla birlikte toplanmasında, mahalleler birim olarak değerlendirilmekteydi[12]. Vergi yükümlüsü reâya tek tek tahrir defterlerine ve diğer vergi kayıtlarına, bulundukları mahallelere göre yazılmış, oturdukları binalarında hangi mahalle sınırı içinde bulunduğu kesinlikle belirlenmiştir. Osmanlı kanununa göre mahalle sakinleri birbirlerine "müteselsilen" kefildir. Ayrıca askere almada, şehir kethüdasınca, ulaklar, menzilciler, şehir çevresinde ya da şehirde konaklayan diğer kamu görevlileriyle askerî birlikler için yapılan harcamaların altı ayda bir halka bölüştürülmesinde mahalle imâmları, temsilci olarak hazır bulunurlardı. Böylece mahallelilere haksızlık yapılmasının önü alınmak istenmişti.

Osmanlı şehrinde mahallenin tanımı ve işlevi hakkında verilen bu bilgiden sonra Urfa şehir merkezinde yerleşim konusuna geçebiliriz.

Urfa şehrinin kuruluşu ve iskânı antik döneme kadar inmektedir. Bölgede hüküm süren birçok devlet burayı kendilerine merkez yaptıkları bilinmektedir. Devrin şartları gereği güvenliğin sağlanması bakımından şehrin mahallelerinin şehir surlarının içerisinde yer almaları tabiidir. Urfa'da Osmanlı dönemi mahalleler hakkında şehrin Osmanlılara geçmesinden bir sene sonra 924/1518'de yapılan ilk tahrir sayesinde bilgi sahibi oluyoruz[13]. Yapılan bu ilk tahrire göre şehrin 6 mahallesi bulunmaktadır. Bunlar: Bâb-ı Berriye Mahallesi, Bâb-ı Mâ' ma-

---

10 "Ruha zımmîlerinden Maduk veled-i Avâkil nâm zımmî mahfil-i şer-i şerife gelûp Ali bin Bedir nâm kimesne...". Urfa Şer'iyye Sicili, Nr. 207, s. 22, hüküm 50.

11 Mevlud Hazret-i Halilürrahmân Evkafı mütevellîsi Şah Hüseyin Çelebi bin Ahmed mahfel-i şer'de Musullu veled-i Serkis nâm zımmî muvâcehesinde ikrâr edûp evkaf-ı mezbûrdan Sultanlık Değirmeni Karagöz nâm zımmî uhdesinde taş harcı kendûlerinde olmak üzre yevmî 31 Halebî Şâhî'ye icârede iken ..." Urfa Şer'iyye Sicilli, Nr.207,s. 20, hüküm 44.

12 Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası,* Ankara 1989, s. 47.

13 Osmanlı öncesi dönem için bk. Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfa I, Ankara 2006.

hallesi, Bâb-ı Amid mahallesi, Bâb-ı Harran mahallesi, Mağaracık mahallesi ve Ermeni topluluğun meskûn olduğu Ermeni mahallesiydi. 932/1525'de yapılan tahrirde mevcut mahallelere yeni iki mahallenin eklendiği görülüyor. Cemaat-ı Birûniyan Mahallesi ve Hodşah Mahallesi. 973/1565'de yapılan tahrirde ise 7 mahalle ismi geçmektedir[14].

XVII. yüzyılın ortalarında Urfa'ya uğrayan Evliya Çelebi 8 mahalle ismi saymaktadır[15] ki, o döneme ait Urfa şer'iyye sicilinde de aynı isimler geçmektedir. Aşağıda bu mahallelerin isimleri zikredilecektir.

XVII. ve XVIII. yüzyıllar için Urfa şehri hakkındaki bilgiler, XVI. yüzyıldaki tahrir defterlerin de olduğu gibi, derli toplu değildir. Mahalleler hakkındaki yegâne bilgi şehirde herhangi bir mülkün yeri belirlenirken, mülkün bulunduğu mahal isminin kaydı dolayısıyla tesbit edilen bilgilerdir. Dolayısıyla bu yüzyılda mahallerin fizikî yapıları, nüfusu vs. gibi bilgileri ayrıntılı bir şekilde bulmak mümkün değildir. Değişik belgelerden şu mahalle isimleri tespit edilebilmiştir:

Bâb-ı Harran[16] Mahallesi, Bâb-ı Emîr[17] Mahallesi, Bâb-ı Mâ' Mahallesi, Bâb-ı Bire[18] Mahallesi, Tatlık[19] Mahallesi, Bağ-ı Safa Mahallesi, Kaleboynu

---

14 16. Yüzyılda Urfa'da mevcut mahalleler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tahrir defterlerine dayanılarak Ahmet Nezihi Turan tarafından yapılan "XVI. Asırda Ruha Sancağı" adlı basılmamış doktora tezi, s. 173-181. (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Ankara 1993).

15 Evliya Çelebi, Seyahatname, sadeleştiren: Tevfik Temelkıran-Necati Aktaş, İstanbul 1986, c. 3-4, s. 120.

16 Mehmed Fazlı Efendi b. İbrahim Arabi Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Nr. 665, s.122; "... Mehmed bin Abdüllatif nâm kimesne mahfil-i şer'de Hamamcı Receb bin Zekeriya mahzârında bast-ı kelimât edûp dahil-i Ruha'da Bâb-ı Harran mahallesinde vaki' kıbleten Sekran Hüseyin mülkü ve şârken Na'lcacı Ahmed mülkü ve şimâlen Deveci Budak mülkü ve gârben tarîk-ı âm..." Urfa Şer'iyye Sicili, Nr. 207, s.112, hüküm 255.

17 "Medine-i mezbûr haricinde Bâb-ı Emir şıkkasında beyne besatin vaki' kıbleten tarîk ve ileyhi yüftehül bâb ve temamühü Kör Hıdır nâm kimesne mutasarrıf olduğu vakfı evladı bostan ve şârken kezalik bostan-ı merkum temamühü tarîk ve şimâlen yine tarik ...", Şirikçizâde Mustafa Ağa ibni Mehmed vakfiyesi,

Mahallesi, Karameydanı Mahallesi, Erâmine[20] Mahallesi, Cavgirli Mahallesi, Tılıfdır Mahallesi, Beykapısı Mahallesi, Taşlık[21] Mahallesi ve Narınca Mahallesi.

Ancak öyle anlaşılıyor ki bu dönemde şehir bulunan mahalle sayısı daha fazladır. Zira bir sonraki yüzyılda, XIX. yüzyılın ikinci yarısında şehirde 50 Müslüman, 1 Katolik ve 1 de Yahudi mahallesi olmak üzere 52 mahalle görülüyor[22]. Ayrıca Anadolu'nun başka bazı şehirleriyle de karşılaştırıldığında yine burada mahalle sayısının daha fazla olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Mesela; Harput'un toplam nüfusu 13 bin iken 17 mahalleye sahiptir[23]. Aynı bölgede yer alan Diyarbakır mahalle sayısı 95, barındırdığı nüfus 50 bindir[24]. Uzak bölgelerle de mukayese yaptığımızda yine aynı durumu görmekteyiz. Mesela İç Anadolu şehri olan Ankara aynı dönemlerde 57 Müslüman, 27 gayri Müslim olmak üzere toplam 84 mahalleye sahip ve yaklaşık olarak 20 bin nüfusu barındırmaktadır[25].

Urfa merkez yerleşmenin biçimlenmesinde İslâm inançları, birleşik aile düzeninin etkileri, sosyal ihtiyaçlar ve iklim şartları büyük ölçüde etkili olmuşlardır. Sokak genişlikleri 2,5-3,5 metredir. Anadolu'nun pek çok eski şehrinde olduğu gibi Arnavut kaldırımı döşelidir. Sokakları çevreleyen duvarları yüksek tutulmuştur. Böylece, yüksek duvarlarla sınırlanan sokaklar sıcağa karşı korunmuş ve hemen hemen günün her saatinde sokakların gölgede olması sağlanmıştır. Coğrafya ve iklimin inşaattaki etkisi yabana atılamaz. Şayet bölge sıcak veya soğuksa duvarlar kalın olmakta, böylelikle içerinin sıcağı dışarıya çıkmayıp, dışarının soğuğu ve sıcağı da içeriyi rahatsız etmemektedir. Pencereler de küçük olmakta, böylelikle duvarların inşasında etkili olan düşünceyle uyum sağlanabilmektedir. Şehir sıcak iklimde bulunuyorsa çatı malzemesi olarak toprak moloz kullanılmakta, yani dam yapılmakta, böylelikle sıcağın içeriye geçmesi önlendiği gibi özellikle yaz gecelerinde yatmak ve evin ihtiyacı olan kışlıkların hazırlanması için damdan yararlanılabilmektedir. Şehir soğuk ve yağmurlu bir iklimde bulunuyorsa toprağın üzerinde kremit bulunmakta, böylece yağmur ve

---

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Nr. 609, s. 211; "...dahil-i Ruha'da Bâb-ı Emir mahallesinde Hekimdede kurbunda vaki' kıbleten Hüseyin Can mülkü şarken Mahmud mülkü şimalen Arslan mülkü ve garben tarık-ı âm ... Urfa Şer'iyye Sicili, Nr. 207, s.25/55.

18 Rızvan Ahmed Paşa vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Nr. 737, s. 230; Urfa Şer'iyye Sicili. Nr.207, s.48/109.

19 "... dahil-i Ruha'da Tatlık mahallesinde vaki' üç meskûk ve ve iki dahi harabe ev ve bir tandırlık ve bir su kuyusu ve havşu müştemildir ki kıblesi Cum'a'nın mülkü ve şârken tarir ve şimâlen meydan ve gârben Abdurrahman mülkü...", Urfa Şer'iyye Sicili, Nr.207, s.212/487

20 "... dahil-i Ruha'da Erâmine mahallesinde vaki' kıbleten Sirkis mülkü ve şârken tarîk-i âm ve şimâlen kezâlik ve gârben Haçik mülkü bu hudûd-ı erbâ'a mahdud bir ev ve bir tandırlık ve bir hela ve kaddince havşu müştemil...", Urfa Şer'iyye Sicili, Nr.207, s.195/446

21 "... Taşlık mahallesinde İbrahim b. Dükkâncı Ali'den iştira olunan dam ki kıbleten Hacı Mehdi mülkü ve şârken Şeyh Ahmed mülkü ve şimâlen tarîk-i âm ve gârben tetimme ve ileyhi yüftehül bâb bu hudûd-ı erbâ'a ile mahdud bir kab ve bir çardak ve bir matbah ve bir su kuyusu ve kaddince havşı müştemil ...", a. g. d, s. 123.

22 Halep Salnamesi, 1287, s. 131.

23 Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* Ankara 1989, s. 56, 198.

24 İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Ankara 1995, s. 105-109.

25 Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara,* Ankara 1998, s. 93, 115.

kar sularının evin içerisine akması veya sızmasının önüne geçilmektedir. Bölgede hangi inşaat malzemesi varsa, yani topraksa kerpiç ve tuğla; ormanlıksa ağaç, dağlık arazi ise taş kullanılmaktadır.

Yılın yarısından fazlasının sıcak geçtiği Urfa'da evler "nahit" denilen kalker kesme taştan yapılmış ve kalın duvarların, toprak örtülü tonozlu damların kullanılmasıyla yaz aylarının aşırı sıcakları büyük ölçüde hafifletilmiştir. Evde geçen günlük hayatı gizlemek maksadıyla, alt katların sokağa bakan cepheleri tamamıyla kapalı cephe olarak bırakılmıştır. Sadece üst katlarda ve "çardak"denilen üst kat çıkmalarında pencereler vardır. Anadolu'nun bütün eski şehirlerindeki evlerin alt katları penceresizdir. Üst katlarda düzgün mekânlar elde etmek için yapılan çıkmalar birbirine saygılı bir şekilde başbaşa vermiştir. Urfa'daki evlerin çıkmalarındaki pencereler, genellikle evlerin birbirini görmeyeceği şekilde planlanmıştır.

Bazı evler sokağın üzerini örten bir biçimde yapılmıştır. Burada örtü sistemi, sokak genişliğinde, derinlemesine uzanan sivri kemerli bir tonoz olup buna "kabaltı" denir. Genellikle kabaltı üzerinde bir yapı bulunmaktadır. Kabaltıya sıcak iklimin hüküm sürdüğü Güneydoğu Anadolu'da yer alan Urfa, Diyarbekir ve Mardin de rastlanılmaktadır.[26]

Burada bahsedilmesi gereken bir konu da "çıkmaz sokak"lar ve bunların mahalleli özellikle kadınlar açısından işlevidir.

Bazı evlere giriş, sokağa bağlantıyı sağlayan 5-15 metre uzunluğunda, 1,5-2,5 metre genişliğinde dar bir çıkmaz sokak ile sağlanır. Urfa'da bu çıkmaz sokaklara "tetirbe" denilir. Yapıların mutlaka tek bir yöne açılması için, bitişik mülkiyetler birbirlerine toprak parçaları vermişlerdir. Diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi, "çıkmaz sokak" Urfa şehrinde de oldukça yaygındır. Bu çıkmaz sokaklara mahallenin ana yolundan ayrılarak evlere uzanan özel yollar olarak da

[26] Zahide Akkoyunlu, Geleneksel Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri, Ankara 1989, s. 11.

bakılabilir.[27] Çıkmaz sokaklar İslâm şehirlerini gezen mimar veya seyyahların hep ilgisini çekmiş ve bunların her birisi de bu sokakları anlamaya çalışmış veya bir yorum getirmiştir. İslâm şehirlerinde neden "çıkmaz sokaklar" yapılır? Sorusuna cevap aramışlardır. Bunlardan birkaçının görüşleri aşağıda verilmiştir.

Reinhard Stewig, İstanbul'da yaptığı araştırmalardan çıkmaz sokaklar hakkında söylediği birçok şeyden sonra son olarak şunları belirtiyor: "Doğulu çıkmaz sokak plansız bünyesinin teşekkülünde, sahibinin isteklerine bırakılmış plansız inşaatın sebep olduğu muhakkaktır. Bunun yanında, Egli'nin dediği gibi, Müslüman mahallelerin mahremiyetine verilen ehemmiyet rol oynadığı gibi, arsaların istenilen şekilde bölünüşü ve inşaatçılar arasında taksimi de sebep olmaktadır. İnşaat blokları arasında kalan sahaların bölünmesi ve bu arada ellerine mümkün olduğu kadar geniş arsalar geçirme isteği de bu işte önemli rol oynar. Evlerin yanında bahçeler kurma isteği de söylenebilir. Bunların yan caddelere ve mahallelere bağlanması için de çıkmaz sokaklar yapılıyor"[28].

Stefan Yerasimos, çıkmaz sokakların hukuki boyutunu gündeme getirmektedir. "Çıkmaz sokak statüsü, kamu alanı üzerindeki özel kişi haklarının önceliği konusunda mükemmel bir örnektir. Çıkmaz sokakta mülkiyet ortaklığı tek tip değildir; her sokak sakini çıkmazın girişinden kapısının önüne kadar olan bölümün mülk ortağıdır. Bu bakımdan diğer mülk sahiplerinin onayını almadan kapısını çıkmaza doğru taşıyamaz çıkmazın iç taraflarına girildikçe özelleşen alan, sonunda en dipteki mal sahibinin özel mülkü olur. Bu mal sahibi genellikle sokağın en önemli kişisidir; sokak sakinlerinin toplumsal statüsü açık tarafa doğru azalan bir sıra izler". Yerasimos çıkmaz sokakların mahremiyet için de çok uygun mekânlar olduğunu belirtir: "İslâm kenti, bir uçtan öbürüne, bir mahalleden diğerine kişilerin diledikleri gibi geçebilecekleri bir alan değildir; kapı, çarşı, ulu cami gibi kamusal niteliği en belirgin yerlerin en özel mekân olan eve büyük sokak, küçük sokak ve çıkmaz sokak aracılığıyla, yani gittikçe kamudan özele geçmeyi sağlayan bir ilerlemeyle varılabilir. Çıkmaz sokak mahremiyetin ve korunmanın bütün avantajlarına sahiptir"[29]. Çıkmaz sokakların gündelik hayatta kadın etkinliklerinde önemli bir rolü vardı ve bu yakın zamanlara kadar da devam etmişti. Mahalle gündüz erkeklerin "iş"de olmalarından dolayı kadınlara kalırdı. Onun için bu çıkmaz sokaklar kadınların ikindi sohbetlerinin yanı sıra nakış ve kanaviçe örneklerinin birbirlerine aktarma alanlarıydı. İslâm şehirlerinde dolayısıyla Urfa şehrinde de çokça rastlanılan çıkmaz sokaklar bu sözlü kültürün aktarma mekânları olarak algılanmalıdır.

Burada yeri gelmişken mahalle ve sokağın temelini oluşturan genelde "ev"den özelde de "Urfa evleri"nden de bahsedilmesi gerekmektedir. Meskenler insanların hayatlarını devam ettirebilmek için yapılır. Meskenin temel iki işlevi;

---

27 Doğan Kuban, *Türk İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1982, s. 165.
28 Armağan, a. g. e, s. 109.
29 Paul Dumont-François Geergeon, Modernleşme *Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul 1996, s. 10-11.

dış dünyanın tehlikelerine karşı korunma ve güvenlik ve aynı zamanda insanın rahatça istirahat edebileceği barınma; diğeri de "ruhî" bir huzur ifade eden mahremiyettir[30].

Urfa evlerini en iyi şekilde Cihat Kürkçüoğlu tanımlar. "Urfa evleri genellikle haremlik ve selamlık olmak üzere iki bölümden oluşurlar. Bazen bu iki bölüm aralarından bir duvarla ayrılmış, sokak tarafından ayrı ayrı birer kapıları olan iki ayrı ev görünümü verdikleri gibi, bazen de tek kapıyla girilen, bir iki odalı ve küçük avlulu selamlıktan sonra ikinci bir kapıyla haremliğe geçilen bir plan gösterirler. Selamlık ve haremlik arasındaki duvara, kadınlarla erkeklerin birbirlerini görmeksizin haremden yemek almaya, erkek hizmetçilere iş sipariş etmeye veya eşya alıp vermeye yarayan, dikine bir mil üzerinde dönen bir tarafı açık ve raflı silindirik dönme dolap yerleştirilmiştir.

Ev halkının ve kadınların oturduğu evin esas kısmını haremlik oluşturur. Selamlığa nazaran daha çok fonksiyonludur. Haremlik avlusunun kuzey tarafında cephesi güneye bakan ve "Kış Oturacağı" denilen ortada bir eyvan yanlarında birer oda olan bölüm ile güney tarafında ise bunun simetrisi durumunda cephesi kuzeye bakan "Yaz Oturacağı" bulunur. Sedir görevi gören iki yanı taş sekili eyvanların arka duvarlarına hava cereyanını sağlayan ve yazın serinlik veren dam'la bağlantılı hava kanalları açılmıştır. Eyvanların ikinci katta olanları genellikle cepheden iki sütun ve "sakallı kemer" tabir edilen kemerlerle üç göze ayrılmıştır.

Eyvan ve odalar bazen yerden 1-2 metre yükseklikte olup alt kısımlarında kiler odaları ve mahzenler yer alır. Haremlik avlusunun diğer cephelerinde tandırlık (mutfak), hamam, odunluk gibi bölümler bulunur.

30 Alexander Block, Mesken İhtiyacının Tahmini, (çev. Ruşen Keleş), Ankara 1961, s. 15.

Sarayönü Caddesi

Nahit denilen düzgün kesme taş döşeli haremlik "hayat"ının ortasında mermer bir havuz, su kuyusu, içersinde incir, dut, nar, portakal, zakkum ve asma gibi ağaçlardan biri veya birkaçının yer aldığı "çiçeklik" bulunur. Evin ihtiyarları, kadınlar ve çocuklar yaz günlerinde eyvan ve bahçeyi kullanmakta; kışın ise sedirlere oturarak pencereden dışarıyı seyredebilmektedir. Kadınlar bu pencereler vasıtasıyla sokakta oynayan çocuklarını kontrol edebildikleri gibi sokaktan gelip geçenleri, avlu kapısını çalanları da takip edebilmektedirler. Özellikle avlu, kadın ve yetişkin kız çocuklarının rahatça hareket edebildikleri, çamaşır, bulaşık yıkayıp, kurdukları salıncaklarla çocukları uyutabildikleri, komşu kadın ve kızları ile bir araya gelip sohbet ettikleri, dikiş- nakış işledikleri ve oynayabildikleri bir mekân olması itibariyle, kadının hayatında önemli bir işlev görmektedir. Evlerin bu şekilde iki bölümlü inşa edilmeleri ve sokak tarafından penceresiz yüksek duvarlarla çevrilerek gizlenmeleri İslâmdaki aile hayatının mahremiyeti gereği ortaya çıkmıştır. Bu şekilde dışarıya kapalı olan evlerin birer sarayı andırır ölçüde büyük yapılmasının sebebi birleşik aile düzeni ve dolayısıyla ailelerin kalabalık olmasındandır"[31].

[31] Urfa evleri hakkında geniş bilgi için bkz. Cihat Kürkçüoğlu, "İmar Çalışmalarının Eski Urfa Evleri Üzerindeki Olumsuz Etkileri ve Kentin Tarihi- Mimari ve Dokusunun Korunması Yönünde Alınması Gerekli Tedbirler", Tarihi ve Kültürel Boyutları İçersinde Şanlıurfa ve Güneydoğu Anadolu Projesi Sempozyumu, (haz. Abdülkadir Karahan), İstanbul 1988, s. 42-49.

Cadde genişletmesi yapılmadan önce
Karameydanı (Hüseyin Paşa) Camii ve çevresi.

Cadde genişletmesi yapıldıktan sonra
Karameydanı (Hüseyin Paşa) Camii ve çevresi.

Bölgeye uğrayan yerli ve yabancı seyyahlar da Urfa'daki evler hakkında bilgi vermişlerdir. Evliya Çelebi, Urfa'ya uğradığında şehrin kalesi, camii, mescid mahalle v.s.'den bahsederken birçok "Urfa evi"ni saraya benzetir.[32] XVIII. yüzyılın son yıllarında Mardin, Nusaybin'e gitmek üzere Urfa'dan geçen Fransız hekim Olivier sokakların ortasında bir kanal bulunduğunu yağmur suları

[32] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, sadeleştiren: Tevfik Temelkıran-Necati Aktaş, İstanbul 1986, c. 3-4, s. 120.

ile birlikte çöplerin de buradan akıp gittiğini ve yolun iki tarafın da kaldırım gibi temiz kaldığını yazar[33].

Sonuç olarak; şehir yerleşim yapısıyla bir İslam şehri yapısının görüntüsü verdiği görülüyor. Yerleşmenin biçimlenmesinde İslam'ın inanç yapısının büyük rol oynadığı muhakkaktır. XVI. yüzyıldan XVIII yüzyılın sonlarına kadar Urfa şehir merkezinde temel yerleşim birimi olan mahallelerin sayıca arttığını ve bu artışın XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yoğunlaştığını söyleyebiliriz. XVI. yüzyılda Tahrir defterleri Urfa'da mahalle sayısının 6'dan 8'e çıktığını göstermektedir. XIX. yüzyılda bu sayı 52'ye kadar yükselmiş ve XVI yüzyıldan itibaren mevcut olan Ermeni mahallesinin yanı sıra bir de Yahudi Mahallesi kurulmuştur. Ancak bu Yahudilerin bu yüzyılda buraya geldiği anlamına gelmiyor. Yahudiler daha önce de burada vardı, fakat hepsi aynı mahallede değil, dağınık bir şekilde ikamet ediyorlardı.

Evlere gelince; Urfa evleri kullanılan malzeme iklimin şartlarına göre seçilmiş ve fonksiyonel bir şekilde kullanılmıştır. Ev halkının özellikle kadın ve çocukların zamanlarını çoğunu geçirdikleri "Harem" bölümü esas kabul edilmiştir. Dışa kapalı ancak içte "ferah" bir mekân oluşturulmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- AKKOYUNLU, Zahide, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri*, Ankara 1989. Armağan, Mustafa, Şehir Asla Unutmaz, İstanbul 1997.
- BARTHOLD, W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, (çev. ve ilaveler Fuad Köprülü), Ankara 1984.
- BEYDİLLİ, Kemal, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2001.
- BLOCK, Alexander, *Mesken İhtiyacının Tahmini*, (çev. Ruşen Keleş), Ankara 1961.
- DUMONT, Paul- Geergeon, François, Modernleşme *Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul 1996.
- EMECEN, Feridun M, "*Osmanlılarda Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler*", Osmanlı IV, Ankara 1999.
- XVI. *Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.
- ERGENÇ, Özer, XVI. *Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara 2006.
- _____ Özer, *Osmanlı Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995.
- ERGİN, Osman Nuri, "Türk Belediyeciliği ve Şehirciliği", *İller ve Belediyeler Dergisi*, Sy. 15-16.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, sadeleştiren: Tevfik Temelkıran-Necati Aktaş, İstanbul 1986, c. 3-4.
- Halep Salnamesi, 1287.
- KELEŞ, Ruşen, *Eski Ankara'da Bir Şehir Tipolojisi*, Ankara 1971.
- KUBAN, Doğan, *Türk İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1982.
- _____, "Anadolu-Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fiziksel Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 7, s. 66.

[33] Guillaume Antoine Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, (çev. Oğuz Gökmen), İstanbul 1991, s.120.

- KÜRKÇÜOĞLU, Cihat, "İmar Çalışmalarının Eski Urfa Evleri Üzerindeki Olumsuz Etkileri ve Kentin Tarihi- Mimari ve Dokusunun Korunması Yönünde Alınması Gerekli Tedbirler", *Tarihi ve Kültürel Boyutları İçersinde Şanlıurfa ve Güneydoğu Anadolu Projesi Sempozyumu*, (haz. Abdülkadir Karahan), İstanbul 1988.
- Mehmed Fazlı Efendi b. İbrahim Arabi Vakfiyesi, V.G. Müdürlüğü Arşivi, Nr. 665.
- OLİVİER, Guillaume Antoine, *Türkiye Seyahatnamesi*, (çev. Oğuz Gökmen), İstanbul 1991.
- ÖZDEMİR, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1998.
- RIZVAN Ahmed Paşa vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Nr. 737.
- ŞİRİKÇİZÂDE Mustafa Ağa ibni Mehmed vakfiyesi, V.G. Müdürlüğü Arşivi, Nr. 609.
- TAŞ, Hülya, XVII. *Yüzyılda Ankara*. 2006.
- TURAN, Ahmet Nezihi, "XVI. Asırda Ruha Sancağı" basılmamış doktora tezi, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Ankara 1993).
- Urfa Şer'iyye Sicili, Nr. 207.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989. YILMAZÇELİK, İbrahim, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Ankara 1995.

SİVEREK ÇARŞI, HAMAM VE KAHVEHANELERİ

Dr. Ekrem AKMAN

Siverek, ortada kale, güneyinde ova ile birleşen bir düzlük, az bir eğimle yükselen ve gittikçe Karacadağ eteği ile birleşen üç tarafı hafif yüksek bir fiziki görüntüye sahiptir. Dağın eteğinde, ovaya bakan alanda akan şehir çayının etrafında oluşan ilk şehir çekirdeği pek çok klasik Selçuklu-Osmanlı şehrinde olduğu gibi sırtını dağa, önünü ovaya vermiş ve bir su kaynağının etrafında konumlanmıştır[1]. Siverek'in fiziki görüntüsü, kale odaklı olup, şehrin güney tarafı hariç, kaleden çevreye genişleyen bir çerçeve çizmektedir. Şehrin etrafında oluştuğu iki temel fiziki unsur şehrin temel koordinatlarını oluşturmaktadır. Bunlar; şehrin etrafında oluştuğu yığma (höyük) kale ile klasik orta çağ kale şehirlerinin çoğunda bulunan bir su kaynağı olan Şehir Çayı'dır[2].

Şehir Bedestenindekı dükkânın satıldığını, ailece kumaş ve tekstil (bez) işi ile uğraşan Derkenezli Abdullah Efendi'nin malvarlığı sayılırken anlıyoruz. Derkenezli Abdullah Efendi'nin mal varlığı içinde, "*Eski bedestende bir dükkânda nısıf hissesi, 1500 kuruşluk abacı dükkânı ve Bezzazlar Çarşısında 6150 kuruşluk bezzaz dükkânı bulunduğu*"[3] kaydı düşülmüştür. Siverek Bedesteni belgelerde; "*Siverek Çarşusunda Eski Bedesten demekle maruf nam bedestenin şimale müteveccih kapusundan içeriye girildikde sağ tarafta üçüncü dükkânın...*"[4] şeklinde tarif edilmektedir. Burada bedestenin kuzeye bakan bir kapısı olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka belgede, vakfedilen bir dükkânın yeri tarif edilirken, adı geçen dükkânın, "*bedestenin bitişiğinde*"[5] olduğuna işaret edilmektedir. Siverek'te bedestenin içinde çok sayıda dükkân olduğu anlaşılıyor.[6]

Buradaki dükkânların kadastro çalışmalarının da yapıldığı, dükkânların numaralandırıldığı ve numaraların tek sayılar bir tarafa, çift sayıların diğer tarafa verildiği, karşılıklı iki sıra dükkân şeklinde dizildiği anlaşılıyor. Dükkânların

---

1 "Anadolu'da Bizanslılardan alınan şehirlerin çoğunun antik bir çekirdeğe, bir höyük'e sahip olduğunu ve Osmanlı kentinin dağlık bölgeden ovaya geçişten fevkalade bir biçimde yararlanmış bir dağ eşiği kenti olup, kendisinden yararlanılacak akan bir su kaynağını, kent morfolojisinin önemli bir unsuru"dur. Maurice, M. Cerasi, *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğunda 18. Ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Kent Mimarisi*, Çev. Aslı Ataöv, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.81.

2 Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, Çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.58.

3 S.Ş.S.445, s.13 No: 28, 13 Şaban 1306/14 Nisan 1889.

4 S.Ş.S.440, s. 139, No: 975, 25 Recep 1291/7 Eylül 1874.

5 "Siverek çarşusunda vaki kıbleten ve garben Bedesten ile Camii Kebirin vakıf dükkânı ve şimalen ve şarken tark-i âm ile mahdud iki bab dükkânın nısf hisse-i şayiası ile Berber Kuyusu arkasında vaki garben berberler kuyusuna maşrut vakıf dükkanları" S.Ş.S.445, S.135, No:109/29 Şaban 1308,9 Nisan 1891.

6 "...Suk-ı Sultani'de vaki Eski Bedesten demekle maruf nam bedestende vaki emlak kalemince esas defterinde adedi umumi-i emlakin 2448 ve 49 ve 50 ve 51 ve 52 ve 53 ve 54 ve 56 ve 57 ve 58 ve 60 ve 66 ve 68 ve 69 ve 70 ve 71.nci numrolarında ve mevkii mezkurenin 5, 7, 11,13 ve yine 4,8,10,14,16,28,32,34,36,38, rakamlarında alel icmal cem'an on beş 15 bab dekakin ve bir bab mağazada olan nısf hisse-i şayiamın nısfiyeti yani kaffe-i hissesın rub'ını tarafeynin icab ve kabulu havi şurutu müfsideden ari beyi bati sahihi şeri ile 5620 kuruşa mumaileyh Hacı Ahmet Efendiye safka-i vahide ile şayiaten bey ve temlik ve teslim eyledikde ol dahi..." S.Ş.S.440-S: 138,No: 969, 13 Recep 1291/26 Ağustos 1874.

kapı numaraları şöyle verilmiştir. Bir taraftaki dükkân numaraları 5-7-9-11 şeklinde tek rakamlardan oluşurken, karşısındaki dükkân numaraları 4,8,10,12,14, vb. çift rakamlar şeklinde gitmektedir.[7] Siverek'te bedesten yanında Bezzazlar Çarşısı da vardır ve buradaki dükkânlar, eski bedesten tabir edilen ticari mekândaki dükkânlardan daha pahalıdır. Eski Bedesten'de bir dükkân 2000 ile 2500 kuruş arasında satılmışken [8] Bezzazlar Çarşısı'nda 4000 kuruşa fiyat verilmiştir.[9]

Siverek'te klasik Osmanlı büyük şehirlerindeki bedesten tarifine tam olarak uymasa da çarşıda kapısı olan ve içinde pek çok kumaşçı dükkânı (bezzaz) ve başka iş yerleri olan bir bedesten vardır. Şehrin ticari mekânları içinde bir yapı olarak bedesten söz edilmesi ve bedestendeki dükkânların satış hüccetlerine konu olması, Gümrük Hanı ile Hacı Yusuf hanları gibi yabancı tüccarların kaldığı işlek hanların yakınlarda bulunması Siverek'in üzerinde bulunduğu bölgeler arası ticari güzergâhtan kaynaklanıyor olabilir. Kervancı tüccarlar burayı dinlenecekleri, ticari bağlantılar kuracakları ve mallarını güvenceye alabilecekleri bir istasyon şeklinde de kullanmaktadırlar. Hanlar konusunda görüldüğü gibi Siverek hanlarında çoğunluğu Halepli olmak üzere, Musullu, Bağdatlı ve yakın şehirlerden Diyarbakır, Harput, Urfa hatta İstanbul'dan tüccarların bulunması, Siverek'in dışarıya açık ticaret güzergâhına da işaret etmektedir. Kıymetli kumaşların satıldığı ve ticaret için kervanların çıkarıldığı Siverek'te daha çok kumaş ve diğer kıymetli ticari malların muhafaza edilerek uzak pazarlara (Halep gibi) gönderilmesi için kervanların hazırlandığı bir antrepo görevi görmesi bel-

---

7 S.Ş.S.440, S:127, No: 911- Evaili R. Evvel 1291, S.Ş.S.440, S:138, No:969, 13 Recep 1291/26 Ağustos 1874.

8 "Çarşuda Eski Bedesten demkle maruf bir bab dükkân 2500 kuruşa" satılmıştır S.Ş.S.440, s.148 No:10, 25 Zilhicce 1291- 22 Şubat 1875 "Hasan Çelebi mahallesinde çaruşda Eski Bedestende Sarı Sakallı demekle meşhur Tüccar esnafından Hacı Muhammed bin Eyüp bir bab dükkânın nısf hisse-i şayiasını 1200 kuruşa bey' ve temlik ve teslim..." S.Ş.S.440, S:148, No:1015, 9 Safer 1292/17 Mart 1875.

9 "Bazzazlar çarşusunda ...Bab numrosunda 4000 kuruş muhammen kıymeti olan bir bab dükkânın bir rub' hisse-i şayiası tarafynin icab ve kabul ve ... Hacı Hafız Muhammed'e 1500 kuruşa bey ve temlik ve teslim..." S.Ş.S.440, s. 80, No:758, 25 R. Evvel 1290/23 Mayıs 1873.

gelerden ve buradaki nakliyatçıların katırcı ve eşekçi esnafının[10] mahkemelerdeki davalardan da anlaşılmaktadır[11]

1. Siverek Çarşısı

Suk-ı Sultani olarak da adlandırılan ve sınırları muhayyel olan Siverek Çarşısı, bir taraftan kale eteğindeki Abdal Ağa Hamamı'ndan Kale Boğazı ve Haliliye Camii tarafına, diğer taraftan yine Abdal Hamamı'ndan yer Altı Hamamı denen eski hamam tarafına doğru yayılmıştır. Kale dibindeki bu çarşı yapılarının tam karşısında, Şehir Çayının (Meydan Çayı) doğusuna düşen Cıncıklı Hamamı'nın arka kesiminde bedesten, hanlar, çok dar ve dolambaçlı sokaklardan oluşan çeşitli esnaf kollarına ait çift sıralı dükkânlardan meydana gelen asıl çarşı sistemi oluşmuştur. Buradaki çarşının sınırı ise, Hasan Çelebi Camii, Cami-i Kebir ve Hüseyin Çeribaşı camileri tarafından çevrelenmiştir. Aşağıdaki belge, Siverek Çarşısı'nın kale dibinden Abdal Ağa Hamamı ve yukarıya Haliliye Camisi'nden Ordu Mahallesi'ne giden yolu tarif etmektedir. "*Kal'a ittisalinde vaki Abdal Ağa Hamamı dimekle ma'rûf kebîr hamamın, kal'a düzi ve bir taraftan Cıncıklı Hamamının kapusu ve bir taraftan çay ve bir taraftan Ordu mahallesine giden bir taraftan tarik-i amm iş bu hudud ile mahdud*"[12]. Bir başka belge, Abdal Hamamı'nın önünden geçen çayın karşı tarafındaki Cıncıklı Hamamı ve çevresindeki bedesten ve Meydan Çarşısı ile hanların bulunduğu mekânı tasvir etmektedir. Buna göre; "*mütevefiye Hacı Azime Hatunun*

---

10 "Siverek Kasabası Kenise mahallesinde mütemekkin ...Bozo veledi Haco nam kimesne kasaba-i mezkür Meclisi Deavisinde ma'kud meclis-i şer'i şerif ani'l-asl Çüngüşlü olup Siverek'de Mekâreci Başı bulunan Şerif Ağa..." S.Ş.S.440, S.3, No: 1, 23 Safer 1288/14 Mayıs 1871, "Camii kebir mahallesinden Eşekçi Halid..." S.Ş.S.440, S.39, No: 72, 31 Ağustos 1286/12 Eylül 1870

11 Siverek Şer'iye Sicillerinde dava konuları içinde en büyük sayıyı, katır, kısrak ve eşeklerle ile ilgili davaları oluşturmaktadır. Günün teknolojik gelişimi içinde yegâne nakliyat araçları deve, katır ve eşeklerdir. Sicillerde deve katır ve eşek kervanlarına ve bu hayvanların taşımacılıkta kullanılmaları dolaysıyla mahkemeye taşınan anlaşmazlıklara sık rastlamak mümkündür.

12 S.Ş.S. 438 S:14, No:29, 27 Şaban 1284/24 Aralık 1867.

vakfı olup, çarşı mevkiinde vaki kıbleten Ali Rıza Hanı ve garben Meydan Çayı ve şarken ve şimalen çarşu dükkanları ile mahdud Cıncıklı Hamamı dimekle maruf hamamın..."[13] çevresi çarşı olarak görülmektedir. Her iki sicil kaydından da anlaşılacağı gibi Siverek çarşısı iki kesimden oluşmaktadır. Bir kısmı kalenin hemen dibinde ve Kale Boğazı ile Abdal Ağa Hamamı'nın arka sokağından Yer (Altı) Hamamı civarına doğru uzanmaktadır. Batı tarafı ise, Haliliye Camisi civarında yine Kale Düzü denen ve Hasan Ağa Hanı ile Yemiş Han'ın bulunduğu kesimdir. Çarşının bu kesimi kaleyi çevrelemektedir. Çarşının diğer tarafı ise, Meydan Çayı denen ve şehrin içinden akan çayın ve Cmcıklı Hamamı'nın doğusunda bulunan "*Meydan*" ile bedesten, hanlar ve esnaf çarşıları yer almaktadır. Bu durumda çarşı; aralarında Şehir Çayı'nın geçtiği iki kesimden oluşmakta ve Hasan Çelebi Cami-i ile Cami-i Kebir tarafına doğru genişlemektedir. Günümüzde Şehir Çayı'nın üstü kapanmış, ancak kalenin dibindeki Abdal Ağa Hamamı ile Cmcıklı Hamamları kısmen de olsa sağlam olarak günümüze kadar geldikleri için, şehrin koordinatlarını bunlara göre tespit etmek mümkündür. Yukarıda verilen iki belgede de bu hamamlardan çarşıya ve çevreye doğru şehrin ticari mekânın yayılım yönü görülmektedir[14].

2.3.4. Mecma'-ı Nâs: Sûk-ı Sultani

Şehirlerin en önemli özelliklerin başında pazarlar ve çarşı merkezleri gelmektedir. Gerek Batı gerekse İslam şehirleri tanımlanırken, pazarlar, şehirlerin temel unsurları arasında sayılmıştır[15]. İslam şehirlerinin üç önemli unsuru arasında cami ve hamam ile beraber çarşı ve pazar da bulunmaktadır. Osmanlı şehirlerinin ortak bazı mekânsal unsurları vardır. Bunlar kale ve kale eteklerinde oluşan bedesten merkezli çarşılar, bedestene yakın hanlar, hamamlar, kahvehane, berber vb. hizmet yerleri ve camiden oluşmaktadır. Osmanlı şehir sisteminde her şehrin kendine özgü farklı fiziki ve iklim şartları olmakla beraber, cami, çarşı ve çarşının merkezini ya da çekirdeğini oluşturan bedestenler bu şehirlerin

---

13 S.Ş.S.445, S:110, No:187, 5 R. Ahir 1308/18 Kasım 1890.

14 Siverek çarşısını anlatan Hacı Hafiz Muhammed'in vakfiyesinden bir parça;
"...Diyarbekir Vilayeti celilesi dahilinde kain Siverek Kasabasında Gülabi Bey Mahallesinde sakin Hacı Hafız Muhammed bin Hacı Hasan Efendi kasaba-i mezkure mahkeme-i şeri'yesinde meclis-i şer-i şerifi enverde zikr-i ati vakfın suduruna değin silk-i mülkü sahihimde münselik olup, kasaba-i mezbure çarşusunda Meyadan nam mahalde vaki kuyuya karşu bir taraftan Meyan Çayı ve bir taraftan Ömer Oğlu Hacı Hasan'ın Debbağ Dükkânı ve bir taraftan ... evlatlarının kasap dükkanı ve bir taraftan tarik-i am ile mahdud bir bab demürci dükkanı ile yine Serraclar çarşusunda vaki bir taraftan kuyumcu Kesbar ve bir taraftan Fettahlı Hacı Yusuf Ağa ve bir taraftan Acem oğlu Hacı Hasan'ın mülk dükkânları ve bir taraftan tarik-i am ile mahdud bir bab kalayci dükkanı ve yine Yemeniciler Çarşusunda vaki bir taraftan Gülabi Bey Cami-i'nin vakfı ve bir taraftan Paşazade Bekir Efendinin kerimesi Raife'nin mülk dükkanı ve iki taraftan tarik-i am ile mahdud bir bab zir zeminli Yemenici dükkanı ve yine Gümrük Hanında vaki bir taraftan Han-ı mezkur ve bir taraftan Ermeni Kenisesinin vakıf dükkanı ve bir taraftan tarik-i am ile mahdud bir bab attar dükkânı ve yine Attarlar Çarşusunda vaki bir taraftan Mercanzade Hacı Mola Ahmed'in ve bir taraftan Çerkeszade İsmail Ağa ile şürekasının dükkanları ve bir taraftan Hacı Yusuf Ağa'nın dükkanı ve bir taraftan tarik-i am ile mahdud bir bab Kalaycı dükkanındaki üç rub' hisse-i şayiası ve yine Berber Hacı Eyüp dükkânı ittisalında vaki bir taraftan Furuncu Hacı Hasan'ın oğulları Hasan ve Ömer'in müşterek dükkanları ve bir taraftan Gümrük Hanı ve bir taraftan Berber Eyüb'ün oğullarının dükkanları ve bir taraftan tarik-i am ile mahdud iki bab dekâkin, cem'an yedi bab dükkânımı vakf-ı sahihi müebbed ve hapsi sarih-i muhalled ile vakf ve haps edüp..." S.Ş.S.445,S.104, No:61, 27 Muharrem 1308/12 Eylül 1890.

15 Weber, *Şehir*, 2012, s.109; Muhammed Abdussettar Osman, *el-Medinet'ül-* İslamiye, A'lam'ul-ma'rife, Küveyt 1978, s.48-51.

temel yapıları olmuştur. Bedestenin hemen yakınında dışarıdan şehre gelen ticaret erbabının kalabileceği ve malların değişimini yapıp dinleneceği ticari ve sosyal yapılar olan hanlar, onların hemen yanında dinlenme ve sosyal aktivitelerin gerçekleştiği kahvehaneler ve berberler gibi hizmet alanları yer almaktadır. Bundan sonra her mesleğin icra edildiği veya her ürünün ayrı ayrı satıldığı, çarşı diye adlandırılan meslek veya işkoluna göre farklılaşmış ve Bezzazlar Çarşısı, Yemeniciler Çarşısı, Debbağlar Çarşısı, gibi dükkân sıraları yer almaktadır. Ayrıca Yemiş Hanı gibi bir kısım hanlar özel malların ve ürünlerin satıldığı ve teşhir edildiği pazar yerleri görevini yapmaktadır. Tüm bu şehre ait ticari yapılar genellikle bir cami ile yan yana olur veya caminin yakınında kurulurlar. Bu camiye de genellikle cami-i kebir ismi verilmektedir. Çarşılar şehrin ticari faaliyetlerinin merkezi olmalarının yanında, şehirdeki sosyal yaşamın merkezi ve şehirde yaşayan insanların kaynaşıp buluşma mekânlarıdırlar. "*Çarşılar şehirlerin en önemli kamusal mekânlarıdır.*"[16] Şehre dair kimlikler burada görünür hale gelir ve sosyal etkileri burada somutlaşır.

Gerek şehirde üretilen zanaat ürünlerinin gerekse kırsal alandan şehre getirilen tarım ürünlerin satış ve mübadelesinin yapıldığı çarşılar, aynı zamanda bölgeler arası uzun yol ticaretinin ana istasyonları konumunda olduklarından, buradaki faaliyetlerin belli bir düzen içinde yürümesi ve kanun ile düzenlenmesi gerekirdi. Nitekim Osmanlı şehirlerindeki çarşı ve pazarlarda "*Sultanın Kanunlarının*" titizlikle uygulanması için kadılar gözetiminde ihtisap kurumu oluşturulmuştur. İhtisap ağaları, daha geç tarihlerde ise müfettiş ve zaptiyeler çarşıda kanun ve nizama aykırı hareketleri önlemekte, bazen da yerinde cezalandırmakta idiler[17]. Alışverişlerde, ölçü ve tartıda nizama ve kanuna aykırı davranışlar derhal cezalandırılmış ve bu konu kadıların riyasetinde yardımcıları tarafından uygulanmıştır. Bu yüzden ayrı ayrı çarşıların ve diğer ticari yapıların tamamına veya çarşı merkezlerine "Sûk-ı Sultani" adı verilmiştir. Sultanın kanunlarının uygulandığı yer anlamında, her türlü ticari faaliyet ve alışverişin padişahın koyduğu kuralların geçerli olduğu çarşının genel adına "Sûk-ı Sultani" denmiştir[18]. Sûk-ı Sultani şehrin ticaret merkezi ve diğer çarşıların genel adıdır. Bu genel çerçeve içinde farklı iş alanı, meslek ya da ticaret metaının üretildiği ya da satıldığı çarşılara farklı isimler verilmiştir. Attarlar Çarşısı, Bezzazlar Çarşısı, Neccarlar Çarşısı gibi. Bedesten, hanlar, çarşılar ve diğer ticari alanların tamamın adı Sûk-ı Sultani olmuştur. Siverek'te Sûk-ı Sultani kavramı pek çok iş yeri ve dükkân satışı veya ticari anlaşmazlıklar ya da tereke kayıtları dolaysıyla si-

---

16 Avcı, *Osmanlı Hükümet Konaklar*, s. 11.

17 "...Etmekçi Mustafa'nın yüz dirhem taşında beş dirhemi noksan çıktı merkum üzerine hücum ve zaptiyeye isale eylediğine Osman'ın(Müfettiş) arzuhali." S.Ş.S.441, s.80, No:557,15 Kânün-ü Evvel 1287/27 Aralık 1871, "Bakkal Beri'nin yüz dirhem taşının beş dirhemi noksan çıktığına dair." S.Ş.S.441, S:.80, No: 558, 15 K. Evvel 1287/27 Aralık 1871.

18 Özer Ergenç, *Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi, Bursa Örneğinde Suku-u Sultani, Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s.170.

cillerde çokça yer almıştır.[19] Belgelerden anlaşıldığına göre, şehrin mekânsal sınırları içinde kalan tüm çarşı ve pazarlar, Siverek Sûk-ı Sultanisi olarak, ticari mekanların zihinlerdeki "*muhayyel büyük bir çarşu*"sudur.[20] Buna göre, sınırları fiziki olarak değil, ahalinin zihin ve belleğindeki çarşının genel adıdır.

Ahalinin alım-satım ve ticari eylemleri yanında, diğer tüm sosyal aktivitelerinin gerçekleştiği ortak kamusal alan Siverek'te de Sûk-ı Sultani olarak tanımlanmıştır. Mesela Debbağlar Çarşısında bir dükkânın satışı yapılırken şöyle tanıtılmıştır. "*Sûk-ı Sultani'de Debbağlar Çarşusunda*"[21] *veya "Sûk-ı Sultani'de vaki Eski Bedesten demekle maruf nam bedestende...*"[22] şeklinde hem Debbağlar Çarşısının hem de Eski Bedestenin Sûk-ı Sultani'de olduğuna işaret edilmektedir. Burada da görüldüğü gibi Suk-u Sultani ile çarşının sınırları belirlenmemiş, şehrin tüm ticari mekânı tanımlanmıştır. Başka bir belgede Sûk-ı Sultani sosyal bir panayır veya ahalinin "*mecma'ı nas*" tabir olunan, toplanma mekânı anlamında kullanılmıştır. "*Rağabat-ı nas inkıtaında*" tabiri ile bu sosyal mekânda, şehirdeki tüm ahalinin iletişimde olduğu ve genel ilanların, satış duyurularının, müzayedelerin, tereke satışlarının, sosyal etkinlik veya devlet tarafından ahaliye duyurulması gereken emirnamelerin burada "*müdet-i medide münadi ile*" duyurulması Sûk-ı Sultanide gerçekleşmiş ve herkesin duymuş olduğu varsayımıyla "*rağabat-ı nas inkıta'ında*" satışlar veya halka sunulan nesne hakkında herkesin bilgisine ulaşılmış olduğu kanaatine varılmıştır.

Sûk-ı Sultani,burada şehirdeki ahalinin haber alma merkezi işlevini de görmektedir. İnsanların camiden sonra, hatta dünyevi muamelelerde camiden daha fazla karşılaştıkları alan işte bu Sûk-ı Sultani denen muhayyel mekândır. Şehrin çarşısı diye adlandırılan ve sadece bir sokak veya caddedeki dükkanları değil, tüm çarşı anlamındaki Sûk-ı Sultani Siverek'te ahali tarafından bilinmekte ve canlı bir sosyal alan olarak kullanıldığı belgelerden anlaşılmaktadır. Burada müzayedeler, emlak ve taşınmaz satışları, terekelerin açık artırmaya sunulması ile beraber, vakıf ve yetim mallarının ucuza gitmemesi ve en yüksek fiyatla satılabilmesi için Suk-u Sultani'de dellallar ya da münadiler tarafından herkesin tam olarak bilgilendirildiği kanaatine varıncaya kadar nida edilmektedir[23]. Öyle görünüyor ki, çarşıda münadilere epey iş düşmüştür[24]. Siverek'te ticari muamelelerde aracı ve simsar görevini yapan pek çok "dellal"[25] esnafının bulunması ve tereke kayıt-

---

19 "...olup Sûk-ı Sultani'de Debbağlar Çarşusunda vaki... müşteri merkum Abdulgafur Ağa'nın dükkânı..." S.Ş.S.440, S:.84, No:738, 1290/1873, "Sûk-ı Sultani'de vaki Eski Bedesten demekle maruf nam bedestende..." S.Ş.S.440, S: 138 No: 969, 13 Recep 1291/26 Ağustos 1874.

20 Ergenç, Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi, s.171.

21 S.Ş.S.440, S: 84, No: 738, 1290/1873.

22 S.Ş.S.440, S: 138 No: 969, 13 Recep 1291/26 Ağustos 1874.

23 "...Berbat Zade Hacı Halil icare ile oturduğu bir bab dükkânı müddeti medide münadi ile suku-i sultanide ...mahallerde nida ve bey'a arz olunduğu rağabat-ı nas inkıtaında mezbur Hacı Mola Ahmet üzerine yedi bin yüz elli kuruş takrir edüp ziyade veren olmayup ve mablağı mezbur el yevm semeni misil idüğü..." S.Ş.S.440, No:204, 20 Zilkade 288/31-Ocak 1872.

24 "...malik olduğum kaffe-i emval ve eşya ve akarımın suk-u sultanide bey ve esmanı hasılasının Ağa'yı mumaileyhe olan vereceğime..." S.Ş.S.440, S:49, 16.C. Ahir 1289/21 Ağustos 1872.

25 Günümüzde "tellal" olarak kullanılan kelime Arapçada delalet eden yol gösteren (işaret levhası) anlamına gelirken, Türk Dil Kurumu Sözlüğünde; "Herhangi bir şeyi veya olayı veya bir şeyin satılacağını halka

larında dellaliye ücretinin düşülmesi de[26] burada çok canlı bir ticari yaşam, çarşıdaki sosyal hareketlilik ve insan sirkülasyonun göstermektedir[27].

Siverek Şeriyye sicillerinden tespit ettiğimiz dellal sayısı 29 kişidir. Elbette Siverek'teki dellallar bunlardan ibaret değildir. İsmini tespit ettiklerimiz ya bir dava dolaysıyla sicillere adları girmiş veya genellikle terekelerden veya müzayedelerden kendileri de mal veya eşya alanlardır. Siverek'teki dellallar arasında üç tanede kadın dellalın bulunması, kadınların ticari faaliyetlere, alım satım muamelelerine ve çarşıya ilgi duyduklarını, bu dellal kadınların kamusal alana ve çarşı pazara fazla çıkmayan kadınlara çarşının sesini duyurduklarını ve kendilerine de iş düştüğünü göstermektedir. Siverek çarşısında bu kadar dellal bulunması çarşının ticari canlığını ve hareketliliğini de göstermektedir.

Siverek çarşısında çok canlı ve renkli seslere ve nidalara şahit olmak mümkün. Şer'iye sicillerinin resmi ve son derece renksiz kalıplaşmış metinleri

---

duyurmak için çarşıda, pazarda yüksek sesle bağıran kimse, çağırtmaç" anlamına gelirken, alıcıya malların ve satıcıya fiyatların yolunu gösteren kişiler olarak tanımlanmışlardır. C.H. Becker, Dellal, İslam Ansiklopedisi C.III. s.518 Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1978. Günümüzde tellallık mesleği Ticaret Hukukunda Tacir Yardımcıları arasında sayılmıştır. Ticarette, Satışlara aracılık eden simsar veya emlakçı anlamında da kullanılmaktadır Buna göre "Taraflardan hiçbirine ticari mümessil, ticari vekil, satış memuru veya müstahdem yahut acente gibi bir sıfatla daimî bir surette bağlı olmaksızın, ücret karşılığında, ticari işlere müteallik mukavelelerin akdi hususunda taraflar arasında aracılık yapmayı meslek edinen kimseye tellal denir." Türk Ticart Kanunu Madde:100.

26 S.Ş.S.445, S:.27, No:53, 25 Zilkade 1306/23 Temmuz 1889.

27 438,440,441,443,444,445 No'lu Siverek Şeri'ye Sicillerinden adlarını tespit ettğimiz dellar şunlardır. Dellal Kado, Dellal Haydo, Hammal Ma'mo, Hasan Hori, Amo'yı Dellal Zülfü, Dellal Seydo, Dellal Kado , Dellal Mustafa, Dellal Ahmet , Dellal Remo, Dellal Mehmet, Koçum oğlu Ahmet bin Eyüb Dellal Mustafa , Dellal Hüseyin, Dellal Ömer, Dellal İbo,Diyarbekir'li Dellal Mehmet, Dellal Şeyh Mustafa, Dellal Şakir, Dellal İhsan, Dellal Bektaş, Dellal Mustafa, Dellal Kiro, Dellal Barsum veled-i Kiyorik, Dellal Haso, Dellal Musto, Dellal İbrahim bin Eyüb bin Mehmet, Dellal Züleyha binti Ahmet bin Ali nam hatun, Dellal Meryem ve Meryem'in dellal kızı.

içinde sicilin tutulduğu günün renkli simaları ve günlük hayattaki yerlere ait sesleri, çarşıdaki kavgaları, insan tiplerini, esnafları, kavga edenlerin gürültülerini resmi metnin donuk perdesi arkasında zor da olsa okumak mümkündür. Siverek Suk-ı Sultani'sinde gündelik yaşama örnek olarak şunlar verilebilir. Ölen bir kişinin terekesi müzayedeye çıktığında Dellal İbo suk-ı sultaniyi yüksek nidasıyla dolaşır. Eğer ölen kişinin eşyaları arasında kıymetli ve özel parçalar da varsa, şehrin zenginleri başta olmak üzere çarşı esnafı ve diğer ahali dellal esnafının şeyhi olan Şeyh Mustafa gözetiminde müzaydeye gelirler. Şehrin eşrafı, tüccarları, memurları dâhil pek çok kişi terekelerdeki kıymetli eşyaların alıcıları arasında yer almaktadır[28].

Dimni Karyesinden Ali, Cami-i Kebir Mahallesinden Arap Hasan'a çarşıda kavga sırasında kılıç çekmiş, çarşı ahalisi araya girerek bir yaralamaya engel olmuştur. Ancak Arap Hasan "bana çarşıda teşhir-i silah etti" diyerek şikâyetçi olmuştur[29]. Hasan Çelebi Mahallesi ahalisinden Yusuf, Bakkal Ömer'in alacağı 6 kuruş için çarşıda üzerine hücum ederek, "*kıymetli abamı şak etti*" diyerek arzuhal vermiştir[30]. Bir başka köşede, Urfalı Arap Muhammed Hristiyan Kileci Kebö ile sakalıma sövdün diyerek kavga etmektedir. Kileci Kebö mahkemede iddiayı inkâr edince çarşı esnafı duruma şahitlik etmiş ve "*Evet iş bu Kebo arasada Muhammed ile hurç üzerine mücadele ederken, merkum Kebo Muhammed'in sakalına şetme eylediğini gördük ve kulaklarımızla istima' eyledük*" diyerek şahitlik etmeleri üzerine ceza kanunnamesine göre başkasına "*suheni namus sözler veya şetm eyler ise*" yirmi dört saatten bir aya kadar hapis veya yarım mecidiye altından üç mecidiye altına kadar ceza-i nakdi alınması hükmüne rağmen, hâkim olayı büyütmek istememiş ve Kebö'nün para ödemeye kudreti olmadığından terbiye için bir hafta hapis cezası verilmiştir[31].

Bir başka olayda da Cirit oynayan gençler bağcıların serpenelerini alıp cirit olarak kullandıkları için bağcılar tarafından şikâyet edilmişler, mahkeme de "*Ahali iş bu Ramazan'ı Şerifte cirit lu'b etmenin yasağı içün yarın ki dellal marifetiyle nida ve ahaliye ilan ve tenbihi iktiza eder*[32] diyerek dellallara nida görevi vermiştir.

1.1. İş Kollarına Göre Suk-ı Sultani

Şehrin mekânsal organizasyonunda Sûk-ı Sultani çerçevesinde aynı meslek mensupları sıra halinde genel çarşının bir sokağında birbirini takip eden sağlı sollu bir sıra halinde, yan yana ve toplu olarak bulundukları mekânda kendi mesleklerinin adı ile anılan çarşılar oluşturmuşlar[33]. Siverek tarihine dair "Keşkül" adlı tarih notları bulunan Abdulcelizade Zühdü Efendi, Siverek Çarşısında

---

28 S.Ş.S.444, S.109, No: 112, 17 R. Ahir 1296/10 Nisan 1879.
29 S.Ş.S.441, S: 35, No: 28 ,8 Temmuz 1286/20 Temmuz 1870.
30 S.Ş.S.441, s.84, No: 612, 23 Kânun-ü Evvel 1287/4 Ocak 1872.
31 S.Ş.S.441, S:11, No:75, 8 Eylül 85/20 Eylül 1869.
32 S.Ş.S.440, S: 76, No: 485, 10 T. Sani 87/22 Kasım 1871.
33 Ergenç, *Ankara ve Konya*, s.38.

1314/1898 yılında bir yangın çıktığını ve yangın sonunda üç saat zarfında birbirine bitişik olan sekiz yüz dükkânın yandığını belirterek, "*Siverek çarşısı şimdiki tarzından pek aşağı alçak ve pek dar ve gayri muntazam bir halde olup yangının çıkış bir isabet olmuştur.*"[34] diyerek yeni ve geniş sokakları olan bir çarşının yapılamasına vesile olacağını umarak, yangını hayra yormuştur. Ancak yeniden aynı mekânda oluşturulan çarşı pazarların bulunduğu iş yerleri ve dükkanların sokakları eskisine oranla birazcık genişlemiş ancak yine de çok dar ve sıkışık ve karışık bir düzensizlikle labirent şeklinde yapılmış olduğundan halk arasında bu bölgedeki sokaklara ve dükkân öbeğine Şeytan Küçesi denmektedir. Siverek'te değişik meslek mensubu esnafın kümelendiği veya sıralandığı pek çok çarşı vardır. Siverek Çarşısının sıkışık ve dar mekânında yangın çıkıp dükkânların büyük bir kısmı yandığı halde yenilerinin benzer şekilde ve aynı mekânda yapılmaları, şehrin mekânsal çerçevesinin sabit kaldığını, bu da şehrin dış ilişkilerinde ve üretim teknolojilerinde herhangi bir gelişme ve sıçrama olmadığını göstermektedir[35]. Şeri'ye sicillerinden tespit edebildiğimiz Siverek Sûk-ı Sultani'sindeki çarşıları belgelerden elde edilen bilgiler ışığında aşağıya çıkarılmıştır.

1.2. Bezzazlar Çarşısı

Bezzaz bez satan anlamında kullanılıp, Bezzazlar Çarşısı; manifaturacılar ve diğer tekstil ürünleri satıcıları veya üreticilerinin sıralandığı çarşıdır. Siverek'te Bezzazlar Çarşısı satışa konu olan bezzaz dükkânları münasebetiyle sık sık belgelerde yer almıştır. Bunlardan bir kısmında bu çarşıdaki dükkânların fiyatını da öğrenmek mümkündür. Siverek çarşılarında bir dükkânın ortalama fiyatı 3000 kuruş iken[36], Bezzazlar Çarşısında bir dükkân 6150 kuruşa satılabilmiştir[37]. Bu dükkânların bir kısmı da cami veya kiliselere vakfedilmişlerdir. Protestan Muksi Cevher binti ... Bezzazlar Çarşısındaki bir bab bezzaz dükkânını Hasan Çelebi Mahallesindeki Ermeni mekteplerine ve Ermeni Milleti fukarasına sarf olunmak üzere vakfetmiştir[38]. Aynı çarşıda Cami-i Kebir ve Sulu Camii vakıf dükkânları da bulunmaktadır. Bezzazlar Çarşısında hem Kilise ve Ermeni mektebi vakıf dükkânları, hem de camilere ait vakıf dükkânların yan yana bulunması, Siverek'teki etnik yapının çarşı pazardaki aynı mekânlarda buluşmalarını göstermektedir. Bezzazlar Çarşısındaki dükkânlar diğer dükkânların iki hatta üç katı fiyatla satılmaları, buranın işlek bir çarşı ve dükkânların kıymetli olduğunu göstermektedir. Bezzazlar Çarşısındaki dükkânlardan bir tanesi Suk-ı

---

34 R. Özgültekin, E. Akman, H. Demirbağ, *Tarihi ve Kültürü ile Siverek*, s.177

35 *"Bir kentin dış ilişkileri değişmedikçe, üretim biçim ve teknolojilerinde gelişmeler olmadıkça kentin mekânsal çerçevesi de büyük ölçüde sabit kalmaktadır."* İlhan Tekeli, Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyumu, Editör, Cafer Çiftçi, Gaye Kitabevi, Bursa 2007, s. 54.

36 Siverek çarşısında değişik adreslerdeki 15 "bap dükkânın nısıf hissesi" 15250 kuruşa satılmıştır. Bu durumda ortalama bir dükkânın fiyatı 2000 kuruş olarak hesaplanmıştır. "...on beş 15 bab dekakin ve bir bab mağazada olan nısf hisse-i şayiası tarafeynin icap ve kabulü havi şurut-u müfsideden ari, bati sahih-i şer'i ile 15250 kuruş mezbur Mustafa Efendi şai'aten safka-i vahide ile bi'l-vesaya bey'" S.Ş.S.440, S:127 No: 911, Evail-i R. Evvel 1291/18 Nisan 1874.

37 "...Kasaba-i mezburun Bezzazlar Çarşusunda vaki bir bab bezzaz dükkânı mütevafay-i mezburun dainleri marifeti ile Suk-u Sultanide müzayede ile 6150 kuruşa bey' bi'l-asale, bi'l-vekale ve bi'l-vesaya bey' olunmuştur." S.Ş.S. 445, S:.12, No: 19, 25 Recep 1306/27 Mart 1889.

38 S.Ş.S 445, S: 12, No:24, 1 Şaban 1306/2 Nisan 1889.

Sultanide müzayede ile 6150 kuruşa, yine bezzazlar çarşısında bir başka dükkânın bir rub' (dörtte bir) hissesi 1500 kuruşa satılmıştır[39].

Bezzazlar, bez ve kumaş üreten, ya da satanlara verilen ve çarşıların en değerli mallarını bulunduran esnaflardır. Boyahane ile beraber Siverek'te tekstil ticaretinin ileri bir düzeyde olduğu tahmin edilmektedir. Siverek bu çerçevede faal boyahanesi ve Bezzazlar Çarşısı ile dikkati çekmektedir.

1.3. Debbağlar Çarşısı

Siverek çarşısında deri mamulleri üreten birkaç çarşı vardır. Debbağlar Çarşısı, Kavaflar Çarşısı, Köşkerler Çarşısı, Yemeniciler Çarşısı ve Saraçlar Çarşısı bu alanda Siverek'te tespit edilen çarşılardır. Bunlar birbirine yakın meslekler olup, hammaddeleri deri olan ürünler üretmektedirler. Bunların ana hammaddesini üreten debbağlar, Debbağlar Çarşısında ve özellikle Cıncıklı Hamamı ile Abdal Ağa Hamamı'nın ortasından geçen Şehir Çayı'nın kenarında bulunurlar. Zaten klasik Osmanlı şehrindeki mesleki mekân organizasyonunda da çevreye kötü koku ve kirlilik veren meslekler şehrin merkezinden biraz dışarda, debbağlar ise, daha çok su kenarlarında yapılanmaktadırlar[40]. Siverek'te Debbağlar Çarşısı, sicillerde şöyle tarif edilmektedir. "*Debbağlar Çarşusunda vaki tarafları Ohannes Ağa Hanı ve Demurci ...dükkanları ve Meydan Çayı ile mahdud bir bab Debbağ dükkânı*"[41] Osmanlı şehirlerindeki meslek çarşıları bedesten veya cami merkezli olarak, merkezden çevreye belli iş kollarına göre dağılımında, debbağlar çarşısının yeri, çarşıdaki meslekler kademelenmesinde çarşı merkezinden en uzak dairede bulunmaktadır[42]. Ancak Siverek'te yerlerini

---

39 S.Ş.S.440, S:80, No:758 ,25 Evvel 1290/22 Haziran 1873.
40 Ergenç, *Ankara, Konya*, s.39.
41 S.Ş.S.445, S:83, No:204, 1308/1892
42 Aktüre, 17.Yüzyıl Başından 19.Yüzyıl Ortasına Kadarki...s.107.

tespit ettiğimiz debbağ dükkânları daha çok şehirdeki çay kenarlarında[43] kurulmalarına rağmen, bir kısmının da şehrin işlek hanlarından Ohannes Ağa Hanı'nın bitişiğinde bulunması, Siverek'in kendine özgü şartlarının gereğidir. Çok sıkışık çarşı sisteminin bir sonucu da olabilir. Siverek'in bugün de "*Meydan*" olarak isimlendirilen büyük kahvehanenin çevresinde 1900'lerin başında çıkan bir yangında yüzlerce dükkânın bir anda yandığı ve dükkanlardan geriye boş bir arsa kaldığı biliyoruz. Ancak günümüze kadar bir kısmı ayakta kalan[44] halk arasında Şeytan Küçesi olarak isimlendirilen Meydan Çarşısı bugün dahi dar sokakları ve labirent gibi yapısı ile orijinalliğini korumaktadır[45].

Başka belgede yine Debbağlar Çarşısı'ndan söz edilirken, bu çarşının emlak ve dükkân kapı numaraları da verilmektedir. "*Debbağlar Çarşusunda 2539 aded-i umumi ile 43. numrolu bir bab debbağhanemizde*"[46] ifadesinde de görüldüğü gibi, debbağ dükkânı kalaycı ve demirci dükkânı ile yakın bir mekânda bulunmaktadır. Siverek'te Debbağlar Çarşısından daha içerde saraçlar, köşkerler, kavaflar ve yemenici çarşıları birbirleri ile yakından ilişkili ve bağlantılı meslek kolları olup, hepsinin hammaddesi deri ve deri ürünleridir. Aynı tarihlerde Siverek'te kunduracı dükkânları da çarşıda yer almaktadırlar. Siverek çarşısında bu kadar çok deri ürünleri esnafının bulunması, Karacadağ ve Siverek'in batısındaki Güney Torosların kıvrımları olan, Siverek, Çermik ve Çüngüş taraflılarındaki dağlık alanda büyük miktarda hayvan yetiştiriciliği yapılmasından kaynaklanmaktadır. Siverek'te sicillerden tespit edilen deri mamulleri satan veya üreten çarşılar; Debbağlar Çarşısı, Kavafla Çarşısı[47], Köşkerler Çarşısı[48], Saraçlar Çarşısı[49].

---

43 "Siverek Çarşusunda vaki bir taraftan Meydan Çayı, bir taraftan Nalbant dükkânı ve bir taraftan Debbağ ve bir taraftan tarik-i am ile mahdud dükkânın nısıf hisse-i şayiası 4000 kuruşa bey' olunmuştur; S.Ş.S.440 s.149 No:1023,1292/1875-1876

44 Bu çarşıdaki Gümrük Hanı, Hacı Yusuf Hanı ve Cıncıkh Hamamı sağlam olarak günümüze kadar gelebilmişlerdir.

45 Siverek Çarşısının yangından sonra tekrar aynı mekânda yeniden benzer bir yapıda kurulması, şehirdeki sosyal durağanlığı ve bu durağanlığın mekâna yansıması açısından ilginç bir örnektir İlhan Tekeli "bir *kentin dış ilişkileri değişmedikçe, üretim biçimi ve teknolojide gelişmeler olmadıkça kentin mekânsal çerçevesi büyük ölçüde sabit kalmaktadır.*" İlhan Tekeli, Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı Ed. Cafer Çiftçi, Gaye Kitabevi Bursa 2007, s.55, Toplumsal yapının şehirlerin fiziksel yapılarına yansımalarını değişik şehir örneklerinde "toplumsal yapıdaki durağanlığın şehrin fiziksel gelişmesinde de aynen izlenebileceğini" ortaya koymaktadır. Bkz. Sevgi Aktüre, 17.Yüzyıl Başından, s.124.

46 S.Ş.S.440, S:.30, No:282, Evail-i Muharrem 289/11 Mart 1872.

47 "Kavaf Çarşusunda yemenici dükkânı" S.Ş.S.445- S:.27, No:53, 25 Zilkade 1306/23 Temmuz 1889.

48 "Meydanda Köşkerler Çarşusunda vaki tarafları müfti ...dükkânı ve Hüseyin Çeribaşı Camii şerifi vakıf dükkânı ve tarik-i am ile mahdud üç bab köşker dükkanları rub' hisse" S.Ş.S.445, S: 83, No:204, 15 C. Ahir 1308/26 Ocak 1891.

49 "Saraçlar Çarşusunda vaki bir taraftan kuyumcu Kesbar ve bir taraftan Fettahlı Hacı Yusuf Ağa ve bir taraftan Acem oğlu Hacı Hasan'ın mülk dükkanları ve bir taraftan tarik-i am ile mahdud bir bab kalayci dükkânı" S.Ş.S.445, S:104, No:61,27 Muharrem 1308/12 Eylül 1890

2. **Yemeniciler Çarşısı**[50]

Görüldüğü gibi Siverek çarşılarında ayakkabıcılar, yemeniciler, kavaflar, köşkerler ve en nihayetinde debbağlar ile deri mamullerinde çarşıya asıl rengini vermektedirler[51].

1.5. Kuyumcular Çarşısı

Siverek'te gümüş ve altın işlemeciliği ile uğraşan pek çok esnaf vardır. Şer'iye sicillerinde altın ve gümüş eşyalar çeşitli davalara konu olmuştur[52]. Özellikle Siverek'e ait tereke ve miras listelerindeki eşyalar arasında pek çok altın ve daha çok gümüş eşyanın bulunması burada kuyumculuk sanatının ileri düzeyde olduğunun göstermektedir[53]. Altın ve gümüş işlemeli eşyaların fazla kullanılması ve ev eşyaları arasında çokça yer almalarının bir sonucu olarak şehirde kuyumculuk mesleği ile uğraşanların sayısında da etkisini göstermiştir. Siverek Şer'iye Sicillerinden sadece çeşitli davalar nedeniyle mahkemeye kaydı düşen kuyumcuların sayısı bile, burada kuyumculukla uğraşan geniş bir esnaf kitlesi olduğu göstermektedir. Siverek'te sadece gayrimüslimlerin gümüş ve kuyumculuk mesleğini icra ettiğine dair olan algının tersine Siverek kuyumcu esnafı arasında hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler bulunmaktadır[54]. Kuyumcular esnafı bir çarşıya isimlerini verecek kadar bir topluluk teşkil etmişler ve "Kuyumcular Çarşısı" ile "Kuyumcular Zokak" ları şehrin mekânsal örgütlenmesi içinde yerlerini almışlardır[55]. Kuyumcular Çarşısının tam olarak yerini tespit edememekle beraber, meydan denen mevkide olduğu, burada bulunan kuyumcular sokağının isminden anlaşılabilir[56]. Siverek'te bulunnan diğer çarşılar; Attarlar Çarşısı [57] , Nalbandlar Çarşısı [58], Bezirhane Sokağı, Çobanoğlu

---

50 "Yemeniciler Çarşusunda vaki bir taraftan Gülabi Bey Cami-i'nin vakfı ve bir taraftan Paşazade Bekir Efendi'nin kerimesi Raife'nin mülk dükkânı ve iki taraftan tarik-i am ile mahdud bir bab zir zeminli Yemenici dükkânı" S.Ş.S.445, s.104, No:61, 27 Muharrem 1308/12 Eylül 1890.

51 "Kuyumcular Çarşusunda vaki iki taraftan Kara Memişzade Mola İsmail'in hanesi ve demirci dükkânı ve bir taraftan tariki am ile mahdud üç bab dükkân

52 "Hasan Çelebi mahallesi sakinlerinden ve Ermeni Milletinden vefat eden Sara'nın .Neccarlar çerşusunda bir bab dükkân ile bir altın toka ve bir gümüş kemer Protestan Milletinden Karabit'ten alıverilmesi davası..." S.Ş.S.445, S:110, No: 71,190, 25 R. Ahir 1308/8 Aralık 1890.

53 Terekelerden altın ve gümüş eşyalardan bazı örnekler; Gümüşlü tabanca, Gümüş sırlı nargile, Gümüş sigara takımı, Saat ma'a zincir, Zincir gümüşlü, Altın Toka, Gümüşlü tüfenk, Gümüş kaplama kılıç, Gümüşlü tabanca, Gümüş çakmah at ma'rekesi, Gümüşlü sine-bend, Gümüşlü başlık, Gümüş köstekli misali saât, Gümüş zarf maa kahve takımı, Gümüş buhurdanlık, Altun ... gümüş antika kutusu, Gümüş tas, Gümüş kaşık, Gümüş buhurdan, Gümüş gülabdan, Gümüş hamâil kabı, Gümüş mühür, Gümüş cigara takımı, Gümüş kemer, Gümüş bilezik, Altın bilezik, Altın hab, Yalduz altın (Eşyalar, 438,440,441,443,444,445 No'lu Siverek Şer'iye Sicillerinden derlenmiştir.),

54 Sicillerden tespit edebildiğimiz Kuymcu esnafından bazıları;
Kuyumcu Mehmet Efendi, Kuyumcunun oğlu Eyüp, Kuyumcu İgob, Kuyumcu Bedo, Kuyumcu Muksi, İgob veledi Kirakus, Kuyumcu Serkis veled-i Maksi Ohanis, Kuyumcu Bubo, Kuyumcu Serkis, Kuyumcu Zülfü, Kuyumcu Korfo.

55 "...Kuyumcular Çarşusunda vaki iki taraftan Kara Memişzade Mola İsmail'in hanesi ve demirci dükkânı ve bir taraftan tarik-i am ile mahdud üç bab dükkân..." S.Ş.S.440, S:121, No: 889, 25 Safer 1291/13 Nisan 1874.

56 "Iştiraken yedimizde mülkü mevrüsümüz olan Kuyumcular Zokağı'nda vaki bir taraftan mülkü mevrüsümüz ve bir taraftan ...keşiş dükkânı ve bir tararftan Ayinecioğlu Vartanik'in damı ile mahdud Eczacı Zokağı 12.nci numroda bir bab basmacı dükkânı ve içinde olan bir mağazasiyla beraber Merkum Bubo'ya 3200 kuruşa bey ve temlik ve teslim..." S.Ş.S.440, S:.133, No: 940,15 C. Evvel 1291/30 Temmuz 1874.

57 "Bir taraftan Ermeni Kenise'sinin vakıf dükkânı ve bir taraftan tarik-i am ile mahdud bir bab Attar Dükkânı ve yine Attarlar Çarşusunda vaki bir taraftan Mercanzade Hacı Mola Ahmed'in ve bir taraftan Çerkeszade İsmail Ağa ile şürekasının dükkanları ve bir taraftan Hacı Yusuf Ağa'nın dükkânı ve bir

Çarşısı [59], Bakkallar Çarşısı[60], Buğday Pazar'ı [61], Neccarlar Çarşısı[62], Yeni Çarşı[63]

1.6. Boyahane

Siverek'te de kapıları olan ancak üstünün kapalı olup olmadığını tespit edemediğimiz bedestenin, bezzaz dükkânları ile çevrelendiğini tespit ettik. Çarşıda en kıymetli dükkânlar kumaş satan dükkânlardır. Tekstil ürünleri olan iplik ve kumaşlar ile her türlü tekstil malzemesinin temel hammaddesi de boyadır. Bezlerin hammaddesini oluşturan tiftik ve yünün boyanması ile her türlü kumaş, hah ve diğer dokuma ürünleri elde edilmektedir. Siverek coğrafi konum olarak geniş yaylaları olan Karacadağ ile Güneydoğu Torosların kıvrımlarının bittiği noktada bulunduğundan, bir yanıyla yaylalar ile birleşmekte diğer yanda da güney tarafında ovaya açılmaktadır. Bu yönüyle hem yaz hem kışın hayvan yetiştiriciliği yapılabilmektedir. Siverek'te Karacadağ ve diğer dağlık alanda büyük miktarda hayvancılık yapıldığı için yün ve tiftik ticareti de epey gelişmiştir. 1530 tarihinde yapılan tahrirde Siverek'te bir adet boyahane olduğunu biliyoruz[64]. Siverek hanlarında onlarca yabancı ve daha çok Halepli tüccarın kalması da bunu göstermektedir. Siverek yöresinde özellikle Karakeçi bölgesinde günümüze kadar gelen değerli halıların üretilmesi, buralarda imal edilen boyanın kalitesi ve bölgedeki yün ve tifttiğin ana hammadde olarak kullanılmasından ileri gelmektedir. Tekstil ürünlerinin en önemli girdilerinden birisi boya, boya imalathaneleri olan boyahanelerde imal edilmektedir. Tekstil üretimi ile şehirleşme arasında ilişkiyi irdeleyen Faroqhi, bir şehirde vergilendirilen boyahanenin varlığını, şehir olmanın kıstaslarından olan, çarşı ve cami ile beraber saymıştır. Buna göre şehir olmanın kıstasları, cami, pazar yeri ve tekstil üretiminin ana merkezi olan boyahanelerdir[65].

---

taraftan tarik-i am ile mahdud bir bab Kılıççı dükkanındaki üç rub' hisse-i şayiası..." S.Ş.S.445, S:104, No:61, 27 Muharrem 1308/12 Eylül 1890.

58 "Siverek Na'lbandlar Çarşusunda vaki bir bab dükkân" S.Ş.S.445, S:197, No:195, 307/1890.

59 "...Çarşuda Meydan nam mahalde vaki bir taraftan Paşazade Eyüb efendi'nin ...ve bir taraftan Sulu Cami'nin vakıf dükkânı ve bir taraftan Çobanın Hanı ile mahdud 2604 numrosunda Çobanoğlu Çarşusunda 35.nci bab numrosunda bir bab kahvehane tarafeynin icab ve kabulu havi...ile merkum Hacı Abdulgafur Ağa'ya 8000 kuruşa bey' ve temlik..." S.Ş.S.440, S:67, No: 576, 13 Z. Kade 89/12 Ocak 1873.

60 "...yedimde mülküm olup, çarşu mevkiinde vaki bir taraftan Hüseyin Ağa'nın kebabçi dükkânı ve tarik-i am ile mahdud... adedi emlak-ı umumi 2361.nci numrosunda muharrer Bakkallar Çarşusunda 1.nci bab numrosunda bir bab dükkânda olan nısıf hisse-i şayiamı tarafeynin icab ve kabulu havi...ile 4000 kuruşa merkum Hacı Mola Ahmed'e şai'aten bey' ve temlik ve teslim..." S.Ş.S. 440, S:67, No: 577, 15 Zilkade 89/14 Ocak 1873.

61 "...İğo cevabmda, borcunu ikrar lakin, borcun bedeli olarak arazisinden olan şeir ve hıntayı Buğday Pazar'ında satup esmanını matlubuna mahsuben eda etmiş olduğundan zimmetim kalmamıştır deyü..." S.Ş.S.445, S:180, No: 22, 20 Şaban 1307/11 Nisan 1890.

62 "Hasan Çelebi Mahallesi sakinlerinden ve Ermeni Milletinden vefat eden Sara'nın Neccarlar Çarşusunda bir bab dükkân ile bir altun toka ve bir gümüş kemer Protestan Milletinden Karabit'ten alıverilmesi davası..." S.Ş.S.445, s.110, No:71, 25 R. Ahir 1308/8 Aralık 1890.

63 "Siverek Kasabası çarşusunda vaki bir taraftan bir taraftan Şeyh Hüseyin'in hücreye merbut vakıf dükkânı ve bir taraftan deavi mümeyizi ..... ve bir taraftan Paşazade Eyüp Efendi'nin Yeni Çarşu'da olan dükkanları..." S.Ş.S.440, S:150, No:1026, 15 Safer 1292/23 Mart 1875.

64 BOA.998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-ı Bekr, s.23

65 Faroqhi, *Kent ve Kentliler,* s.187.

Suraiya Faroqhi Anadolu şehirlerindeki tekstil imalatı ve coğrafi dağılımım anlatırken, boyahaneler üzerinde durmuş, boyahanelerin şehrin ticari ve ekonomik hayatındaki önemini vurgulamıştır. Bu bağlamda imparatorluğun doğusundaki şehirlerin boyahanelerinden alınan vergilerin, Rum ve Karaman vilayetlerinkinden daha yüksek olabileceğini belirtmiştir. Boyahane vergisi olarak Ruha (Urfa) ve Harran'da 100.000 akçe, Harput ve çevresinden 80.000 akçe, Siverek ve yöresinden de 70.000 akçe vergi toplandığını belirtmektedir. 16.Yüzyıl Anadolu'sunun en önemli tekstil üretim merkezleri arasında yer alan "Ruha, Harput, Siverek, Ayıntap (Gaziantep) ve yöresindeki üretimin Anadolu, Rum ve Karaman vilayetlerinden daha fazla olması"nın muhtemel olduğunu belirten Faroqhi'ye,göre "İstanbul ve Galata bedestenlerinde satılmayan Urfa, Harput ve Siverek tekstil ürünlerini "uluslararası ticaretin önemli merkezi olan Halep'in çekmi olması ve bu ürünlerin önemli bir miktarı da Irak'a giden kervanlarca alınmış olması muhtemeldir..," [66]

19.yüzyılın ikinci yarısında Siverek'te boyahane ve boyacı esnafını şeri'ye sicillerinden tespit etmek mümkün. Ancak öyle görünüyor ki, 1850'li yıllardaki boyahane, Faroqhi'nin 16. yüzyıl Siverek'inde tespit ettiği Siverek Boyahanesinin hacim ve büyüklüğünde değildir. Buna göre bu dönemde Siverek'te bir boyahane, boyacı dükkânları ve pek çok boyacı esnafı vardır. Boyahanenin yeri "*...boyahane tarafından meydan nam mahalle vardıkda sol kolda vaki bir taraftan boyahane...*" [67] şeklinde tarif edilmektedir. Buna göre Boyahane Siverek'te çarşının etrafında kümelendiği ve günümüzde bile "meydan" olarak tanımlanan mekânda bulunmaktadır. Meydan, Siverek Sûk-ı Sultanisinin merkezi ve en pahalı mevkiidir. Buradaki dükkanlar meydana yakınlıklarına göre değer almaktadırlar. Siverek Boyahanesinin satış hüccetinde bunu görmek mümkün. "*Boyahane derununde*" bir bab dükkânın "*üç rub' hissesi*" 11.500 kuruşa satılmıştır. Sicilde "boyahane derunu" dendiğine göre, buranın geniş ve çeşitli bölümleri ile içinde başka dükkânlar olan bir imalathane olduğu anlaşılıyor. Bu çarşıda ortalama bir dükkânın fiyatı bezzaz dükkânları hariç tutulursa ortalama 2000-3000 kuruş arasındadır. Meydan çarşısında bulunan boyahanenin dörtte üç hissesi 11.500 kuruş gibi yüksek bir meblağla satılmıştır. Tam fiyatı yaklaşık 15.330 kuruş olan boyahanenin Siverek çarşısının en pahalı yapılarından olduğu görülmektedir. Bu tarihte bile hala Siverek'te boyacılığın yapıldığını göstermektedir. Sicillerden başka boyacı dükkânları ve boyacı esnafını da tespit etmek mümkündür. Siverek'te boyahanenin işletmecileri ve sahipleri Müslüman olmalarına rağmen, tespit ettiğimiz boyacı esnafının tamamı gayrımüslim'dir[68]. Buradan hiç Müslüman boyacı esnafı olmadığı hükmünü çıkaramazsak da sicillerden tespit edilen boyacı esnafının tamamının gayrimüslimler olduğu görülmektedir. Boyahane işletmesinin sahiplerinin, Siverek'in hanedan ailelerinden ve

[66] Faroqhi, *Kent ve Kentliler*, s.189.
[67] S.Ş.S.440, S:19, NO: 204, 20 Zilkade 288-31 Ocak 1872.
[68] 438,440,441,443,444 ve 445 Numaralı Siverek Şeri'ye Sicillerinden tespit edilen boyacı esnafı, Boyacı Muksi Karabit, Boyacı Kisbar, Boyacı Kesir, Boyacı Aslan, Boyacı Kirakos, Boyacı Mağdis, Boyacı Gorgö, Boyacı Kazo, Boyacı Hıdır, Boyacı Namas, Boyacı Kirde, Boyacı Bağdis.

Siverek'in diğer önemli ticari yapıları olan han ve hamamlarda da önemli hisseleri olan Fettahızade Ali Ağa ile Hacı Ali'nin oğullarının olması da Siverek'in sermaye kaynaklarını göstermesi açsından önemlidir[69].

2. Hamamlar

İslam şehirlerinin ayrıcalıklı özellikleri arasında sayılan cami ve pazardan sonraki temel unsurlardan birisi de hamamlardır. Şehirlerin fiziki yapıları bu üç unsur ile kendine has bir şekil alır.[70] Osmanlı kanunnamelerine göre bir yerin kasaba olabilmesi için orada han, hamam, bedesten ve kervansaray bina edilmiş olması gerekir[71]. Romalılarda hamamlar eğlence mekânı olarak kullanılırken, İslam ve Osmanlı şehirlerinde hamamların temel amacı temizliktir. Ancak Osmanlı şehirlerinde de yöresel kültür farklıkları olmakla beraber, hamam etrafında oluşan bir kültürün ve değişik eğlence şekillerinin olduğunu söylemek mümkün. Görücü usulü evliliklerde kadınların kız beğenme yerlerinden birisi de hamamlardır. Ayrıca gelinler de düğün öncesinde hamama götürülür. Belirli gün ve gecelerde (bayram arifesi, cuma geceleri gibi) çeşitli merasimlerle hamama gitme adetleri bazı yörelerde son zamanlara kadar devam etmiştir[72]. Ayrıca Şanlıurfa ve Siverek'e özgü olarak hamamlarda keçe dövülmüştür.

İslam dininde temizliğin ibadetin şartı olması dolayısıyla hamamlar, camilerle beraber çarşı sisteminin en görünen yapılarını teşkil ederler. Cami, pazar ve hamam üçlüsü şehirlerin ana planını etkileyen üç temel unsurdur. Siverek'te de bu üç temel unsurdan biri olan hamamlar, kalenin hemen eteğinde çarşı ve cami sistemi ile beraber şehrin fiziki yapısı içindeki yerlerini almışlardır. Şehrin çekirdeğinin oluştuğu bölgedeki temel yapılar içinde Siverek'te üç adet hamam tespit edilmiştir. Yer Altı Hamamı'nın yanında, Abdal Ağa Hamamı ve Cıncıklı Hamamları şehrin günümüze kadar gelebilmiş fiziksel yapılarıdır. Her üç hamam da kalenin çevresinde ve su kaynakları yakınında yapılmışlardır. Siverek'te kalenin etrafında çeşitli hacimlerde pek çok küçük su kaynakları vardır. Bu kaynakların bir kısmı kalenin etrafında ve cami şadırvanlarında günümüze kadar işlevlerini kaybetmeden gelmişlerdir. Bu sular ve üç tarihi hamam Siverek'in geçmişine ait görüntüsünü camilerle beraber günümüze taşıyan en önemli yapılardır. Adını saydığımız üç hamam da kalenin etrafında dolanan su kaynakları üzerinde kurulmuşlardır.

Bunlardan bir tanesi kalenin dibinde, hatta kalenin altına doğru açılan Yer Hamamı'dır. Diğerleri yine kalenin eteğinde, ancak kaleden biraz dışarda arada bir sokak ve şehir çayı geçerek, çarşının merkezini oluşturacak şekilde inşa edilen Abdal Ağa ve Cıncıklı Hamamlarıdır. Her üç hamam da fiziki olarak günü-

---

69 "...Boyahane derununde olan Fettahızade Ali Ağa ve Hacı Ali Efendi oğulları mülkü..." S.Ş.S.440, S:152 No:103, 7 R. Evvel 1292/13 Nisan 1875.

70 Ergenç, Osmanlı Şehrin Esnaf Örgütlerinin Fizik yapıya Etkileri, s.87; Doğan Kuban, Anadolu-Türk Şehri Tarihi..., S.7, s.54

71 Ergenç, *Ankara-Konya*, s.1.

72 Alidost Ertuğrul, Hamam Yapıları ve Literatürü, *Türkiye Araştırmaları ve Literatür Dergisi*, C. 7, S 13, 2009, s.243.

müze kadar gelebilmişlerdir. Şehirde daha kaç tane hamam vardı, ya da şimdiki hamamlar ne zamandan beri vardır sorularına, hamamlarda herhangi bir yazıt veya kitabe olmadığından cevap verilememiştir. Şehirdeki hamam sayıları hep sabit mi kalmış, ya da şehrin büyüyüp küçülmesi ile artıp eksilmişler mi? Bu da belli değildir. Ancak Siverek şehrinde bir hamam kültürü olduğunu tereke kayıtlarındaki hamam ile ilgili malzemelerden anlamak mümkün. Siverek'te evlerden erkek ve bayanların hamamlara ayrı ayrı gittiğini, bayanların hamam kültürünün daha güçlü olduğunu terekelerden tespit etmek mümkündür. Siverek tereke kayıtlarındaki eşyalar arasında hamam ile ilgili tespit edilenler arasında evlerden hamama götürülen pek çok malzemenin olduğu görülmektedir. Hamama gidenler, hamamda kullanılacak özel eşyalarını evden bohçalar içinde (hamam boğçası) hamama taşımışlardır[73]. Zengin hanımların hizmetçileri eşliğinde, kalabalık gruplar halinde hamama topluca gittikleri, bu gidişin bir merasim ve eğlenceye de dönüştüğü bilinmektedir. Zengin hanımların maiyeti ve hizmetçileri ile beraber bir merasim düzeni içinde hamam bohçasını taşıyarak topluca hamama gitmeleri, Siverek eski adetleri arasında sadece sözel olarak aktarılmaktadır. Ancak terekelerden bu bohçaların içinde ne olduğunu görmek mümkündür.

Siverek Şeri'ye Sicillerinde evlerde kullanılan hamam eşyalarından tespit edilenler, daha doğrusu hamam bohçasının içindeki eşyalardan bazıları; hamam leğeni, hamam tası, hamam tası ma'a kapak, hamam lengeri, hamam takımı, hamam esvabı ve peştamal, hamam takımı ma'a bokçası, hamam peştamalı, hamam çamaşırı, hamam badyesi, hamam kazganı, hamam güldanı, hamam takımı, ipek hamam kuşağı, hamam tası ve kildân, (sürmelik) hamam keçesi gibi pek çok eşya ve malzeme hamam kültürünün evlerin içine ve Siverek şehrinde yaşamın bir parçası olduğunu göstermektedir.

Dönem içinde çeşitli şekillerde adları mahkeme kayıtlarına geçen ve hamamcı olarak tanımlanan kişilere baktığımızda, yine karşımıza Siverek'in renkli dini ve etnik yapısının hamam piyasasına da yansıdığını görebiliriz. Hamamcı esnafı ve çalışanları arasında Müslüman ve Hristiyanlar karışık olarak çalışmaktalar. Ancak boyahane Abdal Hamamı ve Cıncıklı Hamamda da anlatıldığı gibi, bu üç büyük işletmenin sahipleri Siverek'in zengin ve yerli Müslüman hanedan aileleridir. Sicillerden tespit edilen hamamcı esnafı;

Hamamcı Kafur, Hamamcı Perişan(?) Haso, Hamamcı Cemal, Hamamcı Beko, Hamamcı Abdülgaffur, Hamamcı Ono, Hamamcı Şakir, Hamamcı Boşo bin Keleş, Hamamcı Bayram, Hamamcı Hüso, Hamamcı Miko, Hamamcı Menas, Hamamcı Usib, Hamacı Abdulğafur, Hamamcı İbrahim[74].

---

[73] Sicillerde bohça kelimesi "bokça" olarak yazılmaktadır. "*Hamam esvâbı maa bokça*" Bkz. S.Ş.S.444, S:124, No: 136, 15 Zilkade 1296/31 Ekim 1879.

[74] Adı geçen hamamcı esnafının isimleri; 438,440,441,443,444,445 numaralı Siverek Şeri'ye sicillerinden derlenmiştir.

2.1. Yer (Altı) Hamamı

440 numaralı Siverek Şeri'ye sicilindeki bir evin satış hüccetinde, evin şehir planındaki kadastro adresi verilirken, Yer Hamamı'ndan bahsedilmektedir. Buna göre; *"Gülabi Bey Mahallesinde bir tarafı Rahime Hatun, Hıristiyan Ohannes ve Şeyh Muhammed'in menzilleri ve tarik-i am"* ile sınırlanmış olan bir ev, *"Yer Hamamı zokağında 27. bab numrosında"* yer almaktadır[75]. Buna göre; Yer Hamamı Siverek'te faal olan diğer iki hamam gibi çarşı içinde değil, meskûn mahal, yani aile konutları arasında yer almaktadır. Bugün kapalı ve metruk olan hamam, son yıllara (2009) kadar işletilmekte idi. Siverek'te Yer Altı Hamamı da denen hamam, güney-batısı tarafından kalenin altında yapılmıştır. Hamamın Romalılar döneminden kalma olup, kaledeki şehir yöneticileri tarafından kullanıldığı ve kalenin üstünden bir geçitle aşağıya inildiği halk arasında söylenegelmiştir[76]. Ancak Kürkçüoğlu, hamamın özelliklerini inceleyerek soğukluk, ılıklık ve sıcaklık bölümleri ile hamamın klasik Osmanlı hamamının özelliklerini taşıdığından Siverek'teki diğer iki hamama benzediğini ve Osmanlı dönemine ait olabileceğini söylemektedir[77].

Urfa ve yöresinde M.Ö binyıl yüzey araştırmaları yapan Fikri Kulakoğlu Hamam ile ilgili şu bilgileri vermektedir. "Siverek İlçesi Kale Mahallesi Seyfioğlu Ara Sokak no. 46'daki Yer Altı Hamamında, 60 cm yüksekliğinde, 44 cm. Genişliğinde ve 30 cm kalınlığında çift boğa kabartmalı bir kaide incelenmiştir. Başları kesilmiş ve vücut hatları tamamen kaybolmuş olan bu kaide, hamamda kurna olarak kullanılmaktadır. Çift boğa kabartmalı kaidenin Geç Hitit ve bölgedeki diğer Geç Asur dönemi eserlerinden" [78] olduğu belirtilmektedir.

2.2. Abdal Ağa Hamamı (Kebir Hamam)

Abdal Ağa Hamamı günümüzde şehrin merkezi konumundaki Cumhuriyet Meydanı'ndaki yerinde yarı yıkık vaziyette, içindeki hamam özellikleri kaybolmuş dış görüntüsünü korur şekilde ayakta kalabilmiştir. Hamamın üzerinde kitabesi olmadığından ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı bilinmemekle beraber, düzgün kesilmiş bazalt taşlardan ve kubbe ile tonozları tuğladan yapılmış, içindeki soğukluk, ılıklık ve sıcaklık bölmeleriyle klasik Osmanlı Hamamları mimari tarzında ve planında yapıldığından Osmanlı dönemi eserlerinden olduğu söylenebilir[79]. Hamam Siverek'te Fettahlızadelerden Abdal Ağa adı ile meşhur olmuştur. Abdal Ağa'nın mezarı günümüzde Abdal Ağa Mahallesindeki Fettahlılar Camiinin mezarlığındadır. Bu mezarda adı geçen Abdal Ağa'nın, Abdal Ağa Hamam'ınm banisi ya da sahibi olduğu konusunda kesin bir malumat olmamakla beraber, Abdal Ağa'nın Fettahlızadelerden olması, hamamın da mülkiyetinin büyük kısmının kendilerine ait olması, Abdal Ağa'nım hamamın

---

75 S.Ş.S.440, s.147, No:1008,11 Muharrem 1292/17 Şubat 1875.

76 R. Özgültekin, E. Akman, H. Demirbağ, *Tarihi ve Kültürü ile Siverek*, s.183

77 R. Özgültekin, s.340

78 Fikri Kulakoğlu, *Şanlıurfa M. Ö I. Binyıl Merkezleri Yüzey Araştırması, 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. II, 22-26 Mayıs, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, s. İzmir 2000, s.59.

79 R. Özgültekin, E. Akman, H. Demirbağ, *Tarihi ve Kültürü ile Siverek*, s.337.

sahiblerinden olduğunu göstermektedir. Zira han ve hamamlar ticari yapılar oldukları için genellikle mülk sahiplerinin adları ile anılmakta, böylece binayı ilk defa inşa edenler unutulmaktadırlar. Siverek'te Cudi Paşa ile Hacı Yusuf Ağa hanlarında olduğu gibi, yapılar zamanla el değiştirdikleri gibi isimleri de değişebilmektedir. Abdal Ağa Hamam'ının da böyle bir serüveni olabilir, çünkü bazı belgelerde "*hamam-ı kebir*" olarak da tanıtılmaktadır[80].

Abdal Ağa Hamamı'nın kırkta üç hissesinin satış hüccetinde, Siverek şehir planındaki yeri şöyle tarif edilmektedir. "*Kasaba-i mezbûr derûnunda kal'a ittisâlinde vâki Abdal Ağa Hamamı dimekle ma'rûf kebîr hamamın, bir taraftan Kal'a Düzü ve bir taraftan Cıncıklı Hamam'ın kapusu ve bir taraftan çay ve bir taraftan Ordu Mahallesine mürûr iden tarîk-i 'âm işbu hudûd ile mahdûd hamamın...*". Adı geçen hamam günümüze kadar gelebildiği için, hamamı çıkış noktası tayin ederek Siverek şehir planını çıkarmak çok kolay olmaktadır. Kapıları birbirine bakan Cıncıklı Hamam ile Kebir Hamam olarak tabir edilen Abdal Ağa Hamamı'nın arasından geçen Şehir Çayı günümüzde yer altına alındığından, üzerinde Cumhuriyet Caddesi geçmektedir. Bu cadde geçmişte olduğu gibi günümüzde de iki hamamın arasından geçmekte ve şehrin yine ana merkezini oluşturmaktadır. Abdal Ağa Hamamı şehrin büyük hamamıdır. Hamamın satış hüccetine göre hamamın sahipleri şehirdeki diğer büyük işletmelerde olduğu gibi, yine büyük hissesi Fettahlızadelerin olmak üzere ortaklıkla çalıştırılmaktadır.

Bir satış hüccetinde Hacı Yusuf Ağa Hanı'nın sahibi Abdulfettahzade Yusuf Ağanın kızı Hava Hanım, hamamın itibari kırk hissesinden üç hissesini Fettahzadelerden olan İbrahim ve İsmail Bey kardeşlerden babası vekâletiyle 6575 kuruşa satın almıştır. Hamamın kırk para itibari hisseden yirmi yedi hissesi Fettahlızade Yusuf Ağa'nın, 6,5 hissesi Murozâde Muhammed Ağa'nın ve 6,5 hissesi de İbrahim ve İslam beylerindir. Murozadeler daha önce de görüldüğü gibi Siverek'te mültezim alan eşrafından olup, bölgenin sayılı sermayedarlardandır. İslam ve İbrahim Beyler kırk hisseden kendilerine ait kırkta üçlük hisselerini 6575 kuruşa satmışlardır[81]. Hamamın kırkta 3 hissesi 6575 kuruşa satıldığına göre, tamamının fiyatı 87.000 kuruş'a tekabül etmektedir. Bir dükkânın 2000-3000 kuruşa satıldığı çarşıda, Abdal Ağa Hamamına biçilen bu fiyat hamamın büyük bir ticari işletme hüviyetinde olduğunu göstermektedir.

2.3. Cıncıklı Hamamı

Diğer hamamlarda olduğu gibi Cıncıklı Hamamı'nın da kitabesi olmadığından yapılış tarihi ve hamamın bânisi hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. Bu hamamda Osmanlı klasik hamam tarzı olan soğukluk, ılıklık ve sıcaklık bölmeleri olup, duvarları düzgün siyah bazalt taşlardan, kubbesi tuğladan örülmüştür.

---

80 S.Ş.S.438, S:14, No:23, 27 Şaban 1284/24 Aralık 1867.
81 S.Ş.S. 438, S: 14, No: 29, 27 Şaban 1284/24 Aralık 1867.

Hamamın dış tarafı orijinalliğini korumakla beraber iç kısmında sıvalar ve eklemelerle asıl kısmı kaybolmuştur.

Cıncıklı Hamamı, şehrin merkezinde olan konumunu günümüze kadar korumuştur. Şeri'ye sicillerindeki çarşı, meydan, bedesten ve hanların ortasındaki merkezi konumu günümüze kadar gelmiştir. Siverek'in şehir mekânı organizasyonunda merkez olan bu bölgeden şehrin coğrafi çerçevesi daire şeklinde gelişerek eski çekirdek doku korunmuştur. Üçte bir hissesi Hacı Azime Hatun tarafından vakfedilen Cıncıklı Hamamı'nın yeri mahkeme kayıtlarında şöyle tarif edilmektedir. "*Mahalle-i mezküre sakinlerinden müteveffiye Hacı Azime Hatun'un vakfı olup, çarşu mevkiinde vaki, kıbleten Ali Rıza Hanı ve garben Meydan Çayı ve şarken ve şimalen çarşu dükkanları ile mahdud Cıncıklı Hamamı dimekle maruf nam hamam...*"[82]

Cıncıklı Hamamı da araştırma dönemi kayıtlarına göre çok ortaklı bir işletme şeklinde faaliyetine devam etmektedir. Ortakları Fettahlızadelerdir. Hamamın 72 itibari hissesinin 47 hissesi "*Camii Kebir Mahallesi ahalisinden iken bundan akdem vefat eden Fettahlızade Muhyiddin Ağa bin Hacı Hasan bin Hacı Muhammed (in)*[83] varisleri olan zevcesi Fatıma Hanım binti Abdullah Bey ile küçük oğlu Abdulfettah, büyük kızı Ümmühan ve küçük kızları Zekiye ve Zeynep'e kalmıştır."[84] Hamamın üçte bir hissesi (*bir sülüs hisse-i şayiası*) ise yine Fettahlılardan Hacı Azime Hatun'a (Fettahlı Hacı Muhammed Ağa'nın kızı) aittir. Öyle görünüyor ki, Hacı Azime hatunun çocukları yoktur. Çünkü evladiyelik olarak vakfettiği Cıncıklı Hamamın tevliyetini evvela kendisine, daha sonra erkek kardeşi Fettahlızade Hacı Hasan Ağa'ya ve Hacı Hasan Ağa'nın oğlu olan biraderzadesi Hacı Muyiddin Ağa ve erkek çocuklarına vakfetmiştir[85]. Hamamın piyasa değerini de yine bir sicil kaydından öğreniyoruz. Buna göre; Fettahlızade Muhyiddin Ağa bin Hacı Hasan bin Hacı Muhammed Ağa'ya ait olan 72 hissede 47 hissenin değeri 15000 kuruştur[86]. Bu durumda toplam 72 hisse olan hamamın toplam fiyatı yaklaşık olarak 23.000 kuruştur. Bunun üç'te bir hissesini Hacı Azime Hatun'a ait olup, kendi hissesini vakfetmiştir[87].

---

82 S.Ş.S.445, S:110, No:187,5 R. Ahir 1308/18 Kasım 1890.

83 S.Ş.S. 445, S: 27, No:53, 25 Zilkade 1306/23 Temmuz 1889.

84 S.Ş.S. 445, S: .27, No:53, 25 Zilkade 1306/23 Temmuz 1889.

85 S.Ş.S. 445, S :110, No:187,5 R. Ahir 1308/18 Kasım 1890.

86 S.ŞS. 445, S: 27.No:53, 25 Zilkade 1306/23 Temmuz 188.

87 Hacı Azime Hatunun Cıncıklı Hamam vakfına tevliyet hücceti; Siverek Kasabası çarşu ittisalinde vaki Cıncıklı Hamamı dimekle maruf nam hamamın bir sülüs hisse-i şayi'ası bir kı'ta vesika hücceti mücebince Hacı "*Azime Hatun'un (vakfının) rıbh ve gallesi dahi senevi üç hatm-i kur'an tilavetinden ve fazlası köpri ve tarik tamiratına ve köpri ve tarik tamire muhtaç olmazsa Cami-i Kebir Mahallesi fukarasına sarf olunması ve tevliyeti dahi kendüye ve ba'de vefatiha biraderi Hacı Hasan Ağa'nın evlad-ı zükürüna ve evlad-ı evlad-ı zükürüna meşrut olup, şart-ı vakıf veçhiyle mezkure Vakife Mumaileyha'nın biraderzadesi Muhyiddin Ağa bin Hacı Hasan nam kimesnenin uhdesinde olduğu halde, mütevelli mumaileyhi Muhyiddin Ağa'nın vuku-u vefatıyla tevliyet-i mezkure sağir oğlu Abdulfettah Ağa'ya intikal etmiş ise de, sağir-i mezburun vakt-i rüşd-ü sedad ve kesb-i iktidarına değin tevliyet-i mezkurenin vazaif ve umurunu tesviye ve kema yanbağı galle-i vakfın ahz ve kabzına ve şart-ı vakıf mucebince mahall-i meşrutasına sarfına kıbel-i şer'den bir kayyım nasb ve tayin olunması ehemm-ü elzem olduğu ecilden, sağir-i mezburun tesviye-i umuruna mukaddema ba hüccet-i şer'iye vasi-i mensubu olup ... veçhiyle tevliyet-i mezkure kaimmakamlığı ve vazaif-i kema yanbağı rü'yete*

3. Kahvehâneler

Şehirlerde ahalinin karşılaşma mekânlarının başında dini ve ticari yapılar ile çarşılar gelmektedir. Cami ve kilise gibi ana dini mekânlar, aynı dinden cemaatlerin beraber ibadet ettikleri yapılardan oluşurken, medrese, tekke ve benzeri yerler ise, belli sınıf ve grupların veya aynı tarikata mensup kişilerin toplanma ve bir nevi eğitim mekânlarıdır. Çarşılar şehirdeki ahali ile şehir hinterlandı ve daha uzak bölgelerden gelen herkesin karşılaşmasına açık olan kamusal alanlardır. Çarşılar; dini, etnik ve sınıfsal ayrım olmadan herkes, hatta ahali ile devlet görevlilerin de karşılaşma ve iletişim mekânlarıdır. 15.yüzyılın ortalarından itibaren Kanuni döneminde İstanbul'a getirilen[88] ve günümüze kadar gelen kahve bitkisinin içecek olarak sunulduğu ticari ve sosyal mekânlara genellikle kahvehane denmektedir. Kahvehaneler, önemli kamusal, kültürel ve sosyal bir alan olarak toplum hayatında ve şehrin mekânsal örgütlenmesindeki yerini almıştır. Sosyal bilimciler kahvehaneleri Habermas'dan etkilenerek, kamusal alanlar olarak nitelemektedirler[89]. Kamusal alan mekânlarından biri olarak nitelendirilen kahvehaneler, kamusal, sosyal ve kültürel iletişimin kanalı ve mekânı olarak görülmeye başlandılar[90]. Şehir ahalisinin ortaklaşa kullandığı diğer ortak

---

kadir ve istikametle mevsuf idüğü zeyl-i hüccette muharrer'ul-esami müslimin ihbariyle mütehakık olan iş bu baisiü'l-vesika Osman Bey bin Abdullah Bey nam kimesneyi hakim-i muşih sadrul'vesika ...hazretleri sağir-i mezburun vakt-i rüşd-ü sedad ve kesb-ü iktidarına değin tevliyet-i mezkure vazaifinin ifasına ve şart-ı vakıf vechiyle galle-i vakfın ahz ve mahall-i meşrutasına sarfına mütevelli kaimmakamı nasb ve tayin ettikde ol dahi kaimmakamlığ-ı mezkuru kabul ve hizmet-i lazimesini kema yanbağı ifayı taahhüd ve iltizam etmeğin ma vaka-a bit'taleb ketb olundu. Tahriren fi'l-yevmi's-sab'i min şehri reb'iül-ahir li sene semanin ve selase mietin ve elf." S.Ş.S 445, S: 109 No:188, 7 R. Ahir 1308/20 Kasım 1890.

88 İdris Bostan, "Kahve", DİA, C. 24, s.204.

89 Cengiz Kırlı, Kahvehaneler; *Osmanlı Kahvehaneleri, Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, Haz. Ahmet Yaşar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010 İçinde, s.100 (Osmanlı Kahvehaneleri; Mekân, Sosyalleşme, İktidar, Hazırlayan Ahmet Yaşar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010)

90 Uğur Kömeçoğlu, *Homo Ludens ve Homo Sapines Arasında Kamusallık ve Toplumsallık: Osmanlı Kahvehaneleri*, s. 50.

mekânlar gibi, bu anlamda kahvehaneler de herkesin girebildiği ve orada herhangi bir sınıf veya etnik ve dini kaygı duymadan kendini gösterebildiği bir kamu alanı olarak nitelendirilmiştir.

Siverek Hükümet Konağı

Osmanlı toplumunda zaman zaman kahve ve kahvehanelere olumsuz tavır takılınmış, daha sonra somut olarak kahve değil, ama kahvenin içildiği mekânlardaki davranış biçimlerine tepki olarak, burada devlet aleyhinde konuşmalar, muhalefet oluşturma, ya da gayr-ı ahlaki davranışlar sergilenmesi (kumar oynamak gibi) yüzünden olumsuz bir algı da oluşturmalarına rağmen, kahvehaneler gittikçe toplum hayatında yaygınlaşmış ve Osmanlı şehrinde toplumsal yerini hep korumuştur[91]. Osmanlı şehirlerinin mekân örgütlenmesinde en önemli olan üç temel yapı olan, cami, pazar ve hamamın yanında şehir tarihçileri artık kamusal ve sosyal mekânlar arasına kahvehaneleri de eklemişlerdir[92]. Osmanlı'daki kahve ve kahvehane serüveninin yanında kahvehanelerin şehirlerin mekân yapılanmasındaki yerleri ve kahvehane çeşitleri de konuşulur olmuştur. Meslek gruplarından tutun, belli sosyal sınıfların, edebiyatçı, tüccar veya mahalle kahveleri de kendi alanlarında değişik fonksiyonlarına göre, şehrin mekân organizasyonunda yerlerini almışlardır. Bir hanın avlusunda, çarşı meydanında, arastada, sokak başında veya mahalle arasında, hatta ilginç olarak kahvelerin büyük bir kısmı son zamanlarda çayhane olarak cami kenarlarında konumlanmışlardır.

---

91 Bostan, s.205.

92 Ergenç, *Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi: Bursa Örneğinde Suk-u Sultani, Osmanlı Tarihi Yazıları*, Şehir, Toplum, Devlet, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s.174; Doğan Kuban, s.72

Diyarbakır salnamelerine göre 1874 yılında yapılan emlak tahririnde Siverek'te 20 adet kahvehane ve bir adet tahmishane[93] olduğu belirtilmektedir[94]. Ancak Siverek'te yoğunlaşmış bir çarşı sistemi ve çarşı etrafında oluşmuş mahallelerde bu sayıdan fazla kahvehane olduğu tahmin edilmektedir. Bunu hem belgelerdeki pek çok kahvehane dükkânının satışa konu olmasından, hem de mahkemeye intikal eden davalardaki kahveci esnafı sayısından çıkarmak mümkün. Bu dönemde kahvecilik hem müşteri açısından hem de çalışanlar açısından bir sektör halini almıştır. Dönem içinde tespit edilen kahveci esnafı sayısı 40'tan fazla olup, içlerinde çok az gayrimüslim kahveci vardır. Kahvecilerin çoğunluğu Müslümandır[95].

Kahvehane ve kumar olgusu çoğu zaman beraber akla gelmektedir. Osmanlı Döneminde kahvehanelerin kapatılmasının siyasi ve devleti ilgilendiren konular dışında, en önemli sebep buralarda uygunsuz işlerin yapılmasıdır. Bu uygunsuzlukların başında da değişik şekillerde kumar oynanması gelmektedir. Siverek'te kahvehanelerde kumar oynanıp oynanmadığını bilmiyoruz. Osmanlı Ceza Kanunnamesi'ne göre kumar yasak olduğu için, bu iş gizlice ve kahve gibi kurumsallaşmış bir işletme yapısı içinde değil, daha çok zaptiye ve müfettişlerin kontrolü dışındaki mekânlarda oynanmış olmalıdır. Nitekim bu konuda Siverek mahkemesine intikal bazı olaylardan zaptiye ve müfettişlerin kahvehanelerde kumar oynatmadıkları, izbe yerlerde oynayanları da suçüstü yakalayarak hapsettirdikleri görülmektedir.

İhtisap memurları ve kısmen zaptiyelerin yerini alan müfettişler, Siverek'te çeşitli mekânlarda kumar oynayanları suçüstü yakalayarak önce hapsettirmişler, daha sonra muhakeme için mahkemeye zorti (jurnal) vermişlerdir. Bu vakalardan birinde; Müfettiş Abdurrahman Efendi, Kör Dayo, Muhammed Ali, Ramazan ve Mustafa adlı kişileri kumar oynarken yakalamıştır. Ancak yakalandıkları mekân ve yer hakkında malumat verilmemektedir. Burasının bir kahvehane olup olmadığına dair bir bilgiye sahip değiliz. Ancak mahkemenin verdiği cezadan buranın bir kumar işletmesi olmadığını anlıyoruz. Ceza Kanunnamesi'nin 242.maddesine göre[96] cezalandırılması istenmelerine rağmen mahkeme, bu dört

---

93 Kahvenin kavurulup dövülerek satıldığı yere tahmis veya tahmishane denmektedir. Pakalın, Tahmishane maddesi, C.3, s. 375

94 D. S. Defa: 6, sene1291/1874.

95 438,440,441,443,444,445 numaralı Siverek Şeri'ye Sicillerinden derlenen kahveci esnafı; Kahveci Kör Beko'nun oğlu Halil, Kahveci Hıdır bin Ahmet, Kahveci İbrahim Çelebi, Kahveci Momo, Kahveci Sülo, Kahveci Ramazan, Kahveci Kazval(?), Kahveci Hacı Nebi, Kahveci Mehmet Selor, Kahveci Hacı Nebi, Kahveci Eyüp, Çermikli Kahveci İbrahim, Kahveci Tillo, Kahveci Selim, Kahveci Ahmet, Kahveci Memo, Kahveci Hazo'nun? oğlu Kado, Kahveci Halil İbrahim Kahveci Nebo, Kahveci Mado, Kahveci İsmail, Kahveci Haso, Kahveci Süleyman, Kahveci Reşo, Kahveci Muso, Kahveci Ali, Kahveci Ramazan, Kahveci Musto, Kahveci Hado, Kahveci Muhammedin oğlu Osman, Kahveci Hacı Tabi, Kahveci Ebu Bekir, Kahveci Bero, Kahveci İbrahim bin Seyyid, Kahveci Eyüp bin Osman, Harputlu Hoca (Kahvehane sahibi), Kahveci Alo.

96 "kumarbazlığa ...edüp bir mahalli mahsusada halkı davet ile oraya kumar oynamak içün celb ve kabul eden ve saraflık suretiyle orada akçe viren şahsa bir aydan altı aya kadar hapse konulur. Ve bir mecidiye altundan elli mecidiye altuna kadar ceza-i nakdi alınur. Ve kumar mahallinde bulunan bil cümle nukud ve eşya canibi miriye zabt olunur." Düstur C. I. Tertip I, s.591 Ceza kanunname-i Hümayunu, Madde 242.

kumarcının müfettiş tarafından yakalanarak hapse gönderildiklerine işaret ederek, bunların kumarbazlığı kendilerine sanat edindiklerinin ve bu işi belli bir mekânda icra ettiklerinin meçhul olduğundan hareketle, bir ay hapis ve her birinden birer mecidiye altın tahsil edilmesi cezasını vermiştir[97].

Bir başka kumar olayında ise, kumar oynanan mekân belirtilmiştir, buna göre kumar oynanan bu yerin muhtemelen gizli bir kahvehane veya boş bir mekân olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, Zaptiye Kol Muavini Muhammed Ali, Kanlı Kuyu civarında vaki su mahzeninde (burası meydan çarşısının biraz dışında Has Bahçe civarında, bugünde aynı adla anılan ve hala kullanılan Kanlı Kuyu ve Ahmet Arif Parkı civarında bir yerdir.) kumarcıların yakalanmasında Gülabi Bey Muhtarı Hamza Eyüp'ten de yardım alınmış ve muhtar bunların kumarcı olduklarını ifade etmiştir. Bu olayda da Ceza Kanunnamesi hükümleri hatırlatılmış, ancak kumar oynanan yerin bu işe tahsis edilmiş bir mekân olmadığı ve bu kişilerin kumarcılığı bir meslek olarak icra etmedikleri için "*bunlardan Siyo ile Ali sabi olup taht-ı teklifte olmadığından ve Ali Halil Balyan ile Sucu Ali mükellef olduklarından birer mecidiye altun ceza-i nakdiye, birer mah müddetle tevkif edilmelerine hükm edilmiştir.*[98]. Kolluk kuvvetlerinin sıkı kontrolüne rağmen bazı kahvecilerin kumar işine bulaştıkları ve ceza aldıklarını da biliyoruz. Bunlardan Menutlu Alo kumar oynattığı için kahveci İsmail'i hapsettirmiştir[99]. Kahveci İsmail hapis cezası aldığına göre, kumar işini muhtemelen kahvehanesinde yapmış olabilir. Siverek'te mahkeme sicillerine konu olan bazı kahvehaneler;

3.1. Çobanoğlu Kahvehanesi

Siverek'te en çok bilinen kahvehane meydan'daki Çobanoğlu Kahvehanesi'dir. Kahvehane tam 8000 kuruşa satılmıştır. Hasan Çelebi Mahallesi sakinlerinden "*Devlet-i âliye tab'asından Ermeni Milletvekili sabık*[100] Muksi Pidros veledi Eylo, çarşıda "*meydan nam mahalde*" Çobanoğlu Çarşısında, Çobanın Hanı ve Sulu Cami'nin vakıf dükkânları ve Paşazade Eyüp Efendi'nin dükkânları ile bitişik, 35. numarada bir bap kahvehanesini Hacı Abdulgafur Ağa bin Hacı Ali'ye 8000 kuruşa satmıştır[101]. 8000 kuruşa satıldığına göre çok işlek bir mevkide ve iyi geliri olan bir işletme olmalıdır.

3.2. Meydan Kahvehanesi

Siverek çarşısındaki ikinci büyük ve değeri yüksek kahve ise, "*Furuncu Hacı Hasan'ın*" büyük ortağı olduğu Meydan Kahvesidir[102]. Buna göre Fırıncı

---

97 S.Ş.S. 441, S: 9, No:145, 19 Şubat 85/3 Mart 1870.

98 S.Ş.S. 441, S: 74, No: 441, 29 T. Evvel 1287/ 10 Şubat 1872.

99 S.Ş.S. 441, S: 66, No: 277.Tarihsiz.

100 Milletvekili tabirinin ilginç bir kullanımı. Buradaki anlamı Ermeni Cemaatinin yerel meclislerdeki (kaza İdare meclisi) temsilcisi anlamında kullanılmıştır. Erken bir dönemde Milletvekili" tabiri şeri'ye sicillerinde kullanıldığını burada görüyoruz.

101 S.Ş.S.440, S: 67, No: 576, 5 Zilhicce 90/24 Ocak 1874.

102 Meydan Kahvehanesi Siverek'in Tarihi mekân devamlılığının en özgün alanıdır. Araştırma döneminde (1850-1900) şehrin merkezindeki çekirdek nokta olma vasfını günümüze kadar yapı olarak değilse de

Hacı Hasan, kahvehanedeki 6 hisseden 4 hissenin sahibidir. Fırıncı Hacı Hasan vefat edince "*Meydan Kahvesi*"ndeki dört hissesi 4000 kuruşa satılmıştır. Buna göre, kahvenin toplam değeri 6000 kuruştur. Bu da kahvenin işlek olduğunu, değerinin normal dükkânların iki-üç katı olduğunu, ya da en az birkaç bab dükkândan oluştuğunu göstermektedir[103]. Meydan Kahvesi'nin bir diğer ortağı Hasan Çelebi Mahallesi sakinlerinden Mustafa bin Yahya'dır. Mustafa'nın kahvedeki hissesi, "*sülüs hisse*" yani 3'te birdir. Hissesinin değeri 2000 kuruştur[104].

3. 3. Yeni Han Sokağı Kahvesi

Şer'iye sicillerinde satışa konu olan bir başka kahvehane de Sitizade Hacı Muhammed bin Hacı Hafız Muhammed'in Yeni Han Sokağındaki kahvehanesidir. Emlak kalemince düzenlenen ve 23, 25, 27 ve 29. sıra numaralarında kayıtlı dört bab kahvehane, bezirhane ve kasap dükkânlarından kendisine ait yarım hisselerini Fırıncı Uso bin Muhammed'i Razi'ye 6300 kuruşa satmıştır. Dört dükkânın toplam fiyatı 12600 kuruş etmektedir. Dükkânların tanesi 3150 kuruşa satılmıştır. Burada bir bab kahvehanenin fiyatı da 3150 kuruştur[105].

Fettahlızade Muhyiddin Ağa bin Hacı Hasan Ağa bin Muhammed Ağa'nın terekesinde Kavaf Çarşısında yemenici dükkânın bitişiğindeki kahvenin değeri 4000 kuruş olarak kaydedilmiştir[106].

4.4. Hacı Mollanın Yüksek Kahvehanesi

Satış hücceti dışında sicillerde yer alan ve şöhreti günümüze kadar gelen meşhur kahvehanelerden birisi de "*Hacı Molanın Yüksek kahvesi*"dir. Haliliye Camisine vakfedilen dükkânlar ile ilgili bir davada adı geçen kahvenin yerini net olarak öğrenmek mümkün. Buna göre;

Çerkeszadelerden (Çerkölar) Hacı Hafız Ali bin Hacı Muhammed bin Hüseyin Ağa'nın oğlu Ahmet Cemil, Amcazadesi İsmail Ağa bin Hafız Abdullah ile Hacı Hafız Ali'nin hayatta iken Haliliye Camisi için vakf ettiği dört dükkânın mülkiyeti konusundaki anlaşmazlıkları mahkemeye intikal etmiştir. Sicil kaydında vakfedilen dükkânlar tanıtılmaktadır. Bu dükkânlardan bir tanesi berber dükkânı olup, yeri şöyle tarif edilmektedir "*...ve kezalik Seraclar Çarşusunda vaki kıbleten Müfti Zülfikar Efendi'nin haremi Fatima binti Hacı Hasan'ının bakkal dükkânı ve şarken Hacı Yusuf Hanı ve Şimalen Hacı Mollanın Yüksek Kahvehanesi ve garben tarik-i am ile mahdud bir bab berber dükkânı...*" Bu tarife göre Hacı Molanın Yüksek Kahvehanesi hala sağlam olarak duran ve çarşıdaki yeri belli olan Hacı Yusuf Hanı'nm doğusu ile tarik-i am denen açık yol arasındadır[107]. Günümüzde de Siverek'te Yüksek Kahve adıyla bir kah-

---

mekân olarak korumuş bir yerdir. İlginç olanı bu mekânın bugün dahi kahvehane olarak kullanılmasıdır. Hatta daha önce çeşme olarak bilinen küçük bir havuzun etrafında çepeçevre beş tane ayrı işletme olan kahvehanelerle çevrili olarak orijinal şehir mekânın devamlılığını göstermesi açısından önemlidir.

103 S.Ş.S.445, S.59, No:96, 21 R. Ahir 1307/15 Aralık 1889.

104 S.Ş.S.445, S: 67, No: 11, 7 C. Evvel 1307 /30 Aralık 1889.

105 S.Ş.S.440, S: 65, No:562, 29 Şevval 89/30 Aralık 1872.

106 S.Ş.S.445, S: 27, No: 53, 25 Zilkade 1306/23 Temmuz 1889.

107 S.Ş.S.445, S: 135, No:109, 29 Şaban 1308/9 Nisan 1891.

vehane bulunmaktadır. Ancak belgelerde geçen Hacı Molanın Yüksek Kahvehanesinin yerinde değil, Kale Boğazı ile şimdiki Kasaplar Çarşısı civarındadır.

4.5. Meyhane

Siverek'te kahvehaneler dışında bir de Meyhaneci Sokağı bulunaktadır. Meyhaneci Sokak, Kilise Mahallesindeki evlerin içinde bir sokaktır. Etrafında Ermeni ve diğer gayrimüslim evleri bulunmaktadır. Bu sokakta satılan bazı evlerin adreslerinden Meyhaneci Sokağın meskûn mahal içinde, ailelerin oturduğu bir sokak ismi olduğu anlaşılmaktadır[108]. Burada bir meyhane olup olmadığını bilmemekle beraber, Müslüman konutlarından ayrı, gayrimüslim evlerinin çevrelediği bir mekân olduğu için, burada bir meyhanenin olma ihtimali vardır. Osmanlı şehirlerinde meyhaneler, gayrimüslimlerin oturduğu mahallelerde veya meskûn mahal dışında, gözlerden uzak yerlerde yer almaktadırlar. Gayrimüslimlerin yoğun olarak bulundukları mahallelerde de dönem dönem meyhanelerin şikâyetlere konu oldukları bilinmektedir[109]. Siverek'te Kilise Mahallesinde oturanların büyük bir kısmı gayrımüslim'dir. Burada bir meyhanenin olması mümkündür. Araştırma döneminde "*Meyhane Zokağı*" ismi dışında, meyhaneye dair herhangi bir bilgi edinemedik. Ancak adının bu sokağa verildiğine göre, burada geçmişte de olsa bir meyhanenin yer aldığını söylemek mümkündür.

---

[108] "Hasan Çelebi Mahallesi sakinlerinden ve Devleti aliye teb'asından Ermeni Milletinden iken bundan akdem vefat eden Abacı Keyö veledi Kirkor veledi sulbi sağir oğulları Kirkor ve sağire kızı Meryem'in tesviye-i umurlarına kıbeli şer'den mensup vasileri olan Kileci Keyo veledi Serkis nam kimesne (Siverek) meclis-i deavisinde ma'kud meclis-i şer'i şerifde mahalle-i mezbure sakinlerinden Zeri'nin oğlu Avanis nam mahzarında mezburetanın nazırı hazır olduğu halde bi'l-vesaya ikrar ve takrir-i kelam edüp, mütevafanın terekesinden olup, mahalle-i merkumede vaki bir taraftan Sevdalı oğlu... ve bir taraftan Kileci Teno ve bir taraftan Zeri'nin oğlu menzilleri ile mahdud emlak kalemince esas defterinde adedi umumi-i emlakin 698.nci numrosunda Meyhaneci Zokağı mevkiinin 6.ncı bab rakamında kıymeti muhareresi 2500 kuruş muharrer olan bir bab mülk menzil ...sağir Kirkor'a ve sağire kızı Meryeme intikal edüp.." S.Ş.S.440, S.17, No:812, 24 Muharrem 1291/13 Mart 1874, S.Ş.S.440, S: 143, No: 992, 21 Şevval 1291/1 Aralık 1874.

[109] Selma Akyazıcı *Özkoçak, Kamusal Alanın Üretim Sürecinde Erken Modern İstanbul Kahvehaneleri*, Osmanlı Kahvehaneleri, Mekân, Sosyalleşme, İktidar, s.22

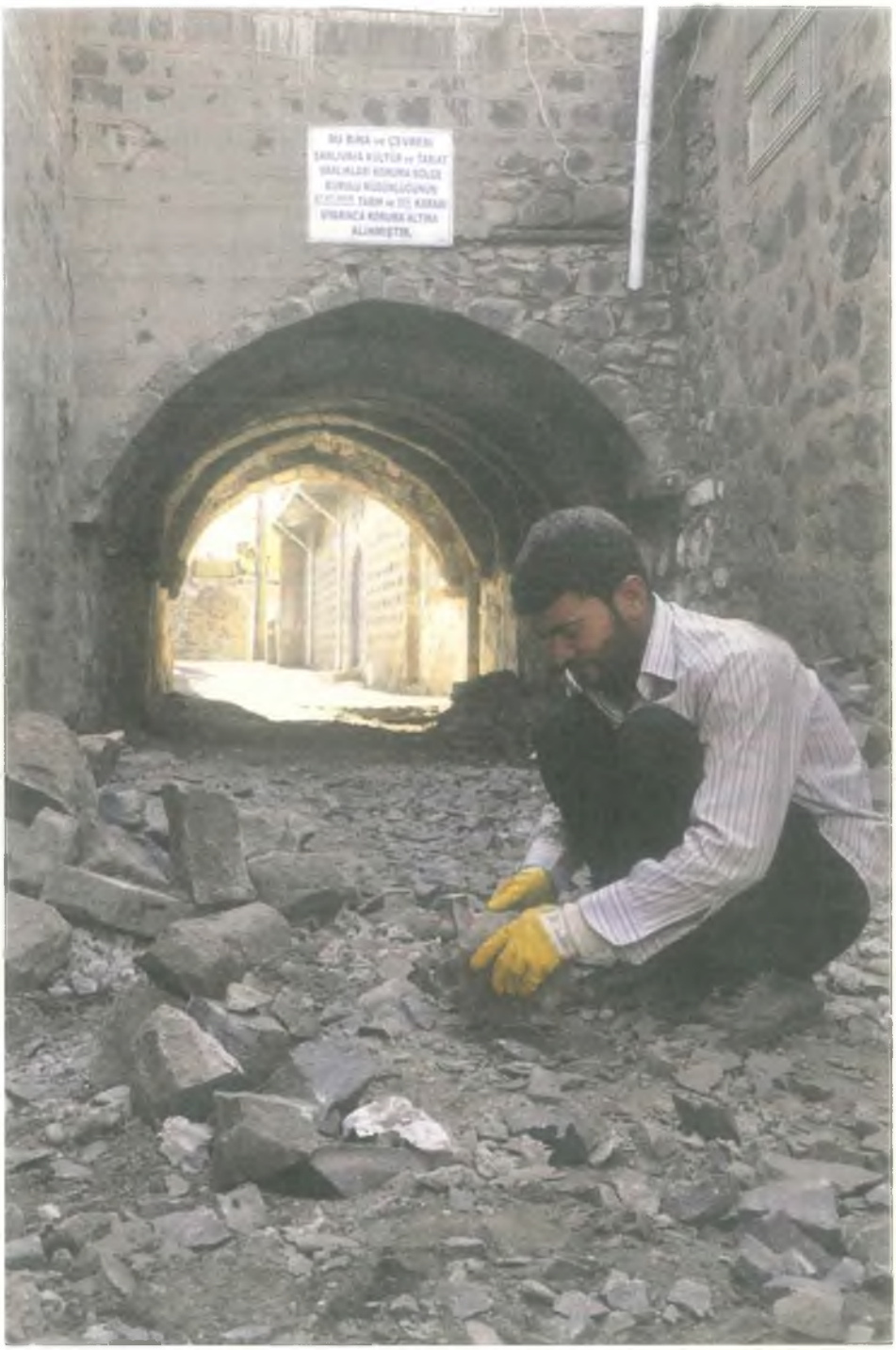

Siverek'te koruma altında restore edilen bir sokak. Foto: Şükrü Dolaş

URFA-HALEP KERVAN YOLU ÜZERİNDE BİR DERBEND: ÇARMELİK DERBENDİ

Mehmet Emin ÜNER*

Bugün adı Büyükhan olan Çarmelik, 150 hanelik bir köydür. Güneydoğu Anadolu bölgesinde Şanlıurfa'nın Bozova ilçesine bağlı olup, Şanlıurfa ile Birecik arasında yer alır. Suriye sınırına yaklaşık 35 km. mesafesindedir. Köy büyükçe bir höyüğün güney yamacında kurulmuş, çevresi –çok yüksek olmasalar da- dağlarla çevrilidir. Osmanlı döneminde ise Çarmelik, Ruha Sancağı'na bağlı Karacurun nahiyesine tabi idi. Çarmelik kalesinin XVII. yüzyılın ilk yarısında işlek bir kale olduğu gerek resmi kayıtlarda ve gerekse seyahatnamelerde görülmektedir.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda meydana gelen sosyal buhranlar devletin iç bünyesini alt üst ederek çiftçi halkın çoğunluğunu oluşturan köy toplumunun etrafa dağılmasına, bu arada derbendcilik ve köprücülük hizmetlerinden sorumlu köylerin boşalmasına sebep olmuştu. Bu sırada Çarmelik derbendi de terkedilmişti. 1693 yılında Çarmelik derbendine konar-göçerler yerleştirildi, derbendin harap olmuş tesisleri de tamir edildi. Konar-göçer cemaatlerden Tacirli oymağı buranın muhafızlığı ile meşgul olmak şartıyla derbendin çevresindeki Kümbet, Mülkveran, Kireştaş, Melkış, Yoğunburc ve Tuzluca köylerine yerleştirildiler. Bu suretle Urfa Halep kervan güzergâhı üzerinde bulunan Çarmelik derbendi yeniden faal bir duruma getirildi.

Bir ülkede ticaretin gelişmesi, yol güvenliğinin sağlanmasına bağlıdır. Bu durum tarihin her döneminde ve her coğrafyada böyleydi ve aynı durum günümüz için de geçerlidir. Devletler için bölgeler arası ve uluslararası ticaret daima önemini korumuştur. Ticaretin kervanlarla yapıldığı devirlerde devlet için hayati önem taşıyan ticaretin güven içinde gerçekleşmesi için kervan yollarının güvenliğini sağlamak birinci derecede önem arz etmekteydi. Bugün nasıl ki güvenli olmayan bölgelere yatırım yapılmıyorsa, dün de yol güvenliğinden emin olunmayan yollarda kervan yürümez, dolayısıyla bölgelerarası ticaret sekteye uğrardı. Bunun için geçmişte her devlet kendine göre bir takım güvenlik önlemleri almışlardı. Osmanlı Devleti de ticaretin gelişmesi için yol güvenliği konusunda bazı teşkilatlar kurmuştu. Bunlardan en etkili olanı ise bugün kısmen jandarma teşkilatına benzeyen "derbend teşkilatı" idi. Bu çalışmada derbend teşkılatından Urfa-Halep kervan yolu üzerinde yer alan Çarmelik derbendini ele alacağız. Ancak Çarmelik derbendine geçmeden önce, geçmişte kalan bu teşkılatın yapısından da kısaca bahsetmek okuyucu açısından faydalı olacaktır.

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

Bilindiği gibi yollar, günümüzde olduğu gibi, tarihin her devresinde gerek ekonomik gerekse sosyal ve askeri açıdan sürekli olarak birinci derecede önemini korumuşlardır. Çünkü savaş zamanlarında orduların savaş alanına sevki, devlet merkezi ile diğer idarî birimler arasında haberleşmenin sağlanması ve nihayet kervanlarla ticarî malın bir yerden başka bir yere taşınması hususu, devletler için her zaman hayati öneme sahip olmuştur. Orduların sevki ve tüccarların mallarını taşımalarında hep karayolu kullanılmıştır. Anadolu kentleri de birbirlerine genellikle kara ticaret yolları ile bağlıydı.

Orduların sevki sırasında ayrıca güvenlik önlemleri alma ihtiyacı olmazdı, ancak kervanlar için durum farklı idi. Çünkü kervanlar eşkıyalar tarafından soyulabilirlerdi. Kervanların sağlıklı bir şekilde işlemeleri için yol güvenliğinin sağlanması gerekiyordu. Anadolu Selçuklularında olduğu gibi Osmanlılarda da bütün ekonomik faaliyet yolların geçtiği yerler ve bu yolların vardığı liman ve şehirlerde toplanmıştı. Her devirde bu yolların güvenliğinin sağlanması ticaretin devamı için son derece önemli idi. Bunun için büyük kervan ve ticaret yolları üzerindeki dağ ve geçit yerlerinde, tüccar ve yolcuları, kervanları barındıran hanlar yapılmış ve karakol niteliği taşıyan derbend tesisleri vücuda getirilmişti. Osmanlı merkezi idaresinin yolların güvenliğini sağlamaya yönelik siyasi tedbirler aldığı biliniyor. Bunun için geliştirdiği sistemlerden biri ve en etkini "derbendcilik" idi.

Osmanlılarda yol güzergâhlarında, özellikle dağlık ve geçit bölgelerinde, tüccarın can ve mal güvenliğini sağlamak için meydana getirilmiş teşkilatlara "derbend", bu teşkilatta görevli olan kimseye de "derbendci" denilirdi[1].

Sosyal birer yapı olan derbend tesisleri dört tarafı duvar ile çevrili küçük bir kale şeklinde olup, yanında han, cami, mektep ile dükkânlar bulunurdu. Bu

[1] Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986, s. 45

görüntüsü ile adeta bir kasaba manzarası veriyordu. Yol ve ticaret güvenliğinin sağlanması için yapılan bu tesisler, genellikle yoların kavşak noktalarına ve merkezi bir durum arz eden yerlere yapılırdı[2]. Osmanlı belgelerine göre bir yerin derbend olabilmesi için "mahûf ve muhâtara olan, kutta-i tarîk ve haramîden hâlî olmayan" yani, korkulu, tehlikeli ve sık sık eşkıya baskınlarına uğrayan yerler olması gerekirdi[3].

İşlek kervan yollarını izleyen tüccarlar han veya kervansaraylarda geceleyebilirlerdi. Han ve kervansarayın bulunmadığı yerlerde üçüncü bir konaklama yerleri olarak zaviyeler bu görevi üstlenmişlerdi. Dervişlerin silahlı gücünün oldukça sınırlı olmalarına rağmen, manevi bakımından saygı duyulduğundan tüccarlar için zaviyeler güvenli barınaklardı[4]. Ancak diğer konaklama yerleri yani hanlar veya kervansaraylar için böyle bir durum söz konusu değildi. Osmanlı teşkilatında bugünkü anlamda polis ve jandarma kuruluşları olmadığı için işlek yollarda bazı köylerin ahalisi devlet idaresi tarafından derbendci olarak görevlendirilirdi. Bu köylüler kendi köylerine yakın olan belirli bir bölgeden sorumlu olan "yarı askerî" bir teşkilat meydana getirirlerdi. Kendi sorumluluk bölgesinde bir kervan soyulursa zararın ödenmesi derbendcilerden talep edilebilirdi. Derbendciler bulundukları bölgenin emniyetini sağladıkları gibi, yolların bakım ve tamir işlerinin yanısıra başka bir görevleri daha vardı. O da bulundukları yerleri şenlendirmekti[5].

Bir yerin derbend olabilmesi için genellikle o yerin kadısı veya herhangi bir kişi tarafından teklif yapılması gerekiyordu. Bundan devlet tarafından yapılan araştırma sonucu burasının derbend olmasına karar alınırsa, yeni kurulan bu derbendin idaresi, teklifi yapan şahsa "iltizam" yoluyla verilirdi. Devlet derbendci seçiminde çok titiz davranırdı. Bunun için bölge kadısı ve nâibinden başka oranın ileri gelenlerinin de derbendci olacak kişiler hakkında "güvenilir" olduklarına dair beyanda bulunmaları gerekirdi. Çünkü derbendcilik görevini yerine getirmeyip sadece derbendci "avantaj"larından faydalanmak için derbendci olmak isteyen kişiler de vardı[6].

---

2 Yusuf Halaçoğlu, XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ankara 1995, s . 174

3 Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı, İstanbul 1967, s. 16

4 Ömer Lütfi Barkan "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri*" Türkler, 9, Ankara 2002, s. 242 vd.

5 Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı, İstanbul 1967, s. 61

6 Yusuf Halaçoğlu, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi içinde, İstanbul 1989, c. 12, s. 449.

Derbendciliğin bütün risklerine –örneğin eşkıyaya maruz kalmak, gasb edilen malların kendilerinden tanzim edilmek- rağmen pek çok köy ahalisi derbendci olmaya çalışırdı. Bunun temel sebebi de bazı vergilerden özellikle "avarız-ı divaniye" ve "tekâlif-i örfiye"den muaf tutulmaları idi[7]. Özellikle XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı coğrafyasında meydana gelen karışıklık ortamında bu tür vergilerden muaf olmak köylüler için çok önemli idi.

Bir derbendin durumuna göre birçok görevli bulunmaktaydı. Bunlardan müstahkem mevki şeklindeki askerî nitelikli derbendlerde "başbuğ", "sağ kol ağası", "bölükbaşı", "sol kol ağası", "zâbitân" ve "nefer"lerden oluşan bir hizmetliler grubu bulunmaktaydı. Askerî kuvvetin bulunmadığı derbendlerde ise "han ağası" veya "derbend ağası[8]", "derbendcibaşı", "derbendci bölükbaşısı" unvanlarını taşıyan kişiler görev yapmaktaydı. Bunlardan derbend ağalığı tabirine XVIII. yüzyıldan itibaren belgelerde rastlanmaktadır. Derbendcibaşı derbendin idaresinden doğrudan doğruya sorumlu olup bu makama derbenddeki derbendciler arasından sözü geçen güvenilir biri tayin edilirdi. Derbendcibaşılar bazan "serdar" olarak da adlandırılmıştır. Bunlardan başka derbend teşkilâtı içinde belli bir ücret veya maaş karşılığı çalışan "beldar"lar ile hıristiyan ahaliden tayin edilmiş derbend ve geçit bekçiliği yapan "martolos"lar da bulunmaktaydı. Ayrıca ücretli derbendci olarak yerli ahali arasından seçilen zaptiye neferi hüviyetinde "pandor"lar vardı[9].

Bir derbendde görev yapan kişilerin sayısı derbendin durumuna göre değişiyordu. Buna göre bir derbendde beş on kişiden başlayıp 100 kişiye kadar derbendci bulunurdu. Bunlar o yerin iktisadî durumuna göre çiftçilik veya hay-

---

7 Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı, İstanbul 1967, s. 50

8 Derbed Ağası Tanzimat'tan sonra karakol komutanı adını almıştır. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1983, c. 1, s. 425

9 Yusuf Halaçoğlu, "Derbend" Türkiye Diyanet Vakfı, *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 1994, c. 9, s.164.

vancılıkla meşgul olurlardı. Hizmetlerine karşılık yukarıda belirtildiği gibi, "örfi vergi"lerden veya bütün vergilerden muaf tutulan derbendciler sahip oldukları toprakta yaptıkları ziraata karşılık "şer'i" bir vergi olan "öşür" verirlerdi. Gayri müslim derbendciler ise sadece "ispençe" ve "cizye" vermekle mükelleftiler[10]. Bu sebeple bazı vergilerden muaf olduklarına dair ellerine "muafnâme" verilirdi. Muafnâmeler her padişah değiştiğinde yenilenirdi[11].

Derbendcilik Askerî ve ticarî yolların emniyetini sağlamakla beraber, halkın güvenliğini sağlamak için köprücü, suyolcu ve derbendci gibi geri hizmet sınıfları da mevcuttu. Bu görevleri yerine getirmek için Osmanlı Devleti'nde binlerce köy, derbendcilik, suyolculuk ve köprücülük hizmetleri ile sorumlu tutulmuştu. Derbendciler bu görevleri yanısıra ihtiyaç halinde yolculara rehber olarak da hizmet verirlerdi. Bölgelerinde yolculardan birinin malı kayb olduğu takdirde kendileri öderlerdi. Bu husus devlet tarafından kendilerine verilen "derbendcilik beratı"nda şart olarak yer alırdı[12].

XVI. ve XVII. yüzyıllarda meydana gelen sosyal buhranlar devletin iç bünyesini alt üst ederek çiftçi halkın çoğunluğunu oluşturan köy toplumunun etrafa dağılmasına, bu arada derbendcilik ve köprücülük hizmetlerinden sorumlu köylerin boşalmasına sebep olmuştur.

XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başında devlet, boşalmış köyleri ziraate açmak ve derbend teşkilatını yeniden yapılandırmak için işe başladı. Derbend ve geçit teşkilatları yeniden canlandırılmak ve bir düzen verilmek istenildiği zaman, bu sefer değişik bir yol izlendi. Derbend ve geçit hizmetine tayin edilen kimseler, arazisi olmayan başıboş halk arasında seçildi. Bu kimseler konar-göçer oymak mensupları oldukları kadar topraklarını kaybetmiş köylülerden de olabilirdi. Bu derbend teşkilatı için yeni bir nizam idi. Bu düzenle konar göçer başıboş kimselerin derbendci tayin edilerek derbendlerde yerleştirilmesi, kendilerine evler inşa edebilmek, ziraat yapabilmek için toprak verilmesi yeni bir iskân politikası ortaya koyuyordu. Her derbend yerinde, kısa zaman sonra birer iskân yeri doğarak köy haline dönüşüyordu[13].

Derbend teşkilatının kısaca tanıtımını yaptıktan sonra şimdi Çarmelik derbendine geçebiliriz. Önce coğrafi konumundan başlayalım. Bugün adı Büyükhan olan Çarmelik, 150 hanelik bir köydür. Güneydoğu Anadolu bölgesinde Şanlıurfa'nın Bozova ilçesine bağlı olup, Şanlıurfa ile Birecik arasında yer alır. Suriye sınırına yaklaşık 35 km. mesafesindedir. Köy büyükçe bir höyü-

---

10 BA, MAD, nr. 7534, s. 233

11 Osmanlı Devleti'nde her padişah değişikliğinde önceki padişah devrine ait beratlar merkeze gönderilip yeni beratlarla değiştirildi. Buna tecdid-i berat (berat yenilenmesi) denilirdi.

12 Yusuf Halaçoğlu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi içinde*, İstanbul 1989, c. 12, s.449

13 Cengiz Orhunlu, Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı, İstanbul 1967, s. 96

ğün güney yamacında kurulmuş, çevresi –çok yüksek olmasalar da- dağlarla çevrilidir.

Osmanlı döneminde Çarmelik, Ruha Sancağı'na bağlı Karacurun nahiyesine tabi idi[14]. Anadolu'nun güneydoğu bölgesi Osmanlı idaresine geçince, Çarmelik bu sancakla birlikte ilk olarak Diyarbekir Eyaleti sınırları içinde kalmış, daha sonra Rakka Eyaletine ve nihayet 1860'larda Haleb'e bağlanmıştır. Çarmelik kalesinin XVII. yüzyılın ilk yarısında işlek bir kale olduğu gerek resmi kayıtlarda[15] ve gerekse seyahatnamelerde görülmektedir. Buraya meşhur seyyah Evliya Çelebi de uğramış ve hakkında malumat vermiştir. Evliya Çelebi Çarmelik hakkında: "Suruc'dan batı tarafına iki saat giderek Çarmelik kalesine geldik. Burası çar melik yani dört hükümdar kalesidir. Hakikaten tarihçiler bu kalenin enasıreden (İran hükümdarlarından) dört kardeş tarafından yapıldığını ve bundan dolayı 'Çar Melik' adını aldığını yazarlar. Bir tepe üzerinde, dört köşe küçük bir kaledir. Fakat o kadar kullanışlı değildir. Dizdar ve askerleri Urfa subaşısı idaresinde olup, yüz haneli kasabası vardır. Camii, mescidleri, hamamı ve birkaç dükkânı var.

Kale, birkaç kere harap olup onarılmıştır. Taş yapıdır. Bir hanı olup, içinde Türkler oturur. Menzil beygirleri, mütevellisi idaresindedir. Havası ve suyu hoştur. Bağ ve bahçesi yoktur"[16] diye yazar.

Evliya Çelebi, Çarmelik için havasının güzel olduğunu ancak bağ ve bahçesinin bulunmadığından bahsetmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, 1970'li yılların başından beri kurumuş olan akarsu, o zamanda yokmuş, ya da bugün kuruduğu gibi o zaman da kurumuş durumdaydı. Malumdur ki suyun olduğu yerde mutlaka bağ ve bahçeler olur.

Evliya Çelebi'nin muhtemelen 1646'da uğradığı Çarmelik derbendinde varlığından bahsettiği yapılardan bugün sadece ikisi mevcuttur. Camii ve han. Bunlardan camii halen kullanılmaktadır. Han ise bundan bundan birkaç yıl öncesine kadar tamamen harabe bir vaziyetteydi. Şu an restore edilmekte ve restorasyon işleri hemen hemen bitmek üzeredir. Burada hanın harap oluşuna bir paragraf açmak gerekir.

---

14 "Karye-i Çarmelik tâbi-i nâhiye-i Karacurun" Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), Tapu Tahrir Defteri, nr. 965, s. 300; Mukata'a-i karye-i Çarmelik tâbi-i nâhiye-i Karacurun der liva-i Ruha., BA, Maliyeden Müdevver Defterler, nr. 9514, s. 27

15 "Dizdar-ı Kal'a-i Çarmelik tâbi-i Ruha. Bundan akdem kal'a-i mezbureye yevmi beş akçe ulufe ile dizdar olan mevsum hidmet-i lazıme olmayub kendu havasında ve daima şirret üzre olub neferâtı kendunden sükran üzer olmayub Rakka Beğlerbeğisi kaimakamı olan Ahmed zide kadruhu arz eylemekle sabıkaya kal'a-i mezburun dizdarı ile olan dört aydan beru ihsar olub mezkura vermeğin recaya arz etmekle maliye tarafından berat-ı şerif verilub mucebince zabtıçün yazılmıştır. Evâul-i Muharrem 1041, BA, Kâmil Kepeci, Divan-ı Hümayun Ruus Kalemi, nr. 263, s. 39.

16 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Sadeleştiren: Tevfik Temelkuran- Necati Aktaş, İstanbul 1986, c. 3-4, s. 118

Orada yaşayan yaşlıların ifadelerine göre; han 1940-50 yıllarına kadar sağlam olarak ayakta idi. Artık kervanlarla ticaret yapılmadığından hanın da eski misafirleri gelmez olmuştur. Böylece han atıl duruma düşmüş ve köylüler tarafından ahır ve samanlık olarak kullanılmıştır. Ancak vakıf malı olarak "kutsal" gördükleri hana zarar vermemişlerdir. Devlet atıl duruma düşen hanın taşlarını sökerek bunlarla köye okul yaptırmış, han da böylece harap duruma düşmüştür.

Hanın fiziki yapısına bakıldığında, han kesme taştan yapılmıştır. Büyük ölçüdeki yan duvarlarından birinin avluya bakan yönünde tonozlu galeriler olduğu kalıntılarından anlaşılmış ve bugün ortaya çıkarılıp yenilenmişlerdir. Giriş portalinden sonra 63.40x65.20 metre ölçüsünde bir avluya girilmektedir. Bu avlunun çevresinde birbirlerine kemerlerle bağlanmış revaklar ve arkasında da yazlık ve kışlık bölümlerden oluştuğu görülmektedir. Bunlarda tamamen yenilenmişlerdir. Ortadaki odalar ortalama 3.50 m. ile 3.58 m. arasında değişen ölçülerdedir. Bu odaları birbirinden ayıran ve kemerin oturduğu ayakların kalınlığı ise ortalama 1.11 m. ile 2.47 m. arasında değişmektedir. Her iki uçtaki köşe odalar ise 5.25 m. ile 5.20 m. arasındadır[17]. Bu büyük odalar genellikle büyük tüccarlar ya da "hatırlı" kişilere tahsis edildiği söylenir.

Kervansarayın tarihçesine gelindiğinde karışıklık başgöstermektedir. Kervansarayın kitabesi mevcut olmadığından yapılış tarihi bilinmiyor. Hal böyle olunca yapılış tarihi hakkında çok farklı değerlendirmeler yapılabilmektedir. Hiçbiri kaynak göstermeden kimi tarihçesini Abbasi Devleti'ne kadar götürmektedir. Kimilerine göre Selçuklu yapısı, bir başkasına göre ise Eyyübiler döneminde kalmadır. Yukarıda bahsedildği gibi buraya uğramış olan Evliya Çelebi ise kervansarayın ne zaman ve kim tarafından yapıldığından söz etmez, sadece kasabada bir han olduğunu yazar.

---

[17] Bülent Üçdağ, "Şanlıurfa İli Bozova İlçesi Çarmelik Kervansarayı I. Etap Kurtarma Kazısı Ve Restorasyonu 2013 Yılı Çalışmaları", 22. Müze Çalışmaları Ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu 14 - 17 Kasım 2013 Adana, Ankara baskı yılı yok s. 33

Bunların dışında mimari yapısından yola çıkılarak kervansarayın tam inşa tarihi tespit edilmese de en azından hangi döneme ait olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Bölgeyi iyi tanıyan Sanat Tarihçisi Cihat Kürkçüoğlu kervansarayın Osmanlı dönemi[18]ne ait olduğu ve eskiden Birecik'ten kalkan kervanların, Çarmelik Kervansarayı'nda konakladıktan sonra Urfa'ya ulaştığını, buradan da Titriş Kervansarayı üzerinden Diyarbakır yönüne doğru gittiğini belirtmektedir[19].

Ancak şimdi kervansarayın inşa tarihi ve banisi hakkında daha net bilgilere sahibiz. Zira buraya uğrayan Evliya Çelebi ile aynı dönemde yaşamış olan Kâtip Çelebi Fezleke adlı eserinde Diyarbekir valisi Dilâver Paşa'dan bahsederken şöyle bir ifade kullanır: "...mezburun Birecik ile Ruha arasında Çarmelik nâm menzilde mükellef bir hanı vardır. Tetimâtı tamam olmamışdı"[20]. Bu ifadeden yola çıkarak kervansarayın Dilâver Paşa tarafından Diyarbekir valiliği döneminde, 1616-1620 yılları arasında inşa edildiği ve dolayısıyla Osmanlı dönemine ait olduğu söylenebilir. Çünkü Dilaver Paşa 1616 ile 1620 yılları arasında üç defa olmak üzere Diyarbekir valiliği yapmıştır[21].

Ticaret kervanlarla yapıldığı dönemlerde büyük ticaret yolları üzerinde hemen her menzillik (yaklaşık 30-40 km.) mesafede bir kervansaray bulunur[22]. Kervanlar, her türlü iklim şartlarında yollarına devam etmek zorundadırlar. Her günün akşamı yorgun olan insanlar emniyet içerisinde uyumak, hayvanları da dinlendirmek durumunda kalırlar. Ayrıca, yolculukta ihtiyaç duyulan her türlü malzemenin de bir şekilde temin edilmesi gerekir. Çoğunluğu vakıflara ait olan bu sosyal tesislerin içerisinde, odun, yağ, arpa, saman, semer, ayakkabı, eyer ve yiyecek gibi yolculukta bir insanın ihtiyaç hissedebileceği zorunlu malzemeler bulundurulurdu. Eğer kervansaray vakıflı ise bütün bu ihtiyaçlar karşılıksız karşılanırdı. Vakfı olmayan kervansaraylarda ise bu temel ihtiyaç malzemeleri küçük bir ücret karşılığında sağlanırdı[23].

Osmanlı döneminde bölgedeki ticari yol güzergahına baktığımızda Çarmelik derbendinin önemli bir konumda olduğu görülmektedir. Zira İran'a gidip gelen kervanların izlediği birkaç yol vardı. Kuzeyden geçen yol Erzurum'dan geçerdi. Güneydoğu Anadolu da ise ana gümrük kapısı Diyarbekir

---

18 "Osmanlı devri kervansaraylarının çoğu işlev olarak açık bir avlu ve kapalı bölümlerden oluşmaktadır. Kare ya da dikdörtgen biçiminde ve revaklı olan bu avlunun çevresindeki mekânlar çoğunlukla iki katlı olarak inşa edilmiştir. Yolcuların kaldığı bölümde peykeler ve ocaklar bulunmakta, avlunun çevresinde ahırlar, depolar, yönetim birimleri vb. yer almaktadır" Şebnem Akalın "Kervansaray" DİA, Ankara 2002, c. 25, s. 299.

19 A. Cihat Kürkçüoğlu vd. *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Ankara 2002, s. 78

20 Kâtip Çelebi Fezleke, İstanbul 1286, c. 2, s. 31

21 M. Tayyib Gökbilgin, "*Dilâver Paşa*", Millî Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1963, c. 3, s. 587.

22 Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Ankara 1965, s. 93

23 Ziya Kazıcı, İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, İstanbul 1999 s.309

idi[24]. Buradan Urfa üzerinden Haleb'e kadar uzanırdı. Keza Musul tarafından gelen kervan yolu yine Urfa üzerinden Haleb'e ulaşırdı. Haleb'den İran'a gidip gelen tüccarlar Güneydoğu Anadolu'dan geçen ticarî trafiği hayli yoğunlaştırırlardı[25]. Çarmelik derbendi de bu yoğun ticarî güzergâh üzerinde bulunmasından dolayı tüccarların emniyeti açısından önemli bir konumda idi. Yine o devirlerde Fırat üzerinde Birecik'ten Basra'ya kadar nehir gemileri ve keleklerle gidiş geliş ve mal nakliyatı yapılıyordu[26]. Anadolu'nun çeşitli yerlerinden tüccarlar mallarını Birecik İskelesi'ne deve kervanları ile taşır, buradan gemilerle Basra'ya ulaştırırlardı. Aynı şekilde Basra'dan Birecik İskelesine gelen mallar deve kervanları ile Haleb, İskenderun, Urfa ve diğer bölgelere gönderilirdi[27]. Haliyle Urfa tarafına gidecek olan kervanların takip edeceği güzergahın bir kısmının emniyetinin sağlanması yine Çarmelik derbendinin sorumluluğunda idi.

Kervanların olduğu yerde soygunlardan bahsetmemek olmaz. Burada dikkati çeken bir husus, soygunların konar-göçerler tarafından yapıldığı görülüyor. Bu yörelerdeki konar-göçerler için soygun, koyunlarının bir kısım salgında kırıldığı ya da kışlaktaki tarlalarında ürünleri kuraklıkta yandığı zamanlarda başvurdukları bir gelir kaynağı idi. Veyahutta soygun tehdidi bazı aşiretlerce denetimi altındaki bölgeden geçen kervanlardan haraç almak için kullanılırdı. Bu anlamda 1574 tarihinde Urfa kadısı, Mardin'den Haleb'e gitmekte olan bir kervanın soyguncuların hücumuna uğradığını, devletin merkezi, İstanbul'a bildirmiştir[28].

Evliya Çelebi'nin uğramasından yaklaşık elli sene sonra yani XVII. yüzyılın sonlarında Çarmelik derbendinin tesisleri harap olmuş, derbendlik işlemez olmuştu. Buranın ahalisinden olan Kasuy ve Mersavi cemaatleri ise sadece burada bulunan camiinin hizmetlerini yapıyor, menzil beygirleri ve hanın tamir işlerine yardım ediyorlardı. Ancak derbendlik görevleri yoktu. Yine söz konusu yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nde konar-göçerleri derbend ve geçit yerle-

---

24 XVI.yüzyıhn ikinci yarısında Diyarbekir gümrüğü mukataasını ellerinde tutan mültezimler çok güçlü kişilerdi. Gümrük mukataasını ve diğer çeşitli mukataaları için alan iltizamın nazırı aynı zamanda Urfa Sancakbeyi idi. Aynı yıllarda sancak beyinin kardeşi de söz konusu mukataaların emini idi. İstanbul'a gönderdikleri raporda iki kardeş Diyarbekir'de gümrük vergisi ödemleri gerekirken bu kentten geçmekten ve dolayısiyle vergi vermekten kaçınan tüccarların yolculuğa başladıkları ve ulaşacakları kentlerin adlarını belirtmişlerdir. BA, Mühimme Defteri, nr. 27, s. 400

25 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, İstanbul 2000, s. 64.

26 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Sadeleştiren: Tevfik Temelkuran- Necati Aktaş, İstanbul 1986, c. 3, s. 116. Aynı zamanda Birecik'ten Bağdat taraflarına da ticaret yapılıyordu. Geniş bilgi için bakınız: İlhan Şahin, "1638 Bağdad Seferinde Zahire Nakline Memur Edilen Yeni-İl ve Haleb Türkmenleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İstanbul 1980-81, Sayı 33, s. 27 vd.

27 Cengiz Orhonlu-T. Işıklar, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1962-63, Sayı 18, s. 77 vd.

28 Saldırıya uğrayanlardan Mardinli bir tüccar daha sonra kendisinden çalınan malları bulmuş ve bu konuda bilgi vermiştir. Bunun üzerine Diyarbekir valisi suç ortaklığı yaptığı öne sürülen iki kişinin tutuklanmasını emretti. Bunlardan biri tutuklandı, diğeri ise İstanbul'a kaçmayı başardı. Fakat bu arada işlediği suçlar da başkente bildirilmişti. Yalnız soygun yapmakla değil, başka soyguncular yardım etmek ve onları suça teşvik etmekle de suçlanıyordu. İstanbul'da tutuklanıp Diyarbekir'e gönderilmesinden sonraki yargılama safhaları hakkındaki kayıtlar elimizde olmadığından dolayı takip edemiyoruz. BA, Mühimme Defteri, nr. 22, s. 288. Daha başka örnekler için bakınız: Mehmet Emin Üner, Aşiret, Eşkıya ve Devlet, İstanbul 2009.

rine yerleştirmek fikri daha geniş bir şekilde uygulandı[29]. Yer yer dağılmış olan derbendcilerin yerine onlardan yararlanma yoluna gidildi. Bu uygulama sırasında 1693 yılında diğer birçok yerle[30] birlikte Urfa ile Birecik arasında bulunan Çarmelik derbendine de konar-göçerler yerleştirildi. Bu sırada Çarmelik derbendinin harap olmuş tesisleri de tamir edildi. Konar-göçer cemaatlerden Tacirli oymağı buranın muhafızlığı ile meşgul olmak şartıyla iskân edildi. Tacirli oymağı derbendin çevresindeki Kümbet, Mülkveran, Kireştaş, Melkış, Yoğunburc ve Tuzluca köylerine yerleştirildiler. Bu suretle Urfa Halep kervan güzergâhı üzerinde bulunan Çarmelik derbendi yeniden faal bir duruma getirildi ve böylece hem bölgenin emniyeti sağlanmış hem de söz konusu köyler tekrar ziraate açılmış oldu.

Sonuç olarak; Çarmelik derbendi önemli bir ticaret yolu üzerinde olduğundan dolayı devlet burayı ihmal etmemiş, her zaman fonksiyonel bir durumda tutmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Çarmelik derbendinin ne zaman kurulduğu hakkında bilgiye sahip değiliz, nasıl ki hanın yapılış tarihine sahip olmadığımız gibi. Bunların bir az daha araştırmaya ve gün ışığına çıkarmaya ihtiyacı olduğu ortaya çıkmaktadır. Derbendin bilinen tarihi 1691'de Osmanlı Devleti'nin başlattığı bir iskân politikası sırasında, 1693 yılında burayı da yeniden fonksiyonel hale getirmek için Tacirli oymağını yerleştirmekle başlamaktadır. Ancak bundan yaklaşık elli yıl önce buraya uğrayan Evliya Çelebi her ne kadar derbend adını telaffuz etmese de kaleden ve kalede oturan Türkmenlerden ve kervansaraydan bahsetmesi o tarihte buranın derbend olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Devlet Çarmelik derbendine yerleştirdiği Tacirli oymağına yol ve çevre güvenliğinin sağlanması karşılığında birçok köyün gelirin de kendilerine tahsis etmiştir. Çarmelik derbendine yerleştirilen oymağın yerlerini uzun süre terk etmedikleri ve görevi devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Hatta bunlardan bir kısmının günümüzde de burada yaşadıkları görülmektedir.

---

29 Selahattin Çetintürk, "Osmanlı İmparatorluğunda Yörük Sınıfı Hukuki Statüleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 1943, Sayı 2, s. 13

30 Bu yerler arasında Ayas ile Berendi arasında bulunan Kurtkulağı ve Kırşehir sancağında Kızılırmak üzerindeki Kesikköprü derbendlerini zikredebiliriz. Bakınız: Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı, İstanbul 1967, s. 99

KAYNAKÇA

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), Tapu Tahrir Defteri, nr. 965.
- BA, Kâmil Kepeci, Divan-ı Hümayun Ruus Kalemi, nr. 263.
- BA, Maliyeden Müdevver Defterler, nr. 9514, 7534.
- BA, Mühimme Defteri, nr. 22, 27
- AKALIN, Şebnem, "Kervansaray", *DİA*, Ankara 2002, c. 25.
- BARKAN, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri" *Türkler, 9*, Ankara 2002, s. 242 vd.
- ÇETİNTÜRK, Selahattin, "Osmanlı İmparatorluğunda Yörük Sınıfı Hukuki Statüleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 1943, Sayı 2.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* Sadeleştiren: Tevfik Temelkuran- Necati Aktaş, İstanbul 1986, c. 3-4.
- FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, İstanbul 2000.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Dilâver Paşa", Millî Eğitim Bakanlığı, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1963, c. 3, s. 587
- HALAÇOĞLU, Yusuf, "Derbend" *Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi (DİA),* Ankara 1994, c. 9.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1995.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi İçinde*, İstanbul 1989, c. 12.
- Kâtip Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1286, c. 2
- KAZICI, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1999.
- KÜRKÇÜOĞLU, A. Cihat vd., *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Ankara 2002.
- ORHONLU, Cengiz- T. IŞIKLAR, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* İstanbul 1962-63, Sayı 18.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, İstanbul 1967.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, c. 1.
- SERTOĞLU, Mithat, *Osmanlı Tarih Lâgatı*, İstanbul 1986.
- ŞAHİN, İlhan, "1638 Bağdad Seferinde Zahire Nakline Memur Edilen Yeni-İl ve Haleb Türkmenleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1980-81, Sayı 33.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ankara 1965.
- ÜÇDAĞ, Bülent, "Şanlıurfa İli Bozova İlçesi Çarmelik Kervansarayı I. Etap Kurtarma Kazısı Ve Restorasyonu 2013 Yılı Çalışmaları", 22. Müze Çalışmaları Ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu 14- 17 Kasım 2013 Adana, Ankara baskı yılı yok.
- ÜNER, Mehmet Emin, Aşiret, *Eşkıya ve Devlet*, İstanbul 2009.
- XVII. Yüzyılda Osmanlı İskân Politikasının Bir Örneği: Urfa Yöresine Yerleştirilen Aşiretler, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 159, Kasım-Aralık 2005.

II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE (1876-1909) URFA'DA SOSYO-MEKÂNSAL DEĞİŞİMLER[1]

İsmail ASOĞLU*

Özet

Bu çalışmada, II. Abdülhamid Devri'ndeki modernleşme sürecinde, Urfa kazasında yaşanan çevresel değişimle birlikte toplumsal alanda gözlenen dönüşümler ele alınmıştır. XIX. yüzyılda Batı kökenli modernleşme teşebbüsleri, Osmanlı kamusalında birtakım değişiklikleri zorunlu kılmıştı. En görünür haliyle dönüşüm, İstanbul'dan taşraya doğru yayılmış, Urfa kazası da bu değişimin yaşandığı yerlerden biri olmuştu. Tanzimat ve Islahat Fermanları, uygulama alanı bulduğu her kazada yeni kamusal alanlar yaratmıştı. I. ve II. Meşrutiyet ile beraber tebaadan, vatandaş kimliğine doğru, halkın siyasal hayata katılımı toplumsal ilişkileri etkilemiş, yeni siyasal çevrelerin oluşumuna zemin hazırlamıştı. Özellikle Islahat Fermanı ile kaza yönetimlerinde gayrimüslim unsurların etkinliği artarken, 1876'da ise neredeyse tüm devlet kademelerinde gayrimüslimler yer alabilmişti. Bu durum Müslüman – gayrimüslim halk arasındaki geleneksel münasebetleri de etkilemişti. Yaşanan bu süreçte diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Urfa, siyasal partilerin kulüp ve cemiyet üyelerinden oluşan yeni bir gruplaşma şekline tanık olmuştu. Böylece İttihat ve Terakki, Hınçakyan, Taşnaksütyun gibi parti şubeleri, kaza yönetiminde söz sahibi olmak isteyen Müslüman ve gayrimüslim seçkinlerin uğrak yeri haline gelmişti.

Modernleşme ile birlikte, kentsel yapı unsurları; hastaneler, fabrikalar, eczaneler, belirli meslek gruplarına ait bürolar, siyasi partilerin kulüp ve cemiyet yapıları, ithal dönüşümün Urfa'daki belirgin işaretleriydi. Ayrıca gayrimüslimler lehine; Protestan, Katolik misyonerlerin yardımlarıyla inşa edilen mabet, eğitim ve endüstri kuruşlarının bir arada bulunduğu yapılar, dönüşümün gayrimüslimler lehine göstergeleriydi.

Tanzimat dönemi olarak adlandırılan 1839-1876 yılları arasında, merkezi iktidarın paylaşıldığı devlet mekanizması genişlerken, hukuk, vergi sistemi, eğitim gibi toplumsal sahadaki dönüşüm ve Avrupa ülkeleriyle ile artan münasebetler,[2] XIX. yüzyıl boyunca, Osmanlı Devleti'nde daha öncesinde görülmemiş şiddetli bir şehirleşme ve toplumsal değişim sağladı.[3] Osmanlı'nın tüm şehirleri bu aşamadan etkilenerek, coğrafi konumlarına göre fiziki değişime dâhil olmuşlardı. En görünür haliyle dönüşüm, İstanbul'dan taşraya doğru yayıldı ve Urfa kazası da bu değişimin yaşandığı yerlerden biri oldu. 1876'da I. Meşrutiyet'in İlânı ile başlayan II. Abdülhamid iktidarından, 1908 Jön Türk Devrimine kadar

* Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi.

1 Bu çalışma I. Uluslararası Harran ve Çevresi Arkeoloji ve Tarih Sempozyumu'nda (3-5 Kasım 2017) bildiri olarak sunulmuştur.

2 Göksun Akyürek, *Bilgiyi Yeniden İnşaa Etmek - Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar,* Ankara, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, s.1.

3 Eksertzoglou, , s. 47.

geçen sürede yeni binalar[4] ve çevresel değişim Urfa'da farklı bir döneme girildiğinin göstergeleriydi. Kaza yeni bir teşekkül evresinden geçmekteydi. İdari meclislerde Müslümanların yanı sıra gayrimüslim temsilcilerin bulunmasıyla seçim usulünün uygulanması[5] gayrimüslim tebaanın şehrin yönetiminde etkinliğini arttırmıştı. Osmanlı Urfa'sının tarihsel açıdan kozmopolit şehir hayatı; Müslüman, Ermeni, Süryani, Yahudi mukimlerin Osmanlı idaresinde, şehir ekonomisinde ve imparatorluğun modernleşme sürecindeki değişimde diğer Osmanlı şehirlerininkine benzeyen bir süreç geçirmişti.[6] Kent iskânın belirleyici öğeleri; kale, cami, kilise, medrese, külliye, han, hamam, çarşı-pazar, mahalle, sokak ve diğer sivil mimarî yapılarda,[7] yeni yönetim biçiminin yarattığı atmosfer ile de küllî bir dönüşüm, kazanın çehresine yansımaya başlamıştı.

XIX. yüzyılda Urfa'nın idarî alandaki ilk ciddi dönüşümü Halep Vilâyetine bağlanmasıyla olmuştu. Fırka-i Islâhiye amacıyla H. 1282 evâhirinde (M. 1866-67) yeni bir vilâyet teşkili için Halep'e gelen Ahmet Cevdet Paşa, Halep Vilâyetinin; Halep, Payas, Adana, Kozan, Maraş, Urfa ile Zor sancakları olarak yedi bölgeye taksim edildiğini aktarmaktaydı.[8] Bu sıralar Urfa'ya gelemeyen Ahmet Cevdet Paşa, bir talimat-ı mahsusa ile Urfa'nın teşkilatlanmasını icrâ eylemiş, Meclis-i İdâre-i Vilâyet ile Divân-ı Temyiz'i teşkil ederek vilâyetin teşkilatlanmasını tamamlamıştı.[9] Urfa'nın toplumsal ve inşa edilmiş bir çevre olarak, farklı bir örgütlenmeye geçişi de işte bu tarihten itibaren hız kazanmıştı.[10] Devlet ve toplum için bir siyasi reformlar çağı olan bu yüzyıldaki modern şehirleşme faaliyetleri,[11] Urfa'nın çevresel değişimine ilaveten toplumsal yaşamını da etkilemişti. Yüzyılın ikinci yarısından, Birinci Dünya Savaşı'na, hükümet daireleri, mabetler, sağlık yapıları ve mektep binalarına kadar birçok yapıda bu farklılaşmanın izleri görülüyordu. Bu yeniden yapılanma teşebbüsleri, farklı kamusal alanlar yaratmasının yanı sıra, toplumsal ilişkilere de yeni bir boyut kazandırmıştı. Aslında bu teşebbüsler, Tanzimat sürecindeki devletin, farklılaşan ve artan kentsel mekândaki kamusallık pratiklerinin birer yansımasıydı.[12]

---

4 Eksertzoglou, s. 76.

5 Nilüfer Hatemi, "Osmanlı'nın Son Dönemine Kısa Bir Bakış: III. Selim'den İstanbul'un İşgaline", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları,* İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s.20.

6 Amy Mills, *Hafızanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik,* İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 35.

7 Yunus Koç, "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografi (XV. ve XVIII. Yüzyıllar)", *TALİD,* C. 3, S. 6, (2005), s. 163.

8 Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39,* (Yay: Cavid Baysun), Ankara, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 202., Ahmet Cevdet Paşa'nın kazaskerlik pâyesi **13 Ocak 1866'da** vezârete çevrildikten sonra Paşa, Maraş, Urfa, Zor sancakları ve Adana eyaletinin birleştirilmesiyle oluşturulan Halep valiliğine tayin edildi; iki yıl süren bu görevi sırasında yeni valiliğin teşkilâtlanmasını gerçekleştirdi.,Yusuf Halaçoğlu, M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA,* c. 7, s. 444.

9 Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 19.

10 Sevilay Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim,* 1. Baskı, İstabul, İletişim Yayınları, 2008, s. 9.

11 Kaygalak, s. 169.

12 Akyürek, s. 112.

İdari dönüşümde Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olarak kabul edilen Kanûn-i Esâsî'nin ilan edilmesi Urfa için de önemli aşamalardan biri olmuştu. 23 Aralık 1876'da Kanûn-i Esâsî'nin ilanından bir gün sonra, Urfa'nın her sınıf ahalisinden ekâbir hükümet konağına davet edilmiş,[13] tebrik amacıyla bir bildiri hazırlanmıştı. Ulemâ, asker, idareci, gayrimüslim ruhani reisler ve toplumda nüfus sahibi diğer orta kademeli liderlerin mühürlerini barındıran metinde[14] kaza seçkinlerinin ortak tavrını yansıtan ifadeler yer almaktaydı. Kanûn-i Esâsî'nin müjdeli bir haber olarak telâkki edildiği bildiri metninde; *cümlemiz huzurunda saygı ve hürmetle kırâ'at olundu...* İfadesiyle kaza ahalisi olarak Bâb-ı 'Ali'nin yeni idare tarzına karşı kuvvetli desteğin mesajı verilmekteydi. II. Abdülhamid'e övgülerle devam eden yazının en dikkat çekici kısmı ise; bir *devr-i hürriyet ve necâta ulaşıldığından*[15] dolayı duyulan memnuniyetin kazanın tüm ekâbiri tarafından dile getirilmesiydi.

1868'de Teşkilât-ı Vilâyet Nizâmnâmesinin yürürlüğe girmesiyle birlikte, vilâyet ve livâ merkezlerinde kamu yöneticilerinin işlerini yürüteceği hükümet binalarının yapım ve tadilatlarının yanısıra[16] 1869 Maarif Nizâmnâmesi[17] ile eğitimdeki dönüşüm, Urfa için az da olsa bir hareketlenme sağlamıştı. Urfa'da eğitimin modernleşmesi bakımından dönüm noktası sayılan ve eğitim programının yeniden düzenlenmesini öngören bu nizâmnâme özellikle taşra vilâyetlerindeki kurumların nasıl işleyeceğine dair hükümleri içermekteydi.[18] Nizâmnâmenin ilânıyla birlikte modern anlamda ilkokullar Urfa'da tesis edilmeye başlamıştı. Halep Vilâyet Salnamelerine göre, H. 1285 (M. 1868) ile H. 1326 (M. 1908) arasında bu ilkokullar varlığını koruyarak devam etmişlerdi.[19] Yine bu yönde Urfa'da bir rüştiye mektebi ihtiyacı, şehrin ileri gelenlerini bir araya getirmişti. Müderrisler, azalar, tüccarlar, imamlar, muhtarlar, mahkeme reisleri, Müslim-gayrimüslim kimselerin müştereken, mutasarrıf Şibli Paşa'nın da yoğun çabalarıyla bir rüştiye mektebi yapımına girişilmiş, eski mahkeme binası olarak kullanılan yerin tadilatıyla burasının rüştiye mektebi olarak kullanılması öngörülmüştü.[20]

Eğitimdeki yapılaşma ve uygulamalara rağmen Urfa'nın bu konudaki başarısı, rüştiye muallimi İhsan Şerif Saru'nun Müslüman ve gayrimüslim mekteplerini karşılaştırarak kaleme aldığı 1899 tarihli lâyiha suretinden anlaşılmaktaydı. Saru'ya göre; mektebin 50 öğrencinden 20'si zabıtanın, geriye kalan 30'u ise

---

13 BOA, Y.EE: 70/52.

14 Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, İstanbul,Küre Yayıncılık, 2013, s.116.

15 BOA, Y.EE: 70/52.

16 **Alidost Ertuğrul, "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri"** *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* C. 7, S. 13, (2009), s. 297.

17 Düstur Tertib 1, C. 2, s. 184 - 219.

18 Burcu Özgüven, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğunda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları,* İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 48.

19 Şehnaz Öztürk, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa'da Eğitim*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006, s. 36.

20 BOA, ŞD: 2212/18/11.

yerli ahali evlatlarındandı. Livânın nüfûs-ı umûmiyesine oranla 1.500 küsur nüfusta bir nüfus isabet etmekteydi. Bunların içerisinde ahalinin ileri gelenlerinden birinin çocuğu dahi bulunmamakta, ayrıca mektep muallimlerinin maaşları ödenemediğinden idadî kapanma tehlikesi içerisindeydi. Ona göre sürecin Ermeni mektepleri tarafındaki seyri ise tamamen farklıydı. İhsan Şerif Saru'nun gözlemlerine göre;

Her gün her saat neşv ü nemâ halinde bulunan dimağları kim biliyor? Her gün her câminin avlusunda kırk elli Müslüman etfalin ve hatta yirmi otuz yaşlarındaki heriflerin çelik çomak oyunuyla meşgul oldukları meşhûd olunurken Ermenilerden bir çocuk bile sokaklarda görünmüyor. Burada tüm sanayi onların elinde bulunuyor. İslam'dan bir ekmekçi dahi bulunmuyor.[21]

II. Abdülhamid Devri'nin eğitimdeki en temel sorunu paraydı. Yerel yönetimlerin gelirlerinin bir kısmı maarif hissesine katkıda bulunmaları gerektiği halde, genellikle bu paralar gelemediğinden okullar inşa edilemiyor, öğretmen maaşları ödenemiyordu.[22] Urfa ibtidai mektebi muallimleri tarafından Bâb-ı 'Ali'ye gönderilen telgraf, eğitim konusundaki mücadelede çekilen zorlukları özetlemekteydi:

Maaşatımıza yağmurun yağması karşılık tutulmuş idi. Kuraklık hasebiyle üç aydır maaş alamıyoruz. Çoluğumuz çocuğumuzla aç kalıyoruz. Dilenerek toplayabildiğimiz parayı keyfiyeti halîfe-i mukaddesemizi haberdar içûn telgraf ücreti verdik, ferman.[23]

1905 tarihinde Urfa'da açılacak bir sanayi mektebi için Dersaadet Sanayi Mektebinden iki usta istenmişti. Sanayi mektebi bir komisyon marifetiyle yönetilmekteydi. Tüm bu çabalar Osmanlı eğitim sisteminin modernleştirilmesi amacıyla 1867'de Fransız Eğitim Bakanı Victor Dury'e hazırlatılan projeye dayanmaktaydı.[24] 1906 senesine gelindiğinde 80 bin guruş karşılığında mükemmel bir Sanayi mektebi kuşat edildi. Mevcut iki mektep tamir edildiği gibi liva mülhakatında da bir hayli mekâtib inşa olduğu dönemin yazışmalarından anlaşılmaktadır.[25]

---

21 BOA, MF.MKT: 477/57.

22 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, İstanbul, Doğan Kitap, 2014, s. 121.

23 BOA, MF.MKT: 477/57.

24 Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu, "II. Meşrutiyet Yıllarında Urfa'da Cemiyetler ve Kulüpler" *Osmanlı Urfası*, C.1, Urfa Okulu Yayınları, 2017, s. 323.

25 BOA, DH.MKT: 1055/61.

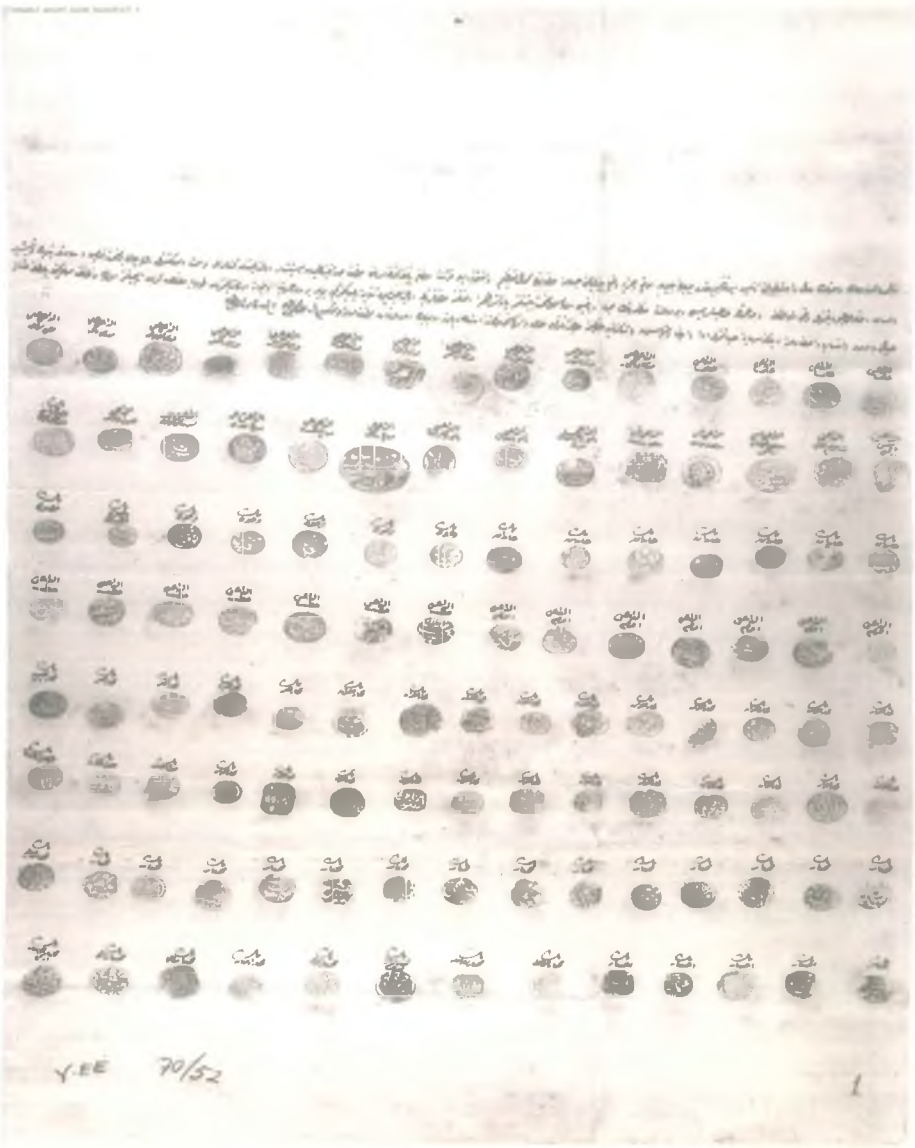

Y.EE.00070

1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslim Osmanlıların yapı faaliyetlerine büyük oranda serbestlik tanınmıştı. Fermanın 11. 13. ve 14. maddeleri, Osmanlı Devleti topraklarında gayrimüslimlere ait yapıları tamir ve inşa etme konusundaki bürokratik engelleri kaldırmıştı.[26] Bu tarihten itibaren Urfa'da özellikle kilise tamir ve inşaatı hız kazanmıştı. 1864 yılında inşa edilmiş Protestan şapeli, cemaatin takriben 800 kişiye ulaşmasıyla yeterli gelmeyince 1875 yılında genişletilmiş, büyük bir kilise ise ancak II. Abdülhamid zamanında tesis edilebilmişti.[27] Yine Urfa'daki Meryem Ana Kilisesi'nin[28] harap haldeki durumu için 1898'de Ermeni Patrikliğinin bir dilekçesiyle tamirine ruhsat talebi, kilise tamiri

[26] Kenan Sağ, "Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 93-95.

[27] Kieser, s. 139.

[28] Nam-ı diğer Kebir Kenisâ. Günümüzde Selahaddin Eyyubi Camii olarak tesmiye olunur.

konusundaki teşebbüslerden bir diğeri olmuştu.[29] XX. yüzyılın başlarında şehirdeki gayrimüslimlerin eğitim yapılaşması daha çok mevcut eğitim kurumlarına eklemeler yapmak suretiyle vuku bulmuştu. 1901'de Protestan cemaatine ait mektebe ekleme yapılmak istenmesi,[30] 1903'te Fransisken rahibelerinin Bey Kapısındaki mektebin üst katına dershane oda inşası teşebbüsü,[31] dönem itibariyle yeni bir bina inşa etmektense, var olan yapılara ilavenin daha çok tercih edildiğini gösteriyor. 1903'te Fransisken rahibelerinin mesken, mabet ve mektep olarak kullandıkları Bey Kapısı'ndaki yapıya ekleme yapmaları, yerel yönetim tarafından merkeze bildirilerek ruhsat konusunda yapılması gerekenler danışılmış,[32] bir mahsur görülmeyerek ruhsat verilmesinin uygun olacağı Bab-ı 'Ali tarafından bildirilmişti.[33] Yine Keldanî cemaatine mahsus, Nimetullah mahallesi'nde, on altı yıldır ruhsatsız kilise olarak kullanılan evin,[34] kilise ruhsatı başvurusunun kabul edilmesi, Keldanî cemaatine ayinlerini güvenli bir mekân içerisinde yapabilme özgürlüğü sağlamıştı.

---

29 BOA, BEO: 1189/89137.
30 BOA, DH.TMIK.M: 101.38.
31 BOA, BEO: 2155.161566.2.1.
32 BOA, BEO: 2155.161566.
33 BOA, İ. AZN: 56.29.
34 BOA, İ.AZN: 13.20. (1913) Mülk ev İlyas Efendi tarafından Keldanî cemaatine bağışlanmış olup, 10 bin guruş kıymeti değerindedir. 1897'de Keldani cemaati murahhası Hori Yusuf Efendi tarafından tesviye olunmuştur. Çıkıntısıyla beraber 42 zira' tul, ve 36 zira' 'arz ve zeminden sakfına kadar sekiz zira' sekiz parmak irtifaında, koridor kısmı zeminden sakfına kadar 6 zira' sekiz parmak olarak kargir bir hanedir. 7 aded oda ve 8 kapı ve 12 pencere ve üst katında 2 oda ile 2 kapı ve 5 pencere bulunmaktadır.

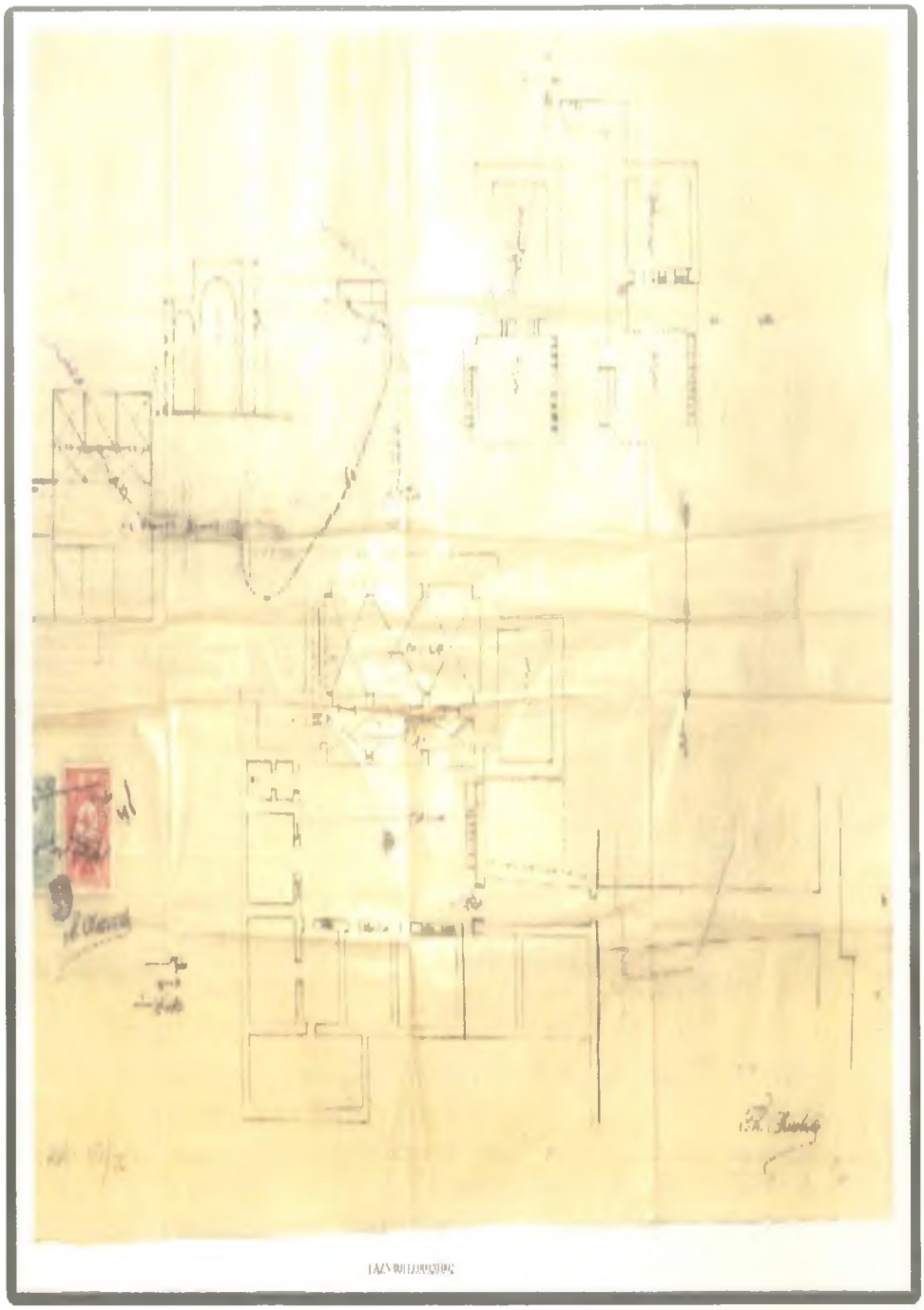

Nimetullah Mahallesindeki Keldani Kilisesi Planı

Hastaneler Urfa'daki yeniden yapılanma örnekleri arasında ayrı bir yer tutar. Bu konuda Zükûr ve İnâs Gurebâ Hastanesi[35] Urfa'daki yapılaşmanın en güzel mimari örnekleri arasındadır. Bu yapı, II. Abdülhamid Dönemi Urfa anlatımlarının simgelerinden biridir. Osmanlı Arşivlerindeki planı üzerinde *Christidis* imzası bulunan yapının planına göre hastane 18 bölümden oluşmaktaydı. Hastane Sultan II. Abdülhamid'in emriyle 1903'te Urfa Mutasarrıfı Ethem Paşa tarafından yaptırılmıştı. Süreç içerisinde Hamidiye Hastanesi, Gureba Hastanesi, Millet Hastanesi olarak tesmiye olunan hastanenin bir ara "Zükur ve İnas Hastanesi" olarak adlandırıldığı düşünülmektedir.[36]

Hastane, bugünkü şehitlik semtinin güney-batısına kesme taşlardan iki katlı olarak inşa edilmişti. 11 ay gibi kısa bir sürede bitirilen hastaneye Radilis Efendi isminde genç bir Rum operatör atanmış ve Urfa'da kayıtlı ilk "fıtık ameliyatı"

---

35 Alt kısmında; 1 kiler, 1 mutfak, 1 hamam, 1 eczane, 1 ecza deposu, 1 hademe odası, 1 eşya deposu, 1 etibba odası, 1 memurin odası, 1 muayene odası, 1 hasta bekleme salonu, 4 nisa hasta dairesi bulunur. Üst katında ise; 1 ameliyat odası, 1 zükur için bekleme salonu, 1 inas için bekleme salonu, 1 tabib odası, 1 göz hastalıkları odası, 6 hasta koğuşu ve 1 balkondan oluşmaktadır.

36 BOA, PLK.p: 01425.

bu operatör tarafından yapılmıştı.[37] 1890 itibariyle Urfa'ya akın eden misyoner grupları, eğitim, sağlık ve dinsel faaliyetlerini, daha çok yan yana kiralanan ve iki üç evden oluşan büyük yapılarda sürdürüyorlardı. Almanya tebaasından misyoner Dr. Andreas Vischer (Fisher) tarafından Dergezenli mahallesinde bir ev hastane olarak kullanılıyordu. Ancak burasının bulunduğu mevki hastaların tedavisine ve sağlık şartlarına uygun olmadığından, inşa masrafı Almanya ve İsviçre devletleri vatandaşlarının ianeleri ile Kehrizbaşı'nda[38] bir hastane yapılması belediyeden talep edilmişti.[39] *Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhıye-i Umûmiye Nizâmâtı*'nın birinci maddesine göre; *husûsî hastaneler te'sis ve küşâd edecek tabib, Devlet-i 'Ali'yeden*[40] olması zorunluluğundan, Kehrizbaşı'nda yapılması planlanan hastane, Beyrut Tıbbiye Mektebi'nden mezun, Osmanlı vatandaşı Dr. Abocanyan Ermenak Efendi'nin tapulu arazisine yapılmıştı.[41] Müftü Hasan, Rahip Ardavast, naib ve azaların hazır bulunduğu Urfa Meclis'inde, Vischer bir senet imzalayarak kanuna uygun hareket edeceğini taahhüt etmişti.[42]

Dr. Vischer 1910 yılına kadar misyoner hastanesinde görevine devam etmişti. Onun öncülüğünde açılan *hastanede her milletten hasta kabul* edilecekti.[43] Vischer 1903 yılında Sultan Abdülhamid tarafından yaptırılmış olan Hamidiye Hastanesi'nde de baş cerrah olarak görev yapmıştı.[44]

Modernleşme süreci, şehre misyoner akınıyla birlikte yeni bir boyut kazanmıştı. 1892'de Urfa'ya gelen Protestan misyoner Corinna Shattuck şehirde kaldığı on sekiz yıl boyunca bir takım faaliyetlerde bulunmuştu. Çoğunlukla iştigal ettiği yetimhane çalışmaları esnasında, buradaki gayrimüslim çocukların fırıncılık, terzilik, ayakkabıcılık, bağcılık, marangozluk, demircilik ve dikişnakış gibi çeşitli zanaat dallarında eğitim görmelerine önayak olmuştu.[45] Urfa'da, Ermeni dul ve yetimlerin istihdamı için Amerikan Sanayi Enstitüsü onun tarafından kurulmuştu.[46] Yine onun desteğiyle 1902'de Urfa'da bir Körler Okulu açılmıştı.[47]

Batının yereldeki bağlantıları olan bu insanların teşvikiyle tesis edilen fabrikalar, okullar, ticarethaneler şehrin mekânsal değişimine ivme kazandırmıştı.

---

37 Ahmet İnan, "Geçmişten Günümüze Urfa'da Sağlık", *Şurkav Dergisi*, S. 16, (2013), s. 20.

38 Kehriz kaynağı Şanlıurfa şehrinin kuzeybatısında, Aşık köyü yakınlarında bulunmaktadır. Mehmet Sait Şahinalp, *Şanlıurfa Şehrinin Kuruluş ve Gelişimi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 32.

39 BOA, ŞD: 86/4.

40 BOA, DH.İD: 154/3.

41 BOA, ŞD: 86/4.

42 BOA, ŞD: 86/4/53.

43 BOA, DH.İD: 154/3.

44 İnan, s. 20.

45 BOA, DH.İD 59.50; İdris Yücel, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratigi: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)" *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 66 S. 14, (2011), s. 73-74.

46 Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu, "Urfa'da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri", *Osmanlı Urfası*, C.1, Şanlurfa, Urfa Okulu Yayınları, 2017, s. 410.

47 Yücel, s. 74.

Alman misyoner Lepsius ise 1896 yılında Anadolu'ya bir gözlem ve denetim gezisi yapmış ve dönüşünde 2 Temmuz 1896 tarihinde Berlin'de "Deutscher Hülfsbund für Armenien" (Ermenistan için Alman Yardım Derneği)'ni kurmuştu. Alman-Ermeni birlikteliğinin Almanya'ya yarar sağlayacağı düşüncesi taşıyan Lepsius, Anadolu'da kendisini bir tüccar olarak tanıtmış ve ilk fırsatta Urfa'da bir halı dokuma atölyesi tesis etmişti.[48]

Dr. Andreas -4. Vischer'in İnşaa Edeceği Hastane Taslağı – BOA, ŞD: 86

Dr. Andreas Vischer'in Evi 1909/ Hans Lukas Kieser, Iskalanmış Barış, İstanbul 2005.

[48] Muttalip Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)" *History Studies*, Volume 8, Issue 3, (2016), s. 155-156.

Osmanlı ekonomisinin, batı ekonomisiyle birleşme sürecinde ortaya çıkan,[49] yabancı yardım kuruluşlarıyla desteklenen bu işletmeler, Urfa'daki ticari işletme araçlarının da değişimini sağlamıştı. Kentleşme süreciyle beraber ortaya çıkan bu farklılaşma, şehrin değişim değerlerini öne çıkaran ve şehre kapitalist ruhun yerleşmeye başladığını gösteren ibarelerdi.[50] Değişen hukuk sistemiyle birlikte dava vekilliği yapan gayrimüslimlerin, şehrin muhtelif konum ve hanlarındaki büroları, şehrin mekânsal değişim örneklerindendi. Daha çok gayrimüslimlerin kullandığı bu yapılar, özel bir meslek koluna bağlı ofis/büro kullanımının şehirdeki ilk pratikleri olarak düşünülmektedir. Halil Bey Hanı'nda Bedros veledi Karabit,[51] Sipahi Çarşısı'nda Agob Ragıb veledi Ohanis,[52] Bican Efendi Hanı'nda Süryani Ayıntablı Agob veledi Ağya[53] mesleğini bu bürolarda icra eden gayrimüslimlerdi. Vekâlet verme, gündelik hayatta Müslüman ve gayrimüslim toplum arasındaki iletişim kanallarından sadece birisiydi. Müslüman erkeklerin yanı sıra Müslüman kadınlar dahi gayrimüslim dava vekillerini vekil tayin etmekteydi. Yusuf Paşa mahallesi[54] sakinlerinden Hâcı 'Ali Efendi ve İbrahim Halil Efendi de dava vekilliği yapan Müslüman dava vekilleriydi ve gayrimüslimler tarafından vekil tayin ediliyorlardı. Gün içerisinde kazanın muhtelif sahalarında karşılaşma fırsatı bulan Urfalı Müslim-gayrimüslim tebaanın olağan münasebetleri, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmişti.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında, Rusların Kafkaslardan baskısı ile Anadolu içlerine doğru yaşanan göçler Müslüman nüfus oranını arttırmıştı. Köyden kente göçlerin de yaşanması kazanın mevcut fiziki alanım yetersiz kıldığı anlaşılmaktadır. Öyle ki evlerin her odasının bir aileye satılacak veya kira verilecek şekilde kullanılması[55] sadece göç ya da güvenlik refleksinin değil, kapitalizmin kentleşme sürecinin etkisiyle ortaya çıkan konut yetersizliğinin de bir sonucuydu. İmar faaliyetlerinin hız kazanması ve nihayetinde çevresel değişim, tadilata muhtaç camilerin onarımlarını da gündeme getirmişti. Evkaf-ı Hümâyûn Nezâretinin takririyle hazırlanan *'Ömerü'l-Faruk Câmi'-i Şerîfinin lüzum-ı ta'mîri*[56] hususunda hazırlanan kefişnâmede, harabeye yüz tutmuş hücurat-ı kadimenin eski tarz bir mimariye ve Hz. Ömer zamanına ait usul-i Arabî ile yapılmış olduğu belirtilir. Câminin eski Kazgancı mahallesindeki Ömeriye Câmisi olduğu ise; *Onüç asır öncesine tesadüf eden 'Arab üslûb-ı mi'mâriyesinden ve üzerlerinde ehâdîs-i nebeviye yazılmış bulunan celî ve kûfî hattat-ı İslâmiye-i kadime*'den olduğu şeklindeki vurgudan anlaşılmaktaydı.[57] Câminin keşif raporu; belediye reis vekili es-Seyyid Mehmed Muhlis Efendi, belediye azasından

---

49 Nursel Gülenaz, ''Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Ticaret Yapıları: Hanlar, Pasajlar'', *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları,* İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s.81.
50 Kaygalak, s. 10.
51 BOA, MŞH.ŞSC.d: 8843, S/B: 237/306.
52 BOA, MŞH.ŞSC.d: 8843, S/B: 200/183.
53 BOA, MŞH.ŞSC.d: 8838, S/B: 55-56/90.
54 BOA, MŞH.ŞSC.d: 8836 S/B: 346/1132.
55 Kaygalak, s. 44.
56 BOA, ŞD: 135/80.
57 BOA, ŞD: 135/80/3.

Mehmed Raif Efendi ve Mimar ustalarında Serkis, Nersis Haçir ve ismi okunamayan bir diğer mimar ustasının câmide yaptıkları gözlemler sonucu hazırlanmıştı. Câminin sath-ı zemîni zarar gördüğünden tesviyesi gerekliydi. Eski tarzıyla yeniden tamir edilmesi öngörülen câminin pencereleri ahşaptan pervazları çam cinsinden imal edilecek ve iki fasılalı üçer camlı olmak üzere her pencere altı cam ve dört buçuk kıyyeden ibaret, cedîd parmaklığı hâvî bulunmak şartıyla inşa edilecekti. Müezzin mahfili mahzen şeklinde olmak üzere bir metre yirmi beş santimetre uzunluğunda ve bir o kadar genişlikte oyma kabartma Urfakârî neccariye olmak şartıyla imal olunacaktı. Kapısı oyma kabartma, yine Urfakârî neccâriyeli ve Maraş'ın eski taban tahtasından, iki kanatlı olmak üzere yapılması planlanmıştı. Gösterilen gider hesabına göre câminin tadilatı 31.935 kuruşa mal olacaktı (25 Şubat 1310r. / 9 Mart 1895m).[58] 1902'de imâmet, hitâbet ve vaazlık cihetlerine müezzin tayini yapılırken caminin zamanla müşrif-i harab[59] olduğu ifade edildiğinden, caminin 1895 keşfinden sonra tadilatı hususunda ciddi bir adım atılmamış olduğu göstermektedir.

1887'de, Meclis-i Vükelâ'da yapılan bir müzâkerâtta Süveyde'den, Halep, Birecik ve Urfa'dan geçirilerek Mardin'e veyahut Urfa'ya kadar bir tren hattı yapılmasının yanı sıra Süveydiye'ye bir iskele yapılması tartışılmıştı. Görüşme sonunda, hattın sadece Birecik ile Urfa arasındaki kısmının inşası uygun görülmüş, askerlik nokta-i nazarınca bahsi geçen diğer istikametlerin pek de uygun olmayacağı Erkân-ı Harbiye-i 'Umûmiye Dairesi tarafından bildirilmişti. [60] Bir yıl sonra yine Meclis-i Vükelâ'da alınan karara göre tren hattının Urfa'ya kadar yapılması kararlaştırılmıştı.[61] Şehrin yolları hususunda da bir takım düzenleme faaliyetleri yürütülmekteydi ki Ankara'dan gelen Mühendis Sâmî Efendî şose tarikine sarf olunan dokuz yüz kuruşı banka şubesi memurunun kaybetmesi dolayısıyla 1891 yılında dava vekillerinden Kayserili Toros veledi Estiban'ı kendisini savunması için vekil tayin etmişti.[62]

1895'te ise Askeri harekât açısından Halep ve çevresindeki yolların *pek ziyâde muhtâc-ı ıslâhı* gerekiyordu. Özellikle Birecik kasabasında, Fırat nehri üzerinde bir köprü inşa edilmesi Beşinci Ordu-yı Hümâyûn Kumandanlığından bildirilmişti. Gereken masrafın ise nehirden geçen kayıkların mürûriye resmlerinden karşılanması uygun görülmüştü.[63] 1906 senesine gelindiğinde yirmi senelik idarede ancak 2 kilometre şose yapılmıştı.

---

58 BOA, ŞD: 135/80/4.
59 UŞS, 215/57-512-513.
60 BOA, MV: 28-53 (H. 19 Safer 1305/M. 6 Kasım 1887).
61 BOA, MV: 30/17.
62 UŞS, 222/8-8.
63 BOA, BEO: 674/50537.

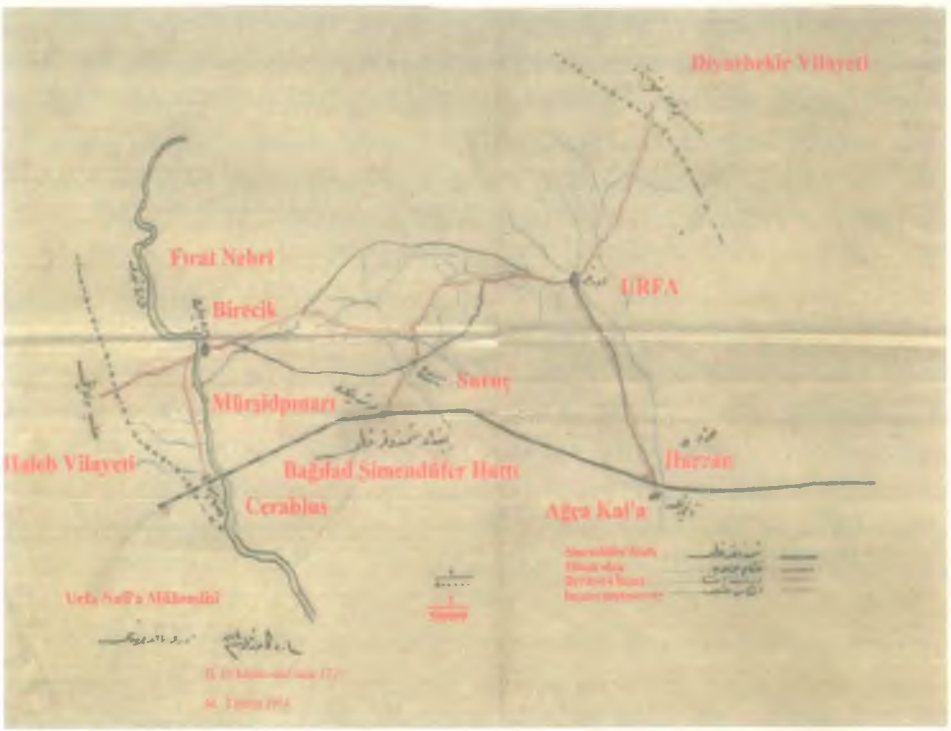

Ancak 1906 senesi içerisinde 50 kilometre şose ve yirmi iki adet köprü ve menfez tamamlanmıştı. Ayrıca 4000 metreye yakın mesafeden şehre su getirilmişti. Yine liva merkezinde bir saat kulesi inşası için 200 lira iane toplanmıştı. Harap olan Rumkal'a hükümet konağı inşa masrafları için yardım tedarik edilmiş, ilkbaharda inşaatına başlanılacağı öngörülmüştü. Aynı şekilde liva merkezindeki hükümet konağının hamiyet sahibi ahaliden toplanan ianeler ile münasip bir tarzda inşasına başlandığı ise Urfa mutasarrıfı Edhem Bey Efendi tarafından ifade olunmaktaydı.[64] II. Abdülhamid'in ardından devam eden Urfa ve çevresine ait yol inşa çalışmaları 1914 yılında dahi devam etmekteydi. Livâ ve çevresinin dâhil olduğu bu yol güzergahının;

Urfa-Birecik tarîki 102 kilometrelik kısmının 26 kilometresi,

Urfa-Siverek (Diyarbekir hudûduna kadar) olan hatta 36 kilometrelik kısmın 6 kilometresi,

Urfa – Ağça Kal'a (Akçakale) arasıda belirlenen 55 kilometrelik yolun 1 + 5 kilometresi tamamlanmıştı. *Aligör-Suruç Mürşidpınarı ve Birecik-Cerablus* istikametlerindeki çalışmalar ise devam etmekteydi. Belirli kilometre aralıklar ile tamamlanmaya çalışılan yolların *şiddet-i şitâdan başka her zaman araba ile ve 'ubûra müsâid* olduğuna işaret edilmişti.[65]

---

[64] BOA, DH.MKT: 1055/61.
[65] BOA, DH.MUİ: 169/13.

Osmanlı'da, tebaa genel olarak siyaset ile ilgili değildi. Bu tür tartışmalar daha çok başkentte ve sınırlı bir grup içerisinde yapılmaktaydı. [66]

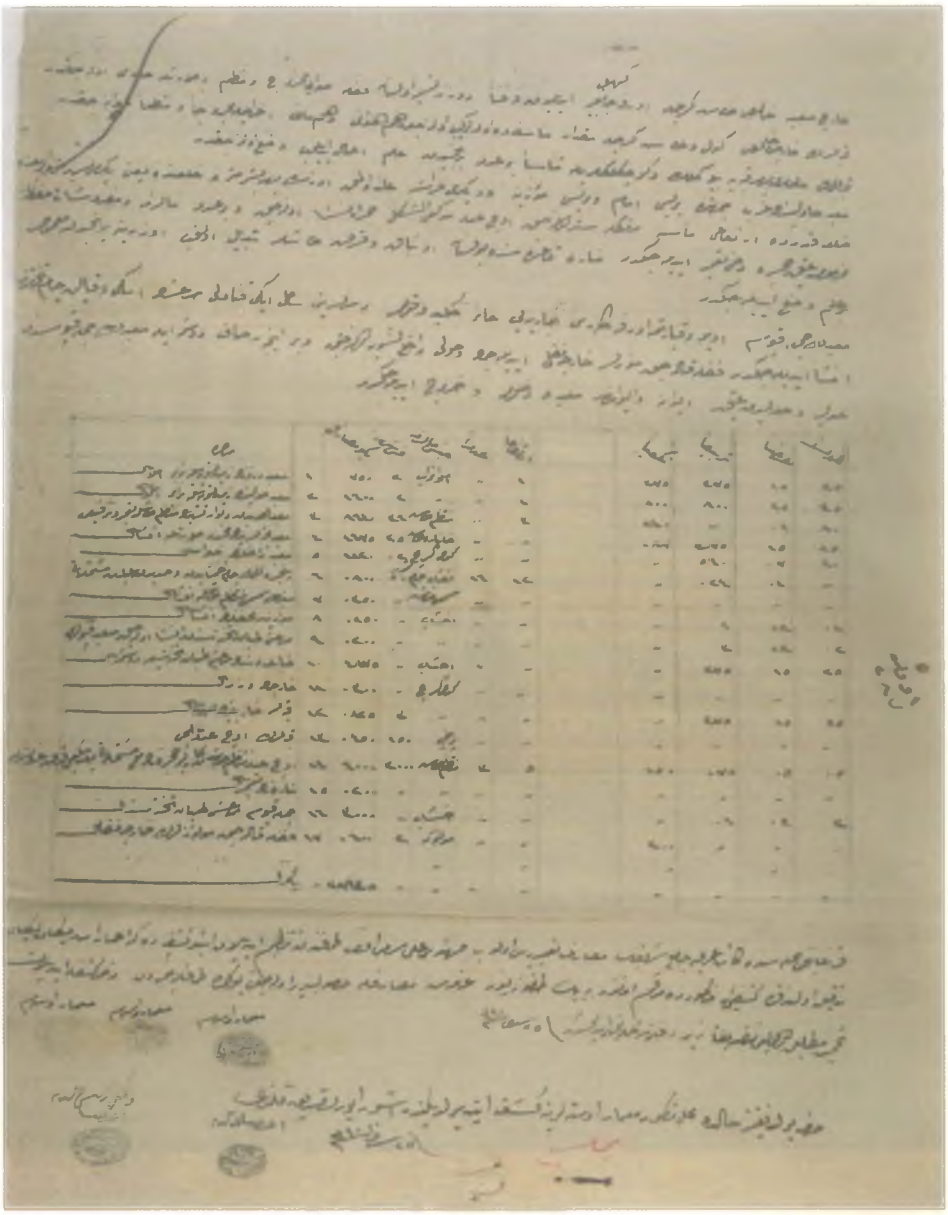

Eski Ömeriye Câmi Tadilat Raporu – R. 25 Şubat 1310/M. 9 Mart 1895m

[66] Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamit, Muhalefet ve Din" *Sultan II. Abdülhamit ve Dönemi*, (Ed. Coşkun Yılmaz), Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, No. 12, İstanbul 2012, s. 31.

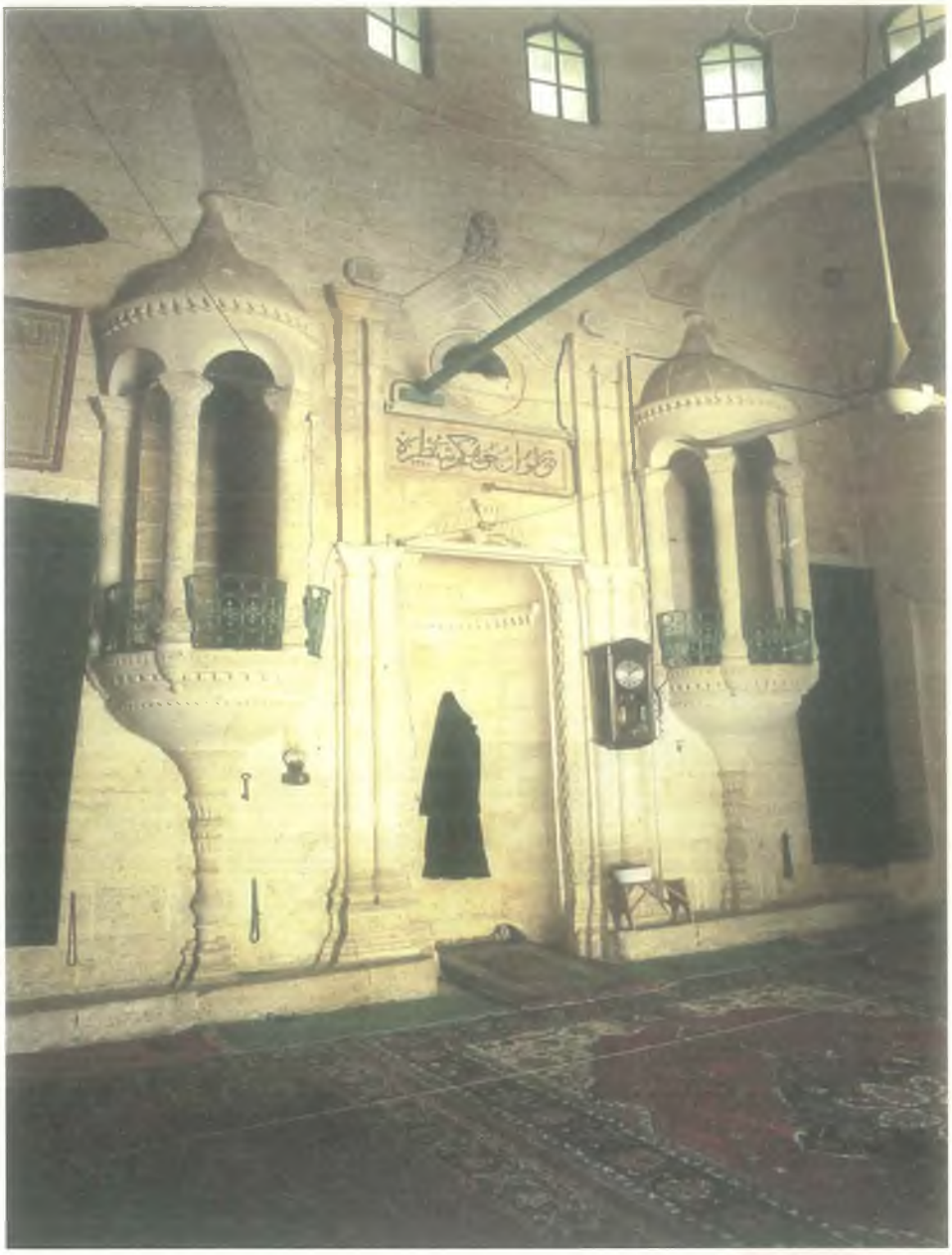

Eski Ömeriye Câmi

1850 sonrası dönem yeni toplumsallaşma şekilleri ve yeni arz ihtiyaçlarının farklılaştığı bir dönemdi. Kulüpler, cemiyetler eğitimli, zengin ya da sadece toplumsal olarak hırslı hedef kitlelerinin arasındaki yeni ilişkilerin ortakça şekillenmesi için yaygın ve sistematik hizmet sunuyorlardı.[67] Batı kökenli siyasal hayatın vazgeçilmez unsurları dernekler, cemiyetler ve benzeri sivil yapılanmalar, II. Abdülhamid Döneminde artış göstermişti. Bu süreçte Urfa'da belirli parti cemiyetleri ve kulüpleri örgütlenmiş, kaza merkezinin farklı bölgelerindeki şu-

[67] Eksertzoglou, , s. 140.

beleri vasıtasıyla faaliyet göstermişlerdi. Çevresel değişimin yanı sıra yeni sosyal grup ve zümrelerin oluşumu elbette birbirinden bağımsız değildi. Her biri, imparatorluğun modernleşme sürecinden etkilenen her şehrin, yeni bir kentsel kimlik oluşumunun parçalarıydı. Faaliyetlerini bölgesel bazda sürdürmek isteyen partiler kazanın kendileri için uygun mahallerinde cemiyetler ve kulüpler açmaya başlamışlardı. II. Meşrutiyet'in sunduğu hürriyet ortamında İttihat ve Terakki'den başka çeşitli cemiyetler de benzer şekilde taşrada teşkilatlanmaya çalıştı. Urfa gibi merkezden uzak bölgelere kadar teşkilatlanan kulüpler arasında özellikle Ermeniler tarafından kurulan Taşnaksütyun ve Hınçakyan Cemiyetleri de Doğu ve Güneydoğu'da faaliyetlerini sürdürmekteydi.[68]

Sonuç

II. Abdülhamid Devri'nde Urfa'da yaşanan dönüşüm, bir ictimaî nizam çerçevesinde, kazadaki Müslüman ve gayrimüslim sakinlerin dâhil olduğu bir yarış içerisinde gerçekleşti. Devletin merkezileşme gayesinin bir sonucu olarak gerçekleşen teşebbüslerin yanı sıra misyonerlerin gayrimüslimlere yönelik din, sağlık ve eğitim alanlarında faaliyetleri Urfa'daki dönüşümü hızlandırmıştı. Özellikle I. Meşrutiyet, gayrimüslimlerin kaza yönetimlerinde etkinliğini arttırırken, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında bir güç mücadelesini de tetiklemişti. Devletin varlığını hissettirme adına giriştiği yeniden yapılanma teşebbüslerine karşı, sözde yardım faaliyetleri altında örgütlenen batının öncü misyonerleri Amerika ve Avrupa'dan sağladıkları fonlar sayesinde gayrimüslimlerin örgütlenmelerine ön ayak olmuşlardı. Bu aşamada kazanın Müslüman sakinleri ise kendi siyasal örgütlenmelerini sağlayarak yönetim erkini ellerinde tutmaya çalıştılar. Nihayetinde kazada hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin etkin olduğu bir dönüşüm yaşandı. Yeni kamu yapılarının inşasından, çevresel değişime, eğitimden sağlığa birçok alanda vuku bulan yapısal dönüşüm, kazanın yüzyıllardır sakin olduğu sur içinden dışına doğru genişleyeceği, Cumhuriyet dönemi kent yapılanmasının da zeminini oluşturmuştu.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

- BOA, BEO: 1189/89137, 2155/161566, 674/50537.
- BOA, DH.İD: 154/3, 59/50.
- BOA, DH.MKT: 1055/61.
- BOA, DH.MUİ: 169/13.
- BOA, DH.TMIK.M: 101/38.
- BOA, İ. AZN: 56/29, 13/20
- BOA, MV: 28-53, 30/17.
- BOA, PLK.p: 01425.
- BOA, MF.MKT: 477/57.
- BOA, ŞD: 2212/18, 86/4, 135/80.

[68] Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu, "II. Meşrutiyet Yıllarında Urfa'da Cemiyetler ve Kulüpler", s. 326-329.

- BOA, Y.EE: 70/52.

Urfa Şer'iyye Sicilleri

- 215/57-512-513.
- 220/346-1132.
- 222/8-8, 55-56-90.
- 227/200-183, 237-306.

Düsturlar

- Düstur Tertib 1, C. 2, s. 184 - 219.

Araştırma ve İnceleme

- Akyürek, Göksun, *Bilgiyi Yeniden İnşaa Etmek - Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar,* Ankara, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, (Yay: Cavid Baysun), Ankara, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
- Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, İstanbul, Doğan Kitap, 2014.
- Ekinci, Abdullah, İsmail Asoğlu, "II. Meşrutiyet Yıllarında Urfa'da Cemiyetler ve Kulüpler" *Osmanlı Urfası*, C.1, Urfa Okulu Yayınları, 2017.
- "Urfa'da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri", *Osmanlı Urfası*, C.1, Şanlurfa, Urfa Okulu Yayınları, 2017.
- Eksertzoglou, Haris, *Nostaljinin Ötesinde "Kaybedilmiş Memleketler" Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumların Toplumsal ve Kültürel Bir Tarih,* İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- Ertuğrul, Alidost, "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* C. 7, S. 13, (2009), ss. 293-312.
- Gülenaz, Nursel, "Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Ticaret Yapıları: Hanlar, Pasajlar", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları,* İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- İnan, Ahmet, "Geçmişten Günümüze Urfa'da Sağlık", *Şurkav Dergisi*, S. 16, (2013), ss. 19-23.
- Halaçoğlu, Yusuf, M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA,* C. 7, 1993.
- Hatemi, Nilüfer, "Osmanlı'nın Son Dönemine Kısa Bir Bakış: III. Selim'den İstanbul'un İşgaline", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları,* İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Kaygalak, Sevilay, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim*, 1. Baskı, İstabul, İletişim Yayınları, 2008.
- Koç, Yunus, "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografi (XV. ve XVIII. Yüzyıllar)", *TALİD*, C. 3, S. 6, (2005), s. 161-210.
- Marcus, Abraham, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, İstanbul, Küre Yayıncılık, 2013.
- Mills, Amy, *Hafızanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik*, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Sağ, Kenan, "Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları,* İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 93-95.
- Şahinalp, Mehmet Sait, *Şanlıurfa Şehrinin Kuruluş ve Gelişimi,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.
- Şimşek, Muttalip, "Osmanlı Devleti'nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)" *History Studies*, Volume 8, Issue 3, (2016), s. 151-173.
- Taş, Yasin, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- Özcan, Azmi, "Sultan II. Abdülhamit, Muhalefet ve Din" *Sultan II. Abdülhamit ve Dönemi*, (Ed. Coşkun Yılmaz), Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, No. 12, İstanbul 2012.
- Özgüven, Burcu, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğunda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları,* İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Öztürk, Şehnaz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa'da Eğitim*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2006.
- Yücel, İdris, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratigi: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)" *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi,* S. 14, (2011), ss. 65-86.

İKİNCİ KISIM

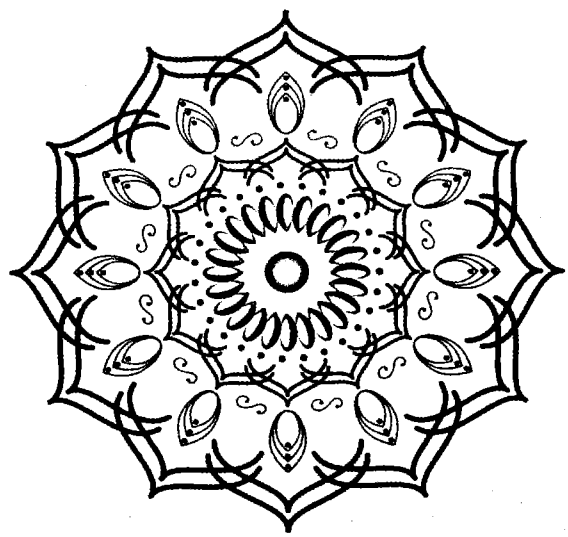

Şehir, Bürokrasi, Mistisizm ve Yaşamlar

Halilürrahman gölü ve kenarındaki evler

Aynzeliha gölünün doğu yönündeki akıntısı

MİSTİSİZM VE MECMA'ÜL BAHR*

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Urfa'da yer adlarının kökenleri hakkındaki bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Kentin fizikî gelişmesi, bu gelişme ile ilgili tarihî ve toplumsal veriler, sistematik bir araştırma konusu şimdiye kadar olmamıştır. Bugünkü Urfa şehrinin kültürel dokusunun geçmişle ilişkisini de pek bilmiyoruz. Kent, aynı zamnda Roma-Bizans ve İslâm kültürü içinde fizikî, idarî, mistik kültür, sosyoloji ve hukuk bakımından etraflı olarak ele alınabilmiş değildir. Belki de en önemlisi, kentin öncelikli olarak fizikî açıdan bir bütün olarak biran önce ele alınmasıdır. Bunların yapılabilmesi için de, şehrin gelişme sürecinin verilerini, sabırla toplamak ve elde edilen verileri tarihî perspektifle değerlendirmek gerekmektedir. Urfa şehri hakkında tarihî ve arkeolojik verileri; antik ve ortaçağ eserlerinden, kentin siyasi, idari ve dinî dokusuyla ilgili belgeleri ile Osmanlı dönemi belgelerinin de incelenip, değerlendirilmesi gerekmektedir. Urfa bölgenin en eski kentidir. İsa'dan önce 9000 yıl ve daha öteye giden bir uygarlığa sahip, Helenistik dönemde şehirleştiği, yani İskender'den sonra ve Roma hâkimiyeti sırasında şehirleştiği, Osrohoene döneminde ise krallık haline geldiğini biliyoruz. 639'da İslam'la tanışmış olmasına rağmen İslam'la hemhâl olması ancak XII. yüzyıldan itibaren olmuştur.

Urfa şehrine 639'dan kısa bir süre önce başlayan göçler, kentteki kültürel çatışmanın başlangıç tarihi olarak kabul edilmelidir. Bu tarihten itibaren şehir göçebe eğilimli toplumların eline geçtiği veya onların çoğunlukta olduğu bir görüntü vermeye başlamıştır. VII. Yüzyıldan itibaren göçebe eğilimli toplumlar,

Müslüman Arap, Türk ve Kürtlerin göçebe aşiretleri, şehrin çehresine kendi damgalarını vurmuşlardır. Bu nedenle yer yer antik kültürün strüktürel gelişmesine hâkim olmuş eğilimler ortadan silinmiştir. Kentte antik dönemin, tarih öncesi, Babil-Asur, Hitit, Osrohoene, Roma-Bizans uzantılarını yakalamak mümkün olmakla birlikte, maalesef bu veriler dönemin ihtişamıyla örtüşmemektedir. Mevcut verilerden de antik şehir dokusu ve kültürünün VII. Yüzyıldan sonra yaşamadığı yönündedir. Zaten birçok şehirde VII. ve VIII. Yüzyıldan sonra söz konusu birikimlerin ortadan yok olduğu görülmektedir[1]. Söz konusu dönemde yeniden bir "Urfa Akademisi" oluşmamıştır. Bu durum İslamın bölgedeki göçebe toplumlarca içselleştirilmemesinden ve entelektüel bir çevrenin oluşmamasından kaynaklanmaktadır. IX. Yüzyıldan itibaren, Nizamiye ve sonraları Mustansiriyye gibi büyük medreselerin kurulması, Dârü'l-Hikme ve kütüphanesinin ve sonra da Dârü'l-İlm'in önemli sayıda öğrenciyi bir arada topladığı Bağdat'taki gelişmeleri Urfa hissedememiştir. X. Yüzyılda kurulan el-Ezher sayesinde, Kahire'de oluşan entelektüel faktör, bugün de önemini korumaktadır[2]. Urfa yanıbaşında yer alan ve İslam dünyasında kurulan entelektüel çevrenin lokomotifi olan Harran'daki ilmî ortamın bile farkına varamamıştır. Söz konusu dönem, bölgede politik mücadelelerin yoğun bir şekilde yaşandığı yıllardır. Kentin genel karakteri de kitabî kültürün kurumlaşmasına müsaade etmemiştir. Hem Hıristiyanlık dönemi hem de İslam döneminde kentte hâkim kültür mistik anlayıştır. Kent, ilkçağ ve ortaçağın başlarında keşişlerin; ortaçağ ve Osmanlı döneminde ise zahidlerin, dervişlerin buluşma noktası olmuştur. Osmanlı dönemi Urfa'daki medreseler incelendiğinde, medreselerin tarikatlarla iç içe oldukları görülecektir.

Kentin entelektüel bir çevre oluşturamamış olmasında, genel karakterinin etkili olduğunu yukarda ifade etmiştik. Bu durumun oluşmasında, VII. Yüzyıldan itibaren Anadolu'daki kentlerin iktisadî durumları da önemli bir etkendir. VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla kadar, ülkenin askeri örgütlenmesine paralel olarak Orta ve Doğu Anadolu'da "şehirlerin devamlı bir "şehir niteliğinden uzaklaşma" sürecine girdiği[3] görülmektedir. Bizantist Ostrogorski'nin "şehirlerin sayıca azalmamış olduğu" iddiası[4] kentlerin küçüldüğünün ve fakirleştiklerinin aynı zamanda kültürel bir krizle yüzyüze kaldıkları gerçeğini yadsımaz. Söz konusu dönemde kentteki büyük anıtsal yapıların artık var olmadığını kabul edebiliriz. Şehrin fiziki yapısındaki değişimle birlikte, Müslümanlarla tanışmasının da başlandığını görmekteyiz. Urfa'nın İslamla tanışması ve İslamlaşması, genel olarak

---

* Uluslararası Şehir Yazarları Kongresinde sunulan "Kültürel Geçişler ve Soyuttan Somuta Mecma'-ül Bahr" bidiriden geliştirilmiştir.

1 A. P. Kajgan, "Les villes byzantines aux VII-XI siecles" Soviet Archeology, 21, 1954, 164-188 aktaran Doğan Kuban, Anadolu-Türk Şehri, s. 57.

2 Nikita Elisseeff, "Fiziki Plan" İslam Şehri, ed. R. B. Serjeant, İstanbul 1992, s.130-131.

3 D., Zakythinos, "Die Byzantinische Stadt", s. 75-102; H. F. Dölger-G. Beck, Diskussionbeitraege zum XI. İnternational Byzantinisten kongress, München, Münih 1958, s. 82-83;Doğan Kuban, Anadolu-Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler, Vakıflar Dergisi, c. II, İstanbul 1968, s. 53-73.

4 G. Ostrogorski, "Byzantine cities in the early Middle Ages", Dumbarton Oaks Papers, 13, 1959, s. 47-66.

ağır ağır olmuştur. XIV. Yüzyılda Anadolu'ya gelmiş olan ünlü seyyah İbn Batuta, bu dönemde Erzincan'da Müslüman nüfusun azınlıkta olduğunu belirtmektedir. Aynı durum Urfa içinde geçerlidir. İmadeddin Zengi tarafından 1144'te Urfa'nm fethedilmesine kadar, fetihle birlikte kentin ilk sakinleri askerler arasında "ikta" sahipleri yer almaktaydı[5]. Fethin sağlamlaştırılmasından sonra, orduyla beraber dolaşan dervişler, bir kısım halk, tüccarlar, başka bölgelerden özel olarak getirilenler şehre yerleştirilmişlerdir. Zengi nüfusu dengelemek ve kentin ticari aktivitesinin akamete uğramaması için, 300 Yahudi ailenin Urfa'ya yerleştirildiğini biliyoruz[6]. Zengiler dönemi sonrasında Urfa, dervişler için bir çekim merkezi olmuştur. Görüldüğü gibi şehrin Zengilerce fethedilmesiyle şehir belirgin şekilde İslamla karakterize olmaya başlamış, şehir dokuları bu çerçevede dinî, sosyal, ticari ve etnik yapılarla donatılmaya başlanmıştır. Anadolu'da şehirlerin kuruluş ve gelişmesinde, halkın dinî inançlarının temsilcisi olan dervişlerin, gelişme mekaniği ile yakın bir ilgisi olduğu bilinen bir gerçektir. Bugün Urfa'daki türbelerin önemli bir kısmı bu dönemden sonra kente gelen kolonizatör dervişlere aittir[7]. Bu zahid ve dervişler, göçebe arka plana sahip toplumu yerleşik hayata geçişin gayretini veren temsilcileri olarak görülmelidir. Yerleşik hayata geçişin çekirdeğini zaviyeler oluşturmuştur. Zaviyeler başlangıçta Ribatların ödevini görmüştür. Şehirleşmenin önemli bir başocağı olan Zaviyeler, aynı zamanda ileriye akının basamakları oldukları gibi, yolcular için yatacak ve yiyecek temin edilen bir mekân da idi. Bu dönemde Zaviyeler adeta göçebeler için geçici barınma merkezleriydi. Bunları bizzat dervişler ve bazı özel imtiyazlarla, sultan ve emirler tarafından organize ediyorlardı[8]. Zengi sonrası İslamlaşma Eyyubi ve Memluklu döneminde ivme kaybetmeden devam etmiştir. Eyyubîler döneminde Harran, Rasulayn ve bölgenin diğer önemli merkezlerinde birçok zâviye, hankâh yapılmıştır. Özellikle Nureddin Zengî'nin kadınlar için bir hankâh hizmete açtığını biliyoruz. Yine Selahaddin Eyyubî'nin teyzesi Situharim'in azadlısı Bayram, Hankâh-ı Şeyh Hurşî'yi, Gökböri ise kendi adıyla anılan hankâhı hizmete sokmuştur. Selahaddin Eyyubî, 1188 yılında Antakya topraklarının fethinden dönerken bu şehirde sûfîlerin semâlarına katılmıştır.[9] İbn Batuta'nın Erzincan'ın XIV. Yüzyılda İslamlaşmasını tamamladığını ifade etmektedir. Urfa'nm İslamlaşma sürecinin tamamlanma dönemi Zengi, Eyyubi, Memluklu dönemleridir.

Söz konusu üç dönemde, kentin İslamlaşmasında bazı İslamî kurum ve kavramlar etkin rol oynamıştır. Bu kurumların başında İslam şehrinin oluşması-

---

5 Mustafa Akdağ, Türkiyenin İçtimaî ve İktisadi Tarihi, I, s. 4.

6 Zengi dönemi Yahudilerin Urfa yerleştirlmesi için bkz. Işın demirkenti Urfa Haçlı Kontluğu (1118-1146, s. 152; Abdullah Ekinci, Ortaçğ'da Urfa Efsade, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti, Ankara 2006, s. 175.

7 Şeyh Mes'ud (sarnıç kitabesi 1183), Bediüzzaman Ahmed el-Hemadanî, Şeyh Mesleme b. Na'me es-Serucî (öl. 1170), İmam Sekkaki olarak bilinen Ebu Yusuf b. Siracuddin (öl. 1229), Şeyh Hayat el-Harranî (öl. 1185) ve Şeyh Muhammed Zehraveyh

8 Barkan, s 309, 351, 314, 316; Kuban, 60.

9 Muhammed bin Ahmed İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Darü's-Sadr, Beyrut 1981, ss. 41-42; İzzuddin Muhammed bin İbrahim İbn Şeddâd, *el-A'lakü'l-Hatıra fî Zikri Ümera eş-Şam ve'l-Cezira*, thk. Yahya Abbara, Şam 1978, s. 41; Ramazan Şeşen, *Salahaddin Eyyubî ve Devlet*, İstanbul 1983, s. 330.

nı sağlayan Cuma Camisi, toplumsal dayanışmayı sağlayan Fütüvvet ve Esnaf loncalar, iskânın gönüllü görevlileri olan derviş ve zaviyeler sayesinde mistik bir kültür oluşmuştur. Bu dinamikler kent kültürünün oluşmasını da sağlamıştır.

Kültürel Geçişin Kurumları/Araçları

Kentteki kültürel geçişlerin basamaklarını tespit edebilmiş değiliz. Fakat tesbit edebildiklerimizle, şehrin İslamlaşması üç cephede gerçekleşmiştir. Birinci aşamada kente yeni gelenler, hemen bir namazgâh yapmakla beraber, eski kiliseleri de camiye çeviriyorlardı. Kültürel bakımından bakılacak olursa, bütün İslâm şehirlerin baş özelliği, şehrin merkezine yerleşen Cuma Camisidir. İslam şehrinde Cuma Camisi toplumsal hayatın odak noktasını teşkil eder. Cuma camisi kendisine bağlı olan pazar ile şehrin sembolu olarak kabul edilmiştir. Şehirler belirli bir büyüklüğe ulaşınca, ikinci, üçüncü cuma camilerinin yanında, her mahallede mahalle mescitleri yapılmaktaydı.[10] Belazurî, Urfa'nın Müslüman Araplarca fethedilmesiyle kente bir garnizon tesis edildiğini ve Sa'd b. Hizyam'ın kısa valiliği döneminde ise Urfa'da bir cami yapıldığını ifade etmektedir[11]. Bu dönemde Urfa'da yapılan cami Eski Ömeriye Camisi olabilir. Sa'd b. Amir b. Hizyam'dan sonra Urfa valisi olan Ümeyr b. Sa'd el-Ensari Diyar-ı Rabia ve Diyar-ı Mudar mescidlerini inşa ettirmiştir.[12] Urfa'nm ilk cuma mescidi Belazuri'nin Urfa valilerince yapıldığını ifade ettiği mescitlerdir. Aslında Urfa'nın anıtsal kimliğe sahip ilk Cuma Camisi Urfa'nm Zengilerce fethedilmesiyle oluşmuştur. Bu da Ulu Camidir. Kentin yoğun bir şekilde İslamlaşması da Zengi-Eyyübi döneminde gerçekleşmiş olmalıdır. Şehirdeki Müslüman nüfus ardıkça ikinci, üçüncü Cuma camileri yapılmıştır. Nitekim bir Akkoyunlu yapısı olan Hasan Padişah Camisi, Akkkoyunlu döneminde Cuma camisi olarak kullanılmış olmalıdır. Görüldüğü gibi İslamlaşma gerçekleştikçe, cuma camilerinin sayısında da artma gerçekleşmiştir.

İslamlaşmanın ikinci basamağı Fütüvvet kültürüdür. Fütüvvet, Esnaf loncaları ve Ahiliğin yarı dinî karakteri yer almaktadır. XIII., XIV., XV., yüzyıllarda, loncalar toplum strüktürü içinde çok kudretli kuruluşlardı.[13] Aslında Bizans toplumunda da, zanaatların loncalar halinde örgütlendiğini ve toplum hayatında etkili olduğunu bilinmektedir. Aynı şekilde Fütüvvetin de Abbasi halifeleri döneminde, aristokratik fütuvvet tarzında ortaya çıkmış; daha sonra da sanat ve meslek sahipleri teşkilatlarınca orta Müslüman sınıfları arasında yayılma göstermiş olduğunu[14] bilmekteyiz. Loncaların Selçuklu döneminde toplumda birinci planda yer aldığını ve şehri merkezi idareye karşı temsil ettikleri kabul edilmektedir. Urfa'daki Ahi kültürü de aslında sanat ve meslek grupları arasında yer edinen Fütüvvet ve Lonca kültürünün bir uzantısıdır. Yalnız bazı araştırmacılar,

---

10 Yılmaz Can, s. 156, 157.
11 Belazuri, s. 255.
12 Duval, *Histoire d'Edesse*, s. 236; T.H. "Diyar-ı Rabia", *İA.*,III, s. 601; T. H., "Diyar-ı Mudar", *İA.*, III, s. 601.
13 Doğan Kuban, Anadolu-Türk Şehri Tarihî, s. 68.
14 Ebu'l Alâ Afifî, İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler, İstanbul 2000, s. 137.

Abbasi Halifesi Nasır li dînillah'dan önce, Ahîlik anlayışının temelini oluşturan fütüvvet düşüncesinin, Edessa/Urfa, Suriye ve Kudüs topraklarında İsmaillîler tarafından yayıldığı iddiasındadırlar.[15] Gordlevskij, Fütüvvet teşkilatının kaynağı hakkında Şiî gruplar ile bağlantı kurarak bununla ilgili birçok işaretin olduğunu ifade eder. Organizasyonda Şiî terimler, kurucuların şecereleri bu işaretlerden bazılarıdır. Ayrıca Ahî kavramının kökeniyle ilgili değerlendirmesi ise Ahî, kelimesini İhvan-ı Safa ile ilişkilendirir[16]. Bu konudaki başka bir değerlendirmede Louıs Massignon'a aittir. Ona göre; İş teşkilatı ve loncalarda işçilerin birleşmesi İslam şehirlerinde III./X. asra kadar gider ve Karmatîlerin aynı mahiyetteki teşebbüslerinin yarı dinî ve içtimaî bir cereyanıyla sıkı sıkıya bağlıdır[17].

Züht ve Tasavvufi unsurların yanında Fütüvve ve Ahî kültürünün Urfa ve çevresinin İslamlaşmasında önemli bir katkısı olmuştur. Fütüvvet ve Ahî kültürünün bölgemize gelişiyle ilgili fikirlere geçmeden bu iki kavramla ilgili değerlendirmeler konunun kavranmasına yardımcı olacaktır. Fütüvvet ve Ahî teşkilatının menşeî ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Fütüvvet kavramı Arapça "feta" kelimesinden türediği kabul edilir. Bu kavram İslam öncesi ve sonrasında da toplumlarca kayda değer bir vasıf olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle bu ahlakî değerde birçok milletin katkısı vardır[18]. Aynı şekilde Ahî kavramı da ahlaki ve ticari bir değer olarak toplum ve ticaret hayatında kendine yer edinmiş bir kavramdır. Ahî kelimesinin ıstılahî anlamı, Arapça da erkek kardeş, yâr ve sıddık anlamına gelir[19]. J. Deny, "Ahî" kelimesinin, zannedildiği gibi Arapça asıldan olmayıp, Türkçe'deki, eli açık, cömert[20] kahramanca[21] manasına kullanılan "akı " kelimesinden geldiğini ortaya koymaya çalışmıştır[22]. Ahîliğin kurucusu ve pîri kabul edilen Ahî Evren, Evhadiyye tarikatının kurucusu Şey Evhadü'd-din Hâmid el-Kirmânî'nin (1164-1238) hem önde gelen müridi, hem de damadıdır. Ahî Evren, Ahî teşkilatının kurucusu olduğu gibi ahiliğin en önemli orgizasyonu olarak kabul edilen debbağlığın da piridir[23].

Ahî kavramının lugat ve ıstılah manasını verdikten sonra Ahî teşkilatının Urfa ilebağlantısı ve etkilerini değerlendirmeye çalışalım. Vladmir Gordlevskij'e göre, Ahîlik, batı şövalyeliğine, şarktan gelmiş fütüvve merasim ve adetlerinin, eski Sami milletlerin bakiyeleri de ilave edecek olursak; fütüvve

---

15 Neşet Çağatay, *Fütüvvet-Ahî Müessesesinin Menşei Meselesi*, AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul 1952, I, 62.

16 Georg Vajda, s. 83-84.

17 Abdullah Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Ankara 2005, s. 255

18 Ahmet Yaşar Ocak, "Fütüvvet", *DİA*, XIII, s. 260.

19 Neşet Çağatay, " Fütüvvet-Ahî Müessesesinin Menşei Meselesi ", *İFD*, S. I, İstanbul 1952, s. 60; Fütüvvet kavramı için bkz Mehmet Saffet Sarıkaya, XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütuvvetnamelere Göre Dinî İnanç Motifleri, Ankara 20002, s. 2-12; Ahi Evren hayatı ve Ahiliğin kaynakları için bkz. Mikail Bayram, Ahi Evren Tasavvufî Düşüncenin Esasları, Ankara 1995, s. 7-51;

20 Georg Vajda, *Revue des Etudes İslamiques,* cahîer I, Paris 1934, s. 83.

21 Claude Cahen, "İlk Ahîler Hakkında" (çev. Mürsel Öztürk) I, S. 38, Ankara 1953, s. 592.

22 Birecik'te "Akı" kelimesi gündelik hayatta kullanılmaktadır. Akı kelimesi daha çok kardeş anlamında kullanılmaktadır.

23 Mikail Bayram, Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid el-Kirmânî ve Evhadiyye Tarîkatı, Konya 1993, s. 86.

fikirlerinin çok eski bir geçmişi olduğunu söyleyebilriz. Bunun yanı sıra tarihî süreç içinde Nasır Lidinillah'ın tahta geçişinden önce Edessa (Urfa)'da, Suriye sahillerinde ve Kudüs krallığı'nda yayıldığını belirtenler, bunun yayıcılarının, faal fütüvveci olan İsma'ilîler olduğunu belirtmektedirler. Ahîlik geleneğine ait ritüeller kadehten içme, şalvar giyme, arkaya vurma, saç kesme gibi hususlar eski Sami kavimlerin adetlerinden gelen ve Hıristiyanlığa da sokulan akisler olsa gerektir. Bu adet ve merasim, Suriye'de yerleşmiş; buradan da Irak'a, Bağdat'a Araplardan da Selçuklulara ve onlarla Anadolu'ya geçmiştir. Haçlılar ise, bu adetleri doğrudan doğruya Suriye'den alıp batıya, Avrupa'ya götürmüşlerdir[24].

Fuad Köprülü, Karmatî ve İsma'ilî gibi Batınî grupların itikadî yapıları Suriye üzerinden Anadolu'ya yayıldığı kanaatindedir. Ona göre bazı huzursuzlukların kaynağının bu tür akımların etkisinde ortaya çıkmıştır.[25] Suriye üzerinden muhtemelen bu etkiler Urfa ve çevresi üzerinden Anadolu içlerine yayılmıştır. Nitekim bugün bile Urfa bedestenleri Ahi geleneği doğrultusunda işlev görmeleri kentteki köklü Fütüvvet geleneğinin etkilerine bağlı olmalıdır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Ahî düşüncesinin Urfa'ya gelişi Abbasi Halifesi Nasır'ın Anadolu'da birlikteliği sağlamak için tasuvvuf erbablarını kullanma çabasından önceki dönemlere dayanmaktadır.[26]

Bugün Ahîlik kültürü Urfa çarşı esnafı arasında yaşatılmaya çalışılmaktadır. Balıklı Göl'ün kaynakları Urfa'ya tarih boyunca hayat veren önemli bir su kaynağıdır. Bu nedenle bu bölgede yoğun bir yerleşim başlamış buna parelel olarak da sosyal ve ekonomik hayat şekillenmiştir. Balıklı Göl ve suyunun Mecmaü'l Bahr adı verilen kanalla çarşı esnafının dükkânları arasından akmaktadır. Özellikle debbağlar, kürkçüler, değirmenciler ve kelleciler bu suyu kullanıyorlardı. Debbağcılar derilerin işlenmesinde kullanıyorlardı[27]. Ahîlik Urfa'da varlığını başta debbağ esnafı olmak üzere diğer meslek grupları arasında asırlarca varlığım sürdürdürmüştür. Ahîliğin yoğun olduğu diğer kentlerde olduğu gibi

---

24 Vladmir Gordlevskij, *Gesudarstdov Selcukidov Maloi Azii,* Moskova-Leningrad 1941, s.106-113'den aktaran Neşet Çağatay, s. 62.

25 Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 206-207.

26 Geniş bilgi için bkz. Abdullah Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, s. 254-267.

27 Derici esnafının kullanmış olduğu su, Urfa'da farklı bir kültürün yerleşmesine de neden olmuştur. Kullanılan bu su "Ahırvan" denilen bir mekandan sonra tarlalara doğru akmakta idi. Ahırvan, dileklerin, musibetlerin özellikle kısmetinin kapalı olduğunu düşünen erkek ve bayanların Çarşamba ve Cumartesi günleri gittikleri bir yerdi. Buraya gidenler, içerideki suyun üzerinden yedi kez atlayıp, sağ topuklarını suya batırdıktan sonra aldıkları pis suyu Cuma günü sela okunurken evlerine serperek kötülükten arınmayı umarlardı. Her çeşit pislik Ahırvan'da bir araya gelmektedir. Bu mekanın her türlü musibet ve pisliklerden arınma ile "Ahırvan" suyunun üzerinden atlayarak büyüyü bozmak gibi işlevi olduğuna inanılmakta idi. Ahırvan suyunun üzerinden atlanırken *"Dağda darı harmanı / İçinde değirmeni/ Kırk yılın cadısının / Ahırvandır dermeni"* şeklinde bir Urfa manisi söylenerek, Ahırvan'ın bu işlevine bir gönderme yapılmaktadır. Ahırvan suyu çevresinde oluşan kültür, antik İran kültüründen bir etkileşim olabilir. Nitekim Avesta'ya göre Mazda iyilikleri, doğru ve faydalı olan her şeyi yaratan "iyilik" tanrısıdır. Ehrimen ise kötülükleri, yalanı, kin, nefret ve düşmanlığı yaratan kötülük tanrısıdır. Bkz. Abdul Hazim Riza-i, Tarihi Edyan Cihan, Tahran 1377, C.1, s. 285; Zerdüştiliğin Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma, (Doktora Tezi), Najiba Ziyayi, Aziziz, Ankara Üniverstesi, S. B.E., Ankara, 2009; s. 62.

Urfa'da da Ahî şeyhi debbağcı esnafından idi. Şeyh Dabbakhâne Camiinde esnafa imamlık yapar, onları eğitir, sosyal organizasyonlara öncülük ederdi. Ahî düşüncesi ile debbağlık arasındaki bağlantı Urfa'daki Ahî kültürün ilk temsillerinin derici esnafı olma ihtimalini güçlendirmektedir. Bugün Urfa'da başta Sipahi Pazarı olmak üzere Naccar Pazarı, Kazaz Pazarı, Keçeci Pazarı, Bakırcı esnafı, Taşçı esnafı, Aba ve Cülhacılar Saraçlık esnafı ve Kürkçü esnafı arasında Ahî kültürünün uzantıları yer yer yaşatılmaktadır. Sipahi pazarındaki Halıcılar dükkânlarını açtıktan sonra başdellal tarafından okunan duadan[28] sonra alış verişin başlaması, Ahî kültürünün etkilerini göstermesi açısından önemlidir.

Urfa kültürünü besleyen temel dinamiklerden üçüncü ise, hiç şüphesiz ki mistik kültürdür. İslamlaşmanın tamamlanmasıyla, Urfa'da yeniden bir canlanma gerçekleşmiştir. Bu canlanış göçebe kökenin genlerine uygun bir rota çizmiştir. Söz konusu canlama kitabî İslam ağırlıklı olmayıp (medrese ağırlıklı olmayıp) daha çok mistik bir formda (züht ve tasavvuf ağırlıklı) gerçekleşmiştir. Kentteki mistik kültürü besleyen unsurlar züht hayatı, melâmîlik, fütüvvet, Kalenderî, Kadiri, Halveti, Nakşi ve Rufai tarikatlarıdır. Urfa'daki söz konusu kültürel unsurların toplum ve coğrafya üzerindeki etkileri hakkında gerçek ilişkiye dair bilgisizliğimiz devam etmektedir. Bu çalışmamızda kaynaklarımızın yetersizliği ve söz konusu kültürün Urfa'da kördüğümleşmesine rağmen mümkün mertebe çözümlemeye çalışacağız. Wittek, Köprülü ve Barkan Anadolu'daki şehirlerin İslamlaşmasında halkın dinî inançlarımn temsilcisi olan dervişler ve Horasan erenlerinin önemli rölü olduğunu çalışmalarında belirtmişlerdir[29]. Urfa'nm genel karekterinin ve düşünce tarzının oluşmasında Şeyh Mes'ud (sarnıç kitabesi 1183), Bediüzzaman Ahmed el-Hemadanî, Şeyh Mesleme b. Na'me es-Serucî (öl. 1170), İmam Sekkaki olarak bilinen Ebu Yusuf b. Siracuddin (öl. 1229), Şeyh Hayat el-Harranî (öl. 1185) ve Şeyh Muhammed Zehraveyh, Halvetî tarîkatının Urfa halifesi Şeyh Ramazan Şânî Efendi (ö.1665)[30] Sakibiye tekkesinin banisi ve şeyhi Kadirî şeyhi Sakıb Efendi[31] (ö. 1873), Kadîri tarîkatı şeyhi Dede Osman Avni (ö. 1883)[32], Nakşî tarikatının Müceddidiye koluna mensup mutasavvıf ve âlim Nebih Efendi (ö.1789)[33]. Hâlvetî Şeyhi Ramazan Şani Efendi'nin vakfiyesinde 1658'de Urfa Mevlevî şeyhi/pîr olarak ismi geçen Mevlânâ Ali Dede,[34] aynı zamanda müderris olan

[28] Dellabaşının okuduğu dua başlangıçta Arapça bir dua ardından Türkçe bir dua okunur. "Ehl-i iman ve ehl-i İslam ervâhı için, Allah rızası için el-Fatiha" ardından "Ya Rabbi hayırları fethet, şerleri defet, münkir, münafik, zalimin şerrinden emin eyle. Gözedin kefilsiz (hırsızlık malı) mal alıp satmayın, harcı unutmayın, son parayı kesmeyin, cümleten hayırlı olsun" diyerek dağılır. Ali Tenik, "Ahîlik Tasavvufi Boyutu ve Şanlıurfa'da Ahîlik İzleri", *Marife*, 2, 2002, s. 150-154, Bkz. Fotoğraf "Sipahı Pazarı'nın alışveriş için açış duası".

[29] Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve kolonizasyon metodu olarak Vakıflar ve temlikler"; I. İstila devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zaviyeler" Vakıflar Dergisi, II, 1942, s. 255-353; Boratav bu rivayetten Köroğlu destanında İskender efsânesinin ve Gılgamış destanının motiflerinin kullanıldığı kanaatindedir. Bkz. Boratav, "Türkler'de Hızır", İA; Ocak, s. 191-197..

[30] Bk. Urfa Şer'i Mahkeme sicilleri, Milli Kütüphane, defter arşiv no. 221.

[31] Bedri Alpay, *Urfa Şairleri* I, Urfa 1986, s. 192

[32] Urfa Şer'i Mahkeme Sicilleri, Defter arşiv no. 227.

[33] Müceddidiye için bk. H. İbrahim Şimşek, *Osmanıda Müceddidilik XII/XVIII. Yüzyıl*, Suf Yayınları, İstanbul 2004.

[34] Vakıflar Defter no. 2103, s. 144.

Ali Mevlânâ Dede, Şâzelî tarîkatı şeyhi Şâzelî Ali Dede (ö.1661), Hindiye tekkesi şeyhi İmam Efendi ibn Gulam Muhammed İbn Cuma (ö.1896), Hasan Paşadişah Camisi zâviyesinin 1658 yılındaki postnişini Siverekli Mevlânâ Mahmud Efendi gibi zahidler önemli bir konuma sahiptir.

Urfa'daki mistik kültürü Fütüvvet, Vefâiyye, Melâmîlik, Kadirilik, Halvetilik, Nakşibendîlik, Rufailik ve benzeri sûfî teşekküllerince oluşturulan bir büyük mistik okul olarak görmek gerekir. Urfa'da dal-budak salan bu grupların öğretileri, hem bazı mekânlara ad olmuş (Mecma'-ül Bahr gibi) hem de sosyal ve iktisadi hayatı, derinden etkilemiştir. Bu nedenle toplumsal hayatın kapalı bir takım yönleri, ancak hem coğrafya ya ad olmuş hem de sosyoekonomik hayatı şekillendiren sistemlerin anlaşılmasıyla açığa çıkacaktır.

Soyuttan Somuta Mecma'-ül Bahr

İslam kent kültürünün oluşmasına katkı sağlayan kavramlardan biri, Mecma'-ül Bahr'dır. Aslında bu kavram, heterodoks Mecma'-ül Bahreyn kavramının Ortodoks formudur. "İslam mistisizmi"nde "bahr"/"deniz" vahdet semboludur. Bu yüzden mistik kimlikleriyle ön plana çıkan şehirlerde su/deniz vahdeti sembolize etmiştir. Urfa ve Halep gibi tarihi kentlerin kent dokusunun yoğun olduğu bölgelerde, Mecma'-ül Bahr kanalları yer almaktadır. Hem Urfa'da hem de Halep'te yer alan bu kanal, her iki kentin mistik kültürünün yoğunluğunun da bir göstergesidir. Urfa'da yer alan Mecma'-ül Bahr kentin Balıkıgöl ve çevresindeki mistik adada yer almaktadır. Bu ada da Mevlüd-ü Halil, Rızvaniye, Hasan Padişah vb. ibadethaneler, zaviyeler, tekke ve medreseler yer almaktadır. Mecma'-ül Bahr'da en az bu mekânlar kadar derinliğe sahip bir mistik kültür öğesidir. Bu kavram hakkında Hanefi âlimi İbni Saatî Ahmed bin Ali Balebekî'nin (öl. 1230) Mecma'ül-bahreyn ve Mültekanehreyn adlı çalışmasıyla bilgi sahibi olmaktayız. Söz konusu eserin bir şerhi de bulunmaktadır. Sultan Nureddin Zengi'nin himayesinde olan İbni Saati Muhammed bin Ali saat imalinde mahirliğiyle tanınan bir ilim adamıdır. Nureddin Zengi'nin emriyle, Şam'da camii kebir kapısındaki saatleri yaptığı kaynaklarda ifade edilir. Bu nedenle Urfa'nm Mecma'-ül Bahr kavramıyla, 1146'da Nureddin Zengi'nin Urfa'yı fethetmesiyle tanışmış olduğu ihtimal dâhilindedir. Mecma'-ül Bahr veya Mecma'-ül Bayreyn kavramları hem Ortodoks hem de Heterodoks İslam dervişlerince kullanılmış olmalıdır. Mecma'-ül Bahr Mecma'-ül Bahreyn'e göre Ortodoks İslam'a daha yakınlaşmış bir kavram olarak değerlendirilebilir.

Bu mistik kavram, Urfa'da sadece Balıklıgöl'den başlayıp şehrin pazarlarından, evlerinden, cami avlularından Harran ovasına geçen bir kanalın ismi olarak hafızalarda kalmıştır. Mecma' Arapça toplanma yeri demektir. Sevdanın mutlak toplanma yeri, mutlak cemal hazretidir. İki denizin toplanma yeri "mecma'ül-bahreyn" dir. Burada imkân ve vücûb denizleri birleşmiştir. Yine burada, kevnî hakikatlarla, ilâhî isimler bir araya gelmiştir ve onun için buraya mecma'ül-bahreyn/bahr denilir. Mecma'-ül Bahr veya Mecma'ül Bahreyn kav-

ramlarının ıstılahi anlamları ve bu iki kavramın mistik yorumlarına bakılacak olursa, Bahr deniz, büyük göl veya nehir; Bahreyn ise iki deniz, iki göl veya nehir anlamlarına gelmektedir. Mecmâ' ise toplanılacak yer, kavuşulan yer, nokta anlamını içermektedir. Mecma'ül-Bahr ise deniz veya büyük bir suyun kavuştuğu nokta, kavuşağı ıstılahına gelmektedir. Tassavufi yorum ise kabe kavseyn mertebesi anlamına gelmektedir[35]. Bu kavram ise arapça, ok atılırken yayın elle tutulan odasıyla, sağlı sollu iki ucu arasındaki mesafeyi ifâde eden bir terkiptir.

Tasavvuf ıstılahında, vücud dairesinde, ibda, iade, inme (nüzul), yükselme (urûc) failiyyet ve kabiliyyet gibi isimler arasında bulunan, tekabül bakımından esma ve sıfatın isimlerine ait yakınlığı belirtir. Ancak bu yakınlığın zatî değil, sıfatî olduğu da kaydedilir. Ayrıca müfessirler bu kelimeyi Allah'a yakınlık olarak yorumlamışlardır. Aslında Mecma'ül Bahr veya Bahreyn kavramı, Kur'an-ı Kerim'deki Hz. Musa ve Hızır kıssasının Bâtını yorumunun bir neticesidir. Bu yorumun saç ayaklarını Hz. Musa, Hızır-İlyas kültü ile Ab-ı Hayat oluşturmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de 18. süre olan Keyf süresi 110 ayetten oluşmaktadır. Bu sürenin 60-82. ayetleri Hz. Musa ve Hızır kıssası anlatılmaktadır. Bu âyet metinlerinde anlatılanlar özetlenecek olursa, *Hz. Musa, bir gün yakını bir gençle birlikte, kendisiyle buluşması emredilen şahsiyetle göüşmek üzere yola çıkar. Buluşma mevkii "iki denizin birleştiği yer" (Mecma'ül Bahreyn) dir. Hz. Musa burasını tanıyabilmek için, yanına azık olarak aldığı balıktan yararlanacaktır. Ancak balık canlanıp denize kaçar. Bu bir işarettir. Hz. Musa'nın arkadaşı genç, deniz sahilinde uğradıkları bir kayanın yanında balığın denize kaçtığını ona haber vermeyi unutmuştur. Yolda acıkıp balığı yemek istediklerinde genç olayı hatırlar ve durumu haber verir. Bunun üzerine Hz. Musa tekrar o kayaya döner ve gerçekten, aradığı kişinin orada bulunduğu görür. Bu kişi kendisine Allah tarafından rahmet ve gizli ilim verilen bir "kul" dur. Kul buna önce yanaşmak istemezse de ısrara dayanmaz. Böylece âyet metinlerinde anlatılan olayları birlikte yaşarlar. Sonunda Kul, olayların sırlarını Hz. Musa'ya açıklayarak bunları Allah'ın emri üzerine yaptığını anlatır*[36]. Hz. Musa'nın buluştuğu genç Hızır'dır. Hızır'la buluşacakları o kayanın dibinde bir çeşme (ayn) vardı ki, buna "Hayat Çeşmesi (Aynu'l Hayât) deniyordu. Bu suya isabet eden her şey dirilmektedir. Canlanan balığada bu sudan isabet etmiştir. Tarih boyunca toplum balık ve hayat çeşmesi kavramlarıyla ilgili olarak pek çok folklorik malzemeyle zenginleştirilmiş efsaneler geliştirmişlerdir. Nitekim benzer bir anlatı Urfa'da dile getirilmektedir[37].

---

35 Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara 1997, s. 65, 595.

36 Kur'an-ı Kerim'de geçen Hızır ve İlyas kıssasının değerlendirmesi için bkz. Ocak, İslam-Türk İnançlarında, s. 43-52

37 Urfa'da da halk arasında folklorik unsurlarla zenginleştirilmiş benzer bir kutsal su ve balık anlatısı bulunmaktadır. Bu anlatıya Evliya Çelebi de Seyahatnamesinde yer vermiştir. Ünlü seyyah Halil-Ür Rahman Camiisinden bahsederken İbrahim Halil tekkesinin içinde yer alan kaynakdan bahsetmektedir. Bu su kaynağı Nemrud'un Hz. İbrahim'i atmak için yaktırdığı ateşin olduğu yerden çıkmıştır. Anlatıya göre, IV. Sultan Murad, Bağdad seferine giderken bu tekkeyi ziyaret etmiş, gölden iki balık yakalatarak

Kıssanın hem zahiri hem de Bâtını yorumları yapılmıştır. Nitekim İbn'ül-Arabi Musa'yı kalb, fetâsını nefs, Mecmau'l-Bahreyn'i cisimle rûhun birleştiği vücud, Hızır'ı da akl-ı kudsî olarak yorumlamıştır[38]. İbn'ul-Arabî Musa-Hızır kısassı ile Mecma'-ül Bahr/Bahreyn arasındaki bağlantıya işaret etmektedir. İbn'ül Arabî'nin mecma'-ül Bahr/bahreyn'i cisimle rûhun birleşmesi tasvirine benzer bir yorum Seyyid Hüseyin Nasr'da da görülmektedir. Nasr iç ve dışın birbirine yolculuğu olarak yorumlamıştır. Ona göre Şiilikte Tasavvufa ek olarak zahir ve batın genel dini doktrinler ve uygulamalar çerçevesi içinde birleştirilmiştir. "Sünnilikte bile tasavvuf, zahir ve batın arasında bir ara bölgedir ve tasavvufun iç öğretilerinin toplumun bütünündeki yansıması ve zenginliklerinin tadılması denebilecek bir dini doktrinler ve uygulamalar dünyası vardır. Temel olan iç boyut dışa göre içe yönelikse ve dış da içe yapılacak yolculukta temel ve başlangıç noktası olarak gerekli ise, Tanrısallığı tecrübe etmek de ancak Tanrı'nın aşkınlığının bilincine varmak temeli üstünde mümkün olabilir. Yaşamı içselleştirmek ve iç boyutun farkına varmak için, kendisini kurtarmak ve geri Birlik sahillerine çıkarmak için, tabiatı gereği çokluk okyanusunun dalgaları üzerine kutsal bir biçim vuran ibadetleri getirmek zorundadır".[39] Nasr ibadeti merkeze alarak cisimle ruhun birleşmesinin tasvirini yapmıştır. İbadet insanı ayrılık ve dışlaşma dünyasından birlik ve bizzat insan yaşamını belirleyen ritmle birleştiren kutsal bir yelken olarak görmektedir[40].

Nasr'ın batın (iç) ve zahirin (dış) birleşmesiyle ibadetle ayrılık ve dışlaşma dünyasının birlik dünyasının birleşmesi yorumu Mecma'ül Bahr/Bahreyn yorumlarıyla parelellik arzetmktedir. Mistik İslam yorumunda, iki denizin birleştiği yer anlamına gelen Mecmaul Bahreyn, Rahman suresinde "Meracel Bahreyn" olarak geçmektedir. Bu ayet "Allah, iki denizi birbiriyle kavuşmak üzere salıverdi" mealindedir. Aralarında birbirine karışmamak üzere bir engel (berzah) vardır. O iki denizden inci ve mercan çıkar. Heterodoks İslam kültürüne göre Mecmaul Bayr/Bahreyn'den kasıt, Hz. Aliyel Mürteza ve Fatımatüz Zehra'dır. Aralarındaki berzah[41], Hz. Muhammed Mustafa'ya tekabül eder. O iki denizden çıkan inci ve mercan ise Hz. Hasan ve Hüseyin'e remizdir. Söz konusu durumu örnek olabilecek bir kitabe Urfa'da Fesadı hanında yer almaktadır[42].

---

kulaklarına birer altın küpe takmıştır. Evliya Çelebi yedi gece, yedi gün bu tekkenin ziyaret edilmesi halinde dileklerin kabul edileceği inancından bahsetmektedir. Saf suyundan içenler ise Allah'ın emri ile şifa bulurlar. Şanlıurfa halkı, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği bu kaynak suyu "Ağ Balık" adıyla ziyaret etmektedir. Halk arasında dilek yazılan kâğıtlar suya atılmakta, Ak Balık'ın kâğıdı kapıp götürmesi halinde, dileklerin gerçekleşeceği inanışı yaygındır.

38 Muhyi'd-Din b. el-Arabî, Tefsîru'l-Kur'anî-l Kerim, I, Beyrut 1968, s. 766-722

39 S. Hüseyin Nasr, İslam'da Düşünce ve Hayat, İstanbul 1988, s. 277-278.

40 S. Hüseyin Nasr, s. 279.

41 ***Berzah*** (برزخ), Arapça kökenli bir söz olup, coğrafyada bir yarımadayı karaya bağlayan, iki yanı su, dar kara parçası, kıstak anlamına gelmektedir.

42 Şark İş (Fesadı) hanının kitabesi Urfa'daki heterodoks İslam yorumunun izlerini göstermesi açısından kayda değerdir. Kitabe: "ya müfettiha'l ebvab (Ey kapıları açan Allah) iftah lena hayre'l bab (bize hayır kapısını aç) li hamsetün Ütfi biha harre'l vebai'l-hatime (Yıpratıcı veba, kolera ve benzeri hastalıklardan korunmak için üflediğim beş ismim var) el-Mustafa ve'l-Murtaza ve'bnahuma ve'l fatıme" (Mustafa, Murtaza (Ali) ve onun iki çocuğu (Hasan-Hüseyin) ve Fatıma'dır)

Mecmaul Bahreyn Hz. Hızır ve Musa'nın buluşma noktası yani Cem'ül Vücud makamı (Birlik Makamı) aynı zamanda Vahdet-i Vücud'a da bir göndermedir. Vahdet-i Vücud terimi varlığın birliği anlamında kullanılan hem dinî, hem de felsefî bir tabirdir. Varlığın birliği ile Allah ve âlemin münasebeti esas alınmıştır. Allah; tek, müstakil, ebedî bir varlıktır. Âlem ise onun sıfatlarının tecellisinden oluşan, geçici ve gölge varlıklardır. Birisi sonsuz varlık olan Allah, diğeri sonlu olan kâinat. Sonlu dediğimiz şeyler zamanı mekân (yer kaplama), hareket, illet (neden) ve çeşitli varlıklar, yani tabiattır. Sonsuz varlıkta ezelilik, mutlak sebep, mutlak öz (zat) ve mutlak varlık yani Allah'tır. Urfa'daki Mecma'-ül Bahr, su kaynakları itibariyle birden su kaynağından çıkan suyun Halilürrahman gölünde toplanması çokluktan birliğe akış olarak yorumlanabilir. Halilürrahman gölünden Mecma'-ül Bahr kanalıyla şehir içinden akarak Harran ovasına akışıyla bitkiye, sebzeye ve tahıla hayat vermesiyle tekrar insana besin olması yeni bir döngü ise varlığın birliğine bir gönderme olmalıdır. Mecmaul Bahreyn aynı zamanda Kehf suresindeki ifadesiyle Hz. Hızır ve Musa'mn buluşma noktasıdır. Bu makama Cem'ül Vücud (Birlik Makamı) denilir. Burada Musa ilmi, Hızır ise hikmeti temsil etmektedir. İlim, Hikmetle cem olup birleştiğinde anlam ve derinlik kazanmaktadır. Zahir anlam olarak bu ayetin İstanbul'a da işaret ettiği söylenir. Tasavvuf ehli, Mecmaul Bahreyn'i eserlerinde farklı Bâtıni yorumlarla açıklamışlardır. Mistik yorumda mecma'ul Bahreyn'den maksat, zahiri ilim denizi olan Hz. Musa ile bâtınî ilim denizi Hızır'ın birleşmesidir[43].

Sufiler Hızır ile ilgili yorumlarında ilm-i ledünnî ilmin mâhiyetini tartışırlar. Neticede, bir takım riyâzat ve mücahedelerle bu ilmi elde etmenin mükün olduğunu ileri sürer. Hızır'ın Hz. İbrahim devrinde yaşayıp onunla birlikte Babil'den göç ettiğine dair rivayetler mevcuttur[44]. Hayat çeşmesi'nden sıçrayan sularla canlandığı yolundaki izah.[45] İslam toplumu bazı destanları da folklorik bir malzeme olarak mistik kültürün zenginleştirmesinde kullandıkları görülmektedir. Bu destanlardan biri Gılgamış destanıdır. Gılgamış Mezopotamya'da güçlü bir kraldır. İlahi menşeli Engidu ile arkadaş olur. Fakat bir müddet sonra onun ölümüyle çok perişan bir hale düşer, derin bir ıstırap yaşar. Gılgamış, arkadaşı Engidu'yu yeniden hayata döndürmek için çâre arar. Sonunda ebedi hayat kavuşturan bir ot bulunduğunu öğrenir. Bu otun yerini yalnız bir kişi bilmektedir. O da, nehirlerin birleştiği yerde oturmakta olup ebedi bir hayat sürmekte bulunan hâkim Utnapiştim'dir[46]. Bu terim, Necm Suresi'nin dokuzuncu âyetindeki "fekâne kâbe kavseyni ev ednâ" (İki yay kadar yahut daha yakın oldu) ifadelerinden alınmıştır[47].

---

43 Kadı Beyzâvî, Envâru't-Tenzîl, II, s. 19; Şevkânî, III, s. 287; Ocak, s. İslâm-Türk İnançlarında, 52
44 Taberi, Tarih I, s. 543.
45 Ahmet Yaşar Ocak, İslam Türk İnançlarında, s. 54.
46 Ahmet Yaşar Ocak, s. 54.
47 Ethem Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, s.141.

Yıldız Albümü

Tasavvuf'ta Musa-Hızır kıssası ile Mecma'-ül Bahr'ın ilgili yorumların Urfa ile bağlantısına gelince, Musa-Hızır kıssası tasavvufun hüviyetini yeni kazanmaya başladığı IX. Yüzyıldan itibaren tasavvuf çevrelerinde özel bir ilgiye mazhar olmuştur. Urfa tarih boyunca genetik bir mistik anlayışın hâkim olduğu görülmektedir. Nitekim tarihsel olarak bunun izlerini hem pagan ve Hıristiyanlık hem de İslamî dönemde izlerini görmekteyiz.

Nitekim Urfa fatihi Nureddin Zengi'nin himayesinde olan İbni Saati Muhammed bin Ali Balebeki'nin (öl. 1230) Mecma'ül-bahreyn ve Mültekanehreyn adlı çalışması, söz konusu mistik kültürünün Zengi dönemi uzantısıdır. Urfa'da güçlü bir Kadiri, Melami, Nakşibendi, Rufai, Halveti, Mevlevi ve gizli bir heterodoks İslam yorumunun izlerini taşımaktadır. Bu gruplarıa mensup dervişler söz konusu tarikat önderlerin eserleri, virdleri ve sohbetleriyle şekillenmişlerdir. Tarikat önderlerinin kitablarındaki kimi yorumlar dervişlerin yaşadıkları şehirleri ve halklarının da şekillenmesine neden olmuştur. Nitekim XV. Yüzyılda Kadirîlik tarikatının Anadolu'da en önde gelen siması ve güçlü bir tasavvuf şairi olan Eşrefoğlu Rûmî Müezekki'n-Nüfûs adındaki tanınmış eserinde bir fasl Hz. Musa ve Hızır kıssasına ayırmıştır. Hacı Bayram-ı Velinin halifelerinden Ahmed Bican'ın Envâru'l Âşikîn de de kıssa hikâye edilmiştir. Halveti Niyazî-i Mısrî'nin Risale-i Hızriyye'de kıssanın Bâtıni bir yorumu yer almaktadır[48]. Mecma'-ül Bahr veya Mecma'-ül Bayreyn kavramları hem Ortodoks hem de Heterodoks İslam dervişlerince kullanılmış olmalıdır. Mecma'-ül Bahr Mecma'-ül Bayreyn'e göre Ortodoks İslam'a daha yakınlaşmış bir kavram olarak değer-

[48] Bkz. Müzekki'n-Nüfûs, s. 302-305; Envâru'l-Âşıkın, s. 111-113; V.l. Menage, "Bîdjân Ahmed", EI.; Risâle-i Hızriyye-i Cedîde, v. 35a; Risâle-i Hızriyye-i Kadîme, v. 32b; Divan-ı Kebir, hz. A. Gölpınarlı, İstanbul 1957, I, s. 166; değerlendirme için bkz. Ocak, 165-174..

lendirilebilir. Mecma'-ül Bahr/Bahreyn'in Bektaşî-Kızılbaş nefeslerinde de görülmektedir.

Özellikle XVI. Yüzyılın tanınmış şairlerinden Hayâlî Beğ;
"Ol leb Hızr'ı ile hem reh Mecma'-ül Bahreyn'i seyr etdüm
Fenâ gerdinden emvâc-ı havâdisden emân buldum"[49]

Ayrıca XIX. Yüzyıl şairlerinden Harâbî'nin[50] şiirlerinde görülmektedir.
"Mecma-ül Bahreyne Vardığım Zaman
Hızrı Bulup Candan Kölesi Oldum
Ledün ilmin Bana Eyledi ihsan
Sırrı Sırrullahın Tamamı Oldum"[51]

Kıt'alarında Mecma'-ül Bahr'ın/bahreyn Batıni bir yorumu dile getirilmiştir. P. N. Boratav, Köroğlu Destanı adlı eserinde destanın Urfa rivâyetinden bahsetmektedir. Ona göre Urfa rivayetinde, Köroğlu'nun oğlu Hasan Beğ eşkıyâlığa giderken Hoca Hızr'a rastlanmıştır. Hızır onun arkasını sısırtını sıvazlayarak kendisine güç verir. Bir keresinde attan düşüp tam ölecekken Hızır kurtarır; Çin'e giderken önüne çıkarak başarılar diler.[52]

İbn Cübeyr, Musul, Diyarbakır, Diyar-ı Rabia'dan başlayarak Şam'a kadar olan bölgede yaşayan insanların mistik kültüre yatkın bir karakterde olduklarını vurgulamaktadır. Ona göre bölge insanı yumuşak tabiatlı, mu'tedil ve yabancıları seven, fakirleri koruyan kişiler olduğunu, yolu buraya düşen fakir ve kimsesizlerin yanlarında azık taşıma ihtiyacı duymadıklarını, çünkü bölge halkının cömertlikte meşhur olduğunu belirtir. Bölge insanının arasında pek çok dindar, zâhid ve dağlarda Allah için inzivaya çekilen birçok kimsenin olduğunu vurgular.[53] Bu dönemde Harran'da iki tekke[54] Urfa'da altı tekke ve zâviye, Birecik'te yedi tekke, Rum Kale (Halfeti) de on sekiz tekke, Suruç'ta bir tekkenin varlığından söz edilmektedir.[55] Yukarida ifade edildiği gibi Urfa'da mistik kültürün tarihi kökenleri nerdeyse tasavvufun sistamleşmesiyle yaşıttır. Nitekim Harranlı hadis ve fıkıh âlimi Hamid b. Hamid Ebu'l - Fadıl el- Harrânî'nin Kadîri'dir. Ebu'l el-Fadl uzun yıllar Bağdat'da Şeyhi Abdulkadir Geylânî (ö.1165)'nin yanından ayrılmamıştır. Harran'a yerleştiği ve Nureddin Zengî'nin onun adına Harran'da bir medrese yaptırdığı ifade edilmektedir.[56] Kadirilik dışında Urfa'da kök salıp dal budak veren tarikatlar arasında Halvetî, Şâzelî, Nakşîbendî, Rifâî,

---

49 Hayâlî Beğ Dîvanı, neşr. A. Nihat Tarlan, İstanbul 1945, s. 33;Ocak, 182..

50 Harâbî (1853-1917) Istanbul'da dogdu. Asil adi Ahmet Edip'tir. Harabi sonradan siirlerinde kullandigi mahlastir. Küçük yaşlarda tasavvuf ve bu konudaki eserlerle ilgilendi. Zamanla kendi de şiir yazmaya başladı. Çok genç yaşında, Merdiven Köyü Bektaşi Tekkesinde M. A. Hilmi Dede Babaya ikrar verip tarikata girerek Bektaşi olan Harabi yaşamı boyunca bu ikrara sadık kalıp, şiir ve nefesleri ile Bektaşi edebiyatının en güçlü ustalarından biri oldu. Şiir ve nefeslerinde Yunus Emre, Nesimi, Kaygusuz ve Pir Sultan'tan etkilenmiştir.

51 Abdulbaki Gölpınarlı, Alevi-Bektaşi Nefesleri, İstanbul 1963, s. 169; Ocak,175-176.

52 P. N. Boratav, Köroğlu Destanı, s. 89.

53 İbn Cübeyr, ss. 219-222.

54 İbn Şeddâd, ss. 40-45.

55 1312 Tarihli Halep Salnamesi, s. 255, 259, 262.

56 Necati Avcı, "*Harran ve Bilinmeyen Bazı Harranlı Din Âlimleri*", E.Ü.İ.F.D. sayı 8, Kayseri 1992, s. 270.

Mevlevî ve Melâmîlik yer almaktadır. Urfa tasavvuf tarihinde zirve şahsiyetlerinden biri de Sind tarafından gelen Nebih Efendi'dir. Nebih Efendi, Nakşibendî tarikatının Müceddidiye koluna mensuptur. Nebih Efendi'nin başta olmak üzere Anadolu'ya halefleri vasıtasıyla Nakşibendi etkisini hissettirdiği anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın sonuna doğru vefat eden Şeyh Nebih Efendi, Urfa, Kerkük, İstanbul ve Bursa arasında mistik bir köprü kuran önemli bir şahsiyettir.

Sonuç olarak bugün Urfa'da Mecma'-ül Bahr kavramının Balıklıgöl ve çevresindeki kutsal alanın bütünlüğü içindeki yeri, sadece somut bir anlamdan ibarettir. Mecma-ül Bahr'ın soyut anlamı kentin hafızasından silinmiştir. Artık Mecma'-ül Bahr Urfa'nın 12. yüzyıldan itibaren Osmanlı sancağı olduğu dönemlerde, mistik İslamın soyut bir anlam yüklediği bir mekândır. Bu yorum Cumhuriyet Urfasının ilk dönemlerinde biliniyor olabilir ancak daha sonraları Mecma-ül Bahr kavramı somutlaşarak, Balıklıgölden başlayıp Harran Ovasına uzanan bir kanalın adı[57] olarak bilinir oldu. Hâlbuki söz konusu kavram başlangıçta soyut bir anlamı ifade etmekteydi. Bu ilk anlam, Urfa'nın kültürel yoğunluğunu da ifade etmektedir. Gönül ile görüp lisan ile anlatmayı içermekteydi. Cisim ile ruhun vucudda birleşmesini ifade ediyordu. İç boyutun farkına vararak Birlik denizine ulaşmayı aynı zamanda sevgililerin buluşmasını, ıstırapla kemalleşmeyi, sevgili için feda edilen canları anlatmaktaydı. Osmanlı sonrası yaşanan büyük kültürel travmanın yıkıcı etkisiyle Anadolu'nun birçok kentinde olduğu gibi Urfa'da da mânânın yerini madde almıştır. Bu dönemde kentte mistik kültürün izleri silindiği bir yozlaşma süreci başlamıştır. Belki de en vahimi, Os-

[57] Pek çok şehirde su, kanallar ve arklar vasıtasıyla şehir inde sokak skak dolaştılmıştır. Şehir meydanlarında, mabetlerde, değirmenlerde, debbağhanelerden geçerek şehrin tarlalarına akıtılmıştır. Urfa'da bu tür kentlerden biridir. Urfa'daki su kaynaklarından biri de Eski Kahriz'dir (Urfa'da eski keriz olarak ifade edilir) Kariz suyun şehre yer altı kanallarıyla getirilmesine denir. Kentin İslam-Türk hakimiyetine geçmesiyle Roma döneminde yapılan su kanalı kullanılmış bu kanalda Eski Kariz olarak kullanımına devam edildiği görülmektedir.

manlı sonrasında şehir, tasavvufi zihniyette hoyratlığın hat safaya uğradığı bir süreci yaşamıştır. Mistik yoruma ait ne varsa unutulmuş veya yozlaştırılmıştır. Adeta kentte mânâ buharlaşmış geriye madde kala kalmıştır. Geriye sadece somut (madde) bir içeriği ifade eden Mecma'ül-Bahr ismi kalmıştır. Bu anlam ise daha çok dünyanın, dünyevîleşmenin bir yansımasıdır. Bu dönemde soyut kavramları konuşamayan, sadece yoz bir somut üzerinden dile gelen bir kent kültürü sürecine geçilmiştir. İlkinde iç yolculuklar ve derinlik, ikincisinde masiva ve egemenlik duygusu hâkimdir. İkinci mânâ derinliğinten uzak, sathi ve dünyevîleşmeyi ifade etmektedir. Belki de en vahimi somut anlamlı Mecma'-ül Bahr'ı, bu haliyle bile, ancak toplumun küçük bir kesimince bilinmesidir...

KAYNAKÇA

- 1312 Tarihli Halep Salnamesi, s. 255, 259, 262.
- Abdulbaki Gölpınarlı, Alevi-Bektaşi Nefesleri, İstanbul 1963, s. 169; Ocak,175-176.
- Ahmet Yaşar Ocak, İslam-Türk İnançlarında, s. 43-52
- Ethem Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, s.141.
- Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara 1997
- Hayâlî Beğ Dîvanı, neşr. A. Nihat Tarlan, İstanbul 1945.
- İbn Cübeyr, Enl Topraklardülüsten Kutsal Topraklara, İstanbul 2003.
- Bahâeddin İbn Şeddâd, en-Nevâdirü's-sultâniyye (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1415/1994.
- Kadı Beyzâvî, Envâru't-Tenzîl, II, Trz.
- Muhyi'd-Din b. el-Arabî, Tefsîru'l-Kur'anî-l Kerim, I, Beyrut 1968.
- Necati Avcı, "*Harran ve Bilinmeyen Bazı Harranlı Din Âlimleri*", E.Ü.İ.F.D. sayı 8, Kayseri 1992.
- P. N. Boratav, Köroğlu Destanı, s. 89.
- S. Hüseyin Nasr, İslam'da Düşünce ve Hayat, İstanbul 1988.
- Taberi, Tarih I, Trz.

Urfa Hükümet Sarayı

II. MEŞRUTİYET'İN URFA'DA KARŞILANIŞI VE ŞEYH MÜSLİM OLAYI*

Prof. Dr. Adem ÖLMEZ

II. Meşrutiyet'in ilanı (24 Temmuz 1908), toplumu genel olarak ikiye bölmüştü. İttihad ve Terakki Cemiyeti taraftarları, hürriyetçi ulema ve azınlıklar Meşrutiyet'i alkışlarken, ulemanın bir kısmı ve "dinî hassasiyet taşıyan" halk endişe içindeydiler. Gelişmelerden "dinin zarar göreceğini" düşünüyorlardı. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde, Kamil Paşa hükümetinin "tensikat" programı, mektepli bazı zabitlerin dine lakayt tutum ve davranışları, medrese öğrencilerinin askere alınmasına dair çalışmalar ve bu endişeleri şiddetli bir üslüpla "kaşıyan" bazı basın organlarının çabaları, Meşrutiyet muhalefetini daha da cesaretlendirmişti. Bu gelişmeler İstanbul ve taşrada "idare-i Meşruta" aleyhine eylemlerin görülmesine neden olmuştu. Hükümette "Meşrutiyet ve hürriyetin bekası için sükûn ve asayişin muhafazasına çalışıyordu.[1] Meşrutiyet karşıtı eylemler İstanbul'da Çırpıcı Olayı, hamalların isyanı ve 31 Mart Olayı olarak tezahür etmiştir. Balkanlarda ise Mart 1909'da Halep'te görev yapan Yakovalı Rıza Bey'in, memleketindeki oğluna Meşrutiyet aleyhinde evrak göndermesi üzerine başlayan takibatlar yaşanmıştı.[2] Bu tertibin sorumluları Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanarak cezalandırılmıştır. Benzer olaylar Anadolu'nun değişik kentlerinde de yaşanmıştır. Muş Mutasarrıf Muavini Yakof Efendi ile Tahrirat

* Harran ve Çevresi Arkeoloji ve Tarih sempozyumunda sunulan bildiriden geliştirilmiştir.

1 BOA, *DH.MKT.*, 2799/91.

2 Kırmızı, "Halep-Kosova Hattı", s.113-146.

Müdürü Rıza Efendi hakkında, halkı Meşrutiyet aleyhinde kışkırttıkları için tahkikat açılmıştır.[3] Bu kentlerden birisi de Urfa'dır.

Bu makalede İstanbul'da yaşanan 31 Mart Olayı'nı takip eden günlerde Urfa'da Meşrutiyet aleyhine ve lehine yaşanan eylemler üzerinde durulacaktır.

"Meşrutiyet Aleyhinde Yafta"

31 Mart Olayı'ndan yaklaşık 7 ay sonra, 1910 başlarında Urfa'nın Haşimiye Çarşısı'nda Meşrutiyet aleyhine bilgiler içeren bir ilan/"yafta" asıldı. Altında çeşitli isimler bulunan bu ilanlarda, II. Meşrutiyet'in ilanına atıfta bulunularak, dinin bu gelişmeden zarar gördüğü belirtilip halk isyana davet ediliyordu. Adı geçen metnin arşiv vesikalarında farklı yazılmış suretleri olsa da genel olarak, II. Abdülhamid dönemi ile Meşrutiyet dönemi kıyaslanıyor ve II. Abdülhamid döneminin daha iyi olduğu vurgulanıyordu. Metin, "Behey İslamlar gayet gaflet içinde duruyorsunuz. İslamlık yakın vakitte kalkacak. Bir büyük milletin şanı Hıristiyanların ellerine kaldı" ifadeleriyle başlıyordu. Devamında, 1328 seneden beri Hıristiyanlardan asker alınmadığı halde şimdi alındığı; Sultan II. Abdülhamid zamanında her türlü kaydın çok sağlam tutulduğu evrakların kaybolmadığı, ancak şimdi evrakların çalındığı her yerde başıboşluğun bulunduğu ifade edildikten sonra şu vurgu yapılıyordu. "Sultan Hamid tarafı mı kuvvetli, yoksa Sultan Reşad hürriyet tarafı mı kuvvetli." İlanın sonunda, İttihadçılar ve Hıristiyanlar üzerine yakında saldıracaklarını ifade edildikten sonra metin şu soruyla bitiriliyordu. "Hürriyet, Meşrutiyet, uhuvvet hiçbir diyarda kabul olunmadı. Urfa'da mı kabul olunur?"

Bozuk bir Türkçe ile yazılan bu metnin farklı belgelerde farklı ifadelerle yazıldığı dikkat çekmektedir.[4] Esasta aynı olmakla birlikte farklılıkların bulunması, bu metin çoğaltılırken yeterince özen gösterilmediğini ya da o metinler kötü bir yazı ile yazıldığından, zaptiye görevlileri kopya ederken doğru yazamadıklarını göstermektedir. Bütün bunlarla beraber, çarşı duvarlarına asılan metin öz itibariyle, II. Meşrutiyet'in ilanının dini açıdan doğru olmadığını, Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ülkeyi kötü duruma getirdiğini ve Meşrutiyet'e karşı mücadele edileceğini içeriyordu. Bu içerik dönemin yönetimi açısından yeterince tehlikeli sayılabilirdi. Aynı dönemde 31 Mart Olayı'ndan sonra, Meşrutiyet karşıtlarının, Abdülhamid yanlılarının Bayezid Meydanı'nda asıldığı dikkate alınırsa metnin ne kadar "tehlikeli" bir içerik taşıdığı anlaşılabilir. Bu metnin duvara asılmasından sonra, Urfa Mutasarrıfı Kerim olayın üzerine gitti. Yapılan tahkikat sonucunda hamal taifesinden Mazgirtli Hasan ve Hüseyin namında iki kardeşin bu "hezeyannâme"yi yapıştırdığı tespit edilerek suçlular tutuklandı. Urfa Mutasarrıfı bu işlemleri yaptıktan sonra 23 Aralık 1910 (10 Kanun-ı evvel 1326)'da Dâhiliye Nezareti'ne bir tezkere göndererek, 22 Aralık 1910 (9 Kanun-ı evvel 1326)'da suçluların yakalandığını bildirdi. Daha sonra da Divan-ı Harbi Örfi'de yargılanarak, cezalarını çekmek üzere Sivas'a

[3] BOA, *DH.MKT.*, 2631/69; BOA., *DH.ŞFR.*, 405/72.
[4] BOA, *DH.EUM.KADL.*,22/25, 28Z1328.

sürgüne gönderildi.[5] Sivas'a gönderilenler sadece bu iki kişiden ibaret değildi. Öyle anlaşılıyor ki yaftaları duvarlara yapıştıran Hasan ve Hüseyin dışında onlarca kişi bu işle uğraşmış, muhalefetlerini bir şekilde göstermişlerdi. Olaya karışanların nasıl bu işin içinde yer aldıklarını tam olarak bilmemekle birlikte, bu kişilerin ortak hareket ettiği ihtimali görülmektedir. Bundan dolayı bundan sonraki takibatlar sırasında başta Şeyh Müslim olmak üzere, birçok kişinin sürgüne gönderildiğini görüyoruz.

Sürgünden Firarlar

Haşimiye'de yafta yapıştırma olayına karışanların 1910 sonlarında Sivas'a sürgüne gönderildikleri anlaşılmaktadır. Sürgüne gönderilenler 12 Mayıs 1910 (29 Nisan 1326) tarihli bir tezkereden anlaşıldığına göre Ali, Necmeddin, Müslim ve Mehmed Emin adındaki kişilerdi. Bu kişilerden Urfalı Ali 30 Nisan 1910 (17 Nisan'a 1326)'da, Necmeddin 11 Mayıs 1910 (28 Nisan 1326)'da, Müslim ve Mehmed Emin de 3 Ekim 1910 (20 Eylül 1326) tarihinde firar etmişlerdi.[6]

Sivas'a sürgüne gönderilenlerin firar etmesi endişeye sebep olmuştu. Bu kişilerin gittikleri yerlerde yeniden Meşrutiyet aleyhine tavır ve davranış göstereceklerinden endişe ediliyordu. Bu tür gelişmeleri önlemek için Dâhiliye Nezareti çalışmalara başladı. Dâhiliye Nezareti, Harbiye Nezareti'nin Divan-ı Harb-i Örfi kararları çerçevesinde hareket edilmesine dair 2 Ocak 1911 (20 Kanunuevvel 1326) tarihli tezkeresindeki isteklerini[7] Sivas ve Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetlerine gönderdi. Sivas Vilayeti'ne gönderdiği 8 Ocak 1911 (26 Kanunuevvel 1326) tarihli tezkeresinde, "idare-i meşrutiyet" aleyhine yafta yapıştırmaktan dolayı 4 Ocak 1910 (22 Kanunuevvel 1325)'da muhakeme edilerek üç sene müddetle Urfa'dan Sivas'a sürgüne gönderilen Mehmed Emin ve Necmeddin adlı sanıkların Sivas'tan gizli olarak kaçtıkları haber alındığı, bu kişilerin Urfa'ya gelerek sadık ahaliyi "şekl-i hükümet aleyhine tahrik ve teşvik" edebilecekleri, bu nedenle bu kişilerin Sivas'ta bulunup bulunmadıklarının araştırılması, şayet varlarsa sadık halkı ifsad etmemeleri için gerekli tedbirlerin alınması, firarilerin uygun mahallerde tutulması, Divan-ı Harb-i Örfi'nin kararları çerçevesinde denetim altında bulundurulmaları isteniyordu. Ayrıca şayet bu kişiler Sivas'tan firar etmişse bu duruma neden olanlar hakkında gerekli tahkikatın başlatılmasına dair Harbiye Nezareti'nin talebi iletildi. Aynı şekilde Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'ne hitaben yazılan tezkerede de, orada Meşrutiyet'in istikrarı için muzır faaliyetlerde bulunan kişilerin uygun mahallere gönderilmesi istendi. Herhangibir alçaklığa ve fesada meydan verilmemek için mahalli hükümet tarafından denetim altında tutulması istendi.[8]

---

5 BOA, *DH.SYS.*,571/10.
6 BAO, *DH.SYS.*56/4-12.
7 BAO, *DH.SYS.*551/22-3.
8 BAO, *DH.SYS.*551/22-2.

Şeyh Müslim'in Yeniden Tutuklanması

Firarileriler içinde üzerinde en çok durulun isim Şeyh Müslim'di. Bu kişi "şeyh" ünvanı taşımasından dolayı, halkı etkileme gücünden çekiniliyor olabilirdi. Şeyh Müslim üzerine yapılan araştırma çerçevesinde, 14 Ocak 1911 (1 Kânûn-ı sânî 1326)'da Sivas Vilayeti'nden Şeyh Müslim'in ne suretle firar ettiği soruluyordu.[9] 16 Ocak 1911 (3 Kânûn-ı sânî 1326)'da Urfa mutasarrıfı Kerim, Şeyh Müslim hakkında gerekli incelmelerin yapıldığını ve tevkif edilmeye çalışıldığını belirtti.[10] Çok geçmeden 19 Ocak 1911 (6 Kânûn-ı sânî 1326)'de Sivas Vilayeti'ne Şeyh Müslim'in tutuklandığı bildirildi.[11] Bu arada sürgünleri kaçırmakla suçlanan Sivas Vilayeti kendisini kentin özelliklerini ileri sürerek savunuyordu. Sivas Valisi namına Mehmed Emin, Dahiliye Nezareti'ne 15 Ocak 1911 (2 Kanûn-ı sani 1326) tarihinde gönderdiği tezkerede firar nedenlerini, "Sivas'ın dört tarafının surla çevrilmiş olmaması" ile açıklıyordu. Ayrıca yakalanmaları için yapılan çalışmaların da netice vermediğini; bu konuda Urfa ile haberleşme yoluna gidildiğini; ancak netice alınamadığını yazıyordu.[12]

Bu arada Şeyh Müslim, resmi makamlardan "kalan cezasını" memleketinde çekmek istediğine dair bir talepte bulunmuştu. Harbiye Nazırı 8 Ocak 1911'de (26 Kanun-ı evvel 1326) Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir tezkerede, üç sene mahkum olarak Sivas'a gönderilip bilamaaş kaldığından memleketi Urfa'ya gelerek hükümete teslim olan Şeyh Müslim kalan süresini Urfa'da, liva dahilinde geçirmek istediği belirtilmiştir. Harbiye Nazırı Şeyh Müslim'in bu isteğini hükme bağlamadan önce, Şeyh Müslim'in Urfa'da nasıl durduğunun tahkik edilmesini istedi.[13] Ayrıca 10 Ocak 1911 (28 Kanun-ı Evvel 1326)'da İkinci Şube imzası ile merkumun üç sene sürgün cezası ile mahkum olduğu ve menfasından firar ettiğinin gönderilen tezkereden anlaşıldığını Harbiye Nezareti'ne bildirilmekle birlikte, Urfa'da bir ifsadatta bulunup bulunmadığının tespit edilmesi sonucunda hüküm verileceğinden ilgili şahsın zaptiyece tutuklu bekletilmesinin Urfa Mutasarrıflığı'na, firarînın ise Sivas Vilayeti'ne bildirilmesinin uygun olacağını belirtti.[14]

Buna karşın Sivas Vali Vekili yeniden firarilerin Sivas'ta tutulmasının zorluğundan bahsetmeye başladı. Sivas Vali Vekili Ferik Hüsnü, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 25 Ocak 1911 (12 Kânûn-ı sânî 1326) tarihli bir tezkerede, Sivas'ın etrafı açık olduğundan Şeyh Müslim'in taht-ı tarassutta bulundurulmasında zorluk çekildiğinden bahsederek, yine firar etmemesi için Sinop ve Diyarbakır gibi bir mahalle naklinin uygun olacağını polis müdüriyetinin görüşü ola-

9 BAO, *DH.SYS*.56/4-15.
10 BAO, *DH.SYS*.56/4-14.
11 BAO, *DH.SYS*.56/4-11.
12 BAO, *DH.SYS*.56/4-12.
13 BAO, *DH.SYS*.56/4-17.
14 BAO, *DH.SYS*.56/4-17.

rak naklediyordu.[15] Bu bilgi 1 Şubat 1911 (19 Kânûn-ı sânî 1326)'de Harbiye Nezareti'ne de bildirildi.

Şeyh Müslim'in kalan cezasını Urfa'da çekmek istemesine ve Sivas Vali Vekili'nin tutuklunun Sivas'ın yapısından dolayı Sivas dışında bir yerde tutulması gerektiğine dair istekleri, Harbiye Nezareti'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 8 Şubat 1911 (26 Kânûn-ı sânî 1326) tarihli yazıda cevaplandırıldı. Bu tezkereye göre, Divan-ı Harbi Örfi'nin konu hakkındaki kararının değiştirilmesi uygun olmadığından, Şeyh Müslim'in cezasının kalan kısmını Urfa'da değil, Sivas'ta geçirmesinin uygun olacağı belirtiliyordu.[16]

Şeyh Müslim'in Hastalanması

Şeyh Müslim'in yakalanmasından sonra, cezasının kalan kısmını Urfa'da geçireceğine dair talebinin kabul edilmemesinden sonra, gizli bir şekilde yola çıkarıldı. Siverek-Diyarbakır-Mamüratülaziz yoluyla Sivas'a zabtiyelerin gözetiminde gidecekti. Urfa Mutasarrıfı Kerim'in 14 Nisan 1911 (11 Nisan 1327) tarihli tezkeresinden anladığımıza göre, Şeyh Müslim yola çıktıktan kısa bir süre sonra, Siverek civarında hastalandı ve bir kişinin kefil olması üzerine serbest bırakıldı. Ancak kefaletle serbest bırakılma süresinin dolmasından sonra, Şeyh Müslim gelerek teslim olmadı. Kefil olan kişi de kefalet görevini yapamadı.[17] Bu gelişme üzerine Urfa Mutasarrıflığı tarafından hukukî takibat başlatıldı. Ayrıca Diyarbakır Vilayeti'ne yazılan bir yazı ile Şeyh Müslim'in bir an evvel yakalanarak Sivas'a gönderilmesi istendi.[18]

Öte yandan 16 Nisan 1911 (3 Nisan 1327) tarihinde Sivas Vilayeti'nden Urfa'ya gelen bir tezkerede şeyh Müslim'in henüz Sivas'a ulaşmadığı yazılıyordu.[19] Bu yazıya cevap olarak 3 Mayıs 1911 (20 Nisan 1327)'de Sivas Vilayeti'ne gönderilen zeylde, Şeyh Müslim'in Urfa'da derdest olunarak Siverek tarikiyle mahfuzen Sivas'a gönderildiği bildiriliyordu. Urfa Mutasarrıfı Kerim 15 Ağustos 1911 (2 Ağustos 1327)'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, 24 Nisan 1911 (11 Nisan 1327) Şeyh Müslim'in tutuklanarak Sivas'a gönderildiğini bildirdi.[20] Bütün bu bilgilerden Şeyh Müslim'in yeniden tutuklanarak Sivas'a gönderildiği anlaşılmaktadır. Bundan sonra Şeyh Müslim'in hayatı tam olarak bilinemiyor ise de Urfa'nın işgali sırasında eski müftü Şeyh Müslim'den bahsedilmektedir.[21]

---

15 BAO, *DH.SYS*.56/4-10.
16 BAO, *DH.SYS*.56/4-8; *DH.SYS*, 56/4-7.
17 BAO, *DH.SYS*.56/4-4.
18 BAO, *DH.SYS*.56/4-3.
19 BAO, *DH.SYS*.56/4-5,6.
20 BAO, *DH.SYS*.56/4-1-2.
21 Eski Müftü Şeyh Müslim Efendi (Aksoy): Torunu Necati Aksoy'un XIV. ve XV. Dönemler Urfa milletvekili olduğunu yazmaktadır (Müslüm Akalın, "Urfa'da Müdafaayı Hukuk'tan Siyasete", *Şurkav* Dergisi, S.21.) Urfa'nın kurtuluşu sırasında adı geçen Şeyh Müslim ile bu makalede konu yapılan Şeyh Müslim'in aynı kişi olup olmadığı bu bildiri çerçevesinde tam olarak ortaya konulamamıştır. Bundan sonra yapılacak çalışmalarla bu iki kişinin aynı kişi olup olmadığı ortaya çıkacaktır. Bilindiği gibi, Milli Kuvvetler'in Urfa'ya girmesi sırasında, Fransız Kumandanı Mutasarrıf Ali Rıza, Müftü Hasan Efendi, Eski Müftülerden

II. Abdülhamid'in Hal'i Hakkında Piyes

Meşrutiyet'in ilanından sonra ülke genelinde "hürriyet" temalı etkinlikler artmıştı. Sokakların, meydanların ve mekteplerin adından "Hamidiye" kelimesi çıkarılırken yerine "hürriyet, abide-i hürriyet, İttihad ve Terakki ve Meşrutiyet" gibi isimler konulmaya başlanmıştı. Bu isimlendirmeler dışında "Abdülhamid'i kötüleyen buna karşı hürriyet, ittihad ve terakki gibi kavramları yücelten oyunlar oynatılıyordu. Bu noktada gösterilen aşırılıklardan dolayı tedbir alma ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Bu amaçla öğrencilerin siyasetle uğraşmaması, konferans, konser ve tiyatro tertip etmelerinin sınırlandırılması istenmeye başlanmıştı.[22] Urfa'da tertip edilen tiyatro bu gerekçelerden dolayı, yöneticiler tarafından ihtiyatla karşılanmıştı. 31 Mart Olayı'ndan yaklaşık 6 ay sonra, Urfa'da Meşrutiyet yanlısı, Abdülhamid karşıtı bir piyes çalışması vardır. O dönemde Urfa'nın demografik yapısı dikkate alınırsa her türlü düşünce sahiplerinin bulunması normaldir. Çünkü şehrin nüfusunun yarısından çoğu Müslüman olmakla birlikte gayrimüslimler de önemli oranda nüfusa sahipti. Hıristiyan Ermeniler nüfusun yaklaşık dörtte birini teşkil ediyordu. Bu geniş yelpazede Meşrutiyet'in lehinde ve aleyhinde düşünenlerin olması tabii bir netice idi.

Bilindiği gibi Sultan II. Abdülhamid, 27 Nisan 1909 tarihinde tahttan indirilmişti. Bu tarihten yaklaşık 6 ay sonra, çeşitli kentlerde padişahın tahttan indirilmesini anlatan bir piyes oynatılıyordu. Bu piyesin Urfa'da da oynanması için çalışmalar başlayınca Urfa Valisi konu hakkında izin alma ihtiyacı hissetmişti. Urfa Vali Vekili ve Kumandan İsmail, Dâhiliye Nezareti'ne 11 Kasım 1909 (29 Teşrinievvel 1325)'da gönderdiği bir telgrafta, Urfa'da "Abdülhamid'in hal'i" adında bir piyesin "mevki-i temaşaya konulacağını", ancak bazı yerlerde bu piyesin oynamasının yasaklandığına dair bilgiler aldıklarını, bundan dolayı mezkûr piyesin oynanmasında bir beis olup olmadığının bildirilmesini istiyordu.[23]

Dâhiliye Nezareti'nin 13 Kasım 1909 (31 Teşrinievvel 1325)'da Halep Vilayeti'ne gönderdiği cevapta, 11 Kasım 1909 (29 Teşrinievvel 1325)'te beyan olunan "piyesin emsalinin mevki-i temaşaya vazı mahallerine aittir" deniliyordu. "Bu misillü oyunların ahâlinin ahvâl-i ruhiyesine su-i tesiri melhûz ise meni ve oynanmasında mahzur görülmemişse mümanaat edilmemesi muktazidir" denilmekteydi.[24] Böylece piyesin Urfa'da oynatılması önünde herhangibir engel kalmamış oluyordu.

Şeyh Müslim Efendi ile Belediye Başkanı Hacı Mustafa Efendi ve ileri gelenlerden milli kuvvetlerin şehre girmesinin engellenilmesini istemiştir. Ancak Şeyh Müslim Efendi ve diğerleri milli kuvvetlerin şehre giriş hareketini desteklemişlerdir (*İstiklal Harbi* Gazetesi, S.231, 9 Şubat 1920, s.1). Şeyh Müslim ve yanındakiler Karaköprü'de beklemekte olan mili kuvvetlerin yanma varınca, Şeyh Müslim, Ali Saib Bey'e askerin, topun, iaşenin, para ve zahirenin olup olmadığım sorması üzerine Kumandan olumlu cevap verdi. Bunun üzerine Şeyh Müslim, "O halde ne diye endişe edip duruyoruz?.. Endişem zail oldu.. Yürüyün" diyerek hareket edilmesini istedi. Bkz. (Özçelik, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi*, s.166-167).

22 BOA., *MF.MKT.*, 1094/60.

23 BAO, *DH.MUİ*,331/33-2.

24 BAO, *DH.MUİ*,331/33-1.

Sonuç

II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde, İstanbul'da Meşrutiyet aleyhine olaylar yaşanırken taşrada da buna benzer olaylar görülmüştür. Meşrutiyet'in toplumsallaşması açısından önemli örnekler olan bu olaylar, ülke geneline yayılmıştır. Bu olayların yaşandığı kentlerden birisi de Urfa'dır. Urfa'nın o dönemdeki demografik durumu heterojen bir özellik gösteriyordu. Bu nedenle her görüşü savunan insanların bulunması tabi bir durumdu. Şeyh Müslim olayında Meşrutiyet'i dinsizlik olarak gören bir toplumsal kesimin var olduğunu gösterirken, ikinci örnekteki Abdülhamid'in hal'ine dair piyes Abdülhamid karşıtlarımn/Meşrutiyet yanlılarının da var olduğunu göstermektedir. Bu örnekler 20. Yüzyılın başında, Urfa'nm entelektüel durumunu ve toplumsal yapısını anlamak açısından önemli veriler sunmaktadır.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BAO):

- BOA., *DH.EUM.KADL.* 22/25.
- BOA., *DH. MUİ*,331/33-2; *DH.MUİ*,331/33-1.
- BOA., *DH.SYS.*56/4-12; *DH.SYS.*551/22-3; *DH.SYS.*551/22-2; *DH.SYS.*56/4-15; *DH.SYS.*56/4-14; *DH.SYS.*56/4-11; *DH. H.SYS.*56/4-17; *DH.SYS.*56/4-17; *DH.SYS.*56/4-10; *DH.SYS.*56/4-8; *DH.SYS*, 56/4-7; *DH.SYS.*56/4-4; *DH.SYS.*56/4-3; *DH.SYS.*56/4-5,6; *DH.SYS.*56/4-1-2; *DH.SYS.*571/10;
- BOA., *DH.MKT.*, 2631/69; *DH.MKT.*, 2799/91.
- BOA., *DH. ŞFR.*, 405/72.
- BOA., *MF.MKT.*, 1094/60.

Süreli Yayınlar

- *İstiklal Harbi* Gazetesi, S.231, 9 Şubat 1920.
- *Şurkav* Dergisi, S. 21.

Telif Eserler

- Kırmızı, Abdülhamit, "Halep-Kosova Hattı, 1909: Arnavutluk'ta Meşrutiyete Karşı Bir İsyan Teşebbüsü", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C.14, S.26 (2009), 113-146.
- Özçelik, İsmail, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Urfa* (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003.

KARAKÖPRÜ KARİYESİNİN ŞAZELİ ŞEYH ALİ DEDE'YE TEMLÎKİNE DAİR FERMÂN

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ
İsmail ASOĞLU

Fermân; emir, buyruk; (evvelce) pâdişah tarafından verilen yazılı emir, berat, buyrultu[1] anlamına gelmektedir ki Dîvân-ı Hümâyun veya Paşakapısı'ndaki divanlarda alınan kararlara uygun olarak yazılan ve üzerinde tuğra bulunan padişah emirlerinin genel adıdır.[2] Fermânlar, mündericatına göre muhtelif isimler alır. Berat, menşur, irsad, tahsis ve temlîk fermanı gibi.[3] İslam devletlerinde bilhassa devlete hizmeti geçenlere hükümdar tarafından mülk olarak verilen yerlerin belgesini ifade eden terime ''Temlîkname''[4] veya ''Mülknâme'' adı verilmiştir.

Osmanlı padişahları ilk dönemlerden itibaren önde gelen ulemaya, tekke ve zaviye şeyhlerine fethedilen topraklardan mülk olarak tahsiste bulunmuşlardır.[5] Tarihçi Neşrî'nin ''Onca azametine rağmen bir derviş görse ona tevazu ve meskenet gösterirdi'' diye bahsettiği Fatih Sultan Mehmed'in sûfilerle yakın ilişkileri bilinmektedir. Sultan, pek çok şeyhe faaliyetlerinden dolayı beratlar vererek onları vergiden muaf tutmuştur.[6] Tekke ve zaviye şeyhlerine ihsanlarda bulunan padişahlardan biri de IV. Mehmed'dir. Babası Sultan İbrahim'in dengesiz davranışlarının sürmesi üzerine büyükannesi Kösem Sultan'ın, devlet adamlarının ve yeniçerilerin muvafakatiyle H. 18 Receb 1058'de (M. 8 Ağustos 1648) yedi yaşında iken Osmanlı tahtına çıkarılmıştır.[7] Sultan IV. Mehmed döneminde, irşad faaliyetlerinden dolayı kendisine mülk tahsis edilen tarikat liderlerinden biri Şazeliyye şeyhlerinden Şeyh Ali Dede'dir (ö. 1661). Şeyh Ali Dede'nin aslen Tunuslu ve Şazeliyye tarikatının kurucusu olan Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin (ö. 656/1258) torunu olduğu ve Urfa' da Şazeli tarikatı şeyhi olduğu nakledilir.[8]

Mürşidi Abdüsselâm b. Meşîş'in emriyle 1224-1226 yıllarında İfrîkıye bölgesindeki Şâzile beldesinde yer alan Zağvân dağında bir mağarada inzivaya çekilen Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin İfrîkıye bölgesinin başşehri Tunus'a varıp, irşad faaliyetine başlamasıyla Şazeliyye tarikatinin temelleri atılmıştır.[9] Tarikat Anadolu'ya ilk kez 16. yüzyılın başlarında tarîkatın Meymûniyye kolunun kurucusu Ali bin Meymûn tarafından getirilmiştir. Zaman içerisinde dünyanın bir

---

1 Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* 11. BaskıAydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2011, s. 298. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2009, s. 996.

2 Mübühat S. Kütükoğlu, ''Ferman'', *DİA,*Cild 12, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 400., *Osmanlı Belgelerinin Dili, (Diplomatik),* Kubbelaltı Neşriyatı No: 35, İstanbul 1994, s. 99.

3 *Vakıf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,*http://www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=30#F .

4 Mehmet İpşirli, ''Temliknâme'' *DİA,* Cild 40, TDV Yayınları, Ankara 2011, s. 430.

5 M. Macit Kenanoğlu, ''Mülk'', *DİA,* Cild 31, TDV Yayınları, Ankara 2006, s. 541.

6 Reşat Öngören, ''Osmanlı'da Sûfîlerin Farklı Toplum Kesimleriyle İlişki Tarzları'' *İslam Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 3, 1999,

7 Abdülkadir Özcan, ''Mehmed IV'', *DİA,* Cild 28, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 414.

8 Abdülhalim Durma, *Evliyalar Şehri Şanlıurfa*, Erol Ofset Matbaacılık Yayıncılık, Samsun 2015, s. 188.

9 Ahmet Murat Özel, ''Şazeliyye'' *DİA,* Cild 38, TDV Yayınları, Ankara 2010, s. 387.

çok yerine yayınlan tarikat öncelikle; Kuzey Afrika, zamanla da Suriye başta olmak üzere Arap dünyası, Malezya ve Endonezya, Anadolu ve Balkanlar, Amerika ve birçok Avrupa ülkesi bulunmaktadır.[10] Öyleki dünyanın hemen her yerinden müntesibleri olmuştur. Şâzeliyye XX. Yüzyılda Batı'da en çok ilgi gören tarikatlardan biridir. Rene Guenon (Abdülvâhid Yahyâ), Michel Valsan (Mustafa), Frithjof Schuon (Îsâ Nûreddin), Martin Lings (Ebûbekir Sirâceddin), Titus Burckhardt, Ian Dallas (Abdülkadir es-Sûfî), Gai Eaton gibi ihtida etmiş önemli aydınların Şâzeliyye tarikatına intisap etmesi tarikatı Batılı çevrelerde bir ilgi odağı haline getirmiştir.[11]

Şazeli şeyhlerinden Şazeli Ali Dede muhtemelen 1600'lü yılların ilk çeyreğinde Tunus'tan İstanbul'a giderek Erenköy'e yerleşmiş, Şazeliyye adındaki tarikatını yaymaya çalışmıştır. Daha sonra İstanbul'dan Urfa'ya gelerek Halilürrahman Camii'nin yanına yerleşmiş ve buraya bir tekke[12] inşa etmiştir. Camii'nin doğusuna bitişik olarak küçük bir mezarlık bulunmaktadır. Şahidelerinde Osmanlı şiir ve hat sanatının güzel örnekleri yer alan bu mezarlıkta, Şazeli Şeyhi Ali Dede'nin de mezarı yer almaktadır.[13] XVII. yüzyılda Şazeliyye tarikatı adına Urfa'da kurulan tekkede Şeyh Ali Dede'nin faaliyet gösterdiği, IV. Murad'ın Bağdat seferi (1689) sırasında şeyhi ziyaret ettiği, IV. Mehmed'in H. 1061'de (M. 1651) Urfa yakınındaki Karaköprü köyünü şeyhe bağışladığı belirtilmektedir.[14] IV. Mehmed'in 1648'de, 7 yaşında tahta geçişinden 3 yıl sonra, yani daha 10 yaşında iken Şazeli Ali Dede'ye ihsanlarda bulunması dikkate değerdir. Padişahın çocuk yaşta şeyhlere bağışlarda bulunuşu manevi dünyasının genişliğine işaret etmekle beraber, sultanın çocukluğu zamanındaki karışıklık ve devlet adamları arasındaki aciz ve şaşkınlık esnasında[15] almış olduğu kararların, padişahın kendi arzusuyla mı aldığı şüphelerini akla getirmektedir. Sultanın 10 yaşında tarikat liderlerine, şeyhlere karşı ihsanlarda bulunuşu, yönetimde etkili olan çevrelerin, yereldeki güçlerini arttırma tasarrufuna yönelik, taşrada etki ve etkinlikleri ileri derecede olan şeyhlere mülkler bağışlamış olabileceklerini de düşündürmektedir

Köyün Şazeli Ali Dede'ye mülk olarak verildiği anlaşılan fermânda Karaköprü'nün Ali Dede'ye veriliş gerekçelerinden bahsedilir. *''Karaköprü Karyesinin Temlîkine Dair Fermân Sureti''* başlıklı temlîk fermânında *''Ali*

---

10 Fatih Köse, ''Arşiv Belgelerinin Işığında İstanbul Şâzelî Tekkelerinin Tarihi'', Vakıflar Dergisi 40, 2013. s. 100.

11 Mustafa Kara,''Şazeliyye Litarütürü Üzerine Bir Değerlendirme'' Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sayı: 4, Cilt: 4, 1992, s. Özel, s. 389.

12 1646 ve 1649'da iki defa Urfa'ya uğrayan Evliyâ Çelebi, Urfa'nın tarihçesini, gezilecek, görülecek yerlerini ziyaretgâhlarını ve oralarda gördüğü harikulâde güzelliklerinin yanı sıra, insanı cezbeden birçok manevî mekânın özelliklerini anlatır. Evliyâ Çelebi'ye göre o dönemde Urfa, on mahalleden müteşekkildi ve her mahallede en az iki üç tekke bulunmaktaydı. Ali Tenik, ''Tekke ve Zaviyeler'', *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, 1. Baskı, TDV Yayınları, Ankara 2011, s. 197.

13 Cihat Kürkçüoğlu, ''Dinî Mekanlar: Camiler'', *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, 1. Baskı, TDV Yayınları, Ankara 2011, s. 114.

14 Reşat Öngören, ''Osmanlılar'' , *DİA*, Cild 33, TDV Yayınları, Ankara 2007, s. 546.

15 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1988, s. 224.

nâm kimesnenin'' Şazeli evladlarından olduğu ve Halilürraman makamına şeyh olduğundan bahsedilir. Şeyhin, bizzat padişahın kapısına varıp, kendisinin *''mazinne-i kirâmdan''*[16] olduğunu, belirli bir geçiminin olmadığını ve maddi sıkıntılar yaşadığını dile getirdiği ifade edilmiştir. Buna karşılık Şeyh 'Ali Dede'ye Ruha taraflarından Karaköprü karyesinin mülk olarak verildiği ve sultanın kendisi için Halilürrahman makamında her gün için bir hatm-ı şerif okunmasını istediği anlaşılmaktadır.

Karaköprü Kariyesi

Fermânda, köyün Ali Dede'ye mülkiyet yolu ile verilmiş olmasından tahrire tabi olmayacağı ve vergiden muaf olduğuna dair; *"mefrûzü'l-kalem ve maktûü'l-kadem"* (sayım yapılmayan ve Osmanlı yöneticilerinin müdahale etmediği)[17] *min küllî'l-vücûh 'avarız-ı divâniye ve tekâlif-i 'örfiye-i meşakkadan mu'âf ve müsellem olmak üzere''* ifadeleri fermânda kayda geçmiştir. Yine fermânın *''evlad-ı evladin envâ'i vücûh-ı mülkiyet üzere keyfemâyeşâ yahtar ve mutassarıf olub diler ise sata ister ise bağışlaya dilerse vakıf eyleye''* kısmından anlaşıldığına göre, Ali Dede'ye temlîk buyrulan Karaköprü'yü kendisi veya evlatlarının istediği gibi tasarruf edebilmesine olanak verilmiştir. Ayrıca fermânda; Karaköprü karyesine bundan böyle hiçbir devlet görevlisinin müdahalesi olmaması ve köyün mülkiyet statüsünün değiştirilmemesi konusunda uyarılar da yer almaktadır.

---

16 Veliliği ile bilinen, tanınan. Şemseddi Sami, Kâmûs-i Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul 2009. 1365, 1366.

17 Fatih Gencer, "Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi" *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı*: 49, Cild: 30, Ankara 2011, s. 77.

Karaköprü Kariyesinin Temlîkine Dair Fermân Suretidir

1) Çûn ri'âyet ve ikrâm ve himâyet ve ihtirâm efdalü'l-vech ve'l-ikrâm 'âdeti-i hasene-i selâtin ve fâ'ide-i müstahsene havâkin-i irtisâmdan olmağın zî himmet-i 'âliyeme vâcib olduğu işbu zümre-i...

2) El-mürşidîn hemişe resîde-i mezîd himmetim ve vüs'at in'âmla muhasırü'l-amâl ve'l-erbâb 'Ali nâm kimesne merhûm şeyh-i Şazeli evlâdlarından olub mahmiye-i vaki' Hazret-i Halilu'r-Rahman-ı Salâvatullah

3) Ve selâme 'alâ nebiyyinâ ve 'âleyhi hazretleri makamına şeyh olan işbu rafi'-i tevki'-i refi'üş-şân şehriyâri birle nâm meserret 'unvân-ı tâcdâr efharü'l-salihâ ve'l-mesâkin ve muhtar-ı etkıya

4) El-vasilîn mazhar-ı füyuzat vedûd Şeyh 'Ali zide salâha südde-i sa'âdetime gelûb müşarûn-ileyh mazinne-i kirâmdan olduğın ğayrı kendû ma'işet-i mu'ayyenesi olmamağla ve

5) Ma'âşı ve sebeb-i inti'aşı kemâl-mezid muzayaka ve zarûreti olmağın Ruha kazasına tâbi' ol cenablarda masîr olan karyelerden Karaköprü nâm karye 'azîz-i müşarün-ileyhe

6) Verilmek ve ruhuma beher yevm hatm-i şerifi tilâvet kılınmak içün ze'âmet-i na-budan ihrâc-ı haliyen hakkında 'inayet-i şahanemi ve mezid-i re'fet-i padişâhanemi zuhûra getürüb

7) Zikrolunan karye vech-i meşrûh üzere hatt-ı humâyûnum ve sa'adet-makrûnumla hibe ve temlîk ve ihsan ve 'atiye edüb işbu sene ihda ve sittin ve elf zilhiccesi

8) On altıncı gününde işbu mülknâme-i hümâyun mevhûbe-i meşhûnı verdim ki bu bâbda hatt-ı hümâyun ve sa'adet-makrûnumla vasıl olan celîletü'l-kudum mucibince ba'de'l-yevm

9) Zikrolunan vech-i meşrûh üzere hudud sunuruda dahil olan gabe-i hakuk-ı şer'iyye ve kâffe-i rüsum 'ırakiyesi ile 'öşr ve bennak ve resm-i kovan ve kettan ve tuyur-ı zemîn

10) 'arusata ve bâdi-i hava vesair timaratı mefrûz'ül-kalem ve *maktû'ül-kadem* min küllî'l-vücûh 'avarız-ı divâniye ve tekâlif'i- 'örfiye-i meşakkadan mu'âf ve müsellem olmak

11) Üzere mülk-i muhsiniyesi ve hakk-ı sarfiyesi (innallahe yerisü'l-'arz ve min 'aleyhave huve hayrur *râzikîn*) sair emlâk sâhibleri gibi ve mutassarıf oldukları gibi kendüsü

12) Evlad-ı evladin envâ'i vücûh-ı mülkiyet üzere keyfemâyeşâ yahtar ve mutassarıf olub diler ise sata ister ise bağışlaya dilerse vakıf eyleye ol bâbda

13) Evlâdımızdan ve emhâl-i sa'adet-i nihâdimizden vüzerâ-i a'zâm ve vükelâ-yı kirâm ve defterdaran-ı emvâl ve müşâvir erkân-ı devlet ve a'yân-ı haşmetden ve mutasarrifin-i emval

14) Mübâşirin i'mâlden ve gayriden hiçbir ferdü'l-efrâdü'l-ferîd kâinen mâkân ve keyf-i mâkân vechen mine'l-vücûh ve sebeben mine'l-esbâb ve nev'-i mine'l-envâ' mâni'

15) Ve mizâc ü münazi' olmayalar ve tebdil ve tağyîr etmeyeler hem tebdiline ve tağyîrine ve tebdiline ve tahviline samî olursa nass-ı şerîf (femin beddle ba'dema sem'a)

16) *fe innemâ* allaaddin yedlune innallahe semi'un 'alim) ma'nası üzere emr-i şerîfe imtisâlleri ma'dûm olub darende-i şermesarr (?) havâs ...

17) Ola şöyle bileler ve 'alâmet-i şerîfeye 'alem arâya i'timâd kılalar tahriren evsat-ı şehr-i zilhicce-i şerîf sene-i ihda ve sittin ve elf.

Mâ-hüvve'l-mezbûr fî tayyi'l-sütûr muvâfık 'ala berâ-yı menlehü'l-umûr hurrire el-fakir Yusuf el-vezîr

'Alak(?) nazarı mâ-fi'l-varaki'l-mükerrem ve't-tevki'ür-refi'ül-müfehham ene'l-fakîr Mehmed el-vezîr

Mâ-hüvve'l-mektûb fî hazâ el-kitâb vâki'-i 'indî Vallahi 'alem bi'l-sevâb hurrire el-fakîr Mustafa el-vezîr

Mâ-hüvve'l-mestûr fi-hazâ el-menşûr muvâfık menlehü'l-umûr hurrire el-fakîr Mustafa el-vezîr

Mâ-hüvve'l-mestûr fî-hazâ el-menşûri'l-a'lâ muvâfıki'l-emr menlehü'l-umûr mine'l-müvellâ hurrire el-fakîrü'l-mülki'l-kadîr Mehmed el-vezîri'l-a'zam

el-emirü'l-mezbûr kemâ hazâ el-mestûr fî hazâ el-menşûr ene'l-fâkîr İbrahim el-vezîr

Mâ-hüvve'l-mektûb fî hazâel-mesâli'l-mergûb muvâfıkü'ş-şer'i el-mendûb hurrire el-fakîr Mehmed el-vezîr defterdar

Mâ-hüvve'l-mestûr fîtayy-i hazâ el-küttâb vâki' 'indî 'ala nehci'l-sevâb hurrire el-fakîr Kenan el-vezîr

el-muharrrer fî hazâ el-kitab vâki' 'indî.....hurrire el-fakîr ...mülki'l-kadîr Mustafa el-vezîrü'l-tevfîk.

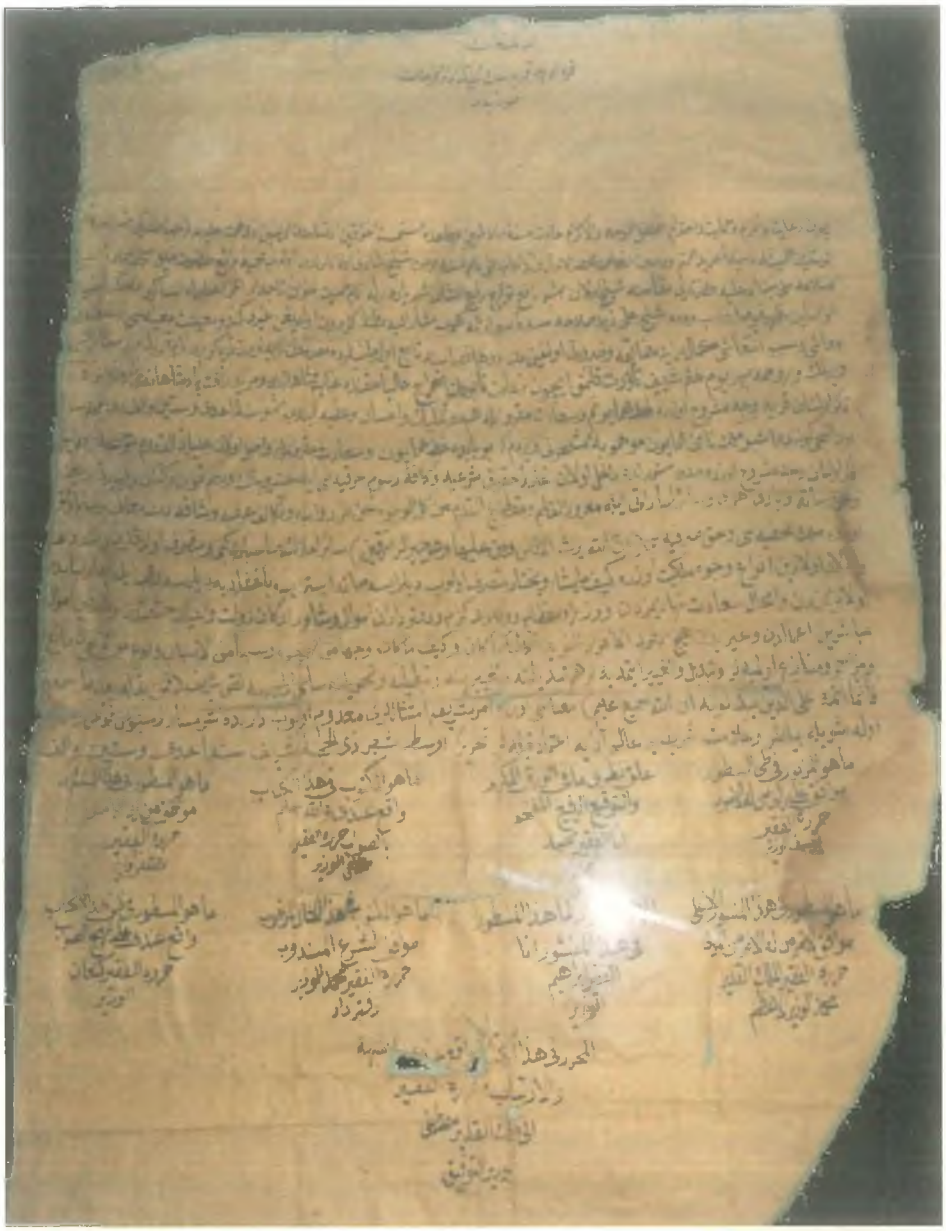

Karaköprü Kariyesinin Temlîkine Dair Fermân Sureti

KAYNAKÇA

- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* 11. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2011.
- Durma, Abdülhalim, *Evliyalar Şehri Şanlıurfa*, Erol Ofset Matbaacılık Yayıncılık, Samsun 2015, s. 188.
- Gencer, Fatih, ''Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi'' *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı*: 49, Cild: 30, Ankara 2011.
- İpşirli, Mehmet, ''Temliknâme'' *DİA,* Cild 40, TDV Yayınları, Ankara 2011.
- Kara, Mustafa, ''Şazeliyye Litarütürü Üzerine Bir Değerlendirme'' Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sayı: 4, Cilt: 4, 1992.
- Kenanoğlu, M. Macit, ''Mülk'', *DİA,* Cild 31, TDV Yayınları, Ankara 2006.
- Kürkçüoğlu, Cihat, ''Dinî Mekânlar: Camiler'', *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, 1. Baskı, TDV Yayınları, Ankara 2011.
- Kütükoğlu, Mübühat S., ''Ferman'', *DİA,* Cild 12, TDV Yayınları, İstanbul 1995.
- *Osmanlı Belgelerinin Dili, (Diplomatik),* Kubbelaltı Neşriyatı No: 35, İstanbul 1994.
- Köse, Fatih, ''Arşiv Belgelerinin Işığında İstanbul Şâzelî Tekkelerinin Tarihi'', Vakıflar Dergisi 40, 2013.
- Öngören, Reşat, ''Osmanlılar'', *DİA*, Cild 33, TDV Yayınları, Ankara 2007.
- ''Osmanlı'da Sûfîlerin Farklı Toplum Kesimleriyle İlişki Tarzları'' *İslam Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 3, 1999.
- Özel, Ahmet Murat, ''Şazeliyye'' *DİA,* Cild 38, TDV Yayınları, Ankara 2010.
- Özcan, Abdülkadir, ''Mehmed IV'', *DİA,* Cild 28, TDV Yayınları, Ankara 2003.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2009.
- Tenik, Ali, ''Tekke ve Zaviyeler'', *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, 1. Baskı, TDV Yayınları, Ankara 2011.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilâtı,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1988.
- Vakıf DeyimleriveTerimleri.http://www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=30#F

XIX. YÜZYILDA URFA'DA BİR TARİKAT ŞEYHİ: ERBİLLİ EL-HÂC ABDÜLKÂDİR EFENDİ (Ö. 1898)

Yasin TAŞ*

Tekeler, Osmanlı toplumunda tasavvufun ve gündelik dinî hayatın en önemli merkezlerindendir. Bu mekânların her biri, belli bir tarikatın tasavvuf düşüncesi doğrultusunda şekillenmiş ve yine bu düşünceler doğrultusunda topluma hizmet vermiştir. Buralarda gerçekleştirilen irşâd faaliyetleri, insanları "iyi ve güzel" olana sevk ettiği gibi onların dünya ve ahiret telakkilerini şekillendirerek ulvî bir gaye etrafında toplanmalarını sağlamıştır. Birçok halkası bulunan bu faaliyetlerin merkezinde, tarikat şeyhleri yani postnişinler olmuştur. Urfa tekkelerinde hizmet etmiş olan 19. yüzyıl şeyhlerinden biri Kadirî, Nakşibendî ve Halvetî tarikatlarında icazet sahibi Abdülkadir Efendi'dir. Arşiv kaynakları ışığında hazırladığımız bu makalede onun hayatı ve Urfa tekkelerindeki hizmetleri ortaya konulmuştur.

Erbil'de doğup temel eğitimini burada alan Abdülkâdir Efendi, doksan yılı aşkın ömrünün son kırk yılını Urfa'da geçirmiştir. Önce Urfa Kâdirî dergâhlarından Sâkıbiye Tekkesi'nin postnişini olmuş, daha sonra Halvetî erkânın icra edildiği Hacı Gazi Tekkesi'nin meşîhat ve tevliyetine geçmiştir. Vefatına kadar bu hizmeti ifa eden Abdülkâdir Efendi, tekkenin vakfına ait mülkleri tespit ettirerek maddi kaynakları düzenlemenin yanı sıra tekke mescidinin ihyasına, buradaki Kur'an eğitimine ve hatiplik hizmetlerine eğilerek irşâd faaliyetlerini yeniden başlatmıştır. Vefatından kısa zaman önce harabe haldeki tekkeyi yeniden inşa ettirerek yapının günümüze kadar gelmesini sağlamıştır. Büyük bir sûfî olan Abdülkadir Efendi aynı zamanda önemli bir müelliftir. Kaleme aldığı çok sayıdaki eserde, tasavvufa ve onun çeşitli konularına dair düşüncelerini anlatmıştır.

İslam medeniyetinin önemli bir müessesesi olan tekkeler, erken dönemlerden itibaren şehirlerin İslamlaşması, dinî hayatın geniş halk kitleleri tarafından yaşanması, ihtiyaç sahiplerinin barınması, fakirlerin doyurulması, insanlara meslekî ve ahlakî terbiyenin kazandırılması gibi birçok fonksiyon icra etmişlerdir.[1] Osmanlı topraklarında geniş halk kitleleri tarafından benimsenen ve hemen her mahallede faaliyet gösteren bu müessesenin, Cumhuriyet döneminde kapatılmasına karşın medeniyetimiz ve kültürümüz üzerinde derin tesirleri olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Bu tesirin bütün yönleriyle ortaya çıkarılması ve daha iyi anlaşılabilmesi ancak tekkelerde hizmet etmiş şeyhlerin ve hizmetlerinin bilinmesi ile mümkündür. "Peygamberler şehri" Urfa, tarihin birçok döneminde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de önemli bir dinî merkezdir. Bu dö-

* Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölünü öğretim üyesi.

1 Hasfan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, İstanbul 2000, s. 238-239.

nemde şehirde, birçok büyük tarikat ve bu tarikatlara bağlı çok sayıda tekke faaliyet göstermiştir.[2] Tekkelerin başında bulunan tarikat şeyhleri, bilhassa yaptıkları irşâd hizmetleriyle şehrin manevi hayatına yön vermişlerdir. Bu çalışmada, yakın tarihimizde Urfa'nın iki büyük önemli tekkesinde irşâd faaliyetlerinde bulunan zatlardan birini, Abdülkâdir b. Muhyiddin Efendi'yi tanıtmaya çalışacağız.

Abdülkâdir Efendi, Osmanlı'nın son dönem âlim ve mutasavvıflarındandır. 19. yüzyıl başlarında Kerkük Sancağı'na tâbi Erbil kasabasında doğmuş, doksan yılı aşan ömrünün sonunda Urfa'da vefat etmiştir. Mezar kitabesindeki kayda göre tam künyesi Ebû Muhammed Muhyiddin es-Seyyid eş-Şeyh Abdülkâdir b. eş-Şerif Muhammed Muhyiddin es-Sıddıkî el-Hüseynî'dir.[3] Bu kayıttan soyunun Hz. Ebubekir ve Hz. Ali'ye dayandığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda ismi, Abdülkâdir Sıddıkî,[4] Abdülkâdir Kemâleddin[5] ve Abdülkâdir Erbilî[6] şeklinde de yer almaktadır. Doğum tarihi konusunda şu an için açık bir kayıt mevcut değildir. Ancak yine mezar kitabesinde yer alan bilgilerden ve Urfa Halvetî Dergâhı'nın meşîhatına tayin edildiği tarihteki yaşıyla ilgili kayıtlardan yola çıkarak çeşitli değerlendirmelerde bulunmak mümkündür.

Bugün Kurtuluş Meydanı'ndaki Halvetî Tekkesi'nin hemen yanında yer alan mezar kitabesinde Abdülkâdir Efendi'nin, 1315 yılı Ramazan (1898 Ocak/Şubat) ayında 91 yaşında vefat ettiği kaydedilmiştir.[7] Bu kayda göre onun doğum yılı, 1224 (1809/1810) senesi olmaktadır. Bu konuda elimizde bulunan ikinci kaynak, Urfa Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan ve onun Halvetiye Tekkesi meşîhatına tayin edildiği belgedir. Bu kayıtta, 13 Şaban 1300 (19 Haziran 1883) tarihinde yani meşîhat makamına tayin edildiğinde, Urfa Nüfus İdaresi tarafından şer'i mahkemeye gönderilen ilmühabere tezkiresinde 79 yaşında olduğu

---

2 Urfa, tarikatların erken girdiği bir merkez olmanın yanı sıra İslam dünyasında ortaya çıkan birçok tarikatın farklı kollarının da teşkilatlandığı bir şehrimizdir. Kâdirî, Halvetî, Şazelî, Rifaî, Mevlevî ve Melamîler buraya erken dönemde yerleşen tarikat mensuplarıdır. Daha sonra burada Yesevîlik, Nakşî tarikatının Müceddidiye ve Halidiye kolları teşkilatlanmıştır. Ali Tenik, "Tekkeler ve Zaviyeler", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, Ankara 2011, s. 201-211; Bu tarikatlar şehrin çeşitli yerlerinde çok sayıda tekke, dergâh ve zaviye imar etmişlerdir. Nitekim 17. yüzyıl ortalarında şehre uğrayan Evliya Çelebî, şehir halkının "sahibi sülûk" olduğunu ve her mahallede iki-üç tekke bulunduğunu aktarmaktadır. *Seyahatnâme*, Yay. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 1999, III, 92; Şehrin Osmanlı idaresine girdiği dönemden yani 16. yüzyıldan itibaren inşa edilen tekkelerin sayısı gün geçtikçe artmış ve bu tekkelerin önemli bir kısmı Osmanlı'nın son yüzyılına kadar ayakta kalarak hizmetlerine devam etmiştir. 19. yüzyılda hizmet veren tekkelerden, Mevlîd-i Halil ile Sâkıbiye tekkeleri Kadirî, Halilu'r-Rahman Dergâhı Nakşibendî, Hacı Gazi Tekkesi Halvetî, Sıddıkiye Tekkesi Rufâî'dir. Ayrıca bu dönemde şehirde; bir Mevlevîhane, bir Hindîyan Dergâhı, bir Afgan Tekkesi ve Cami Kebir bünyesinde bir Buhârî Tekkesi ile çok sayıda zaviye mevcuttur. Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013, s. 286.

3 Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Konya 2012, s. 273.

4 Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, İstanbul 200, I, 140.

5 Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul ty, I, 36; Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar*, İstanbul 1973, s. 11.

6 Yusuf İlyan Serkis, *Mu'cemü'l-Matbû'âti'l-Arabiyye ve'l-Mu'arrabe*, Kahire, 1928, I, 420; Hayreddin Ziriklî, *el-'Alâm*, Beyrut 2007, IV, 46.

7 "Tuviffiye 'an ihda ve tis'îne senete / fî şehri ramazan rahimehu er-rahman / senete 1315", Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, s. 273.

beyan edilmiştir.[8] Dolayısıyla 1300 senesinde 79 yaşında bulunduğuna göre, 1221 (1806/1807) yılında doğmuş olmalıdır. Bu kayıt aynı zamanda, onun vefat ettiğinde 94 yaşında olduğunu göstermektedir. Her iki kayıttan da Abdülkâdir Efendi'nin XIX. yüzyılın ilk yıllarında doğduğu anlaşılmaktadır. Ancak sicillerde yer alan kaydın, daha erken bir dönemde, onun sağlığında ve bilgisi dâhilinde yazılmış olduğunu, daha da ötesi Osmanlı'nın resmî nüfus kayıtlarına dayandığını hatırlatmakta fayda vardır. Bütün bunlar dikkate alındığında, doğum tarihi ile ilgili yaptığımız tespitlerden ikincisi, yani onun hicrî 1221 senesinde doğduğu ve 1315 senesinde 94 yaşında iken vefat ettiği, daha doğru bir tespit olmaktadır.

Abdülkâdir Efendi'nin Erbil'deki hayatıyla ilgili kayıtlarda onun, "beytü'l-'ilm ve's-sulehâdan Şeyh Abdurrahman Hâlisî kudduse sirruhû hazretlerinin halkasından tarîk-i 'aliye-i Kâdiriyye ve Halvetiyye ve Nakşibendiyye'de irşâda me'zûn" bulunduğu kaydedilmiştir.[9] Şeyh Abdurrahman Hâlisî, diğer adıyla Şeyh Ziyâeddin Abdurrahman et-Tâlebânî (ö. 1859), Kerküklü Şeyh Ahmed et-Tâlebânî'nin oğlu olup, bugün Kuzey Irak ve çevresi olarak bilinen bölgede Kâdirî Tarikatı'nın Hâlisîlik kolunu kurmuş ve yaymıştır.[10] 1842-1849 yılları arasında dönemin Bağdat Valisi Necîb Paşa'dan aldığı destek ve yardımlarla Kerkük'teki Kadirî tekkesine bir medrese, bir cami, derviş odaları ve çeşitli birimler ilave ederek 200 kişinin kaldığı geniş bir külliye meydana getirmiştir.[11] Uzun yıllar bu tekkedeki manevi halkadan ve Şeyh Abdurrahman Efendi'den eğitim alan Abdülkâdir Efendi, 50 yaşma yani Urfa'ya gelene kadar bu çevrelerde kalmış olmalıdır. Kaleme aldığı eserlerden ve üç tarikattaki icâzetlerinden büyük bir âlim olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple onun, küçük yaşlardan itibaren İslamî ilimler sahasında son derece iyi bir tahsil gördüğünü ve daha sonra

---

8 Urfa Şer'iyye Sicilleri, defter: 226, sayfa: 198, belge: 422. Bundan sonraki dipnotlarda, sicillerin defter, sayfa ve belge numaraları aynı sıralamayla kısaltılarak verilecektir (UŞS. 226/198-422).

9 *UŞS.* 226/198-422; Bağdatlı İsmail Paşa da, Abdülkâdir Erbilî'nin, Şeyh Abdurrahman Talebanî'nin öğrencileri arasında bulunduğunu kaydetmiştir. *Esmaü'l-Müellifîn Âsaru'l-Musannifîn*, İstanbul 1951, I, 605; Kâdirîlik, Şeyh Abdülkâdir-i Geylanî (ö.561-562/1166-1167) tarafından kurulan bir tarikat olup Anadolu'da Eşrefoğlu Abdullah Rumî vasıtasıyla yayılmıştır. Eşrefiyye, Rûmiyye, Hâlisiyye, Garîbiyye, Hilaliyye, Yâfiiyye, Esediyye ve Ekberiyye gibi kolları bulunan tarikatta, birçok hususun yanı sıra riyâzat ve zikr-i cehrî ön plandadır. Daha geniş bilgi için bkz. Nihat Azamat, "Kâdiriyye", *DİA*, XIV, s. 131-136; Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 240-242; Halvetîlik Tarikatı, Ebû Abdullah Sirâceddin Ömer b. Ekmeleddin Lahcî el-Halvetî (ö.750/1349) tarafından bugünkü Azerbaycan topraklarında kurulmuş ve zamanla Anadolu'da faaliyet gösteren Sünnî tarikatların en etkililerinden biri olmuştur. Çok geniş bölgelere yayılmış olan tarikatı Anadolu'ya, Pîr İlyas Amâsî (ö.837/1433-1434) getirmiştir. Ruşeniyye, Cemâliyye, Ahmediyye ve Şemsiyye gibi büyük kolları bulunan Halvetilikte; halvet, esma-i seb'a ve tevhid zikri öne çıkmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *DİA*, XV, 393-395; Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul 2000, s. 185-204; Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 260-262; Mustafa Aşkar, Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiye'nin Tarihî Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, XXXIX, 535-563; Şeyh Bahaeddin Nakşibend (ö.791/1389) tarafından kurulan Nakşibendî tarikatının Anadolu'ya girmesi ve yayılması Molla İlahî (ö.896/1491) ve halifeleri vasıtasıyla olmuştur. Tarikat, Maveraünnehrin gelişmiş Sünnî çevrelerinde Moğol putperestliğine tepki olarak teşekkül etmiş, Sünnî karakteri sayesinde Anadolu'da hızla yayılmıştır. Birçok esası bulunan tarikatta zikr-i hafî, hatme-i hâcegân, sohbet ve rabıta önemli esaslardan bir kaçıdır. Daha geniş bilgi için bkz. Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s. 108-110; 116-118; Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, s. 117-154; Hamit Algar, "Nakşibendiyye", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 335-342.

10 Azamat, "Kâdiriyye", s. 134.

11 Ramazan Muslu, *Anadolu'da Tasavvuf Yolları*, İstanbul 2007, s. 44.

devrinin önde gelen mutasavvıflarından tasavvuf öğrendiğini anlamak zor değildir. Ancak çocukluğu, gençliği, eğitimi, Abdurrahman Tâlebanî dışındaki hocaları, kısacası Erbil'deki hayatı ve ailesine dair elimizde şu an için fazla bir bilgi mevcut değildir. Çeşitli kaynaklarda ailesi hakkında sadece Muhammed Muhyiddin ve Mustafa adında iki oğlu olduğu yer almaktadır ki, çalışmamızın ilgili bölümlerinde yeri geldikçe bu isimlere temas edilecektir.

2. Urfa'ya Gelişi ve Sâkıbiye Tekkesi'ne Tayini

Urfa'yı ikinci vatan ittihaz eden Abdülkâdir Efendi'nin[12] Urfa Halvetî Dergâhı meşîhatına tayin edildiği 1300 (1883) tarihli şer'î mahkeme kaydında, onun 1275 (1858/1859) yılında Erbil'den Urfa'ya geldiği belirtilmiştir.[13] Hocası Abdurrahman Hâlisî de, aynı sene içinde Kerkük'te vefat etmiş ve buradaki dergâhın yanına defnedilmiştir.[14] Abdülkâdir Efendi'nin hocasının vefatından önce mi yahut sonra mı Urfa'ya geldiği hususu belli değildir. Fakat birazdan da belirteceğimiz üzere, hocasının izni ve görevlendirmesiyle Urfa'ya gelerek şehre yerleştiği açıktır. Tespitlerimize göre Abdülkâdir Efendi'nin ismi Urfa'da ilk olarak 1276 (1859) tarihli Sâkıbiye Vakfı'na ait vakfiyede yer almaktadır. Buradaki kayda geçmeden önce, onun Urfa'ya geliş sebebi olan ve yıllarca hizmet ettiği Sâkıbiye Tekkesi hakkında kısaca bilgi vermekte fayda görüyoruz.

XIX. asrın ortalarında Akarbaşı mevkiinde inşa edilen Sâkıbiye Tekkesi'nin bânisi, Narıncı Mahallesi'nden "hâcegân-ı divân-ı hümâyûn ve ashâb-ı hayrattan el-Hac Mehmed Emin Sâkıb Efendi b. Mustafa Efendi"dir.[15] Bugün ayakta olmayan yapının, inşâ kitâbesi de mevcut değildir. Kâdirî Tarikatı erkânının icra edildiği tekkenin berât talebi 9 Rebiulahir 1286 (6 Eylül 1870) yılında olmuşsa da,[16] vakfiyesi 10 Recep 1276 (2 Şubat 1860) tarihinde kaleme alınmış ve tasdik edilmiştir.[17] Ayrıca 5 Rebiulevvel 1276 (5 Ekim 1859) tarihli bir terekede Bağdatlı Seyyid Ahmed b. Seyyid Osman'ın Sâkıbiye Tekkesi'nde vefat ettiği kaydedildiğinden[18] tekkenin bu tarihlerde açık olduğu anlaşılmaktadır. Külliyenin müştemilatında tekkenin yanı sıra câmi, medrese, sıbyan mektebi, muvakkithâne ve imarethâne bulunmaktaydı. Sâkıb Efendi, inşa ettirdiği bu eserlere ait masrafların karşılanması için de şehrin dört bir tarafında yer alan çok sayıda dükkân, fırın, bağ-bahçe gibi gayrimenkulünü vakfetmiştir.[19]

Vakfiyesine göre Sâkıbiye Tekkesi'nin meşîhatı şeyhine, tevliyet ve nezâreti ise diğer vakıf eserlerle birlikte evlâda meşruttur. Tekkeyi hayatta ol-

---

12 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 36.
13 *UŞS.* 226/198-422.
14 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 37.
15 UŞS. 228/162-9.
16 *UŞS.* 206/582-643
17 *VGMA*, 2167, s. 131; Vakfın ayrıca 25 Zilkade 1286 (26 Şubat 1870) tarihli bir vakfiyesi daha mevcuttur. *VGMA*, 585, s, 37-42. Vakfiyenin bu metni ve transkripsiyon edilmiş hali Mehmet Kurtoğlu tarafından yayınlanmıştır. "Şair Sakıb Efendi Hayatı, Vakfiyesi ve Vakfettiği Kitaplar", *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2011, Sayı 35, ss. 131-148.
18 *UŞS.* 205/231-534.
19 *UŞS.* 206/582-643.

dukça Hacı Sâkıb Efendi'nin kendisi, vefatından sonra oğlu Halîl Bey, ondan sonra da onun oğlu Ahmed Bey idare etmiştir. Ahmed Bey'in 1316 (1899) senesindeki vefatından sonra oğlu Halîl'in küçük olması hasebiyle tekkeye, Efendizâde Hacı Fazlullah Efendi "kâimmakâm" tayin edilmiştir.[20] Hacı Sâkıb Efendi'nin masraflarını karşılamak için servetinin büyük bir kısmını vakfettiği külliyede, Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Urfa'nın ilim ve kültür hayatına yön veren Ahmed Lamî, Mehmed Admî, Mustafa Âlim, Mustafa Reşîd, Ahmed Fehîm, Ahmed Hikmet gibi çok sayıda âlim ve şair yetişmiştir.[21]

Kâdirî Tarikatı'na müntesip olan Sâkıb Efendi, yaptırdığı tekkenin tamamlanmasından sonra aynı tarikattan bir şeyhin idaresi için Erbil'deki şeyhi Ziyâeddin Abdurrahman Hâlisî Efendi'ye müracaat etmiştir. Sâkıb Efendi'nin "mürşîd-i âgâhım" dediği Kâdirî şeyhi Abdurrahman Hâlisî de bu talep üzerine kendisine, halifelerinden Abdülkâdir Efendi'yi göndermiştir. Bu husus vakfiyede "müşârun ileyh efendim hazretlerinden niyâz ve istid'â etmiş olduğum cihetle lütfen ve keremen 'ulemâ ve hulefâsından bi'l-intihâb nasb ve irsâl buyurmuş oldukları reşâdetlü Şeyh Abdülkâdir Efendi hazretleri" ifadesiyle belirtilmiştir. Vakfiyede ayrıca Abdülkadir Efendi'nin Urfa'ya geldikten sonra "hânkâh-ı mezkûrun kâffe-i vâridât ve masârıfâtına ve derûnunda mevcûd bulunan fukarâ ve dervîşânın i'tâ-yı nân ve it'âm-ı ta'âmına ve hulâsa-i kâffe-i umûr ve husûsâtma nezâret-i şâmilesi derkâr olmak üzere meşîhat ve imâmet ve nezâret ve hatim ve du'âhânlık cihetleri"ne "ihâl ve tefvîz" olunduğu kaydedilmiştir.[22]

Sâkıbiye Tekkesi'nin tevliyet ve meşîhat cihetleri ile bu cihetlerin idaresi, vakfiyede ayrı şekillerde belirlenmiştir. Vakfın tevliyetini alakadar eden davalarla, hayatta oldukça Sâkıb Efendi'nin kendisi, vefatından sonra da çocukları ilgilenmiştir. Bu sebeple, tekkenin şeyhi olan Abdülkâdir Efendi'nin ismi bu dönemde kadı mahkemesi kayıtlarında hemen hemen hiç yer almamaktadır. Onun söz konusu dönemde, sadece tekkedeki manevi eğitimle, irşâd hizmetleriyle, derviş ve halifelerin yetiştirilmesiyle alakadar olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca vakfiyede geçen ifadeler esas alındığında, onun tekkede meşîhatın yanı sıra imâmet, nezâret, hatim ve du'âhânlık cihetlerinden de sorumlu olduğu anlaşılmaktadır.

Abdülkâdir Efendi, 1275 (1858/1859) yılında şeyhi Abdurrahman Hâlisî'nin intihâbı üzerine nezâret ettiği Sâkıbiye Tekkesindeki görevini, birkaç yıl sonra bırakmıştır. Elimizdeki arşiv kaynaklarında, onun postnişinlikte tam olarak ne kadar süre kaldığı, bu görevi ne zaman ve niçin bıraktığı hususunda ayrıntılı bir bilgi mevcut değildir. Sicil defterlerinde yer alan kayıtlardan takip edebildiğimiz kadarıyla 1290 yılının Safer ayında (Nisan 1873'te) hala bu gö-

20 *UŞS.* 216/436-1063.
21 Bedri Alpay, *Şanlıurfa Şairleri*, Şanlıurfa 1986, I, 38, 192.
22 *VGMA*, 2167, 128.

revdedir.[23] Ancak 1 Rebiulahir 1293 (24 Haziran 1876) tarihli bir başka belgede, tekkenin aynı görevinde Abdülğanî Efendi b. Abdülkâdir Efendi b. Veliyuddin Efendi'nin bulunduğu görülmektedir.[24] Kanaatimizce burada tahminen on beş sene civarı postnişinlik yapan Abdülkâdir Efendi yerine Abdülğanî Efendi'yi bırakmıştır. Zira aynı kayıtta Abdülğanî Efendi'nin de Kerküklü ve selefi Abdülkâdir Efendi'nin halifelerinden olduğu belirtilmiştir. 1322 (1905) yılında Urfa'da vefat eden Abdülğanî Efendi, muhtemelen vefatına kadar da bu görevi devam ettirmiştir.[25]

Sâkıbiye Tekkesi'ndeki görevi bıraktıktan sonra Abdülkâdir Efendi'nin, çeşitli seyahatlerde bulunduğu sicil defterlerinde yer alan "bu kere seyâhatten Urfa'ya 'avdet etmekle" ifadesinden anlaşılmaktadır.[26] Ancak bu seyahatlerin nerelere yapıldığı konusunda herhangi bir kayıt yer almamaktadır. Kaynaklarda Abdülkâdir Efendi'nin büyük oğlu Muhammed Muhyiddin'in, 1289 (1272/1273) senesinde İstanbul'da vefat ettiği yer almaktadır. Eyüp'te Kaşgarî Dergâhı yokuşuna defnedilmiş olan Muhammed Muhyiddin, Bursalı Mehmed Tahir Efendi'nin ifadesine göre üç lisanda inşâ ve şiire muktedir, faziletli bir şair olup Zehâvî Efendi'den icâzet almış ve şiirlerinde "mahvî" mahlasını kullanmıştır.[27] Abdülkâdir Efendi'nin hem Sâkıbiye Tekkesi'ndeki görevinden hem de bir müddet için Urfa'dan ayrılmasına sebebiyet veren olay, kanaatimizce çok sevdiği oğlunun vefatı ve sonrasındaki gelişmeler olmuştur. Oğlunun İstanbul'da vefat ettiği ve buraya defnedildiği dikkate alınırsa Abdülkâdir Efendi, seyahatlerinin bir kısmını bu şehre yapmıştır. Nitekim o dönemde, henüz küçük yaşta olan diğer oğlu Mustafa'nın bir ara İstanbul'da eğitim gördüğü ve daha sonra sırasıyla İskenderiye ve Kahire'de eğitimini sürdürdüğü belirtilmektedir.[28]

Arşiv kaynaklarından Abdülkâdir Efendi'nin söz konusu dönemlerde İskenderiye ve Kahire'ye gittiğini henüz tam olarak tespit edebilmiş değiliz. Ancak daha sonra da üzerinde duracağımız gibi, aynı yıllarda onun iki eseri İskenderiye'de basılmıştır.[29] 1299 ve 1300 yıllarında gerçekleşen bu baskılar, onun bu tarihlerde İskenderiye'de bulunduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Kanaatimizce Abdülkadir Efendi Urfa'ya dönüşünden hemen önce, bir müddet Mısır'da bulunmuş, burada çeşitli eserler kaleme almış ve bu eserlerden ikisi kendisi orada iken yahut oradan ayrıldıktan kısa bir süre sonra İskenderiye'de basılmıştır.

---

23 *UŞS.* 228/405-733.

24 *UŞS.* 225/18-17; *UŞS.* 222/125-203.

25 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Evliya ve Alimleri, s. 3.

26 *UŞS.* 226/198-422.

27 Büyük bir şair olduğu anlaşılan Muhammed Muhyiddin'in; Müktesebât-ı Mahviyye, Ravzatü'l-Maârif ve Mazbûbâtü'l-Fünûn adlı eserleri bulunmaktadır. *Osmanlı Müellifleri*, II, 234; Bedri Alpay, onun 1821 yılında Urfa'da doğduğunu belirtmekteyse de bu mümkün değildir. *Şanlıurfa Şairleri*, I, 50; Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi babası 1858/1859'da Urfa'ya gelmiştir. Muhammed Muhyiddin'in eşi Erbil ahalisinden Hatice bint Seyyid Ahmed'dir. Hatice Hanım, kocasının vefatından sonra bir müddet Urfa'da kalmış daha sonra memleketi olan Erbil'e geri dönmüştür. *UŞS.* 228/405-733.

28 Alpay, Şanlıurfa Şairleri, I, 69.

29 Serkis, Mu'cemü'l-Matbû'âti'l-'*Arabiyye,* I, 420.

Hiç şüphesiz eserlerinin sadece Mısır'da basılmış olması, kendisinin oradaki ilmî çevreler arasında iyi tanındığını göstermektedir.

3. Halvetiye Tekkesine Geçmesi

Abdülkâdir Efendi, yapmış olduğu seyahatlerinden sonra 1300 senesinde tamamen Urfa'ya dönmüş ve Tahtamor yani Hasan Paşa Mahallesi'nde "yirminci numara birinci hane"ye yerleşmiştir.[30] Bu dönüşten bir müddet sonra, aralarında dönemin Urfa Müftüsü ve İhlâsiye Medresesi Müderrisi Abdüllatif Efendi ile Halvetiye Tekkesi Vakfı mütevellisi Osman Efendi'nin de bulunduğu bazı şehir sakinleri, onun Halvetiye Tekkesi'nin meşîhatına geçmesini istemiştir. Zira birazdan zikredeceğimiz bir kayıtta, onun İhlâsiye Medresesi avlusunda söz konusu kimselerin de hazır bulunduğu bir mecliste meşîhat görevini kabul ettiği yer almaktadır. Ancak bu kayda geçmeden önce Halvetî Tekkesi'nin kuruluşu ve tekkenin Abdülkâdir Efendi'nin tayininden önceki durumu hakkında kısaca bilgi vermekte fayda görüyoruz.

Osmanlı döneminde Hacı Gâzî Mahallesi'nde bulunan Urfa Halvetî Tekkesi, bugün hala ayakta olup Kurtuluş Meydanı'nda yer almaktadır. Bu tekke XVII. yüzyıl ortalarında ashâb-ı hayrattan Şeyh Ramazan Şânî Efendi b. el-Hâc Gâzî Halîfe tarafından inşa ettirilmiştir. Tekkenin sicil defterlerine de kaydedilmiş olan vakfiyesi, 1 Rebiulevvel 1067 (18 Aralık 1656) tarihlidir.[31] Vakfiyeye göre tekke, biri seccâdenişîn, biri ferrâş, dördü de dervişler için olmak üzere altı oda, bir mutfak, iki eyvan, bir su kuyusu, iki helâ ve yeterince avluyu müştemildir. Şeyh Ramazan Efendi buradaki hizmetler için altı dükkân, üç ev, iki bahçe ve hissedarı olduğu iki değirmen ile tekkede okunması ve dışarı çıkartılmaması şartıyla otuz üç kitap ile üç adet Mushaf-ı şerif vakfetmiştir. Gallenin yani vakıf gelirinin, imara meşrut olduğu tekkenin inşa gayesi, Halvetî dervişleri ile fukara için "evrâd, zikîr, tevhîd ve tahlîl" olarak belirtilmiştir. Vefatından sonra tekkeye ehil bir kimsenin postnişin olmasını şart koşan Ramazan Efendi, tevliyetin de aynı kişide olmasını ve bu kimseye ifa ettiği hizmetler için yevmî on akçe vazife tahsis edilmesini istemiştir. Ayrıca tekkede imam olacak zâta yevmî beş, müezzine üç, ferrâşa iki, loğkeşe bir, câbiye beş, sıbyan muallimine üç, hatibe iki, cuma müezzinine bir, tekkedeki dört odadan her birine üçer akçe ödenmesini ve tekkenin kandil, hasır, kuyu gibi ihtiyaçları için yevmî beş kuruş tahsisat ayrılmasını şart koşmuştur.[32]

Urfa Halvetiye Tekkesi inşa edildikten kısa bir süre sonra Osmanlı tahrirlerinde yer almıştır. Önceki yıllara ait kayıtlarda görmediğimiz bu tekke, ilk olarak 1566 yılına ait vakıf tahririnde "tekye-i cedîd" adıyla yer almış, bânisi ve şeyhi olarak da Şeyh Ramazan Efendi kaydedilmiştir. Aynı kayıtta tekkenin geliri 22.440 akça gösterilmiş ki, dönemin şartları itibariyle oldukça yüksek bir

30 *UŞS.* 226/198-422.

31 *UŞS.* 225/114-285. Tekkenin, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde de iki adet vakfiyesi kayıtlıdır. Bu vakfiyeler için bkz. *VGMA*, 586; *VGMA*, 2150/2.

32 *UŞS.* 225/113-285.

meblağa tekabül eden bu miktar, tekkenin bina edildiğinde önemli bir yapı olduğunu göstermektedir.[33] 19. yüzyıla ait arşiv kaynaklarımızda bu tekkenin ismi, bânisinin adına izafetle "Hacı Gâzî Tekkesi" ve "Şeyh Ramazan Şânî Dergâhı" olarak geçmektedir. Ancak bugün halk arasında, son şeyhlerinden Mustafa (Safvet) Efendi'ye nisbetle daha ziyade "Şeyh Safvet Tekkesi" olarak bilinmektedir.

XIX. Yüzyılın başlarında Halvetî Tekkesi'nin meşîhat makamına 29 Recep 1228 (28 Temmuz 1813) tarihli bir berât ile Şeyh Abdurrahim Halîfe tayin edilmiş, ancak onun "bilâ veled" vefatından sonra postnişinliğe kimse tayin edilmemişti. Şeyh Ramazan Şânî Efendi'nin vakfiyeye koyduğu "Tarîk-i Halvetiyeden hak celle şânuhû hazretlerinin rızâ-i şerifleri ve kerem ve lütûf ve hidâyeti her kime mukarrer ve müyesser olur ise ol kimse seccâdenişin olub orada ezkâr ve tevhîd ve tahlîl ide ve fakr-u dervişâna enfa' olduğu takdirce sâkin olub ahardan bir ferd müdâhale ve mu'âraza eylemeye"[34] şartı gereği Şeyh Abdürrahim Efendi'nin vefatından sonra tekkenin postnişinliği kimseye nasip olmamıştı. Meşîhat için evlâd-ı vâkıf şartının olmaması ve münasip bir şeyhin ortaya çıkmaması nedeniyle dergâhın ve vakfın işlerini Halil Efendizâde Osman Efendi b. Halil Efendi mütevelli sıfatıyla idare etmekteydi. Daha önce vefat eden Abdurrahim Efendi'nin bu makamda ne kadar süre kaldığı bilinmemektedir. Ancak 1846 yılına ait vakıf kayıtlarında, tekkenin 85 kuruş Evkâf-ı Hümâyûn hissesi, 80 kuruş da hazine hissesi bulunduğu ve mütevellisinin Osman Efendi olduğu yer almaktadır.[35] Aynı şekilde 5 Rebiulevvel 1274 (24 Ekim 1857) tarihli bir dava belgesinde Nimetullah Beg Cami'inden tekkeye akan suyun mecrasının değiştirilmesi üzerine, tekkenin suyunun kesildiği ve mütevelli Osman Efendi'nin mahkemeye müracaatta bulunarak suyun eski mecrasında akmasını sağladığı görülmektedir.[36] Dolayısıyla son postnişin Abdurrahim Efendi'nin, söz konusu tarihlerden önce vefat ettiği anlaşılmaktadır.

Abdülkâdir Efendi'nin, Hacı Gazi Tekkesi olarak bilinen Halvetiye Dergâhı'na tayin edilmesi 13 Şaban 1300 (19 Haziran 1883) tarihinde olmuştur. Yusuf Paşa Mahallesi'nde yer alan Urfa Şer'iyye Mahkemesi'nde evkâf müdürü ve yardımcılarının da hazır bulunduğu heyet tarafından imtihan edilen Abdülkadir Efendi için, "bil-imtihân ve't-teftîş ehîl ve mütehakkık olduğu bi'l-vucûh tebeyyün ve tahakkuk ettiği" belirtilmiştir.[37] Aslında aynı kayıtta yer alan "dergâh-ı mezkûr fukarâlarının ve ehl-i meclisin iltimâsiyle orada ikâmet ve irşâda muvâfakat gösterdiği" ifadesinden, Urfa'daki sûfî çevreler arasında iyi tanındığı ve şehirdeki Halvetî Tarikatı mensuplarıyla meclis heyeti tarafından bu göreve layık görüldüğü anlaşılmaktadır. Aynı şekilde yukarıda ifade ettiğimiz üzere, Urfa müftüsünün bu iş için Abdurrahman Efendi'ye müracaat etmiş

---

33 Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa 2005, s. 158.
34 *UŞS.* 225/113-285.
35 Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, Elazığ 2007, s. 151.
36 *UŞS.* 205/175-418.
37 *UŞS.* 226/198-422.

olması, onun Urfa'daki dinî ve ilmî çevrelerce en uygun kişi olarak görüldüğü sonucunu ortaya koymaktadır. Bu tarihten yaklaşık yirmi üç sene önce Urfa'ya yerleşen Abdülkâdir Efendi'nin, bu süre zarfında bilgisi ve takvasıyla, şehirdeki ilim çevreleri ve tarikat büyükleri arasında iyi tanındığı ve kendisine büyük hürmet duyulduğu anlaşılmaktadır. Urfa Kadı Sicilleri'nde yer alan "meşâyıh-ı kirâm ve fudalâ-i zevi'l-ihtirâmdan reşâdetlü el-Hâc Abdülkâdir Efendi"[38] ifadesi bu saygının kayıtlara geçmiş halidir.

Halvetiye Tekkesi'nin meşîhatına tayin edilen Abdülkâdir Efendi, kendi ifadesine göre burada aynı zamanda imamlık, müezzinlik ve ferâşet cihetlerini de yerine getirmekte ve buna karşılık vakıftan aylık 300 kuruş almaktaydı.[39] Tekkede imametle beraber müezzinlik ve ferâşet hizmetlerinin şeyhi tarafından ifa edilmiş olması, burada derviş ve talebelerin, hatta hizmet için hiçbir görevlinin bulunmadığını göstermektedir. Anlaşılan o ki; bir önceki postnişin Abdurrahim Efendi'den sonra mülkleri, vakfı ve mütevellisi bulunmasına rağmen tekkenin meşîhat cihetinde kimsenin bulunmaması sebebiyle buradaki dinî hizmetler aksamış ve binası zamanla metruk hale gelmiştir. Aslında şer'i mahkemeye yansıyan ve sicil defterlerinde kayıt altına alınan bir dava, bu yıllarda tekkenin içinde bulunduğu durumu göstermesi bakımından önemlidir.

Bu dava, Abdülkâdir Efendi'nin göreve tayin edilmesinden bir sene sonra Hacı Gazi Mahallesi ahalisinden yaklaşık 20 kişinin mahkemeye yaptığı şikâyettir. 12 Rebiulevvel 1301 (11 Ocak 1884) tarihli bu şikâyet kaydına göre mahalle sakinleri, Osman Efendi'nin uzun bir müddetten beri tekkenin mütevellisi bulunduğunu ancak "vâridât-ı vakfı menâfi-'i zâtiyesine sarf ve hasr ve ekl ve bel' iderek dergâh-ı mezkûru külliyen metrûk ve derûnunda bulunan hücerâtı dahi hayvan ahuru ittihâz eylediğini" ve bu sebeple "cihet-i tevliyet-i mezkûrenin mezbûr Osman Efendi üzerinden ref' ile ehil ve erbâbından birine tevcîhi"ni talep etmişlerdir. Şikâyet üzerine başlatılan tahkikat neticesinde, olayın bu minval üzere olduğu, mütevellinin dergâhın mülklerini korumak bir yana, vakfı ve tekkeyi kendi menfaati için kullandığı anlaşılmıştır.[40]

---

38 *UŞS.* 221/273-5; *UŞS.* 227/269-255.
39 *UŞS.* 226/339-714; *UŞS.* 226/431-43.
40 *UŞS.* 226/304-638.

19. yüzyıl sonlarında Urfa'da İbrahim adlı bir Melami Dervişi

Çeşitli vesilelerle kayıt altına alınan konuyla ilgili benzer kayıtlarda, Osman Efendi'ye izafe edilen suçlar; "vâridât-ı vakfı menâfi-'i zâtiyesine sarf ve istihlâk etmek", "hücerât-ı dergâhı ahur ittihaz etmek", "bazı mevkufât-ı vakfı bi-gayri vech-i şer'i kedike rabt ve tahvîl etmek" ve bu suretle "vakfa hıyanet

etmek" şeklinde ifade edilmiştir.[41] Mahkeme tarafından ifadesi alman Osman Efendi, söz konusu suçları reddedememiş, böylece vakfa ihanetinin sabit olması üzerine de tevliyet görevinden azledilmiştir. Yerine Hacı Gazi Mahallesi'nden Arabîzâde Mehmed Şerif b. Abdülkâdir Efendi mütevelli nasb edilmiştir.[42]

Halvetiye Tekkesi'nde mütevellinin değişmesi üzerine Abdülkâdir Efendi, mahkemeye müracaat ederek yaklaşık 10 aydan beri burada ifa ettiği imamet, hitabet, müezzinlik ve ferâşet hizmetlerinden kalan 2400 kuruş ücretini talep etmiştir. Bu müracaatta kendisi, yaklaşık 10 ay önce vakfın eski mütevellisi Osman Efendi ile İhlâsiye Medresesi'nde şehir müftüsünün de hazır bulunduğu mecliste, tekkedeki söz konusu hizmetlere mukabil aylık 300 kuruşa anlaştıklarını ancak göreve geldiği tarihten bu yana sadece 560 kuruş alabildiğini belirtmiştir. Mahkemede hazır edilen önceki mütevelli Osman Efendi, bu talebi reddederek söz konusu mecliste, Abdülkâdir Efendi ile aylık 150 kuruşa anlaştıklarını iddia etmiştir. Ancak o dönemde İhlâsiye Medresesi'nde talebe olarak bulunanlardan bazı kimselerin şahitliği ve ifadesi üzerine Abdülkâdir Efendi'nin haklılığı ortaya çıkmıştır.[43]

Arz ettiğimiz bu davaya rağmen söz konusu paranın daha sonra Abdülkâdir Efendi'ye ödenip ödenmediği belli değildir. Zira tekkenin mütevellileri ile yaşanan ücret anlaşmazlığından birkaç ay sonra rızasıyla şer'i mahkemeye müracaatta bulunarak tekkede eda etmekte olduğu hizmetlere mukabil kendisi için, kadılık kararıyla "emsâla kıyasen, vakıf gallesinden kadar-ı ma'rûf bir ücret" belirlenmesini talep etmiştir. Mahkeme bu başvuru üzerine, vakıf galesinden yani gelirinden ödenecek ücretin tespiti için dört kişilik bir heyet görevlendirmiştir. Aralarında Urfa Mevlevî Tekkesi şeyhi Seyyid Ahmed Efendi b. Abdülhamid Dede'nin de bulunduğu bu heyet, gerekli tahkikat ve değerlendirmelerden sonra, tekkede ifa ettiği hizmetlerine mukabil Abdülkâdir Efendi'ye "galle-i vakıftan beher şehriye 300 kuruş" ödenmesinin uygun olacağını belirtmiştir.[44]

Urfa Halvetî Tekkesi'nde mütevelli Osman Efendi'nin azli ve yerine Mehmed Şerif Efendi'nin tayin edildiği hususu, şehir yetkilileri tarafından Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bir arz ile bildirilmişti. Ancak buradan gelen cevabî yazıda, dergâha ait vakfiye suretinde tevliyet cihetinin, postnişin olan şeyhe meşrut olduğu belirtilince liva meclisi tarafından tahkikat başlatılmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde, Osman Efendi'nin azlinden sonra aynı görevin Mehmed Şerif Efendi'ye tevcihin "hilaf-ı şart-ı vâkıf" olduğu belirlenmiş ve onun bu görevden istifası sağlanmıştır. Tekke'de bulunan Abdülkâdir Efendi'nin meşîhat cihetine tevcihi için gönderilen arz üzerine ise İstanbul Halvetî

41 *UŞS.* 226/510-213.
42 *UŞS.* 226/304-638; *UŞS.* 226/510-213.
43 *UŞS.* 226/339-714.
44 *UŞS.* 226/431-43.

tekkelerinden, hırka-i saadete yakın olan Uşşâkî Tekkesi'nin[45] postnişini Şeyh Hasan Hilmî Efendi, onun "irşâda me'zûn ve erbâb-ı te'lifden" bir zât olduğunu belirterek kendisine meşîhat ve tevliyet için berât tevcîh edilmesinin uygun olacağını belirtmiştir.[46] Bu arz üzerine, daha evvel Urfa Kadılığı'nm kararıyla Halvetî Tekkesi meşîhatına tayin edilen Abdülkâdir Efendi için 1304 (1887) senesinde padişah berâtı tevcih edilmiştir.

Aslında bu dönemde tekkenin vakfiyesinde yer alan tevliyet ve meşîhat cihetlerinin aynı kişide olması gerektiği şartının, hem vakıf hem de şehir yetkilileri tarafından bilinmediği anlaşılmaktadır. Zira 19 Zilhicce 1301 (10 Ekim 1884) tarihli bir sicil kaydında Abdülkâdir Efendi, vakfın "sicillât-ı mahkemede ve defter-i evkafda mukayyed vakfiyesi olmadığı gibi der-dest vakfiyesi dahi olmadığın"ı belirtmiştir.[47] Kanaatimizce tekkenin, zaman içinde kaybolmuş olan vakfiyesi, bu dönemde Evkâf Nezâreti'ne gönderilen arz üzerine ortaya çıkartılmış ve daha sonra şehrin sicil defterlerine de kaydedilmiştir. Vakfiyenin ortaya çıkmasıyla Şeyh Ramazan Efendi'nin burada belirttiği "tekke-i mezbûrede seccâdenişîn olân kimesne mütevelli ve mutasarrıf ola"[48] şartı yerine getirilerek, tekkenin maddî ve manevî idaresi yani tevliyet ve meşîhatı bir arada Abdülkâdir Efendi'nin uhdesine verilmiştir.

Abdülkâdir Efendi'nin, tekkenin meşîhatı ile beraber maddî anlamdaki sevk ve idaresi olan tevliyetini de üstlendikten sonra öncelikle vakfın mülklerini tespit cihetine gittiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde, bazen bir-iki nesil vakıf mülklerinde kiracı olarak bulunanlar, zamanla varislerinden devraldıkları mülklerin sahibi olduklarını ve vakfa ödemekte oldukları bedellerin sadece birer mukataadan ibaret olduğunu iddia ederek kira artırımına izin vermemekte ve hatta kiralarını vermeyebilmekteydiler. Mesela 1296 (1879) yılına ait bir kayda göre Halvetiye Vakfı'nm Attar Pazarı'nda bulunan bir bâb dükkânı, daha önce şehir sakinlerinden Molla Halil adlı bir şahıs tarafından kiralanmış ve senevî kirası olan 50 kuruş vakfa düzenli olarak ödenmişti. Ancak Molla Halil'in vefatından sonra, çocukları İshak ve Osman, söz konusu dükkânın babalarından miras kaldığı zannıyla dükkâna el koymuş ve kirayı ödemekten imtina etmişlerdi. Tekkenin mütevellisi Osman Efendi'nin başvurusu üzerine açılan dava neticesinde dükkânın vakıf mülküne kayıtlı olduğu anlaşılmış ve İshak ile Osman kardeşlerin dükkânı vakfa teslim etmeleri sağlanmıştır.[49]

Değişen ekonomik şartlarla beraber kiraların artırılamaması ve mevcut kira bedellerinin zaman içinde oldukça cüzî oranlarda kalması, vakıf gelirlerinde

---

45 Şeyh Mahmud Bedreddin Efendi el-Halvetî el-Uşşâkî tarafından 1179 (1765/1766) yılında kurulan bu tekkeye dair geniş bilgi için bkz. Fatih Köse, *İstanbul Halvetî Tekkeleri*, İstanbul 2012, s. 248 vd.

46 *UŞS.* 226/510-213.

47 *UŞS.* 226/431-43.

48 *UŞS.* 225/114-285.

49 *UŞS.* 210/246-120.

azalmaya yol açmaktaydı. Zamanında tedbir alınmayan hallerde, bazen vakıf mülkleri kiracıların eline de geçebilmekteydi.

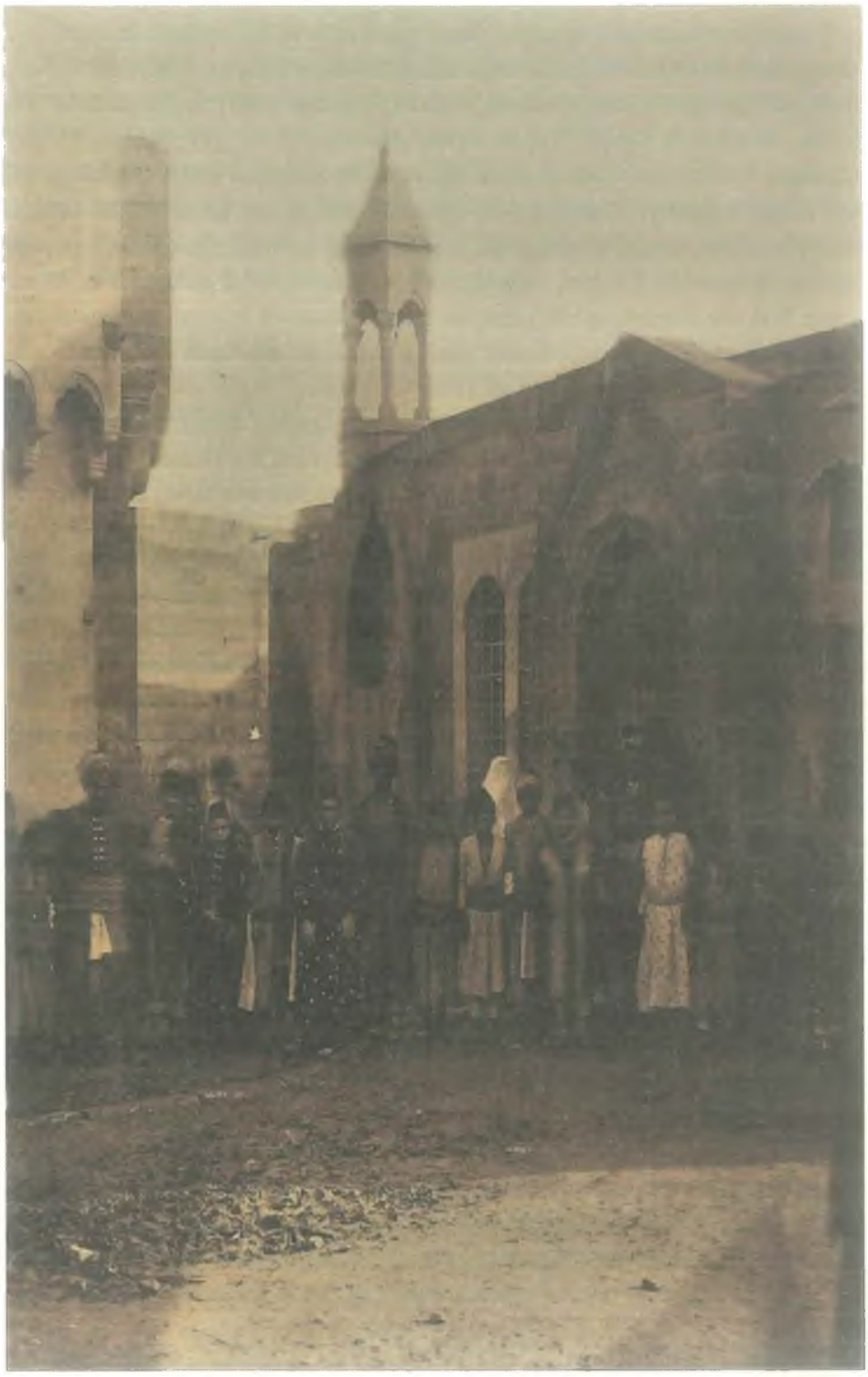

Ağ/Elli Sekiz Meydanı Halveti Tekkesi

Abdülkâdir Efendi, tekkenin tevliyet görevini üstlendikten hemen sonra söz konusu nedenlerle kirası ödenmeyen veya kiracıları tarafından zapt edilmiş olan mülkleri geri alabilmek için sicil defterlerinden takip edilebildiği kadarıyla şer'î mahkemede davalar açmıştır. Onun vakıf mütevellisi sıfatıyla mahkemeye yaptığı başvurulardan biri Hızanoğlu Mahallesi'nden Zabtiye Süleyman b. Hacı Mehmed'e açtığı 7 Cemaziyelevvel 1303 (11 Şubat 1886) tarihli davadır. Bu davada Abdülkâdir Efendi, Neccâr Pazarı'nda bulunan ve vakfa olan ait bir bâb dükkânın, önceki mütevelliler eliyle kiraya verile geldiğini ancak dükkânda kiracı bulunan Zabtiye Süleyman'ın, dükkânı zapt ederek kendi mülkü olduğu zannıyla kiraya verdiğini belirterek iadesini talep etmiştir. Süleyman'ın vekili Ermeni Artîn veledi Estibân, dükkânın müvekkilinin mülkü olduğunu ve 40 seneden beri söz konusu vakfa yıllık 30 kuruş mukataalı bulunduğunu iddia etmişse de, görülen dava neticesinde vakıf kayıtları ve şahitlerin ifadesi esas alınarak dükkânın vakfa ait olduğuna karar verilmiştir.[50] Aynı şekilde bir sonraki senenin Ramazan ayında, mahkeme yoluyla söz konusu dükkânda Zabtiye Süleyman'ın marifetiyle kiracı bulunan Neccar Süleyman bin Hameş'ten, o zamana kadar ödemediği kiraların toplam bedeli olarak 558 kuruş tahsil edilmiştir.[51]

Halvetiye Tekkesi'nin vakıf emlaki arasında yukarıda da belirttiğimiz gibi arazi ve bahçeler de mevcuttu. Abdülkâdir Efendi, bu mülklerin vakıf menfaatleri doğrultusunda en uygun şekilde kullanılması için çeşitli ortaklıklar akdetmiştir. Mesela bu çerçevede 1 Recep 1304 (26 Mart 1887) tarihinde vakfın Harran şakkasında bulunan ve tahminen beş kîle olan bahçesinin ekilmesi hususunda "Sarı Silo Oğlu" diye bilinen Hacı Bekir b. Mikâil ile musâkât akdi yapılmıştır.[52] Bilindiği gibi bu akit, ağaçlar bir taraftan, bakım ve sulama diğer taraftan, hâsıl olacak meyve ve ürünlerin de aralarında belirlenen bir oran dâhilinde taksimini esas alan bir tür ortaklıktır.[53] Nitekim Hacı Bekir Efendi ile yapılan akitte de onun, masrafı kendisine ait olmak üzere vakıf bahçesine sebze ve meyve ekmesi, elde ettiği geliri de tekke vakfı ile yarı yarıya paylaştırması kararlaştırılmıştır.

Osmanlı'da vakıf mülklerinin tamirat ve tadilatları için yapılacak yüklü miktardaki harcamalara ilişkin olarak, yetkililerinin şer'î mahkemelerden harcama izni alması gerekmekteydi.[54] Bu çerçevede Abdülkâdir Efendi döneminde Halvetiye Tekkesi'nin mülkleri için alınan izinler, onun vakıf mülkünü koruma noktasındaki hizmetlerini belirleme açısından önemli bir husustur. Mesela 16 Rebiulahir 1315 (14 Eylül 1897) tarihli bir belgede oğlu Mustafa Efendi, Karaköprü'de bulunan ve tekkenin de hissedarı olduğu değirmeninin tamiri için babasının vekili sıfatıyla mahkemeden izin talebinde bulunmuştur.[55] Hiç şüphe-

---

50 *UŞS.* 227/11-409.
51 *UŞS.* 227/266-250; *UŞS.* 227/328-324.
52 *UŞS.* 227/269-255.
53 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul ty, VII, 127.
54 Ahmet Akgündüz, İslam hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, İstanbul 1996, s. 385.
55 *UŞS.* 216/298-796.

siz vakıf gelirinin devamı için talep edilen bu iznin, Abdülkâdir Efendi'den habersiz ve onun tasarrufu dışında gerçekleşmiş olabileceğini düşünmek mümkün değildir.

Bu dönemde, tekkedeki hizmetlerin tekrardan başlaması ve dolayısıyla tekkenin yeniden ihyasını müteakip Abdülkâdir Efendi'nin gayretleriyle tekkeye çeşitli vakıflar da yapılmıştır. Bunlardan biri 8 Şaban 1306 (9 Nisan 1889) tarihinde Hoca Ahmed Mahallesi'nden Ali Hüseynîzâde Bekir Efendi'nin yaptığı bağıştır. Bekir Efendi, Harran şakkasında hissedarı olduğu bahçedeki sülüs yani 1/3 hissesini, mütevelli Abdülkâdir Efendi'nin de hazır bulunduğu mahkeme meclisinde tekkeye vakfettiğini belirtmiştir.[56]

Bir taraftan vakfın gelirlerini vakfiyede belirtilen mülkler çerçevesinde düzene koyarak tekkenin gelirlerini arttırma gayretinde olan Abdülkâdir Efendi diğer taraftan tekkenin varlık sebebi olan irşâd faaliyetleri için gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. Dergâhın vakfiyesinde yevmî iki akçe vazife ile bir hatibin tayini belirlenmiş ancak "sâbık mütevellilerin tekâsul ve şart-ı vakfa 'adem-i riayetlerinden nâşî cihat-ı mezkûre müddet-i medîden beru metrûk ve mu'attal" kalmıştı. Bu hususa özel bir ehemmiyet verdiği anlaşılan Abdülkâdir Efendi, daha evvel tekkede Kur'an muallimi olarak görevlendirilen oğlu Mustafa'nın aynı zamanda burada hatiplik görevi de yapması için 3 Zilhicce 1303 (2 Eylül 1886) tarihinde şer'i mahkemeden izin talebinde bulunmuştur. Mahkeme huzurunda Urfa Evkaf Müdür vekili Arabîzâde Ömer Efendi b. Mehmed Necib Efendi başkanlığındaki komisyon tarafından imtihan edilen Mustafa'nın, tekkede hitabet hizmetine de ehliyetinin olduğu tespit edilmiş ve bu göreve tayini yapılmıştır.[57]

Abdülkâdir Efendi, 1308 (1891) senesine kadar Urfa Halvetiye Dergâhı'nın tevliyet ve meşîhat cihetlerini ilerlemiş yaşma rağmen yalnız başına yürütmüştür. Ancak bu yılda vakfın idaresi hususunda kendisine yardım edecek emin bir kişiye ihtiyaç hissetmiş ve tevliyet görevini başka birine tevdi etmek istemiştir. Bu çerçevede 21 Cemaziyelevvel 1308 (2 Ocak 1891) tarihinde kendi isteğiyle şer'i mahkemeye müracaat ederek, vakfı ve tekkeyi tesis eden Şeyh Ramazan Şânî Efendi'nin evladından 24 yaşındaki Mehmed Bakır'ın kendisine yardımcı olması için mütevelli nasb edilmesini talep etmiştir.[58] Şeyh Abdülkâdir Efendi'nin yaşlılığı sebebiyle vakıf işlerinde acze düştüğü, vakıf mülklerinin kiraya verilmesi, gelirinin icab eden yerlere sarf edilmesi hususlarında istemeden de olsa tekkeye zarar ihtimalinin bulunduğu göz önüne alınarak 21 Rebiulahir 1308 (4 Aralık 1890) tarihinde bu isteği kabul edilmiş ve Mehmed Bakır, kendisine yardımcı olmak gayesiyle mütevelli tayin edilmiştir.[59]

---

56 *UŞS.* 221/300-43.
57 *UŞS.* 227/62-545.
58 *UŞS.* 221/538-298.
59 *UŞS.* 221/520-274.

Vakfiyedeki tevliyet meşihat hizmetlerinin aynı kişi tarafından yürütülmesi gerektiği şartına rağmen Abdülkâdir Efendi'nin kendisine bir yardımcı tayin etmesinin ve bu görevi evladı vakfa devretmek istemesinin temel sebebi, vakıf mülkünün en güzel şekilde korunmasını sağlamak ve vakfa bir zarar gelmesini önlemektir. Zira kadı tarafından tayin edilen vakıf mütevellilerinin, vakıf mülklerini koruması, ecr-i misliyle kiraya vermesi, kiralarını toplaması, bu husus için icap ettiğinde mahkemede dava açması, ihtiyaç halinde mülklerin tamirlerini yaptırması, vakfa ait kayıtları düzenli bir şekilde tutması ve bu kayıtların muhasebesini yapması gerekmektedir.[60] Ancak zikredilen bu tedbirlerin zamanında ve en uygun şekliyle alınması, seksen yaşını çoktan aşmış olan Abdülkâdir Efendi'nin kudret ve takatini aşmaktaydı. İşte söz konusu nedenlerle, tekkenin maddî işlerini düzenlemek ve bu konularda Abdülkâdir Efendi'ye yardımcı olmak için evlâd-ı vakıftan Mehmed Bakır'ın görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

Halvetiye Tekkesi'nin bugün mevcut olan kitabesine göre yapı, Abdülkâdir Efendi döneminde tamir edilmiştir. Söz konusu tamirata tam olarak ne zaman başlandığı bilinmemekle birlikte yukarıda zikrettiğimiz ve Şeyh Abdülkâdir Efendi'ye heyet marifetiyle maaş belirlenen 19 Zilhicce 1301 (10 Ekim 1884) tarihli belgenin sonunda, tekkenin tamirine ilişkin bir kayıt da bulunmaktadır. Bu kayıtta ona, tekkedeki hizmetleri için aylık 300 kuruş tahsisat ayrılmasının uygun olacağı, ancak tekkenin tamire muhtaç olduğu ve şeyhinin tahsisatından fazla gallenin tamire kâfi olmakla birlikte şeyhe de vazifesinin verilmeyip tüm gelirin evvela tamire sarf edilmesi gerektiği kaydedilmiştir.[61] Bu kayıtlar tekkenin, muhtemelen sadece vakıf geliriyle tamir edildiğini ve söz konusu tamirata bu senelerde başlandığını göstermektedir. Tekkenin kapısı üzerindeki kitabeye göre bu tamir 1308 (1890) senesinde tamamlanmıştır. Dolayısıyla söz konusu tamirat beş yıl civarı sürmüş olmalıdır. Abdülkâdir Efendi'nin oğlu ve tekkenin hatibi Mustafa Efendi tarafından tamirden sonra kaleme alınan ilgili kitabe kaydı şu şekildedir:[62]

"Zuhûr etti Hüdâvendi kerîmin lütf-i ihsânı
Göründü nagâh halvetime feth-i rabbânî
Bu câ-yi dilküşâ-yı Şeyh Abdülkâdir'in feyzi
Serâser eyledi reşk ol firdevs-i rızvânî
Yapıldı himmetiyle minâr-i enfas-i pâkinde
Mücedded bir minâre hücrelerle bâb-ı zî-şânî
Bu asariyle mesrûr oldu rûh-i bani-i vakıf
Mukîm-i ravza-i cennet-i cenâbı hazreti Şânî
Hitâmında safâ-yı fikre safvet gelüb der târihi

---

60 Bilmen, Hukukı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, V, 77.

61 Belgenin ilgili kısmı şu şekildedir: "tekye-i mezbûre ta'mîr ve termîme muhtâc olub ve şeyh mûmi ileyhin mahsusât ve mu'âyyenâtından fazla galle, vakıf ta'mîrine kâfî oldığı halde şeyh mumi ileyhe tahsîs kılınan vazîfesi verilmeyüb galle-i vakfın, kâffeten tekye-i mezbûrenin evvela ta'mîr ve termîmine sarfına dahi kezalik mütevelli mumi ileyhe tenbiye olduğu", *UŞS*. 226/431-43.

62 Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, s. 271.

Serâpa revnak efzâ oldu bu dergâh-ı rahmânî
Sene 1308".

Tekkenin tamir edilmesinden sonra, iyice yaşlanmış olan Abdülkâdir Efendi, tekkenin işlerini idare etmesi amacıyla oğlu Mustafa Efendi'yi kendisine vekil tayin etmiştir. Mustafa Efendi, bu dönemde çeşitli vesilelerle tekkenin müdahil olduğu davalarda babasının vekili sıfatıyla şer'i mahkemede hazır bulunmuştur.[63] Mevcut kayıtlara göre, Abdülkâdir Efendi, 1315 senesinin Ramazan ayında, yani 1898 yılının başlarında (Ocak/Şubat) vefat etmiş, cenazesi yıkanıp kefenlendikten sonra yıllarca hizmet ettiği Halvetî Tekkesi'nin kenarına defnedilmiştir. Vefatından sonra tekkenin başına oğlu Mustafa Efendi tayin edilmiştir. 19 Şevval 1315 (13 Mart 1898) tarihli bir kayıtta, Abdülkâdir Efendi'nin "yâlnız sulbi sahîh oğlu Mustafa Efendi'yi terk ederek" vefat ettiği ve tekkenin "yevmi 10 akçe vazife ile meşîhat ve meşîhate meşrût olan tevliyet ve yevmî 5 akçe ile dahi imâmet cihetlerine" bu hususlara ehliyet ve iktidarı bulunan Mustafa Efendi'nin getirildiği belirtilmiştir.[64] Aynı belgede Urfa Evkâf Müdürü Süleyman Efendi'nin başkanlığında toplanan komisyon heyetinin, 1282 (1865/1866) doğumlu Mustafa Efendi'yi imtihan ettiği, Mustafa'nın Kâdirî ve Halvetî tarikatlarında icâzet sahibi olmasının yanı sıra âlim, zâhid ve muttaki bir zât olduğu, Urfa'daki Kâdirî ulemasının imzalı şahadetnamesiyle beyan edilmiştir.[65]

4. Kişiliği ve Eserleri

Tasavvufa ve sûfîliğin meselelerine hâkim olan Abdülkâdir Efendi, aynı zamanda bu durumu haline ve hayatına da yansıtmış olan bir zâttır. Nitekim Sâkıbiye Vakfı'na ait vakfiyede kendisinin hangi vasıfları sebebiyle tekkenin şeyhliğine getirildiği ve sahip olduğu ulvî hasletlerin neler olduğuna dair önemli kayıtlar mevcuttur. Burada onun, "menba-'i i'lâm ve irfân ve serfirâz-ı kerem ve hulefâ ve dervîşân olub her vecihle mücerreb ve müstakîmü'l-etvâr ve umûr-i me'mûresinde mukdim ve perhîzkâr olduğu" ifade edilmiştir.[66] Bir başka ifadeyle onun; âlim, arif, cömert bir sûfi olduğu, işlerinde tecrübeyle hareket ettiği,

---

63 *UŞS.* 216/298-796.

64 *UŞS.* 216/153-516.

65 Şiirlerinde "Safvet" mahlasını kullanan Mustafa Efendi, Urfa'da doğmuş, ilk eğitimini burada aldıktan sonra bir müddet İstanbul, İskenderiye ve Mısır'da tahsil görmüştür. 1897 senesinde babasının yerine Halvetiye Tekkesi'nin meşîhatına geçmiş, aynı dönemlerde Urfa İdâdi Mektebi'nde Farsça ve Ahlak Dersleri Muallimliği de yapmıştır. 1908 senesinde Urfa mebusu olarak İstanbul'a gitmiş, burada 1911 senesinde "Tasavvuf" adlı bir dergi çıkarmıştır. 1918 senesinde "Meclis-i Meşâyıh" reisliğine getirilmiş, bir sene sonra azledilerek önce "Mushafları İnceleme Kurulu", ardından "Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiye"nin üyeliğine getirilmiştir. 1922 senesinde Urfa milletvekili olarak Ankara'da oluşturulan yeni meclise girmiş ve 1924 yılında hilafetin kaldırılması için önerge verenler arasında yer almıştır. 1927 senesinde milletvekilliğinden emekli olmuş ve 1950'de Ankara'da vefat etmiştir. Cumhuriyet döneminde Yetkin soyadını alan Mustafa Safvet Efendi aynı zamanda meşhur edebiyatçılarımızdan Suud Kemal Yetkin'in de babasıdır. Alpay, *Şanlıurfa Şairleri*, I, 69; Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Alimleri*, s. 294-295; Saffet Efendi'nin siyasi hayatı kişiliği ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ulaş Salih Özdemir, *Bir Siyasi Kişilik Olarak Urfa Mebusu Mustafa Kemaleddin Yetkin (Şeyh Safvet Efendi)*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırşehir 2013.

66 *VGMA*, 2167, 128.

dürüst ve çalışkan bir mizaçta bulunduğu, dünya lezzetlerinden sakınarak zühd ve kanaatle yaşamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Abdülkadir Efendi'nin Kâdirî, Halvetî ve Nakşibendî tarikatlarında şeyhlik icâzeti alması ve bu tarikatların inceliklerine vukûfiyeti bir yana, kendisi aynı zamanda bu alanda yaklaşık 15 eser de telif etmiş âlim bir kişidir. Kaleme almış olduğu bu eserler yaşadığı dönemde ilmî çevreler tarafından büyük takdirle karşılanmıştır. Nitekim yukarıda arz ettiğimiz belgelerde de görüldüğü üzere, Abdülkâdir Efendi'ye Halvetî Tekkesi meşîhatı tevcihinde, İstanbul Uşşâkî Tekkesi Postnişini Hasan Hilmî Efendi, onun eserlerine dikkat çekmiş ve neşrettiği risalelerin fazlalığından hareketle onun "erbâb-ı te'lîf ve tesânîf" bir zat olduğunu belirtmiştir. Bu durum İstanbul'daki kimi tarikat çevrelerinin, onun eserlerinden haberdar olduğunu ve bu eserlerden istifade ettiğini göstermektedir. Aynı şekilde, henüz hayatta iken bazı kitaplarının İskenderiye'de basılmış olması, Mısır'daki ilmi çevrelerin kendisine ve eserlerine rağbet ettiğine işaret etmektedir. Şunu da ifade edelim ki, Abdülkâdir Efendi aynı zamanda Urfa'daki tarikat çevreleri arasında eser telif etmiş olan tek sûfîdir.[67]

Kaleme aldığı eserlerinde Abdülkâdir Efendi, İslâm tasavvufunun ana konuları olan iman, marifet, hakikat, şeriat gibi kavramları, şeyh mürid ilişkisini, nefis terbiyesini, tarikat büyüklerinin kerametlerini ve daha birçok hususu ele almıştır.[68] Bu eserlerinden iki tanesi, yukarıda da belirttiğimiz gibi, kendisi henüz hayatta iken İskenderiye'de basılmıştır. 1299 senesinde basılan ilk eseri "Muhabbetü'z-Zâkirîn fî Reddi 'ale'l-Münkirîn"de, tasavvufu savunarak, sûfiliğe yöneltilen eleştirilere güçlü delillerle cevaplar vermiştir.[69] Bir sonraki sene yani 1300 senesinde basılan diğer eseri "Tefrîhu'l-Hâtır fi Menâkıbı'ş-Şeyh Abdülkâdir"de ise, kendisinin de müntesibi olduğu Kadirî Tarikatı'nın kurucusu Abdülkâdir Geylânî'nin çeşitli menkıbelerine ve kerametlerine yer vermiştir.[70]

Tasavvufun birçok meselesi hakkında eser bırakan Abdülkadir Efendi, çeşitli eserlere şerhler de yazmıştır. "ed-Düreru'l-Mü'tebira fî Şerhi'l-Âyâti's-Semâniyete 'Aşere Min Mukaddimeti'l-Mesnevi Şerîf" adlı eserinde Mevlan'a Mesnevisi'nin ilk 18 beytini şerh etmiştir. Aynı şekilde "Şerhu Kelimâtu Farisiyye Mine'l-Leme'âti'l-Irakiyye", "Şerhu's-Salâti'l-Muhtasıra li'l-Şeyhi'l-Ekber", adlı eserleri mevcuttur. "el-Kavâ'idu'l-Cem'iyye fi't-Tarîki'r-Rufâ'iyye"de ise Rufaîlik Tarikatı ve temel prensipleri hakkında bilgi vermiştir. Çeşitli kaynaklarda kendisine nispet edilen diğer eserler arasında şunlar bulunmaktadır: et-Tarîkatu'l-Rahmâniye fi'r-Rucû'i ve'l-Vusûli ila'l-Hazreti'l-

---

67 Ali Tenik, "Maneviyat Önderleri", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, Ankara 2011, s. 232.

68 Tasavvufî görüşleri konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet Taşkanat, *Abdulkadir bin Muhyiddin el-Erbilî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış yüksek lisans Tezi), Kayseri 2014, s. 95-287.

69 Serkis, Mu'cemü'l-Matbû'ât, I, 420.

70 Serkis, Mu'cemü'l-Matbû'ât, I, 420.

'Aliyye, İlhâmâtü'l-İlahiyye fî Ma'rifeti'l-Hakikati'l-İnsaniye, (el-İlhâmâtü'r-Rahmâniyye fî Merâtibi'l-Hakîkati'l-İnsâniye, en-Nefesu'r-Rahmâniyye fî Ma'rifeti'l-Hakîkati'l-İnsâniyye), Mir'âtu'ş-Şuhûd fî Beyâni Vahdeti'l-Vücûd, Hadîkatü'l-Ezhâr fi'l-Hikmeti ve'l-Esrâr, Mecmû'atu'l-Eş'âr fi'r-Rekâik ve'l-Âsâr, Misku'l-Hitâm fî Ma'rifeti'l-İmâm, Âdâbu'l-Mürîdîn ve Necâtu'l-Müsterşidîn, ed-Durru'l-Meknûn fî Ma'rifeti's-Sırri'l-Masûn.[71]

Sonuç

Urfa'yı ikinci vatan kabul ederek ömrünün son kırk yılını bu şehirde geçiren Abdülkâdir Efendi, burada biri Kâdirî diğeri Halvetî olan iki tekkede yaklaşık otuz sene postnişinlik makamında bulunarak her iki tekkeye büyük hizmetlerde bulunmuştur. Kâdirî, Halvetî ve Nakşibendî'ye tarikatlarında şeyhlik icâzeti almış olması bir yana düşünce ve uygulamaları itibariyle birbirlerinden tamamen farklı, iki ayrı tarikata bağlı tekkelerde görev ifa etmiş olması onu diğer tarikat şeyhlerinden ayıran önemli bir özellik olmuştur. Ayrıca usul ve erkânlarını bizzat kendisinin belirlediği Sâkıbiye Tekkesi'ni halifesi Abdülganî Efendi'ye, Hacı Gazi Tekkesi'ni ise oğlu ve halifesi Mustafa Efendi'ye bırakarak, bu uygulamaların aynı şekilde devam etmesini sağlamıştır. Büyük bir müellif de olan Abdülkâdir Efendi, kaleme aldığı tasavvufî eserler ve tekkelerde yaptığı hizmetlerle hiç şüphesiz yaşadığı dönemin önemli âlim ve ariflerinden biridir. Bu açıdan hem yaptığı irşâd faaliyetleri, hem bıraktığı halifeleri, hem de kaleme aldığı eserlerle kendisinden sonra Urfa'da tarikat kültürünün ve dolayısıyla dinî hayatın şekillenmesinde önemli bir rolü olmuştur.

Hayatının son on beş yılını, seksen yaşının üstünde olduğu halde Halvetiye Tekkesi'nin meşîhatında geçiren Abdülkâdir Efendi, bu dönemde harabe bir halde bulunan ve hizmetleri aksamış olan tekkenin vakıf gelirlerini yeniden düzenlemiş, tekkede başlattığı irşâd faaliyetleriyle burayı tekrardan ihya etmiştir. Ayrıca tekkeyi tamir ettirmeye muvaffak olduğu gibi tekkenin meşîhatını oğlu Mustafa Efendi'ye bırakarak buradaki dinî hizmetlerin tekke zaviye kanuna kadar devam etmesini sağlamıştır. Cumhuriyet döneminden önce inşa edilmiş olan Urfa tekkelerinin çoğu, zamanla kaybolmasına karşın Halvetiye Tekkesi, Abdülkâdir Efendi'nin yaptığı hizmetler ve tamiratlar sayesinde ayakta kalabilmiştir. Kısa süre öncesine kadar viran halde bulunan bu tekke şimdilerde Şanlıurfa Valiliği'nin destekleriyle yeniden restore edilmektedir. Bu şekildeki sevindirici haberleri, en kısa zamanda Osmanlı'dan geriye kalan diğer önemli tarihî yapılarımız için de duymayı umut etmekteyiz.

---

[71] Ziriklî, *el-'Alâm*, IV, 46; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 36; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'Arifîn Esmaü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, İstanbul 1951, I, 605; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 140; Eserlerinin içeriğiyle ilgili bkz. Taşkanat, *Abdulkadir bin Muhyiddin el-Erbilî* s. 65-90.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Urfa Şer'iyye Sicili (UŞS) Defter No: 205, 206, 210, 216, 221, 222, 225, 226, 227, 228.
- VGMA: 585, 586, 2150/2, 2167,

Diğer Kaynaklar

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1996.
- ALGAR, Hamit, "Nakşibendiyye", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 335-342.
- ALPAY, Bedri, *Şanlıurfa Şairleri*, Şanlıurfa 1986.
- AŞKAR, "Mustafa, Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiye'nin Tarihî Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, XXXIX, 535-563.
- AZAMAT, Nihat, "Kâdiriyye", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 131-136.
- BAĞDATLI İSMAİL PAŞA, *Hediyyetü'l-'Arifîn Esmaü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, İstanbul 1951.
- BAYRAKTAR, Hilmi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, Elazığ 2007.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukukı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul ty.
- BURSALI MEHMET TAHİR EFENDİ, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul ty.
- DEVELİOĞLU, Abdullah, *Büyük İnsanlar*, İstanbul 1973.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, Yay. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY Yayınları, İstanbul 1999.
- HÜSEYİN VASSÂF, *Sefîne-i Evliyâ*, Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, İstanbul 2006.
- KARAKAŞ, Mahmut, *Şanlıurfa Evliya ve Alimleri*, Şanlıurfa 1996.
- *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Konya 2012.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, İstanbul, 1984.
- KÖSE, Fatih, *İstanbul Halvetî Tekkeleri*, İstanbul 2012.
- KURTOĞLU, Mehmet, "Şair Sakıb Efendi Hayatı, Vakfiyesi ve Vakfettiği Kitaplar", *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2011, Sayı 35, ss. 131-148.
- MUSLU, Ramazan, *Anadolu'da Tasavvuf Yolları*, İstanbul 2007.
- ÖNGÖREN, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf Anadolu'da Sûfîler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul 2000.
- ÖZDEMİR, Ulaş Salih, *Bir Siyasi Kişilik Olarak Urfa Mebusu Mustafa Kemaleddin Yetkin (Şeyh Safvet Efendi)*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırşehir 2013.
- SERKİS, Yusuf İlyan, *Mu'cemü'l-Matbû'âti'l-Arabiyye ve'l-Mu'arrabe*, Matbaâtu Serkis, Kahire 1928.
- TAŞ, Yasin, *Kadı Sicillerine göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.
- TAŞKANAT, Mehmet *Abdulkadir bin Muhyiddin el-Erbilî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış yüksek lisans Tezi), Kayseri 2014.

- TENİK, Ali, "Maneviyat Önderleri", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, Ankara 2011, ss. 223-233.
- "Tekkeler ve Zaviyeler", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, Ankara 2011, ss. 195-211;
- TURAN, Ahmet Nezihi, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şurkav Yayınları, Şanlıurfa 2005.
- ULUDAĞ, Süleyman, "Halvetiyye", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 393-395.
- YILMAZ, Hasan Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000.
- ZİRİKLÎ, Hayreddin, *el-'Alâm*, Beyrut 2007.

SON DÖNEM OSMANLI BÜROKRASİSİNDE URFALI MEMURLAR

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ
İsmail ASOĞLU

Sicill-i Ahvâl, Osmanlılarda devlet memurlarının sicil kayıtlarından oluşan defterlerdir. Sicill-i ahvâl defterleri, son dönem Osmanlı biyografi yazımında başvurulan en önemli kaynak olup, sicill-i umûmî ve esas künye adıyla da anılırlar. Bu defterlerin tutulma süreci II. Abdülhamid devrinde Osmanlı devlet teşkilâtında görev alan memurların görevleri süresince gelişim aşamalarını izlemek amacıyla, 1879 yılında Dâhiliye Nezâreti'ne bağlı olarak Sicill-i Ahvâl Komisyonu kurulmasıyla başlamıştır. Bu komisyon 1896'da lağvedilerek, yerine Me'mûrîn-i Mülkiyye Komisyonu kurulmuştur. Komisyonun faaliyetleri sonucu 1879-1909 döneminde devlet hizmetinde bulunan memurların sicil kayıtlarını ihtiva eden büyük bir very arşivi oluşmuştur.

13 Safer 1296/5 Şubat 1879'da, II. Abdülhamid döneminde Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun kuruluşu ile başlayan ve ilk defa olarak şer'iyye, askeriye ve zaptiye dışında kalan; dâhiliye, mülkiye, adliye, maliye, evkaf vb. gibi dairelerdeki bütün personelin en büyüğünden, en küçüğüne kadar herkesin biyografisini içeren 200 adet büyük boy sicil defterine 92.137 devlet memurunun biyografileri kaydedilmiştir. Bu çalışma, memurların tayin, terfi, azl vb. gibi konularda devlet hizmetlerine büyük yarar sağlamıştır. II. Abdülhamid döneminde sivil bürokraside görevli devlet memurlarının sayısı 50.000-100.000, 70.000-35.000 ve 30.000 (BA, T.SAİD, nr. 451/130) gibi farklı sayılarda tahmin edilip sicill-i ahvâl defterlerinde 92.000 memurun sicil kaydının bulunduğu belirtilirken[1] son yıllarda Osmanlı Arşivi'nin sicill-i ahvâl fihristleri üzerinde yapılan çalışma neticesinde (bugün Osmanlı Arşivi'nde on yedi cilt halinde mevcut olan sicill-i ahvâl fihristleri, sicill-i ahvâl defterleriyle birlikte II. Abdülhamid döneminde alfabetik sırayla düzenlenmiştir ve harf inkılâbından sonra Latin harflerine çevrilmiştir), mükerrer kayıtların ayıklanması sonucu memur sayısı 51.698 olarak tesbit edilmiştir.[2] Defterlerdeki ilk kayıt Ahmed Cevdet Paşa'ya ait olup kayıtlı bulunan memurların doğum tarihlerinin hicrî 1200 ile 1310 (1786-1892) yılları arasında olduğu görülmektedir.

Sicill-i Ahvâl Defterlerinde yer alan memurların doğum yeri, baba adı, tahsili, bildiği diller gibi ilk kısımdaki kayıtlar, biyografisi yazılan kişiler tarafından hazırlanırken "terfi, nişan, ceza, azil, emekliye ayrılma" gibi kariyerlerin-

---

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Haz. Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük, Raşit Gündoğdu, Sinan Satar, İbrahim Karaca, Hacı Osman Yıldırım, Nazım Yılmaz, İstanbul 2010, s. 241.

2 BA, Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri Fihristi, İstanbul 2004, I, 1.

deki değişiklikler ise bağlı oldukları kurumlardan gelen yazılardan ilave edilmiştir.[3]

Sicill-i ahvâl defterlerinin alfabetik fihrist defterleri düzenlenmiştir. Fihrist defterlerine memurların ve babalarının ismi, memuriyetleri, tercüme-i hâl varakalarının numaraları yazılırdı. Bir memurun sicill-i ahvâl defterindeki sicil bilgilerine ulaşmak için memurun adı ve babasının adının bilinmesi yeterliydi. Esas sicil defterleri ve fihrist defterleri gizlilikleri itibariyle sandıklarda saklanırdı. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Kānûn-ı Esâsî'ye göre her daire kendi memurunu kendisi seçeceğinden umumi sicil uygulamasına son verilerek 1909 yılından itibaren her memur için kendi dairesinde özel sicil dosyaları oluşturulmaya başlanmıştır.[4] Bu defterler sayesinde 19 ve 20. yüzyılın başı Osmanlı bürokratlarını birinci elden, güvenilir bir kaynaktan öğrenmek imkânı olmuştur.[5] Tarihî açıdan önem taşıyan Sicill-i Ahval defterleri ait oldukları bölgelerin sosyo-iktisadi ve sosyo-kültürel tarihleri açısından da önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Tarihî açıdan önem taşıyan Sicill-i Ahval defterleri ait oldukları bölgelerin sosyo-iktisadi ve sosyo-kültürel tarihleri açısından da önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Bu minvalde Sicill-i Ahval kayıtlarının sağlıklı olarak değerlendirilebilmesi için ilgili coğrafyanın tarihi ile birlikte ele alınması gerekmektedir. Bu nedenle çalışmada, Sicilli Ahval kayıtlarında rastlanan Urfa memurlardan bahsetmeden önce, Urfa'nın Osmanlı entelektüel tarihinin kısa bir değerlendirmesi Sicill-i Ahval defterlerinin değeri daha iyi anlaşılacaktır. Osmanlı bürükrasisinin önemli saç ayaklarını oluşturan askerî sınıf dört ana bölümden oluşur. Seyfiye (Ordu mensupları), ilmiye, kalemiye (kâtipler) ve saray hizmetlileri.[6] Yönetici sınıfın ilk parçası seyfiye yani kılıç sahipleridir. Osmanlı Devleti fetih ve gaza temeli üzerine oturtulduğu için uzun süre seyfiye, ilmiye ile birlikte yönetici sınıfın en etkili kanadını oluşturmuştur.[7]

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren seyfiye ile birlikte üstünlüğü elinde tutan ilmiye, yönetici sınıfın ikinci büyük kanadını oluşturmaktadır.[8] Osmanlı dönemi Urfası'nda, Ortaçağ'daki gibi ünü sınırları aşan bir ülema sınıfından bahsetmek neredeyse mümkün görünmemektedir. Seyfiye sınıfından öne çıkan bir şahsiyet olmamasına rağmen "Paşa" payesi verilen aşiret reisleri bu-

---

3 Bkz. Mübahat Kütükoğlu, "Sicill-i Ahval Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları", Münih Üniversitesi, Türkoloji Enstitüsü- İ.Ü.E.F., Tarih Araştırma merkezi, Münih Ekim 1993 http://dergipark.gov.tr/download/article-file/12778./erş.,trh., 11.02.2018.

4 Gülden Sarıyıldız, "Sicill-İ Ahvâl Defterleri" DİA, cilt: 37,s. 134-136.

5 BOA Rehberi, 2010: 237; Atilla Çetin, "Sicill-i Ahvâl Defterleri Ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma", http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/651/%C7etin.pdf?sequence=1 erişim tarihi 10.02.2018.

6 Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Çev: Mehmet Harmancı, 1. cilt, E Yayınları, İstanbul, 1994: s. 377-390.

7 Kılıç sahipleri iki ana guruptan müteşekkildir. Kapıkulu askerleri ve eyalet askerleri (tımarlı sipahiler). Kapıkulu ordusu devşirme kökenlilerden oluşan, merkezde bulunan ve doğrudan padişaha bağlı olan askerlerdir. Ulufe adı altında üç ayda bir düzenli maaşlar almışlardır. Kapıkulu ordusu Yeniçeri Ocağı, Cebeci Ocağı, kapıkulu süvarileri gibi bölümlere ayrılmıştır. Osmanlı ordusunun sayıca kalabalık bölümünü ise eyalet askerleri oluşturmaktadır ve temelinde tımar sistemi vardır

8 Halil Cin, Gül Akyılmaz, Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni, 2. Baskı, Mersin 2000, s. 261.

lunmaktadır. Benzer bir durum ilmiye sınıfı içinde geçerlidir. Osmanlı Urfası'nda eğitim veren kurumlarının gerilemesiyle, kentteki ilim, tasavvuf ve meslek erbabları rol model olmaya başlamıştır. Ortaçağ ve Osmanlı Klasik çağın önde gelen müsbet ilimler alanında uzman ilim adamları yerine dinî ve mistik alanda uzman meşahit ve din adamlarının sayısında ciddi bir artış söz konusu oldu. Bu süreçte kente entelektüel çevreler tekkeler, cemiyetler, meslek loncaları ile müzik/eğlence gruplarından oluştuğu görülmektedir. Ortaçağ ve Osmanlı klasik çağı meşayih geleneği ile mederese kültürünün tüm izleri silinmiş tekke, medrese veya yerel ülema nezaretinde alınan eğitimle yeni bir entelektüel tabaka oluştu. Bu süreçte bir yandan yerel ulemadan dini ilimlerin eğitimi alınırken, diğer taraftan da bir tarikata intisab edilmiştir.

Bu süreçte yetişen Urfa meşayih ve ulemasından örnekler: Tasavvuf temsilcilerinden Yakup Halife (öl. 1606), Mevlana Mustafa Safi Halife (Yakup Kalfa'nın halifesidir), Hacı Şanî Halife (Urfa Halveti dergâhının önemli bir şahsiyeti ve Halveti kültürünün devam edilmesini sağlayan halifeler yetiştirmiştir.), Şeyh Ramazan Şani Efendi (öl.1665), Şazeli Ali Dede (vefatı 17. Yüzyılın ikinci yarısı), Şeyh Mustafa Çelebi (1750'li yıllarda hayatta), Şeyh Bekir (17. yüzyıl)[9], Şeyh Süleyman Efendi (öl. 1729 ?), Derviş Eyyüp Efendi (öl. 1781), Baltacı Baba (öl. 1795), Şeyh Ali Efendi (öl. 1796), Ömer Nüzhet (öl. 1778), Tayyib Derviş (18. yüzyıl), Muhammed Selim Hafız Efendi (1785-1860), Sanî Hafız Muhammed Salih (öl. 1783-1852), Dede İbrahim Efendi (öl. 1805), Derviş Abdal Muhammed (öl. 1814), Hac Kermo (öl.1819), Sakıb Efendi (1800-1873), Şeyh Muhammed Halid Efendi (1823-1893), Seyyid Ahmed Lami Efendi (1826-1888), Muhammed Marufi (1842-?), Derviş Hüseyin (öl. 1865), Hacı Kermozade Hacı Mustafa Efendi (öl. 1876), Sofi Muhammed (öl. 1886), Ca'dan-Zade Abdulkadir Efendi (öl. 1898), Mehmed Salih Yekta (ö. 1859), Mahvî Muhammed Muhyiddin (öl.1872), Şeyh Mustafa Efendi (öl. 1789?), Şeyh Halid (1845-1915), Baba Cuma (öl 1884), Derviş Fenayi (d. 1860), Muhammed kâtib (öl. 1853?) Mevlana Ali Dede, Mevlevî Şeyhi İshak Dede, Mevlevi Şeyhi Şeyh Hacı Abdulhamid Dede (öl. 1876), Arış Hoca, Dede Osman Avnî (öl. 1883), Muhammed Şerif Buhari (öl. 1851), Baba Murtaza Alaaddin (öl. 1853), Abdulkadir Kemaleddin Erbili (1806-1897), Dede Ali Efendi (öl. 1902), İsmail (1859-1914), Şeyh Hacı Abdulğani Efendi (öl. 1905), Mustafa Safvet Efendi (1866-1950), Hacı Delvzâde İslamil Efendi (Ö. 1903)[10], Mevlana Mahmud Efendi (1658 yılında hayatta olduğu kaydedilmektedir.), Kermeli Şeyh Mustafa (öl. 1868), Şeyh Mahmud Efendi (öl. 1892), Derviş Süleyman Hafız (öl. 1882), Kerkli Şeyh Abdulfettah Efendi (öl. 1899), Baba Müslim Efendi (öl.

---

9 Ahi mensubu olduğu tahmin edilen Şeyh Bekir'in türbesi Ulu Caminin doğu kapısında yer almaktadır. Türbesi üzerindeki tamir kitabesindeki dörtlükten türbenin 1719'da bir restorayon gördüğü anlaşılmaktadır.

10 Kadiri ve Nakşibendî şeyhidir. Aynı zamanda çarşı ağalığı görevini de üstlenmiştir.

1902), Kıratoğlu Emin (1884-1941), Şeyh Müslüm Hafız (1884-1958), Buluntu Hacı Abdurrrahman Efendi (1865-1968).[11]

Urfa'nın son dönemde yetiştirdiği önemli ilim ve siyaset adamlarından biri hiç şüphesiz ki Şeyh Safvet'tir (1866-1950). İlmi ve siyasi çalışmalarıyla ünü ülke sınırlarını aşan Şeyh Safvet, meclis-i meşâyih reisi ve Urfa mebusluğu yapmıştır. Urfa'nın Hacıgazi mahallesinde doğdu. Babası aslen Musul'un Erbil kazasından Şeyh Abdülkadir Efendi, annesi Zehra Hanım'dır. İlköğrenimini Urfa'da yaptı. Daha sonra Mısır'a gidip Ezher Üniversitesi'nde dört yıl Arapça okudu, dönüşünde Urfa müftüsü Hacı Abdüllatif Efendi'den icâzet aldı. Ağustos 1902'de Urfa İdâdîsi Farsça ve ahlâk dersleri muallimliğine tayin edildi. 1908'de Urfa Bidâyet Mahkemesi üyeliğinde bulundu. II. Meşrutiyet döneminde yapılan üç seçimde de (1908, 1912, 1913) Urfa'dan mebus seçildi. Bu yıllarda Kādiriyye tarikatı Hâlisiyye kolunun kurucusu Abdurrahman Hâlis et-Tâlibânî'nin oğlu ve halifesi Şeyh Ali et-Tâlibânî'ye intisap ederek hilâfet aldı. Aksaray Oğlanlar Tekkesi'nde vekâleten şeyhlik görevini sürdürürken Meclis-i Meşâyih reisliğine getirildi. Hazırladığı tâlimatnâmelerle Meclis-i Meşâyih'e yeni bir düzen vermeye çalıştı. Mustafa Sabri Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında Meclis-i Meşâyih reisliğinden alınıp şeyhülislâmlığa bağlı Tedkīk-i Mesâhif-i Şerîf ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi reisliğine tayin edildi. 20 Eylül 1920'de bu görevinden azledildiyse de aynı yılın ekim ayında şeyhülislâm Mehmed Nûri Medenî Efendi zamanında görevine iade edildi.

1922'de Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye üyeliğine getirildi. Bu kurumun aynı yılın ekim ayında faaliyetine son vermesi üzerine II. dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerine katılıncaya kadar Urfa Halvetî Dergâhı postnişînliğinde bulundu. Temmuz 1923 seçimlerinde Urfa'dan milletvekili seçildi. Umûr-ı Diyâniyye, İrşâd, Şer'iyye ve Evkaf, Nizamnâme-i Dâhilî, Umûr-ı Tasarrufiyye, Diyanet ve Evkaf ve Me'mûrîn Encümen-i Mahsûsu heyetlerinde görev yaptı. Nizamnâme-i Dâhilî Heyeti başkanlığı ile Evkaf Heyeti sözcülüğünde bulundu. Bu görevleri esnasında çeşitli nizamnâme ve tâlimatnâmelerin hazırlanmasında rol oynadı. 3 Mart 1924 tarihinde elli üç arkadaşıyla birlikte hilâfetin kaldırılması ve Osmanlı hânedanının Türkiye dışına çıkarılması için kanun teklifi verdi. III. Dönem seçimlerinde meclis dışı kalan Safvet Efendi, 27 Ekim 1950 tarihinde vefat etti.[12]

---

11 Bedri Alpay, Şanlıurfa Şairleri, Şanlıurfa 1986; Abdullah Ekinci, "Türbeler Ve Ziyaretgâhlar", editör, Y. Ziya Keskin, Geçmişten Gümüze Urfa'da Dinî Hayat, Ankara 2011; Mahmut Karakaş, Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim, Konya Trz.

12 Mustafa Birol Ülker, DİA.,c. 43, s. 506; ayrıca bkz. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosyası, nr. 1373; Hüseyin Vassâf, Sefîne-i Evliyâ (haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz), İstanbul 2006, I, 142; III, 463, 466-467; Türk Parlamento Tarihi: TBMM-II. Dönem: 1923-1927 (haz. Kâzım Öztürk), Ankara 1995, III, 776-777; Sadık Albayrak, Son Devir Osmanlı Ulemâsı, İstanbul 1996, IV, 120-121; İzmirli İsmail Hakkı - Şeyh Safvet, Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Hadislerin Sıhhati (nşr. İbrahim Hatiboğlu), İstanbul 2001, neşredenin girişi, s. 15-43; Nafiz Danışman, "Tasavvuf Şiirlerinden Düşündürücü Tercümeler", AÜİFD, V/1-4 (1956), s. 79; Mustafa Birol Ülker - Ömer Faruk Bahadır, "Şeyh Mustafa Safvet (Yetkin) ve Tasavvuf Dergisi", Müteferrika, sy. 24, İstanbul 2003, s. 145-157;

Şeyh Safvet (1866-1950)/Fotoğraf: Phebus, İstanbul 1908.

Sicill-i Ahvâl Defterlerinde Urfalı Memurlar[13]

1. İbrahim Haki Efendi[14]

İbrahim Hâkî Efendi müteveffâ Hatîbzâde Mübârek Efendi'nin mahdûmudur. Bin iki yüz yetmiş yedi sene-i hicrîyesinde (sene-i mâliye 1275) Urfa'da tevellüd eylediği nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakasında muherredir. Urfa'da ibtidâ'i mektebinde okuduğu tercüme-i hâl varakasında mündericdir. Sıbyân mektebinde esâs-ı İslâmiyet olan mukaddeme-i 'ulûm-ı dinîyye ve Islâhiye Medresesi'nde 'Arabî ve Fârisi ve 'ilm-i hesâb okumuşdur. Türkçe okur-yazar.

Bin iki yüz doksan sekiz senesi şehr-i Cemâziye'l-evellisinin on beşinde yirmi bir yaşında iken Urfa Sancağı tahrîrât ve üç yüz bir senesi Rebî'ü'l-evvelin on dördünde livâ muhâsebe kalemlerine mülâzemetle üç yüz iki senesi Saferü'l-hayrın yirmi üç veya yirmi dördünde yüz seksen gurûş ma'âşla Urfa

Mustafa Kara, "Cem'iyyet-i Sûfiyye", DİA, VII, 335; Bilgin Aydın, "Meclis-i Meşâyih", a.e., XXVIII, 247-248..

13 Osmanlı dönemi Urfa Bürokrasisi için detaylı bilgi için bkz. Osmanlı arşiv belgeleri ile farklı verilerden oluşan "Urfa Bürokrasi Tarihi" çalışmamız.

14 BOA, DH.SAİDd: 46/7, 172/15, 136/407.

Sancağı muhâsebe kalemi masraf kitâbeti refâkatine ta'yîn olunub üç yüz on beş senesi muharrreminin on üçünde (2 Haziran sene [1]313) açığa çıkarılmışdır. Üç yüz on sekiz senesi Cemâziye'l-âhiresinin on dokuzunda (1 Teşrîn-i evvel [1]316), üç yüz gurûş ma'âşla livâ-i mezkûr Umûr-ı Nâfi'a kitâbetine ta'yîn olunmuşdur.

Urfa Mutasarrıflığı'ndan yazılan mülâhazada mûmâ-ileyhin me'mûriyet-i mezkûreyi ifâya muktedir olub hüsn-i hâl ashâbından bulunduğu tasrîh ve Ticâret-i Nâfi'a Nezâreti turuk ve ma'âbir müdîriyetinden dahî me'mûriyeti tasdîk edilmişdir.

Nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesiyle zikr olunan hidmetlere târîh-i ta'yîniye ve mikdâr-ı ma'âşına dâ'ir livâ-i mezkûr meclis idâresinden mu'tî 25 Eylül sene [1]317 târîhli mazbata sûret-i musaddakaları ve Ticâret Nâfi'a Nezâreti muhâsebesinin 1 Ağustos sene [1]325 târîhli derkenârı asl tercüme-i hâl varakasıyla şu'bece hıfz edilmişdir. Fî 8 Rebî'ü'l-evvel sene [1]328 ve Fî 7 Mart sene [1]326.

2. Vakkas Sabri Efendi[15]

Vakkās Sabrî Efendi Halil Ağa'nın mahdûmudur.

Bin iki yüz yetmiş dört sene-i hicrîyesinde, (1274 sene-i mâliye), Urfa şehrinde tevellüd eylediği nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi musaddakasında muharrerdir.

Mahal-i mezkûr mektebinde müretteb dersleri ve medresede sarf ve nahv ve mantık ve beyân ve bedî' ve me'ânî ve vaz' ve kelâm ve usûl-i fıkıh ve fıkıh-ı şerîf ve ve ferâ'iz ve hikmet ve ehâdis-i şerîfe ve tefsîr-i şerîfe ve Fârsî okumuş ve mekteb-i nüvvâbdan gurre-i Ramazân sene [1]310 târîh ve dört yüz seksen yedi numerolu sınıf-ı râbi' şehâdetnâmesi almışdır. 'Arabî ve Fârsî'ye aşinâdır. Türkçe kitâbet eder. Kürdce biliyor.

Bin üç yüz on bir senesi Rebî'ü'l-evveli gurresinde (31 Ağustos 1309)[16], otuz yedi yaşında iken bin iki yüz elli gurûş ma'âşla Beyrût vilâyetinde Sahyun kazâsı niyâbetine ta'yîn edilub müddetinin hitâmına mebnî üç yüz on üç senesi Rebî'ü'l-evveli gurresinde (10 Ağustos [1[311) infisâl etmişdir.

Niyâbet-i mezkûrede bulunduğu müddetle mikdâr-ı ma'âş ve sebeb-i infisâli meclis-i intihâb-ı hükkâm-ı şer'den tercüme-i hâl varakası zahrına çıkarılan kayd sûretine tatbîk edilmiş ve nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesiyle mekteb-i nüvvâb şehâdetnâmesinin musaddak sûretleri asl tercüme-i hâl varakasıyla hıfz olunmuşdur. Fî 4 Safer'l-hayr sene 1314 ve Fî 3 Temmuz sene 1312.

---

15 BOA, DH.SAİDd: 71/27.

16 Belgede sehven 11 Eylül sene [1]308 olarak yazılmıştır.

Mûmâ-ileyh bin üç yüz on dört senesi Cemâziye'l-âhiresinin yirmisinde (14 Teşrîn-i sânî sene [1]312) bin iki yüz elli gurûş ma'âşla Ankara vilâyetinin Yabânabâd kazâsı niyâbetine ta'yîn ve sene-i merkūme Şevvâlinin dokuzunda, (1 Mart sene [1]313) ma'âşı bin yüz yirmi beş gurûş te'cîl olunub bin üç yüz on altı senesi Cemâziye'l-âhiresinin yirmisinde (24 Teşrîn-i evvel sene [1]314) hitâm-ı müddetine mebnî infisâl etmiş ve bin üç yüz on yedi senesi Cemâziye'l-âhiresinin on beşinde, (9 Teşrîn-i evvel [1]315) bin yüz yirmi beş gurûş ma'âşla Çemişgezek kazâsı niyâbetine me'mûr olub bin üç yüz on dokuz senesi Zi'l-hiccesinin on beşinde (13 Mart sene [1]318), hitâm-ı müddetine mebnî infisâl eylemiş olduğu bâb-ı vâlâ-yı fetvâ sicil şu'besinin 9 Teşrîn-i evvel [1[318 târîhli tezkiresiyle irsâl olunan şu'be-i merkūmenin 22 Zi'l-ka'de sene [1]318 târîhli müzekkiresi zîrine meclis-i hükkâmü'ş-şer'den yazılan 18 Cemâziye'l-âhire [1]320 târîhli derkenârdan anlaşılmışdır.

Urfa Mekteb-ı Sanayi heyeti 1927/O. Ferit Sağlam Arşivi

3. Mehmed Nuri Efendi[17]

Mehmed Nûrî Efendi Van vilâyeti Telgrâf ve posta başmüdîr kâtibi Şefîk Efendi'nin oğludur.

Bin üç yüz dokuz sene-i hicrîyesinde, (sene-i mâliye [1]307) Urfa'da tevellüd eylediği nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesinde muharrerdir. Sıbyân mektebinde mukaddemât-ı 'ulûm ve Diyarbekir vilâyeti mekteb-i rüşdiyyesinde 'Arabî ve Farsî ve fenn-i hesâb ve coğrafyâ okuduğu tercüme-i hâlinde mündericdir. Türkçe okur-yazar.

[17] BOA, DH.SAİDd: 161/35.

Bin üç yüz yirmi dört sene-i hicrîyesinde ([1]323 mâliye) Van vilâyeti telgrâfhânesine mülâzemetle devam edub üç yüz yirmi altı senesi Recebinin yirmi sekizinde (13 Ağustos sene [1]324) iki yüz elli gurûş ma'âşla Kosova vilâyetinde İştîb Telgrâf ve Posta Merkezi muhâbere me'mûriyetine bi't-ta'yîn tahlîfi icrâ kılınmışdır.

Telgrâf ve posta nezâreti makāmında vazîfesine yoluyla devamı tasdîk olunmuşdur. Me'mûriyeti nezâret-i müşârün-ileyhâ sicil ve muhâsebe kalemleri kuyûduna mutâbık olub nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi şu'bece 'aynen mutala'a ve kendüsüne i'âde edilmişdir.

Fî 1 Receb sene [1]327 ve Fî 5 Temmuz sene [1]325.

4. Mehmed Fikri Efendi[18]

Mehmed Fikrî Efendi müteveffâ Hâcı Halil Ağa'nın oğludur.

Bin üç yüz dört sene-i hicrîyesinde (sene-i mâliye 1303) Urfa kasabasında tevellüd etmişdir. Urfa mekteb-i i'dâdî mülkiyesinde müretteb dersleri okuyarak Ağustos sene [1]323 târîhinde a'lâ derecede şehâdetnâme almışdır. Üç yüz yirmi sekiz senesi Rebî'ü'l-evvelinin ikisinde (28 Şubât sene [1]325) tahlîfi bi'l-icrâ iki yüz elli gurûş ma'âşla Rumkal'a Zirâ'at Bankası sandukı me'mûr refâkatine ta'yîn olunarak işe mübâşeret eylemişdir.

Rumkal'a Kazâsı kâ'im-i makâmlığı mûmâ-ileyhin tercüme-i hâl varakası mündericâtı tasdîk ve mezkûr banka idâre-i umûmiyesinden îfâ-yı vazîfe etmekde olduğu tenmîk olunmuşdur.

Nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi ve mekteb şehâdetnâmesi sûret-i musaddakaları asl tercüme-i hâl varakasıyla mahfûz olub hidmet-i hâzırasında îfâ-yı vazîfeye târîh-i mübâşeretiyle mikdâr-ı ma'âşı ve tahlîf olunduğu evrâk-ı muhâbereden anlaşılmışdır.

21 Muharrem sene [1]329 - Fî 9 Kânûn-ı sânî sene [1]326.

Mûmâ-ileyhin 10 Mart sene [1]328 târîhinde beş yüz gurûş ma'âşla Kanitre zirâ'at bankası sanduk me'mûrluğuna tahvîl olunduğu ve hidmet-i sabıkasınca bir gûna zimmet ve ilişiği olmadığı müdîriyet-i 'umûmiyenin 27 Teşrîn-i Evvel sene [1]328 târîhli vukū'ât pusulasında muharrerdir. Fî 26 Mart sene [1]329.

5. Mahmud Celaleddin Efendi[19]

Mahmud Celâleddin Efendi Urfa sancağı Defter-i Hakānî me'mûrı Süleyman Safi Efendi'nin mahdûmudur.

---

[18] BOA, DH.SAİDd: 177/35.
[19] BOA, DH.SAİDd: 159/37.

Bin üç yüz üç senesi Recebi gurresinde (24 Mart sene [1]302), Dersa'âdetde tevellüd eylediği nüfûs tezkere-i 'Osmaniyesinde mündericdir.

Haleb mekteb-i i'dâdî-i mülkîyesinde müretteb olan dersleri bi'l-ikmâl şehâdetnâme ahz etmişdir.

Türkçe kitâbet ve 'Arabî yalnız tekellüm eylediği ve Fârsi ve Fransızca'ya aşinâ olduğu tercüme-i hâlinde muharrerdir.

Bin üç yüz yirmi üç senesi Cemâziye'l-âhiresinin yirmi beşinde (14 Ağustos sene [1]321), 'â'idâtla Urfa Defter-i Hakānî kalemi ikinci kitâbetine ta'yîn olunmuş ve iki mâh îfâ-yı vazîfe etdikden sonra bi'l-isti'fâ üç yüz yirmi beş senesi Şa'bânında, (Eylül sene [1]323) Defter-i Hakānî Nezâreti muhâsebe kalemine mülâzemete kabul olunmuşdur.

Defter-i Hakānî nezâret-i celîlesinde muhâsebe müdîriyetinin mülâhazasına 'atfen mûmâ-ileyhin tercüme-i hâlî mündericâtıyla devamı tasdîk kılınmışdır.

Kitâbet-i mezkûrede müddet-i istihdâmıyla 'â'idâtı ve bir gûnâ zimmet ve ilişiği olmadığı Urfa sancağı meclis-i idâresinin (21 Ağustos sene [1]323) târîhli mazbatası sûret-i musaddakasında anlaşılmış ve nüfûs tezkire-i 'Osmaniyesiyle mekteb şehâdetnâmesi ve mazbata sûret-i musaddakası asl tercüme-i hâl varakasıyla beraber nezâret-i müşârün-ileyh sicil ve ahvâl kaleminde mahfûz bulunmuşdur.

Fî 28 Zi'l-hicce sene [1]326 ve Fî 8 Kânûn-i sânî sene [1]324.

6. Ahmed Lütfi Efendi[20]

Ahmed Lütfi Efendi Urfa Tahrîrât Kalemi refîk-i evveli Hocazade Osman Efendi'nin oğludur.

Bin iki yüz yetmiş sekiz sene-i hicrîyesi evâilinde Urfa'da tevellüd etmişdir Medresede tedris etmişdir. Türkçe okur-yazar.

Doksan yedi senesi şehr-i Receb-i şerîfinin beşinde, on dokuz yaşında iki yüz yetmiş gurûş ma'âşla Urfa'da birinci duhân fabrîka me'mûrluğuna girub doksan sekiz senesi şehr-i Muharremü'l-harâmının beşinde müddet-i me'mûriyeti münkaziye olmağla sene-i merkūm şehr-i Receb-i şerîfinin on altısından i'tibâren bir mâh yirmi birgün beş yüz gurûş muvakkat ma'âşla duhân-ı 'atîk yoklama ve sene-i mezkûre şehr-i Ramazân-ı şerîfinin on sekizinde ol mikdar ma'âş ve üç mâh müddetle duhân tahrîr ve üç yüz senesi şehr-i Receb-i şerîfinin altısında bir mâh müddet ve dört yüz gurûş ma'âşla duhân-ı 'atîk yoklama ve şehr-i Şevvâlinin dokuzunda iki mâh yirmi bir gün yine mikdâr-ı mez-

[20] BOA, DH.SAİDd: 61/41.

kûr ma'âşla Urfa duhân-ı tahrîr-i muvakkat me'mûrluklarında bi'l-istihdâm üç yüz iki senesi Rebî'ü'l-âhirinin otuzunda iki yüz gurûş ma'âşla idâre-i mezkûre kitâbetine ta'yîn kılınmış ve üç yüz dört senesi şehr-i Recebin ikisinden Zi'l-ka'desinin yirmi üçüne kadar me'mûriyet-i mezkûreye mahsûs dört yüz gurûş ma'âşm zammı olan seksen gurûşla me'mûriyet-i mûmâ-ileyh vekâletini de îfâ etmişdir

Haleb Düyûn-ı 'Umûmîye Nezâretiyle idâre-i merkeziye müdîriyet-i 'umûmîyesinden hüsn-i hâl ve liyakati tasdîk kılınmışdır.

Urfa Düyûn-ı 'Umûmîye me'mûrluğu vekâletinden berâ'at zimmetine dâ'ir 18 Ağustos [1]303 târîhli devr-i muhâsebe defteri zeylinin nezâret-i mûmâ-ileyhâdan musaddak sûreti tercüme-i hâl varakasına merbûtdur.

Fi 9 Muharrem 1313 ve Fî 20 Haziran 1311.

Mûmâ-ileyhin ma'âşı bin üç yüz on senesi Saferinin yirmisinde (11 Ağustos [1]308) iki yüz elli gurûş iblâğ me'mûriyeti ve üç yüz on üç senesi Şevvâlinin yirmi dokuzunda (1 Şubât [1]312) dört yüz elli gurûş ma'âşla mezkûr Urfa Düyûn-ı 'Umûmîye me'mûriyetine terfi' ve müskirât resm-i mîrîsinden ketm ve irtikâyı olduğuna dâ'ir vâki' olan bir ihbâr üzerine üç yüz on dört senesi Ramazân-ı şerîfinin on beşinde (5 Şubât [1]312) işinden el çekdirilub icrâ kılınan tahkîkât neticesinde ihbâr-ı vâki' usûlen sâbit olamamış ise de kendüsü zan ve şübheden kurtulamamış ve ma'mâfîh ahvâl-i husûsiyesi hakkında dahî hüsn-i şehâdet edilmemekde bulunmuş olmasına binâen Urfa'da bekā-yı me'mûriyeti ha'iz görülemeyerek ma'âşna halel gelmemek ve mu'âmele-i atîyesi nazar-ı dikkatde tutulmak üzere Maraş Düyûn-ı 'Umûmîye me'mûriyeti teklîf olunmuş iken kabulden istinkâf ile üç yüz on beş senesi Cemâziye'l-evvelinin yirmi ikisinde (7 Teşrîn-i evvel [1]313) isti'fâ etmiş olduğundan işinden el çekdirildiği târîhden isti'fâsı târîhine kadar ma'âşları verilerek diğer münâsib bir vazîfenin inhilâline değin bilâ ma'âş açıkda bırağılması idâre-i merkezce bi't-tensîb mahalline teblîğ edildiği Düyûn-ı 'Umûmîye sicil şu'besinin (22 Nisan [1]318) târîhli vukū'ât pusulasında gösterîlmişdir.

7. Ahmed Efendi[21]

Ahmed Efendi Urfalı Mehmed Tevfik Ağa'nın mahdûmudur. Bin iki yüz seksen bir sene-i hicrîyesinde Urfa Kasabasında dünyaya gelmişdir.

Deyr kasabası Sıbyân ve Rüşdî mekteblerinde müretteb dürûs tedris ve tekmîl ile şehâdetnâme almışdır. 'Arabî tekellüm ve Türkçe kitâbet eder.

Yirmi beş yaşında olduğu halde bin üç yüz altı sene-i hicrîyesinde Zor Sancağı Muhâsebe Kalemine mülâzemetle sene-i merkūma şehr-i şerîf-i

[21] BOA, DH.SAİDd: 48/51.

Şa'bânının yirmi dokuzunda yüz otuz beş gurûş 'a'dâtla Zor Mukāvelât Muharrirliği refâkatine ta`yîn ve üç yüz yedi senesi Cemâziye'l-evvelinin yirmi dokuzunda yedi yüz gurûş maktû` ücretle Ebu Kemal Kazâsı muvakkat ağnâm kitâbeti ve sene-i merkûme Şevvâlinin on dördünde üç yüz gurûş maktû' ücretle Zor Kazâsı muvakkat a'şâr muharrirliği ve üç yüz sekiz senesi Saferü'l-hayrının on ikisinde beş yüz gurûş maktû' ücretle Zor Kazâsı a`şâr kitâbeti ve Cemâziye'l-âhirenin yirmi dördünde sekiz yüz gurûş maktû' ücretle Zor Kazâsı ağnâm kitâbeti `ilâve-i me'mûriyet edilerek Zi'l-hiccesinin yedisinde yüz gurûş ma'âşla meclis-i idâre-i livâ mukayyidliğine nakl ve üç yüz dokuz senesi Saferü'l-hayrının ikisinde ma'âşı yüz elli gurûşa iblâğ edilınişdir.

Zor Sancağı Tahrîrât Müdîriyeti'nden yazılan mülâhazada tercüme-i hâlin muvâfık olduğu ve hüsn-i ahlâkıyla liyâkati derece-i matlûbede bulunduğu tenmîk ve livâ-i mezkûrdan mülâhaza-i mezkûrede tasdîk olunmuşdur.

Fî 22 Muharrem sene 1311 ve 19 Kânûn-i evvel sene 1309

8. Ahmed Rağıb Efendi[22]

Ahmed Ragıb Efendi rütbe-i sânîye sınıf-ı sânîsi ashâbından Urfa sancağı muhâsebecisi esbak müteveffâ Hüseyin Şakir Efendi'nin mahdûmudır. Bin iki yüz elli altı sene-i hicrîyesinde Dersa'âdetde tevellüd etmişdir.

Sıbyân mektebinde mukaddeme-i 'ulûm ve ba'de medresede 'Arabîden nahv ve Fârsîden gülistân tedris eylemişdir. Türkçe kitâbet ve 'Arabça tekellüm eder.

Bin iki yüz yetmiş üç senesi muharreminde on sekiz yaşında iken mülâzemetle mülgâ Bingazi sancağı muhâsebe kalemine duhûl ve bir sene mürûrunda Dersa'âdete 'avdet ederek yetmiş dört senesi Şa'bânın yirmi sekizinde otuz gurûş ma'âşla mülgâ cerîde muhâsebesinin Anadolu odasına me'mûr olub seksen bir senesi Şa'bânın on altısında iki yüz gurûş ma'âşla Dersa'âdet tahrîr-i emlâk kalemine ve seksen iki senesi Saferinin on dokuzunda yedi yüz gurûş ma'âşla Kordon dâhilinde kâ'in odalar emlâk vukū'ât kitâbetine ve seksen üç senesi muharreminin on ikisinde iki bin gurûş ma'âşla Cezâyir Bahr-ı Sefîd vilâyeti emlâk muharrirliğine tahvîl-i hidmet etmiş ve seksen üç senesi Zi'l-ka'desinin yedisinde ma'âşının südüsü bulunan üç yüz otuz dört Zi'l-hiccesinin yedisinde yüz altmış altı gurûş kat' ile bin beş yüz gurûş tenzîl ve me'mûriyetinin nâmı mümeyyiz mu'âvinliğine tahvîl olunub seksen yedi senesi Şa'bânın on dokuzunda Dersa'âdet'e 'avdetle yedi yüz elli gurûş ma'âşla tekrar tahrirât emlâk kalemine me'mûr olmuş ve seksen sekiz senesi Rebî'ü'l-evvel yirmi dördünde ma'âşı sekiz yüz gurûşa terakkî ve Recebinin yirmi sekizinde kırk ve Şa'bânın otuzunda on gurûş kat' ile yedi yüz elli gurûşa tedennî ve seksen dokuz senesi Saferinin beşinde doksan ve doksan beş senesi Rebî'ü'l-

[22] BOA, DH.SAİDd: 7/75.

evvelin dokuzunda üç yüz seksen gurûş zamla bin iki yüz yirmi gurûşa terakkî ve sene-i merkûme Şa'bânın on dördünde bin yüz elli gurûşa tedennî ve bin iki yüz doksan yedi senesi Rebî'ü'l-âhirin ikisinde ma'âşât karârnâmesi hükmünce elli gurûş zam ile bin iki yüz gurûş terakkî ederek el-yevm ol-mikdâr ma'âşla kalem-i mezkûrda müstahdem bulunmuşdur.

Şimdiye kadar hakkında bir tarafdan şikâyet vukū'uyla taht-ı muhâkemeye alınmamışdır.

Ma'a tahrîr virgü müdîri iken müteveffâ Ferid Beyefendi tarafından tercüme-i hâl varakasına yazılan mülâhazada "Efendi-i mûmâ-ileyh umûr-ı me'mûresinde îfâ-yı hüsn-i hidmet eylemekde bulunmuşdur" denilmişdir. Virgü emânet-i 'aliyesinin 29 Rebî'ü'l-âhir sene [1]300 târîhli zeylinde dahî "Bâlâya yazılan mülâhazaya nazaran efendi-i mûmâ-ileyhânın devam ve gayreti anlaşılmışdır" deyû muharrerdir.

Fî 19 Cemâziye'l-evvel sene 1301 ve Fî 5 Mart sene 1300.

Mûmâ-ileyh Ahmed Ragıb Efendi'nin 'uhdesine bin üç yüz senesi Rebî'ü'l-evvelin on sekizinde rütbe-i sâlise tevcîh buyrulduğu virgü emânet-i 'âliyesinden bâ-tezkire vürûd eden 10 Şevvâl sene 1301 târîhli vukū'ât cedvelinde beyân olunmuşdur.

Efendi-i mûmâ-ileyh tahrîr ve virgü idâresinin Mâliye Nezâretine i'âde-i irtibâtı cihetle bin üç yüz dört senesi Cemâziye'l-âhiresinin on sekizinde ma'âş-ı hâliyesiyle nezâret-i müşârün-ileyhâya nakl edilmişdir.

Mûmâ-ileyh bin üç yüz on üç şehr-i Rebî'ü'l-evvelin altısında (15 Agustos sene [1]311) bin yüz elli gurûş ma'âşla kalem-i mezkûr ser-mukayyid ve mukabeleciliğine ta'yîn edilmişdir.

Mûmâ-ileyhin ma'âşı bin üç yüz on dört senesi Şevvâlının dokuzunda, 1 Mart sene [1]313, 'öşri bi't-te'cîl bin iki yüz on beş gurûşa tenzîl etdiği mâliye şu'besinden 18 Mart sene [1]316 târîhli vukū'ât pusulasında gösterilmişdir.

Mûmâ-ileyhin ma'âşı bin üç yüz on yedi senesi Recebinin dokuzunda (1 Teşrîn-i sânî sene [1]315) bin iki yüz otuz gurûşa iblâğ olunub üç yüz on sekiz senesi Şevvâlinin dördünde (12 Kânûn-ı sânî sene [1]316) vefât etdiği ma'a virgü idâre-i 'umûmiyesinin (5 Şubât [1]316) târîhlü müzekkiresinde atf ile şu'be-i mezkûrenin (10 Cemâziye'l-âhir(?) sene [1]317) târîhlü vukū'ât pusulasında gösterilmişdir.

9. Abdülkadir Efendi[23]

Abdülkadir Efendi müteveffâ Yüzbaşı Mehmed Ağa'nın oğludur. Bin iki yüz doksan beş sene-i hicrîyesi evâhirinde 5 Kânûn-ı evvel sene [12]94 Urfa'da tevellüd etmişdir. Mezkûr Kasabada sıbyân mekteblerinde Kur'ân-ı Azîm'ü'ş-şân'ı ve mebâdiye 'â'id ketb ve resâ'il okudukdan sonra rüşdiyye mektebine dühûl ve tahsîl-i meşrût-ı 'ulûm ve fünûnı ikmâl ile 15 Muharrem sene [1]310 (27 Temmuz sene [1]308) târîhinde şehâdetnâme almışdır. Arapça ve Türkçe tekellüm eder.

18 Şevvâl sene [1]313, (20 Mayıs sene [1]312) târîhinde Zor Sancağı mahkeme-i bidâyet kalemine mülâzemetle üç yüz on üç sene-i mâliyesinde üç yüz gurûş ücret-i maktû'a ile Deyr kasabasının merkez ağnâm kolculuğu ve sene-i mezkûrede bin beş yüz seksen gurûş 'â'idâtıyla Sence nâhiyesi kaçak ağnâm ve üç yüz on dört sene-i mâliyesinde altı yüz gurûş maktû' ücretle Re'sûl-'ayn kazâsı üçüncü kol ta'dâd ve ağnâm muvakkat kitâbetlerinde bulunarak 17 Safer sene [1]316 (26 Haziran sene [1]314)'de yüz altmış gurûş ma'âşla mahkeme-i mezkûre mübâşirliğine bi't-ta'yîn Haleb 'adliye encümenince diğeri kayırıldığından dolayı 3 Receb sene [1]316 ve 4 Teşrîn-i sânî [1]314'de infikâk ve iki mâh on yedi gün açıkda kalmışdır. 22 Ramazân sene [1]316 ve 23 Kânûn-ı sânî sene [1]314'de iki yüz gurûş ma'âşla livâ-i mezkûr Nüfûs Nezâreti ikinci kitâbetine ta'yîn ve 15 Muharrem sene [1]320 ve 10 Nisan sene [1]318'de üç yüz gurûş ma'âşla nezâret-i mezkûre başkitâbetine terfi' olunduğu halde dâhiliye nezâret-i celîlesinin 9 Mayıs sene [1]318 târîh ve on dört numerolu tahrîrât-ı 'aliyyesi mucibince aherini ta'yîn buyurulduğundan 14 Cemâziye'l-âhir sene [1]320 (3 Eylül sene [1]318)'de ikinci kitâbetine rücû' eylemiş ve nezâret-i müşârün-ileyhânın 24 Teşrîn-i evvel sene [1]318 târîhli telgrâfnâmesi üzerine 8 Şa'bân sene [1]320 ve 26 Teşrîn-i evvel sene [1]318'de tekrar başkitâbetine terfi' ve ta'yîn kılınmışdır.

7 Safer sene [1]321 ve 22 Nisan [1]319'da başkaca şehrî yüz gurûş zamm ma'âşla nezâret kitâbetini üç mâh dokuz gün îfâ ederek asillik vürûdı hasebiyle 23 Cemâziye'l-âhir sene [1]321, 31 Temmuz sene [1]319'da infikâk eylemiş ve 2 Zi'l-hicce sene [1]327 (1 Kânûn-ı evvel sene [1]325) târîhinde livâ tensîk komisyonu mazbatasıyla nüfûs başkitâbetinde îfâ ve ma'âşa da hasbe't-tensîk beş yüz gurûş iblâğ kılınmışdır.

Mûmâ-ileyhin derece-i iktidâr ve ve kifâyeti livâ-i mezkûr Nüfûs Nezâreti'nden yazılan derkenârda tasdîk kılındığından da te'yîd edilmişdir. Me'mûrîn-i muharrereye 'â'id mezâbıt ve evrâk sûretleri livâ-i mezkûr sicill-i ahvâl şu'besinde mahfûz bulunmuşdur. 27 Nisan sene [1]327.

---

[23] BOA, DH.SAİDd: 179/77.

Mûmâ-ileyhin bin üç yüz yirmi dokuz senesi Cemâziye'l-âhiresinin sekizinde (22 Mayıs sene [1]327) yedi yüz gurûş ma'âşla livâ-i mezkûr Nüfûs Müdîriyeti'ne terfi' edildiği livâ-i mezkûr mutasarrıflığının 24 Teşrîn-i evvel sene [1]327 târîhli tahrîrâtına melfûf vukū'ât pusulasıyla bildirilmişdir.

10. Mustafa Ali Efendi[24]

Mustafa 'Ali Efendi rütbe-i sânî sınıf sânîsi ashâbından Urfa sancağı muhâsebecisi esbâk müteveffâ Hüseyin Şakir Efendi'nin mahdûmıdır.

Bin iki yüz altmış altı sene-i hicrîyesinde Trablusgarb'da tevellüd etmişdir. Sıbyân mektebinde mukaddeme-i 'ulûm Dersa'âdetde Daver Paşa Mektebinde 'Arabî'den nahve ve Fârsî'den Gülistan'a kadar tahsîl eylemişdir. Türkçe kitâbet eder.

Bin iki yüz seksen üç senesi Saferinin selhinde on sekiz yaşında iken yüz yirmi gurûş ma'âşla Urfa sancağı muhâsebe kalemine bi'd-dühûl iki sene müddet îfâ-yı hidmet etdikden sonra Dersa'âdete gelerek seksen beş senesi Cemâziye'l-evvelisinin on birinde mülâzemetle evrâk-ı sahîha kalemine ve seksen sekiz senesi Rebî'ü'l-âhirinin yirmi beşinde üç yüz gurûş ma'âşla Dersa'âdet tahrîr idâresi kalemine me'mûr olmuş ve sene-i merkūm Recebinin yirmi altısında idârece yapılan tertib ma'âş-ı mezkûr iki yüz seksen beş ve Şa'bânın otuzunda iki yüz seksen gurûşa tedennî ve seksen dokuz senesi Saferinin beşinde üç yüz altmış beş ve doksan beş senesi Rebî'ü'l-evvelinin dokuzunda beş yüz gurûşa terakkî ve şehr-i Ramazânın on beşinde dört yüz elli gurûşa tedennî ve doksan altı senesi Cemâziye'l-evvelinin yirmi birinde dört yüz seksen beş ve doksan yedi senesi Rebî'ü'l-âhirinin ikisinde altı yüz elli gurûşa terakkî ederek el-yevm ol-mikdâr ma'âşla kalem-i mezkûrda müstahdem bulunmuşdur.

Şimdiye kadar hakkında bir tarafdan şikâyet vukū'uyla taht-ı muhâkemeye alınmamışdır. Ma'a tahrîr-i virgü müdîri iken müteveffâ Ferid Bey Efendi tarafından tercüme-i hâl varakasına yazılan mülâhazada "Efendi mûmâ-ileyh vazîfe-i me'mûresini îfâ etmekdedir" denilmişdir.

Virgü emânet-i 'âliyesinin 9 Haziran sene [12]98 târîhli zeylinde dahî "Efendi-i mûmâ-ileyh 'umûr-ı me'mûresinde îfâ-yı hüsn-i hidmet etmekde bulunmuşdur" deyû muharrerdir.

Fî 22 Cemâziye'l-evvel sene 1301 ve Fî 8 Mart sene 1300.

Mûmâ-ileyh Mustafa 'Ali Efendi tahrîr ve virgü idâresinin mâliye nezâretine i'âde-i irtibâtı bin üç yüz dört senesi Cemâziye'l-âhiresinin on sekizinde ma'âş-ı hâlisiyle nezâret-i müşârün-ileyhâya nakl edilmişdir.

---

[24] BOA, DH.SAİDd: 7/83.

Mûmâ-ileyhin ma'âşı bin üç yüz on dört senesi Şevvâlinın dokuzunda (1 Mart sene [1]313) 'öşrî bi't-te'cîl beş yüz seksen beş gurûşa tenzîl eylediği mâliye sicil şu'be 18 Mart sene [1]316 târîhli vukū'ât pusulasında gösterilmişdir.

Mûmâ-ileyhin ma'âşı bin üç yüz on yedi senesi Recebinin dokuzunda (1 Teşrîn-i sânî sene [1]315) beş yüz doksan gurûş iblâğ olunub üç yüz on sekiz senesi Şevvâlinin yirmi dördünde (1 Şubât sene [1]316) vefât eylediği mezkûr şu'benin 10 Mayıs sene [1]317 târîhlü vukū'ât pusulasında gösterilmişdir.

11. Mahmud Celaleddin Efendi[25]

Mahmûd Celâleddin Efendi Kilis Telgrâf ve Posta Merkezi müdîri Urfalı Mahmud Efendizâde Kadri Efendi'nin oğludur.

Bin üç yüz bir sene-i hicrîyesinde (sene-i mâliye 1300) Urfa'da tevellüd etdiği nüfûs tezkire-i 'Osmaniyesi sûret-i musaddakasında muharerdir.

Sıbyân mektebinde mukaddemât-ı 'ulûmı mekteb-i rüşdiyyede müretteb dersleri okuyub 'ale'l-a'lâ derecede şehâdetnâme ile neş'et etmişdir. Türkçe okur-yazar.

Bin üç yüz on yedi sene-i hicrîyesinde Kilis Telgrâfhanesine mülâzemeten devam edub üç yüz yirmi üç senesi Rebî'ü'l-evvelinin sekizinde (30 Nisan sene [1]321) üç yüz gurûş muvakkat ma'âşla Kara Kilisa Telgrâf ve Posta Merkezi muhâbere me'mûriyetine ta'yîn ve muahharen esnâ-yı muhâberede müşkilât irâesiyle muhâberât-ı mühimmeyi 'usret ve te'hîre uğratdığı ve Erzurum muhâbere me'mûrlarına elfâz-ı müstebâne eylediği tahakkuk eylemesine binâen nezâret meclis idâresinin 28 Şubât sene [1]321 târîhlü kararıyla tekdîr ve tevbîh edilmiş ve üç yüz yirmi dört senesi Cemâziye'l-âhiresinin sekizinde (17 Temmuz sene [1]322) istifsâren bi'l-infisâl Recebü'l-ferdinin yirmi dokuzunda, (5 Eylül sene [1]322) üç yüz gurûş ma'âşla Adana vilâyetinde Mersin iskelesi posta şu'besi me'mûriyetine ta'yîn tahlîfi icrâ kılınmışdır.

Vazîfesine müdâvim bulunduğu Telgrâf ve Posta Nezâreti makāmından tasdîk olunmuşdur.

Me'mûriyetleri nezâret-i müşârün-ileyhin sicil ve muhâsebe kalemleri kuyûdına mutâbık olub nüfûs tezkire-i 'Osmaniyesiyle mekteb-i rüşdiyye şehâdetnâmesi sûret-i musaddakaları asl tercüme-i hâliyle beraber şu'bece mahfûzdur. Fî 18 Zi'l-hicce sene 1326 ve Fî 29 Kânûn-i evvel sene 1324.

---

[25] BOA, DH.SAİDd: 158/97.

12. Mustafa Salih Efendi[26]

Mustafa Sâlih Efendi 'ulemâdan Urfalı müteveffâ Mehmed Efendi'nin mahdûmudur.

Bin iki yüz altmış sekiz sene-i hicrîyesinde (sene-i mâliye 1268), Urfa'da tevellüd eylediği nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakasında muharrerdir.

Şâm-ı Şerîf sıbyân mektebi mukaddem-i 'ulûmı tahsîl etdiği, 'Arabî ve Türkçe okur-yazar ve Rusça tekellüm eder olduğu tercüme-i hâl varakasında mastûrdur.

Bin iki yüz doksan üç senesi şehr-i şerîf-i Recebinin yedisinde (16 Temmuz sene 1292) bi't-tertîb harbiyyeye sevk olunan Harameyn-i Muhtarameyn 'asâkir-i mu'âvine tabûrunın üçüncü bölük başçavuluğunda bulunarak muhârebede besâlet göstermesine mebnî doksan altı senesi Zi'l-hiccesinin yirmi beşinde iftihâr madalyası ihsân buyrulub hitâm-ı muhârebede Dersa'âdet'e 'avdetle doksan sekiz senesi Cemâziye'l-âhiresinin sekizinde (25 Nisan sene [12]97) üç yüz gurûş ma'âşla Dersa'âdet polis neferliğine bi'-ta'yîn bin üç yüz senesi şehr-i Şa'bâni'l-mu'azzamanm yedisinde (1 Haziran sene [12]99), üç yüz elli gurûş ma'âşla polis ikinci bölüğünün birinci çavuşluğuna ve üç yüz altı senesi Rebî'ü'l-âhirinin beşinde (27 Teşrîn-i sânî [1]304) dört yüz gurûş ma'âşla Hicâz vilâyet-i celîlesi üçüncü sınıf polis komiserliğine terfi' edilerek Cemâziye'l-âhirinin yirmi beşinde, (14 Şubât [1]304) işine mübâşeret etmiş ve üç yüz yedi senesi Cemâziye'l-âhiresinin yirmi yedisinde (6 Şubât [1]305) yedi yüz elli gurûş ma'âşla vilâyet-i celîle-i müşârün-ileyh ikinci sınıf polis komiserliğine ta'yîn kılınmışdır.

Hicâz vilâyet-i celîlesinden yazılan mülâhazada vazîfesince iktidâr ve hüsn-i hidmeti görülmekde olduğu tenmîk ve Zabtiye Nezâret-i celîlesinden te'yîd olunmuşdur.

Hidemât-ı mezkûrede müddet-i istihdâm ve kemmiyet-i ma'âşâtı Zabtiye Nezâreti sicil-i ahvâl şu'besinin 19 Temmuz [1]310 târîhli müzekkiresi zîrinde muharrer nezâret-i müşarün-ileyhâ muhâsebesinin 20 Ağustos [1]310 târîhli derkenârıyla 29 Eylül [1]311 târîhli tezkire-i cevâbiyesinden anlaşılmış ve târîh ve mahal-i vilâyetini müş'ir nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesiyle iftihâr madalyasının berât-ı 'âlîsi sûret-i musaddakaları bi't-tatbîk asl tercüme-i hâl varakasıyla hıfz edilmişdir. Mûmâ-ileyh Haremeyn-i Muhtarameyn tabûrı mu'âvini üçüncü bölüğü başçavuşluğunun sûret-i istihdâmı bâb-ı vâlâ-yı ser'asker muhâsebât da'iresi kısm-i sânîsi riyâsetinden lede'l-isti'lâm gelen 29 Ağustos [1]311 târîh ve yirmi sekiz numerolu tezkire-i cevâbiyede mezkûr üçüncü bölük çavuşluğu-

[26] BOA, DH.SAİDd: 66/115; 92/329.

na dâ'ir kayd olmadığı gibi bu misüllü mu'âvine tabûrlarının ol-vakit vukū'ât vürûd etmediği gösterilmişdir. Fî 16 Cemâziye'l-âhir sene 1313 ve Fî 21 Teşrîn-i sânî sene 1311.

Mûmâ-ileyh ma'âşı bin üç yüz on dört senesi Şevvâlinin dokuzunda (1 Mart sene [1]313) 'öşri bi't-te'cîl altı yüz yetmiş beş gurûşa tenezzül etmişdir.

13. Safer Efendi[27]

Safer Efendi jandarma süvârî onbaşılarından Hüseyin Ağa'nın oğludur.

Bin iki yüz doksan sekiz sene-i hicrîyesinde (sene-i mâliye 1297) Urfa kasabasında tevellüd etdiği nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakasında muharrerdir. Şâm'da sıbyân mektebinde mukaddemât-ı 'ulûm-ı dîniyye okuduğu tercüme-i hâlinde mündericdir.

Gönüllü olarak silk-i celîl-i 'askerîye dâhil olub hidmet-i muvazzafa-i 'askerîyesini bi'l-îfâ sınıf-ı ihtiyâta nakl eyledikden sonra bin üç yüz yirmi altı senesi Muharreminin dokuzunda, (30 Kânûn-i sânî sene [1]323) 'ale'l-usûl bi'l-icrâ üç yüz gurûş ma'âşla Hayfa zirâ'at bankası sanduku muhâsebe kitâbetine refâkatle ta'yîn olunarak îfâ-yı vazîfeye başlamış ve üç yüz yirmi altı senesi Rebî'ü'l-evvelin yirmi ikisinde ve 11 Nisan sene [1]324 ma'âşı dört yüz gurûşa iblâğ olunmuşdur.

Hayfa kazâsı kaim-makāmlığmdan mûmâ-ileyhin kifâyet ve liyâkati tasdîk ve mezkûr banka idâre-i 'umûmiyesinin îfâ-yı vazîfe etmekde olduğu tenmîk kılınmışdır.

Nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi ve beşinci ordu-yı hümâyûn kumandanlığının 22 Kânûn-i sânî sene [1]323 târîhli ihtiyât tezkiresi ile Sayda redîf tabur hey'etinin, 9 Şubât sene [1]323 târîhli mazbatası sûret-i musaddakası asl tercüme-i hâl varakasıyla şu'bece mahfûz olub hidmet-i hazırasında îfâ-yı vazîfeye târîh-i mübâşeretiyle mikdâr-ı ma'âşı ve zammı ve tahlîf olunduğu evrâk-ı muhâbereden anlaşılmışdır.

Fî 1 Şa'bân sene [1]327 ve Fî 5 Ağustos sene [1]325.

Mûmâ-ileyhin beş yüz elli gurûş ma'âşla Hicâz demir yolu işletme idâresi muhâsebe kalemi büdçe kitâbetine nakline mebnî 23 Haziran sene [1]324 târîhinde Hayfa'dan infikâk ve 30 Haziran sene [1]324 târîhinde me'mûriyet-i cedîdesinde vazîfesine mübâşeret ve ma'âşı 1 Teşrîn-i sânî sene [1]324 târîhinde altı yüz yirmi beş ve 1 Eylül sene [1]325 târîhinde yedi yüz ve 1 Şubât sene [1]325 târîhinde sekiz yüz gurûşa iblâğ edildiği dört yüz gurûş ma'âşla Cebel-i Bereket sancağı musâbe merkez kitâbetine nakline binâen 1 Mayıs [1]326 târînde büdçe kitâbetine bi'l-istifâ infikâkla 17 Mayıs sene [1]326

[27] BOA, DH.SAİDd: 163/119.

târîhinde Cebel-i Bereket'de îfâ-yı vazîfesine mübâşeret eylediği ve ma'âşıyla Mersin sancağı muhâsebe kalemi merkez kitâbetine nakline mebnî 7 Haziran sene [1]326 târîhinde Cebel-i Bereket'de infikâk ve 14 Haziran sene [1]326 târîhinde Mersin'de vazifesine mübâşeret eylediği ve sekiz yüz gurûş ma'âşla sâniyen hatt-ı mezkûr işletme idâresi muhâsebe kalemi mu'âmelât-ı müteferrika kitâbetine naklinden dolayı 7 Temmuz sene [1]326 Mersin'den infikâk ve 8 Temmuz sene [1]326 târînde me'mûriyet-i ahîresinde vazifesine mübâşeret ve ma'âşı 1 Teşrîn-i sânî sene [1]326 târînde dokuz yüz ve Şubât sene [1]326 târîhinde dokuz yüz elli 15 Haziran sene [1]327 târîhinde bin elli gurûşa iblâğ edildiği ve Süveyde kazâsı mâl müdîrliğine tahvîl-i me'mûriyet etmesine mebnî vâki' olan isti'fâsı hasebiyle 23 Haziran sene [1]328 târîhinde kaydı terkin edildiği Hicâz demir yolu me'mûrları tekā'üd ve ma'zûliyet 'â'dâtı i'tâsında muhtâr bırakılmalarından dolayı mûmâ-ileyh sâlifü'z-zikr 30 Haziran sene [1]324 târîhinde Şubât sene [1]325 târîhine kadar aldığı ma'âşatdan 'â'idât-ı mezkûreyi i'tâ etmeyub yalnız talebi üzerine üç yüz yirmi altı senesi Mart ve Nisan ma'âşlarmın 'â'idâtı tevkîf edildiği ve Hicâz demir yoluna tekrar ta'yîn kılındığı 8 Temmuz sene [1]326 târîhinde isti'fâsı olan 23 Haziran sene [1]328 târîhine kadar da tevkîfât-ı nizâmiye ile cihet-i sâ'ire ve de bir gûna zimmet ve ilişiği olmadığı Hicâz demir yolu sicil şu'besinin 15 Kânûn-i sânî sene [1]329 târîhli vukū'ât pusulasıyla bildirilmişdir.

Mûmâ-ileyhin mezkûr Süveyde kazâsı mâl müdîrliğine sekiz yüz gurûş ma'âşla 8 Temmuz sene [1]328 târîhinde vazifesine mübâşeret eylediği ve ma'âşıyla Havran sancağı muhâsebe bâşkitâbetine nakline binâen 16 Eylül sene [1]328 târîhinde mâl müdîrliğinden infikâk ve 19 Eylül sene [1]328 târîhinde Havran'da îfâ-yı vazîfeye mübâşeret ve mâl müdîrliği zamân-ı idâresinden dolayı zimmet ve ilişiği olmadığı ve 13 Nisan sene [1]329 târîhinden 20 Mayıs sene [1]329 târîne kadar başkaca dört yüz gurûş zammı ma'âşla Havran sancağı muhâsebeciliği vekâletinde bulunarak zamân-ı idâresince 'â'idât-ı tekā'üdiye ve sâ'irede zimmet ve ilişiği olmadığı sicil şu'besinin 4 Mayıs sene [1]329 târîhli vukū'ât pusulasıyla bildirilmişdir.

14. Hacı Mehmed Ratıb Efendi[28]

Hâcı Mehmed Efendi mülkiye kaim-makāmlarından 'Arabîzâde ve müteveffâ Hâcı İsmail Feyzi Efendi'nin mahdûmudur.

Bin iki yüz altmış sene-i hicrîyesine ve sene-i mâliye 1260 Urfa kasabasında tevellüd etdiği nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakasında muharrerdir. Mahalli sıbyân mektebinde mukaddemât-ı 'ulûm-ı dîniyyeyi ve medresesinde sarf ve nahv-ı 'Arabî ve mantık ve Farsî'den, Tuhfe-i Vehbî ve Pend-i 'Attâr ve Divân-ı Hâfız ve Gülistan ve Mesnevî-i Şerîf okudığı ve 'Arabî ve Tükçe tekkellüm ve kitâbet etdiği tercüme-i hâl varakasından mündericdir.

[28] BOA, DH. SAİD d: 142/125.

Bin iki yüz yetmiş yedi senesi Şevvâlinin üçünde (1 Nisan sene [12]77) seksen iki senesi Şevvâline kadar (Mart sene [12]82) iki yüz elli gurûş ma'âşla Urfa sancağı tâpu kitâbetinde ve doksan iki senesi Ramazân-ı şerîfinin on üçünde (1 Teşrîn-i sânî sene [12]91) doksan sekiz senesi Rebî'ü'l-evvelinin on üçüne değin (Kâûn-i sânî sene [12]96) yüz elli gurûş ma'âşla livâ-i mezkûr meclis idâre kitâbetinde vekâleten ve şehr-i mezkûrun on dördünden (1 Şubât sene [12]96) Cemâziye'l-âhiresine kadar (Mayıs sene [12]97) beş yüz gurûş ma'âşla kitâbet-i mezkûrede asâleten bulunduktan sonra Receb-i şerîfin on birinde (27 Mayıs sene [12]97) bin iki üz elli gurûş ma'âşla livâ-i mezkûr tahrîrât müdîriyetine ve sene-i merkûma Zi'l-ka'de (Teşrîn-i evvel sene [12]97) dört yüz gurûş ma'âşla sâniyen meclis-i idâre kitâbetine nakl edilerek üç yüz senesi Zi'l-ka'desinin yirmi beşinden (5 Eylül sene [12]99) üç yüz üç senesi Saferinin onuna kadar (6 Teşrîn-i sânî [1]301) altı yüz gurûş ma'âşla livâ-i mezkûr 'adliye bâşkitâbetinde naklen bulunub sene-i merkūme Zi'l-hiccesinin on birinde (4 Eylül sene [1]302) yine o ma'âşla sâniyen zikr olunan bâşkitâbetine üç yüz dokuz senesi Zi'l-hiccesinin yedisinde (28 Haziran sene [1]308) bin gurûş ma'âşla encümen intihâb-ı me'mûrîn-i 'adliye kararıyla livâ-i mezbûr ticâret mahkemesi riyâsetine ta'yîn kılınarak ma'âşı üç yüz on dört senesi Şevvâlinin dokuzunda (1 Mart sene [1]313) 'öşri bi't-te'cîl dokuz yüz gurûşa tenzîl etmiş ve 'aded-i kānûnîsinden noksan hey'etle rü'yet-i da'vâ etmek sûretiyle mugâyir usûl ve kānûn-i mu'âmelât-ı sa'iresiyle vezâ'if-i me'mûriyetini bî-tarafane îfâ etmemekde olduğu Haleb ve Adana vilâyetleri 'adliye müfettişliğinden gönderilen lâyihâ mündericâtından anlaşılmasıyla devam-ı me'mûriyeti gayr-i câ'iz görülerek üç yüz on beş senesi Rebî'ü'l-âhirinin yirmi dördünde (9 Eylül sene [1]313) encümen-i mezkûr kararıyla 'azl olunub esbâb-ı 'azline karşu i'tâ eylediği müdâfa'anâmesi üzerine tedkikāt-ı münkaziye lede'l-icrâ hakkında mevâd-ı müştekâ bahâ idâreten 'azlini müstelzim ahvâlden olduğu gibi kendüsünün yerlüden olması hasebiyle ihbârât ve şikâyât-ı vâkı'anın pek de i'tirâzdan sâlim olmayacağına ve hilâf-ı usûl ve kanûn olarak mu'âmelede bulunduğu hakkında müfettişliğin lâyihasında zikr olunan ahvâlde birgün sû-i kasd zilleti olduğuna kana'ât-ı kâmile hâsıl olmayub kendüsünün kudemâ-yı me'mûrîn-i 'adliyeden bulunmasına ve min-ba'd kānûnen bir me'mûriyetde istihdâmım mâni' sâ'ir-i ahvâlide görilememesine mebnî sene-i merkūme Ramazân-ı şerîfinin üçünde (13 Kanûn-i sânî sene [1]313) encümen-i mezkûrca cevâz-ı istihdâmına karar verilmesiyle üç yüz on altı senesi Cemâziye'l-evvelisinin dördünde (9 Eylül sene [1]314) bin sekiz yüz gurûş ma'âşla ve yine encümen kararıyla Erzurum vilâyeti ticâret mahkemesi riyâsetine ta'yîn ve tahlîfi icrâ olunub tahvîl-i me'mûriyet talebinde bulunmasına menbî üç yüz on sekiz senesi Receb-i şerîfin yirmi üçnde (2 Teşrîn-i sânî sene [1]316) iki bin iki yüz elli gurûş ma'âşla ve kezâlik encümen-i mezkûr kararıyla me'mûriyeti Suriye vilâyeti ticâret mahkemesi riyâsetine tahvîl ve 'uhdesine üç yüz yirmi bir senesi Şevvâlinin on yedisinde rütbe-i sâniye sınıf-ı sânîsi tevcîh buyrulmuş ve mugâyir kānûn harekât ve mu'âmelâtıyla umûr-ı me'mûresini sû-i isti'mâl

eylemekde olduğu vilâyet-i müşarün-ileyhâdan iş'âr olunması üzerine vilâyet-i 'adliye müfettişliği vâsıtasıyla icrâ etdirilen tahkîkâtı hâvî evrâk encümen-i intihâbca bi't-tedkik isnâd olunan mevâd bir kambiyâl bedelinden dolayı Ahmed ve 'Ali Şemâve nâm kimselerin iflâslarının talebi hâvî verilen arzuhâl üzerine üç sa'ât zarfında gelmeleri zımnında da'vetiye pusulası gönderildiği hâlde icâbet etmemelerinden nâşî gıyâben muhâkemeleri bi'l-icrâ iflâsların karar i'tâ olunduğu ve icrâ-i i'tirâz 'ale'l-hükm arzuhâl verilmesi üzerine sâlifü'z-zikr iflâs kararı gerü alınarak muhâkemesi derdest bulunduğu ve iflâsa 'â'id kâffe-i muhâkamâtda müdde'î-i 'umûmî bulundurulmadığı ve mûmâ-ileyhin beyne'l-halk sû-i şöhret kazanarak tüccârın emniyeti münselib olduğu husûsâtdan ibâret olub isnâdât-ı vâkı'a ol-bâbdaki i'lâmât ve kayd sûretlerine nazaran muvâfık nefsi'l-emr olmağla beraber muhâlif usûl-i i'lâmâtdan dolayı ahad-ı tarafeynin merci'ine mürâca'atla telâfi-i hukūk edebilmeleri kabil ve tahkîkāt-i câriyeden mûmâ-ileyhin menâfi-i gayr-i meşrû'ada bulunduğu müş'ir-i emâre gayr-i hâsıl olduğundan muhâkemesini müstelzim esbâb görülmeyub fakat iflâsı mu'âmelâtında müdde'î-i 'umûmîyi hazır bulundurmamak husûsunda vâki' olan pulsuz mu'âmelâtında ve oraca hüsn-i hays kazanamayarak kendüsünden emniyet-i münselib olunduğuna dâ'ir şikâyât vukū'una sebebiyet vermesinden nâşî devam-ı me'mûriyeti tecvîz edilmeyerek ve üç yüz yirmi iki senesi Zi'l-hiccesinin on altısında (8 Şubât sene [1]320) idâreten 'azl edilmişdir.

Hidemât-ı mezkûrede müddet-i istihdâm ve mikdâr-ı ma'âşâtıyla esbâb-ı infisâli ve hakkında i'tâ kılınan cevâz-ı istihdâm kararı sicil me'mûriyet kaydına muvafık olmadığı ve rütbe-i sâniye sınıf-ı sânîsi rü'us-ı hümâyûn görülüb i'âde kılındığı tercüme-i hâl varakası zahrına 'adliye sicil müdîriyetinden yazılan derkenârla Urfa sancağı mahalli idârenin 11 Teşrîn-i evvel sene [1]304 târîhli ve bâlâsı müfredâtlı hüsn-i hidmet mazbatası suret-i musaddakasından anlaşılub suret-i mezkûre ile târîh ve mahal-i vilâyetini mübeyyin nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakası asl tercüme-i hâl varakasıyla birlikde hıfz edilmişdir.

Fî 3 Rebî'ü'l-evvel sene [1]325 ve Fî 3 Nisan sene [1]323.

Mûmâ-ileyh bin üç yüz yirmi dört senesi Zi'l-hiccesinin yirmi ikisinde (3 Kânûn-i sânî sene [1]322) bin üç yüz elli gurûş ma'âşla Cezair Bahr-ı Sefîd vilâyeti ticâret mahkemesi riyâsetine ta'yîn buyurulub tensîkāt ahîresinde komisyon-ı mahsûsa tensîk kānûnunun on ikinci maddesi mucibince hakkında mu'âmele îfâsına karar verilerek üç yüz yirmi yedi senesi Ramazânın sekizinde (10 Eylül sene [1]325) yerine diğerini ta'yîn buyrulduğunu ol-bâbdaki vukū'ât pusulasında beyân kılınmışdır.

15. Ahmed Hamdi Efendi[29]

Ahmed Hamdî Efendi 'Akka Nâibi 'Ulemâzâde 'Ali Naki Efendi'nin mahdûmudur. Bin iki yüz seksen senesi Zi'l-hiccesinin onunda Urfa'da tevellüd etmişdir. Sıbyân mektebinde ve medresede bir müddet tahsîlde bulunmuşdur. 'Arabî ve Türkçe okur-yazar Kürd ve Ermeni lisânlarıyla tekellüm eder.

Bin iki yüz doksan beş sene-i hicrîyesinde on beş yaşında iken Urfa sancağı bidâyet mahkemesi hukuk da'iresine mülâzemetle doksan dokuz senesi Şevvâli gurresinde iki yüz yirmi beş gurûş ma'âşla Şehr-i Zor sancağında Erbil kazâsı bidâyet mahkemesi ikinci kitâbetine me'mûr ve iki sene yedi mâh sonra isti'fâ-i münfâsıl olub bin üç yüz iki senesi Rebî'ü'l-evvelinin on beşinde iki yüz yirmi beş gurûş ma'âşla Van vilâyetinin Şatak kazâsı bidâyet mahkemesi ikinci kitâbetine bi't-ta'yîn havasıyla imtizâcsızlığından dolayı bir sene sonra isti'fâ- i infisâl ederek üç yüz üç senesi Rebî'ü'l-âhirinde dört yüz gurûş ma'âşla Hakkârî vilâyeti tarîk kitâbetine ta'yîn ve bir mâh yirmi gün sonra isti'fâ- i infisâl ile Zi'l- hiccesinin üç yüz gurûş ma'âşla Hakkari vilâyetinde Mahmudî nam diğer Ma'mûretü'l-hamîd kazâsı bidâyet mahkemesi müstantık mu'âvinliğine bi't-ta'yîn yirmi mâh sonra mahkeme re'isiyle müsâheretinden 'azl edilerek vilâyet-i mezkûre tahrîrât kalemine mülâzemetle üç yüz yedi senesi şehr-i şerîf-i Ramazânının yirmi sekizinde üç yüz seksen gurûş ma'âşla Hakkari sancağı defter-i hakānî kalemi başkitâbetine ta'yîn olunmuşdur.

Defter-i Hakānî Nezâretinde, Hakkârî Defter-i Hakānî me'mûriyetinin mülâhazasına 'atf ile hüsn-i hidmeti tasdîk olunmuşdur.

Şatak bidâyet mahkemesi ikinci Hakkari vilâyeti tarîk kitâbetinde ve Ma'mûretü'l- Hamîd kazâsı müstantık mu'âvinliğinde hüsn-i hidmet ederek zimmet ve ilişiği olmadığını mutazammin 19 Nisan sene [1]304 ve 1 Haziran sene [1]307 ve 14 Temmuz sene [1]307 târîhli üç kıt'a mazbatanın Hakkârî sancağı meclis-i idâresinden musaddak sûretinleri tercüme-i hâl varakasıyla mahfûzdur. Fî 28 Rebî'ü'l-âhir sene [1]312 ve Fi 10 Teşrîn- i evvel [1]310.

16. Ahmed Efendi[30]

Ahmed Efendi Urfalı Hâcı İbrahim Efendi'nin oğludur.

Bin üç yüz bir sene-i hicrîyesinde sene-i mâliye [1]300 Haleb vilâyetinde Urfa kasabasında tevellüd eylediği nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakasında muharerdir.

Urfa'da Çakerî Câmi'-i Şerîfinde mukaddemât-ı 'ulûm-ı dîniyye ve mekteb-i rüşdiyyesinde müretteb sarf ve nahv-i 'Arabî coğrafya-yı 'Osmânî ve

[29] BOA, DH. SAİD d: 54/135.
[30] BOA, DH.SAİDd: 171/157.

'ilm-i hesâb ve inşâ ve kitâbet ve Tuhfe-i Vehbî ve sa'ire okuduğu ve Arabî ve Türkçe tekellüm ve kitâbet etdiği tercüme-i hâlinde mündericdir.

Haleb vilâyetinde Rakka kazâsı nüfûs kitâbetine yüz yirmi beş gurûş ma'âşla ta'yîn kılınarak bin üç yüz yirmi iki senesi Cemâziye'l-evvelisinin yedisinde (7 Temmuz sene [1]320) vazîfesine mübâşeret etmişdir. Kazâ-i mezkûr kāim-makāmlığı vazîfesini mukaddemât îfâ eylediği ve sicill-i nüfûs idâre-i 'umûmîyesinden târîh-i mübâşeretiyle mikdâr-ı ma'âşı tasdîk kılınmışdır.

Nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakası asl tercüme-i hâl varakasıyla birlikde sicill-i ahvâl idâresince hıfz edilmişdir. Fî 21 Zi'l-hicce sene 1327 ve Fî 21 Kânûn-i evvel sene 1325.

Fotoğraf: de la Mission de Mesopotamie et d'armenia confiee aux freresmineurs capuchins de la Provinee de Lyon" (Ali Kayısı Kitaplığı, Bkz. C. Kürkçüoğlu, Urfa Evvel, s. 503)

17. Hüseyin Hüsnü Efendi[31]

Hüseyin Hüsnü Efendi Kınacızâde Mustafa Ağa'nın oğludur.

Bin iki yüz doksan senesinde (1290 sene-i mâliye) Urfada tevellüd eylediği nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddaksında muharrerdir. Mahal-i mezkûrda kâ'in Süleymâniye Medresesiyle mekteb-i rüşdiyyesinde bir müddet tahsîl etmiş ise de şehâdetnâme almaksızın çıkdığı tercüme-i hâl varakasında murakkamdır. Türkçe okur-yazar. Bin üç yüz yedi senesi Muharreminin on dokuzunda (2 Eylül [1]305) mülâzemetle Urfa sancağı bidâyet mahkemesi kale-

[31] BOA, DH.SAİDd: 139/177.

mine devam ederek bin üç yüz on beş senesi Ramazânın altısında (17 Kânûn-i sânî sene-i [1]313) üç yüz gurûş ma'âşla Suruç kazâsı bidâyet mahkemesi müstantık mu'âvinliğine ta'yîn olunmuş ve emr-i tahlîfi icrâ edilmişdir.

Mahal-i mezkûr kāim-makāmlığı bidâyet mahkemesi riyâsetinde ve Urfa müdde'î-i 'umûmî mu'âvinliğinden terüme-i hâl varakası mündericâtı ve 'adliye nezâret-i celîlesinden sicil-i me'mûriyet müdîriyetinin mührü tasdîk kılınmışdır. Mûmâ-ileyhin nüfûsu tezkire-i 'Osmâniyesi sûreti musaddakası tercüme-i hâl varakasıyla dosyasında hıfz olunduğu gibi mezkûr müstantık mu'âvinliğine ta'yînine dâ'ir intihâb komisyonunun 2 Haziran sene [1]315 târîhli ve iki yüz yirmi üç numerolu mazbatası Urfa bidâyet mahkemesi a'zâ mülâzım-ı sâbık Veliyüddin Efendi'nin dosyasına konulmuş ve me'mûriyet-i hazırasına târîh-i ta'yîniyle mikdâr-ı ma'âşı kayda muvâfık bulunmuşdur. Fî 16 Rebî'ü'l-âhir sene 1324 ve Fî 27 Mayıs sene [1]322.

18. Osman Halidi Efendi[32]

'Osmân Hâlidî Efendi tüccârdan müteveffâ Mehmed Salih Efendi'nin mahdûmudur.

Bin üç yüz beş sene-i hicrîyesinde, (sene-i mâliye [1]304) Urfa'da tevellüd etdiği nüfûs tezkire-i 'Osmaniyesinde muharrerdir.

Urfa'da mekteb-i ibtidâ'ide mukaddemât-ı 'ulûm-ı dîniyye ve mekteb-i i'dâdî-i mülkiyede üçüncü sınıfa kadar müretteb dersleri okuyub mülâzemetle bankaya intisâb eylemiş olmasına mebnî terk-i tahsîl etdiği mekteb-i mezkûr müdîriyetinin 23 Ağustos sene [1]324 târîhli tasdîknâmesinden anlaşılmışdır.

Urfa sancağı zirâ'at bankası şu'besine bir müddet mülâzemetle devam etdikden sonra bin üç yüz yirmi altı senesi Şa'bânın on yedisinde (1 Eylül sene [1]324) 'ale'l-usûl tahlîfi bi'l-icrâ olunarak iki yüz gurûş ma'âşla şu'be-i mezkûre bedel-i nakdî tahakkuk kitâbetine bi't-ta'yîn îfâ-yı vazîfeye mübâşeret eylemişdir.

Mezkûr şu'be mazbatasının derkânarına 'atıfla Urfa sancağı mutasarrıflığına yazılan mülâhazada mûmâ-ileyhin tercüme-i hâl varakası muhteviyâtınm muvafık-ı hakîkat idüğü ve tasdîk ve mezkûr bankanın müdîriyet-i 'umûmiyesinde dahî îfâ-yı vazîfe etmekde olduğu tenmîk olunmuşdur.

Sâlifü'z-zikr mekteb-i i'dâdî tasdîknâmesi şu'bece aynen görülüb i'âde kılınmış ve nüfûs tezkire-i 'Osmâniye sûret-i musaddakası asl tercüme-i hâl varakasına merbût olub hidmet-i hâzırasında îfâ-yı vazîfeye târîh-i mübâşeretle mikdâr-ı ma'âşı ve tahlîf olunduğu evrâk-ı muhâbereden müstebân olmuşdur.

---

32 BOA, DH.SAİDd: 159/199.

Fî 23 Muharrem sene [1]327 ve Fî 1 Şubât sene [1]324.

Mûmâ-ileyhin turuk ve ma'âbir mu'âmelâtında cihet-i berriyeye devr olunmasından nâşî bin üç yüz yirmi yedi senesi Cemâziye'l-evvelisinin yirmi dördünde (31 Mayıs sene [1]325) açığa çıkarılarak sene-i merkûme Recebin on birinde (16 Temmuz sene [1]325) iki yüz gurûş ma'âşla muhâsebe-i livâ turuk ve ma'âbir kitâbetine ta'yîn ve Şa'bânın on dokuzunda (22 Ağustos sene [1]325) iki yüz elli gurûş ma'âşla Birecik zirâ'at bankası sanduku refâkatine ve Zi'l-ka'desi gurresinde (1 Teşrîn-i sânî sene [1]325) tekrar iki yüz gurûş ma'âşla livâ-i mezbûr turuk ve ma'âbir ve üç yüz yirmi sekiz senesi Rebî'ü'l-evvelinin üçünde (1 Mart sene [1]326) iki yüz elli gurûş ma'âşla müfredât kitâbetine tahvîl ve Recebin yirmi sekizinde (6 Temmuz sene [1]326) üç yüz guruş ma'âşla Urfa banka şu'besi vezne mukayyidliğine nakl olunduğu ve hidemât-ı sâbıkasınca bir gûna zimmet ve ilişiği olmadığı 27 Eylül sene [1]327 târîhli vukū'ât pusulasında muharrerdir.

Mûmâ-ileyhin 8 Kânûn-i evvel sene [1]327 târîhinde beş yüz gurûş ma'âşla Suruç - banka sanduku me'mûriyetine tahvîl olduğu ve hidmet-i sâbıkasmca zimmet ve ilişiği olmadığı müdîriyet-i 'umûmîyenin 19 Eylül sene [1]328 târîhli vukū'ât pusulasıyla bildirilmişdir. Fî 31 Mart sene [1]329.

19. Hüseyin Rıza Efendi[33]

Hüseyin Rıza Efendi mütevveffâ Hâcı Bekir Ağa'nın mahdûmudur.

Bin üç yüz beş sene-i hicrîyesinde (sene-i mâliye 1304) tevellüd etdiği nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakasında ve mahal-i velâdeti Urfa kasabası idüğü tercüme-i hâl varakasında muharrerdir.

Kasaba-i mezkûre mekteb-i i'dâdîsinin rüşdî kısmında müretteb dersleri ba'de't-tahsîl 6 Temmuz sene [1]321 târîhinde 'ale'l-a'lâ derecede şehâdetnâme almışdır. Urfa zirâ'at bankası şu'besine bir müddet mülâzemetle devam etdikden sonra üç yüz yirmi altı senesi Cemâziye'l-âhiresinin on dördünde (1 Temmuz sene [1]324) Şa'bânınm on altısına kadar 31 Ağustos sene [1]324 iki yüz gurûş ma'âşla Urfa sancağı tahsîlât dâ'iresi müfredât kitâbet-i muvakkatasında bulunub şehr-i mezkûrun yirmi yedisinde (11 Eylül sene [1]324) iki yüz elli gurûş ma'âşla Rumkal'a zirâ'at bankası sandukı muhâsebe kitâbeti refâkatine bi't-ta'yîn 'ale'l-usûl tahlîfi icrâ olunarak îfâ-yı vazîfeye mübâşeret eylemişdir.

Urfa sancağı mutasarrıflığundan mûmâ-ileyhin tercüme-i hâl varakası mündericâtı muvâfık-ı hakîkat idüğü tasdîk ve mezkûr banka müdîriyet-i 'umûmiyesinden dahî îfâ-yı vazîfe etmekde olduğu tenmîk kılınmışdır.

---

33 BOA, DH.SAİDd: 176/201.

Hidemât-ı sâbıkasında müddet-i istihdâm ve mikdâr-ı ma'âş ve keyfiyet-i infikâk ve berâ'at zimmeti hâvî Urfa sancağı meclis idâresi hey'etinin 19 Teşrîn-i evvel sene [1]324 târîhli mazbatasıyla mekteb-i rüşdî şehâdetnâmesi 'aynen görülüb i'âde kılınmış ve nüfûs tezkiresi sûret-i musaddakası tercüme-i hâl varakasında merbût olub hidmet-i hâzırasında îfâ-yı vazîfeye târîh-i mübâşeretiyle mikdâr-ı ma'âşı tahlîf olunduğu evrâk-ı muhâbereden anlaşılmışdır.

Fî 28 Zi'l-ka'de sene [1]328 ve Fî 17 Teşrîn-i sânî sene [1]326.

20. Yasin Efendi[34]

Yasin Efendi Şeyh Senâdzâde dimekle ma'rûf Hâcı Hâfız Mehmed Efendi'nin oğludur.

Bin iki yüz elli beş senesi Recebü'l-ferdinin üçünde (28 Ağustos [1]255) Urfa şehrinde tevellüd eylediği nüfûs tezkire-i 'Osmaniyesinin sûret-i musaddakasından anlaşılmışdır. Kasaba-i mezkûrede sıbyân mektebinde mukaddeme-i 'ulûm-ı dîniyye ve oranın Câmi'-i Kebîr medresesinde 'ulûm-ı 'Arabî ve Fârsî tahsîl etmişdir. 'Arabî ve Fârsî tefehhüm eder. Türkçe okur-yazar.

Saray meydanında Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının kuruluş yıldönümü kutlama töreni/ Fotoğraf: de la Mission de Mesopotamie et d'armenia confiee aux freresmineurs capuchins de la Provinee de Lyon" (Ali Kayısı Kitaplığı).

Bin iki yüz seksen bir senesi Rübî'ü'l-âhirinin onunda (1 Eylül [12]80) yüz elli gurûş ma'âş ile Suruç kazâsı sandık eminliğine ta'yîn ve seksen beş senesi

[34] BOA, DH.SAİDd: 69/211.

Rübî'ü'l-evvelinin yirmi ikisinde (1 Eylül sene [12]81) üç yüz elli ma'âşla gurûş kazâ- i mezkûr mâl müdîrliğine ve seksen altı senesi Cemâziye'l-âhiresinin yedisinde (1 Eylül sene [12]85) ol-mikdâr ma'âşla Rumkal'a kazâsı mâl müdîrliğine ve seksen yedi senesi Zi'l-hiccesinin yirmi birinde (1 Mart sene [12]87) ma'âş- ı mezkûrla tekrar Suruç kazâsı mâl müdîrliğine nakl edilub doksan iki senesi Rübî'ü'l-âhiresinin yirmi yedisinde (11 Mayıs sene [12]91) isti'fâ-i infisâl etmiş ve doksan iki senesi Recebü'l-ferdinin üçünde (23 Temmuz sene [12]91) iki yüz otuz yedi buçuk gurûş ma'âşla Urfa Defter-i Hakānî kalemi ikinci kitâbetine alınub doksan sekiz senesi Recebü'l-ferdinin on ikisinde (28 Mayıs sene [12]97) dört yüz elli gurûş ma'âşla sâniyen Suruç kazâsı mâl müdîrliğine ve bin üç yüz bir senesi Muharremü'l-harâmının on üçünde (1 Teşrîn-i sânî [12]99) dört yüz gurûş ma'âşla Urfa belediye başkitâbetine tahvîl edilerek üç yüz bir senesi Şa'bânü'l-mu'azzamının yirmi üçünde (5 Haziran sene [1]300) isti'fâ-i infisâl ile üç yüz bir senesi şehr-i Zi'l-hiccesinin yirmi üçünde (1 Teşrîn-i evvel sene [1]300) dört yüz elli gurûşla tekrar Suruç kazâsı mâl müdîrliğine ve üç yüz beş senesi Şa'bânü'l- mu'azzamının ikisinde (1 Nisan sene [1]304) ma'âşı altı yüz gurûşa iblâğ olunub üç yüz yedi senesi Muharremü'l-harâmının yirmi yedisinde (11 Eylül sene [1]305) infisâl ve üç yüz sekiz senesi şehr-i Cemâziye'l-evvelisinin gurresinden (1 Kânûn- i evvel sene [1]306) üç yüz dokuz senesi Şa'bânü'l-mu'azzamının on ikisine kadar (28 Şubât sene [1]307) altı yüz gurûş ma'âşla Hârim ve şehr-i Ramazân- ı şerîfinin on beşinden (1 Nisan sene [1]308) üç yüz on senesi şehr-i Rübîü'l-evveli gurresine kadar (10 Eylül sen [1]308) beş yüz gurûş ma'âşla Menbiç kazâları mâl müdîriyetlerinde istihdâm olunarak şehr-i mezbûrun altısında (10 Eylül sene [1]308) altı yüz gurûş ma'âşla Birecik mâl müdîrliğine tahvîl ve üç yüz on iki senesi Zi'l-hiccesinin on dokuzunda (31 Mayıs sene [1]311) hazinece me'mûriyeti tasdîk edilmişdir.

Urfa Hükümet Sarayı ve Görevlileri

Urfa sancağı mutasarrıflığı ve Haleb vilâyeti defterdarlığıyla vâliliğinden ve Mâliye Nezâret-i celîlesinden me'mûriyet-i hâliyesinde hüsn-i hidmet etmekde olduğu beyân kılınmışdır. Nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesinin sûret-i musaddakası zikr olunan me'mûriyetlerin her birinde müddet-i istihdâm ve makādir-i ma'âşât ve esbâb-ı infisâlini mübeyyin Urfa sancağı muhâsebeciliğinden musaddak kayd pusulasıyla mâl müdîriyetlerinden berâ'at zimmetini hâvî mezkûr kazâları livâ-i mezkûr idâre meclisinden bâ-mazbata zeylen tasdîk edilen altı ve Harim ve Menbiç kazâların Haleb vilâyeti idâre meclisinden musaddak iki ve Birecik mâl müdîriyetinden berâ'at zimmetini şâmil vilâyet-i mezkûre idâre meclisinin bir kıt'a ki cem'ân dokuz kıt'a mazbatası ile Urfa belediye meclisi mazbatasının sûret-i musaddakası ve mezkûr Suruç ve Harim ve Menbiç mâl müdîriyetlerinden berâ'at zimmetini mutazammin vilâyet-i müşârün-ileyhâ idâre meclisinin 11 Nisan [1]311 târîhlü mazbatası ve tercüme-i hâl varakasıyla müddet-i hidmet cedvelinin gönderildiğini mübeyyin vilâyet-i müşarün-ileyhânın iki kıt'a tahrîrâtı verecek mâl müdîriyetine mahallince nakliyle hazinece tasdîk-i me'mûriyeti târîhlerini ve mikdâr-ı ma'âşının beyânıyla beraber târîh-i ta'yîninden tasdîk-i me'mûriyetine kadar ma'âş-ı mezkûrun nısfının ba'de tamamının îfâsı emr-i tahlîfenin icrâsı mahalline teblîğ edildiğini mutazammin muhâsebe-i 'umûmîye-i mâliyenin 10 Temmuz [1]311 târîhlü 'ilmühaberî asl tercüme-i hâl varakasıyla mahfûzdur. Fi 26 Safer sene 1314 ve Fi 25 Temmuz sene 1312.

21. Mustafa Efendi[35]

Mustafa Efendi zirâ'iden Hâcı 'Ali Ağa'nın oğludur.

Bin iki yüz seksen dokuz sene-i hicrîyesinde (sene-i mâliye 1288) tevellüd etdiği nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakasmda ve mahal-i vilâyeti Urfa kasabası idüğü tercüme-i hâl varakasında muharrerdir.

Urfa sıbyân mektebinde mukaddemât-ı 'ulûm-ı dîniyyeyi ve mekteb-i rüşdiyyesinde müretteb dersleri ba'de't-tahsîl 3 Temmuz sene [1]314 târîhinde mekteb-i rüşdî şehâdetnâmesi almışdır.

Bin üç yüz on sekiz senesi Saferinin on beşinde (1 Haziran sene [1]316) Urfa zirâ'at bankası şu'besine mülâzemetle girüb üç yüz yirmi senesi Cemâziye'l-evvelisinin yirmi birinden (1 Ağustos sene [1]318) üç yüz yirmi bir senesi Saferinin yirmi dokuzuna kadar (14 Mayıs sene [1]319) iki yüz gurûş ma'âşla muvakkaten şu'be-i mezkûre kitâbetinde bulundukdan sonra Şa'bânının on üçünde (22 Teşrîn-i evvel sene [1]319) dört yüz gurûş ma'âşla Markab zirâ'at bankası sandukı muhâsebe kitâbetine ta'yîn olunarak 'ale'l-usûl tahlîfi bi'l-icrâ îfâ-yı vazîfeye mübâşeret eylemişdir.

[35] BOA, DH.SAİDd: 143/231.

Kazâ-i mezbûr kaim-makāmlığından tercüme-i hâl varakası mündericâtı ve mezkûr banka idâre-i 'umûmiyesinden vazîfesiz îfâ etmekde bulunduğu tenmîk kılınmışdır.

Hidmet-i sâbıkasında müddet-i istihdâm ve mikdâr-ı ma'âş ve keyfiyet-i infikâk ve berâ'at zimmeti ve mülâzemetde hüsn-i hidmeti hâvî Urfa zirâ'at bankası şu'besi meclis idâresinin 29 Teşrîn-i evvel sene [1]319 târîhli mazbatası ve mekteb şehâdetnâmesiyle nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakaları asl tercüme-i hâl varakasıyla muhafaza olub hidmet-i hazırasında îfâ-yı vazîfeye târîh-i mübâşeretiyle mikdâr-ı ma'âşı ve tahlîf edildiği evrâk-ı muhâbereden anlaşılmışdır. Fî 9 Rebî'ü'l-evvel sene [1]325 - 9 Nisan sene [1]323.

Mûmâ-ileyhin ma'âşı bin üç yüz yirmi dört senesi Zi'l-hiccesinin on dokuzunda (22 Kânûn-i evvel sene [1]322) beş yüz gurûşa bi'l-iblâğ üç yüz yirmi beş senesi Zi'l-hiccesinin on beşinde (1 Kânûn-i sânî [1]323) altı yüz gurûş ma'âşla Bingazi zirâ'at bank şu'besi me'mûr mu'âvinliğine nakl edilüb hidmet-i sâbıkasından beri elinde olduğu 11 Haziran sene [1]324 târîhli vukū'ât pusulasında muharrerdir.

Mûmâ-ileyhin 1 Temmuz sene [1]325 târîhinde sekiz yüz gurûş ma'âşla Bingazi şu'besi me'mûriyetine tahvîl ve hâl-i harb dolayısyla Dersa'âdete 'avdetle 1 Kânûnî evvel sene [1]328 târîhinden i'tibâren meclis-i vükelâ kararı mucibince rub' hesabıyla iki yüz gurûş ma'âş ahz eylediği ve 28 Mart sene [1]328 târîhinden 24 mayıs târîhine kadar Karamürsel'de, Mayıs sene-i 5 Mayıs [1]328 târîhinden bir Haziran târîhine kadar Gülboza zirâ'at banka sandukları me'mûr vekâletlerinde bilâ ma'âş istihdâm oldukdan sonra 16 Şubât sene [1]328 târîhinde altı yüz gurûşla Kal'acık bank sandukı me'mûriyetine tahvîl olunduğu ve hidemât-ı sabıkasından beri ezimme idüğü mahal mazbâtalarının mündericâtına 'atfen müdîriyet-i 'umûmiyesinin 24 Nisan sene [1]329 târîhli vukū'ât pusulasından anlaşılmışdır.

Fî 29 Eylül sene [1]329.

Mûmâ-ileyh 21 Eylül sene [1]329 târîhinde ma'âşıyla Merciyun kazâsı zirâ'at bank sandukı me'mûriyetine nakl edildiği ve hidmet-i sâbıkasınca bir gûna zimmet ve ilişiği olmadığı 4 Şubât sene [1]329 târîhli vukū'ât pusulasıyla bildirilmişdir. 19 Mart sene [1]330.

22. Mehmed Bakır Zeki Efendi[36]

Mehmed Bakır Zeki Efendi Hâcı İbrahim Halil Efendi'nin oğludur.

[36] BOA, DH.SAİDd: 164/245.

Bin üç yüz doksan sekiz sene-i hicrîyesinde (sene-i mâliye 1297) Urfa kasabasında tevellüd etdiği nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakasında muharrerdir.

Kasaba-i mezkûrede Yusuf Paşa Medresesi mekteb-i ibtidâsında mukaddemât-ı 'ulûm-ı dîniyyeyi ve mekteb-i rüşdîde müretteb dersleri ba'de't-tahsîl 1 Temmuz sene [1]310 târîhinde a'lâ derecede rüşdî şehâdetnâmesi almışdır.

Urfa sancağı tahrîrât kalemine mülâzemetle girub bin üç yüz yirmi bir senesi Recebin yirmi ikisinde (1 Teşrîn-i evvel sene [1]319) üç yüz gurûş ma'âşla kalem-i mezkûr mübeyyizliğine ta'yîn ve üç yüz yirmi üç senesi Saferinin yirmi dokuzunda (22 Nisan sene [1]321) belediyeden tesviye edilmek üzere üç yüz gurûş ma'âşla livâ-i mezkûr polis mu'âvinliğine tahvîl olunmuş ise de Cemâziye'l-âhiresinin yirmi birinde (17 Temmuz sene [1]321) bi'l-isti'fâ infikâk eylemişdir.

Üç yüz yirmi bir sene-i mâliyesinde sekiz gurûş ücretle mezkûr livâ ağnam kitâbetinde bulundukdan sonra Urfa Zirâ'at Bankası şu'besine mülâzemetle devama başlayub üç yüz yirmi dört senesi Recebinin on beşinde (1 Eylül sene [1]321) üç yüz gurûş ma'âşla Siverek ciheti şose tariki muvakkat kitâbetine ta'yîn olunmuş ve Şevvâlin yirmi altısında (30 Teşrîn-i evvel sene [1]322) ikmâl-i vazîfe ederek üç yüz yirmi beş senesi Muharreminin yirmi yedisinde (27 Şubât sene [1]322) 'ale'l-usûl tahlîfi bi'l-icrâ iki yüz elli gurûş ma'âşla Suruç kazâsı zirâ'at bankası sanduku muhâsebe kitâbeti refâkatine bi't-ta'yîn îfâ-yı vazîfeye mübâşeret eylemişdir.

Kāim-makām-ı kazâ tarafından mûmâ-ileyhin tercüme-i hâl varakası mündericâtı tasdîk ve zirâ'at bankası idâre-i 'umûmiyesinden îfâ-yı vazîfe etmekde olduğu tenmîk kılınmışdır.

Hidemât-ı sâbıkasında müddet-i istihdâm ve mikdâr-ı ma'âş ve ücret ve esbâb-ı infikâk ve berâ'at zimmeti hâvî Urfa sancağı meclis idâresinin 7 Şubât sene [1]322 târîhli mazbatasıyla mekteb-i rüşdî şehâdetnâmesi ve nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakası ve livâ-i mezkûr tahrîrât müdîriyetinin ve muhâsebe-i livânın ve polis komiserliğinin 30 Temmuz sene [1]322 ve 1 Eylül sene [1]323 ve 21 Teşrîn-i sânî sene [1]323 târîhli derkenârları asl hâl varakasıyla mahfûz olub hidmet-i hâzırasında îfâ-yı vazîfeye târîh-i mübâşeretiyle mikdâr-ı ma'âşı ve tahlîfi evrâk-ı muhâbereden müstebân olmuşdur. Fî 6 Şa'bân sene [1]327 ve Fî 9 Ağustos sene [1]325.

Mûmâ-ileyhin 9 Mart sene [1]324 târîhinde ma'âş-ı hâliyesiyle Rumkal'a sanduku refâkatine ve 1 Haziran sene [1]324 târîhinde üç yüz gurûş ma'âşla Urfa banka şu'besi veznedârlığma ve 9 Kânûn-i sânî sene [1]324 târîhinde dört yüz

gurûş ma'âşla Birecik sanduku kitâbetine tahvîl-i me'mûriyeti icrâ edilub 1 Temmuz sene [1]326 târîhinde ma'âşı beş yüz gurûşa iblağ ve 6 Mart sene [1]328 târîhinde yedi yüz gurûş ma'âşla Lazkiye sanduku me'mûriyetine nakl ile hidmet-i sâbıkasında berîyyü'l-zimme idüğü müdîriyet-i 'umûmiyenin 31 Ağustos sene [1]328 târîhli vukū'ât pusulasında muharrerdir. Fî 31 Mart sene [1]329.

23. Mustafa Hakkı Efendi[37]

Musrafa Hakkı Efendi müteveffâ Abdurrahman 'Alaaddin Efendi'nin oğludur. Bin üç yüz üç sene-i hicrîyesinde, sene-i mâliye [1]302, Urfa kasabasında tevellüd etdiği nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakasında muharrerdir. Kasaba-i mezkûre sıbyân mektebinde mukaddemât-ı 'ulûm-ı dîniyye okuduğu tercüme-i hâl varakasında mündericdir.

Birecik kazâsı Zirâ'at Bankası sandukuna bir müddet mülâzemetle devam etdikden sonra bin üç yüz yirmi beş senesi Rebî'ü'l-evvelinin on beşinde (15 Nisan sene [1]323) yüz elli gurûş ma'âşla kazâ-ı mezkûr Reji İdâresi kontrol me'mûrluğuna ta'yîn ve Recebinin on üçünde (9 Ağustos sene [1]323) 'ale'l-usûl tahlîfi bi'l-icrâ iki yüz elli gurûş ma'âşla Rumkal'a kazâsı Zirâ'at Bankası Sanduku muhâsebe kitâbeti refâkatine nakl olarak îfâ-yı vazîfeye mübâşeret eylemişdir.

Rumkal'a kazâsı kāim-makāmlığına mûmâ-ileyhin tercüme-i hâl varakasında mündericâtı tasdîk ve zirâ'at bankası irâde-i 'umûmiyesinde îfâ-yı vazîfe etmekde olduğu tenmîk kılınmışdır.

Hidmet-i sâbıkasında müddet-i istihdâm ve mikdâr-ı ma'âş ve sebeb-i infikâk ve berâ'at zimmetine hâvî Birecik reji me'mûriyetinin 9 Ağustos sene [1]323 târîhli tasdîknâmesi ve mülâzemetde hüsn-i hidmetin mübeyyin kezâlik Birecik banka sanduku meclis idâresinde 7 Ağustos sene [1]323 târîhli mazbatası ve nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakası asl tercüme-i hâl varakasıyla mahfûz olub hidmet-i hâzırasında îfâ-yı vazîfeye târîh-i mübâşeretle mikdâr-ı ma'âşı ve tahlîf olunduğu evrâk-ı muhâbereden müstebân olmuşdur. Fî 1 Şa'bân sene [1]327 ve Fî 5 Ağustos sene [1]325.

Mûmâ-ileyhin bin üç yüz yirmi altı senesi Muharreminin on birinde (1 Şubât sene [1]323) ma'âşıyla Suruç ve üç yüz yirmi sekiz senesi Ramazânın yirmi yedisinde (19 Eylül sene [1]326) kezâ Birecik banka sanduku refâkatlerine tahvîl olunarak hidemât-ı sâbıkasınca bir gûna zimmet ve ilişiği olmadığı 26 Eylül sene [1]327 târîhli vukū'ât pusulasında muharrerdir.

---

[37] BOA, DH.SAİDd: 161/247.

24. Ahmed İhsan Bey[38]

Ahmed İhsan Bey İnegöl Emlâk-ı Hümâyûn İdâresi me'mûrı inâyetlü Veliyüddin Efendi'nin ınahdûmudur. Bin iki yüz doksan yedi târîhinde Urfa şehrinde tevellüd etdiği nüfûs 'Osmâniyesinde muharrerdir.

Şâm ve Bursa mekteb-i i'dâdîlerinde müretteb fünûnı tahsîl ile a'lâ derecede şehâdetnâme ahz etmişdir. Tükçe okur-yazar. 'Arabî tekellüm ve oldukça kitâbet eder. Bin üç yüz on altı senesi Saferinin beşinde (13 Haziran sene [1]314) on dokuz yaşında olduğu halde bilâ ma'âş şûrâ-yı devlet kalemine me'mûr olmuşdur. Şûrâ-yı devlet kalemi ser-halifeliğine yazılan mülâhazada mumâ-ileyh hüsn-i devam ve îfâ-yı vazîfeye sa'y ve ihtimâm eylemekdedir denilmiş ve mülâhaza-i mezkûre bâşkitâbetinde dahî tasdîk olunmuşdur.

3 Mart sene [1]300 târîhli nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi ile Bursa mekteb-i i'dâdî-i mülkiyesinde a'lâ derecede aldığı 10 Temmuz [1]313 târîhli şehâdetnâmesi şûrâ-yı devlet sicill-i ahvâl şu'besince 'aynen görülüb i'âde kılınmışdır. 17 Rebî'ü'l-âhir sene [1]324 ve Fî 28 Mayıs sene [1]322.

25. Kadri Efendi[39]

Kadri Efendi Mahmud Efendi'nin oğludur. Bin iki yüz altmış yedi senesi şehr-i şerîf-i Şa'bânının yirmi ikisinde Urfa'da tevellüd eylemişdir. Mahallî sıbyân mektebinde mebâdî-i 'ulûm-ı dîniyye ile mu'allim-i mahsûsada sarf ve nahv okumuşdur. Türkçe okur-yazar.

Bin iki yüz seksen dokuz senesi şehr-i şerîf-i Şa'bânmın onunda (1 Teşrîn-i evvel sene [1]288) yirmi iki yaşında iken üç yüz elli gurûş ma'âş ile Haleb Telgrâfhânesi muhâbere me'mûriyetine ta'yîn kılınub doksan iki senesi Cemâziye'l-evvelisinin yirmi beşinde (17 Haziran [1]292) isti'fâ- i infisâl eylemiş ve doksan üç senesi Saferü'l-hayrının yirmi sekizinde (12 Mart sene 1292) dörd yüz elli gurûş ma'âş ile Erzurum Telgrâfhânesi muhâbere me'mûriyetine ta'yîn ve Zi'l-ka'desinin yirmi altısında (1 Kânûn- i evvel sene [1]292) beş yüz gurûş ma'âş ile Mama Hatun Telgrâf Merkezi muhâbere me'mûriyetine nakl olunarak doksan beş senesi Rebî'ü'l-evvelin on beşinde (7 Mart sene [1]294) yine isti`fâ-i infikâk edub doksan altı senesi Cemâziye'l-evvelisinin on sekizinde (28 Nisan sene 1295) beş yüz gurûş ma'âş ile Musul Telgrâf ve Posta Merkezi muhâbere me'mûriyetine ta'yîn ve doksan sekiz senesi Muharremü'l-harâmının üçünde (23 Teşrîn-i sânî sene [1]296) beş yüz yetmiş gurûş ma'âş ile Diyarbekir merkezi muhâbere me'mûriyetine ve Zi'l-hiccesinin ikisinde (14 Teşrîn-i evvel sene [1]297), ma'âşıyla merkez-i mezkûre bâşmüdîr kitâbetine ve bin üç yüz bir senesi Cemâziye'l-âhiresinin on yedisinde (1 Nisan sene 1300) yine ma'âşıyla Hısn-ı Mansur Telgrâf Merkezi muhâbere me'mûriyetine nakl olunmuşdur.

---

38 BOA, DH.SAİDd: 139/257.
39 BOA, DH.SAİDd: 49/337.

Diyarbekir vilâyeti telgrâf ve posta başmüdîriyetiyle telgrâf ve posta nezâretinde müste'ar ve müstakîm olduğu tasdîk olunmuşdur.

Fî 29 Zi'l-ka'de sene 1311 ve Fî 23 Mayıs sene 1310.

Mûmâ-ileyh bin üç yüz on senesi şehr-i Rebî'ü'l-âhirinin on altısında (25 Teşrîn- i evvel sene 1308) altı yüz gurûş ma'âşla Diyarbekir merkezi telgrâf sermuhâbere me'mûriyetine ve bin üç yüz on bir senesi şehr-i Saferü'l-hayrının on altısında (19 Ağustos 1309) yine ma'âş-ı hâliyesiyle nasîbiyet ve Cemâziye'l-âhiresinin dördünde (1 Kânûn-I evvel sene 1309), yime ma'âş-ı hâlisiyle Haleb vilâyetinde Rakka merkezleri telgrâf ve posta müdîriyetlerine nakl edilmişdir.

Mûmâ-ileyh bin üç yüz on iki senesi Cemâziye'l-âhiresinin ikisinde (18 Teşrîn-i sânî sene [1]310) ma'âş-ı hâlisiyle vilâyet-i mezkûrede Birecik Telgrâf ve Posta Merkezi müdîriyetine nakl edilmişdir.

Mûmâ- ileyhin ma'âşı bin üç yüz on dört senesi Şevvâlinin onunda (1 Mart sene [1]313) beş yüz kırk gurûşa tenezzül etdiği telgrâf ve posta sicil şu'besinin 15 Zi'l-hicce [1]314 târîhli vukū'ât pusulasında gösterilmişdir.

Mûmâ- ileyhin bin üç on yedi senesi Rebî'ü'l-evvelinin beşinde 1 Temmuz sene [1]315 ma'âş-ı hâlisiyle ve becayiş sûretiyle vilâyet-i müşârün-ileyhâda Rakka Telgrâf ve Posta Merkezi müdîriyetine nakl olunduğu şu'be-i mezkûrenin 11 M sene [1]318 târîhli vukū'ât pusulasında gösterilmişdir.

Mûmâ-ileyhin bin üç yüz on dokuz senesi Şa'bânmın yirmi beşinde (24 Teşrîn-i sânî [1]313) beş yüz kırk gurûş ma'âşla ve becayiş sûretiyle vilâyet-i müşarün-ileyhâda Kilis Telgrâf ve Posta Merkezi müdîrliğine nakl olunduğu telgrâf ve posta sicil şu'besinin 14 Cemâziye'l-evvel sene [1]320 târîhli vukū'ât pusulasında gösterilmişdir.

Mûmâ-ileyhin bin üç yüz yirmi iki senesi Zi'l-ka'desinin selhinde (23 Kânûn-i sânî sene [1]320) sekiz yüz gurûş ma'âşla Hama sancağı ve üç yüz yirmi dört senesi Muharreminin ikisinde (13 Şubât sene [1]321) sekiz yüz elli gurûş ma'âşla terfî'ân 'Ayıntab kazâsı telgrâf ve posta merkezleri müdîrliklerine nakl edildiği sâlifü'z-zikr sicil şu'besinin 28 Şa'bân sene [1]324 târîhli vukū'ât pusulasında bildirilmişdir.

26. Abdurrahman Hilmi Efendi[40]

'Abdurrahman Hilmi Efendi müteveffâ Ahmet Ağa'nın oğludur. Bin üç yüz sene-i hicrîyesinde (mâliye 1299) Urfa kasabasında tevellüd etdiği nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddaksında muharrerdir.

[40] BOA, DH.SAİd: 142/339.

Kasaba-i mezkûre sıbyân mekteblerine mukaddemât-ı 'ulûmun-ı dîniyyeyi ve mekteb-i rüşdiyyesinde müretteb dersleri ba'de't-tahsîl 'ale'l-a'la derece şehâdetnâme almışdır.

Urfa sancağı tahrîrât ve belediye da'iresi kalemleriyle Zirâ'at Bankası şu'besine bir müddet mülâzemetle devam etdikden sonra üç yüz yirmi üç senesi Cemâziye'l-âhiresinin yirmi yedisinde (16 Ağustos sene [1]321) 'ale'l-usûl tahlîfi bi'l-icrâ beş yüz gurûş ma'âşla Suruç zirâ'at bankası sanduku muhâsebe kitâbetine ta'yîn olunarak îfâ-yı vazîfeye başlamışdır. Suruç kazâsı kāim-makāmlığına mûmâ-ileyhin hüsn-i ahlâk ashâbından idüğü ve mezkûr banka idâre-i 'umûmiyesinde îfâ-yı vazîfe etmekde bulunduğu tasdîk olunmuşdur.

Nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi mekteb şehâdetnâmesi sûret-i musaddakları asl tercüme-i hâl varakasıyla mahfûz olub hidmet-i cedîdesinde îfâ-yı vazîfeye târîh-i mübâşeretle mikdâr-ı ma'âşı ve tahlîf edildiği evrâk-ı muhâberede müstebân olmuşdur. Fî 11 Cemâziye'l-âhir sene [1]325 ve Fî 9 Temmuz sene [1]323.

27. Mehmed Refet Efendi[41]

Mehmed Refet Efendi Eyüb Ağa'nın oğludur.

Bin üç yüz beş sene-i hicrîyesinde (sene-i mâliye 1304) Urfa'da tevellüd etmişdir. Kasaba-i mezkûre mekteb-i ibtidâ'isinde mukaddemât-ı 'ulûm-ı dîniyyeyi ve mekteb-i rüşdiyyesiyle Dersa'âdetde Mercân İ'dâdî-i Mülkisinde müretteb dersleri bi't-tahsîl 15 Temmuz sene [1]318 ve 1 Eylül sene [1]323 târîhinde 'ale'l-a'lâ derecelerde rüşdî ve i'dâdî şehâdetnâmeleri almışdır.

Üç yüz yirmi yedi senesi Şevvâlinin dördünde (6 Teşrîn-i evvel sene [1]325) iki yüz elli gurûş ma'âşla zirâ'at bankası idâre-i merkeziyesi mülâzımlığına ta'yîn olunarak işe mübâşeret etmişdir.

Mezkûr banka müdîriyet-i 'umûmiyesinden mûmâ-ileyhin hüsn-i îfâ-yı vazîfe etmekde olduğu tasdîk olunmuşdur. Nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi ve mekteb şehâdetnâmeleri 'aynen görülerek i'âde kılınmış ve hidmet-i hâzırasında îfâ-yı vazîfeye târîh-i mübâşeretiyle mikdâr-ı ma'âşı idâre-i merkeziye kaydından anlaşılmışdır.

29 Kânûn-ı evvel sene [1]326.

Mûmâ-ileyhin 1 Mart sene [1]327 târîhinde ma'âşı dört yüz gurûşa iblâğ olunarak me'mûrîn kalemi refîk-i sânîliğine terfî' eyleyub bankada istihdâm olunduğu müddet zarfında müdâvim bulunduğu dârü'l-mu'allimîn-i 'âliye-i fünûn şu'besi ikinci senesinden dârü'l-fünûn-ı 'Osmânî 'ulûm-ı riyâziye

[41] BOA, DH.SAİDd: 172/339.

şu'besine nakl ederek müddet-i tahsîliyeyi ba'de'l-ikmâl icrâ kılınan doktora imtihânları neticesinde şu'be-i mezkûreden rü'ûs ile neş'et eylediği dârü'l-mu'allimîn-i 'âliye müdîriyeti ile 'ulûm-ı riyâziye ve tıbbîye şu'besi müdîriyetinin iki kıt'a tasdîknâmesinden anlaşıldığı müdîriyet-i 'umûmiyenin 17 Mart sene [1]328 târîhli vukū'ât pusulasında muharrerdir.

Fî 26 Mart sene [1]329.

Mûmâ-ileyhin Kuleli İ'dâdî-i 'Askeriyesi kozmografya mu'allimi Hasan Fuad Efendi ile müştereken 'ilm-i hesâb nâmında üç kısımdan mürekkeb bir eser te'lîf ve tab' ettirdiği bi'l-i'tâ hıfz olunan nüsha-i matbû'asından anlaşıldığı müdîriyet-i 'umûmiyenin 16 Haziran sene [1]329 târîhli vukū'ât pusulalarıyla bildirilmişdir.

9 Eylül sene [1]329.

Mûmâ-ileyhin mâliye mekteb-i 'âlîsi hazîne şu'besinde ikmâl-i tahsîl ederek şehâdetnâme ahzına kesb-i istihkâk eylediği mekteb-i mezkûr müdîriyetinden görülüb i'âde kılınan 22 Teşrîn-i evvel sene [1]329 târîhli tasdîknâmesinden ve mücmel nâmıyla sekiz formadan 'ibâret bir eser dahâ te'lîf ve tab' ettirdiği mahfûz bulunan nüsha-i matbû'asmdan anlaşıldığı ve Şâm Birinci Sultanîsi 'ulûm-ı riyâziye mu'allimliğine nakline binâen 7 Kânûn-ı evvel sene [1]329 târîhinde bankadan isti'fâ-i infikâk eylediği 21 Teşrîn-i sânî sene [1]329 ve 7 Kânûn-ı evvel sene [1]329 târîhli vukū'ât pusulasında gösterilmişdir.

Fî 17 Kânûn-ı evvel sene [1]329.

28. Osman Nuri Efendi[42]

'Osman Nuri Efendi redîf mülâzımlarından Hızır Efendi'nin mahdûmudur.

Bin üç yüz bir sene-i hicrîyesinde (sene-i mâliye 1300) tevellüd etdiği nüfûs-ı tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakasında ve mahal-i velâdeti Urfa kasabası idüğü tercüme-i hâl varakasında muharrerdir.

Urfa'da sıbyân mektebinde ma'lûmât-ı ibtidâ'iyyeyi tahsîl etdikden sonra Câmi'-i Kebîr Medresesinde dahî bir mikdâr 'Arabî okuduğu ve 'Arabî tekellüm eylediği tercüme-i hâlinde mündericdir.

Bin üç yüz yirmi bir senesi Zi'l-ka'desinin yirmi dokuzunda (2 Şubât sene [1]319) Hama Zirâ'at Bankası sandukuna mülâzemetle üç yüz yirmi üç senesi Muharremin yirmi dördünde (18 Mart sene [1]321) 'ale'l-'usûl tahlîfi bi'l-icrâ iki yüz elli gurûş nısf ma'âşla Sur zirâ'at bankası sanduku muhâsebe kitâbetine

[42] BOA, DH.SAİDd: 142/345.

vekâleten ve sene-i merkūme Rebî'ü'l-âhirinin onunda dahî 1 Haziran sene [1]321 dört yüz gurûş ma'âşla zirâ'at bankası sanduku muhâsebe kitâbetine asaleten ta'yîn olunarak îfâ-ı vazîfeye mübâşeret eylemişdir.

Hayfa kazâsı kāim-makām vekâletinden mûmâ-ileyhin iktidâr ve liyâkati ve îfâ-yı me'mûriyete ehliyet ve kifâyeti bulunduğu tasdîk ve mezkûr banka idâre-i 'umûmiyesinden dahî îfâ-yı vazîfe etmekde olduğu tenmîk edilmişdir.

Sâlfü'z-zikr muhâsebe kitâbeti vekâletinde müddet-i istihdâm ve mikdâr-ı ma'âş ve keyfiyet-i infikâk ve berâ'at zimmeti hâvî zirâ'at bankası sanduku meclis idâresinin 6 Ağustos [1]321 târîhli mazbatası ve nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi sûret-i musaddakaları asl tercüme-i hâl varakasına merbût olub hidmet-i cedîdesinde îfâ-yı vazîfeye târîh-i mübâşertiyle mikdâr-ı ma'âşı evvelce tahlîf olunduğu evrâk-ı muhâbereden müstebân olmuşdur.

Mûmâ-ileyhin ma'âşı bin üç yüz yirmi dört senesi Muharremin on sekizinde (1 Mart sene [1]322) beş yüz gurûşa iblağ edildiği Zirâ'at Bankası idâre-i 'umûmiyesinin 12 Haziran [1]322 târîhli vukū'ât-ı pusulasında gösterilmişdir. Fî Cemâziye'l-âhir [1]325 Fî 9 temmuz [1]323.

Mûmâ-ileyhin muhâsebe kitâbeti vazîfesini îfâya iktidârı olmamasına mebnî tenzil-i sınıfla bir refâkatde istihdâm olunmak üzere bin üç yüz yirmi beş senesi Muharreminin beşinde (5 Şubât [1]322) açığa çıkarılarak Rebî'ü'l-evvelinin yirmi altısında (26 Nisan [1]323) iki yüz elli gurûş ma'âşla Merciyun kazâsı zirâ'at bank sanduku muhâsebe kitâbeti refâkatine ta'yîn edilub hidmet-i sâbıkasınca bir gûna zimmet ve ilişği olmadığı zirâ'at bankası müdîriyet-i 'umûmiyesinin 13 Teşrîn-i sânî [1]323 târîhli vukū'ât pusulasında muharrerdir.

Mûmâ-ileyhin üç yüz yirmi beş senesi Zi'l-ka'desinin dokuzunda (1 Kânûn-i evvel sene [1]323) üç yüz yirmi altı senesi Rebî'ü'l-âhirinin on ikisine (1 Mart sene [1]324) ve üç yüz yirmi dokuz senesi Muharreminin ikisinden (21 Kânûn-i evvel sene [1]326) sene-i mezkûre Rebî'ü'l-evvelinin on üçüne (1 Mart sene [1]327) yüz yirmi beş gurûş, rub' ma'âşla 'ilâveten Merciyun sanduku me'mûriyeti vekâletinde istihdâm olunub üç yüz yirmi dokuz senesi Zi'l-hiccesinin dördünde (13 Teşrîn-i sânî sene [1]327) beş yüz gurûş ma'âşla Şâm şu'besine tâbi' 'Ümrâniye zirâ'at bank sanduku me'mûriyetine nakl olunduğu ve me'mûriyet-i sâbıkasınca bir gûna zimmet ve ilişiği olmadığı 24 Kânûn-i sânî sene [1]327 târîhli vukū'ât pusulasıyla bildirilmişdir.

29. Ömer Lütfi Efendi[43]

'Ömer Lütfi Efendi Kibâr-ı müderrîsinden Süleymâniye cezâ reîsi Ebubekir Efendi'nin mahdûmudur. Bin iki yüz seksen sene-i hicrîyesinde (sene-i mâliye

[43] BOA, DH.SAİDd: 60/349.

1279) Urfa kasabasında tevellüd eylediği nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesinde muharrerdir.

Kasaba-i mezkûre ibtidâ'iyyesinde 'ulûm-ı dîniyyeyi ve rüşdiyye mektebinde müretteb dersleri okumuşdur. Türkçe okur-yazar ve Kürdce tekellüm eder.

Bin iki yüz doksan dört senesi Cemâziye'l-âhiresi gurresinde (1 Haziran sene [12]93) on dört yaşında iken yüz kırk gurûş ma'âşla Erciş kazâsı tahrîrât kitâbetine ta'yîn ve şehr-i Ramazân-ı şerîfinin dördünde (14 Teşrîn-i sânî sene [12]94) isti'fâ-i infisâl ve bin üç yüz senesi şehr-i Muharremü'l-harâmının ikisinde (1 Teşrîn-i sânî sene [12]98) iki yüz yirmi beş gurûş ma'âşla Muş sancağı dâhilinde Malazgird kazâsı bidâyet mahkemesi ikinci kitâbetine Şa'bânının yirmi ikisinde (16 Haziran sene [12]99) bi'l-isti'fâ bin üç yüz bir Saferinin on üçünde (1 Kânûn-i evvel sene [12]99) iki yüz yetmiş gurûş ma'âşla Muş sancağı bidâyet mahkemesi a'zâ mülâzımlığına ta'yîn ve bin üç yüz altı senesi şehr-i Saferü'l-hayrının yirmi dokuzunda (23 Teşrîn-i evvel sene [1]304) dört yüz gurûş ma'âşla Varto kazâsı bidâyet mahkemesi başkitâbetine ve şehr-i Zi'l-hiccesinin on altısında (1 Ağustos sene [1]305) iki yüz yetmiş gurûş ma'âşla Hakkari sancağı bidâyet mahkemesi a'zâ mülâzımlığına tahvîl-i me'mûriyet eylemiş ve bin üç yüz yedi senesi Saferü'l-hayrının sekizinde (21 Eylül sene [1]305) isti'fâ eyleyerek şehr-i Şa'bân-ı şerîfinin yirmi ikisinde (31 Mart sene [1]306) üç yüz gurûş ma'âşla Süleymâniye bidâyet mahkemesi zabıt kitâbetine bi't-ta'yîn mahal-i mezkûr mukāvelât muharrirliği vazîfesini dâhî 'ilâveten îfâ eylemiş olmasına mebnî ma'âş bin üç yüz yirmi bir gurûş 'â'idât almış ve bin üç yüz dokuz senesi Şevvâlinin beşinde (20 Nisan sene [1]308) altı yüz gurûş ma'âşla ve mukāvelât muharrirliği inzimâmıyla Süleymâniye bidâyet mahkemesi başkitâbetine ta'yîn kılınmışdır.

Mahkeme-i mezkûre riyâset vekâleti ile müddeî-i 'umûmî mu'âvinliğinden yazılan mülâhazalarda mûmâ-ileyhin vazîfesinde îfâ-yı hüsn-i hidmet ve sadakati meşhûd idüğü tenmîk ve livâ-i mezkûr mutasarrıflığı ile 'Adliye Nezâreti celîlesinden mülâhaza-i mezkûre tasdîk edilmişdir.

Pederi livâ-i mezkûre cezâ reisi olmasından nâşî bin üç yüz on senesi Şevvâlinin yirmi altısında (1 Nisan sene [1]309) 'azl edilmişdir.

Bin üç yüz on bir senesi şehr-i Zi'l-ka'det-i şerîfesinin yirmi üçünde rütbe-i sâlise tevcîh buyurulmuşdur.

He'yet-i mümeyyize huzurunda bi'l-imtihân mertebe-i evlâdan a'lâ derecede şehâdetnâme istihsâl eylemesine mebnî bin üç yüz on iki senesi Saferü'l-hayrının yirmi beşinde (13 Ağustos sene [1[310) bin gurûş ma'âşla Musul vilâyeti bidâyet mahkemesi birinci müstantıklığına ta'yîn kılınmış ve bin üç yüz on

iki senesi Cemâziye'l-evvelisinin on birinde (29 Teşrîn-i evvel sene [1]310) isti'fâ-i infisâl eylemişdir.

Nüfûs tezkire-i 'Osmâniyesi ve he'yet-i mümeyyize şehâdetnâmesi ile rütbe-i sâlise rü'ûs-ı hümâyûn hidemât-ı mezkûrede bulunduğu musaddak evrâk-ı müsbete sûret-i musaddakları tercüme-i hâl varakasına merbûtdur. Fî 27 Rebî'ü'l-evvel sene 1313 - Fî 5 Teşrîn-i evvel sene 1311.

Mûmâ-ileyh bin üç yüz on üç senesi Şa'bânının yirmi birinde (25 Kânûn-i sânî sene [1]311) bin iki yüz gurûş ma'âşla Haleb vilâyeti bidâyet mahkemesi birinci müstantıklığına ta'yîn olunmuş ise de târîh-i mezkûrede altı yüz elli gurûş ma'âşla Dera'âdet ikinci mahkeme-i ticâret zabıt kitâbetine nakl olunmuş ve ma'âşı bin üç yüz on dört senesi Şevvâlinin dokuzunda (1 Mart sene [1]313) 'öşri bi't-tahsîl beş yüz seksen beş gurûşa tenezzül etmiş olduğu 'Adliye Nezâret-i celîlesi sicil şu'besinin 24 Kânûn-i evvel sene [1]314 târîhli vukū'ât cedvelinde gösterilmişdir. Mûmâ-ileyh vazîfe-i me'mûriyeti hüsn-i îfâda ikdâm ve gayretine mebnî bin üç yüz on altı senesi Ramazânının yirmi beşinde terfî'ân rütbe-i sâniye sınıf-ı sânîsi tevcîh buyurulmuşdur.

Mûmâ-ileyh ma'âşı üç yüz on yedi senesi Şa'bânınm on ikisinde (4 Kânûn-i evvel sene [1]315) yedi yüz otuz beş gurûşa iblâğ olunub üç yüz on dokuz senesi Rebî'ü'l-evvelinin on dokuzunda (23 Haziran sene [1]317) icrâ kılınan tensîkātda bin gurûş ma'âşla mahkeme-i mezkûre ikinci sınıf kitâbetine terfî' edildiği ve üç yüz yirmi yedi senesi Ramazânının sekizinde (10 Eylül sene [1]325) Tensîkāt-ı 'umûmiye sırasında tensîk kānûnun on birinci maddesi mucibince tazmînât verilerek kadro hârice bırakılmış ise de bi'l-âhire vukū' bulan mürâca'at üzerine istihdâm mâni'-i istihdâm olmamasına mebnî tensîkāt komisyonunca 31 Temmuz sene [1]326 târîhinde cevâz-ı istihdâmına karar verildiği şu'be-i mezkûrenin 23 Teşrîn-i sânî sene [1]326 târîhli tezkire-i cevâbiyesiyle vukū'ât pusulasında bildirilmişdir.

SONUÇ

Sicill-i ahval defterleri Osmanlı Devleti'nin çözülmesi ardından Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde Urfa'nm sadece memurların biyoğrafilerini içermemektedir. Aynı zamanda bürokratik kurumsal hafıza hakkında da önemli bir kaynaktır. Urfa'lı memurlarının hayat hikâyeleri, eğitimleri ve bildiği diller, 19. ve 20. yüzyıl Urfası'nın kültürel derinliğini göstermesi açısından önemlidir.

Entelektüel birikimin ortaya çıkabilmesi için, bilgilerin yazılarak, öğretilerek, konuşularak aktarılması gerekmektedir. Osmanlı aydınları arasında görüşlerinin bedelini ödemeye razı bir çizgide olanlar arasında, Urfalı aydınlar da vardır. Şeyh Müslim bu aydınlardan biridir. Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecine girmesi ve Cumhuriyet kavşağına girdiği dönem, Urfa'nm değişim sürecidir. Bu dönemde Urfa ilim, misitizm ve ticaret kültürünün son demlerini yaşamış, ar-

dından folkorik evreye dönüşen entelektüel bir çabanın yaşandığı görülmektedir. Dönemin entelektüel birikimi açısından da kayda değer kurumları; medreseler, tekkeler, zaviyeler ve okullardan oluşmaktadır. Sicill-i Ahval kayıtları gelecek düşü kuran Urfalıların ufuk çizgilerini de göstermesi açısından önemlidir. Sicil-i ahval bilgileri dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik imkân ve imkânsızlıklarına dair ipuçlarını da vermektedir.

Sicil kayıtlardan dil bilen, müsbet ilimler ile dini bilimleri tedris eden bürokratların ülkenin birçok coğrafyasında görev yapmış olmaları, Urfalı memurların yerel sınırların dışına taşmış olduğunu göstermektedir. Sicill-i Ahval kayıtlarında, Osmanlı yönetiminin Cumhuriyete miras bıraktığı idari ve eğitimli personel, kentin eğitim ve idari tarihine dair değerli anektodları sunmaktadır. Ayrıca Urfa ile benzer bir birikime sahip kentlerin potansileyelini ve gelişme trendlerini görmek açısından da önem arzeder.

HAMİDİYE ALAYLARININ KURULMASI VE URFA'NIN NÜFUSU

Prof. Dr. İlhami YURDAKUL

İbrahim Peygamber, Yakup Peygamber, Eyüp Peygamber, Elyasa Peygamber, Şuayip Peygamber ve Musa Peygamberin bir şekilde yolunun düştüğü, kalesi ve şehri çevreleyen surlarıyla Urfa, her zaman dinî ve ticarî bir merkez olarak önemini muhafaza etmiştir. Urfa, tarihî süreç içinde dinî bir merkez olmanın yanı sıra ticaret ve hac yolu güzergâhı olması nedeniyle de tüccarların ve hacıların konaklama ve ziyaret yeri olmuştur. Sahip olduğu maddî ve manevî kültür değerleriyle Urfa, dün olduğu gibi bugün de dinî, ticarî, ziraî ve kültürel bir merkez olma özelliğini sürdürmektedir[1]. 19. yüzyılda Rus tehdidi ve Ermeni kalkışmaları da dikkate alınarak kurulan Hamidiye Alaylarının teşekkül ettiği, Ermeni ayaklanmalarının ve buna bağlı olarak nüfus hareketliliğinin yaşandığı şehirlerden biri de Urfa idi. Bu kısa değerlendirmeden sonra şimdi sırasıyla Hamidiye Alaylarının kuruluş hikâyesi ile bu süreçte Urfa'nın nüfus yapısını izah edebiliriz.

1. Hamidiye Alaylarının Kurulması

1826 yılında, Osmanlı askerî sisteminin temelini oluşturan Yeniçeri Ocağı'nın ilgasının ardından Asakir-i Mansure-i Muhammediyye adıyla yeni bir ordu kuruldu. Bu ordunun asker ihtiyacı belirlenen esaslar doğrultusunda yeniden yapılan tahrirlerle toplandı. Asakir-i Mansure asker ve zabitlerinden isteyenler 12 sene hizmetten sonra ticaret ve ziraat gibi işler için maaşsız olarak terhis olabileceklerdi. Bu arada askere yazılan her beş neferden biri nöbetleşe senede bir defa barış zamanında izin kullanacak ve bu izin (sılaya ruhsat) zabitler için geçerli olmayacaktı. Ayrıca nefer ve zabitlerden hacca gitmek isteyen ve iktidarı olanlarına barış zamanında izin verilecekti. 1834 yılında Redif-i Asakir-i Mansure adıyla yedek bir ordu kuruldu ve tedricî olarak tüm vilâyetlerde yapılanmasını tamamladı. 1843 yılında da Asakir-i Mansure'nin muvazzaflık süresi 5, rediflik süresi de 7 yıl olarak belirlendi.

Asker alımındaki bazı suiistimaller ve aksaklıkların önlenebileceği ve mevcut sisteme kıyasla daha âdil olacağı düşüncesiyle 12 Ocak 1846 tarihinde Osmanlı ordularının asker ihtiyacının karşılanma yöntemine dair önemli bir değişiklik yapıldı. Askerliğini tamamlayanlar terhis edilecek, onların yerlerine bölge bölge kur'a çekimi yapılarak yeni askerler alınacaktı. İstanbul, Mekke ve Medine gibi şehirlerin halkı ile ilmiye, kalemiye ve mülkiye rütbelerinden "*serbevvâbîn ve müderrisîn ve hâcegân-ı divân-ı hümâyun*"a kadar rütbe sahipleri, taşra müftüleri, hâkim ve naibler, beratlı tekke mensupları, cami hizmetinde

[1] İlhami Yurdakul, "XVII. Yüzyılda Urfa", *Evliya Çelebi Atlası*, İstanbul 2012; "XVII. Yüzyılda Urfa", *Evliya Çelebi'nin Şehirleri*, İstanbul 2012, s. 103-107.

bulunan imam, hatib, müezzin, kayyum gibi hizmetlilerden beratla göreve atananlar, mevleviyet derecesindeki üst düzey kadılar ve müderrisler, dersiâm hocaları ile şeyh çocukları ve medrese talebeleri yapılacak imtihanlarda başarılı olmak kaydıyla askerlikten muaftı.

Kur'a usulünün uygulamaya başlanmasından yaklaşık 24 yıl sonra 1870 yılında kur'a usul ve esaslarını belirleyen ikinci bir temel düzenleme hazırlanarak yürürlüğe girdi. Bu düzenlemeye göre altı orduya ayrılmış Osmanlı ordusunda askerlik hizmeti, tayin edilen müddet içerisinde "*nizamiye*", "*redif*" ve "*müstahfaz*" şeklinde yapılacaktı. Askerlik hizmetine alınacaklar ya "*gönüllü*" ya da "*kur'a-yı meşrua*" ile müslüman ahaliden alınacaktı. İlk düzenlemede kur'a usulü "*kur'a-yı şer'iyye*" kavramıyla bu düzenlemede ise yine aynı manayı içeren "*kur'a-yı meşrua*" terimiyle ifade edildi. Böylece her iki düzenlemede de kamuoyu oluşturmak için bu işin şer'îliğine ve meşruluğuna atıf yapılmasına özen gösterildi[2].

Askerlikten muafiyeti olanlar sadece yukarıda ifade edilen şehirler ve zümreler değildi. Vergi vermek koşuluyla Osmanlı vatandaşı Hristiyanlar da askerlikten muaftı. Ayrıca Irak ve Arabistan ile Arnavutluk ve Doğu Anadolu'da yaşayan aşiret ve kabilelerden de asker alınmıyordu. Osmanlı Ordusunun nefer ihtiyacı büyük ölçüde Anadolu'dan karşılanıyordu. Ancak bu yükümlülüğün daha geniş bir kitle tarafından yerine getirilmesi zaruriydi. Bu nedenle göçebe aşiret ve kabilelerinin iskân ettirilerek onlardan da asker alınması tasarlandıysa

---

2 İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'da Reform*, İstanbul 2008, s. 215-221; İlhami Yurdakul, "Osmanlı Ordularının Asker İhtiyacının Karşılanmasında Yeni Bir Yöntem; Kur'a Sistemi (1839–1914)", *Eskiçağ'dan Modernçağ'a Ordular: Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, (Editör; Feridün M. Emecen) İstanbul 2008, s. 433-442.

da bu zaman isteyen zahmetli bir işti. Bu yüzden II. Abdülhamid, Doğu Anadolu'da yaşayan aşiretlerin iskân edilmeksizin "*Hamidiye Süvari Alayları*" adıyla teşkilatlandırılması teklifini benimsedi.

1891 yılında hazırlanarak yürürlüğe giren bir düzenlemeyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türkmen, Kürt, Çerkez, Karakalpak ve Arap aşiretlerinden padişahın kendi adını taşıyan Hamidiye Süvari Alayları, ülkenin batı sınırında bulunan Müslüman Arnavutlardan da "*Saray Muhafız Alayı*" kuruldu. Sebebi ne olursa olsun Hamidiye Alaylarına katılmayan aşiret mensupları "*ahz-ı asker kanunnamesi*" uyarınca cebren askere alınacaktı. Bu kaide uyarınca aşiret mensuplarının her halükarda askerlik görevini yapmaları zorunlu hale getirildi. Hamiye Alayları iki bölge şeklinde teşkilatlandı. Bunlardan birincisi Erzurum-Van, ikincisi de Urfa-Mardin arasında kalan bölgedeki aşiretleri içine alıyordu. Hamidiye Alaylarının teşkilatlandırılma vazifesini Dördüncü Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa üstlenmiş ve bu amaçla Mirliva Mahmud Paşa'yı da gerekli çalışmaları yürütmesi için birinci bölgeye göndermişti. Hamidiye Alayları nizami askeri birlikler olmaktan öte barış zamanında işiyle güncüyle uğraşan ve gerektiğinde kullanılacak askeri bir güç olacaktı[3].

Bu düzenlemenin yapılmasından dört yıl sonra mevcut aksaklıklar ve tecrübeler dikkate alınarak 1896 yılında ikinci bir düzenleme yapıldı. Bu düzenlemede dikkati çeken en önemli hususlardan biri de aşiretlere mensup çocukların askeri okullarda okutularak gerek Osmanlı Ordusu'nda gerekse Hamidiye Alaylarında subay olarak istihdamıydı. Bu arada henüz Hamidiye Alayları içinde teşkilatlandırılmayan aşiretler de müracaatta bulunmaları üzerine onlar da bu çerçevede teşkilatlandırılıyordu. Ancak bölgede Ermeni olaylarının artması ve batılı büyük devletlerin Doğu Anadolu'da derhal ıslahat yapılması, aşiretlerin yaylak ve kışlak sınırlarının tespit ve bunların hareketlerinin kontrol edilmesi yönündeki baskısı üzerine II. Abdülhamid, Müşir Şakir Paşa'yı Anadolu Müfettiş-i Umumisi unvanıyla Anadolu'ya gönderdi.

Olayların yatışmaması üzerine Avrupa'nın tepkisi arttı. Bunun üzerine aşiretlerin kontrol altına alınması ve düzene sokulması için Şakir Paşa'nın yanı sıra Saadettin Paşa da bölgeye gönderildi. Paşalar üç ay içinde hazırladıkları raporlarını Babıali'ye ilettiler. Raporda Hamidiye Alaylarının dolayısıyla aşiretlerin disipline edilebilmesi için gerekli olan yeni düzenlemelerin yapılmasını önerdiler. Bu tarihten sonra da Hamidiye Alaylarının düzene konulması hususunda yapılan yeni düzenlemelere rağmen maksat tam olarak hasıl olmadı. Yani bütün gayretlere rağmen düzenli bir askeri teşkilat kurulamadı. Ancak II. Abdülhamid'in bu politikası, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Müslüman varlığının korunması ve bölgenin ikinci bir Doğu Rumeli ve Makedonya olmama-

---

[3] Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983, s. 38-46; Cezmi Eraslan, "Hamidiye Alayları", *DİA*, XV, 462; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, VIII, 360-63.

sını önlediği gibi Batı'nın desteğiyle Ermeni çetelerinin faaliyetleri neticesinde kurulmak istenen Ermeni devleti teşebbüsünü de engelledi[4].

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Hamidiye Alayları teftiş edilerek ***Aşiret Alayları*** adıyla yeniden düzenlendi. Aşiret Alayları, modern askeri usullere göre çete savaşı yapan yardımcı birlikler olarak teşkilatlandırılmak istendi. Bu maksatla da pek çok yeni nizamname hazırlanarak yürürlüğe kondu. 1910 yılında da Aşiret Alayları birleştirilerek ***Aşiret Süvari Fırkaları*** meydana getirildi. Bu düzenlemeler devam ederken Urfa civarında bulunan Karakeçili aşireti ve Viranşehir'deki Milli aşireti Balkan savaşlarına gönüllü olarak üç alayla katıldı. Birinci Dünya ve İstiklal Harbi'nde de Aşiret Alaylarının bazı askeri görevler aldıkları ve Doğu Anadolu'nun savunmasına katkıda bulundukları bilinmektedir[5]

2. Urfa'nın Nüfus Yapısı

Urfa'nın Müslümanların hac güzergâhı ve ziyaret merkezlerinden biri olmasının yanı sıra Halep üzerinden hem karayolu hem de denizyolu vasıtasıyla Avrupa ve Arap coğrafyasına bağlanan önemli bir ticarî merkezdi. Bu dinî ve ticarî merkezde özellikle Ermeniler, Halep üzerinden Avrupalı dindaşları aracılığıyla ticareti ellerinde tutuyorlardı ve onların her türlü koruma ve desteğine sahiptiler. 19. yüzyılda eğitimlerini Amerika ve Avrupa'da alan Ermeniler de

4 Kodaman, *II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s. 52-87; Eraslan, "Hamidiye Alayları", s. 463-464; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 363-64.

5 Kodaman, *II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s. 89-94; Eraslan, "Hamidiye Alayları", s. 465. Cevdet Ergül, II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları, İzmir 1997, s. 45-96.

birer komiteci olarak Urfa'ya dönüyor. Bu komiteciler her türlü maddi desteğin yanı sıra silah yardımı da kolayca temin ediyorlardı[6].

Bölgedeki bazı aşiretler ise zaman zaman hukuk dışı eylemler ve yağmalama hadiselerine sebep oluyorlardı. Bu yüzden de Ermeniler ve aşiret mensupları arasında ara ara ciddi bir takım vakalar meydana gelmekteydi. Nitekim 30 Aralık 1895 (13 Receb 1313) tarihinde aşiret mensuplarının Ermeni mahallesine saldırısı sırasında yaklaşık 700-800 Ermeni ölmüş ve mevcut askeri birlik bu saldırıyı önlemede yetersiz kalmıştı[7]. 1 Ocak 1896 (15 Receb 1313) tarihli bir hadisede de yaklaşık 3.000 kişilik aşiret mensuplarının şehre saldırısını asker silah kullanmak suretiyle püskürtmüştü. Saldırıyla ilgili olarak kusurlu bulunan askerî ve mülkî yetkililer yargılanmıştı[8]. Bu hadise üzerine 19 Ocak 1896 (3 Şaban 1313) tarihinde Urfa'da asayişin temini için Urfa taburunun Halep'e, Hamidiye taburunun da Urfa'ya gönderilmesi kararlaştırıldı[9]. Bu tür olayların da önlenmesi amacıyla 1891 yılında kurulan Hamidiye Alaylarının teşekkül tarihinden önce ve sonra Urfa'nın nüfus yapısı dinî ve etnik bakımdan renklilik arz etmekteydi. Öyle ki Hamidiye Alaylarının teşekkülünden yaklaşık 20 yıl önce 1869-1870 (1286) yıllarında Urfa şehir merkezinde 21.589 (6.167 hane) İslam, 5.876 (967 hane) Hıristiyan ve 124 (29 hane)Yahudi yaşamaktaydı[10]. Bu tarihten yaklaşık on yıl sonra II. Abdülhamid devrinde, 1878-1880 yıllarında ise şehir merkezi ve sancağa bağlı kazalarda 46.369 Müslim, 5.312 Ortodoks Ermeni (Gregorian), 353 Ermeni Katolik, 418 Ermeni Protestan, 775 Süryani ve 127 Yahudi, 197 İsrailli veya Çingene'nin ikamet ettiği görülmektedir[11].

30 Mart 1881 tarihli bir teştiş raporunda da Urfa'nm ahalisinin İslam, Ermeni, Protestan ve Süryani olduğu, halkın umumi olarak ticaretle uğraştığı ve şehrin güvenliğinin bir tabur askerle sağlandığı ifade edimekteydi[12]. Urfa'da Ermeni olaylarının patlak vermesinin hemen öncesinde 1892-1893 (1310) yılında Urfa şehir merkezinde 56.860 İslam, 457 Ermeni Katolik, 7.633 Ermeni, 1074 Süryani, 766 Protestan ile 317 Yahudi, 20 Ecnebi ve 1.322 yabancı olmak üzre 64.406 kişi, sancağın kazalarla beraber tamamında ise 101.418 İslam, 458 Ermeni Katolik, 1.074 Süryani, 9.571 Ermeni, 722 Protestan ve 20 Eccnebi, 317 Yahudi ve 1.322 yabancı olmak üzre toplam 114.902 kişinin ikamet ettiği anlaşılmaktadır[13]. Yukarıdaki verilere bakıldığında müslüman nüfusun Ermeni nüfusuna oranı şehir merkezinde yaklaşık olarak yedi kat, kaza ve köyler dahil edildiğinde de sekiz kat daha fazla olduğu görülmektedir.

---

6 BOA, Y. MTV, nr. 133/101.
7 BOA, Y. MTV, nr. 133/101.
8 10 Eylül 1894/29 Ağustos 1310. BOA, HR. SYS, nr. 2738/4; 9 Eylül 1894/28 Ağustos 1310. BOA, HR. SYS, nr. 2738/18.
9 BOA, Y. A. Hus, nr. 342/105.
10 *Halep Vilayet Salnamesi,* 1826, s. 228-29.
11 Kemal H. Karpat, *Ottoman Populetion (1830-1914),* Wisconsin 1985, s. 194.
12 BOA, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler,* IV., İstanbul 1987, s. 202.
13 *Halep Vilayet Salnamesi,* 1310, s. 209.

Ermeni komitecilerin 1895 Temmuz ayında ülkenin hemen hemen her tarafında başlatıkları isyan hareketi Urfa'yı da etkiledi. Bu tarihte çıkan olaylardan biri de 29 Ekim 1895 tarihinde Urfa'da meydana geldi[14]. Bu olayda Ermeniler çarşıya saldırmış, asker müdahale edince de evlerine kapanarak oradan ateş açmak suretiyle müslümanları öldürmüşlerdi. Bunun üzerine asker de mukabele etmiş, etraftan gelen bir takım guruplar da hayli eşya yağmalamıştı. Bu olay üzerine burada bulunan redifler de askere alınmıştır[15].

Ermeni olaylarının patlak verdiği 1894-1895 yıllarında Urfa'nm nüfusu 51.746 kişi İslam, 151 Ermeni Katolik, 1.089 kişi Süryani, 8.335 Ermeni, 476

[14] 1895 yılı Ermeni olaylarının kronolojik bir takibi ve daha geniş bilgi için bk. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası,* Ankara 1983, s. 154-156.

[15] Bu olay Halep Vilayeti Polis Komiserliği'nden alınan bir telgrafnamede "dünkü gün Urfa'da Ermenilerin çarşıya tehacümü ve asakir-i şahanenin mukabelesi üzerine hanelerine kapanarak silah istimaliyle bazı İslami katl etmelerinden naşi mukabele-i bi-l-misl icra edildiği ve etraftan gelen Ekrad dükkanlardan hayli eşya yağma eyledikleri ve redifler silah altına alındığı Urfa Komiserliği'nin işarı üzerine arz olunur" denilmektedir. 23 Ekim 1895 (17 Teşrinievvel 1311) tarihli bu belgenin metni için bk. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, Ankara 1994, s. 99.

Protestan, 476 Ecnebi, 317 Yahudi 913 Yabancı olmak üzere toplam nüfus 63.027 kişi, sancağın diğer kazalarla birlikte toplam nüfusu ise 113.475 İslam ve 14.271 gayr-i müslim idi[16]. Burada da İslam nüfusun Ermeni nüfusa oranı yaklaşık olarak 1/6 ve genel nüfus 1/8 oranından daha fazladır. Bu tarihten bir yıl sonra da nüfus oranlarının benzer olduğu görülmektedir. Nitekim 1895-1896 (1313) yıllarında 51.904 İslam, 8.335 Ermeni, 155 Ermeni Katolik 1087 Süryani, 910 Yabancı, 483 Protesten, 476 Ecnebi, 330 Yahudi olmak üzre toplam nüfus 63.680 kişiydi[17].

20. yüzyılın başında da Urfa'nın nüfusunun önceki yıllara benzer bir yapı arzettiği görülmektedir. Nitekim 1900-1901 (1318) yıllarında 52.853 İslam, 608 Ermeni Katolik, 8.682 Ermeni, 1.491 Süryani 1.147 Protestan 20 Ecnebi 20 Yahudi, 910 Yabancı olmak üzere toplam nüfus 65.787 idi[18]. Bu tarihten yaklaşık beş yıl sonra 1906-1907 (1324) yıllarında da toplam 67.959 kişinin ikamet ettiği Urfa'nın benzer bir nüfuz yapısına sahip olduğu anlaşılmaktadır[19].

II. Meşrutiyet yıllarında da Urfa merkez kazasının nüfusu etnik ve dini bakımdan oldukça renkliydi. Öyle ki 1908 (1326) yılında 54.279 İslam, 230 Süryani Katolik, 11.467 Ermeni, 1.794 Süryani-i Kadim, 1.072 Ermeni Protestan, 390 Keldani, 32 Latin Katolik, 484 Yahudi, 2.729 Süryani yaşamakta idi[20] Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada Urfa kaza merkezinde 1913-1914 yıllarında da 63.526 İslam, 1.084 Ermeni Katolik, 13.995 Ermeni, 2.328 Süryani, 1.597 Protestan, 39 Latin ve 817 Yahudi yaşamaktadır[21].

Birinci Dünya Savaşı sırasında Urfa'da yaşayan Ermeniler, şehrin işgali sırasında etkin rol almış, Urfa'nın düşman işgalinden kurtarılmasının ardından ise şehri terk etmişlerdi[22]. 1927 yılında Urfa nüfusu kaza merkezinde 53.633, kazalarla beraber ise 203.595 idi[23]. Yaklaşık on yıl sonra 1945 yılında Urfa'da konuşulan anadil itibariyla nüfus; 33.467 Türkçe, 17.68 Kürtçe, 963 Arapça, 2 Ermenice, 2 Fransızca, 4 Bulgarca, 3 Almanca, 107 Yahudice, 2 Macarca 2 Lazca, 2 saire ve 2.859 diğer diller olarak kaydedilmiştir. Aynı yıl Urfa din itibariyle nüfusu ise 26.3160 İslam, 125 Katolik, 23 Ortadoks, 22 Protestan, 1 Grogeryan, 317 Yahudi, 58 Mezhebi bilinmeyen Hırıstiyan, 9 Dinsiz, 140 Saire-Autres şeklinde idi[24].

---

16 *Halep Vilayet Salnamesi,* 1312, s. 303.
17 *Halep Vilayet Salnamesi,* 1313, s. 284.
18 *Halep Vilayet Salnamesi,* 1318, s. 314.
19 *Halep Vilayet Salnemesi,* 1324, s. 414.
20 *Halep Vilayet Salnamesi,* 1326, s. 413.
21 Kemal H. Karpat, *Ottoman Populetion (1830-1914),* s. 182.
22 Müslim Akalın, *Şehit Nusret Bey'in Savunması,* Şanlıurfa 1980, s. 12-33; Müslim Akalın, "Fransızların Urfa'yı Tahliyesi", *Şanlı Urfa'nın Tarihi ve Kurtuluşu Sempozyumu Bildirileri,* Şanlıurfa 1987, s. 42-49; Ergün Öz Akçora, "Talat Paşa'nın 1915 Urfa İsyanı Hakkındaki Raporu", *XI. Türk Tarih Kongresi,* Ankara 1990, s. 1763-1807,
23 *1927 Umumi Nüfus Tahriri,* Ankara 1929, s. XVI.
24 *1945 Genel Nüfus Sayımı,* Ankara 1950, s. 136-137,170.

1960 yılında ise Urfa'da anadil itibariyle nüfus; 198.399 Türkçe, 152.101 Kürtçe, 51.222 Arapça, 35 Ermenice, 27 Çerkezce, 40 Yahudice, 3 Abazaca, 11 Acemce, 1 Arnavutça, 3 Gürcüce, 2 Lazca, 8 Pomakça, 11 Rumca, 2 Almanca, 2 İngilizce, 18 İtalyanca, 1 Sırpca ve 34 diğerleri olmak üzer toplam nüfus 401.919 olarak kaydedilmiştir. Aynı yıl din itibariyle nüfus; 148.327 İslam, 19 Gregoryan, 10 Katolik, 28 ortodoks, 12 Mezhebi belli olmayan olmak üzre toplam 69 Hırıstiyan nüfusa sahipti[25].

Sonuç

Urfa ve sancağa bağlı kazalarda Rus tehdidi ve Ermeni kalkışmalarına karşı kurulan Hamidiye Alayları, ülke savunmasında ve kamu güvenliğinin sağlanmasında önemli yararlılıklar göstermiş ve Birinci Dünya Savaşı sonunda misyonunu tamamlamıştır. İstiklal Harbi sonunda Urfa'nm kurtuluş mücadelesini başarmasından sonra Fransızlarla birlikte büyük bir kalkışma girişiminde bulunmuş olan Ermeni nüfus da şehri terk etmiştir. Böylece şehrin sosyo-ekonomik yapısında önemli bir değişiklik yaşanmış ve bu durum nüfus verilerine yansımıştır.

[25] *1960 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1960, s. 152-153, 187.

KAYNAKÇA

- *1927 Umumi Nüfus Tahriri*, Ankara 1929, s. XVI.
- *1945 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1950, s. 136-137,170.
- *1960 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1960, s. 152-153, 187.
- Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983.
- BOA, HR. SYS, nr. 2738/18.
- BOA, HR. SYS, nr. 2738/4..
- BOA, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, IV., İstanbul 1987.
- BOA, Y. A. Hus, nr. 342/105.
- BOA, Y. MTV, nr. 133/101.
- BOA, Y. MTV, nr. 133/101.
- Cevdet Ergül, II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları, İzmir 1997, s. 45-96.
- Cezmi Eraslan, "Hamidiye Alayları", *DİA*, XV, İstanbul 1998.
- Cezmi Eraslan, "Hamidiye Alayları", s. 463-464; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 363-64.
- Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988.
- Ergün Öz Akçora, "Talat Paşa'nın 1915 Urfa İsyanı Hakkındaki Raporu", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1990, s. 1763-1807,
- *Halep Vilayet Salnamesi,* 1310, s. 209.
- *Halep Vilayet Salnamesi,* 1312, s. 303.
- *Halep Vilayet Salnamesi,* 1313, s. 284.
- *Halep Vilayet Salnamesi*, 1318, s. 314.
- *Halep Vilayet Salnamesi*, 1326, s. 413.
- *Halep Vilayet Salnamesi,* 1826, s. 228-29.
- *Halep Vilayet Salnemesi*, 1324, s. 414.
- Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, Ankara 1994.
- İlhami Yurdakul, "Osmanlı Ordularının Asker İhtiyacının Karşılanmasında Yeni Bir Yöntem; Kur'a Sistemi (1839–1914)", *Eskiçağ'dan Modernçağ'a Ordular: Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, (Editör; Feridün M. Emecen) İstanbul 2008, s. 433-442.
- İlhami Yurdakul, "XVII. Yüzyılda Urfa", *Evliya Çelebi Atlası*, İstanbul 2012; "XVII. Yüzyılda Urfa", *Evliya Çelebi'nin Şehirleri*, İstanbul 2012, s. 103-107.
- İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'da Reform*, İstanbul 2008.
- Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası,* Ankara 1983.
- Kemal H. Karpat, *Ottoman Populetion (1830-1914)*, Wisconsin 1985, s. 194.
- Müslim Akalın, "Fransızların Urfa'yı Tahliyesi", *Şanlı Urfa'nın Tarihi ve Kurtuluşu Sempozyumu Bildirileri*, Şanlıurfa 1987, s. 42-49;
- Müslim Akalın, *Şehit Nusret Bey'in Savunması*, Şanlıurfa 1980.

ÜÇÜNCÜ KISIM

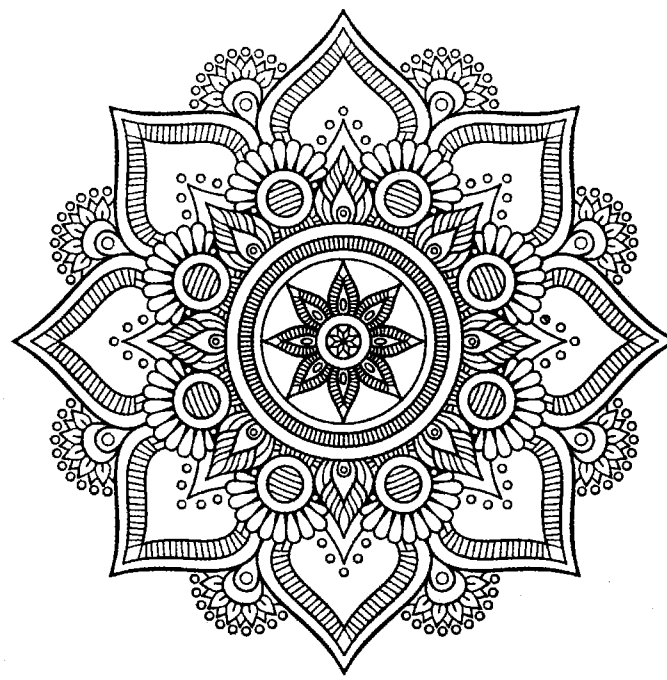

Şehir, Nüfus ve İktisadi Yaşam

OSMANLI DÖNEMİNDE URFA ŞEHRİNİN DEMOGRAFİK YAPISI

Mehmet Emin ÜNER*

Nüfus, sosyal yapıyı oluşturan önemli bir faktördür. İnsan nüfusunun olmadığı bir yerde toplumdan ve onun temel unsurlarından söz etmek mümkün değildir. Toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel yönünü bütün ve gerçekçi olarak izah edilebilmesi için o toplumun nüfusu hakkında bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Bu bakımdan Urfa şehir nüfusu XVI. yüzyılda tahrir defterlerindeki vergi mükelleflerinden yola çıkılarak hesaplanacak, klasik dönem sonları ise hane hesabına göre hesap yapılarak tahmini rakamlar ortaya çıkarılacak, son dönemde ise yapılmış nüfus sayımlarının rakamları verilecektir.

Modern anlamı ile nüfus sayımı yeni bir olaydır. Ancak her ne şekilde olursa olsun nüfus sayımı kavramının muhtevasını oluşturacak bir nüfus tesbiti, nüfusu oluşturan insan nesli ile yani insanın kantitatif (miktarla ilgili) ve kalitatif (nitelik ile ilgili) durumu ile ilişkili olarak herhalde olagelmiştir. "İnsanlık tarihi" aynı zamanda bir "savaşlar tarihi" olduğuna göre orduları meydana getiren askerin ve asker toplanan halkın iskân ve yaşama ortamlarını oluşturan arazinin, tahrirleri ile vergi veren nüfusu teşkil eden insan kütlesi daima sayıla gelmiştir. Tarihte Mezopotamya'da nüfus ve arazi sayımlarının yapıldığı bilinmektedir. Yine Akdeniz havzasına mensup eski medeniyetlerde de çok eski zamanlara ait olmak üzere muhtelif tahrir ve istatistik bilgileri mevcuttur. Bu anlamda nüfus sayımlarını en fazla ileri götürenlerin Romalılar olduğu görülüyor[1].

Nüfus sayımı ile ilgili bir başka terim daha kullanılmaktadır. Bu da "demografi" terimidir. Demografi, hacmi, bünyesi ve gelişmesi başta olmak üzere nüfusu çeşitli yönleriyle inceleyen bilim dalıdır. Demografi de asıl birim ferttir. Buna göre geniş anlamıyla nüfus belirli bir bölgede belirli bir anda yaşayan bütün fertlerin meydana getirdiği kitle olarak tarif edilir. Nüfusun belirli bir andaki mevcudunun ve bünyesinin incelenmesi, statik bir incelemedir ve esas itibariyle bir nüfus sayımı ile elde edilen bilgilere dayanır. Demografi, nüfus bilimi olmakla beraber sınırları kesin ve belirli olmayıp inceleme konusunun mahiyeti icabı biyoloji, tıp, coğrafya, sosyoloji, sosyal siyaset ve iktisat gibi bilim dalları ile yakından ilgili[2] olduğu gibi, tarih bilmi ile de yakından ilgisi vardır. Nitekim konumuz itibariyle şehrin nüfusu hakkında başvuracağımız bilim "demografi" olacaktır.

---

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

1 M. Tayyib Okiç, "İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı", *AÜİFD*, (Ankara 1960), c. 7, s. 11. Roma'da ilk nüfus sayımının altıncı Roma Kralı Servius Tullius (İÖ 578-534) zamanında yapıldığı sanılmaktadır.

2 Kenan Gürtan, *Demografik Analiz Metodları*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969, s. 7.

Foto: Max von Oppenheim

Nüfus sayımına ilişkin birtakım metodlar geliştirilmiştir. Toplu hadiselerin müşahedesi, yani nüfusun vasıfları ile birlikte kaydedilmesi için istatistik metodundan faydalanılır. Gerçi nüfus meseleleri ile meşgul olunmasına çok eskiden başlanmıştır. Bununla beraber doğrudan doğruya nüfusun tesbiti, istatistik metodundan faydalanmak suretiyle bir nüfus biliminin ve politikasının doğuşu daha sonraki zamanlara rastlar. İşte nüfus meselelerinin son yüzyıllarda kazandığı önem, devletleri bir nüfus siyaseti takibine bu konu için ayrıca teşkilat kurmağa,

genel sayımlar yapmaya ve nüfus hareketlerini yakından ve esaslı şekilde takip eden nüfus kütükleri oluşturmaya sevk etmiş bulunmaktadır.

Nüfus sayımında müşahedesi yapılan birimler insanlardır. Dolayısıyla birimin teşhisinde yalnız insanların fiziki durumu, cinsiyeti dikkate alınmaz. Aynı zamanda sosyal ve kültürel durumları da göz önünde bulundurulur. Birimler mesela cinsiyetleri, medeni hali, mesleği ve kültür seviyesi ile birlikte tesbit edilir. Nüfus sayımlarının genellikle iki amacı vardır: Birincisi eski zamanlarda olduğu gibi, nüfusun sayılmasına, bazen fertlere nüfus tezkeresi vermek veya askere alınabilecek kimselerin tesbiti için başvurulur. İkincisi günümüzde nüfusun yalnız sayılması ile yetinilmeyip nitelikleri hakkında da bilgi alınmakta, yani fertlerin cinsiyet, medeni hali, din, meslek, yaş vs. itibariyle oluşumu tesbit edilmektedir[3].

Nüfusu tesbit konusunda başka bir konuyu da burada özetlememiz gerekiyor ki bu da tahrir meselesidir. Osmanlı Devleti'nde tahrirlerin daha ilk yüzyıldan beri yapılmakta olduğu bilinmektedir. Elimizde bulunan en eski tahrir defteri; 1431 yılını taşımaktadır. Tahrirlerin bölgelerine göre hazırlanması, XVIII. yüzyıla kadar sürmüş olmakla birlikte; XVI. yüzyıldan itibaren yeni fethedilen yerlerin dışında, devletin bütünü ilgilendiren geniş tahrirlerin yapılmadığı da bilinmektedir.

Geçmişi çok gerilere giden tahrirlerden amaç, bir devletin beşeri ve iktisadi güç unsurlarını tespittir. Para ekonomisinin gelişmediği sanayi öncesi toplumlarda tarım ekonomisi, devletlerin en önemli güç kaynağıydı. Bu yüzden bütün devletler bu hususa büyük önem vermişler, üzerinde hassasiyetle durmuşlar, tarihi süreç içinde çeşitli kurumlar vücuda getirmişlerdir. Bu dönemdeki bütün devletlerin en önemli meselesi, iktisadi kaynakların tasarrufu, tevcihi, intikali ve devletin bu kaynaklara hangi surette ve ne oranda el koyacağı meselesiydi.

Osmanlı tahrir geleneği de bu esaslar ve amaçlar doğrultusunda düzenlenmiştir. Osmanlı tahrirleri; yeni bir yerin fethini müteakib, 30-40 yıllık sürelerde, her padişah değişmelerinde yapılırdı. Ancak bu tür tahrir devamlı yapılmaz gerek görüldüğü takdirde yapılırdı. Bir de kaybedilen bir yerin tekrar geri alındığında yapılırdı[4]. Tahriri yapılan bölgenin önce envanteri niteliğindeki tahriri yapılırdı ki, buna "Mufassal Tahrir Defteri" denir. Mufassal tahrir defterlerinde tevcih yoktur. Esas ünitesi "Hane"dir. Cemaat ve oymaklar isimleri, haneleri, mal varlıkları ve vergi tutarları ile birlikte kaydedilirdi. "Defterlerdeki kayıtlardan şehir ve köylerde yaşayanların iktisadi durumları aralarındaki statü farkları,

---

3 Nüfusun daha başka sayım metodları hakkında geniş bilgi için bkz. Hüseyin Arslan, *Osmanlı Devleti'nde XVI. Yüzyılda Nüfus Hareketleri,* Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, s. 60-63.

4 Mesela; 1715'te Mora'nın Venediklilerden geri alınmasından sonra 2000' den çok yerleşme yerini ihtiva eden bir tahrir yapılmıştır.

hatta şahısların fizikî özellikleri hakkında dahi bilgi"[5] bulunabilmektedir. En sonunda vakıfları, gelirleri-giderleri yazılırdı. Böylece tahriri yapılan sancağın nüfusu ve nüfus dağılımı, köy, mezra ve her türlü gelirleri, yer ve adları, cemaatları ve vakıfları kaydedilmiş olmaktadır. Bu şekliyle tahrir defterleri aynı zamanda bu dönemde devletin her köşesinde yetişkin insan ve gelir kaynaklarını sayılarla açıklayan istatistik türünden hazırlanmış kütüklerdir.

Tahrir defterlerinin, nüfusun hesaplanmasına ve devlet içindeki dağılımının anlaşılmasına yarayan istatistikler oldukları üzerinde çok durulmuştur. Köy nüfusunun incelenmesi yanında, şehirleşme açısından da kaynakların değeri üzerinde durulmuştur. Bazı araştırmacılar, bu defterlerdeki sayıların demografik yönden sınırlı bir yarar sağlayabileceğini belirtmekten geri kalmamışlar. Özellikle yaş gruplarının verilmemiş olması, nüfusun cinsiyete göre hesaplanmasının güçlüğü, bu konudaki endişelerin başlıcalarını oluşturmaktadır[6]. Ancak bunun tersini araştırmalarında gösterenler de vardır. Tahrir defterlerin tutulmasında ekonomik tarafı ağır bassa da, demografik açıdan da son derece bir öneme haizdirler. "Zira yapılan tahrirler sırasında yerleşim yerlerinde yaşayanlar veya sürekli yerleşik olmayan gurupların vergiye esas olan evli hane reisleri, bunların ergin yaşa gelmiş bekâr oğulları tek tek ismen belirtilirdi. Böylece verilen rakamlardan istifade ile bir bölgenin veya yerleşim yerinin nüfus kitlesi, hacmi hatta dinamizmi hakkında bilgi edinmek ve bunları değerlendirmek mümkündür. Tahrir ameliyesi, belirli aralıklarla yapıldığından nüfus seyrini, yükseliş-düşüş nispetlerini anlamak ve diğer yerlerle mukayese etmek de imkân dâhilindedir"[7]. Ayrıca bu defterlerden elde edilen bilgileri başka kaynaklarda bulmak da mümkün değildir.

Görevliler için ayrı defter tutulması, karşılaştırma güçlüğü, hanenin kaç kişi olduğunun kesin bilinmeyişi gibi meseleler sonuçları tartışabilir hale getirmektedir. Ne var ki, bu defterlerden elde edilen istatistik verileri kesin sayılar kabul etmekten çok, nüfus kütlelerinin büyüklük oranları ve ilişkileri konusunda ölçüler veren bilgiler olarak değerlendirmek gerekir[8]

Mevcut rakamlardan çıkarılabilecek en önemli sonuçlardan birisi hem XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar geçen zaman diliminde ve hem de XIX. yüzyıl boyunca devletin bu günkü Türkiye'ye tekabül eden topraklarında önemli bir nüfus artışının vuku bulmadığıdır. Bu neticenin başlıca sebepleri arasında devamlı savaşlar vardır. Savaşlar, verimli yaşta erkeklerin askere gitmesi ile hayatlarını kaybetmesine yol açmıştır. Devletin çöküş devresinde kaybedilen topraklarla birlikte nüfus kaybına da maruz kalmıştır. Bunun sonucu göçler has-

---

5 Feridun M. Emecen, "Karadeniz'in Kuzey-Batı Kesimi İle İlgili Osmanlı Tahrirleri ve Özellikleri", *Ata Dergisi,* Sy. 7, s. 76.

6 The demogrphic interest of this material is severely limited. It is in general totally uninformative as to the age and sex of population, M. A. Cook, Population İn Rural Anatolia, London 1972, s. 8.

7 Feridun M. Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28-29 Mayıs 1990, s. 145-146.

8 Zeki Arıkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, Ege Üniv.Edeb.Fak.Yay., İzmir 1988, s. 4.

talıklar ve dolayısıyla ölümleri arttırıcı beslenme, yerleşme ve diğer problemleri doğurmuştur.

Urfa tarihi üzerinde yapılan araştırmalarda şehrin XVI. yüzyıldaki nüfusu konusunda, Tahrir Defterleri'nden yararlanmak suretiyle bazı tespitler yapabilmişlerdir[9]. Bunun dışında Urfa'nın XVII ve XVIII. yüzyıllardaki nüfusu konusunda inceleme yapılıp, sonuçları ortaya çıkan herhangi bir araştırma söz konusu değildir. Bu yüzyıllara ait bazı seyyahların verdikleri bilgiler dışında herhangi bir kayıt, bilgi mevcut değildir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1830 yılında yapılmıştır[10]. Ancak bu sayım kayıtlarında müstakil olarak Urfa Sancağı'na ait herhangi bir kayda rastlanmıyor. Urfa'nın ayrıntılı nüfusu ancak XIX. yüzyılda Halep Salnamelerinde görülmektedir[11].

Nüfus rakamları verirken, XVI. yüzyıl, XVII. yüzyıl XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyıla ait nüfus rakamlarını ayrı ayrı vereceğiz.

XVI. Yüzyıl

Bilindiği gibi, Güneydoğu Anadolu Osmanlı hakimiyetine girdiği sıralarda, bölgede başlıca şu şehirler yer alıyordu: Amid, Ayıntab, Mardin, Urfa, Hısn-ı Keyfa Birecik ve Siirt. Bölge fethedildikten sonra teamüle uygun olarak, fetihten bir yıl sonra tahriri yapılmıştır. XVI. yüzyılda bölgede yapılan tahrir sonuçlarını ihtiva eden üç defter bulunmaktadır. Her defterin tarihi de farklıdır. Urfa'da yapılan tahrirle ilgili en erken tarihli defter 1518 senesine ait bir mufassal defterdir. İkincisi 1526 yılına ait bir icmal defteri, üçüncüsü ise 1566 yılına ait mufassal defterdir. 1518'de yapılan ilk tahrirde Urfa, nüfus yoğunluğu bakımından Güneydoğu Anadolu bölgesinin dördüncü büyük şehri konumundadır. Şehrin toplam nüfusu 5.527'dir. Bunun, 3.985'i Müslüman, geri kalan 1.542'si gayrimüslimdir[12]. 1526 da yapılan tahrirde şehrin toplam nüfusu 8.098'dir. Bu nüfusun 6.339'u Müslüman, geri kalan 1.759'u ise gayrimüslimdir[13]. XVI. yüzyılın son tahriri olan 1566 da ise şehrin toplam nüfusu 13.876'dir. Yine bunun 8.325'i Müslüman geri kalanı ise gayrimüslimdir.

Yukarıda verilen rakamlarda Urfa'daki nüfus artışlarına bakılırsa, 1518-1526 arasında artış oranının ortalama olarak % 46., 1526 ila 1566 yılları arasındaki artış oranı % 50'dir. Burada şu önemli hususu belirtmek gerekmektedir. 1518 ile 1526 yılları arasında sekiz yıllık devrede meydana gelen % 46'lık gibi nüfus artış farkının büyüklüğü, iki sebeple açıklanabilir: Birincisi, ilk tahrirlerin

---

9 Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı,* Yayınlamamış Doktara Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993; İlhan Şahin, "XVI- XVII Yüzyıllarda Urfa'nın Demografik ve Sosyal Durumuna Dair", Tarihi Kültürel Boyutlarıyla Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu (Hazırlayan: Abdulkadir Karahan), İstanbul 1988, s. 90-94.

10 Bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğu'da İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara, 1943.

11 Müslüman nüfus: 50733, Hristiyan nüfus: 6755, Yahudi nüfus: 121 toplam: 57609, Halep Salnamesi, 1286, s. 129; Halep Salnamesi, 1287, s. 181

12 Nejat Göyünç, " XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", Türkiye İktisat Semineri 10 Haziran 1973, Ankara 1975, s. 78.

13 Ahmet Nezihi Turan, a. g. e, s. 42-47.

sağlıklı bir şekilde yapılmadığı, şehrin mevcut nüfusun bütünüyle kaydedilmediği hususudur[14]. İkincisi, şehre dışardan nüfus akışı olduğu meselesidir. Ancak 1523-1529 yılları arasında Güneydoğu'ya yaptığı seyahate dair Portekizli bir seyyahın müşahedeleri, Urfa'nın pek öyle dışardan nüfus çekecek durumda olmadığı yolundadır[15]. Elbette sadece bu müşahedelere dayanarak dışardan şehre nüfus akışını tamamen yok saymak mümkün olmamaktadır. Ancak ilk tahrirde yapılan noksanlıkların olabileceği hususu da göz ardı edilmeden, dışardan şehre bir nüfus akışı olduğu hususu da düşünülebilir.

Aslında bu nüfus artışı sadece Urfa'ya has bir durum değildir. Bütün Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi, bütün Akdeniz ülkeleri için de geçerli bir durumdur. Bu konuda bilinen, nüfusun XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ciddi bir artış seyri içersinde olduğudur. Ancak genel olarak Osmanlı ülkesi için %40 nispetinde bir artıştan söz edilirken[16], Urfa şehir merkezinde yukarıda görüldüğü üzere, bu artışın oranı genel orana nispeten daha yüksek seviyede gerçekleşmiştir. 1526-1566 tarihleri arasındaki artış, o dönemdeki genel artışına uygun görünen bir artıştır.

XVII- XVIII. Yüzyıllar

XVII. yüzyılda şehrin nüfusunu gösteren çok net bilgiler mevcut değil. Bu-

[14] Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Devri Üzerine Makaleler – Araştırmalar, Isparta 1999, s. 247-251.

[15] Salih Özbaran, "Antonio Tenreiro'nun Osmanlı Topraklarında Yaptığı Gezi (1523-1529)", *EÜ, TİD*, II, (İzmir 1984), s. 61.

[16] Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, (İstanbul 1953), s. 16-17.

rada da seyyahların verdiği rakamları kabul edeceğiz. Bundan başka avârız defterlerden çıkaracağımız sonuçları vereceğiz.

Evliya Çelebi, Urfa'nın idarî yapısı, şehrin fizikî durumu, şehrin sosyal ve dini eserleri hakkında bilgi verdiği gibi, şehrin nüfusu hakkında da bilgi vermektedir. Çelebi, şehirde surun içinde ve dışında olmak üzere toplam 2600 ev civarında olduğunu belirtmektedir[17]. Her ev bir hane kabul edilir ve her hanede 5 kişinin yaşadığı farz edilirse, Çelebi'nin Urfa'ya geldiği 1646 senelerinde şehrin nüfusu 13.000 idi demektir.

XVII. yüzyıl boyunca şehrin demografik hareketliliği durağan bir yapı ortaya koymuştur. Zira1566'da şehrin nüfusu 14.000'e yakın iken, tam seksen sene sonra bu artmadığı gibi, aksine daha da azalma göstermiştir. Bu dönemde, Urfa şehrine ait nüfus sayım sonuçları mevcut olmadığından, şehrin durumu çeşitli resm-i tekâlif, resm-i avârız, resm-i salyâne ve resm-i nüzûl gibi vergilerin toplanmasında esas kabul edilen defterlerdeki "Avârız Hane[18]" sayısından hareketle tahmini nüfus verilecek ve varsa diğer kaynaklarda yer alan bilgiler ile takviye edilmeye çalışılacaktır. Ancak avârız haneleri ile işlem yapmak suretiyle nüfus hakkında tahminlerde bulunmak, eğer avârız hanenin kaç gerçek hane kabul edildiğini gösteren veriler mevcut değilse bir hayli zor olacaktır[19]. Fakat gerçek hane sayısının kaç olduğunu da mutlaka tespit etmek gerekir. Hal bu ki XVIII. yüzyılda Urfa ile ilgili arşiv malzemelerinde Gerçek Hane Sayısına rastlanmamıştır. Bu sebeple gerçek hane sayısı asgari 15, azami 20 sayıları alınarak tahmini nüfus hesaplanmaya çalışılacaktır. Buna göre 1 avârız hanesi = 15 veya 20 gerçek hane şeklinde alınacaktır. XVI. yüzyılla ilgili olarak yapılan nüfus

---

17 "Bu şehrin yüksek kalesi ile kat kat sur ve varoşunun iç ve dışında, toplam ikibin altıyüz kireç ve toprak ile örtülü evleri vardır", Evliya Çelebi, Seyahatname, İstanbul 1314, III, s. 152.

18 Osmanlı tahrir defterlerinde yer alan avârız hane deyimi, aile deyimi karşılığında kullanılmakta ve veri hanesi olarak kabul edilmektedir. 16. Yüzyılda gerçek hanenin karşılığı olarak kullanılan avârız hane, daha sonraki yüzyıllarda vergi tevzi edileceği zaman, gerçek hanelerin birleştirilmesi ile meydana getirilen vergi ünitesi olarak ortaya çıkmaktadır. Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 123-124; Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", TD, 32, (İstanbul 1979), s. 331-348; Vergi terimi olarak, yerine ve vergisine göre, sayım birimi olan gerçek avârız hanesinin 4 ila 50 hanesi bir avârız hanesini oluşturduğunu, avarız adı altında toplanan vergide ise 4 –5 gerçek hane bir avârız hanesi sayılırdı. Halil Sahillioğlu, " Avarız", DİA, IV, s. 108-109; Barkan bir avârız hanenin 3, 5, 10, 15 evden oluşan küçük bir vergi ünitesi olduğunu ve bunun da o yerin zenginliğine, halkının şehirli, köylü, göçebe, muhacir olup olmadığına, dükkân, ev, tarla miktarına ve nihayet zamanın veziyet ve icaplarına göre vergi tevzi ve taksimi için meydana getirildiğini, halkın da ekonomik durumuna göre âla, evsat ve ednâ olmak üzere muhtelif derecelerde iştirak ettirildiğini belirtmektedir. Ömer Lütfi Barkan, " Avârız", *İA*, II, TDV Yayınları, İstanbul s.13-19.

19 Osmanlı vergi ünitesi olan avârız haneler üzerinde yapılan araştırma ve incelemelerde dikkati çeken temel ortak nokta, bir avârız hanenin kaç gerçek haneden oluştuğunun farklı şekillerde ortaya çıkmış olmasıdır. Feridun M. Emecen yayınladığı Kayacık Kazasının Avârız Defteri'nde, 17. Yüzyılın başlarında Kayacık ve Saruhan sancağında bir avârız hanenin gerçekte 4 haneden meydana geldiğini belirtmektedir. " Kayacık Kazasının Avârız Defteri, TED, 12, (İstanbul 1982), s. 159-170; Osmanlı Devleti'nde hububat meselesi ve hububattan alınan vergiler meselesini incelediği eserinde Lütfi Güçer, avârız hane tespitini ele alırken, avârız hane sayılarının tespitindeki farklılıklara dikkat çekmiş ve bunun ilgili olarak, Alâiye'de 1606 tarihinde her 3 gerçek hane 1 avârız hane; 1643 tarihinde Konya, Niğde, Beyşehir ve Aksaray livalarında her 10 gerçek hane 1 avârız hane kabul edildiğini belirtmektedir. XVI- XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964, s. 70- 73; Mustafa Öztürk, avârız hanenin itibari bir vergi hanesi olduğunu ve sayımlarda çalışan, kazanan, vergi vermeye gücü yeten kimseler avârız hanesine dahil edildiklerini belirtmektedir. " 1616 Tarihli Halep Avârız – Hane Defteri", *OTAM*, VIII, (Ankara 1997), s. 249-293.

tahminlerinde başta Ömer Lütfi Barkan olmak üzere birçok araştırmacı Hane karşılığı olarak 5 katsayısını kullanmışlardır[20]. XVIII. yüzyılın son çeyreği ve XIX. yüzyılın ilk yarısına ait yapılmış şehir monografi çalışmalarında, avârız hane sayısından tahmini nüfus hesaplanırken, Hane karşılığı olarak yine 5 katsayısı kullanılmıştır[21]. Bu örneklere dayanarak biz de bu sayıyı esas kabul edeceğiz. Ancak bu rakamın her bölgeye, sosyal zümreye ve ailenin meşguliyet tarzına göre değişik olacağı tabiidir. Ayrıca burada günümüz literatüründe kullanılan çekirdek aile veya geniş aile terimlerinin kapsadığı anlamdan farklı bir anlam yüklenmiş olup avârız hanesi'nde kendini bulan, bir vergi ödeyen birim ve ünite anlamını taşımaktadır.

Bir hususu daha gözden uzak tutmamak gerekir ki, avârız hane tespitleri sırasında gerçek hane ile avârız hane arasındaki fark ve bunun şehirden şehire, mahalleden mahalleye, köyden köye farklılık göstermesi; yine kadılar tarafından aynı yerde oturanlar arasında bile, ahalinin ekonomik durumlarına göre "ednâ", "evsat" ve "alâ" olarak zaman zaman yeni düzenlemelerin yapılması, avârız hane sayısının bölgenin ekonomik yapısına göre takdir edilen " itibarî" bir sayı olduğu biliniyor[22]. Avârız haneler nüfus tahmininde kullanılırken, yukarıdaki sebeplerden dolayı son derece titiz davranmak gerekmektedir. Şu noktayı belirtelim ki şehrin avârız haneleri sayısında XVII. yüzyıl ile XVIII. yüzyıl boyunca önemli bir değişiklik olmamıştır. Aşağıda vereceğimiz rakamlarda da bu durum görülecektir. 1630 tarihli Urfa şer'iyye sicilinde[23] avârız hane sayısı 300 olarak geçmektedir. 1721 tarihli bir defterde 310[24], 1724 tarihli bir başkasında yine 310[25], 1728 tarihli mevkufat kaydında 310[26] ve 1733 tarihli kayıtta yine310[27] olarak belirtilmektedir. Bu rakamlar göz önüne alındığında şehir nüfusunun iki asır boyunca hemen hemen hiç değişmediği gibi bir izlenim ortaya çıkmaktadır. Hâlbuki avârız tesbitine yönelik tahrir yapılmadığı sürece eski kayıtlar ve rakamlar geçerli kabul edilir. Zira burada esas olan husus nüfusun kendisi değil, vergi birimi oluşudur. Bu bakımdan yaklaşık iki yüzyıl boyunca Urfa'da ekonomik kapasiteye bağlı vergi hane yekûnu statik kalmıştır, denilebilir. Gerçek nüfus yekûnunun durumu hakkında ise kesin bir rakam vermek mümkün olmamaktadır.

Yine de bu rakamlara göre şehrin tahmini nüfusu hakkında bir temel rakama ulaşılabilir. Bu bize en azından şehrin vergi amaçlı nüfus hacminin durumu hakkında bir fikir verir. Yukarıdaki kayıtlarda değişik yıllara ait avârız hanele-

---

[20] Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Devleti", *Türkiyat Mecmuası*, (İstanbul 1951), 1 –16; Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", TD, 32, (İstanbul 1979), s. 331 –348 .

[21] Rifat Özdemir, XIX Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (1785 – 1840), Ankara 1998, s. 102 – 105; İbrahim Yılmazçelik, . 103 – 104.

[22] Avârız hane tespitinde müşahhas misaller için bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler – Araştırmalar*, Fakülte Kitabevi, Isparta 1999, s. 247 –248.

[23] UŞS, 207,111/250.

[24] BA, MAD, Nr. 3879, s. 95.

[25] BA, MAD, Nr. 2501, s. 126.

[26] BA, Kâmil Kepeci, Mevkufat Defteri, Nr. 2878, s.139.

[27] BA, MAD, Nr. 2796, s. 133.

rin sayısı aynı olduğuna göre bunlardan birini alıp, yukarıda açıklamasını yaptığımız sayılarla bir işleme tabi tutacağız. XVIII. yüzyılda Urfa'nın merkez Avârız Hane sayısı 310'dur. 1 Avârız hanesini 15 gerçek hane kabul edersek 310 x 15 = 4.650 elde edilen bu sayı gerçek hane sayısını verecektir. Bulunan bu gerçek hane sayısı "5" katsayı ile çarpılarak 4.650 x 5 = 23. 250 bulduğumuz bu sayı bize şehrin tahmini nüfusunu verecektir. Aynı işlemi gerçek hane sayısını 20 olarak alıp tekrarlarsak, 310 x 20 = 6.200, 6.200 x 5 = 31. 000 sayısı elde edilecektir. Yukarıda avârız hanelere dayanarak ve birtakım tahmini rakamlar kullanarak bulunan rakamın şehrin tahmini nüfusunun vergiye dâhil olan kısmına ait olduğu da belirtilmelidir. Bunun dışında bir de vergiden muaf olan zümreler mevcuttur. Urfa'nın nüfusunu tespit edebilmek için vergiden muaf olan nüfusun tesbiti önem kazanmaktadır. Vergi dışı olan bu nüfus aşağıda hesaplanarak bir takım rakamlar ortaya çıkarılınıştır.

Dini ve sosyal yapılar kısmında görüldüğü üzere, Urfa şehrinde camii, tekke, zaviye, medrese gibi dini ve sosyal yapıların sayısı bir hayli fazladır. Bu sayılan müesseselerde görev yapanların sayısını tespit etmede yukarıda geçen zorluklarla burada karşılaşılmış ve bunların kesin sayıları tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu müesseselerde görev yapanların 100 kişi olduğu kabul edilip, 5 katsayısı ile çarpacak olursak 100x5 = 500 kişi olmaları mümkündür.

Urfa şehrinde kalede görevli askerlerin sayıları hakkında 1692 tarihli Kaleler Müstahfazan Cemaatlerinin Yoklama Defteri'nde " Mevacib- i azabân enderun kale-i Ruha be mübaşeret Kasım Ağa nefer 110 ..."[28] kaydında görüldüğü gibi, kalede 110 nefer görev yapmaktadır.

Urfa'da başta sancakbeyi, kadı, subaşı gibi şehir yöneticilerinin toplam sayılarını tahmini olarak 40 kabul edip, bu aileleriyle birlikte 40 x 5 = 200 kişi edecektir. Buraya kadar Urfa'nm tahmini nüfusunu tespit etmek üzere verdiğimiz rakamları toplarsak, klasik dönem sonlarında Urfa şehir merkezinin tahmini nüfusunu ortaya koymuş olacağız.

Vergi veren nüfus	23.250
Dini ve sosyal müessese görevlileri	500
Kalede görevli askerler	110
Şehir idaresindeki görevliler	200
TOPLAM	**24.060**

Tablo I: Şehir nüfusunu oluşturan unsurlar

Bu hesaplamalar sonucu XVIII. için Urfa şehir merkezinin tahmini nüfusunu 20.000-30.000 aralığına yerleştirmek mümkündür. XVI yüzyıl ile XVII. yüzyıl arasında geçen süre zarfında şehir nüfusu statik kalmış hatta küçük de

[28] BA, MAD, Nr.3178, s. 41.

olsa azalma olmuştur. Oysa XVII. yüzyıl ile XVIII. yüzyıl arasında nüfusun hacim itibariyle iki katına yakın bir şekilde artmıştır. Bu gelişme bu dönemde şehir hayatında sağlanan istikrar ve emniyet durumu ile artan refah seviyesinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Aslında Osmanlı fethinden bu yüzyıla gelinceye kadar, Anadolu'yu büyük ölçüde etkisi altına alan Celali isyanları dışında bölge genel olarak huzurlu olduğu görülüyor. Dolayısıyla bu durum Osmanlı idaresinin bu dönemde bölgede sağladığı istikrar ve toplum hayatındaki refahın Urfa'daki bir yansıması olarak da değerlendirilebilir.

Bu yüzyılda Urfa şehrinin nüfusu artmış olsa da genel olarak Osmanlı Anadolu'sunda bir durağanlığının yaşandığını, bunun da temel sebeplerini celali isyanları, eşkıyalık hareketleri ve savaşlar oluştuğu kabul edilir. Bunu kabul edersek özellikle genç erkek nüfusun azalmasının sebebini bulabiliriz. XIX. yüzyılda yapılan nüfus sayımları da bu konu da fikir verir. 1831'de yapılan ve sadece erkek nüfusu ihtiva eden bir sayıma göre Anadolu'da 7-7.5 milyon kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu rakam 12 milyon olarak tahmin edilen XVI. yüzyıl nüfus rakamlarına yakındır[29]. Şehrin nüfusu hakkında bölgeyi gezen seyyahlar da bilgi vermişlerdir.

Batılı seyyahların Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerine yaptıkları seyahatler sonucu tuttukları raporlar, sosyal ve demografi tarihi açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Nitekim 1790'lı yıllarında Haleb, Birecik üzerinden Urfa'ya geçen

[29] Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları", Osmanlı, IV. Ankara 1999, s. 21.

Fransız hekim Olivier, şehir nüfusunun 30-40 binden fazla olduğunu söylüyor[30]. 1816'da şehri ziyaret edenlerden biri de Buckingham'dır. Ona göre şehrin nüfusu 50.000 civarındadır. Bunların 47.500'ü Müslüman, 2.000'i Hıristiyan ve 500'de Yahudi'dir. 1840'da burayı ziyaret eden bir başka seyyah olan B. Paujoulat'ın iddiasına göre ise 1840'dan önce Urfa'da 14.000 Müslüman, 1.000 Ermeni, 100 de Jakoben olmak üzere 15.000 civarında insan yaşamaktadır. XIX. yüzyıl sonralarında (1890) burayı ziyaret eden V. Cuinet'e göre ise, şehrin nüfusu 55.000 civarında olup bunun 40.835'i Müslümandır. Zaten 1880'de Sachau tarafından şehrin nüfusu en az 50.000 olarak tahmin edilmektedir. Fakat bu iyimser tablo 1881'de Cevdet Paşa'nın verdiği rakamlarla tezat teşkil eder. Ona göre Urfa kazasında yalnızca 2.380 hane yaşamaktadır. (1.337 Müslim, 1.003 Hıristiyan, 29 Yahudi). Eğer Buckingham ve Sachau-Cuinet'i karşılaştırırsak savaş döneminde Urfa'nın nüfusunda, yüzyıl ortalarında çok büyük kayıplar yaşanmış olduğu görülebilir[31].

Yıl	Nüfus
1518	5527
1526	8098
1566	13876
XVII. Yüzyıl	13000
XVIII. Yüzyıl	20-30000
XIX	50.000

Tablo II: Yüzyıllara göre şehrin nüfusu

XIX. Yüzyıl Verilerine Göre Şehrin Genel Nüfus Yapısı

Burada son dönem demografik yapıya geçmeden önce ve aşağıdaki tabloların iyi anlaşılabilmesi için Osmanlı toplumunun yapısına, hangi unsurlardan oluştuğuna, hangi ortamda ve hangi devlet geleneğine göre şekillendiğine ana hatlarıyla bakmamız gerekir. Ancak bundan sonra, Urfa örneğinde bir Osmanlı taşra kentine ait demografik verilerini değerlendirebiliriz.

Osmanlı toplumunun nasıl bir yapı arz ettiğini anlayabilmek için öncelikle devlet anlayışının dayanaklarına kısaca bakmak gerekir. Bütün monarşilerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de yöneten yani monark olan padişah ile yönetilen reaya arasında ilişkiler, temel bir mutabakata dayanıyordu. Bu mutabakatın bir yönü, padişahın "meşruiyet"inin kaynağı, diğer yönü yönetilen reayanın hayat standardının yükseltilmesi isteğidir. Osmanlı Devleti, esas itibariyle teşkilatlanmasını ve bütün kurumlarını İslam Hukukuna dayandırmıştır. Böyle olmasına rağmen geliştirdiği düzen, çok çeşitli kaynaklardan beslenmiştir. Bir yanda

30 "Şehir olarak çok geniş bir alana yayılır. Nüfusu otuz kırk binden fazladır. İki tepenin yamaçlarında inşa edilmiştir." Olivier, Türkiye Seyahatnamesi, II, (çeviren: Oğuz Gökmen), Ayyıldız Matbaacılık, İstanbul, 1991, , s. 119.

31 Suraiya Faroqhi, "al-Ruha: the Otoman and Modern Times", *Encyclopedia of İslam*, VIII, 589a.

kökleri İslamiyet'ten çok öncelere giden "Ortadoğu" kültür çevresinin yönetim geleneği; diğer yandan yine İslamiyet'ten çok önce önemli pratikler ortaya koymuş Orta Asya'daki Eski Türk Geleneği, bu düzeni besleyen önemli kaynaklardır. Ayrıca Osmanlı Devleti, egemen olduğu mekânlar üzerinde yaşayan unsurları kendi reayası arasına alırken, onların daha önceki kurallarını, kültürel birikimlerini ve dünyayı algılayışlarını, eğer İslamiyet ile çelişmiyorsa, aynen benimsemiştir. Bu bakımdan Osmanlı teşkilatlanması içindeki uygulamalar, oranları zaman ve mekâna göre değişen paylardan oluşan bir bileşim havası gösteren sentez niteliğindedir.

Sözü edilen mutabakatta yöneten taraf olan "hükümdar"a yönetilen "reya"nın mutlak itaati sözkonusudur. Bu mutlak itaat, Osmanlı Devleti'nin tanımladığı egemenliğin de kaynağını oluşturur. Buna karşılık, kendisine mutlak itaat eden yönetilenlerin, başta yaşama hakkı olmak üzere, bu dünya üzerindeki haklarını korumak, hükümdarın başlıca görevidir. Onun için yönetilenleri "zimmet"ine alması gerekir. Bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti'nde bu koruma görevi, Müslümanlar için doğal bir gereklilik olarak hukukta yer almıştır. Ancak İslamiyet, Müslüman olmayanlarında İslam hükümdarına itaat etmeleri halinde onun zimmetine gireceklerini öngörmüş ve Gayrimüslimler için bir "zimmet statüsü" meydana getirmiştir. Hükümdara verilen bu zimmet görevinin temelinde, yönetilenlerin tümünün "Yüce Yaradan"ın emanetleri olduğu ön kabulü yatar. Bu nedenle bütün Osmanlı belgelerinde yönetilenler için "vedâyi'-i Hâlık-i Kibriyâ" ya da "vedâyi'-i Hallâk-ı cihân" tabirleri tanımlayıcı ibareler olarak yer alır ve padişahlar bu emanetlerin kendi dönemlerinde "emn ü amân"

içinde bulunmalarını ya da "müreffehü'l-bâl" olmalarını yani refah içinde yaşamalarını, başta gelen görevlerinden saymışlardır[32].

İşte sözü edilen bu mutabakatın sağlanabilmesi için yani reayanın padişaha mutlak itaati ve bunun karşılığında da adaletli bir yönetimin gerçekleştirilebilmesi için toplum; mekânda yerleşme durumuna, mesleklere, din ve mezheplere göre ayrı ayrı cemaatler olarak düzenlenmiştir. Düzenin sağlanabilmesi ve devam ettirilebilmesi için de hem mekânda hem de gruplar ve cemaatler arasındaki geçişleri ve yer değiştirmeler olabildiğince kısıtlanmıştır[33].

Osmanlının reayayı mekâna ve belli gruplara bağlama isteği, toplumsal yapıya da yansımıştır. Toplum, vergi verip vermemesine göre "askeri" ve "reaya" diye başlıca iki gruba ayrılıyordu. En genel anlamı devlet görevlisi olan ve devlete karşı yaptığı hizmetler karşılığında vergiden muaf tutulan grup, askeri diye niteleniyordu ve grup ya devletten, adına "ulufe" denen üç aylık maaş alıyordu ya da tımar sistemi içerisinde kendisine bazı gelir kaynakları tahsis ediliyordu. Reaya ise üretimde bulunan ve devlete vergi ödeyen geniş bir kitle idi. Askeri-reaya ayrımının dışında toplum mekâna göre "yerleşik" (şehirli ve köylü) ve "yerleşik olmayan" (konar-göçer) şeklinde yine iki farklı gruba ayrılmıştı. Mekâna göre şehirlerde yaşayan reaya "esnaf" ve "tüccar" şeklinde iki sınıf halinde yaşarlardı. İnanç ve din açısından ise "Müslim" ve "Gayrımüslim" şeklinde sınıflandırılmaktaydı. Özetle söylemek gerekirse, Osmanlı toplumunda fertler, aynı anda birden fazla belirli grupların üyesi idiler. Örneğin Osmanlı toplumunda bir ayakkabıcı hem şehirli hem esnaf hem de mensup olduğu dine göre Müslim ya da Gayrimüslim grupların içinde yer alıyordu. Burada önemli olan devletin, bütün reayayı, herhangi bir ayırma tabi tutmadan, ayrı ayrı grupların üyesi olarak kabul etmesi ve üyesi bulunduğu grupla birlikte kayıt altna almasıdır.

Buna Osmanlı belgelerinin diliyle "defterlü" olmak denirdi. Bu hem devlet hem de toplumun fertleri açısından çok önemli idi. Bu aidiyeti belirleyen bir uygulama idi. Öyle ki devlet hem insan hem de gelir kaynaklarını tek tek tespit ederek çeşitli defterlere kaydetmeyi, temel görevlerinden sayardı. Bu, hem kayıt dışı ekonomi için önemliydi; hem de devletin kendi uyruğu altında yaşayan reayasının güvenliğini sağlaması açısından elzem bir uygulama idi. Şu durumda Osmanlı toplumunda fertleri, mutlaka belli bir mekânda yaşamak ve mutlaka bir grubun üyesi olmak durumundadır. Zira teb'a "defterlü" olursa padişah buyruğu geçerli olabilirdi, aksi takdirde denetimi sağlamak ve oraya bir hizmet götürmek mümkün olmazdı[34].

---

[32] Devlet-reaya ilişkisi hakkında geniş bilgi için bkz. Gül Akyılmaz "Osmanlı Devleti'nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri", Osmanlı 4, Ankara 1999, s. 40-54.

[33] Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar", Osmanlı 4, Ankara 1999, s. 34

[34] Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Mehmet Köçer, *Osmanlı Salnamelerinde Halep*, Orsam Yayınları, Ankara 2007, s. 43.

Foto: Max von Oppenheim

Osmanlı taşra toplumunun daha çok "millet" tabiri ile birtakım kompartımanlara ayrıldığını görmekteyiz. Müslüman, Rum, Ermeni, Ermeni Katolik, Protestan v.b. Bilindiği gibi "millet", Osmanlı Devleti'nde dini zümreleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Zira XVI-XVIII. yüzyıllarda, Osmanlı belgelerinde, "millet-i Ermeniyân", milleti selâse" gibi terimlere sıkça rastlanmaktadır. XIX. yüzyılda ise, bu terim hem Gayrimüslim toplulukların dini aidiyetlerini göstermek maksadıyla kullanılmıştır, hem de "nation" kelimesinin karşılığı olarak. Böyle olmakla birlikte Osmanlı'da millet sisteminin esası, etnik ve lisan aidiyetine değil, din ve mezhep esasına dayanmaktadır. Salnamelerdeki nüfus

verilerin sunulduğu ilgili bölümdeki tabloların incelenmesinden de anlaşılacağı gibi, farklı mezhepler, farklı milletler-gruplar olarak algılanmıştır.

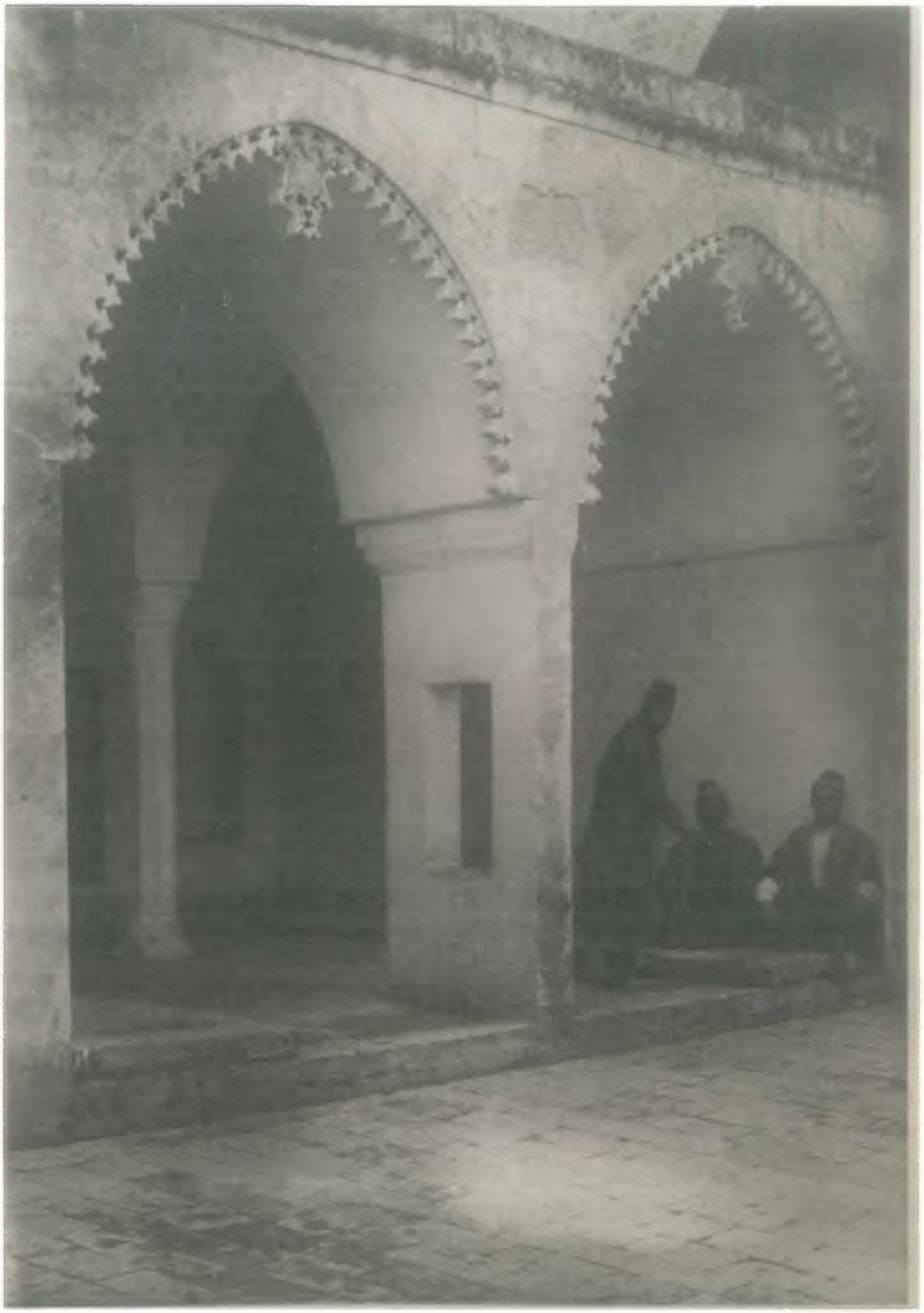

Foto: Max von Oppenheim

Örneğin Ermenilerin hepsi, tek bir Ermeni milleti olarak nitelenmemektedir. Mezhebine göre Ermeni ve Ermeni Katolik olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Yani salnamelerde kullanılan tabirle, iki millete. 1850'den sonra Ermenilerin

bir kısmının Protestan taifesinin içine girmesi ile bu kez üçüncü bir Ermeni grubu-millleti ortaya çıkmıştır[35].

Özetle, Osmanlı'da "millet" tabiri, modernitenin getirdiği bir kavram olan "azınlık" kelimesinin karşılığı olarak kullanılmamıştır. Ne devlet, bu Gayrimüslim gruplara azınlık olarak bakmıştır, ne de bu topluluklar kendilerini azınlık psikolojisi içinde görmüşlerdir. Yukarıda genel hatlarıyla incelediğimizsancağın demografik durumunu, salnamelerdeki verilere göre ortaya koymaya çalışırsak şöyle bir durum ile karşılaşırız: 1871-1878 yılları arasında sancakta belli oranda bir nüfus azalması yaşanmış görünmektedir. Arkasından 1890 verilerinde hızlı bir artıştan ve daha sonrasında da belli bir durağanlıktan, sabitlikten söz edilebilir. 93 Harbinin 1877-78'e rastlaması, bu nüfus azalmasında belli oranda etkili olmuş olabilir. Ancak bunun ne oranda etkili olduğu pek açık değil. Urfa sancağındaki nüfusu dini açıdan sorguladığımızda da daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi, Müslümanların ağırlıklı olarak yaşadıkları, ikinci sırayı Hıristiyanların aldığı ve az sayıda da Musevilerin yaşadığı görülmektedir. Aşağıda bunlara dair ayrıntılı nüfus bilgileri verilecektir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, burada sancak nüfusunun büyük bir kısmını Müslüman halkın oluşturduğunu; ikinci sırayı, elbette büyük farkla Ermenilerin aldığını görmekteyiz. Urfa Sancağında Müslümanı, Ermenisi, Süryanisi, Yahudisi ve diğeri ile tam bir kültürel çeşitlilik karşımıza çıkmaktadır. Bu kültürel mozaik içerisinde, Osmanlı Devleti yıkılıncaya kadar bütün unsurlar barış içerisinde yaşamıştır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, çok geniş bir alana yayılmış olup, birbirinden çok farklı etnik ve dini kültürleri içinde barındıran bir devlet anlayışına sahipti Osmanlı'nın en önemli özelliklerinden birisi, egemen olduğu geniş topraklar üzerinde birbirinden çok farklı kültürleri ve alanları yönetimi altına alırken, önce siyasal entegrasyonu sağlaması, ardından da sosyal ve ekonomik ilişkileri kurabilmiş olmasıdır. Bu nedenlerden ötürü Osmanlı gibi geniş imparatorlukların yönetim dönemlerine "pax dönemi", yani barış dönemi denmiştir. "Pax Romano", "Pax Ottomano" gibi. Yani birbirinden farklı gruplar birbirleriyle, o büyük imparatorlukların şemsiyesi altında barış içersinde yaşamışlardır. Her ne kadar ulus-devlet ve milliyetçilik akımları XIX. yüzyılda kendisini hissettirmiş olsa da, yüzyıl sonuna kadar, bir çok kültür aynı ortamda, Osmanlı egemenliği altında yaşamayı başarmıştır; ki Urfa, bunun en tipik örneğidir.

Tekrar nüfus bilgilerine dönecek olursak, 1900-1908 yıllarına ait salname verilerine bakıldığında Urfa Sancağının Harran kazasında yalnızca Müslüman nüfusun yaşadığı görülmektedir. Yine Urfa'ya bağlı Suruç'un nüfusu da neredeyse tamamen Müslümanlardan oluşmaktadır. (% 99,2 ile %99,7'lik payla) ve

[35] Osmanlı millet sistemi hakkında ayrıntlı bilgi için bkz. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*; Ağaç Kitapevi Yayınları, İstanbul 1992; Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.

Ermeni nüfus yok denecek kadar azdır. Urfa bağlı bir diğer kaza, Birecik'te de nüfusun büyük kısmı (% 94-95) Müslümanlardan oluşmaktaydı. Keza Rumkale kazasında durum farklı olmayıp, Müslümanların toplam nüfus oranı %97'lerdedir. Özetle söylemek gerekirse, Urfa sancağının nüfus yapısındaki renklilik, imparatorluğun diğer şehirlerinde de olduğu gibi uzun bir tarihin kültürel birikimini yansıtmaktadır.

Son dönemde Urfa Sancağında salnamelerde verilen nüfus tablolarında "millet" sayısında çoğalma ve azalmalar görülmektedir. Bundan dolayı birkaç yılın tablolarını vermeyi uygun gördük.

Foto: Max von Oppenheim

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	22.645	24.426	47.071
2	Ermeni Katolik	236	222	458
3	Ermeni	3.136	3.987	7.123
4	Protestan	323	393	716
5	Süryani	483	592	1.075
6	Yahudi	128	138	266
7	Ecnebi	5	10	15
	TOPLAM	26.956	29.768	56.724

Tablo III: 1891 yılı Urfa kazası nüfus tablosu[36]

[36] 1308 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.240.

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	26.757	26.301	53.058
2	Ermeni Katolik	236	222	458
3	Ermeni	3.164	4.495	7.659
4	Protestan	322	392	714
5	Süryani	483	592	1.075
6	Yahudi	128	138	266
7	Ecnebi	8	7	15
	TOPLAM	**31.098**	**32.147**	**63.245**

Tablo IV: 1892 yılı Urfa kazası nüfus tablosu[37]

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	26.539	26.321	52.860
2	Ermeni Katolik	240	218	458
3	Süryani	486	588	1.074
4	Ermeni	3.118	4.515	7.633
5	Protestan	327	395	722
6	Ecnebi	9	11	20
7	Yahudi	154	163	317
8	Yabancı	355	967	1.322
	TOPLAM	**31.228**	**33.178**	**64.406**

Tablo V:11893 Urfa kazası nüfus tablosu [38]

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	26.058	25.698	51.746
2	Ermeni Katolik	100	51	151
3	Süryani	489	600	1.089
4	Ermeni	3.472	4.863	8.335
5	Protestan	200	276	476
6	Ecnebi	200	276	476
7	Yahudi	154	163	317
8	Yabancı	171	742	913
	TOPLAM	**30.634**	**32.393**	**63.027**

Tablo VII: 1896-1897-1898-1899 yılları Urfa kazası nüfus tablosu[39]

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	26.103	25.801	51.904
2	Ermeni Katolik	102	53	155
3	Ermeni	3.475	4.860	8.335
4	Süryani	482	605	1.087
5	Protestan	204	279	483

[37] 1309 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.168.
[38] 1310 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.259
[39] 1313 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.284, 1314 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.269, 1315 tarihlin Halep Vilayet Salnamesi, s.274 ve 1316 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.282.

6	Ecnebi	200	276	476
7	Yahudi	158	172	330
8	Yabancı	169	741	910
	TOPLAM	**30.893**	**32.787**	**63.680**

Tablo VI: 1895 yılı Urfa kazası nüfus tablosu[40]

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	26.113	25.821	51.934
2	Ermeni Katolik	102	53	155
3	Ermeni	3.485	4.870	8.355
4	Süryani	486	609	1.095
5	Protestan	208	282	490
6	Ecnebi	200	276	476
7	Yahudi	162	175	337
8	Yabancı	169	741	910
	TOPLAM	**30.925**	**32.827**	**63.752**

Tablo IX: 1901 yılı Urfa kazası nüfus tablosu[41]

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	26.591	26.262	52.853
2	Ermeni Katolik	298	310	608
3	Ermeni	4.485	3.797	8.282
4	Süryani	761	730	1.491
5	Protestan	630	517	1.147
6	Ecnebi	9	11	20
7	Yahudi	249	231	480
8	Yabancı	169	741	910
	TOPLAM	**33.192**	**32.599**	**65.791**

Tablo VIII: 1900 yılı Urfa kazası nüfus tablosu[42]

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	26.923	26.457	53.380
2	Ermeni	4.594	3.949	8.543
3	Ermeni Katolik	311	373	684
4	Protestan	657	451	1.108
5	Yahudi	255	209	464
	TOPLAM	**32.740**	**31.439**	**64.179**

Tablo X: 1902-1903 yılları Urfa kazası nüfus tablosu[43]

[40] 1312 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.296
[41] 1318 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.314
[42] 1317 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.299
[43] 1319 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.329 ve 1320 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.332.

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	27.570	26.660	54.230
2	Ermeni	4.657	3.815	8.472
3	Katolik	257	353	610
4	Süryani	833	749	1.582
5	Keldani	57	58	115
6	Protestan	686	480	1.166
7	Yahudi	256	194	450
	TOPLAM	**34.316**	**32.309**	**66.625**

Tablo XI: 1904 yılı Urfa kazası nüfus tablosu[44]

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	27.698	26.560	54.258
2	Ermeni	4.757	3.893	8.650
3	Katolik	464	347	811
4	Süryani Katolik	837	743	1.580
5	Süryani Kadim	59	57	116
6	Protestan	664	449	1.113
7	Keldani	60	59	119
8	Yahudi	256	194	450
	TOPLAM	**34.795**	**32.302**	**67.097**

Tablo XII: 1905-1906 yılları Urfa kazası nüfus tablosu[45]

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	24.799	27.102	51.901
2	Ermeni	5.642	5.849	11.491
3	Ermeni Protestan	546	524	1.070
4	Ermeni Katolik	130	148	278
5	Süryani Kadim	777	1.127	1.904
6	Süryani Protestan	92	118	210
7	Süryani Katolik	90	109	199
8	Keldani	197	193	390
9	Latin	13	19	32
10	Yahudi	243	241	484
	TOPLAM	32.529	35.430	67.959

Tablo XIII: 1907 yılı Urfa kazası nüfus tablosu[46]

[44] 1321 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.390
[45] 1322 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.404 ve 1323 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.420
[46] 1324 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.414

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	26.007	28.272	54.279
2	Ermeni	5.582	5.885	11.467
3	Ermeni Protestan	547	525	1.072
4	Ermeni Katolik	136	150	286
5	Süryani Kadim	783	1.011	1.794
6	Süryani Protestan	118	92	210
7	Süryani Katolik	104	126	230
8	Keldani	197	193	390
9	Latin	13	19	32
10	Yahudi	243	241	484
11	Yabancı	672	736	1.408
12	Ecnebi	29	31	60
	TOPLAM	**34.431**	**37.281**	**71.712**

Tablo XIV: 1908 yılı Urfa kazası nüfus tablosu [47]

Foto: Max von Oppenheim

[47] 1326 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.413

Mahalle	Müslüman	Ermeni	Süryani	Katolik	Protestan	Yahudi	Ecnebi	TOPLAM
Kenise-i Kebir				11				11
Kadıoğlu		741	7	61	147			956
Tel-Fütur		1297		13				1310
Esb Pazarı		1305	18	24	84			1431
Bıçaklı		1282	26	24	105			1437
Göz	143	1054	20	66	96			1379
Haseki	240	391	44	31	67			773
Nimetullah	221		315	27	41			604
Taht-ı Mor	327	115			6			448
Kameriye	861	53	203	5	20			1142
Halilürrahman	375	141		7	13			536
mam Kulu	241		142	56	10			449
Tuzeken	265		48	9	14			336
Narenci	303	77			18			398
Meşarikiyye	529		67	18	2	6		622
Hacı Yadigar	406		54	14	4			478
Nur Ali	284		10	22	5			321
Pazar Camii	266		10					276
Hoca Ahmed	145		48	21				214
Ömeriye	89		58	49				196
Hekim Dede	117		9		3			1159
Cami-i Kebir	194		5		14			213
Halife	1039					69		1108
Çakerli	311					17	4	432
Askeriye	322					99	5	426
Karaburç	826					26	11	863
Mevlid Halil	101							101
Ketolar	1027							1027
Mahkeme	110							110
Yusuf Paşa	1282							1282
Kabahaydar	158							158
Kabarzi	170							170
İmam Sekaki	171							171
İhlasiye	158							185
Kutbeddin	187							187
Hacı Hamza	261							261
Kırk Mağara	381							381
Kara Musa	469							469
Debbağhane	655							655
Medrese	655							655
Hacı Gazi	68							68
Arap Meydanı	725							725
Hüseyin Paşa	784							784
Sultan Bey	797							797
Acem Bey	80							80
Kazgancı	843							843
Siverekli	847							847
Ali Han Bey	885							885
Hüsniye	931							931
Dergezenli	947							947
Lekler	98							98
TOPLAM	**21351**	**6456**	**1084**	**458**	**547**	**317**	**20**	**30335**
% ile ifadesi	% 70	% 21	% 4	% 1,5	% 2	% 1		100

Tablo XV: XX. Yüzyıl Başlarında Urfa'nın Mahalleleri ve Nüfusları[48].

[48] Hilmi Bayraktar, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapı), Elazığ 2007, s. 77-78.

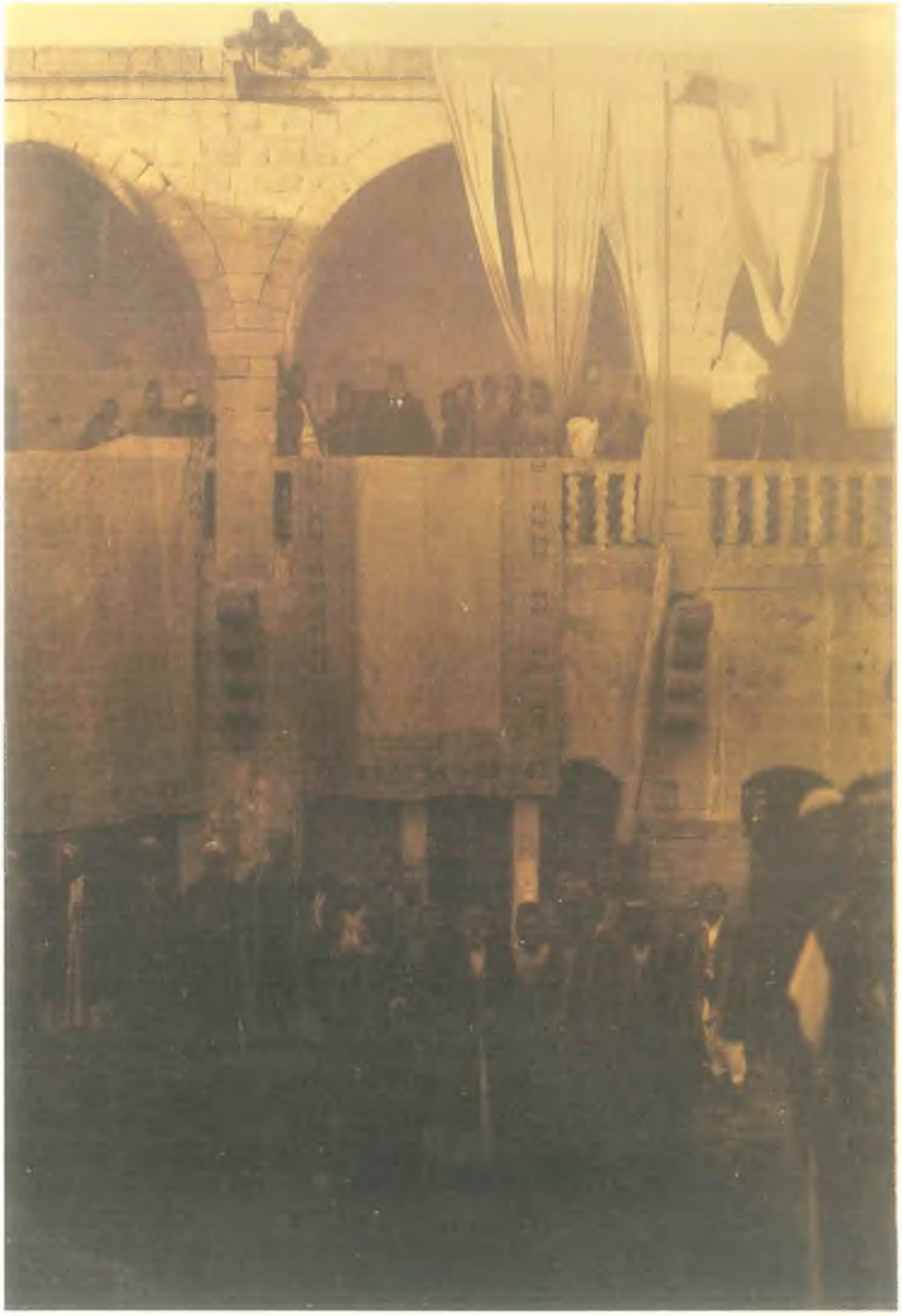

Fotoğraf: Max von Oppenheim

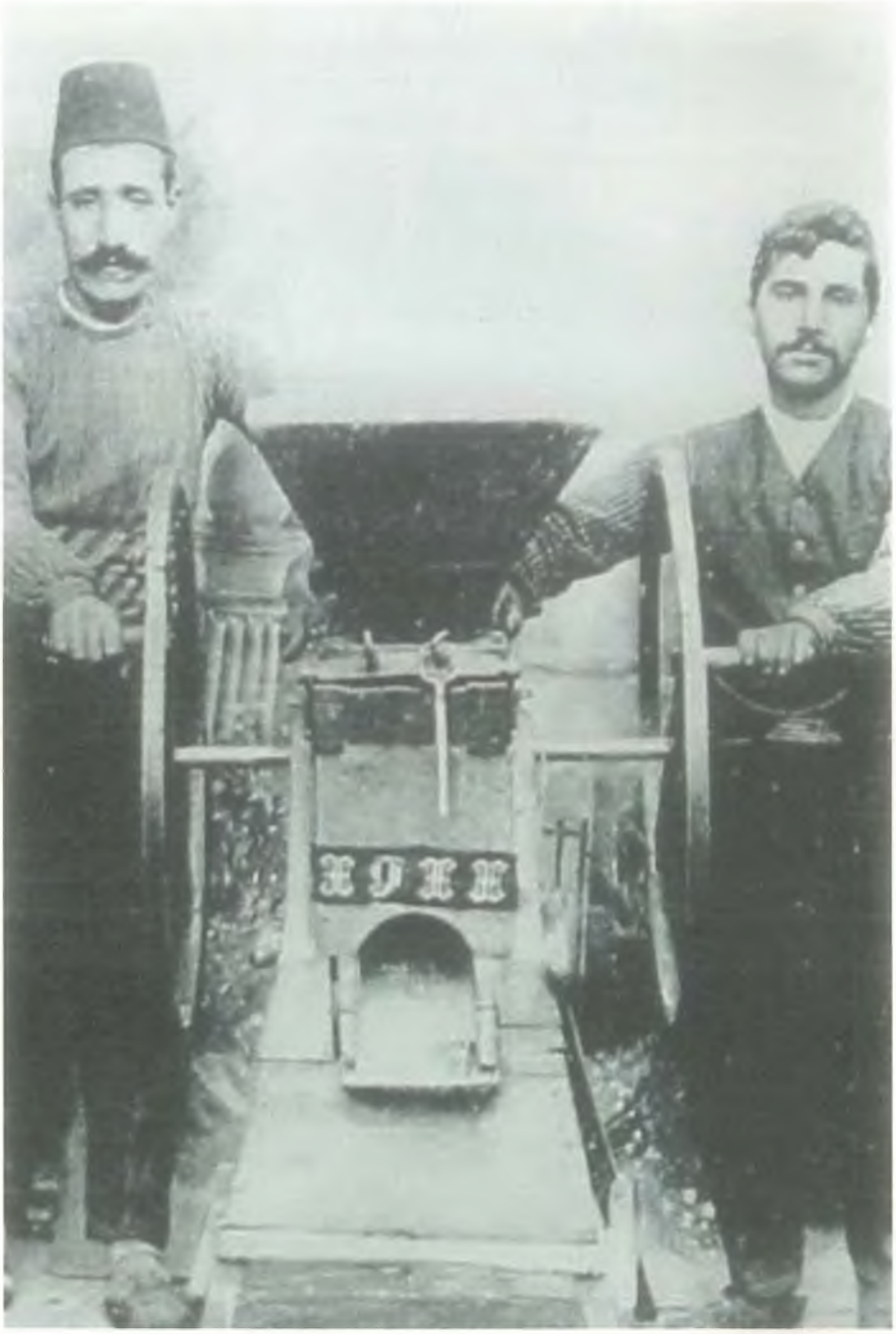

Urfa'da seyyar bulgur makinesi ve çalıştıranlar.

XIX. YÜZYILDA HALEB VİLAYETİ BAĞLAMINDA MALİ YÖNETİMDE MAHALLİ MECLİSLER VE URFA'DA KAMUSAL YATIRIMLAR

Tahir ÖĞÜT*

Meclislerin Oluşum ve Gelişim Süreci

Tanzimat dönemi mülkî, idarî yapıda bir dizi yeniliğin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde, Vilayet teşkiline gidilmiş, başta mutasarrıf ve daha altında sırasıyla kaymakam, liva ve kaza meclisleri teşkil edilmiştir. Yetki bakımından kaza meclisleri liva meclislerinin altında olup, nahiye meclislerinin ise üstündeydi. Meclislerlesin faaliyete geçmesinin en önemli sonuçlarından birisi, gayrimüslimlerin de, yönetim sürecine artık dâhil olmalarıydı. Toplumun genel sosyal yapısını yansıtabilen meclisler, yetki alanlarındaki idari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticareti hakkında işlerle uğraşmışlardır. Belirtilen yetki ve faaliyet alanların dışında idari uyuşmazlıkları görüşmek ve çözüme bağlamakta, meclislerin görevleri arasındadır. [1]

Tanzimat dönemi genel olarak merkezileşme iddiası taşımış olup, bunun ciddi adımlarından biride mali alanda gerçekleşmiştir. Bu konuda en somut adımlardan biri 1840'ta muhasallıkların kurulmasıdır. Muhassıllık tesisi ile daha önceki dönemlerde Valide olan mali yetkiler yeni dönemde, bu birime ve yardımcı birim mahiyetindeki muhassıl meclislerine devredilmiştir. Ancak kurulan sistem kısa sürede başarısızlıkla sonuçlanarak 1842'de muhassıllık uygulamasına son verilmiş ve valiler yitirmiş oldukları mali yetkilerine tekrar kavuşmuşlardır. Bu yeni aşamada, zaruretten dolayı genişleyen vali yetkilerinin sınırlandırılması sorunu ortaya çıkmıştır. [2]

Muhassılların görevlendirildikleri yerlerde bunlara yardımcı olmaları için 1839'da Muhassıllık meclislerinin kurulmuştur. Ancak muhassıllığın kaldırılması ile bu meclisler yerlerini 1842'de "memleket meclisi" isimli birimlere bırakmışlardır. Muhassıllık meclisleri ile Memleket meclisleri, Osmanlı toplumunun tanıştığı ilk mahalli örgütlenmelere örnek teşkil etmişlerdir. [3]

Meclislerden, Vilayet merkezindekilere "meclis-î kebir" denilmiş olup, on üç üyeden oluşmuşlardır. Kazalardaki meclisler ise beş üyeden müteşekkil olup, gayrimüslim cemaatin mevcudiyetine göre altı kişiye kadar çıkabilmiştir. Kaza meclislerine üye atamalarında kaymakamlar yetkilendirilmiştir. Ancak meclis

---

* Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi Üniversitesi, İ. İ. B. F. Öğretim Üyesi.

1 İlber Ortaylı, Tanzimat Döneminde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), TTK Yayınları, Ankara, 2000, s.81-82.

2 Stanford J. Shaw, *Local Administrations in the Tanzimat*, Hazırlayan; Hakkı Dursun Yıldız, 150. Yılında Tanzimat, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s.33- 50.

3 Sefer Şener, *Osmanlı İmparatorluğunda Yerel Meclisler (1839- 1913)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997, s. 5.

üyelerinin atamalarında, vali ve kaymakamların meclis üyelerinin atanmalarındaki yetkilerinden dolayı yeterince denetlenemeyecekleri gerekçesi ile 1844'te gerçekleşen düzenleme ile üyelerin merkezden onaylanmaları zorunluluğu getirilmiştir.[4]

Valilerin teorik olarak idari ve mali yetkilerinin sınırlandırılması eğilimine karşın, 1864 Vilayet Nizamnamesi ile mevcut yetkiler daha da genişleme eğilime girmiştir. Bu aşamada da dengeleyici bir unsur olarak yerel meclislerin denetlemeye yönelik yetkilerinin daha da arttırılmıştır.[5] Yeni süreçte yerel meclislerin isimleri "İdare Meclisi" olarak belirlenmiştir. Yerel meclisler teşkili Osmanlı devletine münhasır olmayıp, ilgili dönemlerdeki Avrupa'daki emsallerinde de uygulama alanı bulan bir yönetim anlayışını temsil etmektedir.[6]

Vilayet idare meclisleri, iktisadi ve mali alandaki yetkileri, hükümet namına satın alımlarını gerçekleştirmekten, iltizam ihalelerinin mali mevzuat çerçevesinde yapılmasının sağlamağa kadar geniş bir yetki sahaları vardı. Kamu emlâkı yönetiminde de yetkileri olup bunlar başlıca kamuya ait inşa faaliyetlerinin düzenli olarak yürütülmesini sağlamak, devletin menkul ve gayrimenkullerin korunması ve genel ekonomiye kazandırılmasını sağlamaktır. Meclisler, öncelikli yetki alanları olan mali alanda mültezimlerle ilgili şikâyetlere bakmak, vergi anlaşmazlıklarını çözmek gibi işleri görev verildiğinde soruşturmakla da mükelleflerdi. [7]

Mahalli meclislerin iktisadi ve mali yapıda oynadıkları rolü belirlemek için bir vilayet düzeyinde araştırma yapmayı uygun gördük. Vilayet düzeyli bir çalışmada sırası ile; vilayet meclis-î kebiri, liva meclisleri ve kaza meclislerinin faaliyetlerinin bir arada değerlendirmek mümkün olduğu gibi, bunların karşılıklı ilişkilerini belirleyebilmek mümkün olabilecektir. Vilayet olarak Haleb seçilmiş olup, bu vilayetin topraklarının bir kısmının Türkiye Cumhuriyeti'nden ayrılmış olmasına karşın önemli bir kısmının bu devletin sınırlarında kalması tercihimizde belirleyici olmuştur.

Haleb Vilayetinde Meclislerin Oluşumu

Haleb vilayeti liva 1256/ 1840 da, sancak ve kaza meclisleri ise kurulması 1262/ 1845 de başlamış olup Ayıntab, Antakiye, Birecik ve Kilis'te aynı anda gerçekleşmiştir.[8] Kaza meclislerinin başkanlıklarına kaymakamlar tayin edilmiş olup, asil üyeler olan; mal müdürü, tahrirat kâtibi, kaza hâkimi (naib), müftü,

---

4 Stanford J. Shaw, "Local Administrations in the Tanzimat", , s. 33- 50.

5 Sefer Şener, Osmanlı İmparatorluğunda Yerel Meclisler (1839- 1913), , s. 20.

6 Ezel Kural Shaw, *Tanzimat Provincal Reform as Compared with European Models*, Hazırlayan; Hakkı Dursun Yıldız, 150. Yılında Tanzimat, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s.51- 68.

7 Sefer Şener, Osmanlı İmparatorluğunda Yerel Meclisler (1839- 1913), s. 45.

8 Meclislerin teşekkülünden bir yıl sonra azalara maaş bağlanmaya başlanmıştır. Mesela Birecik kaza meclisi 1262/ 1846 kurulmuş azalar maaş bağlanması ise 1263/1847 de gerçekleşmiştir. BOA, A.MKT. 56/ 94, sene;1263.

gayrimüslim cemaat liderlerinden oluşturulmuştur. Seçilmiş üyeler ikisi müslim, ikisi gayrimüslim olmak üzere dört üyeden oluşmuştur.[9]

Meclisler kurudukları ilk dönemlerde yeni sürece intibak sorunu yaşamaları beklenebilecek bir durumdur. Mesela; Meclis-î kebirler 13 azadan oluşmaları gerektiği halde, Haleb meclisi her nasılsa 23 üyeden oluşmuştur. Durumun ilgili bir belde de belirlenmesi üzerine normal aza mevcuduna dönülmesi sağlanmıştır.[10] İlgili belgede belirtilmemiş olmasına rağmen, meclis azalarının sayısındaki dengesizlikte, gayrimüslimler cemaatlerin şehirde çok katmanlı olmaları ve temsil arayışları etkili olabilir.[11]

Haleb'de ticaretin yoğunluğundan ve ticari davaların yoğunluğundan dolayı, davaların zaman kaybına uğramaksızın neticelendirilmesi gereği ortaya çıkmıştır. Eyalet Meclis-i Vâlâ'ya müracaat ederek, tüccardan mürekkep üzere Ticaret Meclisi kurulmasını talep etmiştir. Meclis-i Vâlâ Haleb meclisinin başvurusunu yerinde görerek, Ticaret Meclisinin kurulması için Ferman-ı Hümayunun verilmesini talep etmişlerdir.[12]

Haleb meclisinden gelen Ticaret Meclisi kurulması talebinin değerlendirilmesi için 1277. S. 29'da Sadaret'ten Ticaret Nezaretine yazılan bir yazıda, meclis mazbatasının dikkate alınması hususu belirtilerek gereğinin yapılması istenmiştir.[13]

---

9 İlber Ortaylı, Tanzimat Döneminde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880),, s. 83.
10 BOA, A. MKT. UM 338/ 5, 1275/1858.
11 Sefer Şener, Osmanlı İmparatorluğunda Yerel Meclisler (1839- 1913), , s. 11.
12 BOA, A. MKT. MVL. 62/ 12: 1269/ 1852.
13 BOA, AMKT. MHM. 195/ 40,: 1277/ 1859.

Meclisler hukuken teşekkül etmiş olmalarına rağmen, bunların halk tarafından tanımlanması ve benimsenmesi belirli bir sürecin geçmesini zorunlu kılmıştır. Mesela, Tanzimat sonrası süreçte uygulamaya giren emlak ve temettü vergisine Urfa ve Birecik halkı tepki göstererek ödememe eğilimi ortaya koymuşlardır. İsyan olarak algılanan bu olayın bastırılması için Haleb'den Hüseyin Paşa bölgeye gönderilmiştir. Hüseyin Paşa Urfa'ya vardığında, vergilerini ödemeleri karşılığında affedileceklerini, ancak halkın bundan sonra idare ile ilgili sorunlarında liva ve kaza meclislerine müracaat ederek çözebileceklerini ve bundan başka yollara tevessül etmemeleri gerektiğini ifade etmiştir.[14]

Haleb'de 1267/ 1850'de vilayetin imar ve ıslahı gerekçesi ile meclisi kebir kurulması kararlaştırılmıştır. Kurulacak meclis mal müdürüne mali konularda yardımcı olarak mali ıslaha da çalışacaktır. İlgili karar Meclisi Vâlâ'ya, Şeyhülislama ve Hazineyi Celileye de bildirilmiş ve onayları alınmıştır. Meclis-i kebire lazım gelecek olan kâtiplerin temini ve maaş karşılıkların düzenlenmesinde Haleb kadısından da yardım alınacaktır. [15]

Meclisler ve Kamu Görevlilerinin Mali Suçlarındaki Konumları

Meclislerin kuruluşlarının gerçekleşmediği aşamada, eşraf ve ayandan şahısların tayin edildikleri soruşturma örneklerini görebilmek mümkün olabilmektedir.[16] Meclislerin kurulması sonrasında ise, kamu görevlilerinin mali suçlarının takip ve ihbarı görevi meclislerde olduğu gibi, Şura-yı devlet de uygun görülmesi halinde vilayet meclislerinde soruşturmaları da mümkün olabilmiştir.

Vilayet meclisi, görev verilmesi halinde "lüzumu muhakeme" veya "reddi muhakeme" kararı vermek yetkisine haizdi. Liva ve kaza meclislerin soruşturma aşamasındaki konumları, talep edilmesi halinde kurulacak komisyonlara üye vermek veya soruşturmaya bilgi temin etmekti. Urfa'da Bican Paşa'nın sorgulanmasında, mali suçla ilgili olayın ihbarı Urfa liva meclisi tarafından gelmiştir.[17]

Vilayet meclisleri, kamu yöneticilerinin işledikleri mali suçlarından dolayı yargılanmalarından sorumluyken, kaza ve sancak meclisleri de muhtemel yol-

---

14 BOA, İradeler Meclisi Vâlâ 10.480, 1264/ 1847.

15 BOA, A. MKT. NZD. 23/ 30, 1267/ 1850.

16 Ayıntab Valisi Tahir efendinin başarılı bir vergi yönetimi yapamaması ve idareciliğini layıkıyla yürütemediği gerekçesi ile hakkında soruşturma açılmıştır. Haleb meclisi kebiri devreye sokulmaksızın doğrudan doğruya Haleb hanedanından Sadık Efendi Meclis-i Vâlâ tarafından soruşturmaya tayin edilmiştir. Sadık efendi konu ile ilgili Haleb valisi tahriratına der kenar düşerek, ahalinin konu hakkındaki şikâyetlerinin yerinde olduğunu tespit etmiştir. Bunun üzerine kaymakamının azli ve yerine Sadık Efendi'nin tayini uygun görülmüştür BOA, A. MKT. UM, 209/ 44, 1272/ 1855.

17 Urfa Valisi Bican Paşa, Urfa meclisi azalarının ihbarı ile görevinden azledilmiştir. Haleb Meclisinde, Meclis-i Vâlâ yetkilendirilmesi ile yapılan soruşturma da Valinin suç işlediği de teyit edilmiştir. Bican Paşa görevi süresince aşiretlerden alınan vergilerden 15.000 guruşu zimmetine geçirmiştir. Zimmete geçirilen meblağ, kamu gelirlerinde noksanlığa sebep olduğundan dolayı, kamu hizmetlerinde aksaklıklar gerçekleşmiştir. Bu aksaklıkların en önemli sonucu, asakir-i muzafata da eksik istihdamın yaşanması olmuştur. BOA, A.MKT. MVL. 104/ 83, 1275/ 1858.

suzluklara karşı takip işini veya soruşturmada verilen görevleri tamamlamakla yetkilendirilmişlerdir.

Hans Lukas Kieser, İskalanmış Barış, İstanbul 2005.

Bu konuda en iyi örneklerden biri, Birecik kaymakamı ve çevresindekilerin sebep oldukları yolsuzlukları belirlenmesi olayıdır. Bu olayda Birecik Kaymakamı Hacı Şakir Beğ, Mal Kâtibi Bekir Efendi ve Tüfenkçi Başı Hüseyin ağalar Nizib nahiyesindeki bazı köylerin muhtarlarından cebren vergi namına para tahsil edip, zimmetlerine geçirmişlerdir. Daha sonra, görev yerlerini izinsiz olarak terk ederek Ayıntab'a gitmişlerdir. Yol üzerindeki Mizar karyesinde Salih Ağa'nm evinde konaklamış ve bu esnada ilgili şahsa zulmetmişlerdir. Salih Ağa'nm şikâyeti, Birecik kaza meclisinin de teyidi ile 1273/ 1856 senesinde Halep vilayetinin tasarrufu ile tutuklanarak, Meclis-i Vâlâ tarafından soruşturma açılmıştır. Birecik kaza meclisi soruşturma aşamasında suçlarının sabit olduğu gerekçesi ile yargılama aşaması beklenmeksizin kazaya kaymakam atanmasını da talep etmişlerdir.[18]

Yukarıdaki olayla aynı dönemde Urfa Valisi Rıdvan Paşa Berazi aşiretinin ve Dügerlü Aşiretin üzerine taarruz ederek bir miktar hayvanlarını gasp etmiştir. Gasp iddiasıyla vali şikâyete maruz kalmıştır. Şikâyet üzerine Halep valisi tarafından ön soruşturma için görevlendirilen liva meclisi, valinin haksız tasarruf da bulunmadığı neticesine varmıştır. Liva meclisi valinin muktedir bir idareci olup, Tanzimat hükümlerinin hızla tatbik ederek halkın bu vesile ile kanun ile tanıştığı, uzun zamandır asayişin sağlanarak Aneze aşiretinin tasallutundan dahi memleketin halas olduğunu bildirmişlerdir. Paşa'nın çalışmalarından dolayı bazı unsurların rahatsız olduklarını, şikâyetin gerisinde bu gibi hususlara dikkat edil-

[18] Soruşturma için Haleb de tahkikat meclisi tekil edilmiş, tahkikat aşamasında Birecik kaza meclisi üyeleri de yer almıştır. Tahkikat neticesinde kaymakamın 6.700 guruş, Mal kâtibinin 1.446 guruş, Tüfenkçi başının ise 2.200 guruşu zimmetlerine geçirdikleri belirlenmiştir. BOA, İradeler/ Meclisi Vâlâ 16.531, 1274/ 1857.

mesi gereğine belirtmişlerdir. Liva meclisinin Rıdvan Paşa lehine sundukları rapora rağmen, Halep Valisi Rıdvan Paşa'nın hizmetlerindeki muvaffakiyetini takdir ettiklerini, ancak şikâyet unsurunun da göz ardı edilemeyeceğini belirtmiştir. Suç unsurlarının sabit olduğu gerekçesi ile liva meclisi kararının dikkate alınmaksızın Rıdvan Paşanın yargılanmasını talep etmiştir.[19]

Urfa liva meclisi her ne kadar vali ve kamu görevlilerinin faaliyetlerini kontrol ile mükellef olsa da bu örnek de olduğu gibi, kuvvetler arasında bir denge politikası da izleyebilmişlerdir. Veya genel bir denge politikası izlemenin ötesinde bölgedeki aşiretler ile aşiret dışı sosyal yapıların tepkileri sonucu da olabilir.

Evkaf ve miri arazilerden mahlûl olanların varidatının ihalesinde her ne kadar Defterhane-yi Amire'de yapılacak olsa da, bunlardaki ferağ ve intikalleri denetlemek için mahalli meclisler görevlendirilmiştir. Urfa evkaf müdürü ile mal müdürü arasında bu konuda ortaya çıkan ihtilaftan dolayı, evkaf müdürünün yetkileri askıya alınmış ve evkaf arazilerinin ferağ ve intikal işlerinde Urfa kaymakamının da oluru alınmak kaydı ile Urfa meclisi yetkilendirilmiştir.[20]

Meclislerin, kamu görevlilerinin mali suçların soruşturma aşamasındaki konumlarına rağmen, azaların da karışabileceği mali suçlar olabilecektir. Meclislerin denetlenmesinde Şura-yı Devlete arz ettikleri yıllık faaliyet raporları kadar halk tarafından yapılan şikâyetlerde önemli bir yere sahipti. Urfa'da kanal inşası ve tamirat için halktan para toplandığı halde, yapılması gerekli olan çalışmalar başlatılamadığı için halk tarafından şikâyetler Haleb vilayetine intikal etmiştir. Urfa sancağı idare meclisi mazbatasında, azalardan Hamdizade Ali Bahaeddin Efendi üzerinde zimmet olduğu iddiaları ileri sürülmüş, bunun üzerine Haleb valisinin talimatı ile soruşturma açılmıştır. [21]

Meclislerin, alt yapı hizmetlerinden, iktisadi ve mali sorunlarına kadar her alanda yapmış oldukları hizmetleri belirten senelik raporlar hazırladıkları yönünde örneklere rastlamak mümkündür. Faaliyet raporları sayesinde, meclislerin görev ve yetki alanlarını sınırlarını belirleyebilmek mümkün olabilmektedir.

Adana ve Mersin'de 1284-85/ 1867-68 arasındaki bir yıllık faaliyet dönemine ilişkin hazırlanan bir rapor, bu konuda en kapsamlı verileri içermektedir. Bu raporda Mersin limanında aslında bir vakıf faaliyeti olması gereken camii onarımından, kaldırımların deniz çakılı ile örtülmesine kadar bir dizi imar faaliyetleri mevcuttur. Yerel kredi ihtiyacının karşılanması için memleket ve Emvalı Eytam sandıklarının kurulması ve sermaye olarak konulacak olan meblağın belirlenmesi de kaza meclisleri belirleyici olmuştur. Tarsus ve Mersin arasında 60.000 dönümlük bataklık arazinin ıslah edilerek tarıma açılması ile Adana

[19] BOA, İradeler Dâhiliye 28.509, 1275/ 1858.
[20] BOA, A.MKT. UM 100/ 81, 1268/ 1851.
[21] BOA, DH. MKT 1803/ 119, 1308/ 1889.

Yumurtalık limanı civarına 2.000 hanenin iskânı gibi büyük çaplı imar çalışmaları da meclisin bir senelik faaliyetleri arasında yer almıştır. Seyhan nehri üzerine inşa edilmiş olan su dolabı ile Adana'da sulu tarımım yapılmasına yönelik faaliyetlerde, meclis tarafından projelendirilerek gerçekleştirilmiştir. Faaliyet raporunda dikkati çeken en ilginç husus Mersin kaza meclisinin belirlediği bir miri araziye her görevli memurun 30 ağaç dikmesidir.[22]

Kriz Dönemlerinde Mali Yönetim

Ziraî istihsalin geleneksel teknoloji ile yapıldığı dönemlerde doğal faktörlerin etkisinin daha fazla olacaktır. Kuraklık vesair olumsuz faktörler meclisler bakımından da performanslarını gösterebildikleri olağanüstü dönemlerdir. Performansın en iyi göstergesi ise aşar ihalelerin zamanında ve uygun mültezim teklifleri ile yapılmasıdır. Mesela, Urfa'da 1277-79/ 1860-61 seneleri arasında çekirge afeti yaşanmış olmasına rağmen, Urfa liva ve Birecik kaza meclislerin gayretleri ile aşar ihaleleri gelir kaybına uğranmaksızın başarılı olarak geçmiştir[23]. Meclislerin başarılı performansına rağmen Urfa mutasarrıfı Rasim Paşa, vilayette tahsili yapılan aşar mukabili miri zahirenin emredilen yerlere gönderilmesini birkaç senedir yerine getirememişti. [24]

Çekirge afeti, ziraî istihsalde geniş kapsamlı verim kayıplarına sebep olan ve haşaratın geride bıraktığı yumurtalardan dolayı menfi etkisi müteakip senelere de devreden bir yapıya sahip doğal bir afettir. Çekirge mücadelesi geniş kapsamlı ve iyi planlanmış bir planının ve güçlü bir kolektif iradenin varlığını zorunlu kılmaktadır. Mahalli meclisler yapıları ve fonksiyonları itibarı ile kapsamlı programları yürütebilecek bir mahiyete sahip olmuşlar ve bu özelliklerinden dolayı böylesi programların yürütülmesinin merkezinde yer almışlardır.

Çekirge mücadelesi ile ilgili meclisin durumunu, 1260/1844 senesi mücadele programında görebilmek mümkündür. Haleb, kazaları ve çevresinde birkaç senedir çekirge afeti meydana gelmiş olup, çekirge tohumlarının itlaf edilmemesi durumunda bu halin tekrarı kaçınılmaz olarak görülmektedir. Çekirge afetinden dolayı istihsal düşüşü meydana gelmiş ve iltizamlar rağbet görmez hale gelmiştir. Tımarlı arazilerde aynı durumda olduğundan dolayı zeamet mutasarrıfları da zor durumda kalmışlardır. Çekirge tohumlarının itlafı için Haleb Meclisi, 300 nefer asker ve ahaliden de 800 kişinin istihdamı ve başlarına da uzman memurların tayinini talep etmiştir. [25]

Meclislerin mali ve idari meselelerde yetki alanı sorunu ile karşılaşabilmekteydiler. Bunun en somut sonuçlarını aşiretlerin vergilendirilmeleri konularında görebilmek mümkün olmaktadır. Mahalli meclislerin yetki alanlarımn idari sahalarıyla sınırlı olduğundan, yetki alanlarıyla ilgili muvazeneli konularda

---

22 BOA, ŞD 2212/ 27, 1285/ 1868.

23 "Memaliki Mahruse varidatlarının meclislerin ihdası ile istikrarın temin edildiği" BOA, A.MKT.UM 493/ 32.

24 BOA, İradeler Dâhiliye 6.365, 1298/1880.

25 BOA, A. MKT 14/ 25, 1260/ 1844.

bir üst konumda olan meclise müracaat etmekteydiler. Mali alanda yetki kullanımında en sorunlu alanlardan birini vilayet genelindeki aşiret ve bunlarla ilgili mali meselelerden kaynaklanmaktaydı. Aşiretler konargöçerlik esasına dayalı üretim ilişkilerinden dolayı çifte vergilendirmeye maruz kalabildikleri gibi, meclisler arasında da yetki alanı konusunda ihtilaflara sebep olabilmekteydiler.[26]

Yapısal Faktörlere Dayalı Mali Sorunların Belirlenmesi

Doğal faktörler kadar idari veya sosyal mahiyetli yapısal faktörlerde mali gelirlerde kayıplara sebep olabilecek unsurlardır. Vergi bakayaları genelde yapısal faktörlere dayanmakta olup, sorunun belirlenmesinde, aslında yerel unsurlar olan azaların katkıları büyük önem kazanmaktaydı. Bakayaların tahsili için kurulan komisyonlar ve meclis azalarının buralarındaki konumları, mali yönetimde etkinliğin sağlanmasına katkıda bulunmaktaydı. Bakayaların meydana geliş sebeplerinin belirlenmesi, vergi tahsilatı ile sorunların belirlenmesine katkıda bulunacak bir husustur.[27]

Yapısal sorunların en belirgin olduğu alanlardan biri de geleneksel bir toplumun, Tanzimat süreci muhatap olduğu yeni mali sürece uyumu meselesiydi. Mesela Tanzimat sonrası uygulamaya giren emlak ve irad vergilerinin salınmasında ciddi dirençle karşılaşılmıştır. Haleb, Ayıntab ve Urfa bağ ve bahçelerinin mahsulü üzerinden %0,8 oranında kıymet vergisi (irad vergisi) ödenmesi gerekirken 1295-1303/ 1877- 1885 seneleri arasında halk yükümlülüklerini yerine getirmemiştir. Vilayet umum meclisi vergi ödemelerinde halkın direnci ile ilgili konunun tahkikatını yapmış ve halkın ödediği aşardan dolayı, başka nam altında resim veya vergi ödemeye karşı direndiğini belirlemiştir[28].

Haleb'in kazası olan Edlib, Sermin, Eriha, Harim ve Cebeli Saman Kaza meclisleri de Emlâk ve Akarat vergisi uygulamasından şikâyetçi olmuşlardır. Adı geçen yerlerin ahalisi vergilerine toplam 120.000 guruş tahakkuk ettirildiğini ancak ahalinin vergi ödeme gücünün bu ifaya kâfi gelmediğin, ileri sürmüşlerdir. Bu kazaların nüfus mevcuduna ve Tanzimat hükümlerine göre, ödeme güçlerinin dikkate alınması gerektiğini de belirtmişlerdir. Adı geçen kazalardan Edlib'in, diğer kazalarla aynı vergi konusu dâhilinde olmadığını, ancak toplam

---

26 Ben-i Kays gibi sancağın en büyük Arap aşireti ile sancağın en büyük Türkmen aşireti olan Barak aşiretlerinin vergilendirmeleri ihtilaf konusu olmaktaydı. Birecik kaza, Urfa liva meclisleri bu aşiretlerin vergilendirmelerinde, Tanzimat'a dâhil olunan 1267 senesinde beri ihtilafın devam ettiği ve ihtilaftan dolayı Urfa varidatında sıkıntıların meydana geldiğini belirterek, sancakları lehine mali düzenlemenin yapılmasını talep etmişlerdir. Halep vilayet meclisi, vergilendirmeleri ihtilafa konu olan yedi aşiretin kadimden beri Rakka reayası oldukları gerekçesi ile, bu aşiretlerin bundan böyle ödedikleri 1281 de ödedikleri 56.919 guruşluk vergilerinin tek muhatabının Urfa sancağı olduğu yönünde karar vermiştir, BOA, Y.EE 35/ 90.

27 Birecik Emlak vergi tahsilatlarından, Aratdağı, Karakız, Elifoğlu, Asafoğlu, Üçdepe ve Tilmecnun karyelerinin 1302- 1319 seneleri arasında toplam 13.161 guruşluk bedelleri ödenmeyerek bakayaya kalmıştır. Birikmiş emlak vergisi bakayası, kadın bir mültezim olan Birecik hanedanından Hacı Tursun hatunun üzerinde kalmıştır. Hacı Tursun zimmetinde kalan alacağın tahsili için, tahsilat komisyonu teşkil edilmiştir. Komisyon, mal kâtibinin de içinde bulunduğu ve gerisi meclis azalarından müteşekkil olmak üzere dört kişiden oluşmaktadır. BOA, ŞD 22421/ 144 (E) 1320/ 1902.

28 BOA, ŞD 30/ 45, 1303/ 1885..

mevcut nüfusu arttırarak teorik olarak vergi ödeme gücünün arttırılmaya çalışıldığını ileri sürmüşledir.[29]

Yeni mali yükümlülüklerin uygulamaya girmesi beraberinde bazı sorunları da beraberinde getirebilecektir. Sorunun belirlenmesi ve çözüm önerilerin de, meclislerin talep üzerine hazırladıkları rapor ve mazbatalar ise kamu maliyesinde etkililiğin arttırılmasına katkıda bulunabilecek bir yapıya sahiptir. Haleb vilayeti ve kazalarında 1284/ 1867'den beri, kadimden beri alınan aşar vergisi yanında aşar mahsulünün %0,8 oranında irad vergisi alınmaya başlanmış ancak uygulamada halkın direnci ortaya çıkmıştır. Meclis soruna yönelik yapmış olduğu tahkikat da şehirlerin etrafındaki bağ ve bahçelerin %90'ının vakıflara ait olmasının ve vakıfların genel olarak aşar dışı mali yükümlüklerden muaf olmalarından dolayı yeni uygulamalara karşı direncin ortaya çıktığını belirlemişlerdir.[30]

Aşar ihaleleri ürün türüne göre yapıldığı halde, Haleb yakın çevresinde ve vilayet genelinde bağ ve bahçelerin muhtelif ağaçlardan oluşmasından dolayı ihalelerin sağlıklı olarak yapılabilmesinin oldukça güçleşmekteydi. Genel olarak zeytin ve fıstık ağaçları yoğunluk göstermekte olup, bunlar da ortalama olarak üç senede bir ürün vermektedirler. Meclis soruna karşın, defterdarlık bünyesinde periyodik "tahminci" istihdamını talep etmişlerdir. Bazı ürünlerin vergilendirilmesinde yapılan giderlerin gelirleri aşması durumunda ise bunların emaneten idaresi öngörülmüştür. [31]

Aşar ihalesine katılan mültezimlerin veya miri arazi satışına katılan şahısların güvenirliklerini araştırmak, kaza meclislerinin yetki alanlarına girmekteydi. Mültezimlerin genelde yerel şahıslardan oluşmaları, kaza meclislerinin bu alandaki yetkilendirilmelerinde belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Birecik zeytin aşarının ihalesine katılanların güvenirliği ve birbirleri ile akrabalık ve sair ilişkilerinin durumu hakkında, Haleb vilayet meclisi tarafından Birecik kaza meclisinin mütalaa hazırlaması istenmiştir.[32]

Mali Giderlere Karşı Alınan Önlemler

Kamu gelirlerinin verimliliğinde, vergi gelirlerinin tahsilatı sürecindeki yapılan harcamalar önemli bir faktördür. Osmanlı mali yapısının önemli gelir birimlerinden olan aşar vergisinin ayni olarak alınmasına karşın zahirenin stoklama ve nakliyatına nakdî harcamaların yapılması gerekmekteydi

---

29 BOA, A. MKT. UM. 386/ 11, 1276/ 1859.

30 BOA, ŞD 297/ 41, 1301/ 1883. s. 24.

31 BOA, ŞD 297/ 41, 1301/ 1883. s. 24.

32 Zeytin aşarında meydana gelen yolsuzluk hakkında mutalaa sunarak, vilayet meclisinde sürdürülmekte olan tahkikata katkıda bulunan Birecik kaza meclisi mali yapı ile ilgili uyarılarda da bulunabilmiştir. Birlikte ihale edilmiş olan Birecik ve Suruç kazaları zahire aşarının değeri 30.000 guruş olmasına rağmen mültezim tarafından ancak 1.000 guruş civarında bir meblağın ödemesi yapılabilmiştir. Mültezimin yükümlülüklerini yerine getirebilmesi mümkün görülmeyerek, ihale konusunun en kısa zaman da emanete alması istenmiştir. BOA, ŞD 22.421/ 144 (A), 1320/ 1902.

Meclislerin temel görevlerinden olan gelir arttırıcı politikalar kadar tasarruf sağlayıcı tedbirlerde gelir arttırıcı sonuçlar doğuracaktır. Kamu harcamalarının alanı çok geniş olduğundan, tasarruf sağlayıcı tedbirlerin alınması da çok geniş uygulama alanı bulabilmekteydi.

Şura-yı Devlet fonunda bu konuda belirleyebildiğimiz en belirgin örnek, Birecik kaza meclisinin miri zahire naklinde oynadığı rolle ilgili olanıdır. Urfa ve Birecik'te miri ambarlarda miri zahirenin 1272/ 1855'te İskenderun limanına sevki ile emir, Urfa liva meclisince Birecik kaza meclisine havale edilmiştir. Maliye nezareti kiralanacak olan mekkarelerle (yük hayvanları), taşınacak olan zahirenin kilesi başına 60 guruş ödenmesini takdir etmiş, ancak Birecik kaza meclisi Urfa'dan nakledilen 146 kile buğdaya kilesi 56 guruş, Birecik'ten nakledilen 538 kile buğday için ise kilesi 45 guruş dan ödeme yapmıştır. Rayiç fiyatın altında gerçekleşen nakliyatta, ilgili giderlerin Birecik varidatından ödenmesi gereği etkili olmuştur.[33]

Mali Birimlerden Kara Gümrüğü Uygulamasında Meclisler

Kara gümrükleri kamu açısından gelir, meclisler bakımından da dâhili ticareti daraltıcı etkilere sebep oldukları gerekçesiyle, gümrüklerin varlığı veya mevcut uygulamaları zaman zaman bir çatışma alanına sahne olmuştur.

Urfa kara gümrüğünün kaldırılmasında liva meclisi doğrudan teşebbüste bulunmuştur. Liva meclisinin doğrudan müdahalesinde rüsumat nezareti ve valiliğin, rüsum gelirlerinin azalması yönündeki itirazları ile karşılaşmıştır. Bu aşamada Urfa liva meclisi vali ile çatışmaya girmekten çekinmemiştir. Urfa'daki uygulamada, 18.asır Rakka iskânı ile bölgeye gelen aşiretlerin bile harici tüccar gibi muamele gördüklerini ve bundan dolayı Urfa ya gümrüksüz mal sokamadıkları gibi oldukça sert bir iddiada bile bulunmaktan kaçınmamışlardır.

Aşiretler bölgenin ahalisi olmalarından dolayı bunların getirdikleri emtialardan gümrük rüsumu alınması kanuna muhal olduğu halde, buna riayet edilmediğinden dolayı aşiretlerin çevre yerlere yöneldikleri, Urfa da ise mal kıtlığı oluşmaya başladığı da ileri sürülmüştür. Meclisin gümrüğün kapatılması halinde, Rüsumat Nezareti kaybının sadece 57.000 guruş olduğunu, fakat şehir ekonomisinin daha da gelişeceğini de belirtmişlerdir.[34]

Sanayileşmenin ve ticaretin gelişimi bakımından ithal edilen makinaların vergi ve rüsumlardan muaf tutulmasında, Vilayet idare meclislerinin Ticaret ve Nafia Nezaretinden yapacakları talepler belirleyici olmaktaydı. Yapılacak müracaatların memleket menfaatine haiz olması aranan başlıca hususlardandı. Ver-

[33] BOA, A.MKT. UM 241/50, sene; 1272/ 1855.
[34] A, A.MKT. UM. 417/ 42, 1285/1867.

gi indirim talebinin, yatırım malının ilgili limana geldikten sonra yapılması ise başlıca sorunlardan birini teşkil etmekteydi. [35]

Şeker gibi dış ticaret hacminde verilen açığın önemli unsurlarından olan kalemlerde[36] ithal ikameci bir politikanın uygulanması gerekli olmuştur. İthal ikameci istihsale yönelik politikaların en somut uygulama alanı ise tohumluk ve sair girdilere uygulanacak mali indirim ve muafiyetlerde yerini bulacaktır.

Haleb vilayetinde şeker imalı için gerekli olan zirai ürünlerden şeker kamışının ekimi yapılabilmekteydi. Şeker kamışı ziraatı Antakya ve yakın çevresinde yapılıp, memleket imarı gerekçesi ile vilayet meclisince ekiminin yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Şeker kamışı ekimi için aranan yer Birecik kazası olarak belirlenmiştir. Birecik'in ikliminin elverişli yapısı ve Fırat nehri sahillerinde hali arazilerin yoğunluğu bu tercihte belirleyici olmuştur. Ancak Antakya Rüsumat idaresi Birecik'e gönderilen kamış tohumlarından rüsum talebinde bulunmuştur. Konu, Birecik kaza meclisinin başvurduğu Haleb vilayet meclisince şurayı devlete sorulmuştur. Şura-yı Devlet 9 R 1287/ 1870 tarihli kararına atfen Rüsumat Nezaretinin bila müddet şeker kamışından resim almaması gerektiğini hatırlatarak, durumun Haleb meclisi tarafından da takip edilmesi gerektiği belirtmiştir.[37]

Mahalli meclislerin kara gümrüklerinin kaldırılması yönündeki eğilimleri ve bu doğrultuda sonuçta alabilmeleri bakımından Maraş gümrüğünün ilgası bir örnek teşkil etmektedir. Maraş liva meclisinin talebi doğrultusunda, bu sancaktaki kara gümrüğü lağvedilerek ticari hayatın canlandırılmasında önemli bir adım atılabilmiştir. Kara gümrüğü ilgasının yönündeki talebin gerekçesinde, Maraş, Kayseri ve hatta yakın çevrede olan Elbistan kazası ile ticaretin durma noktasına gelmiş olduğu belirtilmiştir.[38]

Maraş kara gümrüğünün lağvedilmesi ile ticari yapıda gelişmenin olduğu belirlenmiş ve devamında Haleb Meclisi vilayet genelinde kara gümrüğünün tasfiyesi yönünde girişimde bulunmuştur. Vilayet meclisinin talebi kamu açısından, en azından gümrük gelirleri düzeyinde kamu gelirlerini azalmaya sebep olacağı endişesi ile uygun bulunmamıştır. Zira, Maraş gümrüğünün lağvedilmesinde, gümrük hasılatının masraflarını karşılayamaması da etkili olmuştur.[39]

---

35 Ayıntab tüccarından Samakıyan Sarkis'in İngiltere'den ithal ettiği mensucat makinası, İskenderun limanına gelmiştir. Haleb vilayet meclisi ithal edilen makinaların memleketin umum menfaatine haiz olmasından dolayı vergiden muaf olmasını talep etmişlerdir. Ticaret ve nafia nazırı ilgili talebe olur vermiştir. ŞD 2238/ 26, 1319/ 1901.

36 1911-13 yılları arasında Osmanlı ithalatında en yüksek payı %31,38 ile gıda maddeleri gurubunda gerçekleşmiştir. Bu gurubun başlıca ürünleri Kahve, Şeker, Çay ve Hububat ve pirinçten oluşmaktadır. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, İstanbul, s. 169.

37 BOA, A.MKT. ŞD, 7/ 29, 1288/ 1871.

38 BOA, ŞD 2212/10, 1285/ 1868.

39 Haleb'de, kara gümrüğü uygulamasına konu olan sabun imalı ve ticareti ile ilgili olarak yapılan değerlendirmede bu sektördeki vergi yükünün kabada olsa bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Zeytinlikler emlak

Bir Malî Kaynağın Yönetim Sorunu Olarak Birecik Geçit Resmi

Birecik Fırat nehri üzerinde önemli bir geçit noktası olduğundan dolayı, mali gelirleri içinde kayık resmi önemli bir yere sahip olup senelik 65.000 guruşluk kayık resmi tahsilatı yapılmaktadır. Kamu gelirlerinin belirli kamu gelirlerine tahsisi prensibi uygulanmakta olduğundan, kayık geçit resminin de belirli kamu giderlerine tahsis edilmesi gerekmektedir. Kayık resminin tahsis edildiği yer ise Birecik belediyesi sandığı ile Nüfus nazırlığıdır.[40]

Ancak böylesi istikrarlı bir mali kaynağın kullanımında vilayetteki idari birimler arasında ihtilaflar yaşanabilmekteydi. Birecik belediyesi ve kaza meclisinin şikâyeti üzerine gerçekleşen bir Şurayı Devlet Maliye Dairesince gerçekleşen teftişte, Maliye Nezareti teftişinde Halep, Rum Kale ve Urfa Belediyelerinin de usulsüz olarak hisse aldıkları belirlenmiştir. İhtilafın giderilmesi için verilen nihai kararda, belediyeye ve şehir haricinde seyri sefer edenlerden alınacak rüsumun Hazineyi celileye ait olduğu, belediye sınırları içinde olanların ise Belediyeye ait olduğu kararı verilmiştir.[41]

Şurayı devletten Birecik belediye varidatı lehine çıkan karara rağmen, bu mali kaynağın yönetimindeki sorun giderilmesi bir yana yeni ihtilafların ortaya çıkmasını dahi engelleyememiştir. Haleb liva meclisi kararı ile, kaynak sıkıntısı çekilen Haleb Gureba Hastanesine Birecik kayık resmi tahsis edilebilmiştir. Alınan kararda ammenin maslahatına ifadesine yer verilerek, meydana gelen tasarruf meşrulaştırılmak istenmiştir. Ancak bu aşamada Urfa liva meclisi devreye girerek, Birecik kazasının kendi sancaklarına bağlı olduğunu ileri sürerek bu sürece müdahil olmuşlardır. Gerekçelerinde Urfa'da bulunan Gureba Hastanesindeki sıkıntının daha da vahim olduğunu, hatta başhekimin malzeme alımına teminat olarak kendi maaşını ortaya koyduğunu ileri sürmüşlerdir.[42]

Kayık resminin kullanımında, Haleb vilayet, Urfa liva ve Birecik kaza meclisleri arasında yaşanan yetki kargaşasından dolayı kayıkçı esnafı da mağdur olmuştur. Haleb vilayetine arz edilen 1332. C. 14 tarihli arzuhal telgrafında kayık resminden ki düzensizlikten dolayı, mağdur olduklarını ve kayık resminin bir düzene alınmasını talep etmektedirler. Telgrafın devamında, kayıkçı esnafının daha öncede bu konu hakkında arzuhal verdikleri, ancak ilgili taleplerinin giderilemediği hususu da belirtilmektedir.[43]

---

vergisinin konusu olduğu gibi, mahsulattan aşar, sabun imalında tabh resmi ve sabunhane emlak resimleri alınmaktadır. İmalattan çıkana kadar alınan bu vergi ve resimler, sabun maliyetinin arttırdığı gibi, nihayi malın ticarete konu olduğu aşamada, yerleçim birimleri arasın mal transferinde uygulanan kara gümrüğü, malın nihayi maliyetini arttıcı, ticaret hacmini daraltıcı bir etkiye sahip olacaktır. ŞD 2212/ 48, 1286/ 1869.

40 Birecik Nüfus nazırı Abdulvahap Efendi Birecik belediyesi aleyhine 60.000 guruş zimmete sebep olmuştur. BOA, DH. MKT. 1763/ 32, 1307/ 1889.

41 BOA, DH. MKT. 1152/ 48, 1325/ 1906.

42 BOA, DH. MUİ 33-2/ 52,; 17 Şaban 1328/ 1909.

43 BOA, DH. UMUM 127/ 12: 1332/ 1914.

İktisadi Yapıya Müdahale Örneği Olarak Zahire Ticareti

İaşecilik, geleneksel Osmanlı ekonomisin temel unsurlarından olup, Tanzimat sonrası süreçte, dış Dünya ile iktisadi bütünleşme anlayışının yerleşmesine kadar varlığını devam ettirebilmiştir. Ancak bu geleneksel anlayışın tamamen terk edilmesi, sosyal yapıdaki istikrarsızlıklara meydan vermemek adına tamamen terk edilmediği görülmektedir.

Vilayet meclisleri, zahire ihracının bile serbest bırakıldığı liberalleşen bir ortamda etkin bir rol oynayarak, bu ticareti zaman zaman sınırlandırma da belirleyici bir konuma yerleştirilmişlerdir. Zahire ihracı, imtiyazlı tüccarların tasarrufunda olmasına rağmen, bu imtiyazlarının sınırı vilayetteki istihsalin durumuna göre, vilayet meclisinin vereceği kararlarla sınırlandırılabilmekteydi. Haleb askerinin ve ahalisinin zahire ihtiyacı öncelikle karşılanması gerekmekteydi. Bunun karşılanması durumunda geriye kalan zahire ticarete konu olabilmekteydi. Vilayet meclisinin, zahire ticaretinin sınırlandırılması yönündeki tasarrufu Dâhiliye nezaretinin bilgilendirilmesi ile sınırlı olmasına rağmen, uygulamada nezaretin meclis talebi hilafına karar verdiği ise görülememiştir.[44]

Haleb'de 1276-79/ 1859-1862 senelerinde çekirgeden kaynaklanan kıtlığın sıkıntıları henüz giderilmemişken, 1286/1869 da yeni bir kuraklık dalgası ile karşılaşılmıştır. [45] Durumun Halep valisi ve meclisi tarafından bildirilmesi üzerine, Haleb vilayetinin ihtiyaç duyduğu zahirenin tedariki için Musul'dan celp olunacak zahirenin için maliyeden Haleb varidatından mahsuben 100 bin guruşluk tahsisat yapılması talep edilmiştir.[46] Yapılan girişimde Vilayet kanunun meclislere verdiği yetki belirleyici olmuştur. Bu yetki piyasada mal kıtlığının olmaması, fiyatları belirginleştirilmesi, ölçü ve tartım aletlerinin denetlenmesinde gerekli tedbirlerin alınmasıdır.[47]

Zahire kıtlığı ile karşılaşıldığında müracaat edilen tedbirlerden biride harice zahire ihracının yasaklanmasıdır. Bunun sebeplerinden biri de 1315/ 1897 senesi kıtlığıdır[48]. Birkaç seneden beri mahsul azlığı meydana gelmekte olmasından dolayı, zahire istihsali yetersiz kalmış fiyatı birdenbire 15-20 guruş artmıştır. Mısır valisinden, Haleb'e ihracatın gerçekleşebilmesi için Mısır tüccarım İskenderun limanına göndermesi istenmiştir. Mısır tüccarının yönlendirilmesi talebi yanında, Adana ve Sayda Valisi ile Antakya Kaymakamı'ndan da miri zahire gönderilmesi ve mültezim elinde bulunan zahirenin de liman ve iskelelerden harice ihracının engellenmesi de istenmiştir.[49]

Haleb Umum meclisinin Şura-yı Devlet-i Dâhiliye Dairesinin talebi üzerine, 1290/ 1873 senesi zahire stoklarında azalma meydana gelmeye başladığı,

---

44 BOA, ŞD.2216/ 60, 1297.N. 17.
45 BOA, A.MKT. UM, 375/ 51,; 1276.
46 BOA, A. MKT. UM 318/ 31, 1281.
47 Sefer Şener, Osmanlı İmparatorluğunda Yerel Meclisler (1839- 1913), s. 23.
48 BOA, MV 94/ 41, 21 Ş 1315.
49 BOA, A. MKT. UM. 370/ 77, 1276/ 1859.

muhtemel bir kıtlığa meydan verememek üzere hasat zamanına kadar zahire ihracının durdurulması talep edilmiştir.[50]

Urfa'da 1325/ 1905 de gerçekleşen kıtlıktan dolayı, Liva meclisi tarafından Ticaret ve Nafia Nezareti'nden tohumluk ianesi talep edilmiştir. Nezaret talebi yerinde görerek her haneye 300 guruşluk zahire ianesi verilmesini kabul etmiştir. Aynı şekilde Kilis, Rakka kazalarında zahire ianesi yapılmıştır. İane bedelleri suistimallere sebebiyet vermemek için Ziraat Bankası şubeleri üzerinden gerçekleştirilecektir.[51] Zahire arzında sadece tohumluk ianesi ile yetinilmemiş ve meclisi vükela kararı ile Haleb vilayeti ve kazalarında olan Beyrut gibi sahillere zahire naklide yasaklanmıştır.[52]

Haleb vilayetinde mahalli meclislerin kurulmasından sonraki süreçte sadece 1260/ 1844, 1276-79/ 1859- 1862 arası, 1286/ 1869,1290/ 1873 yılları arasındaki 30 yıllık zaman sürecinde, toplam 7 yıl kıtlık senesi olarak geçmiş olduğu belirlenmektedir. 1276/ 1859'da başlayan ve 1280/ 1863'e kadar uzanan dört yıl gibi uzun bir kuraklık dönemlerinin yaşanabildiği bir coğrafyada, Haleb vilayet meclisinin zahire ihracına karşı aldığı ihracat yasağı tedbirlerinin tamamında, imtiyazlı zahire tüccarlarının da itirazlarına katlanılmak zorunda da kalınmıştır.

Atıl Arazilerin Genel Ekonomiye Kazandırılmaları ve Meclislerin Rolü

Nüfus yoğunluğunun düşük, tarımsal alanlarında bol olduğu bir yerde, genel ekonomiye kazandırılma istidadındaki arazi parçalarım "marjinal" araziler olarak isimlendirmek pek de doğru bir tanımlama olamayacaktır. Genel ekonomiye katılması yönünde endişelerin yaşanmış olduğu bu temel üretim faktörüne "atıl arazi" olarak isimlendirmek daha isabetli olacaktır.

Atıl arazilerin üretime katılım sürecinde en radikal yaklaşım aşiretlerin iskân edilmesi olmalıdır. Aşiret unsurları dışında daha münferit sosyal gurupların iskânı ise, daha tedrici ve esas mahiyeti ile köylünün topraklandırılması önceliği taşımış olmalıdır. Atıl arazilerin tarıma açılımında en dikkati çeken unsurlardan biride, ithal ikameci ve bunun bir adımda ötesinde dünya ekonomisi ile bütünleşme amacı taşımış olmasıdır.

Atıl arazilerin belirlenerek satış aşamasına getirilmelerinde, meclisleri önemli bir konuma sahip olmuşlardır. Kaza ve Sancak meclislerinden gelen öneriler, vilayet meclislerinde de değerlendirilerek nihai kararının verilmesi için Şura-yı Devlete havale edilmekteydi. Meclislerin hali arazilerin belirlenmesindeki kararlarının hukuki dayanağı arazi kanunun 103. maddesinde yer alan, taş-

50 BOA, ŞD 2214/ 6, 1291/ 1879.
51 BOA, DH. MUİ 1-5/ 37, 1327/ 1907.
52 BOA, DH MUİ 1-11/ 41, 1328/ 1908.

lık, bataklık ve kıraç arazilerin imar ve ihya edilmek kaydı ile iskâna ve tarıma açılması kararına dayanmaktaydı.[53]

Zor livası aşiretlerinden Muhammed El-Kanim aşireti, kayıtlı oldukları yurtlarında olmayıp, dağınık bir halde bulunmaktadırlar. Aşiret mensupları yoğun olarak Fırat vadisinin kullanarak Urfa'nın çöl canibini kendilerine mesken tutmuş olup, adı geçen yerdeki varlıkları 300 çadıra ulaşmışlardır. El-Kanim aşiretinin Urfa'yı mesken tutması sonrasında, Haleb-Urfa arasında eşkıyalık hareketleri artmış ve Haleb- Urfa arasındaki yolda ticaret durma noktasına gelmiştir. Bu aşiretin Zor'a tekrar iskânı için Haleb Meclis-i Kebir'i görüş beyan etmiştir. Aşiretin tekrar Urfa'ya firarlarının engellenmesi için, Zor yakınlarında askeri birliğin yakınında olan Fırat nehrinin Batı sahiline iskânlarının gerekli olduğu da belirtilmiştir. İskânın başarısı için yapılan önerilerden biri de aşiret mensuplarına ziraat eğitimi verilmesi gerektiğidir. Meclis görüşü, Haleb valisi, Defterdarı ve Zor Kaymakamı tarafından da onaylanarak Meclisi Vâlâ ya 1272/ 1855'te havale edilmiştir.[54]

Halep vilayetinde tarıma açılan arazilerde, aşiretlerden henüz iskân teşebbüsü olmayan aşiretlere öncelik verilmiştir. Mesela 1311/1893 senesinde Habur ve Fırat nehirleri arasındaki bir bölgede, tarıma açılabilecek 366.000 dönümlük hali arazi belirlenerek, ilgili araziye vilayet aşiretlerinden valinin uygun göreceklerin iskân edilmesi istenmiştir. [55]

İskân politikalarının uygulamasında meclisler, genel uygulamanın her aşamasında sorumlu bir konumda yer almışlardır. Geç dönem iskânlarından olan 1335/ 1917 senesi Reyhanlı aşireti uygulamasında arazilerin taksiminde izlenen usuller meclisler tarafından belirlenmiştir. Bürokratların arazi tahsislerine karşı olabilecek müdahaleleri engellemekte meclislerin görev ve yetki alanlarında yer almaktaydı. [56]

Şehirlerin imarı için (halî) arazilerin imara açılması da mahalli meclislerin sorumluluğundaydı. Bu faaliyetler hazine bakımından da gelir temin edici mahiyetinde olduklarından dolayı, kaza meclislerin tasarrufları sınırlı bir mahiyette kalmıştır. Kaza meclislerinin bir seferde yapacağı imar ve satışlar 100 dönümle sınırlandırılmış olup, bunun üstündeki satışlar vilayet umum meclislerini sorumluluğundaydı.[57] Aşiret iskânı dışında atıl arazilerin ekonomiye katılımında mün-

---

53 BOA, ŞD 2225/ 1, 1311/ 1893.

54 BOA, A. MKT. UM 246/ 13, 1272/ 1855.

55 BOA, ŞD 2225/ 1, 1311/ 1893.

56 Mustafa paşa Reyhanlı aşiretine yapılan bazı arazi tahsisleri üzerinde hak iddiasında bulunmuştur. Ancak vilayet meclisi durumu mazbata ile Şurayı Devlete bildirerek gerekli müdahalede bulunmuştur. ŞD 2212/ 35, 1335/1917.

57 Birecik'te 37 parçadan müteşekkil arsa en düşük 100, en yüksek 1550 guruştan olmak üzere imara açılarak satılmıştır. Toplam 35.564 guruş gelir hazine namına tahakkuk etmiştir. Gerçekleşen satışta şahısların tamamı Birecik eşrafından olup, en yüksek alım Mirkelamzade ailesi tarafından yapılmıştır. Arsa ihalesinde mükerrer alışlar olmamış olup tamamı müzayede ile gerçekleşmiştir. İhaleyi kaybedenler, Haleb vilayet meclisi ve Şurayı devlete arzuhal sunarak, ihalenin yeterince duyurulmadığı itirazında bulunmuşlardır. BOA, ŞD, 22.421/ 144, 1320/ 1902.

ferit şahısların topraklandırılması ve şehir yakınlarındaki arazilerin imara açılarak şehirciliğin gelişimine katkıda bulunmak şeklinde olmuştur. Haleb vilayetinde, aşiret mensupları haricinde yer alan sosyal guruplara yapılan tahsisatlardı, ithal ikameci bir zirai istihsal politikası arayışının izlerine tesadüf etmek mümkün olabilmektedir.

Birecik kazasında, Fırat nehri boyunca Aneze ve Şamar aşiretlerinin asayişsizliğe sebep olmasından dolayı nüfus yapısında ciddi bir aşınma söz konusu olmuştur. Bölgeden boşalan nüfusun tekrar iskânları için yapılan teşebbüsler akim kalmış ve oldukça verimli olan arazilerin üretim dışı kalması sonucunu ortaya koymuştur. Birecik kaza meclisinin mazbatası ile 1286/ 1869'da Mısır'dan getirilecek pamuk ve pirinç tohumları ile bölgenin tekrar ekonomiye kazandırılması istenmiştir. İskân da öneri ise topraksız bölge köylülerine öncelikle arazi tahsisatlarının yapılması olmuştur. Mısır pamuğu ve pirinci Dünyanın her yerinde aranan ürünler olduğu gibi, devletin de önemli ithal kalemlerinden olmasının ilgili kararın alınmasının belirleyici olduğu da ayrıca belirtilmektedir.[58]

Adana ve Mersin'de 1284-85/ 1867-68 seneleri arasındaki bir yıllık faaliyet dönemine ilişkin hazırlanan meclis raporunda, Tarsus ve Mersin arasında 60.000 dönümlük bataklık arazinin ıslah edilerek tarıma açılması ile Adana Yumurtalık limanı civarına 2.000 hanenin iskânı gibi büyük çaplı imar çalışmaları da meclisin bir senelik faaliyetleri arasında yer almıştır.[59]

Şehirlerin gelişimi için şehir yakınlarındaki miri arazilerin imara açılmasında, 100 dönüme kadar olan arazilerin imara açılması kaza meclislerinin yetki ve sorumluluk alanına girmektedir. Birecik kazasında 1303/ 1885 senesinde gerçekleşen böylesi bir imara açma teşebbüsünde, otuz yedi parça arsa en düşüğü 100, en yükseği 1550 guruştan olmak üzere toplam 35.564 guruşa bedelle satılmıştır. Arsa satışlarındaki mükerrer şahıslara işlemler görülmemiş ve alımı yapanlarda ise genelde Birecik eşraf ailelerinden Mirkelam, Kendirci, Fincan, Çopur aileleri ön plana çıkmıştır. İhale kararının alınması sürecinden nihayetlendirilmesi aşamasına kadar her aşamada kaza meclisi belirleyici bir konumda yer almıştır.[60]

Düyun-u Umumiye İdaresi Döneminde Meclisler

Dünya borsalarında 1875-76'da dolaşımda olan fonların dolaşımdan çekilmesi ile küresel kriz meydana gelmiş ve Osmanlı ekonomisinde de mali krize sebep olmuştur. Mali kriz sonrasında 1881'de borçların tasfiyesi için Düyun-u Umumiye idaresi kurulmuştur.[61] Düyun-u Umumiye idaresinin kurulması sonrasında yönetimi bu idareye bırakılan tütün ve ipek üretiminin arttırılması yö-

---

58 BOA, ŞD Haleb s.39, A. MKT. ŞD 7/ 29 1287/ 1870.
59 BOA, ŞD 2212/ 27, 1285/ 1869.
60 BOA, ŞD 30/ 43, 1303/ 1885.
61 Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820- 1913), Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s.35.

nünde tedbirler devreye girmiş ve neticesinde bu malların ihracatında artışlar meydana gelmiştir.[62]

Düyun-u Umumiye idaresi Osmanlı mali sistemine getirdiği müdahale ile sömürgeci bir kuruluş olmasından, devletin malî yapısını disipline ettiği gibi oldukça farklı seviyelerde tartışmaların odağında kalmıştır. İdarenin kurulması ile malî yapının önemli gelir birimlerinden olan aşar ihaleleri vaktinde yapılmaya başlandığı gibi, gelirlerde genel olarak artış eğilimi göstermiştir. [63]

Tanzimat'la beraber taşra mali yönetiminde vali ve meclis merkezli idari yapı, Düyun-u Umumiye idaresinin kurulması ile bu idarenin de müdahil olduğu üçlü saç ayağına oturmuştur. Düyun-u Umumiye idaresi mali yönetimde, mahalli meclisleri malî yapıda daha da fonksiyel bir konuma getirebilecek uygulamaların önünü açmıştır. Malî yönetim geleneksel yapının etkinliğini ve verimliliğini arttırmaya yönelik olup, genel olarak vergi ihalelerin en uygun koşullarda yapılması yönünde tedbirler alınmıştır. Bunlar ihalelerin en uygun şekilde duyurulması ile mültezimler arasında yüksek bir katılımın gerçekleşmesi, ihalelerin doğru zamanda yapılması, ihale öncesinde tahmini rekolte öngörüsüne sahip olabilmek için geçmiş yılların verilerinin idareye aktarılması gibi tedbirleri.[64]

Düyun-u Umumiye komiserliği malî yapıda müdahil bir pozisyonda olduğundan, malî bürokrasi ile aralarında zaman zaman çatışma çıkabilmekteydi. Meclisler bu aşamada pozisyonlarını belirlemede uygulamalardaki tavırları belirleyici olabilmektedir. Bu konu hakkında en iyi örneklerden birini Birecik zeytin aşarı ihalesinde görebilmek mümkün olabilmiştir. Birecik kazasının nahiyesi olan Nizib ve karyeleri Tahir Baba, Mizar ile Hiyar zeytin ağaçlarının en yoğun olduğu bölgedir. Sadece Nizib kazasında ürün vermeye haiz 42.000 zeytin

---

62 Şevket Pamuk, s. 69.

63 Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Denetimi- Düyunu Umumiye*, Çeviren: Ali İhsan Dalgıç, Doğu- Batı Yayınları, İstanbul, 1979, s.13.

64 Birecik kaza meclisi azaları Urfa mutasarrıfına verdikleri arzlarında Birecik zeytin aşarının başarılı olarak yapılamadığını ve başarısız vergi ihale girişiminin üzerinde durmuşlardır. Kaymakam ve mültezimlerin ittifakları, zeytin aşarı ihalesinin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Aşar ihalesi aşamasından önce mal kâtibi tarafından bir tahmincinin atanması ve tahmincinin zeytin rekoltesi talebini zamanında yerine getirmesi gerekmektedir. Ancak, tahminci olarak atanan şahıs ehil biri olmadığı gibi, tahmin işlemini 35 gün gibi makul olmayan bir sürede gerçekleştirmiştir. Tahmin işlemi sonrasında bir defterin tanzim edilerek önce kaymakama ve bunun tarafından da Birecik Düyunu Umumi memuruna arz edilmesi gerekmektedir. Tahmin defteri makul olmayan bir süreçte de olsa hazırlanıp kaymakama arz edilmiş, ancak buradan Düyunu Umumiye memurluğuna iletilmemiştir. Tahmin işleminin zamanında yapılamamasında dolayı, Hobab karyesi örneğinde olduğu gibi bazı karyelerde zeytin hasatı başlamış ve hatta sona ermiştir. Zeytin aşarının zamanında yapılması, karye muhtarlarının yetkisinde olmasına karşın gerekli tedbirler uygulamamıştır. Bu duruma fırsat bilen mültezimler, mevcut rekoltenin düşük olduğunu ileri sürerek düşük fiyatlarla teklifte bulunmuşlardır. Sadece Nizib nahiyesinde ihaleye konu olan ağaç sayısı 42.000 olmasına karşın mültezimler tekliflerini 540 kile makul olmayan bir rekolte seviyeden yapmışlardır. Mültezimlerin tamamının bölgede ikamet eden şahıslar olmaları da, ihale hakkında yapılması gerekli olan duyurunun yeterince yapılamamış olmasının da bir göstergesidir. İhale için en yüksek teklifi veren Polatzade Ahmed Efendi 32.000 guruş teklifte bulunmuş, kaymakam ve mal kâtibi de bu şahsa ihalenin verilmesinin uygun olacağı yönünde görüş ortaya koymuşlardır. Ancak Polatzade daha önceki senelerde ahaliye zulümde bulunduğu ve hatta himayesinde bazı eşkıyaları istihdam ettiği yönündeki iddialar bile mevcut olduğundan bu şahsın iltizam verilmesi doğru değildir. BOA, ŞD 22.421/ 144 (A), sene: 26 Kanuni-sâni 1320/ 1902.

ağacı mevcuttur. Birecik karyelerinden olan Hobab'da zeytin aşarına konu olan yerlerdendir. Zeytin aşarının, usulüne uygun olarak yapılması için daha önce Halep umum meclisinin önerisi doğrultusunda olduğu gibi rekolte "tahmincisi" atanması gerçekleştirilmiştir. Tahminci kâtibinin atanmasında zamanlamanın geç olması ve tahminci olarak atanan şahsın uygun evsafta olmaması halinden dolayı Düyun-u Umumiye memuru Dâhiliye Nezareti'ne şikâyette bulunmuştur. Şikâyet üzerine kaymakam hakkında lüzumu veya men'i muhakeme kararı verecek olan Haleb Vilayet Meclisi, bilgilenme aşamasında Birecik kaza meclisine müracaat etmiştir. Birecik kaza meclisi, tahminci kâtibi tarafından Düyun-u Umumiye'ye ibraz edilmesi gereken "tahmin defterinin" arz edilememiştir. Ancak tayincinin şikâyetlerin aksine ehil kişi olmasına rağmen tayin işleminde geç kalınmıştır. Hasılatın başlamış olmasından dolayı, mültezimler tarafından uygun koşullarda teklifler gelememiştir. Vilayet meclisi, Birecik kaza meclisi mazbatasına binaen "lüzumu muhakeme" kararı vermiştir. Aşar mültezimlerinin tamamının yerel unsurlardan teşkil etmiş olması da Düyun-u Umumiye idaresinin itiraz konusu olmasına rağmen, Birecik kaza meclisi mültezimlerin ehil kişiler olduğu yönünde fikir beyan etmiştir. İdarenin itiraz konularından biride geçen senelere ait hasılat verilerinin mevcut olmadığı yönündedir. [65]

İdarenin İpek ve Tütün Tekeli

Düyun-u Umumiye idaresinin kurulması ile tütün gibi talep esnekliği sert olan sınai bitkiler ile ipek gibi talep seviyesi yüksek ürünlerin üretim ve ticareti idareye geçmiştir. Düyunu umumi idaresi lehine olan kurumsal düzenlemelerin en somut adımlarından biri yine bu idareye bağlı olarak kurulmuş olan Reji idaresidir. Reji idaresinin tütün alım satımında tekelci konumda bulunmuş, çiftçiler bakımından ise idarenin tekelci konumundan dolayı düşük bir gelire katlanılması sonucunu doğurmuştur. İdarenin varlığı tüccar bakımından, kârlı bir alanda faaliyet gösterememeleri bakımından da tepkilerin odağında yer almıştır. Reji idaresi varlığını, üretici ve tüccar kesiminin tepkilerine rağmen 1925'e kadar devam ettirebilmiştir. [66]

Tütün ve İpek tekelleri, talep düzeyi yüksek olan bu ürünlerden elde edilecek karların idareye devri sonucunu doğurmuştur ancak idare gelir seviyesini arttırmak için gerekli alt yapı çalışmalarına da girişerek, vilayet çiftçisinin modern tarımla tanışmasına da vesile olmuştur.

Ayıntab kazasında ipekçilik mesleğinin gelişimi ve eğitimi için Düyun-u Umumiye komiserliği ve liva meclisi talebi ile Harir-î Dar'ül Tâlim kurulmuştur. Ancak gerekli eğitmenler henüz gelmediğinden bunların derhal gönderilmesi talep edilmiştir. Ayıntab'da numune çiftlikler kurulması zaruriyeti ortaya çıkmıştır. Maliye nezaretinden Dar'ül Tâlim, numune çiftliği ve sair masrafları-

---

[65] Zeytin aşarı ihalesi için tayin edilen tahminci kâtibi tayininde, ücret mukabili 400 guruş ödenmesi kararlaştırılmış olup ödemenin ihaleyi kazanan mültezim tarafından ödenmesi kaza meclisi tarafından belirlenmiştir. BOA, ŞD 22.421/ 144.

[66] Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923- 1929)*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1993, s. 129

nın karşılanabilmesi için vilayeti umumu meclisinden gerekli harcamalar için kaynak tahsis edilmesi de istenmiştir.[67]

İpekçilik eğitimi örneğinde olduğu gibi idarenin her zaman için bölge çiftçine olumlu katkıda bulunduğunu ifade edebilmek mümkün değildir. İdarenin olumlu katkısı bir yana sahip olduğu tekel hakkı çatışmalara dahi zemin hazırlayabilmektedir.

Birecik kazasının Nizib nahiyesi, tütün ziraatının yoğun olarak yapıldığı yerlerden olup, aradaki ihtilafın görülmesine katkıda bulunabilecek bir konumdaydı. Reji idaresi Nizib'de kaçak ekimlerin varlığından dolayı sıkıntılara maruz kalabilmekteydi. Tütün kaçakçılığının boyutunun tespiti ve gerekli önlemlerin alınması için reji idaresi tarafından Nizib'e memur gönderilmiş, ancak halk tarafından bu görevli kovulmuştur. Nizib garnizonundaki askerlerin de müdahalede bulunduğu bu olayda, halk asker ile çatışmaktan da geri kalmamıştır. [68]

Nizib halkının üretmiş oldukları tütünlerin vergilendirilmesi ve Reji idaresinde istihsalini saklayarak daha yüksek fiyatla piyasaya satma eğilimi taşınmaktaydı. Reji idaresinin çiftliklere sık sık göndermeye çalıştıkları kontrol memurları vasıtası ile, kaçakçılıkla etkili bir mücadele yapılmak istenmekteydi. Halk da genelde bu girişimlere mahremiyetlerine müdahale olduğu gerekçesi ile itiraz etmekteydi. Reji idaresi ile halk arasında yaşanan sıkıntıların giderilmesin, vilayet meclisleri dengeleyici bir konuma sahip olmuştur. [69]

Yıldız albümü

[67] BOA, DH. MUİ 78/ 70, 1328/ 1909.
[68] BOA, ŞD, 2235/ 5, 1317/ 1899.
[69] BOA, ŞD 308/43 1303 Ra 1.

Bir Kaza Meclisi Faaliyetleri Örneği Olarak Birecik

Vilayet meclisleri, yatırım taleplerini değerlendirerek Şurayı Devletin ilgili birimlerine taleplerine iletmektedirler. Kazalarla ilgili yatırım taleplerinde ise kaza meclislerinden, vilayet umum meclislere buradan da ilgili nezarete aktarılmaktaydı. Mahalli meclislerin 1285 senesinden itibaren yatırım taleplerini Şurayı Devlet tasnifinden sistematik olarak takip edebilmek mümkündür. Yatırım taleplerinde vilayet ve kaza meclislerin konumlarını belirleyebilmek için bir örneklemeye ihtiyaç duyulmuştur. Bu maksatla Birecik kazası yatım talepleri değerlendirilmiştir.[70]

Yıldız albümü

[70] Şurayı Devlet 1284 de, Meclisi-i Vâlâ'yı Ahkâm-ı Adliye'nin lağvedilmesi ile kurulmuştur. 8 Zilkade 1284/ 2 Mart 1868 tarihli kuruluş nizamnamesinde, kuruluş amacının mülki işlerin müzakere merkezi olması olarak belirtilmiştir *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No; 42, İkinci Baskı, İstanbul, 2000, s. 299.

Birecik Kazası Hakkında Vilayet Meclisinin Yatım Talepleri (1284/ 1867-1320/1902)

Sene	Talep veya Müzakere Konusu	Mazbatanın Gönderildiği Birim
1284/1867[71]	Birecik-İskenderun tariki şosesine nezaret edecek mühendis istihdamı	Nafia ve Maliye dairesinden Haleb Umum Meclisine
1285/ 1868[72]	Birecik'ten Tabip Talebi	Sıhhıye ve Maliye Dairesi
1285/ 1868[73]	Birecik'te Çiftçilere kredi imkânı sağlamak için Memleket-i Menafi sandığının kurulması teşebbüsü	Kaza meclisinden maliye ve nafia dairelerine
1286/ 1869[74]	Birecik Memleket Sandığı Kurulması ile çiftçileri kredilendirme imkânı	Maliye Dairesinden, kaza meclisine
1286/ 1869[75]	Fırat kıyısındaki hali arazilerin pamuk, pirinç tarımına açılması	Nafia Dairesi
1286/1869[76]	Birecik'te nüfusun kâfi geldiği gerekçesi ile Rüştiye mektebi açılması	Dahiliye Dairesi
1286/1869[77]	Birecik'te inşaası taleb edilen Rüştiye okulunun onaylanması	Maarif Nezareti, umum, liva ve kaza meclislerine
1286/1869[78]	Birecik'te ehemmiyetinden dolayı köprü yapılması	Maliye ve Nafia Daireleri
1286/ 1869[79]	Birecik'teki Rüştiye'de 60 şakirt olduğu, bundan dolayı yeni rüştiyeye onay verilmesi	Urfa mutasarrıfının dâhiliye dairesine şukkası
1287/1870[80]	Fırat sahillerinde şeker kamışı üretiminin teşviki için, tohumlukların gümrükten muaf tutulması	Antakya Rüsumat Nezareti ve Şura-yı Devlet Nafia Dairesi

71 BOA, 2212/ 9 "Birecik- İskenderun şose yolu 1284'den beri Birecik tarafından inşaası başlanmıştır. İskenderun tarafında ise yolun inşaası için mutlaka bir mühendise ihtiyaç vardır. Haleb vilayeti başmühendislik kadrosuna 1.500 guruş maaş ile mühendis istihdam gerekmektedir."

72 BOA, ŞD Haleb 1, s.10.

73 BOA, Haleb Ayniyat Defteri 867, s.105 "Memleket de ziraatın geliştirilmesi için Birecik, Rumkale ve Suruç da memleket sandıkları kurulmalıdır. Sandık ihtiyaç halinde ziraatçıları küçük miktarlı krediler açacaktır. Sandık sermayesi tasarruf edilen çift arazi mutasarrıflarının hal ve tahammülüne göre teşkil edilecektir."

74 BOA, ŞD Haleb 1, s.37.

75 BOA, ŞD Haleb 1, s.39.

76 BOA, ŞD Haleb 2, no; 2212/ 48.

77 BOA, ŞD 2212/ 49 "Haleb vilayetinden gelen Birecik Rüştiye mektebi inşaası, nüfusun kesafetinden ve 15.000 guruşa baliğ olacak masrafın kasaba ehli hayratı tarafından karşılanacak olmasından dolayı onaylanması."

78 BOA, ŞD Haleb 2, s.49.

79 BOA, ŞD Haleb 2, s.61.

80 BOA, A.MKT.ŞD 7/ 29.

1287/ 1780[81]	Yakın karye ve kazalardan gelen emtiadan gümrük alınmaması ve ticaretin gelişiminin sağlanması	Maliye Dairesi
1287/ 1870[82]	Birecik Ergani Tramvay Yolu inşası imtiyazının verildiği, Ergani bakır madeninin İngiltere'ye İhracının sağlanması	Şura-yı devletten Haleb Umum, Urfa Liva, Birecik kaza meclislerine
1290/ 1873[83]	Birecik'te Köprü inşaası için mühendis gönderilmesi	Nafia Dairesi
1293/ 1871[84]	Birecik'te mühendis yokluğundan Köprü inşaasına başlanamadığı, acilen mühendis gönderilmesi.	Nafia Dairesi
1296/ 1878[85]	Birecik Köprü inşaasının çok elzem olduğu, acilen mühendis gönderilmesi.	Valilinde tahriratı ile Nafiaya Dairesine
1296/ 1878[86]	Birecik köprüsü için mühendis gönderilemediği, ancak Musul da köprünün projesinin uygulabilirliği.	Islahat Komisyonu Umumisinden Haleb Umumi, Urfa Liva ve Birecik kaza meclislerine
1317/ 1899[87]	Nizib karyesinin nüfus kesafeti mühim yerde bulunması nedeni ile nahiye teşkili.	Dahiliye Dairesine
1318/ 1900[88]	Haleb Gureba Hastanesi için Birecik kayık resminin aktarımı.	Umum meclisten maliye Dairesine
1320/1902[89]	Birecik'te bir İbtidai mekteb inşaası talebi.	Kaza meclisi mazbatası ile dahiliye Dairesine

Yukarıdaki tabloda en dikkati çeken imar faaliyetlerinden biri Birecik'te Fırat nehri üzerine yapılması öngörülen köprü inşaatı ile ilgili faaliyetlerdir. Fırat nehri üzerinde köprü inşaatı talebi kaza meclisinden yapılmıştır. Ancak 1296'e kadar süren yazışmalara rağmen, projesi ve finansmanı da hazır olmasına rağmen bir mühendis gönderilemediğinden dolayı köprü inşaatı tamamlanmamıştır. Talep edilen mühendisler projelendirme ve keşif bedelinin çıkarılmasında istihdam edileceklerdir. [90]Şura-yı Devlet, meclislerden gelen talepler karşısında nihayet bir ara formül arayışına girmiştir. Musul da yakın zamanda ya-

81 BOA, ŞD 2212/ 61.

82 BOA, ŞD 495/ 25 "Birecik- Ergani Tramvay yolu kilometre başına 50.000 franka mal olacaktır. Birecik-İskenderun tariki yapılmakta olup, tarik inşası nihayetinde yine aynı güzergâhta Teymur yolu imtiyazı verilecektir. Birecik kaza meclisnden bu projelerde gerekli ihtimamı göstermesi istenmektedir"

83 BOA, ŞD Haleb 3, 103.

84 BOA, ŞD Haleb 3, s.103 .

85 BOA, ŞD Haleb 4, s. 154.

86 BOA, ŞD 2216/ 5.

87 BOA, ŞD Haleb 2235/ 12 "Burada belgenin künye numarası verilmiştir. Künye numarası verilenler tasnif edilen belgelerdir."

88 BOA, ŞD Haleb 2246/ 10.

89 BOA, ŞD Haleb 2239/ 14 "Birecik kazası meclisi irade mazbatası; Milleti İslamiyenin terfi ve terakkisi için bir ibtidai mektep dahi gereklidir. Ancak Birecik'in oluşacak olan masrafa, varidatı müsait değildir. Ekser kazalarda ba iradei seniye ile hazreti padişahın ianede bulunması".

90 BOA, Haleb Vilayeti Ayniyat Defterleri 867, sene; 1290, s.291.

pılmış olan ahşap bir köprünün projesi, pek ala Birecik'te yapılacak köprü için uygun olabilecektir. Kargir bir köprünün maliyeti en az 50.000 guruş'a mal olacaktır. Ancak ahşap köprü yapılması halinde maliyet 10.000 guruş civarında olacaktır. Birecik köprüsü için uygun proje bulunmuş, fizibilitesi yapılmış ve iş finansmana kalmıştır. Aranan finansmanda Birecik'te bulunmuştur. Birecik'te mürur ve übur eden 13 kayıktan belediyenin tahsil ettiği "kayık geçit resmidir". Kayık geçit resminden senede 3.000 guruş tahsil edilmektedir. Ancak bu karar öncesinde daha öncesinde, Birecik kaza meclisinden gelmiş olan bir mazbatanın değerlendirilmesi de yapılmaktadır. Mazbatada kaza meclisi, yapılacak köprünün, memaliki mahruseye faydasının ziyade olacağı gerekçesi ile inşada hazine imkânlarından yararlanılmasının önermiştir. Şurayı Devlet, köprü inşaatından devlete faydasının yüksek olduğunu, ancak Birecik kazasının bu işten menfaatinin çok daha ziyade olacağı gerekçesi ile ilgili talebi uygun görmemiştir.[91]

Sonuç

Mahalli idarelerin ilk örneklerden olan meclisler, azalarının temsil ettikleri kitlelerinin doğal temsilcileri olmuşlardır. Temsil kabiliyetleri ile kamu yönetimde toplumsal taleplerin politik sürece taşınabildiği yenilikçi bir hukuki sürecin temsilcileri de olmuşlardır. Meclisler, amirleri olan mülki memurlarla görüş ayrılığından kaynaklanan durumlarda, ortaya koydukları tavırları ile karar alma sürecini etkileyebilen bir konumda yer almışlardır.

Meclis, Tanzimat'la beraber belirgin hale gelen devletin merkezileşme politikasına, kamu görevlilerini denetleyici rolleri ile katkıda bulunmuşlardır. Yerel bazlı sorunların merkeze taşınması ve çözüm önerileri ile de iktisadi ve idari karar alma sürecini etkileme başarısı göstermişlerdir. Meclisler, aralarındaki vilayet, liva ve kaza meclisleri tasnife rağmen, genel yapıları itibarı ile sorunların tabandan merkeze doğru taşınabildiği bir mekanizmanın içinde yer almışlardır. Meclislerin aralarındaki hiyerarşik yapı zaman zaman kamu kaynaklarının paylaşımında yetki kargaşası sorununu ortaya çıkarmıştır. Mali kaynakların paylaşımı tartışmalarından ziyade, genel uygulamada ön plana çıkan başlıca unsur, iktisadi büyüme ve mali kaynakların genişletilmesi çabaları olmuştur.

Osmanlı mali yapısında, kamu harcamalarının yerinden bulunacak kaynaklarla finansmanı anlayışı hâkim olmuştur. Hazine hesabına gerçekleşecek olan transferlerde ise, merkezin tasarrufu ve direktifi doğrultusunda yerel bütçe gelirleri fazlası üzerinden gerçekleşebilmiştir. Sistemin sahip olduğu mali yapı anlayışının tezahürü olarak, memleketin imarı için meclis tarafından gerçekleşen yatırım taleplerinin ve cari harcamaların gerçekleşebilmesi, mahalli düzlemde kaynak yaratımında meclislerin sorumluluğunu ortaya çıkarmıştır.

Meclis üyelerinin taşra bütçelerinin oluşumu ve denkliğinde, mülki idari amirleri ile birlikte sahip oldukları sorumluluk, kamu gelirlerinde arttırıcı, gi-

[91] BOA, ŞD 2216/ 5, sene; 1296/ 1878.

derlerinde ise tasarruf sağlayıcı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Meclisler, Düyun-u Umumiye idaresi gibi alışılması zor olan bir mali yapının bürokrasi ve halka yönelik politikalarında ise genel bir denge politikası izlemişlerdir. Osmanlı iktisadi ve idari yapısına taşranın taleplerinin sistematik olarak aktarılmasında aldıkları rol ile de karar alma sürecinde önemli bir unsur olarak yerlerini almışlardır.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler;

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No; 42, İkinci Baskı, İstanbul, 2000, s. 299.
- KEYDER, Çağlar, Dünya *Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s. 129.
- BLAİSDELL, Donald C., *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Denetimi- Düyunu Umumiye*, Çeviren: Ali İhsan Dalgıç, Doğu- Batı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 13.
- SHAW, Ezel Kural, "*Tanzimat Provincal Reform as Compared with European Models*", Hazırlayan; Hakkı YILDIZ, Dursun, 150. Yılında Tanzimat, TTK, Ankara, 1992, s. 51- 68.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880),* TTK, Ankara, 2.000.
- ŞENER, Sefer, *Osmanlı İmparatorluğunda Yerel Meclisler (1839- 1913),* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997, s. 5.
- SHAW, Stanford J., *Local Administrations in the Tanzimat,* Hazırlayan; Hakkı Dursun Yıldız, 150. Yılında Tanzimat, TTK, Ankara, 1992, s. 33-50.
- PAMUK, Şevket *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, İstanbul.

Arşiv Kaynakları;

- A.MKT: 56/ 94, 14/ 25.
- MKT. ŞD: 7/ 29.
- MKT. MVL: 62/ 12, 104/ 83.
- AMKT. MHM: 195/ 40.
- MKT. NZD: 23/ 30.
- A.MKT.UM: 338/ 5, 209/ 44, 100/ 81, 493/ 32, 386/ 11, 241/50, 417/ 42, 375/51, 318/ 31, 370/ 77, 246/ 13.
- DH. MKT: 1803/ 119, 1763/ 32, 1152/ 48.
- DH. MUİ: 33-2/ 52, 1-5/ 37, 1-11/ 41, 78/ 70.
- DH. UMUM: 127/ 12.
- Haleb Ayniyat Defteri: 867, 868./İradeler Dâhiliye: 28.509, 6.365./İradeler Meclisi Vâlâ: 10.480, 16.531.
- ŞD: 2212/ 27, 22.421/ 144 (A),,22421/ 144 (E), 30/ 45, 297/ 41, 2238/ 26, 7/ 29, 2212/10, 2212/ 48, 2216/ 60, 2214/ 6, 2225/ 1, 2212/ 35, 22.421/ 144, 30/ 43, 2235/ 5, 308/43, 2212/ 49, 2212/ 61, 495/ 25, 2216/ 5. MV:

ADLİ BİR REFORM OLARAK TİCARET MAHKEMELERİ VE URFA TİCARET MAHKEMESİ

İlhan PALALI*

18. ve 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin gittikçe zayıflamasından dolayı, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarını gittikçe arttırarak yoğunlaştırması, devletin içişlerine müdahaleye kalkışmaları, III. Selim'in köklü ıslahatlarını başlatmasına neden olmuştur. III. Selim'in bilinen acı sonu ve onun yerine geçen II. Mahmut şartlar olgunlaşınca amcasının yolunda devam etmek istemiştir. II. Mahmut devletin içinde bulunduğu ekonomik, askeri, idari, sosyal ve hukuki alanlarda karşı karşıya bulunduğu ağır şartlarla mücadele etmek ve olumsuzlukları çözebilmek için dünya ekonomisine açılmak zorunda kalmış, Osmanlı Devleti açık pazar haline gelmiştir. Bu durum üzerine merkez ve taşra teşkilatlarında birtakım önlemler almak için yenilikler yapılmasını zorunlu görmüştür. Ticari hayatın yanında toplumsal hayatının her alanına el atarak önemli ıslahatlar gerçekleştirmiştir.

Çalışmamızda, Osmanlı Devletinin bu döneminde İstanbul ve taşrada ticareti geliştirmek, yabancı tüccarlara karşı Müslüman tüccarları korumak, onlarla rekabet edebilecek duruma getirebilmek ticari alanlarda yerli ve yabancı tüccarlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için gerçekleştirilen reformlar sonucu olarak meydana getirilen Ticaret Nezaretine bağlı olarak kurulan, merkez ticaret mahkemesinin (meclisinin) kuruluşunu, geçirdiği aşamaları, amaçlarını ve taşrada kurulan vilayet ve liva ticaret mahkemelerini, görevlerini ve bunlardan biri olan Urfa Ticaret Mahkemesinin kuruluşundan ve teşkilatlanmasından başkan ve üyelerinden bahsedeceğiz.

Tanzimat'tan sonra adli alanda yapılan Düzenlemeler

Devletin en önemli asli görevlerinden biri devletin idaresi adaletin sağlanması, bununla ilgili işlemlerin yerine getirilmesidir.19. yüzyılda merkezi otoritenin sarsılması devletin her alanda geri kalması üzerine Osmanlı Devlet idaresinde ve hukuk alanında reformları zorunlu görülmüştür. Tanzimat Fermanı'nın (1839) ilanından sonra da bu amaçla yargı alanında önemli yeni düzenlemeler yapılmıştır.[1]

1839 Tarihli Tanzimat Fermanın ilanından sonra II. Mahmut devrinde H.1253(1837)'de kurulan Meclis-i Valay-ı Ahkâm-ı Adliye'nin danışma meclisi manası devam ettirilmiş, üyeleri arttırılmış ve devletin hukuki düzenlemelerinin yapıldığı bir yasama ve idari yargı organı haline getirilmiştir.[2] Bu organ bir yandan yeni kanunları tartışıyor, hazırlıyor öte yandan idari konularda da bir

* Yrd. Doç, Dr., Harran Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

1 Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, TTK, Ankara 1991, s.268.

2 Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk- İslam Hukuk Tarihi*, C.I, Timaş Yay, İstanbul 1990, s.262.

İstinaf Mahkemesi görevi yapıyordu. İş hacmi o kadar büyüdü ki 1854'te yeni bir düzenleme yapılmak zorunda kalındı.[3] Buna göre; kanun layihalarını hazırlama, nizamnameleri ve talimatları düzenleme görevi yeni kurulan Meclis-i Ali-i Tanzimat adlı yüksek bir meclise verildi. Meclis-i Valay-ı Ahkâm-ı Adliye ise sadece bir idari ve adli yargı organı olarak göreve devam etmiştir. [4] Bu değişiklikle bazı sürtüşmeler giderildi fakat istenilen olumlu gelişme sağlanamamıştır.[5]

9 Eylül 1861'de bu iki meclis Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ile birleştirildi. Bu meclis biri idari işlere bakan, ikincisi kanun ve nizamnameleri hazırlayan, üçüncüsü idari yargıya bakmakla görevli üç daireye ayrılmıştır.[6] H. 1284 (1868) yılında bu yüksek kanunların yapısı yeniden değiştirildi ve biri Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, diğeri Şura-yı Devlet olmak üzere ikiye ayrıldı. Birincisinin başına Mithat Paşa, ikincisinin başına Ahmet Cevdet Paşa getirildi. Bu mahkemelerin biri temyiz, diğeri İstinaf Mahkemesi olup ikiye ayrılmıştı. Temyiz Mahkemesi de hukuk ve ceza dairelerine, İstinaf Mahkemesi; ceza, hukuk ve ticaret dairelerine bölünmüş olup, bu alanlarda en son tetkik ve karar organları idi. Böylece en üst düzeyde ilk defa yürütme ve yargı güçleri birbirinden ayrılıyordu. Hükümet merkezindeki bu düzenlemelere benzer düzenlemeler taşrada da yapılmıştır.[7]

Mahkeme-i Ticaret

Ülke genelinde merkezi bürokrasi kurumsallaşırken birçok alanda olduğu gibi ticaret, sanayi ve tarımın geliştirilmesi ve imar faaliyetlerinin yaygınlaştırılması için gerekli düzenleme ve zahire organizasyonlarını tek elden yapmak üzere Zahire Nezareti ilga olunarak müstakil ve Avrupa devletlerinde olduğu gibi daha büyük yetkilere sahip olarak Ticaret Nezareti kuruldu. H. 10 RA 1255 (24 Mayıs 1839). Meclis-i Umur-ı Nafia da bu yeni kurumun maiyetine verildi. Ayrıca beratlı Avrupa tüccarlarının ticari ve diğer muameleleri ve yazışmaları da Ticaret Nezareti'ne nakledildi. Nezaretin çalışma yeri olarak Bahçekapı'daki Kapudan-ı Esbak Aydın Müşiri Tahir Paşa'nın Konağı tahsis edildi. Aradan çok geçmeden yazışma işlerine duyulan ihtiyaç üzerine Ticaret Mektupçuluğu düzenlenerek maiyetine yeteri kadar memur kadroları verildi.[8]

II. Mahmut devrinde ticaretin ecnebi tüccarların inhisarına geçmekte olduğu görüldüğünden, devletin ticaret işlerine el atmasına lüzum görülmüş daha önce gayrimüslim tüccarlara "Avrupa tüccarı" ve "İslam tüccarlara Hayriye tüccarı" adı verilmiş olan Müslüman tüccarlara bazı imtiyazlar verildiği gibi işlerine bakmak, aralarındaki ihtilafları halletmek üzere ileri gelenlerinden seçilen

---

3 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yay, İstanbul 1993, s.91.
4 Cin, a.g.e. s.262.
5 Zürcher, a.g.e.s.91.
6 Cin, a.g.e. s.262.
7 Çadırcı, a.g.e. s.281.
8 Ahmed Lutfi Efendi Tarihi C.VI.s.1004,1005. Çeviren, Yücel Demirel.İstanbul,1999, YKY; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yay. İstanbul 1993, s.128,129.

birine "şehbender" unvanı verilmiştir.[9] Bu önlemler, bilhassa kararların temyiz edilmemesi, Osmanlı tüccarlarının kanunlar ve ticari uygulamalar hakkında fazla bilgi sahibi olmamaları, yabancı tüccarların çok kere kendilerini avukatlarıyla savunmalarından dolayı davaların çoğu zaman yabancı tüccarların lehine sonuçlanması,[10] sebebiyle ortaya çıkan Müslüman tüccarların zararlarını önlemeyi amaçlamıştı.

Tanzimat'tan sonra H.1256 (1840) tarihinde ticari uyuşmazlıklara ayrı mahkemelerin bakması esası kabul edilmiştir. Önce İstanbul'da Ticaret Nazırlığına bağlı bir mahkeme kurulmuştur. Ticaret Meclisi de denilen bu mahkemenin başkanı Ticaret Nazırıdır.[11] Mahkemede ticari konular görüşülürken, Beratlı

---

9 Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB Yay. C.III, İstanbul 1993.s. 316..

10 Lütfi Tarihi, C.V, s.966; Akyıldız, a.g.e s,131.

11 Akgündüz, a.g.e. s.130.

Avrupa* ve Hayriye Tüccarları**'nın temsilcileri olan şehbender, muhtar gibi ileri gelenleri de hazır bulunuyordu. Mahkeme haftada bir gün pazartesi günleri toplanıyordu. Yapılan geniş çaplı bir düzenleme ile çalışma esasları belirlendi. Mahkemede bir dava görüşülürken başka bir davacının içeri girip oturumu kesmemesi için kapıda iki kavas beklerdi. Davalar başvuru sırasına göre ele alınırdı. Ticaret Mahkemesinde ele alınıp karara bağlanan bir davanın sonucu kesindi. Yani kararların istinaf hakkı yoktu. Taşrada bulunan bir tüccarın davasına İstanbul'da bakılması davacı tarafından istenirse ve kendisi haksız çıkarsa davalının bütün masrafı davacı tarafından ödenecekti. Şer'i boyutu olan konularda Meclis-i Nafia Müftüsü'ne başvurulacak, mahkemeye ticaret müsteşarı da katılacaktı. Önemli konular görüşülürken gerektiğinde Meclis-i Nafia üyeleri de toplantılara katılacaktı. Bütün bu konular resmi bir yazı ile ilgili devletlerin İstanbul'daki sefirlerine bildirilmişti.

Mahkemede davaların daha adil bir şekilde görülebilmesi için 1847'de yapılan bir düzenleme ile yabancı tüccarların İstanbul'da oturanlarından seçilecek 8-10 tüccarın duruşmalara katılmak üzere geçici üye olarak atanması kararlaştırıldı. Bu mahkeme Osmanlı uyruklu tüccarların davalarına pazartesi, yabancı uyruklu tüccarların davalarına perşembe günü bakıyordu. Mahkemenin ayrıntılı bir iç tüzüğü 1848'de hazırlanabildi. Ticaret Mahkemesi'nin başkanı olan Ticaret Nazırı duruşmalara katılamadığı zaman muavini kendisine vekâlet edecekti. Mahkeme, yedisi Osmanlı uyruklu tüccar, yedisi yabancı sefaretler tarafından seçilecek yabancı tüccarlardan olmak üzere oy kullanma hakkına sahip 14 üyeden meydana gelecekti.[12] Günde en çok 12 dava görüşülecekti. Kararlar oy çokluğuyla alınacak, oy eşitliği durumunda mahkeme başkanının oyu kararın sonucunu belirleyecekti. Mahkeme salonuna, üyeler, maslahat sahibi ve tercümandan başka kimse girmeyecekti. Mahkeme kararı (i'lam), alındığı günden en geç 15 gün içinde yazılıp ilgili yerlere verilecekti. Bu düzenleme, Ticaret Kanunnamesi'nin tanzimine kadar geçerli olup, gerek duyulursa kanunnamenin hükümlerine göre yeniden düzenlenecekti. [13]

Meclis'in işleri gün geçtikçe artmaya başlamıştı. Buna paralel olarak yazışmaların çoğalmasıyla yeni memurlar görevlendirilerek maaşları arttırıldı. Fakat fazla bir gelişme sağlanamadı. 18.11.1860/ 04.Ca.1277 tarihinde Ticaret Mahkemesi Ticaret Kanunu'na ilaveler yapılarak, Deavi Meclisi kurularak yeniden düzenlendi.[14]

---

* III.Selim'in saltanatı zamanında Osmanlı devlet adamları yabancı tüccarlara karşı Osmanlı Tüccarlarını korumak için bazı tedbirler aldı.1792'de verilen bir kararla Avrupaile ticaret yapan zimmi tacir ve onun iki yardıncısına imtitiyaz ve muafiye beratı verilmeye başladı. Bu tüccarlara"Avrupa tüccarı"denilirdi.

** Bundan kısabir süre sonra İran ve Hindistan ile ticaret yapan Müslüman tüccara da aynı haklar verilip bunlarada "Hayriyye tüccarı" adı verildi. Bkz. Halil İnalcık, Osmanlılar, s.300.İstan bul, 2010.

12 *Dustur*, I.Tertib İstanbul 1289, s. 375,445.

13 Akyıldız, a.g.e. s.132.

14 BOA, Dosya:93, Gömlek: 51, Fon, A} MK.İUM, 04.Ca.1277.

Vilayet Ticaret Meclisleri (Ticaret Mahkemeleri)

Avrupa ülkeleri ile gelişen ticari ilişkiler, ortaya çıkan yeni ekonomik anlaşmazlıklar imparatorluk bünyesinde yeni bir örgütlenmeyi zorunlu hale getirmişti. Yukarıda söylediğimiz üzere başta İstanbul olmak üzere, önemli büyük ticaret merkezlerinde 1846'dan itibaren Ticaret Mahkemeleri kurulmaya başlandı. Bu mahkemelerin yaygınlaşarak örgütlenmeleri ancak 1861'den sonra mümkün olmuştur. [15] 1861'den itibaren vilayet ve liva merkezlerinde yaygınlaşarak kurulan bu meclisler yeniden tanzim ve ıslah edilerek[16] sayıları arttırılmış olup, 1861'de Urfa, Kastamonu, Sivas, Canik, Halep, Midilli, Konya, Hanya'da [17]. 1862'de de Ankara, Bozok, Kayseri ve bütün taşrada Ticaret Mahkemeleri kurularak devlet genelinde tüccar davalarının şer'i ye mahkemelerinde değil; ticaret kanuna göre bu mahkemelerde görüşülmesi isteniyordu.[18]

Vilayet Ticaret Meclisleri'nin statüsü H.1281 (1864) Vilayet Nizamnamesi'nin 23. Maddesi ile yeniden düzenlenmiştir.[19] Bu maddeye göre her vilayet ve sancak merkezinde bir ticaret meclisi olacak, bu meclis bir başkan, yeteri kadar üyeden kurulacaktır. Dönemin ticaret anlayışına uygun olarak kurulduğu yerin tüccar ve esnaf temsilcilerinden oluşuyordu.[20] Bu meclisler aynı zamanda Liva Ticaret Meclisleri kararlarının istinaf yeridir. [21]

Yeni kurulan bu meclisler Ticaret Nezareti'ne bağlı olup, yörenin tüccar ve lonca temsilcilerinden uygun görünenlerinin meclise üyeliği bakanlığın onayı ile kesinleşiyordu. Bu meclis bir başkan, iki daimî üye, dört geçici üyeden meydan geliyordu. 1860'ta imparatorluğun 64 yerleşim merkezinde ticaret merkezlerinin faaliyette olduğu anlaşılmaktadır.[22] 1875'te bu sayı 120'ye çıkmıştır. Önce ticaret mahkemelerine bağlı olan bu meclisler, 1875 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile adalet bakanlığına bağlanmıştır.[23]

Urfa Ticaret Mahkemeleri (Meclisleri)

İmparatorluk genelinde ticaretin geliştirilmesi ve bu konuda anlaşmazlıkların giderilmesi için yukarıda belirttiğimiz üzere 1849'da İstanbul'da bir Ticaret Meclisi ve daha sonra yine İstanbul'da ve bazı vilayetlerde Ticaret Mahkemeleri ihdas edilmiştir.

1855 yılında Fransız Ticaret Kanunu olduğu gibi iktibas edilince mahkemelerin kurulması yargılama usulünün yeni kanuna göre yeniden tanzimi ge-

---

15 Çadırcı, a.g.e. s.280.
16 BAO, D:24, G:38, Fon A: MVL.
17 BAO, D:446, G:19881, F: I. MVL; D: 457, G:20518, f: I. MVL.
18 BAO, D:48, G:38, F: MVL.
19 "Kanun-u Ticaretin tain itdiği şekil ve usulde ve vezaif-i mertebesi kanun-u mezkurun tahtid eylediği derecede ifa eylemek üzere bir reis-i mahsus il€ muteadid a'azadan mürekkeb olarak vilayetin bir meclis-i ticareti olacak *Dustur* I, C.1 s.612.
20 Dustur,I Tertib,CI.s.612., Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* C. VI,s.151; Çadırcı a.g.e. s,268.
21 Dustur I, C.I, s.668.
22 Çadırcı, a.g.e. s.268.
23 Çadırcı, a.g.e, s.281.

rekmiştir.[24] Buna bağlı olarak 1855 yılında Urfa'da bir Ticaret Mahkemesi kurulması istenmiştir.[25] Bu konuyla ilgili olarak 1856 yılında Kamilzade Yahya Ağa Urfa Ticaret Şehbender Vekilliği'ne atanmıştır.[26] Bu gelişmelere müteakip ticaretin gelişmesi ile ilgili olarak, Urfalı Ehl-i İslam tüccarından Gümrük Han'ında oturan Mehmet oğlu Yahya'ya karadan ve denizden, Avrupa, Acem ve Hindistan ile ticaret yapabilmesi için berat verilmiştir.[27] Bu gelişmelere rağmen Urfa Ticaret Meclisi'nin teşkili ancak 31.10.1860'ta mümkün olabilmiştir.[28]

1860'ta Ticaret Mahkemeleri yeniden tanzim edildikten sonra 1861 tarihinde de ticari yargılama usulüne ilişkin yeni nizamname kabul edilmiştir.[29] 1861 yılında, yeni teşkil edilen Urfa Ticaret Mahkemesi ile ilgili olarak Meclis-i Vala'dan gelen bir yazıda azaların seçiminin onaylanması ve maaşlarının ödenmesinin nezarete ait olduğu bildiriliyordu.[30] 1861 yılında Urfa Ticaret Meclisi Kâtibi Hasan Hafız Efendi uygunsuz hareketinden dolayı Rum Kale'ye sürülmüş iken, mahallinden gelen müracaat ile daha uzak bir yere sürülmesi isteniyordu.[31] 1887'de İskender Eş'Şuyu adında biri Urfa Ticaret Mahkemesi Reisi ve rüfekasını şikâyet ederek reis ve arkadaşlarının yolsuzluklarından dolayı cezalandırılmasını istiyordu.[32] Yine 1890 yılına ait bir belgeye göre Urfa Ticaret Mahkemesi'ne bir alacak yüzünden müracaat eden İbrahim Bey adında biri reis muavini tarafından tahkir edilerek tevkif edilmiş, bunun üzerine İbrahim Bey mahkemeyi nezarete şikâyet etmiştir.[33]

Urfa Ticaret Mahkemesi'nin kendine ait bir binası yoktu. 1891 yılına ait bir belgede yıllık kira bedeli 1200 kuruş olan bir hane icar edilerek mahkeme faaliyetlerini burada sürdürüyordu.[34]R.28 Mart1309 Adliye Nezaretinden gönderilen bir tezkerede müceddeden teşkil olunan Urfa Ticaret Mahkemesi Heyetinin kiraladığı hanenin kirasının mahkeme gelirlerinden karşılanması isteniyordu.[35]

Urfa Ticaret Mahkemelerinin Üyeleri

Elde edebildiğimiz kayıtlara göre H.1300 yılında Urfa Ticaret Mahkemesi'nin Reisi Hacı Mehmet Efendi, muavini Bekir Ağa, azaları: Hasan Efendi, Aruş Efendi, Muhyeddin Efendi, Abdurrahman Efendi, Corci Efendi, Kirikor Efendi olmak üzere Urfa Ticaret Mahkemesi'nin toplam üyelerinin sayısı sekiz kişiden meydana geliyordu.[36] H.1302 yılında Urfa Ticaret Mahkemesinin tabii

---

24 Cin, Akgündüz, a.g.e s.431.
25 BOA, D:166, G:57, F: A} MKT.NZD, 29 M.1272.
26 BOA, D:177, G:27, F: A} MKT.NZD, 14 C. 1272.
27 BOA, D:116, G:90, F: A} DVN.
28 BOA, D:198, G:86, F: A} MKT, MHM.
29 Halil Cin, Akgündüz, s.431,432.
30 BOA, D:126, G:89, F: A} MKT, MVL.
31 BOA, D:760, G:46, F: MVL. 01 C. 1278.
32 BOA, D: 1429, G:1 F: DH.MKT, 11. L. 1304.
33 BOA, D: 1694, G:107, F: DH, MKT, 13. C. 1307
34 BOA, D:263, G: 4, F: SD,184,7616.
35 BOA, BEO,184.1378.2
36 H.1300, Halep Vilayet Salnamesi, s.109.

üyeleri: Beyhan Efendi, Aruş Efendiler, seçilmiş üyeleri ise Hacı Bekir Ağa, Hacı Müslim Ağa ve İlyas efendilerden oluşmuştu.[37]

H.1307 yılında Urfa Ticaret Mahkemeleri'nin üyeleri ve başkanı şöyle idi: Reis Naip Hasip Efendi, azalar: Hacı Osman Beğ, İlyas Efendi, Hacı Bekir Ağa, Haçir Ağa[38] olup, 1308 yılındaki kayıtlara göre de 1307 Yılındaki Urfa Ticaret Mahkemesi'nin üyelerinden sadece biri değişmiş olup, Haçir Ağa'nın yerine Serkiz Ağa geçmiştir.[39]

25 Şubat 1314 Tarihli bir Belgede Urfa Ticaret Mahkemesi Reisi Abdurrahman Efendi'nin İstifa ettiği yerine ise Emin Efendinin tayin edildiği kayıtlıdır.[40] Yine H.1317 Halep Vilayet Salnamesi kayıtlarına göre Urfa Ticaret Mahkemesi'nin Reisi Hulusi Efendi, başkâtibi Zekeriya Efendi, azaları: Hafız Halil Efendi, İlyas Esad Efendi, Hacı Mustafa Ağa, Başkâtibi Boğos Ağa, muavini Bakır Ağa idi.[41] 318 yılına ait kayıtlarda Urfa Ticaret Mahkemesi'nin üyeleri bir önceki yılın aynısı olup değişmemiştir.[42]

H.1321 Halep Vilayet Salnamesi kayıtlarına göre Urfa Ticaret Mahkemesi Reisi Hulusi Efendi, azalar: Hafız Halil Efendi, Mehmet Kamil Efendi, başkâtip, Zekeriya Efendi, muavini Ömer Efendi[43], H.1322 yılında Ticaret Mahkemesi'nin üyeleri Reisi Hulusi Efendi, başkâtip Zekeriya Efendi, azalar: Şefik Efendi, Hafız Halil Efendi, Ağa han Efendi, Boğos Efendi, muavini İsa Efendiler idi.[44] H. 1323 yılında da üyelerde fazla bir değişiklik olmamış, sadece bir aza boş görülmektedir.[45] H. 1333 yılına gelince Urfa Ticaret Mahkemesi Reisi Ömer Hulusi Efendi, azalar: Hafız Halil Efendi, Aza-i muvakkat Şefik Efendi, Boğos Efendi bir aza da boş görülmektedir.[46]

Yukarıda verdiğimiz Ticaret Mahkemesi'nin üyeleri ile ilgili kayıtlara göre aşağı yukarı 25-30 yıllık süre içerisinde meclis üyelerinin genellikle aynı olup, çok az bir değişikliğe uğradığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla o yıllarda Urfa'da şehir ticaretinin belli bir dar kadronun elinde olduğu ve halk genelinde bu kadrodan yolsuzluklardan dolayı zaman zaman şikâyetler olduğu ve ticaretin geniş bir tabana yayılmadığı anlaşılmaktadır.

---

37 H1302 , Halep Vilayet Salnamesi, s.185,186.
38 H.1307, Halep Vilayet Salnamesi, s.169.
39 H.1308, Halep Vilayet Salnamesi, s.139.
40 BEO.1120.83957.
41 H.1317, Halep Vilayet Salnamesi, s.290.
42 H.1318, Halep Vilayet Salnamesi, s.181.
43 H.1321, Halep Vilayet Salnamesi, s.74
44 H.1322, Halep Vilayet Salnamesi, s.385.
45 H.1323, Halep Vilayet Salnamesi, s.247.
46 H.1333, Halep Vilayet Salnamesi, s.144.

Sonuç

Osmanlı Devleti 15.Yüzyıldan itibaren Avrupa devletlerine kapitülasyonlarla bir takım ticari imtiyazlar vermişti. Zaman içerisinde devletin gücünü kaybetmesiyle bu ticari imtiyazlar devletin aleyhine döndü.

19. Yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'da sanayi devriminin gelişmesi ile Osmanlı Devleti üretimi artan Avrupa devletlerine ve Avrupalı tüccarlara bir takım yeni imtiyazlar vermek zorunda kalınca, Avrupa'nın yarı sömürgesi ve açık pazarı haline gelmiştir. Kapitülasyonlardan dolayı zaten imtiyazlı bir hale gelmiş olan Avrupalı tüccarlara karşı tamamen korumasız bir hale gelerek, yabancı tüccarlarla rekabet edemeyen yerli tüccarları korumak istemiştir.

19. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti ülke genelinde toplum hayatının her alanında olduğu gibi ticaret hayatında da birtakım atılımlar yapmak isteyerek Avrupa devletlerinin baskılarına karşı koymaya çalışmışsa da bir taraftan yoğun iç ve dış baskılar, diğer taraftan devletin içinde bulunduğu mali ve ekonomik zorluklar ve buna bağlı olarak kadro eksikliği, devletin yapmak istediği atılımların amacına ulaşamamasına sebep olmuştur. Buna rağmen yapılanların çoğu tümden boşa gitmemiş, Osmanlı Devleti'nin ömrünü bir müddet daha uzatmıştır. Yeni reformlar ticari alanlarda olduğu gibi her alanda Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atılmasında önemli rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA, BEO,1120.8395.7, BOA, BEO,184.1378.2, BOA, Dosya:93, Gömlek: 51, Fon, A} MK. İUM, 04.Ca.1277, BAO, D:24, G:38, Fon A}MVL., BAO, D:446, G:19881, F: I. MVL, BOA. D: 457, G:20518., BAO, D:48, G:38, F: MVL., BOA, D:116, G:90, F: A} DVN., BOA, D:198, G:86, F: A} MKT, MHM., BOA, D:126, G:89, F: A} MKT, MVL., BOA, D:760, G:46, F: MVL. 01 C. 1278., BOA, D: 1429, G:1 F: DH. MKT, 11. L. 1304., BOA, D: 1694, G:107, F: DH, MKT, 13. C. 1307, BOA, D:263, G: 4, F: SD.

Salnameler

- H.1300, Halep Vilayet Salnamesi
- H.1302 Halep Vilayet Salnamesi
- H.1307, Halep Vilayet Salnamesi
- H.1308, Halep Vilayet Salnamesi
- H.1317, Halep Vilayet Salnamesi
- H.1318, Halep Vilayet Salnamesi
- H.1321, Halep Vilayet Salnamesi
- H.1322, Halep Vilayet Salnamesi
- H.1323, Halep Vilayet Salnamesi
- H.1333, Halep Vilayet Salnamesi

İnceleme Araştırma Eserler

- AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yay. İstanbul 1993.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara 1991, s.268.
- CİN, Ahmet Akgündüz, *Türk- İslam Hukuk Tarihi*, c.I, Timaş Yay, İstanbul 1990, s. 262.
- *Düstur*, I. Tertib İstanbul 1289.
- ZÜRCHER, Eric Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yay, İstanbul
- İNALCIK, Halil, Osmanlılar, Timaş Yayını, İstanbul, 2010.
- KARAL, Enver Ziya, Osmanlı *Tarihi,* C. VI.
- Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, C. V-VI. Tarih vakfı, YKY, İstanbul.1999.
- PAKALIN, Mehmet Zeki Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü MEB Yay. C.III, İstanbul 1993.

1900'lerin başında Urfa Gümrük Hanı

GÜMRÜK DEFTERLERİNE GÖRE XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA URFA'DA TİCARET

Doç. Dr. Mehmet Emin ÜNER

Gümrük, günümüzde ticari alışverişin devlet sınırlarını geçme aşamasıyla ilgilidir. Ancak vergilendirmenin kolay ve az masraflı şekli olarak gümrük, sanayi öncesi ekonomilerde "bölgeler" ve "şehirler arası" ticari mübadelede de eski ve yaygın bir uygulamanın konusu olmuş bir vergidir. Gümrüklendirme yapılırken genellikle bir büyük şehirde üslenen gümrük teşkilatı, şehir merkezi ile çevresindeki köyleri ve bazen küçük kasabaları da içine alan bir daire oluşturur; bu dairenin dışından gelen mal, eğer şehir veya çevresindeki bölge içinde satılacaksa gümrüklendirilir, satılmayıp transit geçecekse, sadece bâc alınırdı. Gümrük dairesinin içinde yer alan ticari mübalede gümrük ödenmezdi. Görüldüğü gibi, gümrük vergisi bir malın nakliyle ilgilidir. Yani bir gümrüklendirme dairesi içinde üretilip ve yine orada tüketilen bir maldan bu tür vergi alınması söz konusu değildi. Urfa gümrüğü, Urfa şehri Osmanlı coğrafyasında ülkenin iç kısmında kaldığı içingümrük de bir "iç gümrük" statüsündeydi. Bundan dolayı genellikle ülke içinden ve daha çok da çevre eyalet ve sancaklardan tüccarlar gelmekteydi. Defterlerde tutulan kayıtlar da bunu göstermektedir.

Bu anlamda bakıldığında Urfa iç gümrüğüne mal getiren kervanlar ürünlerini bir kısmını burada satarlarken bir kısmı da Halep tarafından gelenler Mardin ve Diyarbekir taraflarına; Mardin ve Diyarbekir taraflarından gelenler de ürünlerini Halep taraflarına geçirmişlerdir. Bâc alınan ürünlerin buradan transit geçtiği bilinmektedir, ayrıca transit geçen büyük kervanların sahiplerinin isimleri de kaydedilmiştir. Bu defterlerdeki ürün kompozisyonu değerlendirerek, dönemin ticaret hacmini çıkarmaya çalıştık. Bu yaparken pamuk ve tekstil ürünleri, sanayi ürünleri ve diğer ürünler başlıkları altına en çok giren ürünleri tek tek dökümünü verdik ve tablolar halinde gösterdik.

Urfa gümrük defterlerine, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mehmet Genç Hoca'nın işaret ettiği bazı "fon"ları tarayarak ulaşabildim.[1]. Bunlar da 1148/1735 ve 1153/1740 yıllarına ait olmak üzere sadece 30 aylık bir zaman dilimini kapsamaktadırlar. Konu ile ilgili arşivde yaptığım bütün araştırmalarıma rağmen maalesef defterlerin tam koleksiyonunu bulamadım. Bundan dolayı bu çalışmada Urfa'da ticari mal kompozisyonu ile ilgili yapacağımız değerlendirmeler bu defterlerin verileri ile sınırlı olacaktır.

Şehre giren ticari ürünlere geçmeden önce, Urfa'nın ticari konumu hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır. Urfa, Musul-Urfa-Halep kervan yolu

* Doç. Dr. Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Şanlıurfa-meuner@gmail.com

1 Bu vesileyle Hoca'ya teşekkür eder saygılarımı sunarım.

üzerindeki konumu ile bölgede ticari faaliyet içinde merkezi ağırlık taşımaktaydı. Zira Diyarbekir'den gelen, oradan Mardin ve Musul yoluyla Urfa'ya ulaşan ve oradan da Haleb'e giden ya da tersine işleyen bu ticari sistem içinde dolaşan mallar, bu şehirlerin ekonomik hayatına büyük bir canlılık getiriyordu. Tüccarlar bu yollar üzerinde bulunan şehirlerde bazı mallarını satma ve yeni bir kısım mallar satın alma imkânı bulabiliyorlardı. Ayrıca bu şehirlerden başka şehirlere götürdükleri ticari mallar için de buraların transit geçiş kolaylıklarından yararlanıyorlardı. Pek tabii olarak bütün bu faaliyet merkezî yönetimin düzenlediği kanunlarla yürütülmekte idi. Devletin sağladığı güvenlik karşılığında bu ticari faaliyette bulunanlardan belirli miktarda vergi almaktadır.

Bilindiği üzere gümrük, devletlerarası ticarette sınır geçişlerinde malların kontrol edildiği yer olup, bu geçiş sırasında alınan vergilere "gümrük resm-i" denilir. Günümüzdeki uygulamayı ifade eden bu tarif, sanayi öncesi devirlerde bölge ve şehir sınırlarını da içine almaktaydı. Dolayısıyla dış gümrükler yanında iç gümrük sistemi de vardı. İstanbul, İzmir, Selanik, Edirne, Halep, Şam, Bağdat gibi liman ve büyük şehirler dışında Sofya, Filibe, Niş, Tokat ve Urfa gibi ikinci derecede şehirlerde de iç gümrük bulunuyordu[2].

Gümrüklendirme, yer ve zamana göre değişse de, genellikle bir büyük şehirde üslenen gümrük teşkilatı, şehir merkezi ile çevresindeki köyleri ve bazen küçük kasabaları da içine alan bir daire teşkil eder; bu dairenin dışından gelen mal, eğer şehir veya çevresindeki bölge içinde satılacaksa gümrüklendirilir, satılmayıp transit geçecekse, sadece "bac" alınırdı[3].

İncelediğimiz dönemde Urfa ve bölgesinde ticarî alanda çok geniş bir mal kompozisyonu görülmektedir. Bunların belli başlılarını şöyle sıralayabiliriz: Pamuklu kumaşlar, sabun, boya, şap gön, bakır, kına, kürk, ketân, lüle vb. Burada sayılmayan mallardan da aşağı da yıllık mal tasnifleri yapılırken bahsedilecektir. Bu mal kompozisyonunda pamuklu ürünlerin baş sıralarda yer aldığı görülüyor. Aşağıda bu ticari mallar tek tek ele alınacak ve şehre giren malların miktarları tablolarla gösterilecektir.

I. Pamuk ve Tekstil Ürünleri

Bilindiği gibi, pamuklu dokumaların Osmanlı toplumunda giyim-kuşamda ve döşemelik olarak pek geniş bir kullanım alanı vardı. Sarıklarda ve kadın başlıklarında kullanılan tül ve tülbent çeşitlerinden, şalvar, kaftan, iç çamaşırı, yorgan, mendil ve yağlıklardan hamam peştemalı ve havlulara, yastık ve minderlerden duvar ve kapı askı ve perdelerine kadar çok çeşitli eşya ve pamuklu bez ve kumaşlardan yapılırdı. Bu dönemde pamuk, Anadolu'nun hemen her tarafında yetiştirilmekteydi. Urfa'da ise özellikle şehir, Colab ve Bozabad nahiyelerin-

---

2 Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2000, s. 196.

3 Gümrük konusunda bkz. Mehmet Genç, **a. g. e,** s. 196-202; Mübahat S. Kütükoğlu, " Gümrük; (Osmanlılarda Gümrük)", **DİA,** XIV, s. 263-268.

de ekiliyordu. Ancak bu adı geçen yerlerde yetişen pamuk şehrin ihtiyacını karşılamıyor olacak ki dışarıdan da şehre pamuk girişi yapılmaktadır.

Tablo I: Şehre giren pamuk miktarının yıllara göre dökümü[4]:

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü birimi
Pamuk	-	-	95	87	-	-	182	Batman
Pamuk	-	-	-	5	-	-	5	Deve yükü
Pamuk	2	11	18	-	7	-	38	Yük

1148/1735 yılında Musullu tüccarların 2 yük pamuk getirip satmışlardır[5]. 1149/1736 yılında Diyarbekirli tüccarların 1 yük, Musullu tüccarların 2 yük ve Mardinli tüccarların ise 6 yük pamuk şehirden transit olarak geçirdikleri anlaşılıyor[6]. 1150/1737 Karaköprülü tüccarlar 12 yük pamuk; Behisnili tüccarlar 16 batman pamuk şehre getirdiler ve sattılar[7]. Musullu tüccarlar ise getirdikleri 6 yük pamuğu satmadıkları için şehirden başka yere götürdüler[8].

1151/1738 yılında Birecikli tüccarlar 5 deve yükü pamuk getirip burada satmışlardır[9]. 1152/1739 yılında Germuşlu tüccarlar 2 yük pamuk şehre getirdikleri ve burada sattıkları kaydediliyor[10].

1150/1740 yılında ise işlenmemiş pamuk girişi görülmüyor. Urfa'da da pamuk yetiştirildiğinden dolayı uzak beldelerden buraya işlenmemiş pamuk girişi çok fazla olmamıştır.

1. Çit ve diğer bez çeşitleri

"Çit" bir çeşit pamuklu basmadır. Bu çeşit kumaş Osmanlı ülkesinde imal ediliyordu. Genel olarak çit olarak tarif edildiği gibi, imal edildiği şehrin ismini de alıyordu. (Halep çiti, Diyarbekir çiti). Pahalı nakışlı, ipekli ve pamuklu kumaşların bir taklidi olarak halk arasında basmalar, XVI. yüzyıldan sonra geniş bir tüketim konusu olmuştur. Kadın şalvarı, yatak örtüsü, yastık yüzü ve entari olarak çok çeşitli yerlerde kullanılmaya başlayan basma, Ortadoğu'da çok erkenden bilinir. Tahta bloklarla pamuklu kumaş üzerine renkli desenler basmadan ibaret olan bu teknik, endüstri öncesi ekonomide geniş pazar için toptan

4 BA, D. BŞM, Nr. 1935, s. 2-5; Nr. 1949, s. 2-5; BA, D. BŞM, Nr. 41049, s. 9-10, 15-17;Nr. 1940, s. 3; Nr. 2062, s. 3-4; BA, D. BŞM, Nr. 2186, 3-5, 15-17, 27-29; BA, D. BŞM, Nr. 5222, s. 8-10; BA, D. BŞM, Nr. 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; BA, D. BŞM, Nr. 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; BA, D. BŞM, Nr. 2445, s. 3-7; BA, MAD, Nr. 21150, s. 6-10.
5 BA, D. BŞM, Nr. 1949, s. 2.
6 BA, D. BŞM, Nr. 1940, s. 3.
7 BA, D. BŞM, Nr. 2186, 4,15
8 BA, D. BŞM, Nr. 5222, s. 8.
9 BA, D. BŞM, Nr. 2307, s. 88.
10 BA, D. BŞM, Nr. 2391, s. 29.

üretim şekillerinden biri olarak yayılmış görünmektedir. Diğer bezler halkın farklı giyim ihtiyaçlarını karşılamada kullanılmıştır.

Tablo II: Şehre giren pamuklu ürünlerin yıllara göre dökümü

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Çit	-	235	270	80	80	60	875	Top
Çit	-	-	-	221	-	-	221	Küçük
Çit	267	254	653	749	391	568	2882	Parça
Çit	-	-	-	-	-	147	147	Batman
Diyarbekir Çiti	-	-	-	-	20	-	20	Top
Diyarbekir Çiti	-	-	8	-	-	-	8	Parça
Bez	-	-	-	660	-	900	1560	Parça
Ham bez	6	250	421	200	1648	568	3093	Top
Ham bez	-	-	-	-	551	-	551	Parça
Ham bez	-	15	-	-	-	-	15	Batman
Has bez	36	-	-	-	-	-	36	Parça
Has bez	6	-	-	-	-	-	6	Top
Kara bez	3040	-	1710	13890	573	-	19213	Parça
Kara bez	-	-	5480	-	437	-	5917	Top
Kırmızı bez	-	-	2537	258	300	4	3099	Parça
İplik carı	-	-	-	-	20	-	20	Adet
İplik	-	17	2	-	62	10	91	Batman
Kırmızı iplik	-	5	10	-	-	-	15	Batman

Tabloda görülen tekstil ürünlerini şehre getirip satan tüccarların ait oldukları şehirler ve getirdikleri mal miktarları da tespit edilebilmektedir. Bunlardan 1148/1735 yılında Behisnili tüccarlar 66 parça çit, 36 parça has bez ve 6 top ham bez getirdikleri ve tamamını da burada sattıkları görülüyor[11].

1149/1736 yılında Behisnili tüccarlar 159 top çit, 15 batman ve 87 top ham bez ile 17 batman iplik, Hısn-ı Mansurlu tüccarlar 54 top ham bez, Palulu tüccarlar 92 parça çit, Antepli tüccarlar ise 38 parça çit şehre getirdikleri ve burada sattıkları görülüyor[12].

1150/1737 yılında Antebli tüccarlar 46 top çit, Maraşlı tüccarlar 210 top ve 154 parça çit, Diyarbekirli tüccarlar 8 parça çit, ve Behisnili tüccarlar da 67 par-

[11] BA, D. BŞM, Nr. 1935, s. 2.
[12] BA, D. BŞM, Nr. 41049, s. 10.

ça çit, Karaköprülü tüccarlar 16 parça kırmızı bez; Behisnili tüccarlar 145 top ham bezi şehre getirdiler ve sattılar[13].

1151/1738 yılında Maraşlı tüccarlar 180 parça çit, Behisnili tüccarlar 83 top ile 70 parça çit, Diyarbekirli tüccarlar 6 top bez, 2 batman iplik, Karaköprülü tüccarlar 18 parça kırmızı bez; Behisnili tüccarlar 200 top ham bez; Halepli tüccarlar ise 160 parça bez, 412 parça kara bez getirdikleri ve burada sattıkları, yine Halepli tüccarların 126 parça kara bezi satmayıp başka yere götürdükleri anlaşılıyor[14].

1152/1739 yılında Behisnili 140 parça çit, Antebli tüccarlar 120 top çit, Maraşlı tüccarlar 124 parça çit ve Musullu tüccarlar ise 20 top Diyarbekir çiti, Gergerli tüccarlar 1648 top ham bez, 18 batman iplik, Behisnili tüccarlar 270 top ham bez; Hısn-ı Mansurlu tüccarlar 44 top ham bez; Halepli tüccarlar 2 yük bez; Birecikli tüccarlar 2 merkeb yükü bez ve Germuşlu tüccarlar ise 2 yük pamuk şehre getirdikleri ve burada sattıkları kaydediliyor[15].

1153/1740 yılında Behisnili tüccarlar 381 parça çit, 92 parça bez, 10 batman iplik, Maraşlı tüccarlar 187 parça çit, Gergerli tüccarlar 271 ham bez ile 187 parça bez getirip burada sattıkları anlaşılıyor[16].

Görüldüğü gibi Urfa ve Urfa'ya komşu yakın vilayet ve kaza tüccarları tekstil ticareti ile uğraşmaktadırlar. Bunlardan Behisnili tüccarların bu alanda birinci sırada olduğu görülüyor. Getirilen mallar işlenmemiş veya yarı mamul olarak da piyasaya sunulmuştur. Ham pamuk miktarı bu açıdan dikkat çekicidir. Birecik, Behisni, Gerger, gelen mallar genellikle bu kategoriye girmektedir. Getirilen bu işlenmemiş pamuğun şehir içinde mamul hale getirilmekte olması mümkündür. Mamul halde şehre giren ham, kara, kırmızı, has bez cinsleri bölgesel imalatın niteliği açısından ilginçtir. Özellikle Halep'ten gelen mamul pamuklular (bez) bu şehir ile Güneydoğu Anadolu şehirleri arasındaki ticarî bağın bir örneği olarak nitelendirilebilir. Bazı pamuklu ürünlerinin satılmaması, şehirdeki bu kabil mal kompozisyonunun bolluğuna işaret olabileceği gibi, daha kârlı olacağı düşünülen şehirlere sevk maksadını da hatıra getirmektedir.

2.İpek

İpek, orta çağ ve yeniçağ başlarında uluslararası ticarete konu olan en önemli birkaç maldan biridir.

---

13 BA, D. BŞM, Nr. 2186, 3-5, 15-17, 27-29

14 BA, D. BŞM, Nr. 2307, s. 15, 27, 39-40, 63, 76, 88, 99.

15 BA, D. BŞM, Nr. 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29

16 BA, D. BŞM, Nr. 1935, s. 2-5; Nr. 1949, s. 2-5; BA, D. BŞM, Nr. 41049, s. 9-10, 15-17;Nr. 1940, s. 3; Nr. 2062, s. 3-4; BA, D. BŞM, Nr. 2186, s. 3-4,15, 16,27,28, 29, 43, 44, 45, 55, 56, 67, 68, 69, 79, 80, 81, 91, 92, BA, D. BŞM, Nr. 5222, s. 8-10; BA, D. BŞM, Nr. 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; BA, D. BŞM, Nr. 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; BA, D. BŞM, Nr. 2445, s. 3-7; BA, MAD, Nr. 21150, s. 6-10.

Müslüman doğu ülkeleri XIX. yüzyıla kadar batıya ipek ve ipekli tekstil ürünleri ihraç etmişlerdir. Ancak XVIII. yüzyılın başlarında Afgan istilası ile karşılaşan İran ve komşu ülkelerde ipek böcekliği ve ipek üretimi gittikçe azalarak, bu ülkelerin uluslararası ticaretteki önemlerini yitirmelerine neden olmuştur.

Kendisi de ipek üreticisi olan Osmanlı Devleti, aynı zamanda uluslararası ticarete yolların geçtiği ve ipek ve ipekli mamullerin transfer edildiği bir coğrafî konumda yer almaktadır. Bu sayede XV. Ve XVI. yüzyıllarda Bursa dünyadaki önemli ipek pazarı haline gelmiştir. Özellikle XVIII. yüzyılda Doğu ve İç Anadolu şehirlerinde ipek ticaretinin önem kazandığı anlaşılmaktadır.

Tablo III: Şehre giren ipek miktarının yıllara göre dökümü[17]:

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçübirimi
Kırmızı İpek	-	-	-	4	-	8	12	Batman
İpek	-	-	-	-	2	-	2	Batman
İpek	10	16	-	-	-	19	45	Çeki
Çin İpeği	-	-	26	64	-	-	90	Çeki
Kırmızı ipek	-	-	-	-	-	11	11	Yük

Tablodaki rakamlar, Urfa'ya giren ipeğin yarı mamul halde olduğunu düşündürmektedir. Fakat nisbeten azdır. Pahalı bir mal olması sebebiyle Urfa'da bir alıcı kitlesi olmadığı söylenebilir. Özellikle Çin ipeği olarak şehre 1737 ve 1738 yıllarında bir miktar mal girmiştir. Bunların belirli bir alıcı gurubuna hitap ettiği düşünülebilir.

1148/1735 yılına ait ipek tüccarlarının ait şehirler hakkında kayıtlarda bilgilere rastlanılmamaktadır.

1149/1736 yılında Karaköprülü tüccarlar tarafından şehre 16 çeki Çin ipeği getirip sattıkları görülüyor[18].

---

[17] BA, D. BŞM, Nr. 1935, s. 2-5; Nr. 1949, s. 2-5; BA, D. BŞM, Nr. 41049, s. 9-10, 15-17;Nr. 1940, s. 3; Nr. 2062, s. 3-4; BA, D. BŞM, Nr. 2186, s. 3-4,15, 16,27,28, 29, 43, 44, 45, 55, 56, 67, 68, 69, 79, 80, 81, 91, 92,; BA, D. BŞM, Nr. 5222, s. 8-10; BA, D. BŞM, Nr. 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; BA, D. BŞM, Nr. 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; BA, D. BŞM, Nr. 2445, s. 3-7; BA, MAD, Nr. 21150, s. 6-10.

[18] BA, D. BŞM, Nr. 41049, s. 17

1150/1737, 1151/1738, 1152/1739 yıllarında şehre ipek getiren tüccarların ait oldukları şehirler tespit edilememiştir. Ancak bunlar Urfalı olabileceği düşünülebilir.

1153/1740 yılında Hısn-ı Mansurlu tüccarlar şehre 7 çeki ipek getirip sattıkları ve Diyarbekirli tüccarlar ise 11 yük kırmızı ipeği şehirden transit geçirdikleri anlaşılıyor[19].

3.Alaca

XIII. yüzyıldan beri Hindistan, İran ve Türkiye'de çok tüketimi olan ipek-pamuk karışımı bir grup kumaş çeşidine "alaca" denir. Osmanlı gümrük defterlerinde XV. yüzyıldan beri alaca adı altında bir çok çeşit kumaş biliniyor.Mısır alacası, Şamî alaca, Yezdî alaca, Hindî alaca, anaberî alaca, Manisa alacası, Tire alacası, alaca basma. Alacadan bir çok giyim ve kullanım eşyası yapılırdı: Alaca kaftan, alaca heğbe, iplik alaca kaftan, alaca çarşaf, alaca minder, alaca kilim, alaca atlas ma'kad (minder), alaca peşgir. Giyecek ve ev döşemesi olarak alaca kumaşının tüketim alanı pek genişti. Bu kumaşların özelliği, ipliğin dokunmadan önce yer yer boyanarak dokumada deseni bu iplikle sağlamadan ileri gelir. Türkiye'de "makaslı" veya "taraklı" denen bu tekniğin menşei eski çağlara kadar izlenmektedir[20]. İncelediğimiz XVIII. yüzyıl Urfa gümrük defterlerinde de alaca çeşitlerine rastlanmaktadır.

Tablo IV: Şehre giren Alaca miktarının yıllara göre dökümü[21]:

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Alaca	-	3	-	2	3	-	8	Adet
Şam Alaca	-	-	20	-	-	136	156	Adet
Taklit alaca	-	-	-	-	-	5	5	Adet
Taraklı	-	-	21	-	-	-	21	Adet
Şam alaca	-	-	-	20	-	-	20	Top

1149/1736 yılında Halepli tüccarlar 3 adet alaca şehre getirdikleri ve burada sattıkları görülüyor[22]. 1151/1738 yılında Halepli tüccarlar 20 top Şam alacası[23], Germuşlu tüccarlar ise 2 adet alaca[24] şehre getirip satmışlardır.

Pamuklu kumaş çeşitleri ile mukayese yapıldığında alaca ve çeşitlerinin şehirde alıcısının pek fazla olmadığı görülüyor. Alaca ve çeşitlerinin de ipek gibi belli miktarda alıcısı olduğu anlaşılmaktadır.

---

19 BA, D. BŞM, Nr. 2186, Forma III, s. 5,
20 Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul 1993, s. 297.
21 Bkz. Dipnot 16.
22 BA, D. BŞM, Nr. 1940, s. 3.
23 BA, D. BŞM, Nr. 2307, s. 3.
24 A. g. d., s. 75.

4. Kutnî

Alacanın benzeri bir kumaş olan kutnî, atkısı pamuk ve çözgüsü ipek olan bir kumaştır. Osmanlı Devleti'nin başlıca tekstil sanayi merkezlerinde, Şam, Halep, Bağdad, Bursa, Anteb ve İstanbul'da önemli ölçüde dokunduğu ve ihraç olunduğu gibi Hindistan'dan da ithal olunurdu. Kutnî, Anadolu'da ve Suriye'de özellikle köylülerin alıp giyecekte ve döşemede çok kullandıkları bir kumaş çeşidi olarak yaşamaktadır. Bugün ipek yerine suni ipek kullanılır[25].

Tablo V: Şehre giren Kutni miktarı

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü birimi
Kutnî	-	-	-	12	-	-	12	Adet

1150/1738 yılında yukarıdaki tabloda miktarı belirtilen kutnî Antepli tüccarlar tarafından şehre getirilip satılmıştır[26].

Urfa'ya komşu olan Anteb'te ve ticari ilişkinin yoğun olduğu Şam ve Halep'te bol miktarda üretilmesine rağmen, kutninin şehre girişi çok az görülmektedir. Bu kumaş çeşidinin özellikle köylüler tarafından kullanılıyor olması, buralarda üretilen kumaşların seyyar satıcılar tarafından şehir merkezlerine, gümrüklere uğramadan doğrudan köylerde satışa sunulduğu ihtimalini hatıra getirmektedir.

5. Aba

Çeşitli İslâm ülkelerinde giyilen abalar birbirinden farklıdır. Suriye ve Arabistan'da giyilen aba yelek şeklinde olup dizlere kadar, Mısır'da giyilen aba ise topuklara kadar iner; cübbe biçimindedir. Osmanlılar döneminde alt tabakadaki ilim mensupları ve medrese talebesi de aba giyerdi. Çeşitli İslâm ülkelerinde farklılıklar göstermekle birlikte aba denilen kumaş, hemen her yerde kalın yünden dokunurdu. Eskiden cübbe, potur, çakşır, hırka, kalçın ve terlik gibi çeşitli giyim eşyaları yapılan aba, bugün bazı bölgelerimizde olduğu gibi, Urfa'nın kırsal kesiminde hala kullanılmaktadır. Siyah renkli abaya "kebe" denir. Türkiye'de asıl aba bütün vücudu örtecek kadar geniş, yakasız ve kolsuz, ayaklara kadar uzanan, önü açık, üste giyilen bir elbisedir[27].

---

25 H. İnalcık, a. g. e., s. 298.
26 BA, D. BŞM, Nr. 2186, 27
27 Geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, " Abâ", DİA, I, s. 4-5.

Tablo VI: Şehre giren abâ çeşitlerinin yıllara göre dökümü

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Aba	10	-	215	82	51	20	378	Adet
Bağdat Abası	-	-	-	-	6	-	6	Adet
Musul Abası	-	6	-	-	-	-	6	Adet
Rakka Abası	-	-	-	-	24	-	24	Adet
Kaçkun aba	-	-	-	-	10	-	10	Adet

1148/1735 yılında şehre giren 10 adet abâ Urfalı tüccarlar tarafından getirilip burada satılmıştır[28].

1149/1736 yılında Musullu tüccarlar 6 adet Musul abâsını şehre getirip satmışlardır[29].

1150/1737 yılında şehre giren 215 adet abânın tamamı Urfalı tüccarlar tarafından getirilmiştir[30].

1151/1738 yılında Mardinli tüccarlar 20 adet abâyı getirip sattıkları görülüyor[31].

1152/1739 yılında Mardinli tüccarlar 12 adet abâ ile 10 adet kaçkun abâ getirip satmışlardır[32].

1153/1740 yılında Rakkalı tüccarlar 10 adet abâyı şehre getirip sattıkları görülüyor[33].

Abalık kumaşın Urfa'da bol miktarda üretimi yapılmasına rağmen dışarıdan gelen abaların da alıcı bulduğu görülüyor. Özellikle Urfa'nm idarî olarak bağlı bulunduğu Rakka abalarının burada belli sayıda alıcısının olduğu anlaşılıyor.

6. Car

Car yün, ipek, keten ve pamuktan genellikle siyah, beyaz, kahverengi, dumanî renklerde düz, yollu veya siyah-beyaz damalı olarak özel şekilde dokunmuş ince kumaşlardan yapılmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da cara

28 BA, D. BŞM, Nr. 1935, s. 2
29 BA, D. BŞM, Nr. 41049, s. 16.
30 BA, D. BŞM, Nr. 2186, 3-5, 15-17, 27-29
31 BA, D. BŞM, Nr. 2307, s. 27.
32 BA, D. BŞM, Nr. 2391, s. 3
33 BA, MAD, Nr. 21150, s. 10.

"ehram" denilmekte ve bunlar Erzurum çevresi gibi soğuk bölgelerde mor koyun yönünün evde dokunmuş tabii kahverengi kumaşından, Urfa ve çevresi gibi sıcak bölgelerde ise ak koyun yönünden dokunmuş ince kumaşlardan yapılmaktadır[34].

Kadının baştan ayağa örtünmesinde en kolay kıyafeti teşkil eden car, vücuda göre kesim ve dikimi olmayan, bazı yörelerde sadece köşelerinin sivriliği yuvarlatılmış, ortalama 185/215 cm. boyutlarında dört köşe bir örtüden ibarettir.

Bugün de Urfa ve çevresinde nadir de olsa kadınlar tarafından aynı tip car kullanılmaktadır.

Tablo VII: Şehre giren carın yıllara göre dökümü

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Car	-	-	72	87	-	16	175	Adet
Diyarbekir carı	-	-	137	-	-	-	137	Adet
İpekli car	-	-	28	-	-	-	28	Adet

1150/1737 yılında Diyarbekirli tüccarlar tarafından 72 adet Diyarbekir carı ve 137 adet car getirip şehirde satmışlardır[35]. Geri mallar Urfalı tüccarlar tarafından getirilip satılmıştır.

Şehir ve çevresinde kadınların büyük bölümü tarafından kullanılan car kumaşı Urfa da aba gibi bol miktarda dokunduğu biliniyor. Bundan dolayıdır ki dışardan az sayıda carın girdiği görülüyor. Her zaman olduğu gibi, toplumun üst tabakasına ait kadınlarından bir kısmının ipekli carları tercih ettikleri anlaşılıyor.

7. Çuka

Cullahlık denilen pamuk dokumacılığı pamuğun bol üretildiği bölgelerde veya ulaşım imkânların iyi olduğu şehirlerde yaygındı. Batı ve İç Anadolu ile "Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Mardin, Diyarbekir, Urfa, Adana gibi şehirlerde pamuklu dokumacılığı yaygın bir şekilde yapılıyordu"[36].

1518 tarihli "Kanunname-i Liva-i Ruha Ber Mûceb-i Kanun-ı Hasan Padişah" başlığını taşıyan Ruha kanunnamesinde cullah çukuru denilen tezgahlarının bulunduğu yerlerden ayda iki akçe alınıyordu[37].

---

34 Sargon Erdem, "Car", DİA VII, s. 157.
35 BA, D. BŞM, Nr. 2186, 3-5, 15-17, 27-29
36 Feridun Emecen, "Cullah", DİA, VIII, İstanbul 1993, s. 83.
37 "Ve resm-i çulha ayda her çukurdan bir tenge alınır imiş ki, iki Osman akçesi olur", Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, İstanbul 1991, c. 3, s. 278.

Cullahlık adı ile bilinen dokumacılık, Urfa'da teknolojinin baş döndürücü gelişmesine rağmen, 1950'li yıllara kadar oldukça canlı bir durumdaydı, Urfa'da. O zaman Kanberiye mahallesinde 80'e yakın culha tezgâhı bulunuyormuş. Ayrıca Harrankapı mahallesinde de 10 civarında tezgâh çalışır vaziyette imiş. Teknolojinin hızla gelişmesi ve insanların fabrikasyon mamulleri tercih etmeleri bu tezgâhların azalmasına sebep oldu. 1980'li yıllara kadar Kamberiye mahallesinde 2-3 tezgâh ile Hekimdede mahallesinde 10 civarında tezgâhla bu sanatın sürdürüldüğü anlaşılıyor[38].

Culha tezgâhlarında başörtüleri, ehram ve kadınların giydiği siyah çarşaf dokunurdu çok az da olsa hala dokunmaktadır. Başörtüleri şehirli ve köylü kadınları kullandıkları tipler olmak üzere iki çeşittir. Köylüler bu örtülere "meçek" şehirli kadınlar ise "yamçak" derler. Culha tezgâhlarına üretilen bu örtüler Urfa'nın en eski ticaret merkezi olan Gümrük Hanı, Mencek Hanı ve Bedesten civarında yoğunlaşan çarşı ve dükkânlarda satışa sunulmaktadır. Bazen de culhaların imal ettikleri bu başörtüleri kazzazlar alır, bunların kenarlarına ipekten püsküller, danteller işlerlerdi. Böylece bir sanat eseri haline getirilen örtüler, gelinlik kızların çeyizlerine katılırdı. Ayrıca bebeklerin beşiklerini de yine bu culha tezgâhlarında imal edilen örtüler süslerdi.

Tablo VIII: Şehre giren Çuka'nın yıllara göre dökümü

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Çuka	-	-	-	-	6	6	12	Batman
Çuka	-	-	-	30	-	-	30	Harar
Çuka	-	-	-	-	1	-	1	Merkeb y.
Çuka	-	-	-	-	-	4	4	Zira'
Çuka	-	-	-	-	11	-	11	Top
Çuka	-	-	4	-	2	-	6	Yük
Fransız çukası	-	-	-	10	-	-	10	Kiyye
Fransız çukası	-	35	-	-	-	-	35	Adet
Puşi çukası	-	-	-	2	-	-	2	Adet
Yemen çukası	-	-	-	10	-	-	10	Adet

Tabloda da görüldüğü gibi şehre fazla miktarda çuka girmemiştir. Bunun temel sebebi yukarıda açıklandığı gibi, bu kumaşın Urfa'da bol miktarda dokunduğundan dolayıdır. Ancak yine de dışardan ithal edilen çukaların örneğin Fransız çukasının alıcısı da olduğu görülüyor. Çuka ticaretinin daha çok Urfalı

[38] Mustafa Nadir Önay, Doğunun Altı Kapısı, İstanbul 2001, s. 53.

tüccarlar tarafından yapıldığı anlaşılıyor. Sadece 1152/1739 yılında Halepli tüccarlar 2 yük, Birecikli tüccarlar 1 merkeb yükü, ertesi yıl ise yalnızca Behisnili tüccarlar 6 batman çuka getirip şehirde satmışlardır[39].

7. Kendir

Kendir, mutedil iklimlerde yetişen bir bitkidir. Anadolu'nun kuzey kesiminde başta Kastamonu, Samsun, Ordu ve Artvin illeri ile Ege bölgesinde bilhassa Menderes havzasında Tire, Ödemiş, Bayındır'da kısmen de Güneydoğu Anadolu'da Urfa ve Birecik'te yetiştirilmektedir[40].

Tablo IX: Şehre giren Kendir'in yıllara göre Dökümü

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Kendir	-	-	-	4	-	-	4	Deve y.
Kendir	5	-	-	14	6	-	25	Yük

Tablo X: Transit geçen kendir miktarının yıllara göre dökümü

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü birimi
Kendir	3	-	-	-	-	-	3	Tay
Kendir	-	-	24	11	-	3	38	Deve yükü
Kendir	5	20	34	59	21	8	147	Yük
Kendir	-	-	2	2	-	-	4	Katır yükü

1148/1735 yılında Germuşlu tüccarlar 4 yük kendir getirip satmışlardır[41].

1149/1736 yılında şehirde satılan veya buradan transit geçen bütün kendir ticaretinin Urfa'lı tüccarlar tarafından yapıldığı görülüyor[42].

1150/1737 yılında Diyarbekirli tüccarlar 6 yük, Musullu tüccarlar 6 yük, Siverekli tüccarlar 2 katır yükü ve Germuşlu tüccarlar da 4 yük kendiri şehre getirmişler ancak burada satmayıp başka yerlere götürmüşlerdir[43].

1151/1738 yılında Musullu tüccarlar 2 deve yükü kendiri şehirde satarlarken, 4 yük ile 2 katır yükü kendiri burada satmayıp başka yerlere götürmüşler-

39 BA, D. BŞM, Nr. 2391, s. 17.
40 Hikmet Gürçay, " Urgan ve Urgancılık", Türk Etnografya Dergisi, XI, (Ankara 1969), s. 11.
41 BA, D. BŞM, Nr. 1935, s. 4.
42 BA, D. BŞM, Nr. 41049, s. 9.
43 BA, D. BŞM, Nr. 2186, 27

dir. Germuşlu tüccarlar 5 yük, Karaköprülü tüccarlar 3 yük, Mardinli tüccarlar 4 yük kendiri şehirden transit olarak geçirmişlerdir. Halepli tüccarlar 1 deve yükü kendiri şehirde satmışlardır[44].

1152/1739 yılında Diyarbekirli tüccarlar 1 yük Birecikli tüccarlar 3 yük kendiri şehirden transit olarak geçirmişlerdir. Mardinli tüccarlar ise 2 yük kendiri getirip satmışlardır[45].

II. Sanayii Malları

1. Boya

Şehre en çok giren maddelerinden biri de boyadır. Bu da pamuk ürünleri ile bir doğru orantıdır. Çünkü o devrin önemli işletmeleri arasında kumaş boyacılığı başta gelmektedir.

Tablo XI: Şehre giren boyanın yıllara göre dağılımı[46]:

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü birimi
Boya	680	477	1028	1258	273	3800	7516	Batman
Boya	-	-	7	32	-	2	41	Kantar
Boya	-	2	-	8	5	32	47	Yük

Bu dönemde tabloda görüldüğü gibi, batman ölçeği kategorisinde beş yıllık bir periyotta toplam 7516 batman yanında 41 kantar ve 37 yük boya şehre girmiştir. Miktarlara bakıldığında mal olarak giderek artan bir seyir olduğu dikkati çekecektir. Özellikle 1740 yılında boyaya olan ihtiyacın çok artmış olduğu, buradan da şehirde kumaş dokuma sanayiinin önemli bir faaliyet içinde bulunduğu düşünülebilir. Şüphesiz bu sadece şehri değil hiterlandın da ilgilendiren bir durumu da yansıtır. Boya akışını, şehre gelen mamul pamuklu bez akışıyla karşılaştırdığımızda boya girdisinin fazla olduğu yıllarda mamul pamuklu girdisinde belirli bir düşme olduğu genel olarak gözlemlenmektedir. Fakat 1736 yılına ait rakamlar bu fikri pek desteklemez. Bu yılda her türlü mal girişinde azalma söz konusudur. Bunun sebeplerini kestirmek zordur. Yine 1739'da düşük boya rakamları, aynı yıl şehre giren mamullerin ölçek rakamları ile dengeli bir görünüm sunar.

44 BA, D. BŞM, Nr. 2307, s. 39, 51, 63.

45 BA, D. BŞM, Nr. 2391, s. 29.

46 BA, D. BŞM, Nr. 1935, s. 2-5; Nr. 1949, s. 2-5; BA, D. BŞM, Nr. 41049, s. 9-10, 15-17;Nr. 1940, s. 3; Nr. 2062, s. 3-4; BA, D. BŞM, Nr. 2186, s. 3-4,15, 16,27,28, 29, 43, 44, 45, 55, 56, 67, 68, 69, 79, 80, 81, 91, 92,; BA, D. BŞM, Nr. 5222, s. 8-10; BA, D. BŞM, Nr. 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; BA, D. BŞM, Nr. 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; BA, D. BŞM, Nr. 2445, s. 3-7; BA, MAD, Nr. 21150, s. 6-10.

1148/1735 yılında şehre getirilen 680 batman boyanın tüccarlarının ait oldukları memleketleri tespit edilememiştir.

1149/1736 yılında şehre giren boyanın 2 yükü Siverekli tüccarlar, 80 batmanı Hısn-ı Mansurlu tüccarlar ve 109 batmanı da Halepli tüccarlar tarafından şehre getirilip satılmıştır[47].

1150/1737 yılında Halepli tüccarlar 34 batman, Palulu tüccarlar ise 22 batman boyayı pazarlamışlardır[48].

1151/1738 Halepli tüccarlar toplam16 kantar, 141 batman ve 4 yük boya şehre getirdikleri, bunun 16 kantar, 66 batman ile 3 yükünü burada sattıkları geri kalan 75 batman ile 1 yükü de buradan başka bir yere gönderdikleri anlaşılıyor[49].

1152/1739 yılında şehre boya getiren tüccarlarının mensup şehirler tespit edilemedi.

1153/1740 yılında ise Urfalı tüccarlar dışında sadece Halepli tüccarların 107 batman boya getirip burada sattıkları görülüyor[50].

Ancak şehre giren boyanın büyük miktarının Urfalı tüccarlar tarafından başka yerlerden getirip burada pazarladıkları anlaşılıyor.

2. Deri

Tablo XII: Şehre giren Deri miktarının yıllara göre dağılımı[51]

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Camus gönü	86	352	1058	151	54	150	1601	Adet
Deve gönü	-	-	-	26	-	-	26	Adet
Deri	9	16	4	10	38	-	77	Yük
Keçi derisi	-	-	-	-	-	26	26	Yük
Kösele	-	11	123	48	-	1	183	Adet
Kuzu derisi	-	-	2	2	1	-	5	Yük
Maslı gön	-	29	4	-	-	-	33	Adet
Meşin	12	1	-	11	-	-	24	Yük
Sığır gönü	10	361	220	396	-	40	1077	Adet

1148/1735 yılında Besnili tüccarlar 9 camus gönü getirip satmışlardır.

47 BA, D. BŞM, Nr. Nr. 1940, s. 3

48 BA, D. BŞM, Nr. 2186, 3-5, 15-17, 27-29

49 BA, D. BŞM, Nr. 2307, s. 112.

50 BA, MAD, Nr. 21150, s. 8.

51 BA, D. BŞM, Nr. 1935, s. 2-5; Nr. 1949, s. 2-5; BA, D. BŞM, Nr. 41049, s. 9-10, 15-17;Nr. 1940, s. 3; Nr. 2062, s. 3-4; BA, D. BŞM, Nr. 2186, s. 3-4,15, 16,27,28, 29, 43, 44, 45, 55, 56, 67, 68, 69, 79, 80, 81, 91, 92,; BA, D. BŞM, Nr. 5222, s. 8-10; BA, D. BŞM, Nr. 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; BA, D. BŞM, Nr. 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; BA, D. BŞM, Nr. 2445, s. 3-7; BA, MAD, Nr. 21150, s. 6-10.

1149/1736 yılında Hısn-ı Mansurlu tüccarlar 11 adet kösele, Antebli tüccarlar ise 1 yük meşin şehre getirmişler ve burada satmışlardır.

1150/1737 yılında Antebli tüccarlar 60 Camus gönü, 71 kösele, Maraşlı tüccarlar 70 Camus gönü, Besnili tüccarlar 80 Camus gönü ile 4 maslı gön şehre getirip satmışlardır. Gergerli tüccarlar 16 adet Camus gönü ile 2 yük maslı gönü şehre getirmişler bunlardan camus gönlerini satmışlar ancak maslı gönleri burada satmayıp başka yere götürmüşlerdir.

Antebli tüccarlar 32 sığır gönü, Malatyalı tüccarlar 10 yük deriyi şehre getirip satmışlardır.

1153/1753 yılında Çorumlu tüccarlar 16 adet camus gönü, Karaköprülü tüccarlar 26 adet camus gönü, Hısn-ı Mansurlu tüccarlar da 1 yük kösele getirip satmışlardır.

Osmanlı şehirlerinde her dönemde önde gelen sanayii çeşitlerinden dericilik daima ön sıralarda yer almıştır. Aynı şekilde bu dönemde Urfa'da da dericilik revaçta bir meslek olarak görülüyor. Şehre daha çok işlenmemiş veya yarı işlenmiş derinin girdiği ve burada mamul hale getirildiği anlaşılıyor. Şehirde dericiliğin kazançlı bir iş kolu olduğu görülüyor. Çünkü şehre bir hayli yüksek miktarda deri giriyor ve bunlar işlenip mamul hale getiriliyor.

3. Bakır ve Kalay

Tablo XIII: Şehre giren Bakır miktarının yıllara göre dağılımı

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b
Bakır	10	43	48	5	3	-	109	Batman
Bakır	-	13	1	16	1	-	31	Yük
Eski bakır	-	-	-	4	-	-	4	Yük
Eski bakır	-	-	-	5	-	-	5	Batman
Köhne bakır	-	-	-	1	-	-	1	Yük
Maraş bakırı	23	17	117	45	-	37	239	Batman
Tokat bakırı	-	-	6	30	-	-	36	Batman
Kalay ve nişadır	-	-	-	-	-	28	28	Batman
Kalay ve nişadır	-	-	-	-	67	-	67	Halebî b
Kalay	-	-	-	16	-	112	128	Batman
Kalay	-	-	6	27	-	-	33	Top

ları artmış ve bu fiyat artışları yanında ortaya çıkan kıtlık, Osmanlı tebası arasında şikâyetlerin yükselmesine sebep olmuştur. Bu sebeple 1707 yılında kahve ihraç yasağı kondu ve bu yasak daha önce 1673'de konulan yasaktan çok daha sıkı tutuldu[55].

Kahve XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem evlerde hem de kahvehanelerde içildi; XVIII. yüzyılın başlarında daha da yaygınlaştı. Ancak XVII. yüzyılda kahve tüketimi padişah emriyle sık sık yasaklandı, hatta bu yüzden kahvehaneler kapanmak zorunda kaldı. Bu yüzden kahve ithal eden tüccarlar zarar etmişler, iç ve dış gümrük mültezimlerinin getirdiği kaçak kahveye de müşteriler yüksek fiyat ödemek zorunda kalmışlardır[56].

Tablo XVI: Şehre giren Kahve'nin yıllara göre dağılımı

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü birimi
Kahve	-	-	-	-	-	2	2	Katır yükü
Kahve	-	-	-	1	4	1	6	Merkeb yükü
Kahve	-	-	-	1	-	-	1	Yük
Kahve	27	-	-	-	-	-	27	Batman

Tablo XVII: Şehirden transit geçen kahve miktarı

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü birimi
Kahve	-	-	1	-	1	2	3	Yük
Kahve	-	-	8	3	10	10	31	Merkeb yükü

1150/1737 yılında Görenli tüccarlar 1 yük kahve şehre getirmişler ancak satmadan başka yere götürmüşlerdir.

1151/1738 yılında Birecikli tüccarlar 1 yük kahve getirip satmışlardır.

1152/1739 yılında Antebli tüccarlar 1 merkeb yükü, Birecikli tüccarlar 1 merkeb yükü ve Rakkalı tüccarlar da 1 merkeb yükü olmak üzere toplam 3 merkeb yükü kahveyi şehirden transit olarak geçirmişlerdir.

1153/1740 yılında Karaköprülü tüccarlar 1 merkeb yükü kahveyi şehre getirip satmışlardır. Birecikli tüccarlar 1 merkeb yükü ve Antebli tüccarlar 3

[55] Neşe Erim, "Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü", (Doktora Tezi, İ. Ü. İktisat Fakültesi,), İstanbul 1984, s. 122

[56] Suraiya Faroqhi, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, İstanbul 2000, s. 237.

merkeb yükü kahveyi şehre getirmişler ancak şehirde satmayıp, başka yere götürmüşlerdir.

Urfa kültürün önemli bir yere sahip olan kahve şehre az miktarda girdiği görülüyor. Oysa aynı dönemde şehirde kavrulmuş ve dövülmüş kahvenin satıldığı bir tahmishane vardı. Bunun sebebi kahvenin uzak yerlerden gelmesinden ötürü fiyatının yüksek olması nedeniyle bütün halk tabakaları tarafından tüketilemediği ihtimali düşünülebilir. Bununla ilgili yazılı belgelerde kaydı bulunmayan ancak yaşanan bir vakıa olarak bir şey daha söylenebilir; yörenin kültürüne göre kahve öyle her aile tarafından kullanılabilecek bir malzeme olmadığıdır. Bunun için toplumun "ileri" gelen aileleri arasında yer almak gerekiyordu. Bu kültür yakın zamanlara kadar devam etmiştir.

2. Tütün

Tablo XVIII: Şehre giren Tütünün yıllara göre dağılımı

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü birimi
Tütün	-	-	-	283	23	2	308	Yük
Tütün	32	-	167	79	-	-	278	Deve yükü
Tütün	-	-	-	10	-	13	23	Batman
Tütün	-		-	1	-	-	1	Tay
Tütün	-	1	4	3	-	-	8	Katır yükü

Tütün ticaretinin büyük kısmının Urfalı tüccarlar tarafından yapıldığı görülüyor. Bunların dışında 1150/1737 yılında Diyarbekirli tüccarlar 4 katır yükü, 1151/1738 yılında ise Musullu tüccarlar 1 yük tütünü şehre getirmişler ancak satmadan başka yere götürmüşledir.

3. Sabun

Temizlik malzemesi olan sabun yine en çok gelen mallardan bir tanesidir. Bu yüzyılda şehirde birçok hamamın olduğunu bilinmektedir. Hamam sayısının fazla olmasının yanında halkın temel temizlik malzemesi olarak sabun kullanılması sebebiyle bu malın şehre bol miktarda girişini sağlamıştır.

Tablo XIX: Şehre giren sabunun yıllara göre dökümü[57]

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü birimi
Sabun	-	23	7	3	-	3	36	Deve yükü
Sabun	147	241	213	815	173	89	1678	Merkeb yükü
Sabun	27	-	-	23	-	50	100	Yük
Sabun	-	2	12	8	2	-	24	Katır yükü

Tablo XX: Şehirden transit geçen sabun miktarının yıllara göre dökümü[58]

Yıllar	**1735**	**1736**	**1737**	**1738**	**1739**	**1740**		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü birimi
Sabun	-	-	4	-	-	1	5	Katır yükü
Sabun	-	3	9	-	23	-	35	Merkeb yükü
Sabun	-	-	21	5	-	3	29	Deve yükü
Sabun	10	12	89	16	34	5	166	Yük

1148/1735 yılında şehre giren 27 yük sabunun sadece 4 yükü Musullu tüccarlar tarafından getirildiği ve burada satıldığı görülüyor. Geri kalan malın hangi şehirlerden geldiği kaydedilmiyor.

1149/1736 yılında Siverekli tüccarlar 3 merkeb yükü, Germuşlu tüccarlar 2 merkeb yükü, Halepli tüccarlar 23 deve yükü ve Antebli tüccarlar 2 katır yükü mal getirip burada sattıkları, Mardinli tüccarların ise 12 yük sabunu buradan transit geçirdikleri görülüyor.

1150-1737 yılında Germuşlu tüccarlar 28 merkeb yükü, Musullu tüccarlar 7 katır yükü, 1 merkeb yükü, Antebli tüccarlar 2 katır yükü, merkeb yükü, Mardinli tüccarlar 1 katır yükü, Halepli tüccarlar 18 merkeb yükü ile 2 katır yükü sabun getirdikleri tamamını burada sattıkları anlaşılıyor.

1151-1738 yılında Germuşlu tüccarlar 9 merkeb yükü sabunu getirip burada sattıkları gibi 10 yük de transit olarak geçirmişlerdir. Musullu tüccarlar 2 ka-

[57] BA, D. BŞM, Nr. 1935, s. 2-5; Nr. 1949, s. 2-5; BA, D. BŞM, Nr. 41049, s. 9-10, 15-17;Nr. 1940, s. 3; Nr. 2062, s. 3-4; BA, D. BŞM, Nr. 2186, s. 3-4,15, 16,27,28, 29, 43, 44, 45, 55, 56, 67, 68, 69, 79, 80, 81, 91, 92,; BA, D. BŞM, Nr. 5222, s. 8-10; BA, D. BŞM, Nr. 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; BA, D. BŞM, Nr. 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; BA, D. BŞM, Nr. 2445, s. 3-7; BA, MAD, Nr. 21150, s. 6-10.

[58] BA, D. BŞM, Nr. 1935, s. 2-5; Nr. 1949, s. 2-5; BA, D. BŞM, Nr. 41049, s. 9-10, 15-17;Nr. 1940, s. 3; Nr. 2062, s. 3-4; BA, D. BŞM, Nr. 2186, s. 3-4,15, 16,27,28, 29, 43, 44, 45, 55, 56, 67, 68, 69, 79, 80, 81, 91, 92,; BA, D. BŞM, Nr. 5222, s. 8-10; BA, D. BŞM, Nr. 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; BA, D. BŞM, Nr. 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; BA, D. BŞM, Nr. 2445, s. 3-7; BA, MAD, Nr. 21150, s. 6-10.

tır yükünü burada satmışlar ve 5 yükünü de satmadan başka yerlere göndermişlerdir. Halepli tüccarlar 23 yük, 6 katır yükü ve 8 merkeb yükü sabun getirdikleri ve tamamının burada sattıkları görülüyor.

1152-1739 yılında sadece Siverekli tüccarların 2 katır yükünü burada sattıkları ve 23 yükünü de burada satmayıp transit geçirdikleri tespit edilebiliyor.

1153-1740 yılında Halepli tüccarlar 25 yük, Musullu tüccarlar 25 yük mal getirip satmışlar. Yine Musullu tüccarlar 3 yükü de transit olarak geçirmişlerdir.

Sonuç olarak; yukarıda gümrük defterlerden çıkardığımız rakamlar ve oluşturduğumuz tablolar birçok açıdan değerlendirilebilir. Her şeyden önce bu rakamlarda Urfa'nın cazip bir ticaret merkezi olduğunu görmek mümkündür. Ticari mal kompozisyonuna baktığımızda halkın bu günkü tabirle daha çok "orta sınıf" olduğu anlaşılmaktadır. Zengin tabakanın rağbet edeceği ürünler örneğin ipek çok az miktarda girdiği görülmektedir.

Ticarî faaliyete bulunan tüccar zümresinin büyük çoğunluğunun yakın çevreden Musullu, Diyarbekirli, Karaköprülü, Behisnili, Mardinli, Birecikli, Hısn-ı Mansurlu, Palulu, Antepli, Maraşlı, Halepli, Gergerli, Rakkalı, Siverekli, Urfalı, Malatyalı şehirlerden oluştuğu görülüyor. Yine tüccarların çoğunluğunu Müslümanların oluşturdukları isimlerden anlaşılıyor. Müslümanlardan sonra Yahudi ve Ermeniler gelmektedir. Bunlardan Urfa'da iskân edenler olduğu gibi, başka yerlere mensup bulunanlar da vardı.

Müslüman ve gayrimüslim tüccarların genel de aynı malları başka yerlerden getirip burada pazarladıkları görülüyor. Sadece dikkati çeken husus lüle ticaretinin daha çok Yahudi tüccarlar tarafından yapılmasıdır.

Urfa'nın çevresinde Ermeni tüccarlar daha çok Urfa'ya bağlı Germuş köyünden idiler. Müslüman tüccarların en çok mensup oldukları köy ise Karaköprü'dür. Yahudilerin ise daha çok şehir merkezinde ikamet ettikleri ve buradan ticaretle meşgul oldukları anlaşılıyor.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- BOA, D. BŞM, Nr. 1949
- BOA, D. BŞM, Nr. 2062
- BOA, D. BŞM, Nr. 2186
- BOA, D. BŞM, Nr. 2391
- BOA, D. BŞM, Nr. 2445
- BOA, D. BŞM, Nr. 5222
- BOA, D. BŞM, Nr. 1935
- BOA, D. BŞM, Nr. 1940
- BOA, D. BŞM, Nr. 2307
- BOA, D. BŞM, Nr. 41049
- BOA, MAD, Nr. 21150

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, İstanbul 1991,c. 3.
- Emecen, Feridun, "Cullah", DİA, İstanbul 1993, c. 8.
- Erdem, Sargon ,"Car", DİA, İstanbul 1997, c. 7.
- Erim, Neşe, Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü, Doktora Tezi, İstanbul 1984.
- Faroqhi, Suraiya, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, İstanbul 2000.
- Genç, Mehmet, "İltizam", DİA, İstanbul 2000, c. 22.
- Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2000.
- Gürçay, Hikmet, "Urgan ve Urgancılık", Türk Etnografya Dergisi, XI, (Ankara 1969).
- Hattox, Ralph S., Kahve ve Kahvehaneler, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 1998.
- İnalcık, Halil, "İmtiyâzât, Osmanlı Dönemi Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti", DİA, İstanbul 2000, c. 22.
- Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul 1993.
- Kaya, Şennur, "Bazı Liman Kentlerindeki Örnekler Işığında Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İnşa Edilen Gümrük Binalarının Mimari Özellikleri", Sosyal Bilimler Dergisi 2010, (Sayı 4), ss. 73-92
- Kütükoğlu, Mübahat S.,Osmanlı Gümrük Kayıtları, Osmanlı Araştırmaları I, İstanbul 1980.
- "Osmanlı İktisadi Yapısı", Osmanlı Devleti Tarihi, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, c.2.
- "Gümrük (Osmanlılar'da Gümrük)", DİA, İstanbul 1996, c. 14.
- Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850), Ankara 2013.
- Önay, Mustafa Nadir, Doğunun Altı Kapısı, İstanbul 2001.
- Uludağ, Süleyman, " Abâ", DİA, İstanbul 1988, c. 1.

URFA'DA TANZİMATA GEÇİŞ SÜRECİNDE İDARİ VE MALİ YAPI

Tahir ÖĞÜT*

19. yüzyılda Osmanlı Devleti artık geleneksel idari ve mali yönetim anlayışı ile etkin bir yönetime sahip değildir. Yönetimde yetersizliklerin aşılmasında yeni bir anlayışla yapılanmaya ihtiyaç vardır. Bu aşamada büyük beklentilerle Tanzimat fermanın 1839'da ilanı ile yeni bir döneme geçilmiştir. Ancak Tanzimat'ın uygulanmasına devlet genelinde aynı anda geçilemeyecektir. Urfa'da da Tanzimat'a geçiş fiilen 1847'de, resmen ise 1850'de gerçekleşecektir. Yeni süreç bürokrasi ve halk için belirsizliklere sahiptir. Sorunları çözmeye yönelik olarak uygulamaya giren Tanzimat aslında yeni sorunlar da üretecektir. Çünkü idari-mali yapılanmadaki modernleşme süreci toplumsal taleplere dayanmadığı gibi sosyal ve bürokratik yapı da yeni hukuki sürece hazırlıklı değildir.

Urfa, vilayet nizamnamesinin 1847'de yürürlüğe girmesi ve vilayet bütçesinin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de müzakeresi ile resmen Tanzimat'a dâhil olmuştur. Ancak Tanzimat'ın uygulamaya girmesi ise 1850'de gerçekleşebilmiştir. Böylelikle 16. yüzyılın ilk çeyreğinden beri Rakka eyaletinin merkezi konumunda olan Urfa, Tanzimat'ın uygulamaya girmesi ile Halep vilayetinin sancağı konumuna gelmiştir. [1] Urfa'da Tanzimat'a geçiş aşamasında öncelikle idari yapıya yönelik düzenlemeler yapılmıştır. İdari yapıda dönüşüm, Urfa Liva Meclisi'nin 1847'de kurulması ile somutlaşmıştır. Liva meclisinin kuruluşu, vilayetteki en üst meclis olan Halep Meclis-i Kebiri'nin, Meclisi Vâlâ'ya teklifi ile gerçekleşmiştir. Gerçekleştirilen düzenlemeler ile bu yeni dönemde, idari ve mali alanlarda olumlu gelişmelerin olabileceği yönündeki beklentiler öne çıkarılmıştır. [2]

Tanzimat'a Geçiş Süreci Hazırlıkları

Nüfus Sayımı

Urfa'nın, Tanzimat'a dâhil olma sürecinde vergi mükelleflerinin ve asker kaynağının belirlenebilmesi amacıyla 1848'de bir nüfus sayımı yapılmıştır. Nüfus sayımı Rakka Eyaletinin genelini kapsamış olup, ilk olarak en batıdaki kaza olan Birecik'te başlamıştır. Bölge aşiretlerine yönelik çalışmalar, bunların yarı konar-göçer sosyal statülerinden dolayı sorunlu olarak görülmüş ve sayımda bunlara öncelik tanınmıştır. Bu aşiretler, Suruç kazasında Berazi, Rumkale kazasında Baziki ve Nizip kazasında da meskûn olan Barak aşiretleridir. [3]

Aşiretlerin sayım sonrasında, yeni vergi yükü ile karşılaşacakları yönündeki beklentileri ortaya çıkmış ve bu durumdan dolayı çalışmalar esnasında hakla-

* Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi Üniversitesi, İ. İ. B. F. Öğretim Üyesi.

1 BOA. A.MKT. MVL.53/75

2 BOA, A.MKT. MVL 14/ 40

3 BOA, A.MKT. 225/ 93

rında doğru bilgi vermemek için ciddi bir direnç ortaya koymuşlardır. Sayım heyetinin başında bulunan Urfa kaymakamı çalışmanın başarı ile tamamlanabilmesi için, aşiret ileri gelenlerine vergi yüklerinin arttırılmayacağına dair söz vermek zorunda kalmıştır. Urfa kaymakamının vermiş olduğu teminatın aşiretlerin ileri gelenleri tarafından dikkate alınması üzerine sayım çalışmaları başlayabilmiştir. [4]

Nüfus çalışmaları 1848'de yapılmış olmasına rağmen bununla ilgili verilere ulaşılamamıştır. Ancak Cevdet Paşa Tezakir'de aktardığına göre 1868'de Urfa'nın nüfusu Tablo-1'de gösterildiği gibidir.

Tablo- 1 - Cevdet Paşa'ya Göre Urfa Nüfusu, H.1284/ M.1868.

Kaza İsmi	Müslüman Hane	Gayrimüslim Hane	Toplam Hane
Rumkale	2959	97	3053
Birecik	2602	119	2721
Urfa	23770	1003	24773
Suruç	1377	14	1391
Toplam Hane			31.938
Toplam Nüfus			119.449

Kaynak; Cevdet Paşa, Tezâkir, 21-39, Yayınlayan Cavid Baysun, TTK, Ankara, 1991, s.224, göre düzenlenmiştir.

Urfa'nın nüfusu tablo-1'deki miktarın üzerinde olmalıdır. Çünkü Cevdet Paşa, Urfa kırsalının genelini oluşturan aşiretlerin sayımlar esnasında doğru olarak kayıt altına alınamadıklarını ve bundan dolayı da kırsala yönelik verilerin ihmal edildiğini ifade etmiştir.[5] Urfa nüfusunda hane başına düşen ortalama büyüklüğün 3.75 gibi düşük bir seviyede olması dikkatleri çekmektedir. Nüfusun bu yapısal durumunu açıklamak için ise gerekli olan veriler bulunmamaktadır.

Mültezim-Tımar Arazilerinin Genel Durumu ve Tapulandırma İşlemleri

Tanzimata geçiş aşamasında bölgede yoğun bir şekilde asayiş sorunları yaşanmaktadır. Urfa ve Birecik arasındaki bölge Suriye'den gelen Arap aşiretlerinin eşkıyalık hareketlerine karşı açık ve savunmasız bir durumdadır. Mukataa ve tımar arazilerinin işletimi dahi eşkıyalık hareketlerinin gölgesinde yapılabilmektedir. [6] Bu durum karşısında güvenlik kaygısı taşıyan tımar ehli ve mukataa mutasarrıfları bölgedeki ağaların himayesine girmek zorunda kalmışlardır. Urfa Liva Meclisi'nin ifadesiyle asayiş sorunu hal edilmeksizin buralarda "devlet hükümet olamayacaktır".[7]

Tımar ve mukataalar ağaların kontrol ve himayesine girmiştir. Ancak ber vech-i muharrer" bedellerinin eshablarına bedel ödenmesi mukabilinde kayma-

4 BOA, A.MKT. 225/ 93
5 Baysun, s. 224
6 BOA, İ. Mesalihi Mühime 2.077:6.
7 BOA, İ. Mesalihi Mühime 2.077: 6.

kamlık tarafından zabt ve idare olunması halinde, bunların daha verimli işletilmesi mümkün olabilecektir. Kaymakamlıklara tımar ve mukataa işletiminin devri külliyetli bir meblağa haiz olacağından dolayı, bu meblağın Hazine'den ödenmesi de talep edilmiştir.[8]

Tımar ve mukataa işletim sistemleri, mensupları bakımından sorunlu olarak yürütülmekteyken, bunlara karşı yükümlülüğü olan halk bakımından da sorunlu bir yapıya sahipti. Çünkü arazi ve mukataa işletimlerinde halk, kamu yönetimindeki kuralsızlıklardan dolayı ciddi bir hukuksuzluk sorunu ile karşı karşıyadır. Urfa halkı arazi tasarruflarında tapu mukabili senetlerden mahrum olmalarından dolayı, mukataacıların özellikle vergi tahsillerinde keyfi taleplerine maruz kalmaktadırlar. Mukataacıların keyfi muameleleri özellikle yasal karşılığı da olmayan angarya talepleri ile ortaya çıkmaktaydı. Mukataacılar gibi idareciler de yetki aşımına giderek suiistimallerde bulunmakta ve keyfi muamelelerden bunalan sancak halkı, Halep ile Harput başta olmak üzere yakın çevre yerlere firar etmeye yönelmekteydi. Bu durum Urfa nüfusunda aşınmaya ve mali gelirlerinde arttırılamaması sonucunu doğurmaktaydı. Nüfusun aşınmasının doğurduğu diğer bir sonuç da hacıların yol güvenliğini sağlamak için örgütlenmiş olan Arabistan Ordusunun zahiresini karşılama yükümlülüğü de olan Urfa halkının, bu yükümlülüklerini yerine getiremez hale gelmeleriydi. Meclis-i Liva bu konularda düzenleme yapılarak halkın mali yükün azaltılmasını Meclisi Vâlâ'dan talep etmiştir.[9]

Keyfi muamelelerin aslî sebeplerinden olan tapusuz tasarruf edilen arazilerden kaynaklanan sorunların aşılması gerekçesi ile 1850'de tapu tahsisi uygulaması başlatılmıştır. Tapu tahsisleri için öncelikle tımarlı arazilerle ilgili muta-

[8] BOA, İ. Mesalihi Mühime 2.077: 6.
[9] BOA, İradeler Meclisi Vâlâ 7.316.

sarrıf listelerinin hazırlanması bir ön koşul olarak görülmüştür. Ancak taşımakta olduğu sorunlara rağmen mukataaya konu olan arazilerde sıkıntıların tımarlı araziler seviyesindeki kadar olmadığı gerekçesiyle tapu tahsisi uygulaması daha sonraki bir sürece bırakılmıştır. Mukataalı arazilerde tımarlılar seviyesinde sıkıntıların olmamasının gerekçesi, bunların işletmecileri olan mültezimlerin genelde eşraf ve nüfuzlu kişiler olması savına dayandırılmıştır.[10]

Tapu tahsisleri ile ilgili faaliyetler 1858'de Urfa'da yürürlüğe giren yeni arazi kanunnamesi ile tekrar gündeme gelmiştir. Uygulamada zaten, miri arazi dışındaki toprak tasarrufları 1850'deki bir düzenleme ile de tapu tahsisine tabi tutulmuştur. Düzenleme uyarınca tapu tahsisleri, toprak tasarrufuna sahip kişilerin bireysel başvuruları ve beyanları üzerine gerçekleştirilecektir.[11]

Arazi kanunnamesinin yürürlüğe girmesi ile Urfa Liva Meclisi tarafından bu durum, toprak mutasarrıflarının zaten sahip oldukları rekabe (kullanım) haklarının genişletilmesi olarak yorumlanmıştır. Yani Urfa Liva Meclisi arazi kanunnamesinin mutlak mülkiyete imkân veren yapısını, toprakta tasarruf hakkının genişletilmesi olarak değerlendirmiştir. Kanunun gereği olarak gerçekleşen düzenlemenin halka duyurulmasına da çalışılmıştır. Tesis edilecek yeni hakların alenileşmesi için yapılacak olan duyuruya özel bir önem verildiği gibi, aleniliğin somut hukuki sonuçlar doğurabilmesi için de kayıtların düzenli yapılması önem kazanmıştır. Kayıtların yapılacağı birim ise Urfa Kadı Sicili olacaktır.[12]

İhdas edilen yerel meclisler vasıtası ile mültezimleri, tımarlıları veya merkezden atanan idarecileri de kontrol etme imkânı ortaya çıkmıştır. Böylelikle merkezileşme politikasını uygulama adına somut bir adım atılmıştır. Ancak meclislere verilen yetkilerin kullanımında azalardaki nitelik yetersizlikleri sorunuyla karşılaşılmıştır. Mesela yerel eşrafın bulunduğu liva ve kaza meclisleri, idarecilerin de murakıp ve sorgulanmalarında yetki sahibi olmalarına rağmen bu yetkilerini etkin bir şekilde kullanamayabilmişlerdir. Hatta yerel idarecilerin usulsüz eylemlerini aklar mahiyette bile olabilmişlerdir.[13]

Birecik'in ilk Sandık Emini olan Kethüda İsmail Efendi, Mültezim Battalzade Sakıp Efendi'den rüşvet almış ve karşılığında da halkın aşırı vergilendirme yönündeki şikayetlerini örtbas etmiştir. Şikâyetler karşısında, yeni yönetim birimleri olan Birecik ve Rumkale idare meclisi azalarından bir komisyon teşkil edilmiştir. İdare meclisi azaları yaptıkları tahkikat neticesinde hazırladıkları raporu Urfa valisine sunmuşlardır. Rapor, yerel eşraftan olan Sakıp Efendi ve sandık eminini aklar mahiyette olup vali tarafından inandırıcı bulunmamıştır. Vali Hüseyin Paşa tarafından bizatihi yürütülecek olan yeni bir tahkikat açılmıştır. Hüseyin Paşa tahkikat neticesinde mültezim ve sandık emininin zulüm ve

10 BOA, İradeler Meclisi Vâlâ 7.316.
11 BOA, İradeler Meclisi Vâlâ 7.316.
12 BOA, A.MKT. UM 324/6.
13 BOA, A.MKT. 220/59.

teâddiye sebep olduklarını, daha önce soruşturmayı yürüten komisyon üyelerinin yetki ve sorumluluklarının farkına varamadıklarını, dış tesirlere açık olduklarını ve soruşturmayı hakkı ile eda edemediklerini de ileri sürmüştür. Vali Hüseyin Paşa, Tanzimat hükümleri gereği zulüm, teaddi ve angaryanın yasak olduğunu, mültezim ile sandık emininin suçlu oldukları yargısına sahip olduğunu belirtmiştir.[14]

Kamu görevlileri, tımar ehli ve mültezimlerin kontrol altına alınmalarındaki girişimlere rağmen kısa sürede başarılı sonuçlar alınamamıştır. Çünkü Tanzimat süreci, bürokraside köklü değişimler getirme iddiasını taşımasına rağmen, reformları yürütecek nitelikte eğitimli bürokrat ve insan varlığına sahip değildir.[15]

Geçiş Sürecinde Mali ve İdari Durum

Mali Sistemde Yapısal Durum (Geçiş sürecinde mali durum)

Halep Vilayet bütçesinin, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de 1847'de müzakere edilmesi öncesinde, buraya bağlanacak olan Rakka eyaletininde üç yıllık ortalama gelirinin ne olduğu da sorgulanmıştır. Sorgulama Rakka eyaletinin merkezi olan Urfa ile eyaletin diğer bir sancağı olan Birecik'in 1842,1843 ve 1844 senelerini kapsamıştır. Bu durumun sebebi henüz Rakka Eyaleti'nin bu senelere ait gelir durumunun Maliye Nezareti'ne intikal etmesinden kaynaklanmıştır. Talep uyarınca ibrazı gerçekleşen gelir durumu Tablo-2'de görüldüğü gibidir. Tablo-2'deki veriler üç yıllık gelirlerin ortalamasını yansıtacak şekilde hazırlanmıştır.

Tablo-2; Urfa ve Birecik Gelirleri (H.1258–59–60 / M.1842/43/44)

Gelir Birimi	**Tutar(guruş)**
Urfa ve Birecik Mukataa Gelirleri	1.143.485
İmdadı Hazariye	17.000
Avarız	4.500
Toplam	1.164.985

Kaynak; BOA, İ. Mesail-i Mühime 2077, H.1258/ 59/ 60- 1842-43-44, s.5–6 göre düzenlenmiştir.

Ortalama olarak 1.164.885 olarak gerçekleşen 1842-44 ve 45 seneleri gelirleri, daha ayrıntılı olarak düzenlenmiş olan 1846 tarihli Rakka eyalet (Halep Vilayeti'ne sancak statüsünde bağlanmadan önce Urfa Rakka eyaletinin merkezidir) gelirlerine göre daha yüksek seviyede gerçekleşmiştir. İki tablo arasındaki ayrıntı farklılığından dolayı değişime etki eden faktörleri belirleyebilmek ise mümkün olamamıştır.

[14] BOA, A.MKT. 220/59.
[15] Berkes, s. 241.

Tablo-3; Toplam Gelirler (H.1263/M.1846)

Gelir Birimi	Tutarı(guruş)
İhale Olunan Mukataaların Aşar ve Rüsumat Bedeli[16]	435.793
Aşair Malı Miri	359.200
Bedeli Esnaf...	22.000
Cizye Hâsılatı	73.290
Malikâne Mal-ı Miri	21.430
İpenç Rüsumu	765
Karantina Hâsılatı	76.205
Tapu Hâsılatı	300
İmdadı Hazariye	17.000
Nüzul Avarız Bedeli	4.500
Nüfus Memurları Maaşlarından Nısf(%50) Maaş Karşılığı	9.600
İkramiye Vergisi	30.000
Toplam	1.050.084

Kaynak; BOA, İradeler Meclisi Vâlâ 3.516, H.1264/ M. 1847 göre düzenlenmiştir.

Bütçe gelirleri 1846'da 1.050.084 guruş gerçekleşmişken, gelirden Hazineyi Celile'ye intikal eden miktar ise 650.000 guruştur. Hazineyi Celile'ye intikal eden kısım, bölgede gerçekleşen kamu harcamalarından artan kısım olup, gelir fazlasındaki 200.000 guruşluk tutar, Tanzimat hükümlerinin tatbik edilmiş olmasından kaynaklandığı da Meclisi Vâlâ tarafından ifade edilmiştir.[17]

Halep Meclis-i Kebiri de, Meclis-i Vala'nın değerlendirmesini teyit edercesine, Urfa'nın Tanzimat'a geçişinin resmen onaylanması halinde Urfa gelirlerinin daha da artacağını belirtmiştir. Meclisin görüşüne göre Urfa ve kazalarından Hazineyi Celile'ye senelik 949.000 guruşluk ek bir gelir sağlayabilmek mümkün olacaktır. Tanzimat'ın uygulamaya geçmesiyle birlikte mali gelirlerdeki artış beklentisinin yanında her türlü kayıtlar daha düzenli tutulabilecek, yıllık bütçe ibrazı sayesinde de Urfa gelirlerinin vilayetçe kontrol edilmesi imkânı da sağlanacaktır. Halep Meclisi Kebir'i gelir ve gider kayıtlarının düzenli olarak yapılmasıyla murakabeye yönelik kolaylıklar yanında, sancakların potansiyellerinin de görülmeye başlanacağını ve böylelikle vilayet genelinde gelirlerin arttırılması imkânın da ortaya çıktığını ileri sürmüştür.[18]

3.2.Mali Yapıdan Kaynaklanan Sorunlar

Urfa halkı Tanzimata geçişle birlikte mali yükümlülüklerinin artacağı yönünde endişe taşımakta ve bu durumu arzuhallerle Urfa Kaymakamı Osman Nu-

[16] "İhale olunan aşar ve rüsumun varidatının aşar mukataa bedeli; 239.469 guruş, Rüsumu varidat bedeli ise 196.325 guruştur." BOA, İradeler Meclisi Vâlâ 3.516, H.1264/ M. 1847.

[17] BOA, İ. Mesalihi Mühime 2.077, s.5.

[18] BOA, A. MKT. MVL 14/ 40.

ri Efendi'ye iletmektedirler. Bu konuda arzuhallerin yoğunlaşması üzerine Urfa kaymakamlığı tarafından Tanzimatla birlikte halkın mali yükünün artmayacağı yönünde bir deklârasyon yayınlanmıştır. Deklârasyonda Tanzimat hükümlerinin uygulanması halinde Urfa halkının mali yükümlülüklerinin artması bir yana hukuken karşılığı olmayan hiçbir verginin de talep edilemeyeceği belirtilmiştir.[19]

Yayınlanmış olan deklârasyona göre vergiler tamamen yasal karşılıkları ile salınacağından, geçmişte olduğu gibi artık Urfa ve Birecik'te aşar ve adet-i ağnamlar sancak kanunnamelerinden dolayı bölgeden bölgeye değişen oranlarda talep edilmeyecektir. Yeni düzende Urfa ve Birecik'te aşar ve âdeti ağnam vergilerinde tek tarifeli uygulanmaya geçilecektir. Buna bağlı olarak ilk etapta aşar vergisi ve adet-i ağnam her yerde sabit oranda alınmaya başlanmıştır. Bu oranlar Aşar için %10, âdeti ağnam için ise koyun başına 10 para olarak belirlenmiştir.[20]

Urfa halkına yapılan deklârasyonu tamamlar mahiyette Maliye Nezareti de Urfa ve kazalarında âşâr ihalelerinin 1849 senesi başından itibaren "Usûlü Cedid'e" göre yapılmasını talep etmiştir. Uygulamaya girecek yeni nizama göre âşâr ihaleleri beş senelik müddeti kapsayacak şekilde ve yüzde onluk sabit oranda gerçekleştirilecektir. Ancak Urfa Liva Meclis'i, nezaretin talebi karşısında mali yapılanmaya geçiş için Urfa Mutasarrıflığı'na bir hazırlık döneminin verilmesini talep etmiştir. Yeni nizama geçişte 1850 senesi âşâr varidatına mahsuben ve 1851 senesinden başlatılması halinde kendilerine yakın mali büyüklükte gördükleri Trabzon ve Erzurum vilayetlerine göre daha başarılı olarak aşar ihalesi yapabileceklerini de belirtmişlerdir.[21]

"Maliye Nezaret-i Celile'si Meclis-i Vâlâ'ya itaa buyurulan bir kıt'a takriri malından Haleb Eyaleti dâhilinde kain Urfa Sancağı'nın havi olduğu kazaların varidatı aşarının usulü cedide icabınca geçmiş, beş senelik bedelatı birleştirilerek alınmasına isabet eden hesabıyla icap eden akçe zam olunarak tesviyesi iktiza ederse, livayı mezbur da usûlü nizâmiye 66 senesinden itibaren icra olunmak kâbili iltizamın muhtelif ol miktar âşâr ve sair güne ait olarak alınıp, seneyi merkumeden itibaren onda bir aşar alınmak üzere ihale kılınmak cihetiyle, beş senelik mukabele suretinin livây-ı mezkur da icrasını edemiyeciğini, Urfa Meclisi'nden ba-mazbata inha olunmuş ve takdim kılınan hülâsa tatbik olunduğu üzre varidatı merkumenin usulü cedîden vechile geçmiş beş senelik bedelatı birleştirilerek ba-tahmini bir senelik isabet eden iki yük on beş bin altı yüz bu kadar guruşu yüzde beş hesabıyla on yedi yük seksen bir guruş ceman 226.400 şu kadar guruş mukaddemce canibî hazineden irsâl olunan sûreti deftere tanzim olunmuş olduğundan "[22]

---

19 BOA, A. MKT. MVL 14/ 40.
20 BOA, İrade Meclisi Vâlâ, 8407.
21 BOA, İradeler Meclisi vâlâ., 7062.
22 BOA, İradeler Meclisi vâlâ., 7062.

Mali sistemdeki dönüşümde önemli konulardan biri de "vergi tahsilinde tevzi" uygulamasının terk edilmesinin hedeflenmesidir. Emlâk ve temettüat (gelir) vergilerinin tevzi usulüne göre salınışında, mükellefler yerleşim yerleri esasına göre kollektif olarak tahakkuk ve tahsile muhatap olmaktadırlar. Tepkilere konu olan bu durum dikkate alınarak Urfa'da da 1852'den itibaren artık bu vergilerde, ahalinin "hal ve tahammülüne göre" vergilendirilmesi usulüne geçilecektir.[23]

Tevziat usulü ile vergi tahsilâtı sadece emlak ve temettüat vergilerinin konusu olmayıp aynı zamanda eyaletteki imar faaliyetlerinin ve personel ödemelerinin de finansmanında başvurulan bir kamusal araç olarak görülmektedir. Ancak vergi mükellefleri bakımdan bu uygulama mali yükümlülüklerde vergilerin artışı yönünde belirsizlik oluşturduğundan sıklıkla şikâyetlere konu olmaktadır. Tanzimat'a geçişten sonra da her türlü tevziat uygulamasından kaynaklanmış olan sorunların aşılması da hedeflenmiştir.[24]

Vergi ödeme gücünün esas olduğu yeni nizamın uygulamaya girmesi halinde, Urfa'da geçmiş dönemlerde vergi tevziatından kaynaklanan haksız muamelelerin yapıldığı yönündeki şikâyetlerin de önü kesilecektir.[25]

Tanzimat'a geçiş öncesinde Urfa ve kazalarında idari yapının dönüşümünde ihdas edilen kadroların ücretleri karşılığı olarak ve kısmen de imar faaliyetlerin de de kullanılmak maksadıyla, 1844 senesinde yapılan tevziat karşılıkları çalışması tablo-4'te görüldüğü şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo-4; Urfa vilayet Masrafı İçin Kazalardan Yapılan Tevziat, H.1260/M.1844

Yerleşim Yeri	Tevziat Tutarı/ guruş
Nefs-i Urfa	149.756
Kaza-yı Birecik	157.320
Kaza-yı Rumkale	54.962
Bozabad Nahiyesi	104.200
Harran Nahiyesi	104.200
Oyumağaç Nahiyesi	34.259
Dügerlü Aşireti	29.160
Toplam	633.857

Kaynak; BOA, İ. Mesail-i Mühime 2076, H. 1260/ M.1844 göre düzenlenmiştir.

Urfa'nın 1844 senesi gelirleri toplam 1.164.985 guruş iken tevzi işlemine tabii olan gelirleri ise yaklaşık olarak bunun yarısı kadar olmuştur. Bu durum tevzi işleminden dolayı vergi mükellefleri üzerinde ciddi bir ek vergi baskısı

[23] BOA, A. MKT. MVL. 53/ 75.
[24] BOA, A.MKT. MVL. 53/75.
[25] BOA, A.MKT. MVL. 53/ 75

olduğunun da göstergesidir. Tevzi işlemlerinin yükümlüleri sadece Urfa, sancak ve kazalarının halkı olmayıp bölgeye hayvanlarıyla kışlamak maksadıyla gelen aşiretleri de kapsamıştır.

Tablo-5: Kışlağa Gelen Aşiretlerden Yapılan Tevziat, H.1258–59–60/M.1842-43-44

Aşiret Adı	**1842 Senesi**	**1843 Senesi**	**1844 Senesi**	**Toplam/guruş**
Korumcu Beğ	300	300	300	900
Halitanlı	1.000	1.000	1.000	1.000
Kuhbikli	100	100	100	300
Cihanbeğli	75	75	75	225
Gaytarlı	65	65	65	195
Toplam	1.590	1.590	1.590	4.770

Kaynak; BOA, İ. Mesail-i Mühime 2076, H.1258-59-60/ M. 1842-43-44, göre düzenlenmiştir.

Urfa'ya kışlamak için gelen aşiretler döneminin idari ifadesiyle "perakende" aşiretler olarak tanımlanmaktadır. Bu aşiretlerin Urfa'da bulundukları zamanlarda tevziat işlemine dâhil edilmiş olup genel tevziata dayalı kamu finansmanında katkıları ise oldukça sınırlı düzeyde ve sabit vergiler şeklinde gerçekleşmiştir.

Urfa'nın yerleşik aşiretlerinden Suruç bölgesinden Berazi ve Nizip bölgesinden de Barak aşiretlerinden yapılan tevziat tahsilâtları da ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir. Bu aşiretlerin yerleşik bulundukları Suruç ve Nizip nahiyeleri de ilgili aşiretlerin tevzi hesaplarına dâhil edilmişlerdir. Tablo-5'de ve Tablo-6'da görüleceği üzere aşiretlerden yapılan tevzi tahsilâtlarının önemli bir kısmı ücret ödemelerinde kullanılmıştır.

Tablo-6: Berazi Aşiretinden Yapılan Tevziat, H.1258–59–60 /M.1842-43-44.

Tevziat Birimi	**1842 senesi**	**1843 senesi**	**1844 senesi**	**Toplam**
Valat-ı Azam Pişkeşi	50.000	50.000	50.000	150.000
Muşarunileyh Dairesine	12.500	12.500	12.500	37.500
Kaymakam Pişkeşi	15.000	15.000	15.000	45.000
Daire-yi Kaymakamlık Harcı Bab-ı	5.000	5.000	5.000	15.000
Rüsumamtı Vücuhiye	6.000	6.000	6.000	18.000
İskân Kâtibi Aidiyası	2.500	2.500	2.5000	7.500
Arabi Kâtibi Aidiyası	1.000	1.000	1.000	3.000
Berazi Aşiret	2.500	2.500	2.500	7.500

Müdürü Maaşı				
Aşireti Beyi Maaşı	1.250	1.250	1.250	3.750
Tahsildar Aidiyasi	4.000	4.000	4.000	12.000
Birecik'te Vaki Masraf Hissesi	2.000	2.000	2.000	6.000
Aşiretin Kendi Masraflarına	10.000	15.550	63.000	88.550
Toplam	114.750	119.300	167.750	401.800

Kaynak; BOA, İ. Mesail-i Mühime 2076, H.1258-59-60/ M. 1842-43-44, göre düzenlenmiştir. Berazi aşireti büyüklüğünden dolayı aşiretler içinde en yüksek seviyede tevzii katılımında bulunmuştur.[26] Barak aşiretine karşılık gelen tevziat durumu da Tablo-7'de görüldüğü gibidir.

Tablo-7: Barak Aşiretinden Yapılan Tevziat, H.1258–59–60/ M.1842-43-44.

Tevziat Birimi	1842 senesi	1843 senesi	1844 senesi	Toplam/guruş
Valat-ı Azam Pişkeş Bahası	7.500	7.500	7.500	21.500
Muşarunileyh Dairesine	2.500	2.500	2.500	7500
Canib-i Hazine-yi Celileye ait Miri akçe tahsildarına	1.500	1.500.	1.500	7.500
Aşirette vuku bulan masraf tevziatı	6.450	7.500	8.000	21.950
Toplam	17.950	19.000	19.500	56.450

Kaynak; BOA, İ. Mesail-i Mühime 2076, H.1258-59-60/ M. 1842-43-44, göre düzenlenmiştir.

Barak aşireti ile Berazi aşiretlerinin kamusal harcamalara katkıları tamamen aynı birimler üzerinden gerçekleşmemiştir. İki aşiret arasındaki gelir farklılığı ve fiziki büyüklük farlılıklarının sonucu olan fonksiyonel ayrışma tevziat dağılımında da farklı düzeylerde katkıda bulunmaları sonucunu doğurmuştur.

Toplam vergi miktarının coğrafi ve nüfus yapısı temelinde tasnifiyle tahsil edildiği ve bundan dolayı da halkın tepkisine sebep olan tevzii usulünün terk edilmesi karşısında, 1847'de vergi yüklerinin mükelleflere tahakkukunda bunların emlak ve arazi tasarruf miktarlarının dikkate alınması önerilmiştir. Emlak ve arazi tasarruflarına göre vergi yükümlüğünün belirlenmesindeki sorumluluğun kaymakamlıklara verilmesi de tavsiye edilmiştir.[27]

Tanzimat sonrası süreçte halkın vergi ödeme gücünü esas alan uygulamanın hayata geçeceği yönündeki taahhütlere rağmen uygulama kaynak yetersizliğinden dolayı bu yönde olmamıştır. Mesela Birecik kazasında ibtida-i mekteplerin açılması ve yatırımı takvime bağlanmış yol inşaatlarının yapılabilmesi için, Birecik Kaza Meclisi yeni kaynak arayışına girmiştir. Bu aşamada zaten vergi-

[26] BOA, İ. Mesail-i Mühime 2076
[27] BOA, A.MKT 75/ 83

sini ödemekte olan ahalinin "masraf bahası" adı ile ek vergi yüküne tabii tutulmasına teşebbüs edilmiştir. Mali tevzii yöntemini hatırlatan bu uygulamaya, halkın şikâyeti üzerine 1861'de son verilmiştir.[28]

Mali Uygulamalarda Dönüşüm

Tanzimat'la mali yükün arttırılmayacağı vaatlerine rağmen Halep ve Urfa ahalisi "Tanzimat bahası" namı ile her çift başına altışar guruş sabit bir vergi talebi ile karşılaşmışlardır. Ahali geçici olarak talep edilen bu vergiyi emlâk vergisinin yeni bir uygulaması olarak görmüş ve bundan dolayı bölgeden firar etmişlerdir. Suruç başta olmak üzere ahalinin ekserisinin firarda olmasından dolayı mültezimler 1849 senesi aşar ihalesine gerekli ilgiyi göstermemişlerdir. Halep ve Harput valilerinden, Urfa, Birecik ve Suruç ahalisinden kendi sorumluluk alanlarında firarda olanların gönderilmesi istenmiştir. Firarda olan şahıslar nüfus sayımlarında bulundukları yerlerde yazılmış olsalar bile vatani aslilerine iadelerinin zorunlu olduğu da belirtilmiştir.[29]

Urfa'da Tanzimat Bahası'na tepki olarak gerçekleşen firarlardan başka uygulamaya giren temettü vergisine karşıda ciddi tepkiler meydana gelmiştir.[30] Tepkiler Birecik'te başlamış olup halkın vergi ödememe direnciyle somutlaşmıştır. Birecik'teki tepki, yerel bir refleks olmanın ötesinde bölgesel bir mahiyete de sahiptir. Halep'te, uygulamaya giren Tanzimat bahası ve temettü vergisinin ödenmesine olan halk tepkisi, kısa sürede Birecik'e de sirayet etmiştir. Halep'te 30 kadar mahalle halkı vergilerin yasada belirtildiği gibi, ahalinin hal ve tahammülüne göre alınmadığı ileri sürerek tepki göstermişlerdir. Gayri Müslimlerin yoğunlukta olduğu halk tepkisi, Halep'teki Fransa konsolosuna konu hakkında arzuhal takdim edilmesiyle başlamıştır. Böylelikle bu konuda bu ülkenin müdahil olmasını istemişlerdir. Halep halkı uygulamada vergilerin mali güce değil, nüfusa göre tevzi edildiğini ve tevzii öncesinde 3–5 sınıflı bir mali güç tasnifinin yapılması gereğinin de ihmal edildiğini ileri sürmüşlerdir. Halep vilayet meclisi halkın talebleri doğrultusunda hareket geçerek, kapsamlı bir tahrir çalışması sonrasında emlak ve temettü vergisinin uygulamasını talep etmişlerdir.[31] Bu dönemde yeni uygulamaya giren vergilerin ödenmesi bir yana, halk kadim vergilerini bile ödeme güçlüğü içindedir. Bölgede birkaç senedir süreklilik gösteren kuraklık ve çekirge afetlerinden başta, karşılaşılan yeni mali taleplerden dolayı 1846 senesi aşar tahsilâtları bile yapılamamıştır.[32] Mültezimler 1847 senesinde de önceki yıl bakayasının henüz tasfiye edilmemesine rağmen ilgili sene hesap tasfiyesini ödemekle yetinmek istemişlerdir.[33]

---

28 BOA, A.MKT. UM 526/ 43
29 BOA, İradeler Meclisi Vâlâ, 8.407
30 BOA, İradeler Meclisi Vâlâ, 10480
31 BOA, A.MKT, 73/12
32 BOA, İradeler. Dâhiliye 162/ 8434
33 BOA, İradeler. Dâhiliye 162/ 8434

Halkın daha adil bir idareye kavuşması ve sonrasında da firarların sona ereceği yönündeki beklentilere rağmen kısa sürede umulan gelişmeler sağlanamamıştır. Urfa'nın Tanzimat uygulamasına geçişinden on sene sonra bile firarlar devam ederek süreklilik kazanmıştır. Firarların önüne geçmek için yerel eşrafın yardımına müracaat edilerek sorun aşılmaya çalışılmıştır.[34] Mesela firarların yoğun yaşandığı Suruç kazasında aşiretlerin ileri gelenleri namına Şeyh Halil'den yardım istenmiş ve firarilerin geri dönüşlerinde ikna edici olmaları talep edilmiştir.[35]

Firar etmeyip geride kalanlar da vergi ödemeye karşı direnç göstermiş ve bunun üzerine, Halep'ten 5 bölük ve 50 süvariden oluşan birlik Hüseyin Paşa komutasında Urfa'ya 1852'de sevk edilmiştir. Hüseyin Paşa Birecik tarafından hareket etmiştir. Urfa'ya bir saat mesafede kalabalık bir halk kitlesi tarafından karşılanıp devlete karşı müfti olduklarına dair birbirlerine şahit olmuşlardır. Ancak vergi yükünün altından kalkamadıklarını ifade etmişlerdir. Hüseyin Paşa, yapılan eylemin isyan anlamına geldiğini, ancak vergi borçlarının mal sandığına yatırılması halinde halkın affedileceğini bildirmiştir. Halka liva ve kazalarda teşkil edilen memleket meclislerine sıkıntılarını aktarmaları ve şayet sorunların giderilmemesi durumunda da daha üst mercilere müracaat etmeleri istenmiştir.[36] Vergi ödeme gücünü temsil eden "hâl ve tahammüle göre" vergilerin ödenmesi prensibine rağmen mali gelirlerin yetersizliği sorunundan dolayı bu uygulama varlığını sürdürebilmiştir.[37]

Tepkilerin oluşabildiği bu dönemde yeni sürecin kabul edilebilirliğini sağlama adına, kadimden gelen ve genel memnuniyetsizliklere de sebep olan uygulamaların terk edileceği konusu özellikle vurgulanmaktaydı. Fakat Tanzimat ile devletin mali yönetimde merkezileşme iddiası ve halkın çeşitliliği artan vergilerle karşılaşması sonucu ülkenin pek çok yerinde tepkilere sebep olmuştur.[38]

İdari Yapıda Dönüşüm ve Uyum Sorunu

Tanzimat sonrası süreç de, eyalet statüsünden vilayet statüsüne geçilmiştir. Vilayet yönetimlerinin teşkilinde, mutasarrıfın altında sırasıyla kaymakam, liva ve kaza meclisleri teşkil edilmiştir. Yetki bakımından kaza meclisleri, liva meclislerinin altında, nahiye meclislerinin ise üstünde bir konuma sahip olmuştur. Meclislerin önemli sonuçlarından biri de gayrimüslimlerin yönetim sürecine artık dâhil olmalarıdır. Meclisler yetki alanlarına giren idari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticaret gibi işlerle uğraşmışlardır. İdari uyuşmazlıkları görüşmek ve çözüme bağlamakta, meclislerin görevleri arasındadır.[39]

---

34 BOA, A.MKT. UM 406/21
35 BOA, A.MKT. UM 406/21
36 BOA, İradeler Meclisi Vâlâ 10.480
37 BOA, İradeler Meclisi Vâlâ 8.407
38 Uzun, s. 12.
39 Ortaylı, 2000, s. 81-82.

Kaza meclisleri kaymakam başkanlığında mal müdürü, tahrirat kâtibi, kaza hâkimi(naib), müftü ve gayrimüslim cemaat liderlerinden oluşmaktaydı. Seçilmiş üyelerin ikisi Müslüman, ikisi Gayrimüslim olmak üzere dört üyeden oluşmaktadır.[40]

Urfa liva ve Birecik kaza meclisleri Antep, Antakya ve Kilis ile birlikte 1847'de kurulmuştur. Urfa ve kazalarındaki meclis üyelerine de 1848'de maaş bağlanmıştır.[41] Kaza meclisleri, liva meclisleri ile aynı usulde çalışıp, görüşlerini liva ve vilayet meclislerine (meclisi umumi) aktarmışlardır. Meclisler vasıtasıyla kaza düzeyinde eşraf ve yönetici arasında bir diyalog ve denge unsuru olma durumları da ortaya çıkmıştır.[42]

İdari yapıda dönüşümün olduğu bu dönemde yöneticilerin uyum sorunları da görülmeye başlamıştır. Mesela, Urfa'da Tanzimat'a resmen geçişten bir yıl öncesinde 1848'de Urfa Kaymakam'ı Osman Nuri Paşa'nın azli gerçekleşmiştir. Osman Paşa'nın azline sebep olan hususlar, keyfi muamele ve mali uygulamada yasal sınırların aşılmasından kaynaklanmaktadır. Osman Paşa, sancak aşiretlerinden haneyi avarız tahsilinde yasal haddi aşmış, Urfa kalesinden söktürdüğü taşlarla da Paşa Konağı'na ilave odalar yaptırmıştır. Paşa'nın azline sebep olan hususlardan biri de Suruç Berazi aşireti beyine ait safkan bir ata el koymasıdır.[43]

Urfa Liva Meclisi suçlamalara konu olan unsurların oldukça abartılı olduğu ve aslında Osman Nuri Paşa'nın halk tarafından başarılı bir idareci olarak kabul edildiğini ileri sürmüşlerdir. Meclisin iddiasına göre paşanın göreve başlamasından beri, uzun zamandır Urfa ve Birecik'te Arap eşkıyalarından kaynaklanan asayiş problemleri Tanzimat'a uygun olan yönetim anlayışı ile en alt düzeye inmiştir. Bölgedeki aşiretleri kontrol altına alınmış, neticesinde mali gelirler de artmaya başlamıştır. Mali yapının iyileşmesi neticesinde, sancağın miri yükümlülüklerinin yerine getirmesinde ciddi sıkıntılar yaşanmamıştır. Sancak gelirlerinin 1847'de net 988.984 guruş olarak gerçekleşmesi sonucunda Arabistan Ordusu'na 434.046 guruşluk zahire ihracının da başarı ile tamamlanabilmiştir.[44]

Suruç ahalisinden gelen şikâyetler karşısında Urfa Liva Meclisi paşa maaşının aylık 25.000 guruş olmasına rağmen, konağına yapılan ilave oda maliyetinin sadece 2.000 guruş olduğunu ileri sürerek suiistimale mevzu bir durumun söz konusu olamayacağını ileri sürmüştür.[45]

Urfa liva meclisi, Paşa tarafından idari-mali bakımından kontrol altına alınan Urfa -Suruç aşiretlerinin bu yeni durum karşısında pek de memnun kalma-

---

40 Ortaylı, 2008, s. 83.
41 BOA, A.MKT. 56/ 94.
42 Çadırcı, 1991: 260.
43 BOA, İradeler Meclisi Vâlâ, 3516.
44 BOA, A.MKT 152/ 23.
45 BOA, A.MKT 152/ 23.

dıklarını ve bunun üzerine şikâyetçi olduklarını ileri sürmüşlerdir. Tanzimat hükümlerine göre valinin liva meclisinde yapılan ilk sorgulaması sonucunda, Halep Valiliğinde yargılama safhasına geçilmiştir. Yargılamayı gerçekleştiren Halep Valisi, Osman Paşa'nın görevini başarı ile icra eden muktedir biri olduğunu, ancak ileri sürülen ithamların da doğrulanmış bulunmasından dolayı, Paşa'nın azledilmesi talebini Meclisi Vâlâ'ya havale etmiştir.[46] Meclis-i Vâlâ'da durumu görüşülen Osman Paşa azledilmiş ancak başarıları da dikkate alınarak aynı yıl içinde yine kendisi gibi azledilmiş olan Kars Kaymakam'ı Feyzullah Efendi'nin yerine tayin edilmiştir.[47] Osman Nuri Paşa olayı, genel olarak faaliyetlerinden dolayı başarılı olarak kabul edilebilecek olan bir valinin, Tanzimat sonrası süreçte hukuk devletinin işlerlik kazandırılması adına azledilebileceğine dair örnek teşkil etmektedir.

Bürokratların Tanzimata uyum sorunu mali yönetimde de görülmüştür. Tanzimat'ın Urfa'da uygulamaya geçişi ile birlikte lağvedilen Rakka Hazinesi'nin yerini her sancakta olduğu gibi mal müdürü almıştır. Mal müdürü vilayet varidatının eksiksiz olarak tahsili ve harcamaların tevziinden sorumludur. Ancak, mal müdürleri varidat cetvellerini senelik olarak düzenleyip göndermekle mükellef oldukları halde bu yükümlülüklerini yerine getirmekte zorlanmışlardır. Yeni düzenin tesisi için de kamu görevlilerinin azline gidilmesi bir yönetim anlayışı olarak uygulanmıştır.[48]

Urfa'nın ilk mal müdürü olan Osman Şevki Efendi 1854-55 seneleri vilayet varidatı tablolarını hazırlayıp takdim edemediği için 1856'da görevinden azledilmiştir. Urfa livası Bican Paşa'nın 1853'de takdim ettiği defter ise gayri nizamı olduğu gerekçesi ile kabul edilmemiş ve azille tehdit edilmiştir.[49]

Mali yazışmalardaki sorunlardan biride taşra idarelerinin muhatap mercilerinin belirsizliğidir. Yazışmaların Tanzimat gereği bağlı bulunan vilayet üzerinden yapılması ciddi gecikmelere sebep olmaya başlamıştır. Başlangıçta Urfa kaymakamlığından idari ve mali yazışmaların Halep vilayeti üzerinden yapılmaktayken artık tüm yazışmaların sancaklarca doğrudan nezaretlere yapılması yönünde 1858'de Meclisi Vâlâ tarafından karar alınmıştır. İlgili kararla Urfa sancağına bağlı kazalarda bakayaların Hazineyi Celile'de toplu olarak görülemedikleri ve artık gelirlerle birlikte bakayaların da birleştirilerek gönderilmesi talep edilmiştir.[50]

Bölgede Tanzimat'ın uygulamaya girmesiyle birlikte mali disiplinin sağlanacağı vurgusu da yapılmıştır. Mali disiplinin sağlanabilmesi için, bütçe hesaplarının gelir ve bakayaları itibarı ile senelik olarak Hazineyi Celile'ye ibrazı zo-

---

46 BOA, A.MKT. UM 158/ 96.
47 BOA, A.MKT. 224/ 17.
48 BOA, A.MKT. UM 85/89.
49 BOA, A.MKT. UM 85/89.
50 BOA, A.MKT. UM.352/ 84

runlu hale getirilecektir. Ancak buna rağmen, 1849-1854 seneleri tahsilâtından sadece 1854 senesi varidatı Hazine'ye gönderilirken, geçmiş diğer senelere ait olan varidat ise henüz gönderilememiştir.[51]

Dönüşüm Karşısında Kadim Unsurların Konumu

İltizam Sisteminde Dönüşüm

Tanzimat'la birlikte aşar vergisinin işletiminde mültezimlerin yerini artık kamu görevlileri olan muhassıllar alacaktır. Ancak maliye bürokrasisindeki yetersizliklerden dolayı bunu hemen gerçekleştirebilmek mümkün olamayacaktır.[52] Urfa'da 1849'da kamunun doğrudan gerçekleştirdiği aşar tahsilâtı emanet usulüyle 14.601 kise 324,5 guruş iken, iltizam sistemiyle gerçekleşen tahsilât da 14.586 kise (500 guruş 1 kisedir) 412,5 guruştur.[53] Maliye, merkezi idarenin güçlendirilmesi adına önem atfettiği mali yapının da merkezileşmesi amacına rağmen iltizam sisteminden bir anda vazgeçememiştir.

Mali yapının merkezileştirilmesi amacına rağmen idari yapıdaki yetersizlikler ve sosyal yapı gerçekleri gibi sebeplerle, mali yapıda yerelleşme sorunu ile karşı karşıya kalınmıştır. Urfa liva meclisinin talebine de uygun olarak 1849'da Meclis-i Vâlâ kararı ile aşar ihalelerinde yerel mültezimlere öncelik tanınmasına karar verilmiştir. İltizam ihalelerinin yerinden yapılmasıyla mültezimlerin tarımla meşgul olmaları da ön koşula bağlanmıştır. Böylelikle meclis bakımından mültezimlerin etkin olarak denetlenmesi sağlanabilecek ve eşrafın mali sistemdeki ağırlığı da arttırılabilecektir.[54] Mültezimlerin yerelleşmesini sistematik hale getiren bu yeni aşamada artık bölgenin sosyal yapısında günümüzde bile ağırlığı olan toprak ağalığının güçlendirilmesi söz konusu olacaktır.

Mültezimlerin sistemli olarak yerelleştiği dönemde mali gelirlerin sürekliliği ve istikrarı öncelikle hedeflenmiştir. Mali gelirlerin ediniminde istikrarın hedeflenmesinin sonucunda bölgede sıklıkla yaşanan kuraklık veya çekirge afeti dönemlerinde bile mali gelirlerde istikrar sağlanabilmiştir. Kuraklığın ve çekirge afetinin birlikte görüldüğü 1860, 1861 ve 1862'de aşar ihaleleri başarı ile tamamlanabilmiş, bu olumlu durum karşısında Meclisi Vâlâ tarafından Urfa ve Birecik meclislerine teşekkür edilmiştir.[55]

Mültezimlerin yerelleşmiş olması üzerinden her ne kadar mali gelirlerde istikrar amaçlanmışsa da, bölgede sıklıkla görülen çekirge afetlerinin üst üste bir birkaç seneyi kapsadığı dönemlerde ise bunlardan beklenen olumlu katkılar sağlanamamıştır. Urfa, Birecik ve Suruç'ta 1863'te aşar ihalesine katılımın değeri 18 yük iken, ihale edilemeyen tutar ise buna yakın bir değer olan 14 yük 32 bin 111 guruş olmuştur. Meclis-i Vâlâ tarafından durumun değerlendirildiği bir

---

51 BOA, A.MKT. UM. 222/ 99ve A. MKT. UM, 234/33.
52 Tabakoğlu, 1994: 163.
53 BOA, A.MKT. UM. 222/ 99 ve A. MKT. UM, 234/33.
54 BOA, A.MKT. UM 493/ 32.
55 BOA, A.MKT. UM. 227/ 86.

mazbatada, ihaledeki başarısızlığın bölgedeki mültezimlerin yetersizliğinden kaynaklanmadığını, asıl sorunun birkaç senedir devam eden çekirge afetinin olduğu belirtilmiştir. Sorunun aşılması için, yine yerel mültezimlere başvurulacaktır. Aşar ihalelerinin "maktuan" yerinden yapılmasıyla yerel mültezimlere ayrıcalık tanınacak ve mültezimlerin verebilecekleri ihale teklif bedelleri kabul edilecektir.[56] Ancak bu dönemde bazı köylerin âşâr ihalelerinde mültezimler hiçbir teklif vermemiş ve bunların maliye tarafından emanet usulü ile işletimi bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır.[57]

Mali Uygulamada Sosyal ve Teknik Sorunlar

Bölgenin sosyal yapısında önemli aktörler olan aşiretlerin yarı konar yapıları bunların vergilendirilmeleri aşamasında muhataplarının belirlenmesi bakımından önemli sorunlara sebep olmaktaydı. Mesela Birecik'in güneyinde ve Halep Vilayeti'nin kuzeyinde, bölgedeki aşiretlerin vergilendirilmesinde yetki kullanımı sorununu sıklıkla görülmekteydi. Aşiretler sosyal hareketliliklerinden dolayı vergi ödeme anında muhataplarının belirlenmesi sorunundan dolayı da çifte vergilendirmeye muhatap olabilmekteydiler.[58]

Çifte vergilendirme sorunu üzerinde en belirgin ihtilaflar Harran Nahiyesi aşiretlerinden olan Ben-i Kays Arap aşireti ile sancağın en büyük Türkmen aşireti olan Barak aşiretlerinin vergilendirmeleri üzerinde gerçekleşmekteydi. Urfa Sancağı'nın Tanzimat'a dâhil olduktan sonra 1850'den 1864'e kadar geçen süreçte bu aşiretler, çifte vergilendirmeye muhatap olmuşlardır. Halep Vilayet Meclisi, vergilendirmeleri ihtilafa konu olan adı geçen aşiretlerle birlikte yedi aşiretin de kadimden beri Rakka reayası oldukları gerekçesi ile bu aşiretlerin bundan böyle ödedikleri vergilerinin tek muhatabının Urfa Sancağı olduğu yönünde karar vermiştir.[59]

Mali sistemin en önemli gelir birimlerinden olan âşâr vergisi aynî olarak tahsil edilmektedir. Ancak modern bir mali sisteme geçişte aynî vergilerin yerlerini nakdi vergilere bırakmaları da kaçınılmazdır. Hazine-i Celile tarafından 1860'e kadar aynî olarak tahsil edilen âşâr vergisi bu tarihten sonra nakdi olarak Urfa sancağından talep edilmiştir. Urfa aşar vergisinin nakden karşılanması halinde Hazineyi Celile 25.000 guruş ek bir geliri (nakliye ve ambarlama giderlerinden tasarruf sağlanacağı için) elde edilebilecektir.[60]

Aşar bedellerinin nakden gönderilmesi kamu gelirlerinin arttırılması bakımından da önem arz eden bir konu olarak görülmüştür. Mesela Birecik'te miri ambarlar bulunmakta ve Urfa aşar vergisinin karşılığı olan zahireler buralarda muhafaza edilmekteydi. Ancak 1860'da Birecik'te bir kile buğday'ın piyasa

---

56 BOA, İ. MVL (meclisi Vâlâ, 21.873.
57 BOA, A. MKT. UM, 234/33.
58 BOA, Y.EE 35/ 90.
59 BOA, Y.EE 35/ 90.
60 BOA, A.MKT. UM 413/ 40.

fiyatının 50 guruş olduğu bir dönemde, buradan İskenderun İskelesine gönderilen buğdayı kilesi için 45 guruş gibi malın bedeline yakın bir nakliye ücreti ile karşı karşıya kalınmıştır.[61]

Birecik

Aşar vergisinin nakdi vergiye dönüştürülememesi sorunu karşısında, yerel meclisler mali performanslarını göstermek adına aşar zahirelerinin naklinde tasarruf sağlayıcı tedbirlere yönelmişlerdir. Birecik Kaza Meclisi 1855'de Urfa ve Birecik miri ambarlarında aynî vergi karşılığı olarak birikmiş olan miri zahirenin İskenderun limanına sevkinden sorumlu olmuşlardır. Zahire nakli için Maliye Nezareti kiralanacak olan mekkâreler de (yük hayvanları) zahirenin kilesi başına 60 guruş ödenmesini takdir etmişken, Birecik Kaza Meclisi Urfa'dan nakledilen 146 kile buğdaya kilesi 56 guruş, Birecik'ten nakledilen 538 kile buğday için ise kilesi 45 guruştan ödeme yapmıştır. Yapılan tahsisatın 40.245 guruşu Urfa mal sandığından, 231 guruşu da Birecik Mal Sandığı'ndan karşılanması planlanmıştır. Ancak toplam harcama 32.386 guruş olarak gerçekleşmiş 8.090 guruşluk tasarruf Birecik Kaza Meclis'i marifeti ile sağlanmıştır.[62]

Ancak aşar vergisinin nakden Hazineye Celile'ye gönderilmesi geçici bir durum olup süreklilik kazanamamıştır. Tarımın kapitalistleşemediği bir üretim ilişkisinde bunu sürdürebilmek oldukça zordur. Urfa'da Tanzimat'a geçildikten sonra yaklaşık 30 yıl sonra bile verginin nakden transferi gerçekleşememiştir. Urfa mutasarrıfı Rasim Paşa 1879-80 ve 81 seneleri aşarlarının karşılığını olarak Hazineyi Celile'ye intikal ettirilmesi gereken zahireyi gönderememiştir.[63]

---

61 BOA, A.MKT.UM.241/ 50 ve İSAM, Urfa Sicili, No:35.
62 BOA, A.MKT. UM 241/50.
63 BOA, İradeler Dâhiliye 6.365.

Tanzimat'a Sosyal Tepkiler

Angarya Uygulamalarına Tepkiler

Tanzimat sonrası süreçte halka vaat edilen angarya yasağına rağmen, ülkenin sosyal ve ekonomik gerçekleri bu vaadin yerine getirilmesinde bazı sıkıntıların orta çıkmasını engelleyememiştir.[64] Mesela Berazi aşireti mensuplarından bazıları 1855'de zahire naklinde Urfa Liva Meclisi'nce takdir edilen miri fiyattan taşımayı ret ettikleri gibi, bazıları daha ileri giderek bir tüccar kervanını aynı yıl içinde yağmalamışlardır. Bu iki hadisenin art arda gelmesi devlet bakımından genel bir kalkışma olarak algılanmıştır. Berazi aşiretinin tedibi için girişimde bulunulmuş ancak aşiret mensupları çatışmaya girmeden kaçmışlardır.[65]

Berazi aşiretinden kaçanların geride bıraktıkları mallar Urfa liva meclisi marifetiyle, yağmalamadan mağdur olan tüccarların zararlarını tazmin etmek maksadıyla müzayede ile satılmıştır. İsyana dâhil olan Berazi Aşireti önderlerinin isimleri; Küçük Melik, Mustafa Kâhya, Abdi Kurun, Ahmi Reşi ve Yunus Paşa olarak belirtilmiştir. İsimlerin altında da bunların geride bıraktıklar mal varlığı tablo-7'de belirtilmiştir.[66]

Tablo-7; Berazi Aşiretinden Ele Geçirilen Mallar ve Tutarları

Zahire Türü	Miktarı (kile/adet)	Birim fiyatı (Guruş)	Tutarı (Guruş)
Buğday	166	50	4700
Arpa	265	16	1100
Darı	4	25	880
Koyun	150	39	5548
Kuzu	60	21	580
Sığır	37	83	1065
Keçi	13	27,5	357,5
Deve(*)	5	(*)	2340
Oğlak	30	12,5	375
Toplam	730	274	16.945,5

Kaynak; H.1269/ M.1852-H.1282/ M.1865 tarihli Urfa Şer'iye Sicili, H.1272/ M.1855, s.35.

(*) Deve fiyatlarını birim olarak belirleyebilmek veriler üzerinden mümkün olmamıştır. Mesela Ahmî Reşi'den ele geçirilen dört devenin ederi 1460 guruş iken, Küçül Melik'ten ele geçirilen bir devenin ederi 880 guruştur.

Berazi aşireti kalkışmasının bastırılması sonrasında tüccarların zararlarını tazmin için asilerden müsadere edilen mallar, ilgili tasarruftaki amacın gerçekleştirilmesinin uzağında kalmıştır. Ancak müsadereye konu olan mallar döneminin şartlarında paranın değerini belirlemek bakımdan da önem arz etmektedir.

---

64 BOA, A.MKT. UM 241/50.

65 H.1269/M.1852-H.1282/M.1865 tarihli Urfa Şer'iye Sicili:35.

66 H.1269/ M.1852-H.1282/ M.1865 tarihli Urfa Şer'iye Sicilleri, s. 35.

Yıldız albümü (Birecik)

Zorunlu Askerlik Uygulamasına Tepkiler

Tanzimat'la birlikte yeniden yapılanmaya giren devlet, Mansure ordusu teşkilinden umduğu faydayı sağlayamadığı için, yeni bir reform sürecine girmiştir. Askerlik 6 Eylül 1843'de yeni esaslara bağlanmıştır. Daha önce askere alımlarda belirgin bir düzen olmadığından dolayı, vilayetlerden orantısız şekilde ve rastgele yakalanan gençlerin askere götürülmesi usulü terk edilmiştir. 1844'deki düzenlemelerle uygulama somutlaştırılmıştır. Vilayetlerin nüfuslarına göre gönderecekleri asker listeleri hazırlanacaktır. Listeler için, 20 yaşını aşan gençler arasında kura çekilecek, isteyenler de gönüllü olarak askere katılabileceklerdir. Askerlikle ilgili düzenlemeler sadece Müslümanları kapsamış, bu durumdan dolayı iki sosyal grup arasında gerilim meydana gelmiştir.[67]

Askerlik alanındaki düzenlemelerde askere gideceklerin kura ile belirlenmesi esası getirilmesine rağmen, Halep'te tüm yetişkin erkeklerin askere alınacağı ve bununla birlikte bir baş vergisinin de tahsil edileceği söylentisi ortaya çıkmıştır. Söylentiler sonucu 17 Ekim 1850'de kitlesel bir kalkışma meydana gelmiştir. Galeyana gelen halk Halep valisi Mustafa Zaid Paşa ile görüşmek için saraya yönelmiştir. Ancak vali halkı dinlemeksizin korkudan kışlaya sığınmış ve toplumsal tepkiler bir anda büyük bir kalkışmaya dönüşmüştür. Kalkışma sürecinde Müslümanların tepkisi askerlik hizmeti dışında olan Gayrimüslimlere karşı yönelmiştir. Olaylar sırasında gayrimüslimlere ait 688 ev, 36 dükkân yağmalanmıştır.[68] Bozulan asayişin tekrar sağlanabilmesi, ancak Şam'dan intikal

[67] Karal,1983, 17.
[68] Masters,2000:19-88.

ettirilen asker ile mümkün olabilmiştir. Yakalanan elebaşları yargılanmak ve sonrasında sürgün cezaları için İskenderun'a gönderilmiştir.[69]

Londra sefaretinden gönderilen bir yazıda, olayların patlak verdiği ilk anda diplomatik çevrelerden büyük bir tepkinin meydana geldiği belirtilmiştir. Ancak kısa sürede Osmanlı Devleti'nin olayların bastırılmasında ki gayreti diplomatik çevrelerce görülmüş ve tepkiler yerini takdire bırakmıştır.[70]

Halep'te olaylar patlak verdikten kısa bir süre sonra kalkışma hareketi Birecik'e sirayet etmiştir. Kalkışmadan dolayı paniğe kapılan Birecik naibi ve müftüsü şehri terk etmişlerdir. Galeyana gelen halk firari olan müftü ve naibi aramak bahanesiyle gayrimüslimlerin hanelerine girerek yağmaya girişmişlerdir. Birecik'deki olaylar hemen akabinde Rumkale'ye de sıçramış, ancak Urfa'dan gelen askerin Birecik'i kuşatma altına alması sayesinde asiler teslim olmuşlardır.[71]

Halep, Birecik, Rumkale'de isyana karışan 420 kişi İskenderun'a gönderilmiş ve yargılamalarını müteakiben Girit adasına sürgün edilmişlerdir. Birecik'ten sürgüne gönderilenlerden 25 kişi elebaşı konumundadır. Elebaşıların evlerinde yapılan aramalarda, gasp ettikleri eşyalar sahiplerine tutanak ile teslim edilmiştir. Olaylar esnasında cinayete karışan üç kişi de tutuklanarak İstanbul'a yargılanmaya gönderilmişlerdir.[72]

Halep, Birecik ve Rumkale'deki kalkışmada zarar görenlerin kayıplarını tazmin için gerekli olan 5.000 kise akçenin, vilayet vergisine zam yapılmasıyla karşılanması Halep Vilayeti'nce kararlaştırılmıştır. Halep vergisine yapılacak olan zam %15 iken diğer sancaklardaki oran %12,5 olarak belirlenmiştir. Zarar tazmini için üç yıllık bir zaman diliminin aşılmamasına da dikkat edilecektir.[73] Ancak vergi yüküne getirilen %12,5'luk zam Birecik ve Urfa'da yoğun tepki ile karşılanmış ve uygulamada sıkıntılar meydana gelmiştir.[74] Bir kise 500 guruştur.[75]

Zorunlu askerlik uygulamasında meydana gelen tepki örneğinde de görüleceği üzere Tanzimat sonrası süreçte halkın memnuniyetsizliği genelde ağırlaşan vergi yüküne ve sair yükümlülüklere dayanmakta olup isyanlar genel bir mahiyete sahip olmuştur.[76]

---

69 BOA, A.MKT. UM 36/ 45-1.
70 BOA, A.MKT. UM. 47/ 32.
71 BOA, İradeler Meclisi Vâlâ 13.325.
72 BOA, İradeler Meclisi Vâlâ 7085.
73 BOA, A.MKT. UM 51/ 51.
74 BOA, A.MKT. UM 51/ 51.
75 BOA, A.MKT. UM 137/ 68
76 Uzun, 2002:95.

Sonuç

Urfa'da Tanzimat'a geçiş 1847'de fiilen, 1850'de Meclisi Vala kararı ile resmen gerçekleşmiştir. Bu dönemin başlangıcında Urfa, kazaları ve aşiretlerini kapsayan nüfus sayımı yapılmıştır. Nüfus sayımı mevcut asker ve vergi mükellefi durumunu belirlemek için yapılmıştır. Ancak yerleşim alanlarında hane ve nüfus sayımında başarılı olunmuşsa da kırsalda aynı başarı sağlanamamıştır. Kırsaldaki nüfus sayımı başarısızlığında en önemli etken ise aşiretlerin sayım sonrasında yeni mali yüklerle karşı karşıya kalma endişeleri olmuştur.

Tanzimat sürecinin idari ve mali yapıda getirdiği en önemli yenilik yöneticilerden beklenen idari ve mali performans yeterliliği yanında ülke genelinde yürürlükte olan hukuki yapıya uygun hareket etmeleri gereğidir. Klasik dönemde özellikle mali yapının yönetiminde öne çıkan sancak kanunnameleriyle, eyaletler arasında oransal olarak farklılaşan aşar ve adet-i ağnam vergileri artık tek ve genel oranlara dönüşmüştür. Mesela aşar vergisi her yerde %10 olarak salınmaya başlanmıştır.

Tanzimat öncesinde Urfa'nın merkez sancak olduğu Rakka eyaletinde özellikle baş vergileri coğrafi temelde bireylerin mali yeterlilikleri ihmal edilerek tahsil edilebilmektedir. Eyaletteki personel giderleri ve imar faaliyetlerinin finansmanın da yine coğrafi temelde vergi yükü insanlar arasında paylaştırılmaktadır. Bunların miktarları ana vergi kalemi olan aşar vergisinin yarısı gibi yüksek miktarlara da ulaşabilmektedir. Mali yapıdaki bu durum sosyal yapı üzerinde ciddi bir baskı oluşturabilmekte ve böylelikle insanlar meskûn mahallerini terk etme bahasına Halep ve Harput gibi yerlere firar edebilmektedirler. Yani, tevzi usulü olarak tanımlanan bu mali uygulama Urfa'nm imarına katkıda bulunmak bir yana sosyal yapının en önemli unsuru olan nüfusun dahi aşınmasına sebep olabilmiştir.

Tanzimat sürecine geçiş halk bakımından belirsizlikler içerdiğinden, yeni süreç yeni vergilerin konulacağı bir dönemin başlangıcı olarak algılanmıştır. Her ne kadar emlak ve temettü vergilerinin vergi ödeme gücü olgusunu temsil eden "hal ve tahammüle" göre alınacağı mahalli yönetimce deklare edilmişse de, halktan beklenen olumlu tepki alınamamıştır. Çünkü Tanzimat sürecine dâhil olma süreci yeni idari kadrolar ve yönetimin yapılanması sonucunu doğuracaktır. Bunun sonucu geçiş sürecinde ek bir mali kaynağa ihtiyaç duyulacaktır ve bu kaynak yine halktan talep edilecek olan Tanzimat bahasıdır. Her çiftten altışar guruş talep edildiyse de bu talep halk bakımından Tanzimat süreciyle yeni vergiler ve belirsizliklerle dolu bir sürecin başlamakta olduğu şeklinde değerlendirilmiştir. Çift başına altışar guruşluk bir talep bile insanların yine başka yerleşim yerlerine kaçması sonucu doğurabilmiştir.

Tanzimat'la birlikte mukataa işletmecileri, askerler ve yöneticilerden halka doğru gelebilen angarya talepleri de terk edilecektir. Ancak merkezi yapının

mali bakımdan güçlendirilmesi adına vergilerin taşradan merkeze en kısa zamanda iletilmesi talepleri de yeni angaryaların oluşmasına sebep olacaktır. Merkezileşme sürecinde, taşra eşrafına dayalı olarak örgütlenmiş olan vilayet, sancak ve kaza meclisleri, halkla devlet arasında köprü olmanın ötesinde mali gelirlerin arttırılması için halk üzerinde bir baskı merciine de dönüşebilmiştir. Özellikle, yönetimin modernleştirilmesi talebine rağmen en temel vergi olan aşar vergisinin aynî olarak tahsili, toplanan vergi mukabili zahirenin devletçe talep edilen yerlere taşınması yeni bir angarya şeklini ortaya çıkarmıştır. Çünkü liva meclisi nakliye faaliyetlerinde görevlendirdiği aşiretlere reel seviyelerde ücret ödemelerinden kaçınarak zahire nakillerinden tasarruf sağlamayı hedeflemektedir. Bu durum yeni angaryalara dönüşerek yine sosyal sorunlara sebep olmuş ve Berazi aşireti tepkilerini gösterme adına bir kervanı yağmalayabilmişlerdir.

Başlangıçta kamu yöneticilerinin merkezi idare namına denetlenmesi ve yerelden gelebilecek olan talepleri kurumsallaştırmak için kurulmuş olan liva meclislerinde, devlet menfaatlerinin temsilciliğini öne çıkarılmışlardır. Bu durum mali ve idari yapıdaki değişim gerekçelerinin halka aktarılmaması sonucunu doğurmuştur. Kurayı şer'iye olarak isimlendirilen zorunlu askerlik uygulamasının gayrimüslimleri kapsamayacağı şeklinde söylentiler bile bölge genelinde Hıristiyan nüfusun mal varlıklarına yönelik toplumsal kalkışmalara dönüşebilmiştir. Çünkü Tanzimat'a geçiş sürecinin halka tanıtımında yükümlülükleri olan kamu görevlileri ve liva meclisleri başarılı olamamışlardır. Bu durum karşısında halk tarafından Tanzimat süreci, salt gayrimüslimlerin çıkarlarını genişletici bir süreç olarak algılanmıştır.

Devletin merkezileşme hedeflerine rağmen Tanzimat'a geçiş öncesinde geleneksel Osmanlı kurumlarından olan tımar sistemi de bölgedeki ağaların gözetimin ve himayesine girerek önemli bir yapısal kriz aşamasında bulunmaktadırlar. Tanzimat'ı müteakiben merkezin otoritesini tahkim etmeyi hedefleyen devlet bu yeni süreçte tımarlıların konumunu yeniden değerlendirmiştir. Bu değerlendirme aşamasında tımarlıların konumu bölgedeki Suriye aşiretlerinden kaynaklanan güvenlik sorunundan dolayı, zaten var olan Arabistan ordusu neferlerine dönüşmek şeklinde olmuştur. Tımarlıların yeni süreçteki dirliklerinin durumu da sembolik kayıtlar şekilde devam ettirildiyse de esasen bunlar ücretli askerlere dönüştürülmüşlerdir.

Mali yapıdaki dönüşümde, aşar ve adet-i ağnam tahsillerinde geçmişten gelen eyaletlere göre farklılaşmış oranlar uygulamasının yerini artık sabit oranlı vergilendirme uygulaması almıştır. Bölgede mali- idari yapıdaki dönüşümde iltizam sisteminin yerine emanet sistemin kurulması hedeflenmiştir. Ancak bölgenin sosyal yapısında güvenlik sorunlarının yoğunluğu, iklim koşullarının seneler itibarı ile istikrarsızlığı gibi sebeplerle mali gelirlerin tahsilinde sürekliliğin sağlanması sorunu öncelikli konumda olmuştur. Bu aşamada vergi gelirleri-

nin temininde istikrarın sağlanması adına iltizam sistemi terk edilememiştir. İltizam sistemi terk edilemediği gibi mali yapıdaki merkezileşme ideallerine adına, yerel toprak ağalarının mali sistemde daha etkin olduğu bir sürece girilmiştir.

Tanzimat sürecinde halkın bir algılama ve uyum sorunu olduğu gibi kamu görevlileri de benzer sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Kamu görevlilerinin yeni sürece uygun olmayan birikim ve donanım yetersizlikleri başlıca sorunlardan biri olarak ortaya çıkmıştır. Mesela vilayet bütçelerinin senelik olarak ve yasalarda belirtildiği şekliyle yapılması pek de Haziney-i Celile'den talep edildiği şekliyle gerçekleştirilememiştir. Bu aşamada yetersizlikleri görülen memurların azli usulüne müracaat edildiyse de beklenen olumlu gelişmeler Tanzimat'a geçiş aşamasında sağlanamamıştır.

Tanzimat'a geçiş aşaması idari ve mali yapıdaki merkezileşme iddiasına rağmen bölge özelinde yerel eşrafın mevcut olan konumunu daha da tahkim ettiği bir süreç olmuştur. Tanzimat'a geçiş süreci halk bağlamında, geleneksel yükümlülüklerini yerine getirme alışkanlığına sahip olan ve bunu da kanunu kadim kavramıyla meşrulaştıran bir hukuk kültürüyle karşı karşıya kalmıştır. Bu kültürel algıdan dolayı Urfa'da Tanzimat'a geçiş, idari ve mali alandaki yeniliklere karşı itaatkâr olmayan ve hatta bununda ötesinde reaksiyoner eylemlerinde yoğunlaştığı bir döneme de karşılık gelmiştir.

KAYNAKÇA

Basılı Eserler

- BERKES, N.(2011), *Türkiye'de Çağdaşlama,* Doğu- Batı Yayınları, İstanbul.
- Cevdet Paşa(1991), *Tezâkir*, 21-39, Yayınlayan; Cavid Baysun, TTK, Ankara.
- ÇADIRCI, M. (1991) *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, , Ankara.
- KARAL, E. Z.(1983), *Osmanlı Tarihi,* Cilt 5, 4. baskı, TTK yayınları, Ankara.
- MASTERS, Bruce (2000), Halep; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti, Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti,* Çeviren; Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880),* TTK, Ankara.
- TABAKAOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah, 2000, İstanbul.
- UZUN, Ahmet, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, Eren, 2002, İstanbul.

Arşiv Kaynakları

- BOA, A.MKT. MVL. 53/ 75, H.1266/ M.1850, BOA, A. MKT. MVL 14/ 40,H.1264/ M.1848, BOA, A.MKT. MVL. 53/ 75, H. 1268/ M.1852, BOA, A.MKT 75/ 83, H.1263/M.1847, BOA, A.MKT. 225/ 93, M.1265/H.1849, BOA, A.MKT. 220/59H. 1265/ M.1848, BOA, A.MKT, 73/12, H. 1263/ M.1846, BOA, A.MKT. 56/ 94, H.1263/H.1846, BOA, A.MKT 152/ 23,H.1265/M.1847, BOA, A.MKT. 224/ 17, H.1265/ M.1849, BOA, A.MKT. UM 526/ 43, H.1278/ M.1861, BOA, A.MKT. UM 324/6, H.1275/ M.1858, BOA, A.MKT. UM 406/21, H.1276/ M.1859, BOA, A.MKT. UM. 47/ 32 H. 1267/ M.1850, BOA, A.MKT. UM 36/ 45–1, H. 1266/ M.1849, BOA, A.MKT. UM 51/ 51 H.1268/ M.1850, BOA, A.MKT. UM 137/ 68, H. 1269/M.1851, BOA, A.MKT. UM 241/50, H.1272/M.1855, BOA, A.MKT. UM 158/ 96, H.1265/M.1847, BOA, A.MKT. UM 85/89; H.1273/ M.1856, BOA, A.MKT. UM.352/ 84, H. 1275/ M.1859, BOA, A.MKT.UM 493/ 32,H.:1278/M.1862, BOA, A.MKT. UM. 227/ 86, H.1278/M.1862, BOA, A. MKT.UM, 234/33, H.1267/M.1849, BOA, A.MKT. UM 413/ 40, H.1276/ M.1859, BOA, A.MKT. UM. 222/ 99, H.1267 / M.1849, BOA, İradeler Meclisi Vâlâ 3.516, H.1264/ M. 1847, BOA, İradeler Meclisi Vâlâ 7.316, H.1267/ M.1851, BOA, İradeler Meclisi vâlâ., 7062, H.1267/M.1851, BOA, İradeler Meclisi Vâlâ 13.325, H. 1267/ M.1850, BOA, İradeler Meclisi Vâlâ 7085, H. 1267/ M.1850, BOA, İrade Meclisi Vâlâ, 8407, H.1266/ M. 1850, BOA, İradeler Meclisi Vâlâ 8.408, H.1268/M.1851, BOA, İradeler Meclisi Vâlâ, 10480, H.1268/1851, BOA, İradeler Meclisi Vâlâ,, 21.873, H.1279/ M.1863, BOA, İ. Mesalihi Mühime 2076, H.1258-59-60/ M. 1842-43-44, BOA, İ. Mesalihi Mühime 2.077, H.1263/ M.1846, BOA, İradeler. Dâhiliye 162/ 8434, H.1264/ M.1847, BOA, İradeler Dâhiliye 6.365, H.1298/ M.1881, BOA, Y.EE 35/ 90, H. 1282/ M.1866, İSAM Kütüphanesi, Urfa Şer'iyye Sicilleri, no; 205, İSAM Kütüphanesi, Urfa Şer'iyye Sicilleri, no; 206.

DÖRDÜNCÜ KISIM

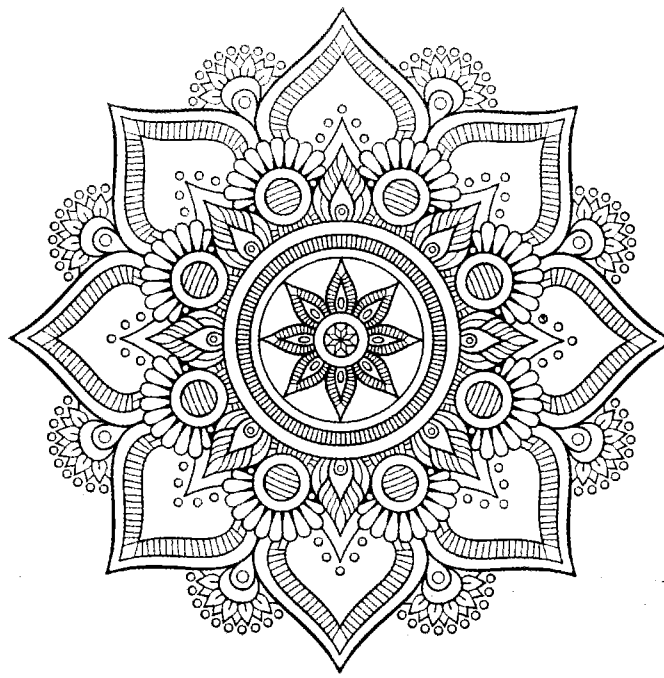

Şehir, Şiir ve Vakıf

Ermeni Vakıflarının kurulduğu Büyük Kilise.

ŞERİYYE SİCİLLERİNE GÖRE ERMENİLERİN URFA KAZASI'NDAKİ VAKIF FAALİYETLERİ (1884-1889)

Yasin TAŞ*

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler, kendilerine tanınan dini hoşgörü ortamında Müslüman ahali gibi rahat bir şekilde vakıf kurabilmişlerdir. Mabetlerinin, dini mekânlarının, eğitim kurumlarının ve yardıma muhtaç dindaşlarının çeşitli ihtiyaçlarını bu vakıflar eliyle karşılamışlardır. Gayrimüslim vakıfların kayıtları ve tescilleri, şer'i mahkemelerde kadılar nezaretinde yapılmıştır. Vakfiyelerde belirtilen hususlara bağlı kalındığı sürece bu vakıfların gelirlerine ve işleyişlerine müdahale edilmemiştir.

XIX. Yüzyılda Urfa'da, gayrimüslim tebaa bilhassa Ermeniler çeşitli vakıflar kurmuşlardır. Bu vakıflara ait vakfiyelerin bir kısmı, şehrin kadı mahkemesi tarafından kayıt altına alınmıştır. Bu çalışmada 1884-1899 yılları arasında Urfa'da şer'i mahkeme tarafından tescil edilen 16 adet Ermeni vakfiyesi ışığında, söz konusu zümrenin vakıf faaliyetleri ortaya konularak değerlendirilmiştir. Urfa Ermeni vakıfları, kiliselere bağış şeklinde gerçekleştirilmiş, idareleri ise kilisedeki din adamlarına bırakılmıştır. Bu vakıflar için umumiyetle ev, dükkân, tarla, bağ-bahçe gibi gayrimenkuller vakfedilmiştir. Vakıf gelirleri Büyük Ermeni Kilisesi'nin tamirine, kilise fukaralarının ve eytam mektebi öğrencilerinin ihtiyaçlarına, mabetlerin ve Ermeni mahallelerin su ihtiyacına bağışlanmıştır.

İnsan, fıtratı itibariyle diğer insanlara ve canlılara yardım etme, zor zamanlarında onların yanında olma ve destek verme eğilimindedir. Bu nedenle kişinin sahip olduğu malın bir kısmı ya da tamamını diğer insanların belli ihtiyaçlarına tahsis etmesi geleneği insanlık tarihi kadar eskidir. Nitekim eski kültür ve medeniyetlerde ilahlara, mabetlere ve fakirlerin korunmasına yönelik çeşitli uygulamaların mevcut olduğunu biliyoruz. Ancak günümüzdeki şekliyle vakıf müessesesi, İslam dini ile birlikte onun emirleri ve insanlara faydalı olan her amelin ibadet telakki edilmesi anlayışıyla ortaya çıkmıştır. Zamanla hayır niyeti, kamu yararı ve sosyal sorumluluk gibi duygularla giderek gelişmiş, hayatın birçok alanında ortaya çıkan vakıflarla çeşitlenmiştir.[1]

En genel ifadesi ile vakıf; bir malın, sahibi tarafından dinî, ictimaî ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsis edilmesidir.[2] Bir başka ifade ile malî imkân sahibi bir insanın şahsi mallarından bir kısmını, diğer insanların menfaati için kamu hizmetini görecek hayri kuruluşlara dönüştürmesi veya bu kurumlara aktarma-

* Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

1 Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996, s. 67.

2 Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *DİA*, İstanbul 2012, C. 42, s. 475.

sıdır.[3] Hiç şüphesiz bu şekildeki bir fiilin ve hizmetin asıl gayesi, Allah rızasına ulaşma isteğidir. Zira Müslümanlar, insanlığa hizmet için yapmış oldukları vakıflar ve kurdukları hayır müesseseleriyle Allah rızasını esas hedef ittihaz etmiş, insanların ihtiyaçlarını azaltmaya çalışmayı kutsal bir vazife bilmişlerdir.[4]

İslam hukukuna göre Müslüman topraklarında yaşayan ve zimmî adı verilen gayrimüslimlerin, gerek kendi dindaşlarına gerekse de kilise ve manastırlarına vakıfta bulunmaları caizdir. Bu vakıfların şer'i açıdan geçerli olabilmesinin şartı, gelirlerinin sarf edileceği cihetlerin İslam'a uygun olması ve bu sarfın İslam dini açısından hayır ve ibadet sayılmasıdır. Kurulmuş olan gayrimüslim vakıflarından elde edilecek gelirlerin kilise ve manastırlarda bulunan din adamlarına, çalışanlara, talebelere, ihtiyaç içindeki fakirlere ve gayrimüslim toplumun ihtiyaçlarına sarf edilmesinde herhangi bir sakınca yoktur. Ancak bu gelirlerin kiliselere, havralara, bunların tamir ve bakımına veya İncil ve Tevrat'ın basımına, dağıtılmasına sarf edilmesi yasaklanmış bu şekildeki vakıflar da dini açıdan geçersiz sayılmıştır.[5] Zira bu hususlar İslam dini açısından hayır ve ibadet kabul edilmemektedir.

Osmanlı toplumunda vakıf kurma yoluyla hayır hasenatta bulunmanın çok yaygın bir kültür olduğu bilinen bir gerçektir. Hz. Peygamber döneminde başlayan ve sonraki dönemlerde gelişen vakıf müessesesi, Osmanlılar döneminde siyasi ve ekonomik gelişmelere paralel olarak çok daha büyük bir gelişme göstermiş ve devletin en ücra köşelerine kadar yayılmıştır. İnşa edilen mescitler, medreseler, mektepler, kütüphaneler, imaretler, tekkeler, köprüler, hastaneler, kervansaraylar, hamamlar gibi birçok dini ve hayri müessese vakıflar sayesinde vücuda getirilmiştir.[6]

Vakıf, İslam dini ile birlikte ortaya çıkmış bir müessese olmasına karşın asırlar boyunca birçok bölgede Müslümanlarla iç içe yaşayan gayrimüslimler, yaygın olarak gördükleri bu kurumdan etkilenerek kilise fukarası adı altında çeşitli vakıflar kurmuşlardır. Kiliselerdeki fakir rahiplere, din adamlarına, yetimlere ve ihtiyaç sahibi kimselerin hizmetine sunulmak üzere bu vakıflara çok sayıda mülk vakfetmişlerdir. Osmanlı devleti, topraklarında yaşayan gayrimüslimler konusunda kendisinden önceki İslâm devletlerinde görülen ve sınırları şer'i hukukla çizilen uygulamaları devam ettirmiş, onların devlete karşı belirlenmiş olan yükümlülüklerini yerine getirmelerinin dışında dinî hayatlarına ve gündelik faaliyetlerine karışmamıştır. Onların kilise, manastır ve diğer dinî mü-

---

3 Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınları, İstanbul 2003, s. 33.

4 Ömer Nasuhî Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım Yayınevi, İstanbul ty, Cilt IV, s. 301.

5 Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 239; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İz Yayıncılık, İstanbul 2001, C. III, s. 398-399; Ancak Ebu Hanife'ye göre zimmîler, kendi dinlerinde hayır ve ibadet olan cihetleri vakfiyelere şart olarak koyabilirler. Dolayısıyla kilise, havra gibi mabetler için tesis ettikleri vakıfları da sahihtir. Bilmen, *Kamus*, C. IV, s. 316.

6 Fuat Köprülü, "Vakıf Müessesinin Hukûkî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, Yıl 1942, Sayı 2, s. 12.

esseselerine bazı istisnalar haricinde müdahil olmayarak, bu mekânları ve hizmetlerini olduğu gibi bırakmıştır. Bu anlayışın tezahürlerini vakıflar konusunda da açıkça görmek mümkündür. Nitekim gayrimüslimlerin İslâm hukuku ilkelerine göre vakıf kurmasına izin verilmiş, bu vakıflar kadılar tarafından tescil edilerek, davaları şer'î mahkemelerde çözüme kavuşturulmuştur.[7] Arşiv kayıtlarından Osmanlı yöneticilerinin, zimmîlerin eski vakıflarına müdahale etmedikleri, tebaanın faydası için tesis ettikleri yeni vakıflara imkân tanıdıkları ve bu vakıfların devletten himaye gördüğü anlaşılmaktadır.[8]

Osmanlı'da gayrimüslim vakıflarıyla ilgili önemli meselelerden biri vakfiyelerde kilise ve diğer mabetlerin inşa ve tamiratı ile ilgili şartların konulamamasıdır. Bilindiği gibi Osmanlı'nın klasik döneminde gayrimüslimlere ait ibadethanelerin inşa ve tamiratı konusunda İslam'daki zimmet hukukuna uygun olarak yeni ibadethanelerin inşası yasaklanmış, mevcutların onarımı ise izne bağlanmıştır.[9] Ancak II. Mahmut döneminden itibaren geçmişe nazaran daha esnek davranılmış, bu konuyu tanzim eden şer'i uygulamadan vazgeçilerek gayrimüslimlerin talepleri büyük oranda karşılanmıştır.[10] Bu durum kilise ve mabetlere yapılan vakıflar konusundaki yasağı da önemli ölçüde yumuşatmıştır. Zira daha önceki uygulamada, şer'i hukuk çerçevesinde gayrimüslimlerin kilise, manastır, havra gibi mabetlerin inşa ve tamirlerine vakıfta bulunamayacakları kabul edilen bir husustur.[11] Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki Osmanlı dönemi bazı gayrimüslim vakıflarında, vakfedilen mülklerin gelirinin kiliselerin tamirine sarf edilebileceği yer almaktadır.[12] Birazdan belirteceğimiz üzere, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'da kadılık tarafından tescil edilen bazı Ermeni vakfiyelerinde de kilise tamiri şartının açıkça yer aldığı görülmektedir.

Urfa'da Ermenilerin Vakıf Faaliyetleri

XIX. yüzyıl sonlarında Halep Vilayetine bağlı bulunan Urfa Sancağı'nın kaza merkezinde, nüfusun yaklaşık olarak altıda birini gayrimüslimler oluşturmaktadır. Mesela 1308 (1890) yılına ait Halep Vilayet Salnamesindeki nüfus kayıtlarında, kaza merkezinde toplam nüfus olarak 56.724 kişi bulunmaktadır. Bu rakamın 47.071'i (%83) Müslüman, geri kalan 9.653'ü (%17) ise Gayrimüslimdir. Gayrimüslim nüfusun önemli bir kısmı Gregorian Ermenilerdir. Nitekim aynı dönemde şehirdeki Süryani, Ortodoks ve Katolikler ile Yahudiler iki bin

---

7 Olga Ziroyević, "Osmanlı Dönemi Hıristiyan Vakıfları", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, s. 211-213; Karataş, *Gayri Müslimlerin Toplum Hayatı*, s. 127-128.

8 Ziroyević, "Osmanlı Dönemi Hıristiyan Vakıfları", s. 209-215.

9 Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih kurumu, Ankara 1989, s. 22; Kilise tamirleri için aranan şartlar ve takip edilen süreç konusunda bkz. Gülbadi Alan, "Osmanlı Devleti'nin Ermenilere Göstermiş olduğu İmtiyazlar Çerçevesinde Kilise Tamirleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Yay. Haz. Metin Hülagü ve diğerleri, Erciyes Üniversitesi 2007, Cilt II, s. 206-211.

10 Kemal Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit- II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri-", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 256-265.

11 Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 240.

12 Cahit Külekçi, *Ermeniler ve Türkler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2010, s. 319.

civarında iken hâkim unsur olan Ermeniler 7.123 kişidir.[13] Bu rakam şehrin toplam nüfusunun % 12,5 gibi bir orana tekabül etmektedir. Aynı yıllarda Urfa sancağındaki tüm Ermenilerin sayısı ise 9.783'tür.[14] Bu durum sancak dâhilindeki Ermenilerin yaklaşık olarak %72 gibi önemli bir kısmının kaza merkezi olan Urfa'da ikamet ettiğini göstermektedir. Kaza dâhilindeki Ermeni nüfusunun büyük çoğunluğu şehrin batı tarafındaki Kebir Kenîsa, Bıçakçı, Hasekî, Kıtıl, Teymur, Telfutur mahallelerinde yer almaktadır. Ayrıca batıdan şehir merkezine doğru Halîlu'r-Rahman, İmam Sekâkî, Kutbeddin, Acembey, Esbbazarı, Kadıoğlu gibi mahallelerde de azımsanmayacak oranda Ermeni yaşamaktadır.[15]

Urfa'da yaşayan Ermenilerin önemli bir kısmı, Adana'daki Sis (Kozan) merkezine bağlı olan Gregorian Ermenileridir.[16] Bilindiği gibi 19. Yüzyılın ortalarından itibaren Avrupalı devletlerin Osmanlı topraklarında elde ettikleri imtiyazlar ile yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri sonucunda Gregorian Ermenilerin bir kısmı Protestan ve Katolik mezheplerini benimsemiştir. Urfa'da da bazı Ermenilerin bu mezhepleri benimsediği nüfus kayıtlarında görülmektedir. Mesela yukarıda değindiğimiz 1308 yılına ait Halep Vilayet Salnamesinde, şehirde 458 Katolik Ermeni ve 625 Protestan olduğu yer almaktadır.[17] Ancak çalışmamızda konu edindiğimiz, şehirdeki hâkim Ermeni unsur olan ve bölgedeki geleneksel Ermeniliğin bir devamı niteliğindeki Gregorian Ermenileridir. Şeriyye sicillerinde ve diğer arşiv kaynaklarında Ortodoks ve Katolik Ermeniler için bu zümreleri ifade eden mezhep isimleri kullanılmışken, mutlak şekildeki Ermeni ibaresi sadece Gregorian Ermenileri ifade etmek için kullanılmıştır.

13 *1308 Tarihli Halep Salnamesi*, s. 240.
14 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.172.
15 Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013, s. 61.
16 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Yay. Cavid Baysun, TTK Yayınları, Ankara 1991, C. III, s. 235.
17 *1308 Tarihli Halep Salnamesi*, s. 240.

Şehirdeki Ermenilerin önemli dini merkezleri, "Kenîsa-i Kebir" denilen Büyük Ermeni Kilisesi (Surp Astazen Katedrali) ile Hızır İlyas Manastırı'dır. Her iki dini mekân bünyesinde, birtakım hizmetleri yürütmek amacıyla birer vakıf mevcuttur.[18] Ermeni nizamnamelerinde açıkça görüldüğü üzere, kilise ve manastırlar bünyesinde kurulmuş olan vakıfların temel amacı, bu kurumlara ait tüm gelirlerin Ermeni milleti yararına kullanılmasını sağlamak ve gerekli görülen yerlerde hastane, matbaa gibi kamu kurumları açmaktır.[19] Aynı nizamnamelerde cemaat vakıflarının yönetimi de cemaat meclislerine bırakılmıştır.[20]

Bulunduğu mahalleye adını da veren Büyük Kilise (Kebir Kenîsa),[21] aynı zamanda şehirdeki Ermeni cemaatinin dini merkezi durumundaydı. Şehrin Ermeni cemaatinin yöneticisi ve din işleri sorumlusu olan murahhası da bu kilisedeki "murahhashane"de ikamet etmekteydi. Kilisede ayin ve ibadetlerin yanı sıra, eğitim veren bir okul mevcuttur. Birazdan ele alacağımız vakfiyelerde de görüleceği üzere buradaki okulun, muallimlerin ve öğrencilerin ihtiyaçları ile din adamlarının, Ermeni yetimler ile fakirlerin ihtiyaçları kilise vakfı tarafından karşılanmaktaydı. Büyük Kilise Vakfı'nın kuruluşu, mülkleri ve hizmet cihetlerine ait herhangi bir vakfiye sicil defterlerinde mevcut değildir. Ancak kayıtlarda şehrin değişik yerlerinde kilise vakfına ait gayrimenkullerin bulunduğu açıkça yer almaktadır. Mesela 26 Ramazan 1301 tarihli bir vakfiyede Büyük Kilise'ye 3 dükkân vakfeden Kapril v. Mulkon, Kebir Kenisa ve Esbpazarı mahallelerinde vakfettiği dükkânlarının dört bir tarafını sayarken, bitişiklerinde "*Kenisa vakfi dükkânları*" bulunduğunu ifade etmiştir.[22]

Ermenilerin Büyük Kilise dışındaki önemli dini merkezlerinden bir diğeri de şehrin batı tarafından, Haleplibahçe'nin batısında ve Sakıp Efendi Köşkü'nün yakınında bulunan Hızır İlyas Manastırı'dır. Burada klasik anlamdaki Hıristiyanlık eğitiminin yanı sıra çocuklar için bir mektep ve çeşitli hizmetler için tesis edilmiş bir vakıf bulunmaktaydı. Nitekim 28 Cemziyelevvel 1302 (15 Mart 1885) tarihine ait bir vekâlet kaydında; Ermeni murahhası Hurin Efendi, "*Urfa'nın hâricinde vâki' Hızır İlyâs Manastırı fukarâsına meşrût vakıf muskafâtından Halepli bahçesiyle meşhûr bahçenin şarkında kâin incirlik demekle ma'rûf bir kıt'a vakıf tarla*"nın bulunduğunu belirtmektedir.[23]

---

18 Taş, *Urfa'da Sosyal Hayat*, s. 425.

19 Murat Bebiroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, Ed. Cihat Külekçi, İstanbul 2008, s. 54.

20 Yuda Reyna ve Ester Moreno Zonana, *Son Yasal Düzenlemelere Göre Cemaat Vakıfları*, İstanbul 2003, s. 35.

21 Bugün Vali Fuat Bey Caddesi üzerinde bulunan bu yapı ilk olarak 457'de Papaz Nona tarafından yaptırılmıştır. 1849 yılında Aziz Yahya Kilisesi kalıntıları üzerine dev bir katedral şeklinde yeniden inşa ettirilmiştir. Kilise, Cumhuriyetin ilk yıllarında elektrik santrali olarak kullanılmış, 1994'te ise restore edilerek Selahaddin Eyyubi Câmi'ne dönüştürülmüştür. Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış", *Şanlıurfa: Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Haz. Cihat Kürkçüoğlu ve diğerleri, Şurkav Yayınları, Ankara 2002, s. 74; Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 331.

22 *UŞS.* 226/411-25.

23 *UŞS.* 226/486-159.

8 Rebiulevvel 1291 (25 Nisan 1874) tarihine ait bir sicil kaydında ise Hızır İlyas Manastırındaki vakıf faaliyetlerine ilişkin önemli bilgiler yer almaktadır. Bu kayıtta manastır "*derûnunda mine'l-kadîm Ermenî Milleti ve milel-i sâireden maraba ve 'aceze misâfir ittihâz olunarak it'âm-ı ta'âmı ve mesârif-i sâiresi manâstır-ı mezkûrede icrâ*" edildiği yer almaktadır.[24] Dolayısıyla manastır bünyesindeki vakıf eliyle gayrimüslim fakirlere, işçilere ve yaşlılara yemek verildiği, çeşitli ihtiyaçlarının buradan karşılandığı anlaşılmaktadır.

Ermenilere ait Büyük Kilise Vakfı ile Hızır İlyas Manastırı Vakfı, birbirinden iki ayrı vakıf olmalarına ve hizmetleri ayrı yürütülmelerine karşın tevliyet ve idareleri tek elde toplanmıştır. Her iki vakfın mütevelliliği Urfa Ermeni Murahhası'nın uhdesindedir.[25] Bu durum murahhasın, Urfa'daki tüm Ermeni vakıflarının birinci dereceden sorumlusu ve tek idarecisi olduğunu göstermektedir. Murahhas her iki vakfa yapılan bağış, hibe ve vasiyetleri kabul ettiği gibi mütevelli sıfatıyla vakfa ait mülklerin işletilmesi, kiralanması ve vakfiye şartlarının uygulanmasından sorumludur. Ayrıca gerektiğinde her iki vakıf adına dava açar, vakıfların müdahil olduğu davalarda kendisi ya da vekili şer'i mahkemede hazır bulunurdu.[26]

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'da faaliyet gösteren Protestan ve Katolik misyonerlerin, şehirdeki Ermenileri hedef alarak özellikle 1890'dan itibaren etkin şekilde yardım faaliyetleri yürüttükleri görülmektedir. Bu çerçevede Er-

---

24 *UŞS*. 213/117-1384.
25 Taş, *Urfa'da Sosyal Hayat*, s. 305.
26 *UŞS*. 226/486-159.

meniler için okullar, yetimhaneler, atölyeler, halı ve kilim dokuma fabrikaları ile hastaneler açmışlardır.[27] Ancak bu faaliyetlerin finansmanı batılı devletlerin ilgili yardım kuruluşları tarafından karşılandığı, işleyiş şekilleri vakıf usulü ile olmadığı ve söz konusu çalışmaların bu makalenin kapsamı dışında olduğundan konunun detaylarına girmeyeceğiz. Biz burada Ermenilerin kadı huzurunda tescil ettirdikleri vakfiyeler ışığında bu zümrenin vakıf faaliyetlerini ortaya koymaya çalışacağız.

Son olarak şunu da ifade edelim ki Urfa Şeriyye mahkemesi, diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi talepleri halinde Ermenilerin ve diğer gayrimüslimlerin davalarını dinleyerek bu davaları şer'i hukuka göre karara bağlamıştır. Bu davalar arasında vakıflarla ilgili kayıtlar da mevcuttur. Nitekim az önce ifade ettiğimiz gibi Ermenî Murahhası Hûrîn Efendi, Hızır İlyas Manastırı'na ait Haleplibahçe'nin doğusunda bulunan incir bahçesinin vakfa teslimi için şer'i mahkeme huzurunda Bıçakçı Mahallesi'nden İstepan oğlu Artin'i vekil tayin etmiştir.[28] Aynı şekilde 27 Safer 1271 (19 Kasım 1854) tarihli bir şeriyye sicilinde, Kebir Kenisa Mahallesi sakinlerinden Sasonlu dilenci Kirkor oğlu Tovmacan'ın, vefatından önce insanların zimmetinde olan 328 kuruş alacağını "*kilise fukarasına*" vasiyet ettiği yer almaktadır. Tovmacan'ın vefatından sonra Muhtar adlı zımmîmin talebi ve Serkiz oğlu Keşiş Artin ile ekmekçi Makdisi Vanis'in şahitliği üzerine söz konusu paranın kilise vakfına teslim edilmesine karar verilmiştir.[29] Bu durum aynı zamanda gayrimüslimlerin kiliseleri lehine ya da başka bir gaye ile gerçekleştirdikleri vasiyetlerinin şer'i mahkemeler tarafından geçerli kabul edildiğini göstermektedir.

1884-1899 Yılları Arasında Kurulan Yeni Vakıflar

1884-1899 seneleri arasında Urfa'da Ermeniler tarafından Büyük Kilise Vakfı ile Hızır İlyas Manastırı Vakfı'nın yürüttüğü hizmetlere kaynak sağlamak ve Ermeni cemaatinin ihtiyaç hissettiği alanlarda hizmet vermek üzere yeni vakıflar kurulmuştur. Bu vakıflar, kurucularının başvurusu üzerine şehrin kadı mahkemesi tarafından kayıt altına alınarak tescil edilmiştir. Söz konusu vakıflara geçmeden hemen önce kadılar nezaretinde kaleme alman bu vakıflara ait vakfiyelerinin yazımında nasıl bir yol izlendiğine ve bu vakfiyelerin ne gibi hususiyetlere sahip olduğuna kısaca temas etmekte fayda vardır.

Bilindiği gibi Müslümanlara ait vakfiyelerin dibace kısmında umumiyetle çeşitli dualar ve vakıf tesis etmenin ehemmiyetine dair ayet ve hadisler yer almaktadır. İncelediğimiz gayrimüslim vakfiyelerinde hayır yapmanın yahut vakıf tesis etmenin dinî ve uhrevî önemine dair herhangi bir ifade yer almamaktadır.

---

27 Bu faaliyetlerin detayları için bkz. Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 328-343.
28 *UŞS.* 226/486-159.
29 *UŞS.* 205/29-55.

Bu vakfiyelere normal bir akdin inşası gibi başlanmıştır. Sadece bir vakfiyenin başına besmele ve kısa bir dua cümlesi yazılmıştır.[30]

Şehrin kaleden görünümü, 1954 Mustafa Tezel/MEB Eğitek arşivi.

Vakfiyelerde, Müslüman vakfiyeleri gibi vâkıfın adı, anne veya baba adları, hangi mahallede ikamet ettiği, vakfettiği mülklerin neler olduğu, bu mülkleri nereye hangi amaçla vakfettiği, vakfın kimler tarafından nasıl idare edileceği, gelirlerinin nerelere harcanacağı açıkça belirtilmiştir. Aynı şekilde vakfın sıhhati hakkında kadının hükmü, vakfın tescil edildiği tarih ve hazır bulunan şahitlerin isimleri kayıt altına alınmıştır.

Kurulmuş olan vakıflar şahıs vakıfları olmayıp, kiliseye bağış şeklinde tesis edildiğinden vakfiyelerin tamamında Urfa Ermeni Cemaatinin ruhani lideri olan murahhas, mütevelli tayin edilmiştir. Bu durum şehirdeki gayrimüslimlerin, Müslümanlardan farklı olarak vakfettikleri mülklerin tevliyetini kendileri veya evlatlarının uhdesine almayıp, bağlı oldukları cemaatlerin dinî liderlerine bıraktıklarını göstermektedir. Murahhasın vefatı veyahut kilisedeki görevinden ayrılması durumunda tevliyetin devamına açıklık getirilerek, diğer tasarrufları gibi vakıf idaresinin de yerine murahhas olarak tayin edilecek kişiye devredildiği açıkça kaydedilmiştir.

Düzenlenen vakfiyelerde bağışlanan mülkler için Müslüman vakıflarında yer alan "hapsettim", "vakfettim" gibi tasarrufları vakfa çeviren ve fıkhî açıdan belirlenmiş olan ifade kalıpları kullanılmıştır. Şer'i mahkemenin kendisi, söz

---

30 Bu vakfiyenin başında yer alan ilgili kısım şu şekildedir. "*Bismillahirrahmanirrahîm el-hamdu-lillahi ve kefâ ve selâmun 'alâ 'ibâhidihi-llezîne-estafâ emmâ ba'd*", *UŞS*. 225/111-284.

konusu bağışlar için vakıf kelimesini kullanarak, bu işlemi Müslüman vakıflarından ayrı görmemiştir. Biz de çalışmamız boyunca söz konusu tasarrufları vakıf şeklinde adlandırmayı uygun buluyoruz.

1. Nikogos oğlu Agop Vakfı: Bıçakçı Mahallesi sakinlerinden olan Nikogos oğlu Agop, kurduğu vakfın tescilini mütevelli tayin ettiği Urfa Ermeni Murahhası Piskopos Muhtaryan Hurin Efendi'nin de hazır bulunduğu kadı mahkemesi nezdinde yapmıştır. 6 Ramazan 1301 (30 Haziran 1884) tarihli vakfiye kaydına göre Dergezenli Mahallesi'nde kendisine ait bulunan bir adet hanı vakfetmiştir. Şehrin kuzey tarafında ve Antep-Mardin-Diyarbekir yolu üzerinde olduğu anlaşılan hanın ismi vakfiyede zikredilmemiştir. Hanın kiraya verilerek işletilmesinden elde edilecek galle yani gelir ile evvela yapının lazım gelen tamirlerinin yapılması istenmiştir. Tamirden fazla kalan gelirin ise üçe bölünerek bir hissesi ile "*Büyük Kilisesi tamiri*" yapılması, birinin kilise bünyesindeki "*mektep fukaraları*"na, birinin ise "*kilise fukaraları*"na harcanması şart koşulmuştur.[31]

2. Kîlecî Karakuş Vakfı: Bu vakfı kayıt altına aldıran Kebir Kenisa Mahallesi'nden Kîlecî Karakuş'tur. Bilindiği gibi kileci; buğday, arpa, mercimek gibi tahıl ürünlerinin ölçü tartısını yapan kimsedir. 26 Ramazan 1301 (20 Temmuz 1884) tarihli olan Kîlecî Karakuş vakfiyesi, mütevelli tayin edilen Ermeni piskoposu Hurin Efendi de hazır bulunduğu şer'i mahkemede kadı huzurunda düzenlenmiştir. Karakuş, biri Teymurcu Pazarı'nda Narıncı Cami yanında, biri Kebir Kenisa Mahallesi'nde, diğeri de Cigulioğlu Sokağı'nda yer alan üç bâb dükkânını vakfetmiştir. Dükkânların mütevelli eliyle kiraya verilip hâsıl olan gelirin dörtte biri dükkânların tamir edilmesini, geri kalan üç hisseden birinin "*Ermeni Kilisesi'nin tamiri*"ne, birinin "*Hıristiyan mektebi fukarası*"na, birinin de "*kilise fukarası*"na verilmesini şart koşmuştur.[32]

3. Teymurcu Kapril Vakfı: Vakfın banisi Kebir Kenisa Mahallesi esnafından Malkon'un oğlu Demirci Kapril'dir. Vakfiyesi, Murahhas Hurin Efendi'nin de hazır olduğu şer'i mahkemede tescil edilmiştir. 26 Ramazan 1301 (20 Temmuz 1884) tarihli bu vakfiyeye göre Kapril, ikisi Kebir Kenisa Mahallesi'nde, biri de Esbbazarı (Atpazarı) Mahallesi'nde yer alan üç bâb dükkânını vakfetmiştir. Vakfiyede, dükkânların mütevelli eliyle kiraya verilip elde edilecek gelirin öncelikle dükkânların tamir ve termimine sarf edilmesi, kalan miktarın da üçe taksim edilerek, bir hissenin "*Ermeni Kilisesi'nin tamirine*", bir hissenin "*Hıristiyan Mektebi muallimlerine*" ve bir hissenin de "*kilise fukarasına*" meşrut olacak şekilde harcanması şart olarak belirlenmiştir.[33]

---

31 *UŞS.* 226/411-24.
32 *UŞS.* 226/410-23.
33 *UŞS.* 226/411-25.

4. Çalıoğlu Boğos Vakfı: Bedros oğlu Çalıoğlu Kileci Boğos, Kebir Kenisa Mahallesi Ermenilerindendir. Murahhas Hurin Efendi'nin de hazır bulunduğu şer'i mahkeme huzurunda, Narıncı Mahallesi'nde biri Muharrem Hamamı'nın yanında olan iki menzilini ve aynı mahalledeki bir bâb dükkânını vakfetmiştir. 26 Ramazan 1301 (20 Temmuz 1884) tarihinde kaleme alınan vakfiyede, dükkân ve menzillerin kiraya verilmek suretiyle elde edilecek gelirden evvela bu mülklere tamir yapılmasını, kalanın üçe bölünerek bir hissesinin "*kilisenin tamir ve termimi*"ne, bir hissesinin "*Ermeni Mektebi fukaraları*"na, bir hissesinin ise "*kilise fukaraları*"na verilmesini şart koşmuştur.[34]

5. Kilecî Ebker Vakfı: Banisi Kebir Kenisa Mahallesi'nden Kileci Mardo'nun oğlu Kileci Ebker'dir. Ebker, Piskopos Hurin Efendi hazır bulunduğu halde mahkeme huzurunda biri Haseki Mahallesi'nde diğeri Telfutur Mahallesi'nde bulunan iki evini vakfetmiştir. 26 Ramazan 1301 (20 Temmuz 1884) tarihli vakfiye suretine göre, evlerin mütevelli tarafından kiraya verilmesi ve elde edilecek gelirin evvela evlerin tamir ve termimine sarf edilmesi, fazlasının ise üçe bölünerek birinin "*Ermeni kilisesinin tamiri*"ne, birinin "*Ermeni mektebi fukaraları*"na, birinin de "*kilise fukarasına*" harcanmasını şart koşmuştur.[35]

6. Segâtil Efendi ile dindaşlarına ait su vakfı: Bu vakıf, 1 Safer 1304 (30 Ekim 1886) tarihinde büyük Ermeni Kilisesi'nde Murahhas Hurin Efendi ve çok sayıda Ermeninin hazır bulunduğu mecliste tescil edilmiştir. Vakfın kurucuları, şehrin değişik mahallerinde ikamet eden Ermenilerden, Kevork oğlu Seğâtil Efendi, Kuyumcu Tarhanoğlu Makdisi Malkon, Nirso'nun oğlu Agob, Seğatil Efendi'nin oğlu Karabet, Değirmenci Erkanoğlu Makdisi Aruş, Makdisi Serkis'in oğlu Etmekçi Karabet, David'in oğlu Çığallıoğlu Vânis, Serkis'in oğlu Aruş, Kazğancı Makdisi Abraham, Kazğancı Boğos, Tokatlıoğlu Bedros, Nikoğusoğlu Kirkor, Hacir oğlu Nezar ve Tüfenkçi Makdisi Kirkor'dur. Aynı tarihte hazırlanan vakfiyeden söz konusu kişilerin daha önce, Hacı Sakıb Efendi'den çocuklarına miras kalan ve Cavsak Karyesi'ndeki Tasmaseki'den, muhtemelen Sâkıb Efendi Köşkü'ne akmakta olan 15 lûle (küçük boru) suyun mecrasını satın aldıkları ve bu kanallarla beraber buradan akan suyu vakfettikleri anlaşılmaktadır. Vakfiyede, söz konusu kanallarla taşman sudan "*Büyük Kilise fukarası*"nın faydalanması şart koşulmuştur. Ancak bu şartın uygulanmasının mümkün olmadığı yahut çok zor olduğu durumlarda suyun, "*Ermeni Milleti fukarası*"na meşrut olduğu belirtilmiştir. Bu suyun ve kanalların tevliyeti murahhas Hurin Efendi'ye devredilmiş, onun görevinden ayrılması durumunda yerine Ermeni Patrikhanesinin görevlendireceği kişinin yahut onun vekillerinin mütevelli olacağı kaydedilmiştir.[36]

---

34 *UŞS.* 226/412-27.
35 *UŞS.* 226/411-26.
36 *UŞS.* 225/111-284.

7. Etmekçi Hovannes Vakfı: Kasaboğlu Sâmiyâs'ın oğlu Etmekçi Hovannes, şehrin kuzey batısındaki Telfutur Mahallesi'ndendir. 8 Şevval 1308 (17 Mayıs 1891) tarihli vakfiye suretine göre şer'i mahkeme huzurunda Murahhas Hurin Efendi olduğu halde bir bâb iki göz dükkânını vakfetmiştir. Vakfiyede dükkânın kiraya verilerek elde edilecek gelir ile vakıf dükkânın tamir edilmesini, fazlasının "*Büyük Kilise'de sakin Ermeni milleti fukarası*"na harcanmasını şart koşmuştur. Vakfın tevliyetini bu kilisedeki murahhasa devretmiş, murahhas tebdilinde vakfedilen dükkânın yeni murahhasa devrini şart koşmuştur.[37]

8. Olidis Kardeşi Abdo ve Kileci Nerzo Vakfı: Vakfın banileri Bıçakçı Mahallesi'nden Ermeni Asvador oğlu Olidis, kardeşi Abdo ve Kadıoğlu Mahallesi'nden Aruş oğlu Kileci Nezro'dur. Her üçü Büyük Kilise'de, piskopos Hurin Efendi'nin de hazır olduğu mecliste Bıçakçı Mahallesi, Abozadeoğlu Çıkmazı'nda yer alan ve ortak oldukları bir bâb mülk menzili vakfetmişlerdir. 8 Recep 1312 (5 Ocak 1895) tarihli vakfiyede, evin mütevelli eliyle kiraya verilip elde edilen galle ile öncelikle gerektiği miktarda eve tamir yapılması şart koşulmuştur. Fazla gelirin ise, şehir dışındaki Tasmaseki'den Telfutur Mahallesi'ndeki sersebillere ve Büyük Kilise'ye gelen "*su kanalarının tamiri*"ne harcanmasını, tamire ihtiyaç hissedilmeyen dönemlerde bu paranın işletilerek nemalandırılması ve ihtiyaç olan yıllarda harcanması şart koşulmuştur. Vakfiyede su kanallarının zamanla işe yarayamayabileceği de hesap edilmiş ve zamanla su yoluna ihtiyaç olmaz ise gelirin "*Büyük Kilise vakfı fukarası*"na sarf olunması istenmiştir. Ayrıca Piskopos Hurin Efendi'nin vefat etmesi yahut murahhaslık görevi nedeniyle başka bir yere gitmesi durumunda, kiliseye tayin edilecek yeni murahhasın mütevelli tayin edilmesi istenmiştir.[38]

9. Etmekçî Agop ve Kardeşi Vânis Vakfı: Etmekçi David'in oğulları Etmekçi Agop ve kardeşi Vanis, Bıçakçı Mahallesindendir. Her ikisi Piskopos Hurin Efendi'nin de hazır olduğu Büyük Kilise'deki mecliste, Eski Kehriz'de bulunan ve ortak oldukları 600 tiyek üzüm bağını vakfetmişlerdir. 8 Recep 1312 (5 Ocak 1895) tarihli vakfiye suretinde, bağın mütevelli eliyle kiraya verilmesi, galle ile her yıl evvela araziye ait aşarın ödenmesi ve bağın masrafları için gerekli harcamaların yapılması istenmiştir. Aşar ve masraflardan arta kalan fazla gelirin ise, şehir dışındaki Tasmaseki'den Telfutur Mahallesi'ndeki sersebillere ve Büyük Ermeni Kilisesi'ne gelen "*su kanallarının tamir edilmesi*"nde kullanılması şart koşulmuştur. Tamir gerekmeyen yıllarda fazla gelirin istirbah[39] edilerek biriktirilmesi, zaman içinde tamir durumunun tamamen ortadan kalkması

---

37 *UŞS.* 221/320-5.

38 *UŞS.* 219/302-475.

39 Bey-i 'ıyne de denilen istirbah; bir kimsenin bir malı bir şahsa bir bedel ile veresiye olarak satıp, o malı aynı mecliste, aynı şahıstan o bedelden daha aza peşin olarak satın almasıdır. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları, İstanbul 1998, s. 170; Bir başka ifade ile vakıflara ya da eytam sandığındaki küçüklere ait paranın, belli bir süre içinde ve muayyen bir kâr karşılığında ihtiyaç içindeki esnafa ya da kişilere kredi olarak verilmesidir. Konu hakkındaki dini tartışmalar ve Osmanlı uygulaması için bkz. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 224-229.

halinde ise bu gelirin "*Büyük Kilise fukarası*"na sarf edilmesi vakfiyede yer alan diğer şartlardandır.[40]

Bey kapısı mahallesinden şehrin batısı/Kalimano Karlo Orlando Arşivi, 1900.

10. Piskopos Hurin Efendi Vakfı: Vakfın banisi Urfa Ermeni Cemaati Murahhası Piskopos Hurin Efendi'dir. Hurin Efendi, şer'i mahkeme kâtibi Hocazâde Salih Efendi ve bazı Ermenilerin hazır bulunduğu Büyük Kilise'de, sur dışında Cavsak Karyesi yakınında kendisine ait bulunan bir tarla, 900 tiyek bir üzüm bağı ve bağın içindeki evi vakfetmiştir. 8 Recep 1312 (5 Ocak 1895) tarihli vakfiyede, mütevelli tayin ettiği Esbbazarı Mahallesi'nden Kevork v. Kileci Bedros eliyle kiraya verilip, elde edilen gelir ile evvela mülklerin senevî aşarının ödenmesini ve gerekli yerlerine tamir yapılmasını istemiştir. Fazla gelirin ise, Urfa'nın batı tarafında sur haricinde yer alan Hızır İlyas Manastırı'nın su yolunun ve bu manastırdan Kırk Mağara nam mahaldeki sersebile giden "*su yolunun tamiri*"ne sarf edilmesini şart koşmuştur. Bu kanallara tamir gerekmeyen zamanlarda mevcut gelirin istirbah usulüyle işletilerek ihtiyaç olan zamanlarda kullanılmasını, buraların tamir durumunun ortadan kalkması halinde ise "*manastır fukarası*"na sarf olunmasını istemiştir. Ayrıca Urfa'da murahhas kaldığı sürece kendisinin mütevelli olarak tasarrufta bulunmasını isteyen Hurin Efendi, bu görevden ayrılması halinde vakıf tevliyetinin kendi yerine gelecek olan murahhasa devredilmesini şart koşmuştur.[41]

11. Keçeciyan Kapril Vakfı: Vakıf, Bıçakçı Mahallesi'nden Bekçiyan Agop oğlu Malkon'un oğlu Keçeciyan Kapril tarafından kurulmuştur. Kapril, 8 Recep 1312 (5 Ocak 1895) tarihinde Büyük Kilise'de, Piskopos Hurin Efendi'nin de hazır olduğu mecliste Kebir Kenisa Mahallesi'ndeki iki evini vakfet-

[40] *UŞS.* 219/304-477.
[41] *UŞS.* 219/303-476.

miştir. Aynı tarihli vakfiyede, her iki evin mütevelli tarafından kiraya verilip elde edilen gelir ile öncelikle evlerin tamir edilmesini şart koşulmuştur. Fazla gelirin ise, şehir dışındaki Tasmaseki'den Telfutur Mahallesi'ndeki sersebillere ve Büyük Kilise'ye gelen "*su kanallarının tamiri*"ne harcanmasını, tamire ihtiyaç hissedilmeyen yıllarda bu paranın işletilerek nemalandırılması şart koşulmuştur. Vakfiyede, su kanallarına zamanla ihtiyaç kalmaması halinde, gelirin "*Büyük Kilise Vakfı fukarası*"na sarf olunması istenmiştir. Ayrıca Piskopos Hurin Efendi'nin vefat etmesi yahut başka bir yere gitmesi halinde, kiliseye tayin edilecek yeni murahhasın mütevelli tayin edilmesi istenmiştir.[42]

12. Devheriye Hatun Vakfı: Vakfı kuran kişi Gerz Mahallesi'nden Laklakoğlu Kevork'un kızı Devheriye adlı Ermeni kadındır. Bu vakıf, 14 Şevval 1314 (18 Mart 1897) tarihinde Devheriye'nin Gerz Mahallesi'ndeki evinde kadı mahkemesi kâtiplerinden Hocazâde Salih Efendi tarafından kayıt altına alınmıştır. Devheriye hatun, mütevelli tayin ettiği murahhas vekili Ananya Efendi ile Ermeni cemaatinden bazı mensupların hazır olduğu mecliste, Gerz Mahallesi'nde Masbane Sokak'ta yer alan üç oda, bir mahzen, bir divan, bir matbah, bir kuyu ve bir helâyı müştemil evini vakfetmiştir. Vakfiyede, evin mütevelli eliyle kiraya verilerek elde edilecek gelir ile öncelikle evin gerekli yerlerine tamir yapılmasını, fazla gelirin ise Büyük Kilise'de yeniden inşa edilmekte olan Hıristiyan Eytâmı Mektebi'nde bulunan "*şakirdân-ı eytâm fukarasına*" verilmesini şart koşmuştur. Ayrıca vakfiyede belirlediği bu şarta, hiçbir suretle muhalefet edilmemesini ve Ermeni milletinden her kim murahhas olur ise riayet etmesi istenmiştir.[43]

13. Taşçıyan Agop Vakfı: Mahkeme kâtiplerinden Arabîzâde Müslüm Efendi, Hacir'in oğlu Taşçıyan Agop'un, Bıçakçı Mahallesi'ndeki evinde 17 Safer 1316 (7 Temmuz 1898) tarihinde kaydedilmiştir. Agop, murahhas vekilli Ananya Efendi'nin de hazır olduğu mecliste, Gerz Mahallesi'ndeki bir bâb çulha dükkânını vakfetmiştir. Vakfiyede, dükkânın mütevelli eliyle kiraya verilerek, evvela dükkâna tamir yapılması, fazla gelirin ise ikiye taksim edilerek yarısının "*Büyük Kilise hudeması fukarâsına*" diğer yarısının ise "*Büyük Kilise fukarâsı*"na verilmesini şart koşmuştur.[44]

14. Haşveci oğlu Toros Vakfı: Bu vakıf 17 Safer 1316 (7 Temmuz 1898) tarihinde Telfutur Mahallesi Ermenilerinden Haşveci oğlu Toros'un evinde, mahkeme kâtiplerinden Arabîzâde Müslüm Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Toros, mecliste hazır bulunanlardan murahhas vekili Ananya Efendi'yi mütevelli tayin ederek aynı mahallede bulunan bir adet evini Büyük Kilise'ye vakfetmiştir. Vakfiyede, evin mütevelli tarafından kiraya verilerek gelirinin öncelikle ev tamirine harcanmasını istemiştir. Fazla kalan gelirin yarısının "*Kebir*

---

42 *UŞS.* 219/301-474.
43 *UŞS.* 218/361-50.
44 *UŞS.* 216/270-744.

Kenisa derûnundaki mektebhâne şakirdanının fukarâsına" diğer yarısının "*Büyük Kilise fukarâsına*" verilmesini şart koşmuştur.[45]

15. Dehriye Hatun Vakfı: Bu vakıf 17 Safer 1316 (7 Temmuz 1898) tarihinde Gerz Mahallesi Ermenilerinden Agop'un kızı Dehriye'nin evinde, şeri mahkeme tarafından gönderilen kâtiplerden Arabîzâde Müslüm Efendi tarafından kayıt altına alınmıştır. Dehriye Hatun, birkaç Ermeni'nin de hazır bulunduğu mecliste, Urfa Ermeni cemaati murahhas vekili Hazaryan Hacir'in oğlu Ananya Efendi'yi mütevelli tayin ederek, Gerz Mahallesi'nde vefat eden kızı Makrit'ten kendisine miras kalan evdeki 3/8 hissesini vakfetmiştir. Vakfiyede, evin mütevelli eliyle kiraya verilerek gelirinin öncelikle ev tamirine harcanmasını istemiştir. Tamirden fazla kalan gelirin yarısının Büyük Kilise'deki "*mektebhâne şakirdânının fukarasına*" diğer yarısının ise "*Büyük Kilise fukarasına*" verilmesini şart koşmuştur.[46]

16. Etmekçi Serkis Vakfı: Karabet oğlu Etmekçi Serkis, Kadıoğlu Mahallesi sakinlerindendir. 17 Safer 1316 (7 Temmuz 1898) tarihinde yapmış olduğu vakıf, Kadıoğlu Mahallesi'ndeki evinde şer'i mahkeme kâtiplerinden Arabîzâde Müslüm Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Serkis, aynı mahalledeki bir bâb mülk menzilini, Ermeni Murahhas vekili Ananya Efendi'nin de hazır olduğu mecliste onu mütevelli tayin ederek vakfetmiştir. Şart olarak evin mütevelli eliyle kiraya verilmesini, elde edilen gelir ile evvela vakfettiği mülke tamir yapılmasını, fazla gelirin ise "*Ermeni kenisasında mektephâne şâkirdâni fukarâsına*" harcanmasını istemiştir.[47]

Değerlendirme ve Sonuç

XIX. Yüzyılda Urfa'daki Gregorian Ermenilerin iki önemli mabedi mevcuttur. Bunlar, Büyük Ermeni Kilisesi ve Hızır İlyas Manastırı'dır. Her ikisi aynı zamanda, şehirdeki Ermeni vakıf hizmetlerinin ve dini organizasyonlarının merkezidir. Ermeni cemaati tarafından yapılmış olan bağışlar, söz konusu mabetlere kaynak oluşturma ve buradaki vakıf hizmetlerinin yürütülmesine katkı sağlama amacına dönüktür. Bu amaçla 1884-1899 yılları arasındaki 15 yıllık zaman diliminde 16 adet Ermeni vakfı oluşturulmuştur. Bu vakıfların 5'i 1884'te, 1'i 1886'da, 1'i 1891'de, 4'ü 1895'de 1'i 1897'de, 4'ü de 1898 senesinde tescil edilmiştir. Kayıtlarda Ermenilerin ya da diğer gayrimüslim şahısların kiliseden bağımsız, kendi adlarına kurdukları herhangi bir hayrî vakıf veya çocuklarının istifadesine sundukları bir evlâdiye vakfı tespit edilememiştir.

İncelediğimiz dönemde kaleme alınan 16 vakfın birini 14, birini 3, birini 2, diğerlerini de birer kişi olmak üzere toplam 32 kişi kurmuştur. Bu kişilerden 2'si kadın, 30'u erkektir. Bu vakıfların tescili için hazırlanan vakfiyelerde, söz

[45] *UŞS.* 216/269-742.
[46] *UŞS.* 216/270-743.
[47] *UŞS.* 216/271-745.

konusu vakıf kurucularından bir kısmının ikamet ettiği mahalleler de yer almaktadır. Bu çerçevede 17 kişinin ikamet ettiği mahalleler kayıt altına alınmıştır. Buna göre, bu kişilerden 6'sı Bıçakçı, 5'i Kebir Kenisa, 2'si Kadıoğlu, 2'si Gerz, 2'si de Telfutur mahallesi sakinlerindendir. Bu mahallelerin, şehrin batısında yer alan ve Ermeni nüfusunun yoğun olduğu yerlerden olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Aynı şekilde söz konusu 32 kişiden 15'inin mesleği de kaydedilmiştir. Bunlardan 4'ü etmekçi (fırıncı), 3'ü kileci, 2'si kazancı, birer de kuyumcu, keçeci, demirci, tüfenkçi, değirmenci ve din adamıdır.

Vakfiyelere, kayıt altına alındığı mekân itibariyle bakıldığında dengeli bir dağılımın olduğu görülmektedir. 16 vakfiyeden 6'sı (% 38) şer'i mahkemede, 5'i (% 31) Büyük Ermeni Kilisesi'nde, 5'i (% 31) de vakfı kurmak isteyen kişilerin evlerinde hazır olan mecliste tescil edilmiştir. Şer'i mahkemede gerçekleştirilen vakıf tescilleri, Müslüman vakıfların tescili gibi kadı huzurunda yapılmıştır. Kilisede gerçekleştirilen 5 vakıfta ise, mahkemeye haber verildikten sonra kâtiplerden biri Büyük Ermeni Kilisesi'ne giderek umumiyetle "murahhas odası" denilen yerde gayrimüslim cemaat huzurunda vakıf kaydını gerçekleştirmiştir. Aynı şekilde evinde vakıf tescili gerçekleştirmek isteyen kişilerin bu talepleri de şeri mahkeme tarafından karşılanarak evlerine mahkeme kâtiplerinden biri gönderilmiş ve belirledikleri şartlarla vakıfları kayıt altına alınmıştır. Her üç durumda da, vakıfların tescili şeri esaslara göre yapılmış ve tescil edilen vakıflar şeriyye sicillerine kaydedilmiştir.

Vakfiye kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla vakıf tescillerinin tamamında bağış yapmak isteyen kişiler ile beraber, Urfa Ermeni cemaatinin murahhası ya da vekili ve bir kısmı Ermeni cemaati hazır bulunmuştur. Vakıf tesis edenlerin tamamı, vakıflarına yönetici ve sorumlu olarak bu meclislerde hazır bulunan murahhas veya vekilini mütevelli nasb etmişlerdir.

Bu dönemde gayrimüslimlerin vakfettiği gayrimenkullerin büyük bir kısmını ev ve dükkân gibi akarlar oluşturmaktadır. Nitekim vakfedilen 26 adet emlak arasında 12 ev ve 10 dükkân mevcuttur. Diğer mülkler ise 2 üzüm bağı, 1 tarla ve 1 handır. Gelir getiren bu mülklerin yanı sıra şehir dışından su getirtilen bir su şebekesi, kanalları, boruları ve suyu ile birlikte vakfedilmiştir. Bu dönemde teşekkül ettirilen gayrimüslim vakıfları klasik anlamdaki Müslüman vakıfları gibi bireysel ve bağımsız vakıflar değildir. Bu vakıfların tamamı bağış şeklinde gerçekleştirilmiş, vakıf gelirleri Ermeni mabetlerine ve mabetlerdeki çeşitli hizmetlerin edasına meşrut kılınmıştır. Vakfiyelerde görüldüğü kadarıyla bu hizmetler genel olarak, kilise tamiri, kilise fukarası, kilise sakinleri ve çalışanları, Ermeni milleti fukarası, kilise bünyesindeki şakirdân-ı mektep fukarası, mektep muallimleri ile kilise, manastır ve Ermeni mahallelerindeki sersebillere ait su kanallarının tamiri gibi hususlardır.

Vakfiyelerin tescil tarihleri ve yılları dikkatlice incelendiğinde önemli bir husus göze çarpmaktadır. Meselâ 1301 (1884) senesinde yapılan 6 vakfın tamamında, vakfedilen mülkten elde edilecek gelirin kilise bünyesinde eğitim gören öğrencilere ve muallimlerine şart koşulduğu görülmektedir. 1304 (1886) senesinde 14 Ermeni'nin Kebîr Kenîsa'ya yaptığı vakıfların tamamında ise, şehrin kuzeyinde yer alan Cavsak Köyü'ndeki Tasmaseki'den beş kanal ile Büyük Kilise'ye su getirilmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde 1312 (1895) senesinde kiliseye yapılan tüm bağışlar, öncelikle gayrimüslim mahallelerdeki çeşmelerin, selsebîllerin ve mabetlerin su ihtiyacı göz önüne alınarak yapılmış, vakfiyelerin tamamında önceden yapılmış su kanallarının tamiri şartı konulmuştur. Keza 1316 (1898) senesinde yapılan vakıflarda, umumiyetle yeniden inşa edilen Urfa Ermeni Yetimhânesi'nin tamiri ve burada kalan yetim çocukların ihtiyaçlarının temini için kaynak oluşturulduğu görülmektedir. Dolayısıyla Urfa'daki Ermenilerin dinî ve ruhanî liderliği konumundaki murahhaslığın, çeşitli zamanlarda kiliseye bağış suretiyle vakıf kurmak isteyenleri organize ettiği ve bu vakıfların öncelikle gayrimüslim cemaatin acil ihtiyaç hissettiği alanlara tahsisini sağladığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- *Urfa Şeriyye Sicili (UŞS)*, Defter No: 205, 213, 216, 218, 219, 221, 225, 226.
- *1308 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi.*

Araştırma ve İnceleme Kaynakları

- PAŞA, Ahmed Cevdet *Tezâkir*, Yay. Cavid Baysun, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996.
- ALAN, Gülbadi, "Osmanlı Devleti'nin Ermenilere Göstermiş olduğu İmtiyazlar Çerçevesinde Kilise Tamirleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Yay. Haz. Metin Hülagü ve diğerleri, Erciyes Üniversitesi 2007, Cilt II, s. 203-225.
- BEBİROĞLU, Murat, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, Ed. Cihat Külekçi, İstanbul 2008.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit– II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri-", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 255-266.
- BİLMEN, Ömer Nasuhî, Hukuk-*ı İslâmiyye ve Istılâhat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım Yayınevi, İstanbul ty.
- BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih kurumu, Ankara 1989.
- GÜNAY, Hacı Mehmet, "Vakıf", *DİA*, İstanbul 2012, C. XXXXII, ss. 475-479.
- KARAMAN, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İz yayıncılık, İstanbul 2001.
- KARATAŞ, A. İhsan, *Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslimlerin Toplum Hayatı - Bursa Örneği-*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2009.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- KAZICI, Ziya, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınları, İstanbul 2003.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, "Vakıf Müessesinin Hukûkî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, Yıl 1942, Sayı 2, ss. 1-36.
- KÜLEKÇİ, Cahit, *Sosyo-Kültürel Açıdan Ermeniler ve Türkler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2010.
- REYNA, Yuda ve Zonana, Ester Moreno, *Son Yasal Düzenlemelere Göre Cemaat Vakıfları*, Gözlem Yayıncılık, İstanbul 2003.
- TAŞ, Yasin, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.
- ZİROYEVİĆ, Olga, "Osmanlı Dönemi Hıristiyan Vakıfları", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, ss. 207-215.

OSMANLI'NIN SON YÜZYILINDA URFA'DA KADIN VAKIFLARI

Yasin TAŞ*

İslam medeniyetinde mühim bir yer tutan vakıf müessesesi, Osmanlı toplumunun sosyal, siyasî, iktisadî, politik ve kültürel alanlardaki gelişiminde önemli rol oynamıştır. Osmanlı döneminde vücuda getirilen vakıfların büyük bir kısmı erkekler tarafından kurulmuş olmakla birlikte, azımsanmayacak miktardaki bir kısmı kadınlar eliyle kurulmuştur. Arşiv kayıtları ışığında Osmanlı'nın son yüzyılında Urfa'daki kadın vakıflarını ve hizmet sahalarını tespit ve ortaya koyma gayesiyle kaleme aldığımız bu çalışma, özelde Urfa'da vakıf faaliyetlerinin tarihine, genelde ise Osmanlı'da kadın vakıflarına küçük de olsa bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Sözlükte tutmak, durdurmak, hapsetmek manalarına gelen vakıf kelimesi, en genel ifadesiyle; bir kimsenin menkul veya gayr-ı menkul mülkünü, Allah rızasına ulaşmak gayesiyle dinî, hayrî ve toplumsal bir hizmete daimi olarak tahsis etmesidir.[1] Asr-ı saâdetten günümüze kadar Müslümanları, "malın aslını Allah'ın mülkü olarak hapsetmek, gelirini de hayır niyetiyle halkın menfaatine ebediyen tahsis etmek"[2] şeklindeki anlayışa yönelten sâiklerin başında hiç şüphesiz Allah yolunda harcamayı emreden ayetler kadar cimrilikten men eden nasslar gelmektedir.[3] Bunun yanında Hz. Peygamber'in mahlûkata hizmeti tavsiye eden telkinleri ve bilhassa sadaka-i câriye hadisi, hayatın her alanında hizmet halkası şeklinde vakıflar teşkil edilmesinde en önemli amillerinden olmuştur.

Maddî bir karşılık beklemeden başkalarına yardım etmek gibi ulvî bir düşüncenin mahsulü olan vakıf müessesesi, yüzyıllardan beri müslüman toplumlarda büyük bir ehemmiyet kazanmış, beşeri hayatın şekillenmesinde derin tesirler icra ede gelmiştir.[4] Psikolojik, sosyolojik, ekonomik boyutları da bulunan ve Allah'a yaklaşma gibi dinî düşünce ve niyetlerle kurulan vakıflar, toplumun sosyal ve ekonomik hayatına yön verdiği gibi onun sosyal dayanışmasını da te-

---

* Yrd. Doç. Dr, Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi.

1 Bu konudaki çeşitli tanımlar için bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1972, III, 577; Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul 2003, s. 33-34; Mehmet Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Ankara 2007, s. 187; Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1996, s. 91; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul, 2002, I, 273.

2 Ömer Nasuhî Bilmen, Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhat-ı Fıkhiyye Kamusu, İstanbul ty, IV, 284.

3 Veysel Kasar, "Vakıf Düşüncesi", *Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa 1999, V, s. 300; Bu husustaki bazı ayetler şu şekildedir: "Siz sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe, takvaya ulaşamazsınız! Hayırdan her ne harcarsanız şüphesiz Allah onu hakkıyla bilir" (Bakara, 92); "Allah yolunda mallarını infak edenlerin misali, yedi başak bitiren bir dâne gibidir ki, her başakta yüz dâne vardır. Allah dilediğine kat kat fazlasını verir" (Bakara 261); Allah'a güzel bir borç vermek isteyen kimdir? Allah onu kat kat arttırır. Rızkı daraltan da, arttıran da O'dur" (Bakara 254); "Hayır işleyin ki kurtuluşa eresiniz" (Hac 77).

4 Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, İstanbul 1985, s. 9.

min etmiştir. Bilhassa yoksul ve kimsesizlerin geçimine tahsis edilen çok sayıdaki vakfın varlığı, toplumda oluşan iktisadî dengesizliklerin ortadan kaldırılmasına yönelik çabaları ve daha da ötesinde İslam medeniyetinde insana ve insanlar arasındaki kardeşliğe verilen değeri ortaya koymaktadır.[5] Bu açıdan vakıfların, insan şahsiyetinin ve hayatının korunması, geliştirilmesi, karşılaşılabilecek maddi-manevi sıkıntıların giderilmesi, sosyal düzenin her türlü tehlike ve sarsıntılardan korunarak güzelleştirilmesi noktasında önemli hizmetlerde bulunduğu herkesçe malum olan bir husustur.[6]

İslam dininin kabulüyle beraber Türklerin iktisadî ve içtimaî hayatında asırlar boyu müessir bir rol oynayan vakıf müessesesi sadece fakirlere yardım etmek gibi dar bir çerçevede kalmamış, aynı zamanda fikir, kültür, irfan ve imar anlayışı üzerinde de derin izler bırakmıştır. Türk-İslam kültürünün yüzyıllar boyu hâkim olduğu sahalarda önemli bir yer tutan vakıflar, bütün İslam dünyasında olduğu gibi hatta daha fazla bir şekilde kültür tarihimize etki etmiştir. Bu müessesesinin uygulamada zirveye ulaştığı Osmanlı imparatorluğunda bugünkü sosyal devlet anlayışının aksine, toplumun ihtiyaç hissettiği ve kamu hizmeti niteliği taşıyan eğitim, sağlık, içtimaî yardım, belediye işleri gibi pek çok husus vakıflar eliyle yürütülmüştür. Bu çerçevede tarihi süreç içerisinde devletin dört bir yanında imar edilen yollar, köprüler, çeşmeler, hastaneler, medreseler, kütüphaneler, camiler, mescitler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar, tekkeler, zaviyeler ve daha benzeri pek çok sosyal, kültürel ve dinî yapılar, hayır sahipleri tarafından kurulmuştur. Bu müesseselerin yaşatılması ve hizmetlerinin devamlılığı için gerekli olan finansman kaynağı da, bizzat vakıf kurucularının vakfettiği menkul ya da gayrimenkul mülkler ile temin edilmiştir.[7]

A. Osmanlı Kadını ve Vakıf

Osmanlı'da vakıfların çok büyük bir gelişme gösterdiği, toplumun eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi en temel ihtiyaçlarının ötesinde son derece ayrıntılara dönük alanlara bile yöneldiği bilinen bir gerçektir.[8] Vakıfların, hayatın tüm alanlarında bu derece etkin olmasının başlıca nedenleri arasında, devleti yöneten idarecilerle birlikte toplumun her seviyesindeki insanların bu hayır yarışına katılmış olması gelmektedir. Aynı şekilde erkeklerle beraber kadınların da bu faaliyetlerin içine girmiş olması, bu hizmetlerin yaygınlaşmasında bir diğer önemli faktördür. Toplumun ihtiyaç duyduğu vakıf eserler yahut bu müesseselerin zamanla ortaya çıkan ihtiyaçları sadece mahalle zenginlerinin ya da şehrin önde gelenlerinin değil, aynı sosyal çevrede yaşayan kadın-erkek herkesin meselesi olmuştur. Bu sebeple ekonomik açıdan hangi gelir seviyesinde bulursa bulun-

---

5 Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1982, XV, 34; Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, s. 189.

6 Yusuf Ziya Keskin, "İslam'da Vakıf ve Toplum Açısından Önemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, Sayı 2, s. 191.

7 İ. Ercüment Kuran, "Vakıf Müessesesinin Mahiyeti ve Günümüzde Değerlendirilmesi", *Türk Çağdaşlaşması*, Derleyen: Mehmet Erdoğan, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 179.

8 İ. Erol Kozak, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, Akabe Yayınları, İstanbul 1985. s. 20.

sun, sorumluluk duygusu taşıyan her insan, gerektiğinde imkânları dâhilinde bir vakıf kurmaktan çekinmemiştir.

Tarihimizin pek çok döneminde kadınlar, kurdukları vakıflarla sosyal, kültürel ve sağlık alanlarında yardımlaşma ve dayanışmanın sağlanmasında öncülük etmişlerdir. Bu cümleden olarak Selçukludan günümüze kadar binlerce kadın vakıf kurmuş ve bu vakıflarla çok önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Gevher Nesîbe Sultan, Gülnûş Emetullah Sultan, Zeynep Sultan, Hürrem Sultan, Mihrişah Sultan, Bezm-i Âlem Valide Sultan, Pertevniyal Valide Sultan, bu alanda öne çıkmış simalardan sadece bir kaçıdır.

Aslında İslam tarihinin muhtelif dönemlerinde ve İslam coğrafyasının çeşitli yerlerinde kadınlar tarafından kurulan vakıflar her zaman belli bir oranın üzerinde var olmuştur.[9] Mesela 953 (1546) tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde kayıtlı 2517 vakıftan 913'ü (%36) kadınlar tarafından kurulmuştur.[10] Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan yaklaşık 30.000 vakıf belgesi içinde kadınların kurduğu 2309 vakıf tespit edilmiştir. Bu vakıflardan 1044 adedinin vakfiyesi de mevcuttur. Söz konusu durum, bu alanda çok sayıda kadının hayır işlerine gönül verdiğini göstermektedir.[11] Bu kayıtlar aynı zamanda medeniyetimizde kadınların, içinde yaşadıkları toplumun dinî, ilmî ve fizikî hayatına sadece vakıflarla bile olsa azımsanmayacak derecede katkıda bulunduklarının, toplumsal sorunların çözümü için büyük bir çaba ve fedakârlık gösterdiklerinin birer tarihî belgesi mahiyetindedir.

Osmanlı'da kadın vakıflarının sayısı ve tüm vakıflar içerisindeki oranı bölgeden bölgeye, şehirden şehre değişiklik göstermektedir. Bazı bölgelerde bu oranın zaman içerisinde hızla yükselerek değiştiği de görülmektedir. Mesela Halep şeriyye sicillerine kaydedilen vakfiyelerde, kadın vakıfları XVI. yüzyılda % 6.5, XVII. yüzyılda % 26, XVIII. yüzyılda % 37, XIX. yüzyılın ilkyarısında % 44'lük bir orana sahiptir.[12] İstanbul, Edirne, Sivas, Ankara gibi şehirlerimizde kadın vakıf kurucularının oranı, tüm vakıflar içerisinde % 20 seviyelerinde bulunmaktadır.[13]

Osmanlı'da XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyılın sonuna kadar birçok önemli külliye inşa edilmiştir. Tamamı vakıf sistemi içerisinde yer alan bu müesseselerin büyük bir kısmı padişah anneleri, eşleri, kızları yahut sarayda yetişmiş diğer kadınlar tarafından yaptırılmıştır.[14] Nitekim yukarıda zikrettiği-

---

9 M. Akif Aydın, "Kadın (İslam'da Kadın)", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 88.

10 Aydın, "Kadın", *DİA*, XXIV, s. 88.

11 *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar Hanım Sultan Vakfiyeleri*, Ed. Tülây Duran, Tarihi Araştırmalar ve DokümantasyonMerkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul Araştırma Merkezi, İstanbul 1990, s. 9.

12 Aydın, "Kadın", *DİA*, XXIV, 89.

13 Hasan Yüksel, "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadınlar (XVI-XVII Yüzyıllar)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara 2000, V, 52.

14 Saray kadınlarının bazı hayır hizmetleri için bkz. Aslı Sancar, *Osmanlı Kadını*, İzmir 2009, s. 109-114; Zehra Toska, "İstanbul Hayalhânesinde Beliren Kadın Simaları", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C.5, s. 458-459.

miz Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki 2309 kadın vakfının % 16,83'ü XVI. yüzyılda, % 30,06'sı ise XVII. yüzyılda kurulmuş olup, son yüzyıldaki kadın vâkıfların yaklaşık % 90'nı, hanım sultanlar, saray kadınları ve bürokrasinin çeşitli kademelerindeki devlet adamlarının eşleri, kızları veya anneleri tarafından tesis edilmiştir.[15] Saray kadınları aynı zamanda modern çağın başlarında İstanbul ve bilhassa Üsküdar'da hayır kurumlarının kurulmasında ve desteklenmesinde aktif bir rol oynamaya devam etmiş, Osmanlı topraklarının birçok yerinde camiler, medreseler, mektepler, hastaneler, kütüphaneler, aşevleri ve çeşmeler yaptırmışlardır.[16] Elbette sözü edilen kadınların, vakıf alanındaki hizmetleri sadece zikrettiğimiz faaliyetler ve dönemlerle sınırlı değildir, bu zümredeki kadınlar, imparatorluk tarihi boyunca vakıfların ve hayır kurumlarının kurulmasında daima öncü bir rol üstlenmişlerdir.[17] Hiç şüphesiz onların her dönemde tesis ettiği bu vakıflar, Osmanlı topraklarındaki diğer hayırsever kadınlar için de önemli bir ilham kaynağı olmuştur. Zira İslam dünyasında pek çok kimse, sultanların vakıflarına bakarak yeni vakıflar inşa etmişlerdir.[18]

Osmanlı'da, hanedan veya bürokrasi içindeki ailelere mensup olmayan sıradan kadınların geniş ekonomik imkânlara sahip olmadığı bilinen bir husustur. Ancak bu durum kadınları vakıf hizmetlerinden geri bırakmamıştır. Gelirleri itibariyle daha geniş alanlara hizmet götürme imkânı bulan hanedana mensup kadınlarla birlikte Osmanlı taşrasındaki kadınlar da pek çok şehirde vakıf eserler kurmuşlardır. Bir başka ifadeyle toplumun en üst seviyesindeki hanım sultanlardan, Anadolu'nun küçük bir kasabasındaki kadınlara kadar her gelir ve seviyeden kadın, vakıf kurma faaliyetine katılmıştır.[19] Ancak bu vakıfların tamamının büyük külliyeler inşa eden vakıflar olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Nitekim büyük vakıflar kurmaya gücü yetmeyen çok sayıda Osmanlı kadını, geliri azalmış bir vakfa ufak da olsa bir gelir kaynağı sağlamak için ev, dükkân, tarla, bahçe gibi mal varlıklarını bağışlamış, bazı yaşlı kadınlar, iki veya üç göz odası bulunan evlerinin bir veya iki gözünü vakfetmişlerdir. Böyle bir imkâna sahip bulunmayanlar da hiç olmazsa bir ilim ve din müessesesinin mum, kandil, şırlağan, halı, kilim gibi masraflarını yahut bu müesseselerde hizmet veren insanların maaşlarını karşılamak suretiyle bu hayır anlayışına iştirak etmişlerdir.[20]

B. Urfa'da Vakıf Hizmetleri

Urfa, Hz. Ömer döneminde, İyaz b. Ganem komutasındaki ordular tarafından 638 yılında fethedilerek İslam topraklarına katılmıştır. Fetihten hemen son-

---

15 Yüksel, "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadınlar", s. 51-52.

16 Fariba Zarınebaf-Shahr, "XVIII. Yüzyıl İstanbul'unda Kadın Vakıfları", *Türkler*, Ed. Hasan Celal güzel ve diğerleri, Ankara 2002, XIV, 18.

17 Zarınebaf-Shahr, "XVIII. Yüzyıl İstanbul'unda Kadın Vakıfları", *s.* 15.

18 Kazıcı, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, İstanbul 2001, s. 283.

19 Ruth M. Roded, "Osmanlı Tarihine Cinsiyetçi Açıdan Bakılması", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. 5, s. 420-421; Sevim Can, "Osmanlı Devleti'nde Vakıf Kuran Kadınlar", *Diyanet Dergisi*, 1999, Sayı 108, s. 64.

20 Kazıcı, *Vakıflar*, s. 20-21.

ra Cezire Valisi Said b. Amir, Urfa'da bir cami yaptırmıştır.[21] Urfa'da tesis edilen ilk vakıf bu cami kabul edilmektedir. Halk arasındaki yaygın kanaate göre bu cami, bugün Kazancı Pazarı civarında bulunan Ömeriye Cami'dir. Caminin tamir kitabelerinde, yapının Hz. Ömer'in hilafeti yıllarında inşa edildiğine dâir kayıtların mevcut olması ve Hz. Ömer'e ait bazı özel vurguların bulunması, bu ihtimali güçlendirmektedir.[22] Nitekim Urfa kadı mahkemesi kayıtlarında ve söz konusu caminin mevzu bahis edildiği çeşitli belgelerde bu hususa dikkat çekilmektedir. Mesela 1320 (1902) yılına ait bir belgede caminin imâmet, hitâbet ve vaizlik cihetlerine el-Hac Ömer Efendi'nin; müezzinlik ve feraşlık hizmetlerine Mehmed Reşid Efendi'nin tayin edildiği yer almaktadır. Aynı kayıtta cami için, "*Kazğancı Mahallesinde Ömeru'l-Fârûk radiyallahu 'anhu efendimiz hazretlerinin binâ kerdesi olan mescid-i şerîf*" ifadesi yer almaktadır.[23]

Urfa'da vakıf kültürünün oluşması ve gelişmesinde şehirdeki dini mekânların büyük bir öneme sahip olduğu kanaatindeyiz. Özellikle Hz. İbrahim'in hatırası olarak görülen Halîlu'r-Rahman ve Zeliha Gölleri'nin bulunduğu bugünkü Balıklı Göl çevresi ile Hz. Eyyüb'ün yaşadığı kabul edilen mekânların korunması ve çeşitli hizmetlerinin görülmesi için erken dönemde birçok tekke ve zâviye kurulmuştur. Mesela Urfa'nın en eski vakıf eserlerinden biri olan Halilü'r-Rahman külliyesi merkezinde yer alan camiinin, Abbasi Halifesi Me'mun (813-833) tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.[24] Aynı şekilde bölgeye hâkim olan Müslüman devletlerden Zengiler, Eyyubiler ve Akkoyunlular döneminde şehirde çok sayıda vakıf tesis edilmiştir.[25]

Bilindiği gibi Osmanlılar, ilhak ettikleri yerlerdeki vakıflara dokunmadıkları gibi bu vakıfların eskiden beri devam ede gelen şartlarına riayet etmiş, çoğu zaman geliri azalanlara da yeni mülkler vakfetmişlerdir. Konuyla ilgili pek çok vakfiye ve belge, Müslüman hükümdarların yönetiminde bulunan bölgelerdeki Osmanlı öncesi vakıfların şartlarına, Osmanlı idarecilerinin aynen riayet ettiğini göstermektedir.[26] Bu açıdan Osmanlı döneminde vakfiyesi mevcut olmayan ve arşiv kayıtlarında "evkâf-ı kadîme" şeklinde yer alan bazı Urfa vakıflarının, Osmanlı'dan önce çeşitli dinî mekânların ve hizmetlerin edası için tesis edilmiş çok eski vakıflar olduğu kanaatindeyiz. Zira 1517'de Osmanlı'ya ilhak olduktan sonra Diyarbakır Sancağı'na bağlanan Urfa'da bu dönemde 48 vakfın mevcut olduğu vakıf tahririnde yer almaktadır.[27]

---

21 Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 2000, s. 111.

22 Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri*, s. 17; Sözgelimi 1912 senesinden Sultân Reşad döneminde yapılan tamir için kitabede; bu caminin Hz. Ömer Faruk tarafından yaptırıldığı ve bu tamirle ruhunun şâd olduğu kaydedilmiştir. Bkz. Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, s. 136.

23 Urfa Şeriyye Sicili, defter 215, sayfa 57, belge 512 (*UŞS*. 215/57-512); *UŞS*. 215/57-513.

24 Ramazan Şeşen, Selahaddin Eyyubî ve Devlet, İstanbul 1987, s. 317.

25 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bahattin Turgut, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013, s. 22-24.

26 Kazıcı, Osmanlı Vakıf Medeniyeti, s. 92.

27 Alpay Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar, TTK, Ankara 2002, s. 88.

Urfa'da vakıf kültürünün yaygınlaşması ve sosyal hayatın tüm alanlarında hizmet vermesi bilhassa Osmanlı döneminde olmuştur.[28] Bu dönemde şehre gönderilen bazı ferman ve berâtlerde, şehir vakıflarına ayrı bir dikkat çekilmiş ve şehirde "*haylice evkâf-ı şerîfe*" bulunduğu yetkililere hatırlatılmıştır.[29] Bu vakıfların büyük bir kısmı Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde ve şehrin sicil defterlerinde kayıt altındadır. Sadece XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait şeriyye sicillerinde birkaçı gayrimüslimlere ait olmak üzere yaklaşık 180 vakıf mevcuttur.[30] Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivini de tarayan Turgut, aynı dönemde bu rakamın 230 civarında olduğunu belirtmektedir.[31] Ancak buradaki bazı vakıfların XIX. yüzyılda hizmetlerine devam edip etmediği meçhuldür. Bu bakımdan biz söz konusu dönemde şehirde faaliyetlerine devam eden yaklaşık 200 vakfın mevcut olduğu kanaatindeyiz.

C. Kadınların Urfa'da Vakıf Hizmetleri ve Kurdukları Vakıflar

Arşiv kayıtlarında Osmanlı'nın erken dönemlerinden itibaren Urfa'daki vakıf hizmetlerinde kadınların, etkin bir şekilde rol aldığı görülmektedir. Mesela 1629 senesinde Saliha bt. el-Hac Ramazan Efendi, Babü'l-Beriyye mahallesindeki evini Haremeyn evkafına vakfetmiştir.[32] Yine aynı yıllarda Gülbeşe bt. Mansur adlı kadının Meşarıkıye Mescidi'ne halı ve kilim satın alınması için bir ev vakfettiği kayıtlarda yer almaktadır.[33] Keza 1656 yılında Şeyh Ramazan Şanî Efendi tarafından kurulan ve bir Halvetî Tekkesi olan Hacı Gazi Dergâhı'na, kız kardeşi Nefise Hanım da 4 dükkân 2 bostan ve 1 değirmen ve bazı kitaplar vakfetmiştir.[34]

Vakfın idaresi anlamındaki tevliyeti, bilindiği gibi tamamıyla vakfiyede belirlenen şartlar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Vakfın tesisi esnasında belirlenen bu şart, vakfiyedeki diğer şartlar gibi kat'i bir şekilde uygulanmıştır. Urfa'da vakıfların idaresini evlâd-ı evlâdına bırakan vâkıflar, bu noktada umumiyetle "eslâh, ekber ve erşed" şartını koşmuşlardır.[35] Bazı vakfiyelerde tevliyetin sadece erkek evlâda tahsis edildiği görülmekteyse de bu konuda erkek ve kız evlâd arasında ayrım gözetmeyen vakıflar da mevcuttur. Mesela Ebabil, Şeyh

---

28 Bu konudaki bazı hizmetler için bkz. Kazıcı, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* 1987-1988, Sayı 5-6, s. 87-88; İbrahim Burak Birecikli, "Medine-i Urfa Şeriyye Sicillerine (204, 205, 218, 225 No'lu) Göre Urfa Kazası'nda Vakıflar 1845-1899", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 2012, Sayı 37, s. 262.

29 *UŞS.* 204/135-239.

30 Bu vakıfların isimleri için bkz. Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003, s. 320.

31 Bu vakıfların isimleri için bkz. Turgut, *Urfa Vakıfları*, s. 200-206.

32 Üner, M. Emin, *Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003, s. 95.

33 *UŞS.* 207/181-428.

34 Turgut, *Urfa Vakıfları*, s. 75.

35 Bu konudaki bazı vakıflar için bkz. Arfizâde Vakfı, *UŞS.* 217/41-86; Aynzeliha bint Hacı Ali Vakfı, *UŞS.* 225/50-7; Ebâbil Vakfı, *UŞS.* 221/359-33; Hacı Abbas Vakfı, *UŞS.* 205/169-398; Hacı Abdülfettah Vakfı, *UŞS.* 221/270-3; İshâk Paşa Vakfı, *UŞS.* 216/209-627; İyilikzâde Vakfı, *UŞS.* 227/86-594; Rahimiye Medresesi Vakfı, *UŞS.* 225/140-1; Şahkulu Vakfı, *UŞS.* 216/416-1025.

Efendi, Habbâb, Hacı Abbas ve Hacı Lütfullah vakıfları bunlardan bir kaçıdır.[36] Bazı vakıflarda ise, sadece erkek evlâdın soyunun kesilmesi durumunda kız evlâdın mütevellî olabileceği kaydedilmiştir. Meselâ Hacı Abbas Vakfı'nın 1108 (1696/1697) yılı vakfiyesinde, tevliyet erkek evlâdın erşed eslâhına şart koşulmuş ancak devamında "*eğer evlâd-ı zükûr mütekarriz olur ise inâsdan eslâh ve erşed olanı mevkûf-u mezkûre mütevellî olâ*" denilmiştir.[37]

XIX. yüzyılda Urfa'da, gerek vakfiyelerdeki şartlardan kaynaklı olarak gerekse de erkek neslinin kesilmesi dolayısıyla birçok kadının hem hayrî hem de evlâdî vakıflarda idareci olarak vazife üstlendikleri görülmektedir. Konuyla ilgili birkaç misâl vermek gerekirse; meselâ Ebâbil Vakfı'nı 1301 (1883/1884)'de Zeliha bt. Mehmed,[38] 1305 (1887/1888)'te Ümmü Gülsüm bt. Bekaroğlu Abdullah,[39] 1306 (1888/1889)'da Emîne Hatun;[40] Hacı Abbas Vakfı'nı 1311-1323 (1893-1906) yılları arasında Ayşe bt. Hacı Mustafa;[41] Fîrûz Paşa Vakfı'nı 1290 (1873) yılında Ayşe bt. Ahmed ile Rahime bt. Abdülbaki;[42] Rahimiye Medresesi Vakfı'nı 1297 (1897-1880)'de Zübeyde Hanım bt. Hasan Ağa;[43] Şeyh Efendi Vakfı'nı 1304 (1886/1887)'de Fatma bt. Şeyh Ömer;[44] Ümmü Gülsüm bt. Abdullah Beg Vakfı'nı 1297 (1879/1880)'de Fatma Hanım bt. Halil Bey;[45] Veli Beg Vakfı'nı 1281 (1864/1865)'de Ayşe bt. Abdurrahman,[46] 1285 (1868/1869)'te Emine bt. Abdurrahman;[47] Câkoğlu Vakfı'nı 1306 (1888) senesinde Zeliha bt. Mustafa;[48] Kör Fatma Vakfı'nı 1262 (1846)'de Afife Kadın;[49] Doğancıoğlu Vakfı'nı 1302 (1884/1885)'de Medine bt. Doğancızâde Ahmed[50] ve Mencekzâde Vakfı'nı 1272 (1885/1886)'de Zemzem bt. Derviş Kadir,[51] 1276 (1860)'da Emetullah bt. Abdulkadir[52] ve 1323'de Vâdiha bt. Mehmed Emin[53] mütevelliye sıfatıyla idare etmiştir.

Osmanlı'da vakıfların nizamnamesi sayılan vakfiyeler ve vakıflara dair her türlü dava ve kayıtlar kadı mahkemeleri tarafından yazıya geçirilerek şer'i sicillere kaydedilmiştir. Kurulan vakıflara ait vakfiyelerin birer sureti de Evkâf-ı Hümayun tarafından muhafaza edilmiş, bu vakfiyeler Cumhuriyet döneminde Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde toplanmıştır. Aynı şekilde kazalarda yer alan vakıfların işleyişinden sorumlu olan evkaf müdürlükleri, çeşitli yıllarda

---

36 *UŞS.* 227/79-581; *UŞS.* 227/295-281; *UŞS.* 226/409-21; *UŞS.* 210/304-271; *UŞS.* 216/455-1095.
37 *UŞS.* 220/350-1140.
38 *UŞS.* 226/280-583.
39 *UŞS.* 221/23-242; *UŞS.* 215/56-510.
40 *UŞS.* 221/359-33.
41 *UŞS.* 219/102-158; *UŞS.* 215/483-583.
42 *UŞS.* 213/35-1166.
43 *UŞS.* 225/41-8.
44 *UŞS.* 227/295-281; *UŞS.* 227/312-301.
45 *UŞS.* 208/89-667.
46 *UŞS.* 206/246-775.
47 *UŞS.* 206/339-85.
48 *UŞS.* 221/217-765.
49 Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Urfa Sancağı*, Elazığ 2007, 152.
50 *USŞ.* 226/501-194
51 *UŞS.* 205/86-204.
52 1276 Tarihli Sâkıbiye Vakfiyesi, s. 127.
53 *UŞS.* 215/421-482.

mevcut vakıfların gelir-gider ve vergilerine ait muhasebe kayıtlarını merkeze göndermişlerdir. Bu gerçeklerden yola çıkarak, Osmanlı döneminde Urfa'da bulunan kadın vakıflarını ortaya çıkarmak gayesiyle dönemin kadı sicillerine, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan 1262 (1846), 1273 (1857/1858) ve 1274 (1858/1859) senelerine ait evkaf muhasebe kayıtlarına müracaat edeceğiz.

Ancak oldukça uzun bir tarihi süreci bu makale çerçevesinde ele almak ve değerlendirmek mümkün olmadığından konunun kapsamını ve arşiv kaynaklarını dikkate alarak çalışmamızı, XIX. yüzyılın başlarından Osmanlı'nın yıkılışına kadar olan yaklaşık 100 yıllık dönemle sınırlı tutacağız. Bu dönemde kurulmuş olan kadın vakıflarının yanında daha önceki dönemlerde kurulmuş olup bu dönemde hizmetlerine devam eden vakıflara da temas etmeye çalışacağız.

Tespit ettiğimiz vakıfları ele almadan önce, konuyla ilgili ellerindeki çeşitli vesikaları bizimle paylaşarak bu çalışmanın daha da zenginleşmesine katkıda bulunan değerli meslektaşlarım Doç. Dr. Mehmet Emin Üner ile Dr. Bahattin Turgut'a burada bir kez daha teşekkür ediyorum.

1. Adile bt. Ali Vakfı: Vakfın banisi Babü'l-Beriyye Mahallesi'nden Adile bt. Ali b. Bekir'dir. Rebiulahir 1226 (Mayıs 1811) tarihli vakfiyesine göre Adile Hanım, Cami Kebir (Ulu Cami) Mahallesi'ndeki bir bab menzilini vakfetmiştir. Vakfiyede, vakfedilen menzilde hayatta oldukça kendisinin, vefatından sonra ise kardeşi Mehmed'in çocukları Mustafa, Ömer ve Osman ile diğer kardeşi Hüseyin'in çocukları Hasan ve Hüseyin'in sakin olmasını istemiştir. Vefat edenlerin hisselerine geride kalanların tasarrufta bulunmasını isteyen Adile Hanım, menzili yeğenlerinin evladı evlatlarına meşrut kılmıştır. Ayrıca evde ika-

met edenlerin her yıl Ramazan-ı Şerif'te bir hatm-i şerif okuyup ruhuna hediye etmelerini, nesillerinin kesilmesi halinde ise, vakıf menzilin Haremeyn Evkâfı'na dâhil olup gelirinin fukaraya sarf olunmasını şart koşmuştur.[54]

2. Aynzeliha Hatun Vakfı: Vakfın bânisi Bâbu'l-Emir Mahallesi'nden Aynzeliha bt. Hacı Ali olup vakfiyesi Rebîulevvel 1228 (Mart 1813) tarihlidir. Aynzeliha Hatun, Nimetullah Beg Mahallesi'ndeki evini, şehrin değişik çarşı pazarlarında yer alan altı adet dükkânını ve Bozabad Nâhiyesi Yarımtepe Karyesi'ndeki bir bahçe ile iki tarlasını vakfederek bir evlâdiye vakfı tesis etmiştir. Vakfiyesinde, vefatına kadar kendisinin, vefatından sonra da eşi Ahmed'in vakfı idare etmesini şart koşmuştur. Dükkân ve tarla gelirleriyle öncelikle dükkânlara gerekli tamirlerin yapılmasını, kalan miktarın da evlatları arasında taksim edilmesini istemiştir. Vakfın tevliyeti, "*evlâd-ı evlâdın erşedine*", gallesi ise mirastaki gibi erkek evlada iki, kız evlada bir hisse şeklinde zürriyete meşruttur. Aynzeliha kadın, vakıf gelirinin evlada taksiminden önce, her sene Cami Kebir'e 1 kıyye şırlağan alınmasını ve bunun Ramazan-ı şerifte camiye teslim edilmesini şart koşmuştur.[55] Vakfın, 1273 (1857) senesi "aidat-ı hazine" miktarı 57 kuruş[56], 1274 (1858) senesinde ise 69 kuruştur.[57] Kayıtlara göre 1276 (1859/1860) senesi mütevellisi Hacı Ahmed b. Neccâr Mehmed'dir.[58]

3. Beylice Kadın Vakfı: Vakfın, şehir sakinlerinden Beylice adında bir kadın tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. Sadece 1846 yılına ait evkaf kayıtlarında rastladığımız bu vakfın, aynı senedeki mütevellisi Kadri adında bir zat gösterilmiştir. Vakfın söz konusu senedeki Evkâf-ı Hümayun hissesi 25 kuruş, hazine hissesi ise, 17.5 kuruştur.[59] Vakfm hangi tarihe kurulduğu belli değilse de XIX. yüzyıl ortalarında işler halde olduğu açıktır.

4. Cennet Kadın Vakfı: Şu an için elimizde vakfiyesi mevcut olmayan Cennet Kadın Vakfı'nın, kimin tarafından, ne zaman ve hangi amaçlara matuf olarak kurulduğu belli değildir. İsminden hareketle vakfın, Cennet adında bir kadm tarafından kurulduğu izlenimi uyanmakla birlikte kadm kurucusunun, halk arasında Cennet ismiyle şöhret bulmuş olması da muhtemeldir. 1846 yılına ait muhasebe kayıtlarında Cennet Kadm Vakfı'nın mütevellisi Mehmed adında bir zat, evkafı hümayun hissesi 50 kuruş, hazine hissesi ise 35 kuruştur.[60] 1273 ve 1274 yıllarına ait evkaf muhasebe kayıtlarında ise, söz konusu seneler için hazine hissesi 50'şer kuruş gösterilmiştir.[61]

---

54 *VGMA*, 2167-80, s. 148.
55 *UŞS*. 225/50-7.
56 *BOA*, EV. Nr, 16237.
57 *BOA*. EV. Nr, 16461.
58 *UŞS*, 205/254-579.
59 Bayraktar, *Urfa Sancağı*, s. 152.
60 Bayraktar, *Urfa Sancağı*, s. 152.
61 *BOA*, EV, Nr, 16237; *BOA*. EV. Nr, 16461.

5. Emine Hatun (Arifpaşazâde) Vakfı: Arifzâde veya Arifzâde Kuyu Vakfı olarak da bilinen bu vakfın bânisi Arifpaşazâde Emine Hatun'dur. Vakfın, vakfiyesi mevcut değildir ancak sicil defterlerinde yer alan kayıtlardan; Emine Hanım'ın, Yusufpaşa Mahallesi Sarayönü'ndeki Arifzâde Kuyusu için aynı mahalde bulunan iki dükkânını vakfettiği ve kuyu masraflarından arta kalacak fazla gelirin de evlâd-ı vakıf arasında müsâvî şekilde taksimini şart koştuğu anlaşılmaktadır.[62] "*Cihet-i tevliyete evlâd-ı evlâdının ekber ve erşedinin tevliyeti te'âmül-i kadîm*" olan vakfın tevliyetine 1305 (1888) senesinde evlâd-ı vakıftan Osman b. Mehmed Salih,[63] 1317 (1899) senesinde ise yine evlâd-ı vakıftan Mustafa Efendi Ağa b. Mehmed Efendi mütevelli tayin edilmiştir.[64]

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Emine Hatun vakfı ile ilgili kayıtlar mevcuttur. Mesela 1338 (1922) yılına ait bir ilama göre Ömer b. Mehmed Salihzâde Osman, mahkemeye başvurarak vakıfta câbilik yaptığını, vakfa ait vakfiyenin zayi olduğunu ancak vakfın tevliyetinin kendisinde olduğunu iddia ederek mahkemeye şahitler getirmiş ve bu husus için îlam-ı şer'i talebinde bulunmuştur. Evlad-ı vâkıfeden olduğunu belirten Ömer Efendi, ceddesi Emine Hatun vakfına ait gelirlerinin, evvela Sarayönü Çarşısında vâkıfenin açtırdığı su kuyusunun ihtiyaçlarına harcandığını, fazlasının ise kız ve erkek evlat arasında taksim edilmesinin teamül olarak devam ede geldiğini ifade etmiştir.[65]

6. Emine Hatun (bt. İshak Bey) Vakfı: Vakfın bânisi Kubbe Mescid Mahallesi'nden Emine bt. İshak Bey'dir. Emine Hanım, oğlu ve vekili Mehmed Efendi aracılığıyla şer'i mahkemeye yaptığı müracaat ile Serrac Pazarı'nda yarı hissedarı olduğu dükkânını vakfetmiştir. 28 Rebiulahir 1285 (18 Ağustos 1868) tarihli vakfiyesine göre, evinin bahçesine yaptırdığı havuza Kubbe Mescidi Sersebili'nden su verilmesi için izin alan Emine Hatun, bunun karşılığında vakfettiği dükkân gelirinin Kubbe Mescid Cami'sinin ihtiyaçlarına sarf olmasını istemiştir. Ancak sersebilden su almmasına müsaade edilmezse, vakfın tevliyet ve gallesinin evlâda meşrut hale getirilmesini ve nesli kesilirse dükkân hissesinin Kubbe Mescid Cami Şerif Vakfı'na ilhâk edilmesini şart koşmuştur.[66]

7. Fatoş Hatun Vakfı: Vakfın bânisi Fatoş Hatun bt. Nâsır Ağa'dır. Fatoş Hatun, kitabesine göre 1138 (1725/1726) yılında Mencekzâde adlı bir hayırsever tarafından yaptırılan Kadıoğlu Cami Çeşmesi'ne,[67] Beyt Pazarı'ndaki bir bab dükkânını vakfetmiştir. Bu amaçla 20 Cemaziyelahir 1269 (31 Mart 1853) tarihinde kadı mahkemesinde tescil ettirilen kayda göre vakfedilen kuyunun ip,

---

62 *UŞS.* 221/247-825; *UŞS.* 221/156-638.
63 *UŞS.* 221/156-638.
64 *UŞS.* 217/41-86.
65 *VGMA*, 1760, s. 107.
66 *UŞS.* 206/425-386.
67 Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Su Mimarisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 25.

kova ve dolap masrafları başta olmak üzere çeşmenin iktiza eden tüm ihtiyaçlarının vakfedilen dükkân gelirinden karşılanması istenmiştir.[68]

8. Hâcce Adile Hatun Vakfı: Vakfın bânisi Ali Kavîzâde Mehmed Halil'in büyük kızı Hâce Adile Hatun'dur. Vakfa ait vakfiye şu an için elimizde mevcut değildir. Kadı mahkemesi kayıtları arasında yer alan 21 Rebiulevvel 1290 (19 Mayıs 1873) tarihli bir dava kaydına göre Adile Hatun, Alihân Bey Mahallesi'nde vakî' bir bab menzilinin tamamını evladı hayatta oldukça nefislerine, onların vefatından sonra da kız kardeşlerinin çocukları Mehmed Şerif Çelebî, Mehmed Hatip Çelebî ile Zemzem'e ve onların evlâd-ı evlatlarının süknasına meşrût olacak şekilde vakfetmiştir.[69] Söz konusu tarihe yakın dönemde, -kitabesine göre 1287 (1870) yılında- Cami Kebir Mahallesi Kubbe Mescit Sokağı'nda, Adile Hanım Çeşmesi adıyla bir çeşme yaptırılmıştır.[70] 1980 yılında 12 Eylül Caddesi'ni açma çalışmaları esnasında yıktırılan bu çeşmenin yukarıda ismini zikrettiğimiz Hâcce Adile Hatun tarafından yaptırılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

9. Ayşe Hatun (bt. Kamilzâde Hacı Mehmed) Vakfı: Vakfın kurucusu Pazar Cami mahallesi sakinelerinden Hacce Ayşe Hatun'dur. Ayşe Hatun, Urfa eşrafından Hacı Kâmilzâde el-Hâc Mehmed Kâmil b. Yahya ile Hanım Hatun'un kızı ve Hacı Kamilzâde Abdurrahman Ağa b. Ahmed Efendi'nin eşidir. Daha sonra da ifade edeceğimiz üzere, hem annesi hem de babası vakıf kurmuş büyük hayırseverlerdir. Ayşe Hatun Vakfı'na ait vakfiye kaydı elimizde mevcut değildir. Ancak 1324 tarihli bir davada Ayşe Hatun'un 23 Şaban 1312 (1895) tarihinde kurduğu ve 1317 (1900) senesinde de vefat ettiği açıkça yer almaktadır. Mirasçıların açtıkları bu davada, vekillerden Hacı Ahmed Efendi b. Mehmed Efendi, vakfın mülkleri, hizmetleri ve şartları hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Buradaki ifadelerde Ayşe Hatun'un, İhlasiye Mahallesi'nde ikamet ettiği ev ile birbirine bitişik 6 dükkân vakfettiği belirtilmiştir. Vakıf için belirlenen şartlara göre, vâkıfenin kendisi hayatta oldukça vakıfta kendisi tasarrufta bulunacak, vefatından sonra ise damadı Kadızâde Hacı Müslüm Efendi b. Ahmed Efendi mütevelli sıfatıyla vakfı idare edecektir. Kiraya verilecek dükkânların yıllık gelirinden 150 kuruş mütevelliye ödenecek, geri kalan gelirin yarısı dükkânların ihtiyaç hissettiği tamir ve termime harcanacaktır. Diğer yarısı ile her sene kurban bayramında beş adet "toklu" (koyun) satın alınıp kesilecek ve eti Allah rızası için fakirlere dağıtılacaktır. Aynı şekilde bu parayla her sene bir hatim ile bir mevlid okutulacak ve sevabı Ayşe Hatun'un ruhuna hediye edilecektir. Mütevelli Hacı Müslüm Efendi vefat ederse vakfı, vâkıfenin kızı Hace Vesile Hatun, o da vefat ederse kardeşi Hacı Mehmed Bakır Ağa ondan sonra da onun erkek evlad-ı evladının ekber, erşed ve eslahı idare edecektir. Nesilleri-

---

68 *UŞS.* 205/19-27.
69 *UŞS.* 228/427-798.
70 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, s. 205.

nin kesilmesi halinde ise, dükkânların tamirden arta kalan geliri Haremeyn Şerifeyn Evkafı'na dâhil edilecektir.[71]

G. P. Badger, The Nestorians and their Rituals and their Rituals, London 1852, s. 344-345

10. Hâcce Ayşe Hatun (bt. Seyyid Çelebi) Vakfı: Vakfın banisi Babü'l-Emir Mahallesi'nden Hâcce Ayşe Hatun bt. Seyyid Ali Çelebî'dir. Vakfiyesi Muharrem 1051 (Nisan 1641) tarihinde kayıt altına alınmıştır. Ayşe Hatun büyük kardeşi Halil Çelebî'yi mütevelli tayin ederek, babasından miras kalan bir

[71] *VGMA*, 214, s. 121; UŞS. 215/410-465/2.

dükkân ile sur dışında yer alan iki bahçedeki 1/5 hissesini vakfetmiştir. Vakfiyede, kendisi hayatta oldukça vakfedilen mülk geliri ile her sene bir Macar altını alınıp Haremeyn fukarasına gönderilmesini şart koşmuştur. Vefatından sonra kardeşleri Halil Çelebî ile Seyyid Mehmed Çelebî'nin, onların vefatından sonra ise evlad-ı evladlarınm zukurunun mütevelli olup mülklerin kirasıyla aynı şekilde her sene güvenilir bir kimse ile Haremeyn fukarasma bir altın göndermelerini, fazlasını ise eşit şekilde aralarında taksim etmelerini istemiştir. Vakfın tescilinden sonra, vakfiyedeki şartları tebdil ve tağlit edeceklere yani bu şartları değiştirerek vakfa ihanet edecek kimselere beddua edilmiştir. Burada Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti söz konusu kimselerin üzerine olsun denilmiştir.[72]

17. yüzyıl ortalarında kurulan bu vakfın, 19. yüzyıl ortalarında yani iki yüz yılı aşkın bir süre sonra hala ayakta olduğu görülmektedir. Nitekim 1846 yılına ait belgelerde Ayşe Hatun Vakfı'nın mütevellisi olarak Mehmed Bozo adında bir zat kaydedilmiştir.[73] Vakfın hem aynı senedeki evkâf-ı hümayun ve hazine hissesi, hem de 1273 ve 1274 yıllarındaki hazine hissesi 10'ar kuruş gösterilmiştir.[74]

11. Hâcce Dursun Hatun Vakfı: Vakfın bâniyesi Hasan Paşa Mahallesi'nden Hâce Dursun bt. Balcı Kanber b. Abdullah'tır. Sicil defterlerindeki vakfiye kayıtlarına göre Hâce Dursun Hatun, 1895 senesinde hazırlattığı iki ayrı vakfiye ile Kara Musa ve Hasan Paşa camilerine birer dükkân vakfetmiştir. 5 Safer 1313 (28 Ağustos 1895) tarihli ilk vakfiyede, Kara Musa Mahallesi'ndeki bir bâb dükkânın senelik gelirinden tamir sonrası 25 kuruşun Kara Musa Cami'ine verilmesini, kendisinin vefatından sonra da dükkânın tamamen cami vakfına ilhak edilmesini ve gelirinin sadece bu cami hizmetleri için sarf edilmesini şart koşmuştur.[75] Aynı tarihli diğer vakfiyede ise, Eskici Pazarı'ndaki bir başka dükkânının yıllık gelirinden tamir sonrası, kendisi hayatta oldukça 5 kuruş Hasan Paşa Cami Şerif Vakfı'na verilmesini, vefatından sonra ise dükkânın tamamen bu caminin vakfına dâhil edilmesini ve kira gelirinden elde edilecek miktarın söz konusu caminin ihtiyaçlarına harcanmasını şart koşmuştur.[76]

12. Hâcce Emine Hatun Vakfı: Vakfın bânisi Babü'l-Beriyye Mahallesi'nden Hace Emine Hatun bt. el-Hac İsmail Efendi'dir. Vakfiyesi 1206 (1791/1792) tarihlidir. Vakfiyedeki bilgilere göre, Emine Hatun tesis ettiği vakfı için Mencekzâde Hanı'ndaki 67/300 hissesini, bir ev ve şehrin değişik çarşı pazarlarında bulunan beş dükkânını vakfetmiştir. Hayatta oldukça vakıfta kendisinin, vefatından sonra da kız kardeşi Ümmügülsüm'ün mütevelli sıfatıyla tasarrufta bulunmasını istemiştir. Emine Hatun, vakıf gelirlerinin bir kısmını çeşitli

---

72 *VGMA*, 2667-43, s. 74.
73 Bayraktar, *Urfa Sancağı*, s. 152.
74 *BOA*, EV. Nr, 16237; *BOA*. EV. Nr, 16461.
75 *UŞS*. 218/58-742.
76 *UŞS*. 218/59-743.

hayırlara, geri kalanını yakınlarına tahsis etmiştir. Her sene öncelikle Rızaiye Medresesi müderrisi Ali Efendi'nin erkek evlatlarından büyüğü Emine Hatun'un ruhu için bayramda bir hatim okuyacak ve kendisine 10 kuruş verilecektir. Aynı şekilde Ali Efendi'nin oğlu Mehmed Efendi hem vakfa nazır olacak hem de her sene bir mevlid-i şerif okuyacak ve kendisine 10 kuruş verilecektir. Ayrıca her sene iki kuruşa Kutbeddin Camii'nin aydınlatması için yağ alınacaktır. Vakfın tamir ve sözü edilen masraflarından arta kalan geliri, dörde bölünecek, iki hisse vakıfenin kardeşi Ümmügülsüm'e, bir hisse amcası Seyyid Molla Ahmed'e verilecek, bir hisse de Şam'da ikamet eden diğer kardeşi Zeliha'ya gönderilecektir. Kız kardeşlerin vefatından sonra hisselerini onların çocukları alacak, aynı zamanda amcasına verilen hisseyi de aralarında bölüşeceklerdir. Vakfın tevliyetini evladı evladına bırakan Emine Hatun, neslinin tükenmesi halinde kadı izniyle salih bir kişinin mütevelli olmasını, vakfın tamir ve termim masraflarından arta kalan gelirin, Haremeyn fukarasına gönderilmesini şart koşmuştur.[77]

Vakıf, uzun yıllar kurucusu Emine Hatun, daha sonra da evladı evladı tarafından idare edilmiştir. Sicil defterlerindeki kayıtlara göre vakfın, 19. yüzyılda 3 menzil, 2 dükkân ve Mencek Hanı'nda 67/300 hissesi mevcuttur.[78] Bu durum mütevellilerin, zamanla bazı dükkânları satarak vakıf için yeni evler aldıkları yahut bu dükkânları başka mülklerle değiştirdikleri ihtimalini akla getirmektedir. Yine kayıtlarda yer alan bir ilamdan anlaşıldığı üzere 1299 (1882) senesinde vakfın tevliyetine Hacı 'Akî Efendi adında bir zat tayin edilmiştir.[79]

13. Hâcce Fatma Hatun (Şerbetçizâde) Vakfı: Vakfın banisi Taşlık Mahallesi'nden Hâcce Fatma bt. el-Hac Mehmed'dir. Muharrem 1100 (Ekim 1688) tarihinde tescil edilerek kayıt altına alınan vakfın diğer adı, Şerbetçizâde Vakfı'dır. Fatma Hatun, vekil ve mütevelli tayin ettiği oğlu Ahmed b. Ali aracılığıyla mahkeme huzurunda Hüvek mezrasında Pınarbaşı mevkiindeki bir bab iki göz değirmen ile Babü'l-Emir şakkasındaki bir kıta bahçesini vakfetmiştir. Vakfiye kaydına göre bâniyesi, hayatta oldukça vakıf mülküne kendisinin, vefatından sonra eşit şekilde oğulları Ali ile Ebubekir'in, onlardan sonra da evlâd-ı evlatlarının tasarrufta bulunmasını istemiştir. Fatma Hatun, vakıf gallesini evladına hasretmiş, kız evladın mirastaki gibi erkek evladın yarısı kadar hisse almasını şart koşmuştur. Ayrıca evladının neslinin kesilmesi halinde vakfının Haremeyn eş-Şerifeyn ilhak edilmesini istemiştir.[80]

XIX. yüzyıla ait şer'iye sicillerinde Hace Fatma Hatun vakfına ait çeşitli kayıtlara rastlamak mümkündür. Bu kayıtlarda Fatma Hatun'un vakfı kendi mülküyle kurduğu ve Bozabad Nahiyesi Hüvek Karyesi'nde bir değirmen ve

---

77 *VGMA*, 1760, s. 32 vd.
78 *UŞS*. 221/616-106.
79 *UŞS*. 208/352-230.
80 *VGMA*, 2167-56, s. 100.

Beg şakkasında bir kıta bahçe vakfettiği anlaşılmaktadır.[81] Aynı şekilde 17 Şaban 1298 (15 Temmuz 1881) tarihli bir dava kaydında vakfın mütevellisi Yahya b. Şeyho; Fatma Hatun'un senevî hâsıl olan galle için erkek evlada 2, kız evlada 1 şeklindeki taksimi benimsediğini ve "*...evlâd-ı zukûrun inas evlâdı vefat edinceye değin vakf-ı mezbûrdan hisseye müstehak ola ve ba'de'l-vefat inas evlâdının evlâdına hisse verilmeye...*" diye şart koştuğunu belirtmiştir.[82]

Bu dönemde vakıfla ilgili çeşitli şikâyetler de mevcuttur. Mesela 1300 (1883) yılında, vakıf mütevellisi Abbas b. Ahmed'in kardeşi Müslüm mahkemeye başvurarak, Abbas'ın vakfa ait değirmeni "*noksân-ı fahişe*" ile icareye vererek vakfı zarara uğrattığını iddia etmiştir. Yapılan incelemede Abbas'ın, vakıf değirmenine senelik 4000 kuruşla talip olan Nazo v. Aro yerine, onu 2500 kuruşa başkasına kiraya verdiği tespit edilmiştir. Abbas'ın da durumu itiraf etmesi üzerine, tevliyet görevine son verilmiş yerine de davacı kardeşi Müslüm getirilmiştir.[83] Vakfın 1315 (1897) senesi mütevellisinin hala Müslüm Kâhya b. Ahmed Kâhya olduğu görülmektedir.[84]

14. Hâcce Fatma bt. Haşim Vakfı: Vakfın bânisi Babü'l-Beriyye Mahallesi'nden Hace Fatma Hatun bt. Haşim'dir. Evail-i Sâfer 1066 (Kasım/Aralık 1655) tarihli vakfiye suretine göre, Fatma Hanım Koyun Pazarı'nda, güney tarafında Halvetiye Tekkesi, kuzeyinde Rızâiye Medresesi, batısında Sarıkçı Pazarı bulunan bir bab dükkânını vakfetmiştir. Vakfiyede, hayatta oldukça dükkâna kendisinin vefatından sonra torunu Mehmed'in ve onun erkek evlad-ı evladının vakıf üzerinde tasarrufta bulunmasını istemiştir. Onun neslinin kesilmesi halinde ise, erkek ve kız ayrımı yapılmaksızın evlatları içinde en dürüst olanın mütevelli olması şart koşulmuştur. Mütevelli olacak vakıf evladının her sene Meşarıkıye Cami'ine bir mum almaları ve sevabını anne-babalarıyla cedlerinin ruhlarına hediye etmek şartıyla Recep, Şaban, Ramazan ve Zilhicce aylarında olmak üzere dört hatim okutturmaları şart koşulmuştur. Nesli evladın kesilmesi halinde ise dükkânın, Meşârıkıye Cami Vakfı'na idhal edilmesi ve gelirinin bu caminin ihtiyaçlarına sarf edilmesi istenmiştir.[85]

15. Hâcce Hanım Hatun Vakfı: Hâcce Hanım Hatun, 1288 (1875) senesinde vefât eden Urfa eşrâfından Hacı Kâmilzâde el-Hâc Mehmed Kâmil b. Yahya'nın eşidir. Büyük bir hayırsever olan el-Hâc Mehmed Kâmil Bey, kendi adıyla anılan büyük bir vakıf kurarak Urfa sosyal hayatında birçok hizmetin ifasını sağladığı gibi Karakoyun Deresi üzerine bir köprü de inşa ettirmiştir.[86] Ar-

---

81 *UŞS.* 208/364-257; *UŞS.* 221/568-26; *UŞS.* 226/316-662; *UŞS.* 227/152-108.

82 *UŞS.* 225/31-6.

83 *VGMA*, 2150-1, s. 114.

84 *UŞS.* 216/47-299.

85 *VGMA*, 2167-59, s. 109.

86 11 Ramazan 1310 (29 Mart 1893) tarihli bir dava kaydından anlaşıldığına göre, tevliyetin evlâd-ı evlâd-ı zukûrun erşedine meşrût kılındığı vakfiyede; vakıf mülklerinden elde edilecek gelirle Harrankapı haricindeki Lütfullah Cami tahtında bulunan sersebîlin suyolu ve dolap tamirine senevî 1000 kuruş, aynı camiye ve Hasan Paşa Camisinin hasırları için senevî 100'er kuruş, Karakoyun Köprüsü'nün tamiri için senevî 1000 kuruş, Cami Kebîr'in su haznesine senevî 100 kuruş, her sene mevlid-i şerif okutulması ve fakirlere

şiv kayıtlarına göre, eşi Hâce Hanım Hatun da Siverek'te Çemçayı adıyla anılan bir köprü inşa ettirmiştir. Bu husustaki 1 Şaban 1299 (18 Haziran 1882) tarihli sicil kaydına göre Hacı Kâmilzâde Hacı Mehmed Bakır Efendi, söz konusu tarihte vakıf mütevellisi sıfatıyla mahkemeye müracaat ederek, validesi Hâce Hanım Hatun'un Siverek Çarşısı'nda inşa ettirdiği Çemçayı Köprüsü'yle babasının Urfa'da yaptırdığı Karakoyun Köprüsü'nün tamir masrafları için vakıftan senevî 1000 kuruş şart ve tahsis edildiğini ancak bu miktarın tamire kifayet etmediğini belirterek gerekli masraflar için ayrıca harcama talebinde bulunmuş, mahkeme de kendisine izin vermiştir.[87]

16. Hâcce Havva Şerife Hanım Vakfı: Hâcce Havva Şerife Hanım, Kütahyalı Hacı Ali Paşa'nın kızı olup Urfa Mutasarrıflarından Süleyman Rüşdü Bey b. Mehmed Bey'in eşidir. Süleyman Rüşdü Bey, 1295 (1878) senesinde Urfa'ya tayin edildikten iki yıl sonra yani 1297 (1880) senesinde görevi başında iken şehirde vefat etmiştir. Cenazesi Ulu Cami Haziresine defnedilen Süleyman Rüşdü Bey'in, vefatından önce şehirdeki çeşitli hayır hizmetleri için vasiyette bulunduğu anlaşılmıştır.[88] Eşinin vefatından sonra İstanbul'a taşınan ve burada yaşayan Hâce Havva Şerife Hanım, onun vasiyet ettiği hizmetlerle yakından ilgilenmeye devam etmiş ve kendisi de daha sonra Urfa Attar Pazarı'nda senelik 700 kuruş geliri bulunan bir adet dükkânını çeşitli hayır hizmetleri için vakfetmiştir. Kadı sicillerinde yer alan 17 Rebiulevvel 1319 (4 Temmuz 1901) tarihli vakfiye'de, şehir nâibi, müftüsü ve evkâf müdürü olmak üzere her üçünün "*bervechi hasbî*" mütevelli olması ve dükkânın bu mütevelliler eliyle muteber bir tüccara kiraya verilmesi istenmiştir. Dükkândan elde edilecek gelirin ise her Pazartesi, Perşembe ve Berat gecelerinde Ulu Cami'de Süleyman Rüşdü Bey'in ruhuna hediye edilmek üzere Kur'an okuyacak kişiye senevî 250 kuruş verilmesi, Ramazan'da aynı camide hatim yapıp Kadir gecesinde hatim duasını edecek bir hafıza 100 kuruş verilmesi, her yıl Rebiulevvelin 12. gününden sonra münasip bir günde Ulu Cami'de mevlit ve 'aşr okutulup mevlithân ve 'aşr-hâna âdet olduğu şekilde taksim edilmek üzere 100 kuruş verilmesi, cami cemaatine dağıtılmak üzere kâfi miktarda şeker ve gül suyu alınıp dağıtılması, cami hizmetlilerine taksim edilmek üzere 60 kuruş verilmesi, merhum Süleyman Bey'in türbesi ile vakıf dükkânın tamirine sarf olunmak üzere senevî 90 kuruş harcanması ve fazla kalır ise yahut tamir yapılmadığından artarsa bu paranın da hizmet edenlere verilmesi şart koşulmuştur.[89]

17. Hâcce Medine Hatun (bt. Hacı Ahmed) Vakfı: Vakfın bâniyesi Pazar Cami Mahallesi'nden Hâce Medine Hatun bt. Hacı Ahmed b. Hacı Kamil'dir. Kadı sicillerinde yer alan 1 Muharrem 1313 (24 Haziran 1895) tarihli bir kayıt-

yemek yapılıp dağıtılması için de 1000 kuruş sarf olunması şart koşulmuştur. Ayrıca vakfiyede mütevellinin; suyolu, çeşme ve köprülerin tamire ihtiyaçlarının olmadığı yıllarda buralara sarf edilecek paraları istirbâh yoluyla işletmesi ve ihtiyaç duyulan zamana kadar muhafaza etmesi istenmiştir. *UŞS.* 220/370-1160.

87 *UŞS.* 225/48-4.

88 *UŞS.* 208/124-753.

89 *UŞS.* 225/52-8.

tan anlaşıldığına göre, Hasan Paşa Cami tevliyet vazifesini de yürüten Hâce Medine Hatun, vefatından 15 gün önce Hanönü Çarşısı'ndaki 10.000 kuruş kıymetli bir adet dükkânını vakfetmiştir. Açılan bir dava neticesinde kayıtlarda yer alan bu vakıfta Hâce Medine Hatun, vakıf dükkânın yıllık kirasından elde edilecek galleden 250 kuruşun Hasan Paşa Cami'sine verilmesini, 250 kuruşla her yıl aynı camide mevlidi şerif okutulup hayır için yemek yapılarak dağıtılmasını, dükkânın gelirinden daha da artan olursa iki kızı arasında paylaştırılmasını istemiştir.[90]

18. Hatice Hatun Vakfı: Vakfın banisi Alihânbey Mahallesi'nden Hatice bt. Dumanlı Abbas b. Mustafa'dır. Şeriyye sicillerinde yer alan 15 Rebîulahir 1289 (22 Haziran 1872) tarihli vakfiyesine göre, Hatice Hanım ikamet ettiği mahallenin Necîb Efendi Sokağı'nda bulunan evinin altındaki iki zermezin oda ile evin bahçesindeki kuyuyu vakfetmiştir. Vakfiyede, hayatta oldukça kendisinin, vefatından sonra tescil esnasında mütevelli tayin ettiği Mahmud b. Abdurrahman'nın, onun vefatından sonra evlatlarından ekber ve erşed bir kimsenin, ona ait neslin kesilmesi halinde ise Alihanbey Mescidi'ne imam olan kişinin mütevelli olması istenmiştir. Kiraya verilecek vakıf odaların geliriyle kuyu için icap ettiği zamanlarda kendir ve dolap alınmasını, fazlasının kuyu ve menzilin tamirine sarf edilmesini şart koşmuştur. Mütevelliye senelik 1 kuruş ücretin takdir edildiği vakfiyede ayrıca, başta mahalle ahalisi olmak üzere hiç kimsenin kuyu suyundan men edilmemesi ve mütevellinin vakfiye şartlarına aykırı davranması durumunda mahallelinin onu bu davranışından men etmesi istenmiştir.[91] Bu vakfın, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan vakfiyesinin hemen altına Hatice Hatun'un, 10 Cemaziyelahir 1296 (1 Haziran 1879) tarihinde aynı şartlarda vakfiyede belirtilen menzilde bir oda ve bir zerzemin daha vakfettiği kaydedilmiştir.[92]

19. Kör Fatma Vakfı: Vakfın kurucusu Fatma adında bir kadın olup vakfiyesi mevcut değildir. Sicil defterlerinde yer alan bir kayıttan vakfın, Harran şakkasında bir kıta bahçesinin bulunduğu, tevliyet ve gallesinin evladı evlada meşrut kılındığı ve nesli evladın ınkırâzı halinde Haremeyn Evkafı'na ilhakının şart koşulduğu anlaşılmaktadır. Aynı kayıtta vakfın 1280 (1864) yılı mütevellisi Serrâc Ahmed b. Eyüb, vakıf işlerini görmekten âciz olduğunu belirtip kendi rızasıyla tevliyet görevini evlâd-ı vakıftan müstakim bir zat olan ve vakfı idareye iktidarı bulunan Hacı Mustafa b. Abdurrahman'a bırakmıştır.[93] 1846 yılına ait kayıtlarda vakıf mütevellisi Afife Kadın, evkafı hümayun hissesi 37.5 kuruş,

---

90 *UŞS.* 218/106-814.
91 *USŞ.* 228/224-228. Bu vakıf için ayrıca bkz. *UŞS.* 210/325-326.
92 *VGMA*, 2167-64, s. 118.
93 *UŞS.* 226/256-533.

hazine hissesi ise 30 kuruş, gösterilmiştir.[94] Vakfın 1273 (1857) senesi "aidat-ı hazine" miktarı 46 kuruş,[95] 1274 (1858) senesinde ise 40 kuruştur.[96]

20. Medine Hatun (bt. Ali Paşa) Vakfı: Vakfın bâniyesi Damat Süleyman Paşa Mahallesi'nden Medine bt. Ali Paşa'dır. Medine Hatun 28 Rebiulahir 1274 (26 Aralık 1857) tarihinde şer'i mahkeme huzurunda, mahallede ikamet ettiği "*bir matbah, bir su kuyusu, bir kenif ve kadarınca havşı (avlu) müştemil*" evi ile Kalo Pazarı'ndaki leblebici dükkânını vakfetmiştir. Bu husus için düzenlenen vakfiyede, vakfın tevliyet ve gallesi evlâd-ı evlâda meşrut kılınmıştır. Medine Hatun, vakıf gallesinin "*beyne'l-evlâd musâvi taksim*" olmasını şart koşmuş hatta bu varidât "*li'z-zekeri misle hazzi'l-ünseyeyn i'tibârı olmaya*" diyerek kız evladın da erkek evlat kadar hisse almasını özellikle istemiştir. Vefatına kadar mülklere kendisinin tasarruf etmesini şart koşan Medine Hatun, nesli evladının inkırazı halinde ise vakfının Haremeyn eş-Şerifeyn Vakfı'na mülhak olmasını şart koşmuştur.[97]

21. Medine Hatun (bt. İsmail Bey) Vakfı: Vakfın bâniyesi Babü'l-Beriyye Mahallesi'nden Medine Hatun bt. İsmail Bey'dir. Vakfiyesi evâil-i Zilhicce 1159 (15-20 Aralık 1746) tarihlidir. Medine Hatun, şehir merkezindeki iki adet menzilini, Bozabad Nahiyesi Âşık Karyesi'ndeki 300 tiyeklik üzüm bağını ve şehir civarında birinde 6/15, diğerinde 3/15 hissedar olduğu iki kıta bahçedeki hisselerini vakfetmiştir. Vakfiyede, hayatta oldukça kendisinin, vefatından sonra kızı Hatice bt. Hacı Kasım'ın, onun vefatından sonra da evladı evladının tasarrufta bulunmasını ve vakıf gallesini aralarında mirastaki gibi 2'ye 1 taksim etmelerini istemiştir. Neslinin kesilmesi halinde, vakıf gelirinin Cami Kebir Medresesi'ndeki talebelere eşit bir şekilde taksim edilmesini ve her bir talebenin ruhu için bir hatmi şerif okumasını şart koşan Medine Hatun, bu medresenin de zamanla ortadan kalkması halinde vakfının Haremeyn Evkafı'na dâhil olmasını istemiştir.[98]

XIX. yüzyıl sonlarında hala ayakta olan vakıf, evladı vâkıf tarafından idare edilmektedir. Nitekim sicillerde yer alan 15 Muharrem 1299 (7 Aralık 1881) tarihli bir dava kaydında da, Medine Hatun Vakfı'nın 1159 (1746) tarihinde tescil edildiği, vakfa ait tevliyet ve gallenin evlâd-ı evlâda meşrut olduğu ve Aşağı Debbağhane nâm mahalde 15 sehimden 10 sehmi vakfa ait bir bahçesi bulunduğu belirtilmiştir. Aynı dava kaydına göre, vakfın söz konusu tarihlerdeki mütevellisi Seyyid Bekirzâde Mehmed Efendi b. Halil Efendi'dir.[99]

22. Rahime Hatun Vakfı: Vakfın bânisi Kazğancı Cami Şerif Mahallesi'nden Rahime Hatun bt. Kazâz Molla Ahmed'dir. Vakfın 3 Cemâziyelahir

---

94 Bayraktar, *Urfa Sancağı*, s. 152.
95 *BOA*, EV. Nr, 16237.
96 *BOA*. EV. Nr, 16461.
97 *UŞS*. 205/171-406.
98 *VGMA*, 2167, s. 110.
99 *UŞS*. 225/43-10.

1277 (17 Aralık 1860) tarihli vakfiyesine göre Rahime Hatun, Kazğancı Mahallesi'ndeki bir bab menzilini, menzilin avlusunda yer alan kuyusunu ve Kazâz Pazarı'ndaki bir bâb kazâz dükkânını vakfetmiştir. Vakfiyesinde dükkân ve menzilin geliriyle evvela gerektiği zamanlarda menzil ve dükkâna tamir yapılmasını, kuyunun kendir, kova ve dolap ihtiyaçlarının karşılanmasını, senevî 100 kuruşun çeşitli hayırlara sarf edilmesini, her yıl Hasan Paşa Cami'ne 3 kıyye şırlağan alınmasını ve kalan miktarın da evlâd-ı evlâdı vâkıf arasında taksim edilmesini istemiştir. Vakfın tevliyetine zukûr evladından erşed ve a'kâl (en akıllı) olan bir kimsenin geçmesini şart koşan Rahime Hatun, nesl-i evlâdın inkırâzı halinde vakfının Haremeyn Evkafi'na ilhak edilmesini vasiyet etmiştir.[100]

23. Safiye Hatun Vakfı: Vakfın bâniyesi Babü'l-Beriyye Mahallesi'nden Safiye Hatun bt. Gerz Mustafa'dır. Vakfiyesi evâil-i Rebiulevvel 1094 (1-5 Mart 1683) tarihli olan vakıf, "Gerzoğlu Vakfı" diye de meşhur olmuştur. Vakfiyedeki kayıttan zengin bir kadın olduğu anlaşılan Safiye Hatun, şehir merkezinde bulunan üç adet büyük evini, şehir etrafındaki 2 bahçesini, Çoban Köyü'ndeki 7 tarlasını, Sırrın Karyesi'ndeki 18 çiftliğini ve Cüllab Deresi üzerinde yarı hissedarı olduğu iki göz değirmendeki hissesini vakfetmiştir. Vakfın tevliyetini ve gallesini evlâd-ı evlada şart koşmuş, hem tevliyet hem de gallede erkek evlâd ile kız evlâdın hissesini müsâvi yani eşit şekilde belirlemiştir. Ayrıca her sene vakıftan "beş kâmil esedî kuruş"un Haremeyn Vakfi'na verilmesini istemiştir.[101]

Mevcut kayıtlara göre Safiye Hatun Vakfı, XIX. yüzyılda hala ayaktadır. Nitekim 1273 (1856/1857) yılına ait bir belgede vakfın Karamusa Mahallesi'nde bulunan bir evinin, zamanla harap hale geldiği, vakfiyede evin tamiri ile ilgili bir şart bulunmadığı için evin tamir edilemediği ve bu haliyle vakfın zarara uğratıldığı belirtilmiştir. Kadı kararı ile vakıf evi 5500 kuruşa satılıp yerine 3850 kuruşa aynı mahalleden Hatice bt. Hasan'a ait ev satın alınmış geriye kalan 1560 kuruş ise satın alınan yeni evin tamirat ve çeşitli ihtiyaçlarına harcanmıştır.[102] Sicil defterlerinde yer alan 25 Zilhicce 1299 (7 Kasım 1882) tarihli bir vekâlet kaydında ise, aynı tarihlerdeki vakıf mütevelliyesi Aynzeliha bt. Hacı Halil; Lieb ceddesi Safiye Hatun'un, tevliyet ve gallesi evlâd-ı evlâda meşrut şekilde Harran şakkasında bir kıt'a bahçe, Hekimdede Mahallesi'nde bir menzil ve bir değirmen vakfettiğini belirtmiştir.[103]

24. Sa'îde Kadın Vakfı: Vakıf banisinin ismi açık bir şekilde mevcut olmayıp sadece 1273 yılına ait evkaf muhasebe kayıtlarında vakıf ismi Sa'îde Kadın şeklinde kaydedilmiştir. İsmine nisbetle vakfı Sa'îde adında bir kadının kurduğu anlaşılmakla birlikte Sa'îde Kadın ve vakfı hakkında detaylı bilgi yer al-

[100] *UŞS.* 205/260-596.
[101] *VGMA*, 2167-51, s. 90.
[102] *VGMA*, 2150-2, s. 105.
[103] *UŞS.* 226/86-177.

mamaktadır. Muhasebe kayıtlarına göre, vakfın 1273 (1857) senesi hazine aidatı 92 kuruş[104], 1274 (1858) senesinde ise 94 kuruştur.[105]

25. Uzunoğlu Kızı Vakfı: Vakfın banisi Tuzeken Mahallesi'nden "Uzunoğlu Kızı" demekle meşhur Zeyneb bt. Osman'dır. Zeynep Hatun, Tuzeken Mahallesi'nde ikamet ettiği evini vakfetmiştir. 3 Cemaziyelahir 1316 (19 Ekim 1898) tarihli vakfiyede, vakfın tevliyeti evlâd-ı evlâda hasredildikten sonra vakfedilen evin mütevelli tarafından kiraya verilmesi, kira geliriyle elde edilecek vâridât-ı vakıfla öncelikle ihtiyaç hissedilen yıllarda evin tamir edilmesi, fazla kalan gelirin 1/3'ünün mütevelliye verilmesi, 2/3'ünün ise Alihanbey Cami-i Şerif derûnunda bulunan sıbyan mektebinde muallimlik yapan kimseye ödenmesi şart koşulmuştur.[106]

26. Ümmügülsüm Hatun Vakfı: Ümmügülsüm bt. Abdullah Hanım, Urfa valilerinden Mîrimîrân Ömer Paşa'nın eşidir. Ömer Paşa ise Rakka Valisi ve Rızvaniye Vakfı'nın banisi Rızvân Ahmet Paşa'nın oğludur. Genç yaştaki oğlu Ahmed'in vefatına çok üzülen Ümmügülsüm Hatun, onun hatırasına Urfa'da bir vakıf kurup eşi Ömer Paşa'nın tamir ettirdiği Kutbeddin Cami bünyesine sadaka-i cariye olmak üzere Rızâiye ismiyle müsemma bir medrese inşa ettirmiştir.[107] 1194 (1780) senesinde hazırlanan vakfiyede, şehrin değişik yerlerinde bulunan yedi bahçe, bir değirmen, on dokuz dükkân ve üç adet fırının vakfedildiği, vakfa mütevelli olarak da Bakizâde el-Hac İshak Efendi'nin tayin edildiği yer almaktadır. Bir dershane ile dokuz odadan müteşekkil olarak bina edilen medresede kalacak talebelerin tayinatları ile müderris ve çalışanlarına ödenecek ücret de belirlenmiştir. Buna göre, dokuz hücrede kalacak her bir talebe camide sabah namazını kıldıktan sonra birer cüz okuyup üç günde hatim yapacaklar ve on kişinin her birine yevmî 10'ar Osmanî akçe ödenecektir. On kişiden herhangi biri gelemeyecek olursa müderris onun yerine, başka birisine cüz okutacak ve akçeyi de ona verecektir. Medresede görev yapacak ehli ulemadan bir müderrise yevmi 40, medresenin iç ve dış temizliğini yapacak ferraşa yevmi 5, buradaki aydınlatmadan sorumlu olan çerağdara yevmî 5, her gün camide cüzleri dağıtacak, okunduktan sonra onları toplayıp muhafaza edecek ve temizlikte yardımcı olacak bir kişiye de 4 Osmanî akçe ödenecektir.[108]

XIX. yüzyılda ayakta olan ve hizmetlerine devam eden Ümmügülsüm Hatun Vakfı'nm 1297 (1880) senesi mütevelliyesi Fatma bt. Halil Bey'dir. Fatma Hanım, Akarbaşı semtindeki vakıf fırınını, Ermeni Kevork v. Çölmen Aro'ya senelik 700 kuruşa kiraya vermiştir.[109] Kayıtlarda vakfın 1273 (1857) ve 1274 (1858) senelerinde ru'yet olunan "aidat-ı hazine" miktarı 100'şer kuruş olarak

---

104 *BOA*, EV. Nr, 16237.
105 *BOA*. EV. Nr, 16461.
106 *UŞS*. 216/346-866.
107 Mehmet Memiş, *Şanlıurfa Medreseleri*, s. 87-88.
108 *VGMA*, 588, s. 95.
109 *UŞS*. 208/89-667.

gösterilmiştir.[110] Ümmügülsüm Hatun'un vakıf eseri olan Rızaiye medresesi, Osmanlının son dönemlerine kadar ayakta kalmış ve eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. Nitekim 1318 tarihli Maarif Salnamesinde bu medrese bünyesinde 13 talebinin kaldığı kayıt altına alınmıştır.[111]

27. Vesile Hatun Vakfı: Vakfın bâniyesi Gerz Mahallesi'nden Vesile Hatun bt. İbrahim Halil'dir. Vesile Hatun, Muharrem 1256 (Mart/Nisan 1840) tarihinde tescil ettirdiği vakfiye ile Gerz Mahallesi'ndeki haremlik dairesini, hücr-i terbiyesinde bulunan Dursun bt. Halil adlı kadına vakfetmiştir. Dursun Hatun'un mütevelli de tayin edildiği vakfiyede, vefatına kadar evde oturması, vefatından sonra da onun zukûr ve inâs evlâdının mütevelli olup evde ikamet etmeleri istenmiştir. Vesile Hatun vakfiyede ayrıca, evden her yıl Şaban ayında "ruhu içün" Kızıl Cami (Ulu Cami)'ine 3 hokka mum alınmasını, meşrûtun leh olan neslin inkırâzı halinde ise vakfettiği menzilin aynı caminin vakfına ilhâkını şart koşmuştur.[112]

28. Vesile Hoca Vakfı: Vakfın banisi Babü'l-Harran Mahallesi'nden "sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât" Vesile Hoca bt. Abdülbaki'dir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki vakfiyesi Receb 1229 (Haziran/Temmuz 1814) tarihlidir. Vakfedilen mülkler arasında tamamı şehir etrafındaki bahçelerde farklı oranlarda bulunan hisseler, çarşı pazarlardaki beş dükkân ve Oduncu Pazarı yakınlarında içinde üzüm şırası yapılan bir masere mevcuttur. Vesile Hoca, vakfettiği mülklerin tevliyet gallesini evladı evladına bırakmıştır. Vakfiyede, mülklerin geliriyle evvela gerekli yıllarda tamir yapılması istenmiştir. Fazla gallenin ise, kız ve erkek evlad arasında "Allah'ın emrettiği şekilde" 2'ye 1 taksim edilmesi istenmiştir. Neslin inkırazı halinde ise, vakfın Haremeyn Evkafı'na ilhak olunması şart koşulmuştur.[113] Vakfiye suretinin üst kısmında yer alan kayıtta, şehir haricinde Harran şakkasında yer alan Çeker bahçesindeki 62,5 vakıf mülkü hissesinin, aynı mevkide bulunan Kızıl bahçedeki hisselerle istibdal edildiği de kaydedilmiştir.

Vakfın XIX. yüzyıl ortalarında ayakta olduğu sicil defterlerindeki çeşitli kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim 19 Rebiulahir 1264 (1848) tarihli bir dava kaydında Harran şakkasında vakfa ait "Hazanbağı" demekle maruf bir bağ olduğu kaydı mevcuttur.[114] Keza 1273 yılına ait muhasebe kayıtlarında Vesile Hoca vakfının hazine hissesi aynı yıl için 80 kuruş,[115] bir sonraki sene için 90 kuruş gösterilmiştir.[116]

---

110 *BOA*, EV. Nr, 16237; *BOA*. EV. Nr, 16461.
111 1318 Tarihli Maarif Salnamesi, s. 1265.
112 *USŞ*. 206/385-259.
113 *VGMA*, 2167-89, s. 164-165.
114 *UŞS*. 204/10-16.
115 *BOA*, EV. Nr, 16237.
116 *BOA*. EV. Nr, 16461.

29. Zekiye Hatun Vakfı: Vakfm banisi Kadıoğlu Mahallesi'nden Zekiye Hatun bt. Yusuf adlı bir hayırseverdir. Vakfiyesi 1335 (1917) tarihini taşıyan bu vakıf, tespitlerimize göre Osmanlı döneminde Urfa'da kurulmuş olan kadın vakıflarının sonuncusudur. Vakfiye kaydına göre Zekiye Hatun, Kadıoğlu Mahallesi'nde sakin olduğu üç göz oda ve bir mahzenden müteşekkil evini Kadıoğlu Cami'ine vakfetmiştir. Kendisi hayatta oldukça vakfedilen evde kendisi oturacak vefatından sonra ev kiraya verilecektir. Elde edilen kira gelirinden evvela evin tamir ve vergi masrafları karşılanacak, arta kalan miktarın tamamı ise Kadıoğlu Camii'nin giderleri için harcanacaktır.[117]

30. Zeynep Hatun ve Halil Efendi Vakfı: Vakfın banileri şehir sakinlerinden Zeyneb Hatun ve Halil Efendi adında kişilerdir. Vakfiyesi 1203 (1789) tarihlidir. Vakfın tesisi esnasında mütevelli olarak, Mevlânâ Şeyh Mustafa Efendi b. Şeyh Ali Çelebî tayin edilmiştir. Vakfiye kaydına göre baniler, bir kısmı miras yoluyla kendilerine geçen ve bir kısmı da satın alınak suretiyle sahip oldukları evlerini, Babü'l-Harran'da Sofu Halil Bostanı denen bostanın dörtte birini, aynı yerdeki başka bir bostanın iki hissesini, çarşıda birbirlerine bitişik üç dükkân, Kehriz arasında meyveli ve meyvesiz ağaçlardan oluşan bir sulu bahçe, içinde beş yüz tiyeği müştemil bir üzüm bağı, bir mamur kab ve yakınında bulanan bin beşyüz tiyeği müştemil bir "şitil" (fidan) üzüm bağı ile civarında yedi kîle tohum bedeli istiab eder bir kıta tarlayı vakfetmişlerdir. Vakfiyede belirlenen şartlara göre Zeyneb Hatun ile Halil Efendi, hayatta oldukları sürece vakıf gelirlerine kendileri tasarruf edecek ve Babü'l-Harran mahallesinde bulunan Hacı Mescidi'nin kandilleri için susam yağı alacaklardır. Onların vefatlarından sonra ise "Huri Kızı" evladından Mehmed, Ali ve Raziye mutasarrıf olacaklar ve adı geçen mescidin kandil yağı masraflarını karşılamaya devam edeceklerdir. Onlardan biri çocuksuz vefat ederse hisseleri erkek ve kız kardeşlerine geçecektir. Söz konusu kimselere ait neslin kesilmesi halinde ise vakıf Haremeyn Evkafi'na dâhil edilecektir.[118]

İsmine XIX. yüzyıla ait kadı sicillerinde de rastladığımız bu vakıf, aynı dönemde ilk mütevellisi Mustafa Efendi'ye nisbetle Şeyh Mustafa Vakfı olarak meşhur olmuştur. Ancak 7 Cemaziyelevvel 1302 (22 Şubat 1885) tarihli bir dava kaydında, evlâdı vakıftan Salih b. Teymuroğlu Teymur, söz konusu vakfın Şeyh Mustafa olarak bilinse de ceddeleri Zeynep Hatun tarafından kurulduğunu ve tevliyet ile vâridât-ı vakıf olan gallesinin evlâd-ı evlâda meşrût olduğunu belirtmiştir. Aynı kayıtta, daha önce vefat etmiş olan mütevellinin yerine, vakfın ehli mürtezikasından olan ve diğer evladı vakfın da rızasını alan yukarıda ismini zikrettiğimiz Salih Efendi'nin getirildiği yer almaktadır.[119]

---

117 *VGMA*, 2150-2, s. 210.
118 *VGMA*, 1884, s. 1; *VGMA*, 1993, s. 94.
119 *UŞS*. 226/485-155.

31. Zeynel Kızı Vakfı: Evlâda meşrut olan bu vakfm ismi şer'i mahkeme kayıtlarında yer almaktadır. Ancak kaydın bulunduğu belgede oluşan tahribattan dolayı vakfı tesis eden kadının ismi tam olarak okunamamaktadır. 1276/1860 senesine ait bu sicil kaydında vakfın ismi, "...*bint Zeynel Vakfi*" şeklinde yer almaktadır. Dolayısıyla bu vakfm, Zeynel adındaki bir şahsın kızı tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. Aynı kayda göre, söz konusu sene olan 1276'da Narıncı Mahallesi'nde vakfa ait bir bab menzil, kışın şiddetinden dolayı harabe hale gelmiş ve tamir için 3000 kuruş civarında bir masraf gerekmiştir. Vakıf mütevellileri, Eski Kehriz nam mahalde vakfın da hissedarı olduğu bahçedeki meyveli-meyvesiz ağaçları kesip kerestelerini satmak suretiyle menzilin ihtiyaç duyduğu tamiri yapmaya çalışmışlardır.[120]

Osmanlı döneminde Urfa'daki gayrimüslimler, Müslüman ahali gibi vakıf tesis ederek, mabetlerinin ve milletlerinin çeşitli hizmetlerini bu vakıflar aracılığıyla sağlamaya çalışmışlardır. Bu vakıflar Müslüman vakıfları gibi müstakil vakıflar olmayıp, kilise, manastır veya diğer dini yapılara yapılan bağışlar şeklindedir. Urfa'da kiliselere bağışta bulunmak suretiyle vakıf kuran gayrimüslimler arasında kadınlar da mevcuttur.

32. Dehriye vt. Agop Vakfı: Vakfın kurucusu Gerz Mahallesi Ermenilerinden Dehriye bt. Agop'tur. Vakfiyesi, 17 Safer 1316 (7 Temmuz 1898) tarihinde şeri mahkeme tarafından tescil edilmiştir. Dehriye Hatun, Urfa Ermeni Cemaati murahhas vekili Ananya Efendi'yi mütevelli tayin ederek, Gerz Mahallesi'nde daha önce vefat eden kızı Makrit'ten kendisine 3/8'ü miras kalan evdeki hissesini vakfetmiştir. Vakfiyede, evin mütevelli eliyle kiraya verilerek elde edilecek yıllık gelirin öncelikle evin tamirine harcanmasını istemiştir. Buradan arta kalan galleden yarısının Büyük Kilise'de yer alan mektebhane şakirdanının fukarasına diğer yarısının ise Büyük Kilise fukarasına verilmesini şart koşmuştur.[121]

33. Devheriye vt. Laklakoğlu Kevork Vakfı: Vakfm banisi Gerz Mahallesi'nden Devheriye vt. Laklakoğlu Kevork v. Hıdan adlı Ermeni kadındır. Vakıf, 14 Şevval 1314 (18 Mart 1897) tarihinde kayıt altına alınarak tescil edilmiştir. Devheriye, Gerz Mahallesi'nde Masbane Sokak'taki üç oda, bir mahzen, bir divan, bir matbah, bir kuyu ve bir helâyı müştemil evini vakfetmiş, Urfa Ermeni murahhasını da mütevelli tayin etmiştir. Vakfiyede, evin mütevelli eliyle kiraya verilerek elde edilecek galle ile evvela evin gerekli yerlerine tamir yapılması, fazla gallenin ise Büyük Kilise'de yeniden inşa edilmekte olan Hıristiyan Eytâmı Mektebi'nde bulunan şakirdân-ı eytâm fukarasına verilmesi şart koşulmuştur.[122]

---

[120] *UŞS.* 205/252-575.
[121] *UŞS.* 216/270-743.
[122] *UŞS.* 218/361-50.

D. Değerlendirme

İncelediğimiz dönemde tespit edebildiğimiz kadın vakıflarının sayısı 33'tür. Bunlardan 2 (%6)'si gayrimüslimlere, geri kalan 31 (%94) tanesi Müslüman kadınlara aittir. 33 vakfın 4 (%12)'ü 17. yüzyılda, 4 (%12)'ü 18. yüzyılda, 16 (%49)'sı 19. yüzyılda, 2 (%6)'si 20. yüzyılda kurulmuştur. 7 (%21) vakfın ise kayıt tarihi tespit edilememiştir. Söz konusu 33 vakıftan 23 (%70)'ünün vakfiyesi bugün elimizde mevcuttur. Bu vakfiyelerden bir kısmı şeriyye sicillerinde bir kısmı Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bir kısmı da her ikisinde kayıtlıdır.

Öncelikle 31 adet Müslüman vakfından 4 tanesinin hizmet cihetleri belirlenememiştir. Geri kalan 27 vakıftan 12'si tamamen hayrî, 6'sı tamamen evlâdî, 6'sı küçük hayırların yapıldığı evladî, 3'ü ise hayrî hizmetlerden fazlası evlada meşrût vakıflardır. 2 gayrimüslim vakfı ise müstakil vakıflar olmayıp kiliseye bağış şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Vakıf tesis eden kadınlardan birkaçı paşa yahut şehrin önde gelen eşrafının eşleri olmakla birlikte, çoğunluğu ekonomik açıdan toplumun üst seviyelerinde bulunmayan sıradan insanlardır. Müslüman kadınlardan 8 tanesinin hac farizasını yerine getirdiği isimlerinin başındaki hâcce sıfatından anlaşılmaktadır. Ancak geriye kalan kadınlardan bazılarının, vakıf tesis ettikten sonra hacca gitmiş olabileceği ihtimali de unutulmamalıdır.

Vakfiyelerden yahut çeşitli davalardan, mülklerini belirlediğimiz vakıflara akâr, yani gelir olmak üzere çok sayıda gayrimenkullerin vakfedildiğini görmekteyiz. 31 adet Müslüman vakfında, 18 ev, 56 dükkân, 22 bahçe, 18 çiftlik, 10 tarla, 3 değirmen, 3 kuyu, 3 fırın, 1 köprü ve şıra yapımı için kullanılan 1 masere vakfedilmiştir. İki gayrimüslim vakfında ise birer evin vakfedildiği görülmektedir. Bu durum kadınların, ekonomik hayatın içinde bulunduklarının ve gayrimenkul sahibi olduklarının göstergesidir. Bazı kadınların aynı anda birkaç mülk vakfetmiş olması, sahip oldukları zenginliğin derecesini göstermesi bakımından önemlidir.

Evladiye vakıflarında, vakıfların tevliyeti evlada meşrut kılınmıştır. Adile bint Ali, Hâcce Dursun Hatun, Medine bint İsmail, Rahime Hatun ve Hatice Hatun vefatlarına kadar tevliyetin kendilerinde kalmasını şart koşmuşlardır. Bilindiği gibi vakfiyelerde çoğu zaman vâkıf evladının yahut vakfı idare edecek kimseleri neslinin kesilmesi halinde, vakfın ne şekilde idare edileceği hususuna da açıklık getirilmiştir. İncelen vakıfların bir kısmında bu duruma bir açıklık getirilmemişse de çoğunda, nesli evladın inkırazı halinde vakıfların Haremeyn Evkafı'na ilhakı istenmiştir. Fatma bint Haşim, Hatice Hatun, Dursun Hatun, Uzunoğlu kızı ve Vesile Hatun vakıflarında ise gelirin bir kısmı ya da tamamını bağışta bulundukları cami ve mescitlerin vakfına ilhakı şart koşmuştur. Hacce

Emine Hatun ise bu durumda, kadı tarafından salih bir kimsenin mütevelli tayin edilmesini talep etmiştir. Gayrimüslim vakıflarında tevliyet, Urfa Ermeni cemaatine murahhas olacak kişinin uhdesine bırakılmıştır.

Hiç şüphesiz İslam'da vakıfların asıl amacı ve kuruluş gayesi Allah'ın rızası niyetiyle mahlûkata hizmettir. Konuya bu çerçevede baktığımızda yukarıda zikrettiğimiz gibi bazı vakıfların vakfiyeleri mevcut olmadığından hizmet cihetlerini tam olarak tespit edebilmek güç görünmektedir. Elimizde vakfiyesi bulunan 27 adet Müslüman vakfından 21'inde, açıkça insanlar için çeşitli hayri hizmetlerin şart koşulduğu anlaşılmaktadır. Bunlar, çeşme ve kuyu hizmetleri, cami ve mescitlerin çeşitli ihtiyaçlarının temini, Haremeyn Evkafı ve diğer mevcut vakıflara kaynak oluşturma, medrese inşası, mekteplerde eğitim faaliyetlerinin sürdürülmesine destek olma, köprü yapma, ihtiyaç sahibi yakınlara mesken tedariki, yılın belirli zamanlarında fakirlerin doyurulması ve onlara et dağıtılması, Kur'an ve mevlit okutulması gibi dini hizmetlerin ifasıdır. 2 gayrimüslim vakfiyesinde ise, Büyük Kilise bünyesinde yer alan mektepteki öğrencilerin, yetimlerin ve fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanmıştır.

Sonuç

Tarihimizin önemli bir parçası ve hayır yarışının önemli bir meyvesi olan vakıf müessesesinin öncüleri, sanıldığı gibi yalnız erkekler değildir. Bilhassa Osmanlı döneminde kadınlar da bu hayır yarışına geniş ölçüde katılmış ve varlığı günümüze kadar devam eden birçok eser bırakmışlardır. Tespitlerimize göre 19. yüzyılda Urfa'da ikisi gayrimüslimlere ait olmak üzere 33 kadın vakfı mevcuttur. Aynı dönemde şehirde 200 civarında vakıf olduğu hesaba katıldığında, kadın vakıflarının tüm vakıflar içinde yaklaşık % 16,5 gibi bir orana tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Bu kadınlardan sadece Ümmügülsüm Hatun 18. yüzyılda kurduğu vakıfla büyük bir medrese inşa ettirmiş, malî açıdan buna gücü yetmeyen diğer kadınlar ise, imkânları ölçüsünde daha küçük vakıflar kurarak yapılmış olan cami, medrese, çeşme gibi vakıf eserlerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle bu hizmetlere katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca malını vakıf kurmak suretiyle evladına bırakan çok sayıda kadın da mevcuttur. Bu şekilde vakıf kuran kadınların önemli bir kısmı, hayır yapmayı da unutmamış ve vakfettiği mülkün senevî gelirinden cüzî de olsa bir miktarını hayır müesseselerinin ihtiyaçları için şart koşmuştur. Evladiye vakıflarının çoğunda gördüğümüz bu durum şehir kadınlarının, dünya hayatında, az da olsa devamlı bir hayırla yâd edilmeye vesile olacak ameller bırakmaya çalıştığını göstermektedir.

Genelde Osmanlı'da özel de ise Urfa'da kurulmuş olan kadın vakıflarının hizmet sahalarına bakıldığında, mütevazı bir çerçevede de olsa diğer vakıflar gibi insanların ihtiyaçlarına ve sosyal sorunlarına çözüm arandığı anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz böyle bir anlayışın oluşması toplumun ihtiyaçlarını bilmek ve hissetmekle mümkündür. Dolayısıyla vakıf konusundaki kayıtlar bize, Osmanlı kadınının içinde yaşadığı topluma karşı sorumluluk hissiyle hareket ettiğini ve

cemiyetin bir ferdi olarak üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmeye çalıştığını göstermektedir. Birçok kadının, sahip olduğu malı toplum için harcamaktan geri durmamış olması bu sorumluluğun bir neticesidir. Bu durum aile yapısında ataerkil özelliklerin daha belirgin hissedildiği Urfa'da da kadınların, sosyal hayatta güçlü bir şekilde yer aldığını ve bir kısmının sahip olduğu maddî imkânları beraber yaşadığı insanlar için harcamaktan geri durmadığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Urfa Şeriyye Sicili (UŞS); Defter No: 204, 205, 206, 207, 208, 210, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 225, 226, 227, 228.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA); Evkaf: Nr. 16237, Nr. 16461.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA); 164, 214, 588, 1760, 1884, 1993, 2150, 2167, 2167, 2667.
- 1318 Tarihli Maarif Salnamesi.
- 1276 Tarihli Sâkıbiye Vakfı Vakfiyesi.

Diğer Kaynaklar

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1996.
- AYDIN, M. Akif, "Kadın (İslam'da Kadın)", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, ss. 86-94.
- BAYRAKTAR, Hilmi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2007.
- BELÂZURÎ, *Futûhu'l-Buldân*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- BİLMEN, Ömer Nasuhî, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul ty.
- BİRECİKLİ, İ. Burak, "Medine-i Urfa Şeriyye Sicillerine (204, 205, 218, 225 No'lu) Göre Urfa Kazası'nda Vakıflar 1845-1899", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 2012, Sayı 37, ss. 245-264.
- BİZBİRLİK, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar*, TTK, Ankara 2002.
- CAN, Sevim, "Osmanlı Devleti'nde Vakıf Kuran Kadınlar", *Diyanet*, 1999, Sayı 108, ss. 63-66.
- KARAKAŞ, Mahmut, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Konya 2012.
- KARAMAN, Hayreddin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul 2002.
- KASAR, Veysel, "Vakıf Düşüncesi", *Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa 1999, V, s. 299-320.
- KAZICI, Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 2001.
- *İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, Marifet Yayınları, İstanbul 1985.
- *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınları, İstanbul 2003.
- Kazıcı, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 1987-1988, Sayı 5-6, ss. 85-102.
- KESKİN, Yusuf Ziya "İslam'da Vakıf ve Toplum Açısından Önemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, Sayı 2, ss. 181-192.
- KOZAK, İ. Erol, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, Akabe Yayınları, İstanbul 1985.
- KURAN, İ. Ercüment, "Vakıf Müessesesinin Mahiyeti ve Günümüzde Değerlendirilmesi", *Türk Çağdaşlaşması*, Derleyen, Mehmet Erdoğan, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.

- KÜRKÇÜOĞLU, Cihat, *Şanlıurfa Su Mimarisi*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992.
- *Şanlıurfa Camileri*, Şurkav Yayınları, Ankara 1993.
- MEMİŞ, Mehmet, *Şanlıurfa Medreseleri,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998.
- PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1972.
- RODED, Ruth M., "Osmanlı Tarihine Cinsiyetçi Açıdan Bakılması", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. 5, ss. 418-427.
- SANCAR, Aslı, *Osmanlı Kadını*, Kaynak Yayınları, İzmir 2009.
- ŞEKER, Mehmet, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Selahaddin Eyyubî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
- *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar - Hanım Sultan Vakfiyeleri*, Ed. Tülây Duran, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul Araştırma Merkezi, İstanbul 1990.
- TAŞ, Yasin, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003.
- TOSKA, Zehra, "İstanbul Hayalhânesinde Beliren Kadın Simaları", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C.5, ss. 458-465.
- TURAN, Ahmet Nezihi, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı, Şanlıurfa 2005.
- TURGUT, Bahattin, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.
- ÜNER, M. Emin, *Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin "XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1982, XV, ss. 23-53.
- YÜKSEL, Hasan, "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadınlar (XVI-XVII Yüzyıllar)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara 2000, V, ss. 49-55.
- ZARINEBAF-SHAHR, Farıba, "Kentsel Alana Kadının Katılımı: XVIII. Yüzyıl İstanbul'unda Kadın Vakıfları", Çev. Burcu Özdemir, *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri, Ankara 2002, C. 14, ss. 15-24.

TÜRK EDEBİYATININ
MÜMTAZ SİMASI
BÜYÜK ŞAİR URFALI
YUSUF NABİ'NİN
RUHU İÇİN EL FATİHA
DOĞUMU 1052/1642 VEFATI 1124/1712

URFA'DAN İSTANBUL'A NÂBÎ

Prof. Dr. Kaplan ÜSTÜNER*

Nâbî'yi Yetiştiren Şehir: Urfa

Sosyolojik düşünceye göre birey, içinde yetiştiği toplumun eseri olarak kabul edildiğinden Nâbî'nin (1052/1642-1124/1712) dünyaya gözlerini açtığı dönemdeki Ruhâ/Urfa şehrine kısaca göz atalım.

Hz. İbrahim'in hatıralarını yaşayan Urfa, Ebû Ubeyde komutasındaki İslam orduları tarafından fethedilmeden önce Hristiyanlığın önemli merkezlerinden biri konumunda bulunmakta idi. Ancak fetihten sonraki asırlarda defalarca iki dinin mensupları arasında el değiştiren ve birçok istilalara maruz kalan şehrin nüfusu giderek azalmış ve şehir eski önemini kaybetmişti. 1517'de Osmanlı topraklarına katılan Urfa, nüfus bakımından hızlı bir artış göstermiştir. Şehir, 17. yüzyılda ilmî müesseseleri bakımından önemli bir kültür merkezi konumundaydı.

1646 yılında Urfa'yı ziyaret eden (Nâbî henüz dört yaşındadır.) Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre şehirde 22 cami, 67 mahalle mescidi, 3 medrese, 3 darülkurra, 30 sıbyan mektebi, 5 han, 2 bedesten, çok sayıda tekke ve aşevi bulunmaktadır. (Kahraman 1999: 200-215) Yalçın bir kaya üzerinde bulunan şehir kalesi bir dizdar idaresindeki 200 muhafızla korunuyormuş. (E. Honıgmann 1997: 50-57)

Seyyaha göre şehrin ev sayısı 2600 olup bunun üçte biri kadarı gayrimüslimlere aittir. Nâbî, genç yaşında mahalle arkadaşları arasında başka ırk ve dinden komşularıyla tanışmış ve onlar hakkında bir fikir edinmiş olabilir. Şehrin balıklı göle nazır tepesi üzerinde yükselen bir çift mancınık sütunu bugün olduğu gibi şair zamanında da seyrangâh olmalıdır. Diğer çocuklar gibi onun da bu tepeden Hz. İbrahim'in aşağıda, şimdi balıkların yüzdüğü göle fırlatılışını hayalinde canlandırdığını ve küçük yüreğinin heyecanla çırpındığını hayal edebiliriz. (Okuyucu 2013: 10-11)

Çocukluğu böylesine zengin bir muhitte geçen şairin yetişmesinde, çevresinin önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Urfa'da İlk Eğitim

Nâbî'nin doğduğu şehirde hangi eğitimleri aldığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak şair, mahallî medreselerde belli bir eğitim görmüş olmalıdır. Birkaç dilin bir arada konuşulduğu ortam içerisinde Nâbî, Arapça, Farsça ve diğer ilimleri iyice öğrenmiştir. (Diriöz 1994: 33; Karahan 1987: 4; Okuyucu 2013: 11-12)

* Prof. Dr. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bölümü Öğretim Üyesi.

Onun geniş bilgisini dönemin yetiştirici havasına borçlu olduğunu da düşünebiliriz. Zira esas itibarıyla İstanbul ve büyük kültür merkezlerinde mayalanan klasik kültür 17. yüzyıla gelindiğinde birçok taşra şehrinde kendi müntesiplerini yetiştirmiş bulunuyordu. (Okuyucu 2013: 11-12)

Eserlerindeki ifadelerden anlaşıldığına göre Nâbî, 11-13 yaşlarında şiir yazmaya başlamıştır. (Diriöz 1994: 33; Okuyucu 2013: 12)

Urfa'dan Ayrılış Sebebi:

Kaynakların ortak görüşü (Diriöz 1994: 35; Karahan 1987: 6; Bilkan 2012: 16; Okuyucu 2013: 16), Nâbî'nin 1076/1665-66 yılında İstanbul'a gitmek üzere Urfa'dan ayrıldığı yönündedir. Şair, Urfa'dan ayrıldığında 23-24 yaşlarındadır.

Şairin İstanbul'a gidişinin sebepleri arasında bazı şifahi rivayetler dışında bir bilgi elimizde bulunmamaktadır.

Bu rivayetlerin ilkine göre şair, Yakup Halife adında bir Kâdirî şeyhine intisap edip onun manevî terbiyesinden geçmiştir. Şeyh, Nâbî'yi yetişmesi için İstanbul'a göndermiştir. (Karahan 1987: 4-5; Bilkan 2012: 15)

Diğer rivayete göre ise arzuhalcilikle işe başlayan Nâbî, genç yaşta yazısının güzelliği ve ifadesinin düzgünlüğü ile Urfa mutasarrıfının dikkatini çekmiş ve bu kişi tarafından İstanbul'a gidip daha iyi yetişmesi ve yeteneklerini geliştirmesi istenmiştir. (Karahan 1987: 5)

Bu iki rivayette şairin irfan ve ilim yönüne dikkat çekilmiştir. Halkın, şairi bu iki yönüyle yüceltme amacında olduğu sezilmektedir. Nâbî'nin, çocukluğunda çevresinden belirli bir tasavvufî terbiye ve mutasarrıfın dikkatini çekecek kadar iyi bir eğitim aldığı divanındaki manzumelerden de anlaşılmaktadır.

Bu iki rivayet dışında araştırmacılardan Abdülkadir Karahan (1987: 4-5) Nâbî'nin "yakınlarının tavsiyesi" üzerine, Mahmut Kaplan (2008: 30) ise "Urfa'da ilim ve sanat alanında istediği başarıyı elde edemeyeceğini" anladığı için İstanbul'a gittiğini ileri sürmüşlerdir.

Urfa'dan İstanbul'a Nâbî

Osmanlı Devleti zamanında daha sonra meşhur olan büyük insanların çocukluk ve ilk gençlik dönemleri hakkında, belli bir şöhret kazandıktan sonra görüş alanına girdikleri için, çok fazla bilgiye sahip değiliz. Örneğin Nâbî gibi büyük şairlerin, hayatlarının ilk döneminde ne yaşadıklarını ve ne hissettiklerini bilmiyoruz. Sanatkârın kendisi de çoğu zaman biyografik kaynakların esirgediği bilgileri bize vermez. Klasik Türk şiirinin genel özellikleri çerçevesinde şair, kendi yaşadıklarını, psikolojisini ve hayatına dair bilgileri vermekten kaçınır; kendisini adeta eserinden soyutlar. (Okuyucu 2013: 9-10)

Hacimli bir divanda, yaşanılan dönemle ilgili yazılan bazı manzumelerde şairin geçmişi hakkında az da olsa bilgi bulabiliriz. Kişisel üslubu gereği ve şiirlerinde sosyal hayata açık bulunuşu bakımından klasik şiirimizde ayrıcalıklı bir konuma sahip olan hikmet şairi Nâbî de eserlerinde hayatı hakkında bize bilgi verir. Divanında yer alan bir mesnevisinde (Bilkan 1997: 393-416) ilk gençlik yıllarındaki ruh halini ve Urfa'dan İstanbul'a gidiş sürecini anlatır. 268 beyitlik bu manzumenin tamamının değerlendirmesini sonraki çalışmalarımıza bırakarak bu yazımızda konumuzla doğrudan ilgili beyitleri (128-151) inceleyeceğiz. Urfa'dan İstanbul'a gidiş sürecinde yaşadıklarını Nâbî'nin kendi kaleminden anlamaya çalışacağız.

Manzumesinde ilk önce kendisini tanıtan Nâbî, şairlik yönünü ön plana çıkartır. Sühan/söz ile kastedilen şiir veya şiir söyleme kabiliyetidir. Söz, yeşil rengi ile göze hoş gelen bir çimenliğe benzetilir. Şair ise o rengârenk bahçenin güzel sesli bülbülüdür. İkinci mısrada ise şair, ölçü, kafiye ve anlam gibi bütün unsurlarıyla bir dünya olarak tasavvur edilen şiirin hoş nağmeli bir kuşu olarak hayal edilir. Sözü çimenlik ve kendisini bu çimenliğin güzel öten kuşu olarak niteleyen Nâbî'nin Urfa'da iken şiir konusunda belirli bir eğitim aldığı ve şiir yazmaya başladığı anlaşılıyor:

'Andelîb-i çemensitân-ı sühan
Murg-ı hoş-nağme-i cihân-ı sühan (b. 128)

Bu beyitte hüzünlü bir ruh haliyle karşımıza çıkan şair, kendisini yoksul, âciz, zayıf, güçsüz ve dertli biri olarak niteler. Bu ifadelerin şiir dili ve geleneğin gereği olarak şairin tevazu halini mi yansıttığı yoksa yalın gerçeği mi dile getirdiğini bilemiyoruz. "Bende-i nâ-güşâde-dil/Gönlü açılmamış köle" ifadesi, açılmamış gül olan goncayı çağrıştırdığı gibi gönlü mutluluğa erişmemiş şairin sıkıntılı durumunu da anlatır. Nâbî'nin, goncanın zamanla gül olduğu gibi kendisinin de ilerleyen zamanlarda büyük şair olacağına inandığı söylenebilir. Beyitte devlet büyükleri ve varlıklı kişilere inceden inceye bir gönderme yapılıp verilecek görevleri yapmaya hazır bulunulduğu da ima edilmiş olabilir:

Ehl-i derdün fakîr ü bî-tâbı
Bende-i nâ-güşâde-dil Nâbî (b. 129)

Şair, Urfa'dan devletin başkenti İstanbul'a gidiş öyküsünü, mesnevi tarzında yazdığı bu şiirinde dile getirdiğini söyler. "Hâk-i dergâha rûy-mâl eyler/ Dergâhın toprağına yüz sürer" ifadesi Nâbî'nin padişaha karşı büyük bir saygı ve hürmet duygusu içinde olduğunu gösterir. Urfa'dan İstanbul'a gidiş sürecinde bazı sıkıntılar yaşandığı ve gönülden geçen kimi arzulara kavuşulamadığı seziliyor:

Hâk-i dergâha rûy-mâl eyler
Bu tarîk ile 'arz-ı hâl eyler (b. 130)

'Arz idüp hâl-i kalb-i nâ-kâmın
Böyle tahrîr ider ser-encâmın (b. 131)

Nâbî'nin İstanbul'a gitmesinin sebebi, İlahî kudretin iradesinin hükmünün geçerli olmasıdır. Şair, Allah'a teslim olmuş ve kaderine boyun eğmiştir. Alın yazısına uygun hareket etmiştir. İnsan hakkında ezelde yazılan gereklilikler, şairin hayatında da ortaya çıkmıştır. Şairin gurbete çıkışı böyle bir durumun sonucudur:

Çünki hükm-i meşiyyet-i Bârî
Oldı inşâ'-i zâtuma cârî (b. 132)

Safha-i hilkatümde oldı celî
Muktezâ-yı nüvişte-i ezelî (b. 133)

Allah, şairi yarattığı anda "himmet"i de kendisine vermiştir. Şair ile himmet adeta beraber doğmuşlar ve aynı yaştadırlar. Himmet kelimesi sözlüklerde "gayret, emek, çalışma; düşünme, fikir, gözleme ve lütuf, iyilik, yardım" gibi anlamlara gelmektedir. Beyitte kelimenin bütün anlamlarının saklı olduğunu, şairin çalışma aşkı ile dolup taştığını, yeni bir şeyler yapma düşüncesinde olduğunu ve insanlara yardım etme hassasiyeti taşıdığını söyleyebiliriz.

Takip eden beyitte ise "himmet" kavramından sonra "heves" devreye girer ve şaire eşlik eder. "Arzu, istek; gelip geçici istek" anlamındaki heves kelimesinden şairin kendisini dürtüp duran iç sesini ve İstanbul'a duyduğu büyük özlemi anlayabiliriz. İçten gelen bu ses Nâbî'yi İstanbul'a gitmesi yönünde harekete geçirmiş, yerinde durdurmamış ve adeta onu kışkırtmıştır:

Ol zamân k'itdi Hak beni îcâd
Eyledi himmeti bana hem-zâd (b. 134)

Oldı himmet bana hevesde şerîk
Turmayup itmede beni tahrîk (b. 135)

Şairin içinden gelen ses durmadan şu sözleri tekrarlamaktadır: "Ne duruyorsun? Yola çıksana! Gayret etsene!" Bu sözler, insanın kendi kendine coşmasına yol açan ve İstanbul'a duyulan özlemin bir an önce hayata geçmesini arzulayan sözlerdir.

Beyitte geçen "kendi kendine" ifadesi, şairin İstanbul'a gitmesinde etkili oldukları söylenen şeyh veya mutasarrıfın rolünü azaltmaktadır. Bunların etkisi olsaydı, şiirde açıkça dile getirilmesi beklenirdi fakat söylenmemiş. Açıkça belirtilmemesinin bir sebebi olabilir mi? Nâbî, başkalarının etkisiyle değil de ken-

di özgür iradesiyle mi Urfa'dan hareket ettiğini söylemek istemiştir? Şair, kendisine olan özgüvenini mi dile getirmeye çalışmıştır? Bu soruların cevabını tam olarak bilemiyoruz. Beyitten anlaşılan, Nâbî'nin kendi arzu ve isteğiyle bu yolculuğa çıktığıdır.

Sonraki beyitte şairin himmet ve hevesi, seslenmesini sürdürür: Devlet işlerinin görüldüğü merkeze git! Padişahın huzuruna çık! Saygı ve hürmetini arz et! Durumunu anlat!

Ne turursun 'azîmet eylesen e
Kendü kendüne himmet eylesen e (b. 136)

Varsan a âsitâne-i şâha
Yüzüni sürsen e o dergâha (b. 137)

Devletin başkenti İstanbul'a niçin gitmek gerekir? Çünkü orada değer sahiplerini koruyan, kıymeti takdir eden, irfandan anlayan, eli açık, lütuf sahibi, yardım sever devlet büyükleri ile alicenap, izzetli, himmetli, cömert insanlar ve şiirden anlayan söz ustaları vardır. Mürüvvet erbabı ve insanî değerlere sahip kişilerin sayısı çoktur. Kısacası İstanbul'da Nâbî'nin elinden tutacak, ona yardım edecek, varlıklı devlet erkânı ve sanatkârlar bulunur. Bu kişilerin kapıları gökyüzüne benzetilir. Gökyüzünden inen yağmurlar, yeryüzüne rahmet ve bereket getirdiği gibi iyilik sahibi cömert kişiler de muhtaçlara kol kanat gererler.

Nâbî, sayılan niteliklere sahip kişilerin varlığına inanarak yola koyulmuştur. Daha önce İstanbul'a gitmemiş olan şairin bu bilgileri şeyh ve mutasarrıftan edindiği düşünülebilir. Bunlar, İstanbul'un güzelliklerini, devlet büyüklerini ve şehrin imkânlarını anlatıp şairi devlet merkezine gitmesi için teşvik etmiş olabilirler. Şairin İstanbul'a gidişinde bu kişilerin dolaylı olarak etkili oldukları söylenebilir.

Söz konusu beyitlerde Nâbî, kendisini bilgili, kabiliyetli, hünerli, irfan sahibi ve şair gibi sıfatlarla niteler. Şairin yeteneklerine olan inancı ve kendisine olan güveni tamdır. Bu inanç ve güven, şairin İstanbul yoluna koyulmasında yardımcı olmuştur:

Anda 'âlî-cenâblar bulunur
Âsmân gibi bâblar bulunur (b. 138)

Ehl-perver nice keremver var
Nice himmet-şi'âr server var (b. 139)

Anda çokdur mürüvvet erbâbı
Bulunur anda himmet ashâbı (b. 140)

Niçe kıymet-şinâs-ı 'irfân var
Niçe sâhib-hüner sühandân var (b. 141)

Şair, önceki beyitlerde üstün sıfatlarla anlattığı kişilerden en azından birinin kendisini kabul ve takdir edip lütuf ve bağışta bulunacağı kanaatindedir. Aşağıdaki beyitlerin ilkinde maddî ikincisinde ise manevî yardım beklentisi içinde olduğu anlaşılıyor. Himmet kelimesinin tasavvufta "ermiş kişilerin maksadı hâsıl eden, iş bitiren ve dilediklerini yerine getiren manevî gücü" anlamında kullanılması ve irfan sahibi erenlerin himmet bakışına sahip olması (Uludağ 1996: 243) beyti bu şekilde yorumlamamıza imkân vermektedir. Şiirde tasavvuf erbabının kişileri, manevî koruma altına alması ve yücelere çıkarmasından söz ediliyor. Yukarıda kendisini irfandan anlayan kişi olarak tanımlayan Nâbî'nin tasavvuf büyüklerinden yardım istemesini anlamak mümkün oluyor. (Bu ifade Nâbî'nin mutasavvıf bir şair olduğu şeklinde anlaşılmamalıdır.) Beyit, maddî varlığa sahip kişilerden yardım beklentisi içinde olma şeklindeki yoruma da açıktır. Her iki beyitte de "belki" kelimesine yer verilmesi, şairin kendisine maddî ve manevî yardım edilmesi konusunda şüphesi olduğu düşüncesini bizde uyandırmaktadır:

Olasın belki birine makbûl
Eyleye sana lutfını mebzûl (b. 142)

Belki sana nigâh-ı himmet ide
Hâkdan ref' idüp himâyet ide (b. 143)

Nâbî, lütuf ve ihsan sahibi kişilerin kendine yardım etmeleri durumunda rahat bir nefes alacağı düşüncesindedir. Rahat bir ekmek kapısı bulduğu takdirde, maddi sıkıntılarından kurtulacak ve içi sevinçle dolacaktır. İyi yaşam şartlarına sahip olunca da mutluluktan adeta havaya uçacaktır. Kendisine iyilikte bulunana, yaşadığı sürece dua edecektir. Urfalı Nâbî'nin İstanbul'a gitmeden önce yaşadığı heyecan, şiirine de çok açık şekilde yansımaktadır:

Şâyed ol pür-kerem idüp himmet
Sana bir nân-pâre-i râhat (b. 144)

Sana hâsıl olup sürûr u safâ
İdesin 'ömrün olduğınca du'â (b. 145)

Farsça birleşik sıfat olan "nâ-çâr" kelimesi sözlüklerde "çaresiz, ister istemez, mecburen, zorunda kalmış; âciz, zavallı" gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelimeye yer verilmesi, akla kimi soruları getirmektedir. Nâbî, İstanbul'a çaresiz kaldığı veya başka çare olmadığı için mi gitti? Gitmeye mecbur mu kaldı? Şairin Urfa'dan ayrılmasını zorunlu kılan bir durum mu vardı? İstanbul'a isteksiz bir şekilde mi gitti? Bu kararın alınmasında, şairi âciz ve zavallı bir duruma düşüren bir olaydan söz edilebilir mi? Bu soruların cevabı belli değildir.

İkinci mısrada geçen himmet kelimesinin "endişe" anlamından hareketle şairin Urfa'dan ayrılırken kaygılı ve endişe içinde olduğunu düşünebiliriz. Bu kaygı ve endişenin geride bıraktığı yakınlarıyla mı ilgili mi yoksa İstanbul'da karşılaşacağı yeni durumlarla mı ilgili olduğunu bilmiyoruz:

Gurbeti ihtiyâr idüp nâ-çâr
Eyledüm himmet ile terk-i diyâr (b. 146)

Sözün kısası, sonunda İstanbul'a gitmeye niyet eden şair, "Ey devlet kapısı! Neredesin? Bekle beni!" diyerek yola koyulur. "Devlet" kelimesi, "Toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasal bakımdan örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık; büyüklük, mevki; mutluluk; talih" gibi anlamlara sahiptir. Şairin bütün bu anlamları beyitte kastettiği anlaşılıyor: İstanbul'da sarayda idari bir görev, makam, mutluluk ve talih!

İtdüm âhir 'azîmete niyyet
Kandasın diye dergeh-i devlet (b. 147)

Yolculuğa çıkmadan önce yaşanan psikolojik durum beyitlere resmedilir. Veda zamanına derin bir üzüntü hâkimdir. Ayrılırken yanıp yakılan şair, gözyaşlarına hâkim olamaz, ağlayıp durur. Geride kalan akraba ve dostlarına hem dua eder hem de teselli ve ümit verir.

Nâbî, ruh halini şöyle özetler: İçte büyük bir istek... Gönlün derinliklerinde heves... Sözlerde arzu... Nefes nefese... Coşku ve heyecan...

Kısacası şair Hakk'ın huzurunda ağlayıp inler, rahmet ve yardımını umar. (Urfa'dan ayılmadan önce belki tarihî camilerden birine gitmiştir.) Çok büyük beklenti, istek ve ümitle yola çıkar:

Eyleyüp şedd-i rahl-i sûz u güdâz
Armağân eyledüm recâ vü niyâz (b. 148)

Cânda hâhiş derûn-ı dilde heves
Sözlerüm ârzû nefes-be-nefes (b. 149)

Hâsılı bu ümîd ü hâhiş ile
Bârgâh-ı Hudâ'ya nâliş ile (b. 150)

Ve İstanbul'a ayak basar. Devletin merkezine, rüya şehre "merhaba" der. Saraya gider. Padişahın katına çıkar. Yeni bir dünyaya gözlerini açar!

İrdüm ârâmgâh-ı sultâna
Tahtgâh-ı hıdîv-i devrâna (b. 151)

Sonuç

Nâbî'nin Urfa'dan ayrılışını anlattığı mesnevisinde vardığımız sonuçları şu şekilde sıralayabiliriz:

Doğduğu ve hayatının ilk dönemini geçirdiği Urfa şehri, şairin yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Şiir konusunda belirli bir eğitim alan Nâbî, ilk şiir denemelerini de burada yazmıştır.

Şair bilgili, kabiliyetli, hünerli, irfan sahibi ve söz ustasıdır. Heyecanlıdır. Yenilikçi ve gayretlidir. Büyük beklentileri vardır. Hayattan umutludur. Büyük bir şair olacağı inancındadır. Ayrılıktan dolayı hüzünlüdür.

Şairin Urfa'dan ayrılmadan önce sebebi bilinmeyen bazı sıkıntılar yaşadığı ve bazı kaygı ve endişeler taşıdığı anlaşılmaktadır.

Nâbî, Urfa'dan İstanbul'a giderken padişaha karşı büyük bir saygı ve hürmet beslemektedir.

Nâbî'nin Urfa'dan İstanbul'a gitmesinin sebebi, İlâhî takdir ve kendi isteğidir. Şair, ezelde yazılan kaderine boyun eğdiğini, alın yazısına uygun hareket ettiğini ve himmet sahibi olarak heves ve arzusunun peşinden koştuğunu dile getirmektedir.

Rivayetlerde aktarılan şeyh ve mutasarrıfın Nâbî'nin İstanbul'a gidişindeki rolleri hakkında ise bu kişilerin ancak "teşvik ve cesaretlendirme" gibi dolaylı etkilerinden söz edilebilir. Nâbî, İstanbul'a idari görev gibi bir makam beklentisi içinde gitmiştir. İstanbul'da değer bilen, varlıklı ve cömert devlet büyükleri ile sanatkârların bulunması bu kararın alınmasında önemli rol oynamıştır. Şair, lütuf ve ihsan sahibi kişilerin kendisine yardım etmeleri durumunda rahat bir nefes alacağını ve mutlu olacağını düşünmektedir. Ancak bu kişilerden beklenen maddî ve manevî yardım, bir beklentiden ibaret olup kesinliğine dair elimizde bilgi bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Bilkan, Ali Fuat (1997), Nâbî Dîvânı, MEB Yay., İstanbul.
- (2012), "Nâbî: Hayatı, Edebi Kişiliği ve Eserleri", Şair Nâbî, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- DİRİÖZ, Meserret (1994), Eserlerine Göre Nâbî, Fey Vakfı Yay., İstanbul.
- HONIGMANN, E., (1997), "Urfa", İA, C. 13, Eskişehir.
- KAHRAMAN, Seyit Ali- Yücel Dağlı (1999), Evliya Çelebi Seyahatnamesi-Günümüz Türkçesiyle-, 3. Cilt, 1. Kitap, YKY., İstanbul.
- KAPLAN, Mahmut 2008, Hayriyye-i Nâbî, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara.
- KARAHAN, Abdülkadir (1987), Nâbî, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- OKUYUCU, Cihan (2013), Nâbî Mütefekkir Bir Şairin Romanı, İzmir.
- TULUM, Mertol (2011), 17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı, TDK Yay., Ankara.
- ULUDAĞ, Süleyman (1996), Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Marifet Yay., İstanbul.
- YORULMAZ, Hüseyin (1998), Urfalı Nâbî, Şule Yay., İstanbul.

DİYARBAKIR ŞİİR MECLİSLERİNDE URFALI NÂBÎ

Ekrem BEKTAŞ*

Osmanlı coğrafyasının önemli kültür merkezlerinden biri de Diyarbakır'dır. Diyarbakır, Osmanlıda başkentlik yapmış şehirlerden çok uzak olmasına rağmen burada onlarca şair yetişmiş ve bu şairlerin bir araya gelip toplanmasıyla edebî muhitler oluşmuştur. Diyarbakır'daki bu edebi muhitlerden söz eden en önemli kaynak hiç şüphesiz Alî Emirî'nin Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid[1] adlı eseridir. Ali Emirî'nin verdiği bilgilere göre Diyarbakır'daki bu edebî muhitlere katılan şairlerden biri de Urfalı Yusuf Nâbî'dir.

Bu bildiride, Diyarbakır'daki şiir meclisleri üzerinde durulmayacak, ancak Divan edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olan Urfalı Nâbî'nin bu şiir meclislerine katılıp katılmadığı hususu tartışılacaktır. Ali Emirî, yukarıda ismi anılan tezkiresinde, aslen Semerkandlı olup daha sonra Diyarbakır'a yerleşen şair Âgâh[2] hakkında bilgi verirken, Diyarbakır'daki şiir meclislerinden, bu meclislerdeki şairlerden ve Nâbî'nin defaatle bu şiir meclislerine katıldığından bahseder. Ali Emirî'nin Diyarbakır'daki şiir meclisleri ve Nâbî ile ilgili ifadeleri şöyledir:

"[Âgâh],...1080 hudûdunda şehrimize şeref-bahş-ı vurûd olmuşdur. O zamân Sâ'ib ve Şevket âsârı memleketimizde ser-meşk-i edebiyât idi. Şu iki zât-ı 'âlî-kadrden tahsîl-i kemâlât eden bir üstâdın vurûdu üdebâ-yı memlekete bâdî-i neşât olduğundan pek ziyâde bir rağbete mazhar olup vatan-ı sânî ittihâz eyledi. Cenâb-ı Âgâh'ın zamânında şehrimizde öyle zengin bir encümen-i edebiyât teşekkül etmişdir ki bunun derece-i hârikası gerek müşarün-ileyhin zîrdeki nezâ'irinden ve gerek o zamân şu'arâsından Ümnî, Emîrî, Hâsım, Hâmî, Hamdî, Şûrî, Fâmî, Mucîb (Kemâlî), Lebîb, Vâlî gibi belağat-mendân-ı memleketin terceme-i ahvâllerindeki nezâyir kısmı mutâla'asından anlaşılır. Bir çok şu'arâ-yı memâlik u bilâd ve o cümleden melikü'ş-şu'arâ Nâbî merhûm gibi bir üstâd defa'âtla şehrimize gelerek o encümen-i dânişde musâhabet-pîrâ olmuş idi."[3]

Ali Emirî'nin burada verdiği bilgilere bakılırsa Urfalı Nâbî, divân şiiri geleneği açısından Urfa'dan daha zengin ve daha canlı olan Diyarbakır'daki şiir meclislerine birçok kez katılmış; bu şiir meclislerindeki Ümnî, Emîrî, Hâsım, Hâmî, Hamdî, Şûrî, Fâmî, Mucîb (Kemâlî), Lebîb, Vâlî gibi şairlerle tanışmış ve karşılıklı şiirler söylemişlerdir.[4] Ancak Emirî, Nâbî'nin hangi tarihlerde bu

* Prof. Dr, Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Bölümü öğretim üyesi.

1 Alî Emîrî, Tezkire-i Şu'arâ-i Âmid, Matba'a-i Âmidî, Der-sa'âdet, 1328.

2 Diyarbakır'daki şiir meclisleri ve Âgâh için bk. Doç. Dr. İdris Kadıoğlu, Diyarbekir Encümen-i Dânişi'nin Üstad Şairi Âgâh ve Devrindeki Şairler Üzerindeki Etkisi, Dicle Üni. SBE Elektronik Dergisi (DÜSBED), Yıl-2, S. 4 Kasım 2010, s. 35-45.

3 TŞA, s. 23.

4 Ali Emirî'nin Tezkiresi, Nâbî ve Diyarbakırlı şairlerin nazire şiirleri bakımından çok zengin bir kaynaktır. Özellikle yukarıda isimleri anılan şairler hakkında bilgi verilirken nazire şiirlerin matla beyitlerine yer verilmiştir.

şiir meclislerine katıldığı hususunda kesin bir bilgi vermez. Ali Emirî'nin yukarıda verdiği 1080H./1669-1670M. yılında, Nâbî'nin İstanbul'da olduğunu henüz Haleb'e dönmediğini Nâbî üzerine yapılan çalışmalardan öğreniyoruz.[5]

Ali Emirî, Âgâh'ın nazire şiirleri hakkında bilgi verirken onun bir nevi nazire olan müşâ'are şiirlerini üç kısma ayırır. Birincisi önceki şairlerin şiirlerine nazire yazmak, ikincisi yalnız Diyarbakırlı şairlere nazire yazmak, üçüncüsü de Diyarbakırlı şairlerle birlikte meşhur sair şairlere yazılan nazireler olmak üzere tasnif eder. Ve "meşâhir-i üdebâ-yı sâ'ire" ibaresine bir dipnot düşerek Nâbî ile ilgili şu bilgi verir: "Memâlik-i sâ'ire meşâhir-i şu'ârası ile vukû' bulan muşâ'are de ikiye münkasımdır. Birinci kısmı ba'zı me'muriyet veyâ seyâhat u ziyâret tarîkiyle Diyârbekir'e gelerek vukû' bulan muşâ'aredir. Urfalı Nâbî Bosnalı Sâbit Edirneli Kâmî İstanbullu Şinâsî ile olan muşâ'arenin ekserîsi bu kabîldendir. İkinci kısmı mükâtebe ve muhâbere ile vukû' bulmuşdur."[6]

Yukarıda anlatılanlara göre Nâbî, memuriyet için değil, seyahat veya ziyaret için Diyarbakır'a gitmiş, oradaki şiir meclislerinde bulunmuş ve Âgâh ile karşılıklı şiir söylemiştir. Bu hususu yani Nâbî'nin Diyarbakır'a ziyaret için gittiğini hususunu açıklığa kavuşturan bilgiyi de yine Ali Emirî, "Âgâh" maddesindeki bir dipnotta verir: "'Alâ'üddîn Sâbit Efendi 1119 senesinde Âmid kadılıgına nasb ve ta'yîn olunmuşdur. Bu sırada vâkı' olan da'vet üzerine Nâbî Efendi son def'a olarak Diyarbekir'e gelmiş idi."[7]

Ali Emirî'nin bu ifadeleri, daha önce söylediklerini hem te'yit etmekte hem de Nâbî'nin, Diyarbakır kadılığına 1119H/1707-8M yılında atanan Bosnalı Sâbit'in daveti üzerine onu ziyaret etmek üzere son kez Diyarbakır'a gittiği kesinlik kazanmaktadır. Ancak burada verilen 1119H/1707-8M tarihine de ihtiyatla yaklaşmak gerek. Çünkü bu tarihte Nâbî İstanbul'dan Haleb'e gitmiş ve hâlâ Halep'te yaşamaktadır. Acaba Nâbî İstanbul'a gitmeden önce Halep'ten Diyarbakır'a Bosnalı Sabit Efendi'yi ziyaret etmeye mi gitti? Bu konuda da maalesef bir bilgiye sahip değiliz.

Ali Emirî'nin, Âgâh maddesindeki bir dipnotta anlattığı Nâbî'nin 1119/1707-8 yılında Diyarbakır kadılığına atanan Sâbit Efendiyi ziyaret etmek üzere son defa Diyarbakır'a geldiği görüşünü destekleyen bir bilgi Çâkerî maddesinde geçmektedir. Çâkerî maddesinde anlatılanlara göre Nâbî, daha önce verilen tarihten bir yıl sonra yani 1120/1708-9 yılında, şair dostları tarafından Diyarbakır'a davet edilmiş bağlarda, bahçelerde ve köşklerde düzenlenen meclislerde safa sürülmüş ve Nâbî, tertip edilen bu ziyafetlerden çok memnun kalmıştır. Ali Emirî'nin bu konudaki ifadesi şöyledir: "1120 senesinde melikü'ş-şu'arâ

---

5 Bu konuda Meserret Diriöz, Nâbî'nin İstanbul'a 1076H/1665-1666 tarihinde gitmiş olduğunu ve bu tarihte yirmi dört yaşında bulunduğunu belirtmektedir. Prof. Dr. Meserret Diriöz, Eserlerine Göre Nâbî, Fey Vakfı, İst. 1994, s. 35.

6 TŞA, s. 25 (Dipnot)

7 TŞA, s. 26, (I. Dipnot)

Nâbî-i nükte-dân yârân-ı memleket tarafından vâki' olan da'vet üzerine şehrimize gelerek pek çok müşâ'are ve musâhabetler vukû' bulmuş. Bâğlar bâğçeler kasırlarda zevk ü safâ edildikden başka bostân mevsimine kadar bırakılmayıp bostân mevsim-i ferah-zâsı dahı bu zevk ü safâ ile geçişdirilerek Nâbî merhûm pek ziyâde memnun kalmış idi."[8]

James Silk Buckingham, Travels in Mezopotamya, Londra 1927

Ali Emirî, yine aynı maddede, Nâbî hakkında verdiği bilgilerin kaynağı hususunda da malumat verir. Emirî, Sülûkiyye Mektebinde Fethullah Feyzi Efendi'den ders aldığı sırada Gülşenî-zâde Hacı Hâfız Sâlih Ağa merhumun kayınpederi Ali Ağa'nın mektebe gelip uzun uzun oturduğunu, eskiler hakkında güzel latifeler anlattığını; kendisinin de onu şevkle dinlediğini şöyle anlatır: "...Benim kemâl-i iştiyâk ile dinledigime memnûn olurdu. Bir gün gülerek dedi ki "Oğlum artık ömrümün son günleridir. Tevelleddüm 1173 senesinde olduğu cihetle şimdi yüz on yaşındayım. Nâbî merhûm 1120 hududunda şehrimize med'uvven geldiği zamân o müdebdeb ziyâfetlere yetişen ba'zı ihtiyârlara yetişdim. Vâlî vüzerâ-yı izâmdan Recep Paşa kâdı şu'arâ-yı be-nâmdan Sâbit imiş. Gerek anlar tarafından ve gerek eşrâf ve hânedân-ı memleket cânibinden büyük ziyâfetler icrâ olunmuş.

İlk ziyâfet-i şebânede şehrimizin muğanniyan ve hânendegâna bir hürmet-i mahsûsa olmak üzere kâffe-i eş'ârı cenâb-ı Nâbî'nin âsârından okumağı kararlaşdırmışlar. Meşâyih ve fuzalâdan olup fenn-i musîkînin 'ilmî ve 'amelisine vâkıf olan zevât-ı nâdire dahı iştirâk buyurmuşlar.

---

8 TŞA, s. 126.

Sıra icrâ-yı nağamât-ı ruh-efzâya gelince ibtidâ ser-âmed-i hânendegân Zer-ger Ahmed Verdî Çelebi-i Âmidî makâm-ı Hicâzda usûl-ı zencîrde Nâbî-i nükte-dânın şu gazel-i nefîsini gâyet latîf bir suretde okumuş

Seni tebrîde benden olsa â'dâ ittifâk üzre
Ne bâküm var hulûs elbette ğâlibdir nifâk üzre

Gubâr-ı vahşet olmaz dâmen-ı saḥrâ-yı vahdetde
Selâm eder bu deştin kebki bâze iştiyâk üzre

Andan âb-rû-yı hânendegân mücellid-i şehlâ Mustafâ Çelebi-i Âmidî makâm-ı Isfahânda usûl-i darbeynde yine cenâb-ı Nâbî'nin şu eser-i dil-ârâsını bir terâne-i rûh-bahşâ ile okumuş

Yarün bilürüz bezmümüze rağbeti vardur
Ammâ ki zamânın gözedir sâ'ati vardur

Çok mı suhen-i Nâbîye bu neşve-i te'sîr
Rindân-ı harâbât ile çok sohbeti vardır

Andan hânende-i bî-nazîr mücellid Mahmud Çelebi-i Âmidî makâm-ı 'Acemde usûl-i evferde yine müşârün-ileyhin bu şi'r-i nâ-dîde-edâlarını gâyet üstâdâne bir âheng ile okunmuş

O dil kim sâğar-ı bî-reng-i sahbâ-yı hakîkâtdur
Anı leb-rîz-i çirk-âb-ı mecâz itmek ne lâyıkdur

Münâsib hem-zebân rûşenger-i âyîne-i dildür
Gubâr-ı çihre-i hâtır karîn-i nâ-muvâfıkdur

Andan meşhûr-ı cihân üstâd-ı devrân Seyyid Nûh Çelebi-i Âmidî makâmı Nişâbûrda usûl-ı devr-i kebîrde Nâbî-i mu'ciz-kelâmın şu güftâr-ı neşât-efzâsını bir şîve-i 'âlem-pesend ile okumuş

Çemende cûyveş bu cüst-cûlar hep senünçündür
Miyân-ı bülbülânda güft-gûlar hep senünçündür

Reg-i tâk-ı hatâdan çûşa gel ey bâde-i tahkîk
Kâdehler şîşeler humlar sebûlar hep senünçündür [9]

Nâbî, kendisi için düzenlenen bu özel müzik ziyafetinden çok memnun olmuş ve meclistekilere bir teşekkür konuşması yapmıştır. Sonra da meclisteki Diyarbakırlı şairlerin birer eserini besteleyerek müzik ilmindeki ustalığını gös-

[9] TŞA, s. 125-126

termiş ve hazır bulunanların taktirini kazanmıştır. Ali Emirî'nin ifadeleri şöyledir:

"Nâbî merhûm şu uslûb-ı bedî'a pek memnûn olarak demiş ki "Ey ihvân-ı 'adîmü'l-âkrân çâr gûşe-i 'âlem nağamatın 'Irâk u 'Acemini Nişâbûr Isfahân Hicâzını tamâmen devr ü seyr etdirüp beni bir cihân (şevk ü tarab) şekline getirdiniz. Var olunuz, mes'ûd olunuz. Şimdi sıra bana geldi. Nâbî-i nükte-dân ki 'ilm-i edvâr ve gınâda Seyyid Yahyâ-yı Âmidî şâkirdânından ve zamânında bu fenn-i bedî'ada dahı fâ'ikü'l-akrân idi. Sadâsı latîf ü şîrîn ve edâ-yı lehcesi nâzenîn olduğundan 'âlem-i elhân u âsvâta âb u tâb vererek meclisde hâzır olan şu'arâ-yı Âmidiyunun her birinin birer eser-i bedî'ini der-hâl besteleyerek öyle nefîs bir suretde taganni eylemişdir ki 'umûm hüzzâr tarafından binlerle (berekellâh) ve hezârân hezâr (mâşâ-allâh) alkışları isâl-i felek-i a'lâ edilmiş ve bu şevk ü şâdmânî üzerine 'urafâ-yı hânendegân çûş u hurûşa gelerek öyle 'âlî terünümât-ı çûş-â-çûş icrâ olunmuşdur ki nice zamân dillerde dâstân kalmışdır dedi."[10]

Nâbî'nin katıldığı sohbet meclislerinden biri de Mücellid Seyyid 'Ali Çâkerî Çelebi'dir. Nâbî, bu esnada Diyarbakır'da olmayan 'Abdulvahhâb Ağâ-zâde (Mahammed Emîn Çelebi)'ye de bir mektup yazar. Emirî'nin anlattıkları şöyledir: "İşte şu bezmgâh-ı sohbettin erkân-ı mu'teberesinden biri de sâhib-i terceme (Mücellid Seyyid 'Ali Çâkerî Çelebi) idi. Bu sırada Diyârbekir vucûhından 'Abdulvahhâb Ağâ-zâde (Mahammed Emîn Çelebi) Diyârbekirde olmadığından ana hitâben Nâbî-i nüktedânın yazdığı mektûb-ı belîğde: (Şirâzebend-i cerîde-i vidâd Seyyid 'Alî Çelebi hulûs üzre selâm eder) 'ibâre-i mübeccelesi muharrerdir."[11]

Ali Emirî, yukarıda anlattıklarımızın dışında, Ümnî maddesinde de Nâbî'nin ismini anar; Ümnî ile Nâbî'nin Diyarbakır'da beraber öğrenim gördüklerini ve vefalı iki dost olduklarını söyler: "Diyârbekir'de esnâ-yı tahsîlde cenâb-ı Ümnî'nin yâr-ı vefâdârı olan Nâbî-i nüktedân Der-sa'adete gelerek dâmâd-ı şehriyârî vezîr-i sânî musâhib Mustafa Paşa gibi bir zâta mektûbcu ba'dehû kedhudâ olmuş iken bu gibi büyük yaradılan zâtlardaki fıtrât-ı ezeliye-i hamiyyet icâbınca ıslâhâta kıyâm ve israfâtın önünü almağa ikdâm eylemesi mûcib-i idbârı olmuş..."[12]

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Nâbî, İstanbul'a gitmeden önce ilim tahsil etmek için Diyarbakır'a gitmiş ve şair Ümnî ile orada dost olmuştur. Bu bilgiyi destekleyen bir ifade de Esâmî-i Şu'arâ-yı Âmid adlı eserdeki Nihânî

[10] TŞA, s. 128.
[11] TSA, s. 128.
[12] TŞA, s. 40.

(ö.1705) maddesinde geçmektedir. "Nâbî Efendi evâ'il-i hâlinde tahsîl-i 'ilm içün Diyârbekir'e gelerek bu zâta misâfir olmuştur."[13]

Görüldüğü gibi söz konusu Tezkire'de, Nâbî'nin Diyarbakır'daki tahsili ve şiir meclisleriyle olan ilişkisi hakkında hayli bilgi bulunmaktadır.

Oysa Nâbî hakkında bilgi veren gerek eski[14] ve gerekse yeni kaynaklarda, Nâbî'nin tahsil için Diyarbakır'a gittiği, oradaki şiir meclislerine katılıp dost edindiği veya Sâbit'i ziyaret etmek üzere Diyarbakır'a gittiği hususunda hiçbir bilgi bulunmaz. O halde Ali Emirî'nin yukarıda üzerinde durduğumuz bilgilerini nasıl karşılamak gerek. Gerçekten de Nâbî Diyarbakır'a ilim öğrenmeye gitti mi? Nâbî Diyarbakır'daki şiir meclislerine katılmış mıdır? Katılmışsa hangi şairlerle görüşüp dost olmuştur? Ya da Ali Emirî'nin Nâbî hakkında bu anlattıkları mesnedsiz midir? gibi sorularla karşı karşıyayız. Bu soruları cevaplamadan önce Nâbî ve eserleri üzerine hazırlanan çalışmalara bakmakta fayda mülahaza ediyoruz.

Nâbî ve eserleri üzerine yapılan çalışmaların çoğu, Nâbî'nin hemşehrileri olan araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır. Nâbî biyografisi yazan eski Türk edebiyatı araştırmacısı Prof. Dr. Abdulkadir Karahan, Nâbî'nin çocukluk ve gençlik yılları hakkında şunları söyler: "Nâbî'nin çocukluğu, ilk gençlik yılları hakkında esaslı bir bilgimiz olduğunu söyleyemeyiz. Fakat doğum yerinde kuvvetli bir öğretim ve eğitime tâbi tutulduğunu, Arapça ve Farsçayı sağlam ve kurallarına uygun şekilde öğrendiğini-yanılmış olmadığımıza güvenerek- rahatça kaydedebiliriz."[15]

Nâbî'nin hayatını, eserlerine göre teferruatlı bir şekilde inceleyen Prof. Dr. Meserret Diriöz de Nâbî'nin Diyarbakır'a gittiğinden hiç söz etmez ve yirmi dört yaşına kadar Urfa'da kaldığını ifade eder: "...Nâbî yirmi dört yaşına gelinceye kadar Urfa'da kalmış, her türlü ilmi orada öğrenmiş; on üç yaşında orada şiire başlamış ve istidadını orada geliştirmiştir."[16]

Nâbî'nin Hayriyye'sini yayımlayan Prof. Dr. Mahmut Kaplan da bu konuda şunları yazar: "İlimle tanınmış kültürlü bir aileden gelen Nâbî'nin öğrenimini Urfa'da yaptığı bilinmekte ise de hangi medresede okuduğu ve kimlerden ders gördüğü tesbit edilebilmiş değildir. Aynı şekilde şairin ilk gençlik yıllarını nasıl geçirdiği hakkında da bilgi mevcut değildir."[17]

---

13 Galip Güner-Nurhan Güler, Esâmî-i Şu'arâ-yı Âmid, Ankara, 2003, s. 59; Kadıoğlu, s. S. 38.

14 Nâbî hakkında bilgi veren kaynakların başında Safâyî ve Sâlim tezkireleri ile Şeyhi Mehmed Efendi'nin Şakaik-i Nu'maniyye ve Zeyilleri'dir. Bk. Mustafa Safayî Efendi, Tezkire-i Safâyî, Haz. Doç. Dr. Pervin Çapan), AKM, Ankara, 2005, s. 628-644; Sâlim Efendi, Tezkiretü'ş-Şu'arâ, (Haz. Prof. Dr. Adnan İnce) AKM, Ankara, 2005, s. 630-636.

15 Karahan, Nâbî, s. 4.

16 Diriöz, s. 33.

17 Kaplan, Hayriye-i Nâbî, s. 28.

Nâbî ve Divânı üzerine çalışmalarını teksif eden bir diğer Urfalı araştırmacı da Prof. Dr. Ali Fuat Bilkan'dır. Bilkan, "Nâbî'nin Sanat Çevresi ve Sanatçı Dostları" isimli yazısında Nâbî'nin şair dostları olarak Manisalı Birrî, Silahdâr İbrahim Paşa, Hevâyî, Osman-zâde Tâ'ib, Na'îmâ, Sâbit, Na'tî Beg, Musâhip Mustafa Paşa ve Abdurrahman Paşa'yı sayar ve Ali Emirî'nin Tezkiresi'nde sözünü ettiği Nâbî'nin Diyarbakırlı şair dostlarından hiç bahsetmez.[18] Bir başka çalışmasında da Bilkan, Nâbî için şunları söyler: "Nabî'nin Urfa'daki hayatı ve gençlik dönemi hakkında çok fazla bilgimiz bulunmamaktadır. Gençliğinde ciddi bir eğitim aldığı sanılan şairin, Yakup Kalfa adındaki bir Kadirî şeyhine bağlı olduğu rivayet edilir."[19]

Nâbî ve Nâbî'nin şiir ekolü üzerine bir doktora tezi hazırlayan Hüseyin Yorulmaz da yukarıda söylenenleri tekrar eder: "Nâbî Urfa'da doğmuş, orada büyümüş, çocukluk ve ilk gençlik yılları bu toprakların sıcak ikliminde geçmiştir. Urfa'daki yaşantısı ve ailesi hakkında yeterli bir bilgiye sahip değiliz."[20]

Görüldüğü gibi Nâbî hakkında hazırlanan hiçbir çalışmada, Nâbî'nin Diyarbakır'a ilim öğrenmek için gittiği, oradaki şiir meclislerine katıldığı ve şair dostlar edindiğinden bahsedilmez. Oysa Ali Emirî'nin verdiği bilgilerin yabana atılmaması gereken bilgiler olduğunu düşünüyoruz. Kanaatimizce Nâbî, hem İstanbul'a gitmeden önce, yani gençlik yıllarında tahsil görmek için Diyarbakır'a gitmiş, orada Seyyid Yahyâ-yı Âmidî'den müzik derslerini almış hem de yirmi beş yıl gibi uzun bir süre Halep'te kaldığı yıllarda dostu Bosnalı Sabit'in Diyarbekir kadılığı atanmasıyla onu ziyaret etmiş ve oradaki şiir meclislerinde bulunmuştur.

---

18 Bilkan, Nâbî Hikmet-Şair-Tarih, Akçağ, Ankara, s. 28-56.
19 Ali Fuat Bilkan, Nâbî Hayatı Sanatı ve Eserleri, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010, s. 1.
20 Hüseyin Yorulmaz, Urfalı Nâbî, Şule Yayınları, İst. 1998, s. 20.

NÂBÎ'NİN GÜZELLİK ANLAYIŞI

Prof. Dr. Mahmut KAPLAN

İyi eğitim almış bir Osmanlı münevveri olan Nâbî, şiirinde esas aldığı güzellik anlayışını Divanı ve Hayriyye adlı mesnevisinde dile getirmiştir. Şair, manzum ve mensur eserlerinde Kur'an ve sünnettin çizdiği çerçeveden dışarı taşmaz. Klasik Türk şiirinde güzellik kelimesi genel olarak "hüsün" ve "cemal" kelimeleriyle ifade edilir. Bu iki kelimenin sözlük manaları dışında dinî terimler olduğu da hatırdan uzak tutulmamalı. Hüsün, kelam ilminin de temel kavramlarından biridir. Bu iki kelimenin sözlüklerde hangi anlamlara geldiğine bakalım:

Hüsün: "Ar. Güzellik" (Akalın 2010: 1122),"1. (a.s): Güzel, iyi.2.i. güzellik, iyilik" (Develliogiu 2010: 450), "Güzellik. Karşıtı: Kubuh" (Ayverdi 2008:1334), "Ar. 1. Güzellik. 2.tas. Zattaki kemal ki, Hakk'tan başkasında bulunmaz. İlahî güzellik. Âlemdeki bütün güzellikler ve güzeller O'nun güzelliğindendir. Güzel de âşık da odur." (Uludağ 2005:176), "Arapça güzellik demektir. Zâttaki kemâldir ki, sadece Hakk'ta bulunur. Âlemdeki bütün güzellikler, O'nun güzelliğindendir. Hüsn, ilâhî güzelliktir" (Cebecioğlu 2009: 289).

Hüsün kelimesi, "güzel olmak" anlamında masdar ve "güzellik, rağbet edilen ve sevilen şey" (Çelebi 1987: 59), "insanın tabiatına ve yapısına uygun olan şey, güzel ve iyi, bir şeyin kemal ve yetkinliğini ifade eden vasıf, yapılması övgüyü ve buna bağlı sevabı gerektiren" şey anlamlarında kullanılır. (Bulut 2015: 636).

Cemâl kelimesi,"Ar. Yüz güzelliği" (Akalın 2010: 450), "(a.i). Yüz güzelliği" (Develliogiu 2010: 148), "Güzellik, 2. Yüz güzelliği, güzel yüz. 3. Allah'ın lütfedici sıfatlarının bütünü ve bu sıfatların gereği olarak güzellik ve rahmet tecellisi" (Ayverdi 2008:476), "ar. 1. Güzellik. 2. tas. Âşıkın ısrarlı istek ve arzusu üzerine maşukun kemalleri izhar etmesi. Allah'ın lütuf ve rahmet nedeni olan vasıfları" (Uludağ 2005: 86), "Arapça. Güzel, güzellik, iç ve dış güzelliğini ifade eder. İki türlü cemal olduğu söylenir; birisi halkın bildiği güzellik, ikincisi hakiki güzellik. Bu da her uzvun, olması gerektiği karakter ve hey'etin en faziletlisi üzere bulunmasıdır. Cemâl, Allah'ın müşahade-i ilmiyye olarak, kendi zatında ilk müşahade ettiği ezeli bir sıfatıdır" (Cebecioğlu 2009:123) anlamlarında kullanılmaktadır.

Bu iki kelimenin sözlük ve tasavvufî anlamlarını verdikten sonra Nâbî'nin Divan'ı ve Hayriyye adlı mesnevisinde güzellik (hüsün) konusunun nasıl işlendiğini tespit etmeye çalışalım. Nâbî, Hayriyye'de güzellik konusunu, "Matlab-ı Lâzıme-i Husn ü Cemâl" başlığı altında işler. Onun, söz konusu ettiği insan güzelliğidir:

Hâne-i dilde ḳomaz gerd-i ḥazen
Lezzet-i nâzükî-i vech-i ḥasen H. b.447[1]

[Güzel yüzün nazikliğinin lezzeti gönül evinde hüzün tozlarını bırakmaz.]

Yukarıdaki beyitte şair, doğrudan insan güzelliğini kast ettiğini açıkça ifade etmiştir. Nâbî'ye göre güzel yüz, insanın kederlerini giderir. Ancak şairin güzelliğe "nazükî/naziklik" şartını ileri sürdüğünü görüyoruz. Güzellik, Allah'ın insana bağışladığı bir süstür:

Ḥüsn ârâyiş-i Yezdânî'dür
Eser-i-ḫâme-i Rabbânî'dür H.b.448

[Güzellik Rabbânî kalemin eseri olan ilahî bir süstür.]

Allah'ın kudret kaleminin eseri olan güzellik, insanı ve tabiatı güzelleştiren bir süstür.

Şair, okuyucunun bakışını doğrudan güzelliği yaratana çevirir. Güzelliğe bakan kişinin perde ardında iş gören kudret sahibini unutmaması gerektiğini hatırlatır. Güzelliği seyretmeyi edep şartına bağlayan Nâbî, şu uyarıda bulunur:

Şarṭ-ı âdâb ile ḳıl ḥüsne nigâh
Olma şehvet naẓariyle güm-râh H.b.449

[Edep şartıyla güzelliğe bak, şehvet gözüyle yolunu kaybeden olma!]

Aynı mealde bir başka beyitte öğüdünü pekiştirme gereğini duyar şair:

Lîk gülzâr-ı ruh-ı hubâna
Naẓar-ı pâk ile ol pervâne H. b. 453

[Lakin, güzellerin yüzlerinin gül bahçesine temiz bir bakışla pervane ol!]

Güzellerin güzel yüzleri gül bahçesi gibidir. İnsan, kem nazarla bu bahçelere bakılmamalıdır. Nâbî'nin bir önemli uyarısı da "suretperest olmama" hususundadır. Her meselenin hikmet yönünü öne çıkaran şair, güzellerin yüzlerine değil, manalarına bakmayı tavsiye eder. Surete fazla bağlanmamak lazım geldiğini hatırlatır:

Olma dil-beste-i ṣûret zinhar
İde gör cânib-i ma'niye güzâr H. b. 460

[Asla surete, görünüşe gönül verme; mana yönüne geçmeye çalış.]

[1] Metinde Hayriyye, H; Divan, D kısaltması gösterilmiştir.

Manaya nasıl bakılabilir sorusunun cevabı açıktır. O, güzelliği yaratanın kudret elini, esmasının tecellilerini gözden ırak tutmamak gerektiğine inanır. Şöyle der:

Dilberüñ nakşına olma mâ'il
Ol mezâyâsına nakşuñ vâṣıl H. b. 461

[Güzelin süsüne eğilim gösterme, o nakşın, süsün meziyetlerine ulaşmaya, anlamaya çalış!]

Güzelin, süslerine, görüntüsüne meyletmemek lazımdır. O nakşın, o resmin meziyetlerine bakmalı, onları anlamaya çalışmalı insan. Zira insanda tecelli eden pek çok esma vardır. İnsanın her azasında birden fazla esmanın eli işler. Güzelliğe bakarken, güzelliği yaratanı hatırlamak gerek. Aksi halde nimete şükürsüzlük olur. İnsan vücudu ve özellikle yüzü her bakımdan perde ardında işleyen bir kudret elini gösterir. İnsan yüzü, en güzel, en kısa ve en ekonomik bir planla yaratılmıştır. Her aza yerli yerindedir. Bu niçin böyledir sorusuna imkân verilmemiştir. O derecede mükemmeldir. Nizam ve san'at her bakımdan mükemmel olup mükemmel bir yaratıcıyı işaret eder. Bütün bu söylediklerimizi Nâbî, iki mısra ile izah eder:

Nedür ol yirlü yirinde a'żâ
Çeşm ü ebrû leb ü dendân kef ü pâ H. b. 465

[O yerli yerinde azalar nedir? Göz ve kaş, dudak ve dişlerle avuç ve ayak nedir?]

İnsan vücudu bir tasarım harikasıdır: Kaş, göz, ağız, dudak ve dişler; el, ayak ve diğer organlar... Nâbî, güzellikten, nizamdan gözleri cemal-i mutlaka ve bu sistemin nâzımına çevirir:

Cümle nakş-ı ḳalem-i ḳudretdür
Ṣan'at-ı mâşıṭa-i ḥikmetdür H. b. 483

[Hepsi kudret kaleminin nakşıdır hikmet gelin süsleyicisinin sanatı, yaratmasıdır.]

Bütün bu nizam ve güzel yaratılış kudret kaleminin eserleridir. Hikmet gelin süsleyicisinin sanatı, ilahî kudretin yaratmasıdır. Kısaca insan denen olağanüstü sanat eserinin mükemmelliği onu var edenin kemalini, sanatının eşsizliğini gösterir. Hayriyye'de insan hilkati üzerinden "Yaratıcı kudret"e dikkatimizi çeken, insan vücudundaki kudret eserlerine baktıran, onun esmasının tecellilerini gösteren, onun insanı hayran bırakan sanatlı yaratmasını dikkatlere sunan şair, Divanı'nın başında yer alan "tevhid" manzumesinde bakışları tabiata, çevirir ve büyük âlemdeki hikmetleri okutur:

Olup hurşîd ü mehden mühre-keş evrâk-ı eflâke
Hutût-ı rûz u şebden nüsha-i sun' eylemiş inşâ D. s. 1

[Güneş ve aydan feleklerin yapraklarına mühre çekip gündüz ile gece yazılarından yaratma nüshası yazmış.]

Allah, güneş ve ay ile gökyüzü sayfalarına mühre çekip (cilalayıp) gece/gündüz yazılarından bir eser ortaya çıkarmış, yani evreni halk etmiş. Bilindiği üzere mühre, eskiden kâğıtları cilalamak için kullanılan billur küredir. Şair, yuvarlak oluşları bakımından ay ve güneşi mühreye benzetir. Güneş doğduğu zaman gökyüzü ve dünya cilalanmış gibi aydınlanır. Ay doğduğunda gece aydınlanır, yani bir tür cilalanır, yıldızlar ortaya çıkar. Gece ve gündüzü de yazıya benzetir. Hat kelimesinin çoğulu olan "hutût" hem çizgiler hem de yazılar anlamına gelir. Gündüz, beyaz; gece siyahtır. Yazı beyaz kâğıt üzerine yazılır. Gündüz yazılan yazı görünen bütün tabiat. Gece yazılan yazı ise yıldızlar ve gök cisimleri... Böylece ilahi kudret, bir eser, bir kitap yazmış olur. Kısaca kâinat, insanların okuması için yaratılan kocaman bir kitaptır. Nâbî, "inşâ" kelimesini kompozisyon anlamında kullanıyor. Konuya yazı ve yazı ile ilgili unsurlarla girince yazı sanatı ile devamı uygun görüyor:

İdüp vaz'-ı kalem evrâk-ı ḥikmet-ḫâne-i ṣun'a
Çeküp müsvedde-i ġaybı beyâża eylemiş imlâ D. s. 1

[Yaratılış hikmet evinin sayfalarına kalem koyup gayb müsveddesini temize çekmiş.]

Allah, geçmişi ve geleceği kuşatan ilmiyle, olup olacak her şeyi bilir. Varlıklara "kün/ol" der ve olur. Tabiat, ilminde "gayb" âlemindeyken O, yaratma sayfalarına kalemi koyup gayb âleminde "müsvedde" halinde bulunan varlıkları görünür kılıyor. Kısaca ilminde olan, kimsenin bilmediği varlıklar, O'nun kudret kalemi demek olan "kün/ol" emriyle ortaya çıkar. Kompozisyon imgesini ısrarla sürdüren Nâbî, aşağıdaki beyitte şöyle devam eder:

Virüp tertîb eczâ-yı muḫâlif-gûne-i kevne
Dü-renge târdan dikmiş aña şîrâze-i ibḳâ D. s.1

[Oluşun farklı renkler gösteren cüzlerine düzen verip ona iki renk iplikten bâkileştirme şirazesi dikmiş.]

Allah kâinatın, birbirine zıt, aykırı cüzlerine, parçalarına, (bunlara molekül ve atomlar da diyebiliriz) bir tertip bir düzen, bir diziliş sistemi verip iki renk ip dediği gece ve gündüzden şiraze dikmiştir. Konu yazı ve kitap olduğuna göre kitap sayfalarının dağılmaması için şirazeye ihtiyaç vardır. Şiraze gece ve gün-

düzdür. Böylece 24 saatlik zaman dilimi dağılmaktan kurtulmuş bir kitap ömrü kazanmış, "ibkâ" edilmiştir. Gece ve gündüzün ipliğe benzetilmesi Kur'an'dan gelen bir teşbihtir.

Nâbi'nin Hayriyye adlı eserinin ilk iki sayfası.

Şair, adım adım bakışlarımızı evrenin ve hayata mesken olan dünyanın yaratılışına çevirerek dünyada karşılaşması mukadder olan lütuf ve kahra sözü getirir:

Ḳurup bir bârgâh-ı ṣun' luṭf u ḳahrdan memzûc
Virüp ezdâda âmîziş ḳomış nâmın anuñ dünyâ D. s. 1

[Lutuf ve kahırdan ibaret zıtları birbiri ile uyumlu kılarak bir yaratma divanı/konağı kurup adını dünya koymuş.]

Dünya deyince akla insan kaderi ile ilgili iki husus gelir: Lütuf ve kahır. İnsan dünyada her ikisi ile de karşılaşabilir. Tabiatın oluşması nasıl zıtların tertibi ve uyumu ile olmuşsa insan denen varlık da lütuf ve kahır gerçekleriyle her an karşılaşmak durumundadır.

Allah, vâcibü'l-vücud'dur yani, "varlığı zaruri olan yani bir an için yokluğunu farzetmek imkânsız bulunan zât demektir. Allahu teâlâ varlığı zarurî olmak sıfatıyle muttasıf bir mevcûd-i hakikîdir. Onun varlığı zatının muktezasıdır. Yani varlığında zatından başka bir şeye muhtaç değildir. Böyle bir varlığın velev ki bir an olsun –yokluğunu farz etmek..." mümkün değildir (Tatlısu: 22) Allah, mümkünün yaratılmasını uygun gördüğünden, dilediğinden yoktan var etmiştir:

Zihî vâcib ki itmiş mümkinüñ îcâdını îcâb
Kemâl-i raḥmetinden eylemiş ma'dûm iken iḥyâ D. s. 2

[Ne güzel vâcib ki, mümkün olanın yaratılmasını gerekli görmüş; rahmetinin kemalinden yokken diriltmiş, var etmiş.]

Allah, yaratan, yapan, yani "Sâni"dir, eşyayı yoktan, örneksiz yaratır. Şair, çarpıcı bir örnek verir. Dut yaprağı ve ipek böceği:

Zihî ṣâni' ki eyler berg-i tut u kirm-i bed-bûdan
Libâs-ı iftiḫâr-ı şehriyârân aṭlas u dîbâ D. s. 2

[Ne güzel bir yaratıcı ki dut yaprağından ve kötü kokulu bir kurtçuktan şahların övündüğü atlas ve diba kumaşlarını yapar.]

Nâbî'nin verdiği bu örnek çok dikkat çekicidir. Dut yaprağı gibi tatsız tuzsuz bir yeşillik ile ipek böceğini besler ve ikisinin bu arkadaşlığından dünyanın en güzel kumaşının hammaddesi olan ipek elde edilir. Önceki beyitlerden itibaren insan zihnini Allah'ın yaratma kudretine hazırlarken dikkat çektiği "zıtların uyumu"nu bu örnekle pekiştirmiş olur. Yine sözü ilk imgeye, kitaba getirir:

Bu 'âlem bir kitâb-ı ḥikmet-endûz-ı ḥaḳâyıḳdur
Me'âlin her kim istiḫrâc iderse âferîn bâdâ D. s. 6

[Bu âlem hakikatlerle dolu bir hikmet kitabıdır. Kim manalarını istihraç ederse ona aferin olsun.]

Bu âlem, baştanbaşa hikmetler içeren bir kitaptır. Bu kâinatı bir kitap olarak halk eden Sâni', insanı okumaya, ibret almaya ve manâsını anlamaya davet etmiştir. Kâinat baştanbaşa "esmâ tecellileri"nden ibarettir. Nâbî, bu tecellileri okuyabilene aferin diyor. Bu kitabın anlatmak istediğini anlayan şu gerçeğe ulaşacaktır:

Naḳş göstermek içün ḫâme-i ṣun'-ı üstâd
Oldı sayḳal-zede bu nüh varaḳ-ı kevn ü fesâd D. s. 11

[Üstadın yaratılış kalemi, nakış göstermek için bu oluş ve yıkılış âleminin yedi yaprağı cilalandı.]

Kudret kalemi, bu yedi katlı oluş ve yıkılış âleminin sayfalarını cilalayarak varlıkları ortaya çıkarmıştır. Kevn ve fesad, "Oluşum-bozulma" (Uludağ 2005:215) demektir. Bu maddi âlem bir oluş ve yok oluş dünyasıdır. Allah, kâinatı, yaratma kudretini, sanat eserlerini göstermek, insanı da bunu anlama konusunda sınamak üzere yaratmıştır. Dünyayı yaratmadan ilahî murat şudur:

Ḥüsnini bî-gâneden ḥıfz âşinâya 'arżdur
Ehl-i nefse ḫân-ı kevni izn-i yağmâdan murâd D. s. 495

[Kâinat sofrasını nefis sahiplerine sunmasının sebebi güzelliğini yabancılardan korumak ve dostlara sunmaktır.]

Şairin "bigâne"den kastı inanmayanlardır. Dost dedikleri de inanan ve varlık konusunda tefekkür eden, Allah'ın sanat eserlerine hayranlıkla bakıp şükredenlerdir. Nefsinin peşinden gidenlere sunduğu oluş sofrası, Allah'ın hüsnünü onlardan gizleme perdesidir. Nefisperestler nimetin arkasında onu vereni akıllarına getirmezler. Bu yönüyle bu "yağma sofrası" bir perdedir. Âşina, denilenler ise eşyanın hikmetini, manasını anlayan gönül gözü açık müminlerdir. Bunlar, nimetten mün'ime, yani nimeti verene intikal eder, imanları ve şükürleri artan insanlardır. Âlem bir hüsün/güzellik kitabıdır. Bu kitabın nüktelerini anlamak herkese nasip olmaz:

Nikât-ı nüsḫa-i ḥüsne o kes ki vâḳıf olur
Edeble bûse-zen-i dâmen-i meṣâḥif olur D. s. 537

[Güzellik kitabının nüktelerine, Mushaf sayfalarının eteğine saygıyla yüz sürenler vâkıf olur.]

Kitâb-ı hüsn/güzellik kitabı bu âlemdir. Şair kitap imgesini ısrarla dikkate sunmayı sürdürür. Kitabın nüktelerini okuyanlar anlar. Okunacak olan nedir? Mesâhif, yani sayfalar, kitaplar ve özel anlamda Kur'an-ı Kerîm... Kâinat kitabını okumak, insanlar için elzem olmakla birlikte herkesin okuyabildiği söylenemez. Bu kitabı okumak için kâinat Hâlıkı'nın kelamına, yani Kur'an-ı Kerim'e ihtiyaç vardır. Kur'an, gözlerdeki gaflet perdesini, "düşünmüyor musunuz? Akıl etmiyor musunuz?" sorularıyla ya da doğrudan "düşünün" emirleriyle insanları kâinat kitabının nüktelerini anlamaya davet eder. Büyük kitaptan küçük kitaba gözünü çevirir şair. İnsana ve insan güzelliğine bakmamızı ister:

Ḫûbân-ı cemâl aṣla mezâhir degülmidür
Âsâr-ı aṣl fer'de zâhir degülmidür D. s. 546

[Yüz güzelleri asıl güzele ayna değiller mi? Aslın eserleri fer'de görünmüyor mu]

Varlık, Allah'ın isimlerinin tecellilerinden ibarettir. Allah'ın güzel isimleri en çok insanda tecelli etmiştir. İnsan, Esma-i Hüsnâ'nın aynasıdır.

Nâbî, yukarıdaki beyitte bu hususu nazara verir. Yüz güzelleri asıllarına ayna değil midir, diye sorar. İstifham sanatı yaparak anlamı pekiştiriyor. İnsan yüzünde Allah'ın birden fazla esmâsının tecellisi vardır. Cemil, Hakîm, Musavvir, Müzeyyîn, vd... Asla ait eserler fer'de yani bireyde/parçada görünür. Asl esas temel, başlangıç ve soy anlamına gelir. Fer' ise dal, budak ve netice... İnsana bakan onda tecelli eden esmayı görür. Esmadan müsemmaya yani Yaratan'a ulaşır. "Asl" ve "fer' " kelimelerinin dinî ilimlere ait terimler olduğunu da unutmamak gerekir.

Şair, kâinattan insana ve insandan da güzel yüze doğru estetik yolculuğunu sürdürmeye devam ederken birden karşımıza bir hüsn-i ta'lille çıkar:

Virmez kef-i nigâha kitâb-ı cemâlini
Bilmem nigeh bu girye ile bî-vużûmıdur D. s. 619

[Güzelliğinin kitabını bakış eline vermez; bilmem acaba bakış bu gözyaşıyla abdestsiz midir?]

İnsan ağladığı zaman gözleri bulanır, doğru dürüst göremez. Nâbî, bunu nefis bir güzel sebep ve istifhamla verir: Sevgili, güzellik kitabını "bakış eli"ne vermez. Acaba diyor bu gözyaşıyla bakış, abdestsiz midir? Bilindiği üzere Kur'an'a, abdestsiz dokunulamaz. Yüz, Kur'an'a teşbih edilir. Nâbî, ağladığından dolayı sevgilinin güzelliğini göremeyen bakışı,"abdestsiz mi ki sevgili yüz kitabını eline vermiyor" demek suretiyle gerçeği güzel bir sebebin perdesi içinde gizler. Oysa şair de pekâlâ, ağlayınca gözün bulanık gördüğünü bilir...

Nâbî'ye göre güzelin en belirgin vasfı anlayışlı olmasıdır:

Dilber oldur kim lisânı ola mîz-âb-ı kerem
Dîde-i 'uşşâḳına gelmezden evvel nem henûz D. s. 663

[Güzel, âşıkların gözlerine nem/gözyaşı gelmeden önce dili keremoluğu olandır.]

Klasik şiirimizde sevgili acımasız, taş kalpli bir kişilikte resmedilir. Sevgili ile visal sözkonusu olamaz. Nâbî, belki de bu anlayışın yıkılması gerektiğini

düşünüyor ve nükteli bir ifade ile daha âşığın gözü nemlenmeden, yaşarmadan güzel sözlerle sevgilinin onun gönlünü alması gerektiğini söyler. Sevgilinin sözleri cömertlik pınarı olmalı derken su ve kerem kelimelerini bir arada kullanması dikkat çekicidir.

Nâbî, gönlü bülbüle, sevgilinin güzelliğini gül bahçesine benzetir:

Gülzâr-ı ḥüsn-i ğonca-lebânuñ esîridür
Bî-rûḥ olan güle baḳmaz 'andelîbümüz D. s. 676

Bülbülümüz, gonca dudaklıların güzellik gülbahçesinin esiri olduğundan ruhsuz güle bakmaz.

Âşığın gönlü, gonca dudaklı güzellerin esiri olduğundan "canlı da olsa" ruhsuz olan güle bakmaz, derken Nâbî, oldukça realist bir ruh hali sergiler. Gönül, güllerin değil, güzellerin esiridir. Bu da üzerinde önemle durulması gereken hususlardan biridir. Klasik şiirde sevgili, ayva tüyleri reyhana, gözleri nergise, dudakları goncaya, boyu serviye ve saçları sümbüle benzetilerek adeta bir gül bahçesi tablosu halinde tasvir edilir. Gül goncası dudaklara sahip güzeller dururken şairin gönlü güllere akmaz...

Nâbî, dünyanın, daha geniş anlamıyla görülen âlemin ayna görüntüsünden ibaret olduğunu söyler:

Cihân 'aks-i merâyâ oldugın fehm eyleyen 'ârif
Zevâlinden zılâl-i 'âlemüñ endûhgîn olmaz D. s. 685

[Cihanın ayna görüntülerinden ibaret olduğunu anlayan ârif, evren gölgelerinin batmasından, yokluğundan kederlenmez.]

Yukarıdaki beyitte geçen ârif kelimesi üzerinde durmak icap eder. Ârif, "1. Bilen, vâkıf, âşina, tanıyan, anlayışlı, kavrayışı mükemmel, irfan ve marifet sahibi. 2. Tas. Allah Tealâ'nın kendi zatını, sıfatlarını, isimlerini ve fiillerini müşahede ettirdiği kimse. Müşahede ve temaşadan hasıl olan bilgiye marifet, bu bilgiye sahip olana da ârif denir" (Uludağ 2005: 44) Ârif, Allah'ın kendisine bahşettiği müşahede ile bu âlemin aslında bir görüntü olduğunu, Allah'ın varlığına oranla âleme "varlık" izafe edilemeyeceğini, olsa olsa bir ayna görüntüsü, bir gölge olduğunu anlar, ona gönül bağlamaz. Bu cihana gönül bağlamadığı için de gölge hükmündeki görüntülerin batıp gitmesinden kederlenmez. Bu beyit Hz. İbrahim'in, "lâ-uhibbu'l-âfilin" sözünü akla getiriyor. Yıldızları, ayı ve güneşi görüp onların Rab olamayacağını aklıyla anlayan Hz. İbrahim, batanlar, gurup edenler sevilmez mealindeki bu ayeti söyler: "Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü, Rabbim budur, dedi. Yıldız batınca, batanları sevmem, dedi." (En'am 6/76)

Bu konuda Nâbî yalnız değildir. Kendisinden iki asır sonra gelen ve Urfa'da bu geçici dünyaya veda eden Bediüzzaman da benzer bir düşünceyi, duyguyu dile getirir: "İşte zahirperest ve sermayesi âfâkî malumattan ibaret olan akl-ı dünyevî, böyle silsile-i efkârı hiçe incirâr ettiğinden, hayretinden ve haybetinden (mahrumiyetinden) meyusâne feryad ediyor. Hakikate giden bir doğru yol arıyor. Madem uful edenlerden ve zeval bulanlardan ruh elini çekti. Kalb dahi mecazî mahbuplardan vaz geçti. Vicdan dahi fânilerden yüzünü çevirdi. Sen dahi bîçâre nefsim, İbrahimvâri lâ-uhibbü'l-âfilîn gıyasını çek kurtul" (Nursî 2012: 299)

Allah'ın icat etme, yaratma kalemi, manevi hareketlerle bin türlü görüntü, resim gösterir:

Gösterür bir ma'nevî cünbişle biñ naḳş-ı ġarîb
Ḥayret-endûz-ı ḫıreddür ḫâme-i pergâr-ı ṣun' D. s. 740

[Yaratma kudretinin pergelinin kalemi akıllara hayret verir. Bir manevi hareketle bin garip nakış/resim gösterir.]

Daha önce âlemi bir gölge, bir görüntü olarak tarif eden şair, yukarıdaki beyitte benzer bir düşünceyi dile getirir. Allah'ın kudret kalemi bir hareketle bir anda, bir "kün/ol" emriyle binlerce nakış gibi güzel, gönül çekici varlık icat eder. Akıllar bu sanat eserleri karşısında hayrette kalır. Beyitte, "garip" kelimesi, güzel, eşsiz, benzersiz anlamında kullanılmıştır.

Allah, şiddet-i zuhurundan gizlenmiştir. Dünya gözü onu görmeye dayanamaz; ancak esmasının tecellilerine bakabilir. Nâbî bu hususu aşağıdaki beyitte çok güzel ifade ediyor:

Ṣâni' istiġnâ-fürûş-ı çâr-sû-yı nâz iken
Eyler in'âm-ı ḫarîdârân içün iẓhâr-ı ṣun' D. s. 740

[Yaratıcı, naz çarşısının istiğna satıcısı iken satın alıcılara nimet olsun diyerek kudretinin eserlerini bağışlar, nimet olarak verir.]

Beyitte, Sâni'i "istiğnâ" içinde göstermesinin sebebi, O'nu dünyevi gözle müşahedenin imkânsız oluşunu vurgulamak içindir. Cemil-i mutlak olan Allah, kendisine müştak olan müminleri büsbütün yoksun bırakmamak için esmasının eserlerini gösterir. Ârif, eserden müessire geçerek imanını inkişaf ettirir. Rü'yet-i Cemâl âşıkları varlıklar üzerinde tecelli eden esmaya bakarak aşk susuzluklarını bir nebze gidermiş olurlar.

Aşağıdaki beyit, Allah'ın bu dünya gözüyle müşahede edilemeyeceğini, ama eserlerine bakarak cemalini biraz olsun anlamanın mümkün olabileceğini ifade etmektedir:

Bakılmaz mihre ammâ mâh kablâdur temâşâya
Bana noksân degül âşüfte-i hüsn-i mecâz olmak D. s. 753

[Güneşe bakılmaz ama ay seyredilmeye elverişlidir (bu yüzden) mecazî güzelliğin tutkunu olmak benim için bir noksan değildir.]

Güneş örneği çok çarpıcıdır. Güneşe çıplak gözle bakılmaz, insanın gözleri kamaşır. Oysa güneşten ışık alan aya bakmak mümkündür. Tıpkı bu örnek gibi, varlığı bütün evreni kaplayan ve zuhurunun şiddetinden gizlenen Sâni'-i âlemi bu dünyada görmek mümkün değildir. Sadece ay hükmünde olan eserlerine, esma tecellilerine bakıp akıl yürütmek mümkündür, der, şair. Sonra sözü mecazî güzellere getirerek, güneşe bakılamaz ama aya bakılabilir, der. Hakiki sevgiliyi görmek mümkün olmadığına göre onun cemil isminin tecellileri olan dünyevî güzellere âşık olmak bir eksiklik değildir. Şair, bu gerçekten hareketle dünya güzellerine hayran olduğu için kınanması gerektiğini anlatmak istiyor. Çünkü o, güzelliğin arkasında olan Yaratıcı'ya hayrandır. Neticede mecaz, hakikate ulaştıran köprüdür. Ay, ışığını güneşten alır. Mecazî güzeller de cemallerini Allah'ın esmasından almıştır. Kimi beyitlerde şair, doğrudan güneşe bakmayı tavsiye eder:

Fürûğ-ı mihr-i 'âlem-tâbı gör meh-tâbı neylersin
Temâşâgâh-ı bîdârî ṭururken ḫâbı neylersin D. s. 556

[Dünyayı aydınlatan güneşin ışığını gör, mehtabı ne yapacaksın? Uyanıklık seyri dururken uykuyu ne yapacaksın?]

Yukarıdaki beyit öncekilerle bir çelişme içinde değildir. Nâbî'nin anlatmak istediği her sanat eserinde sanatkârını görmek, yaratılmışta Yaratan'ın kudret elini anlamak mümkündür. Yoksa o da zat-ı Bârî'nin dünya gözü ile görülemeyeceğini gayet iyi bilir. Akıp duran ırmakta yansıyan güneş görüntüsüne değil, başını kaldırıp gökteki gerçek güneşe gözleri çevirmeye çalışır. Aşağıdaki beyit bir öncekinin bir tür izahı hükmündedir:

O kimse kim ṣuver-i 'âleme sitâyişi yoḳ
Muṣavvirüñ hünerin derke çeşm-i dânişi yoḳ D. s. 748

[Dünyanın suretlerine, manzaralarına övgüsü olmayan kimsenin, ressamın/Allah'ın kudret hünerlerini anlamaya bilgi gözü yoktur]

Resim, ressamını nasıl gösterirse, Allah'ın yarattığı her varlık da O'nu işaret eder, gösterir. O halde hakikat-bin olan, yaratılmışa bakıp onda tecelli eden esmayı beğenir, över. Bakışlarını eserden müessire çevirir. Allah'ın yarattığını övmeyen, beğenip takdir etmeyen O'nun yaratma kudretini anlamamış demektir. Böylesinin anlamaya kabiliyeti de yoktur. Kul, kâinatı temaşa edip mimarına, ressamına şükrünü, esere takdirini ifade etmekle yükümlüdür. Bunu yapmı-

yor, yaratılmışın üzerindeki esma mührünü okuyamayan cehalet içindedir. Nâbî, visale imkân vermeyen güzeli anlamsız bir kitaba teşbih eder:

Her ḫûb-rû ki 'âşıḳa luṭf-ı viṣâli yoḳ
Bir nüsḫadur ki ḫaṭṭı ḫoş ammâ me'âli yoḳD. s. 750

[Âşığa kavuşma iyiliği bulunmayan her güzel yüzlü, yazısı güzel ama anlamı olmayan kitap (gibi)dir.]

Klasik şiirimizde sevgilinin yüzü kitaba ve özel olarak da Kur'an'a teşbih edilir. Kitap, okunmak içindir. O halde kitapta yazılanlar anlaşılır olmalıdır. Şair, vefasız sevgilileri eleştirir. Âşıklarına "visal" göstermeyen güzel yüzlüler, güzel yazılı ama manasız kitaba benzer, der. Yazı çok güzel, "hüsn-i hat" örneği ama şekilden ibaret, bir mana içermiyor. Nâbî'nin tenkidi oldukça ağır. Ama şair bu, zaman zaman kantarın topuzunu kaçırabilir. Zaten visalden maksat da şöyle bir görünüvermesi, belki bir nim-tebessüm göstermesidir...

Mecazî güzellerin güzellik unsurlarından biri kaştır. Kaşın eğriliği şaire göre, güzelliğin sıhhatine mani değil, delildir:

Kec olsa her ne ḳadar ebrû-yı mu'anber-i yâr
Olur o deñlü mededkâr-ı istiḳâmet-i ḥüsn D. s. 870

[Sevgilinin amber kokulu kaşları ne kadar eğri olsa güzelliğin doğruluğuna o kadar yardım eder.]

Kaşların eğriliği güzelliği artırır. Bu sebeple kaşlar hilale ya da yaya benzetilir. Bazı şiirlerde ise kaş mihraptır. Hilale ne kadar benzerse o kadar güzellik katar yüze.

Hüsnün kerameti gönlü esir etmesidir:
İder gönül gibi âvâreyi esîr-i kemend
Baḳılsa ancaḳ olur cezbe-i kerâmet-i ḥüsn D. s. 870

[Bakıldığı zaman güzelliğin kerametinin cezbesi gönül gibi avareyi kement esiri eder.]

Şair, hüsnü/güzelliği bir veliye teşbih ediyor kişileştirerek. Güzelliğin cazibesi, alımı, gönlü avlar. Eskiden avcılar ceylan ve benzeri av hayvanlarını kementle avlardı. Bu hüsün velisinin kerameti, avare gezen gönlü cezbe kemendiyle yakalayıp esir etmektir.

Güzelliğin delili nedir, sorusuna şu beyitle cevap verir:
Ḥüsn-i ma'şûḳa olur sinedeki dâġ delil
Şemse-i cild ider iş'âr kitâbuñ şerefin D. s. 937

[Cildin üzerindeki şemse kitabın şerifini nasıl gösterirse göğüsteki yara da sevgilinin güzelliğine öyle delil olur.]

Sevgilinin güzelliğinin delili âşığın kalbine açtığı yaradır. Bu, aşk ateşinin yarasıdır. Nâbî, bu durumu kitap sanatları ile ilgili bilgisiyle örneklendiriyor. Cilt, Osmanlı'da çok gelişmiş bir kitap sanatıdır. Ciltlerin üzerinde şemse bulunur. Şemse, "güneş şeklinde yapılan işleme resim. Daha çok elyazması kitapların kapak ciltleri üzerine altın yaldızla yapılırdı. Güneşe benzediği için bu adla anılmıştır" (Pala 2004: 427) Nâbî, âşığın gönül yarası ne kadar derinse sevgili o kadar güzeldir, demeye getirir sözü. Gönül, bir kitaptır. Bu kitabın üzerindeki şemse ise aşk yarasıdır. Gönlün şerefi taşıdığı aşk yarası iledir. Bu sevgili hakiki de olabilir, mecazî de... Gönülde aşk yarasının acısından âşık ırmak gibi gözyaşlarını akıtır:

Seyl-i eşküm gibi hergiz nehr-i câri görmedüm
Vardum ey Yûsuf-cemâlüm Nîl'e de Ceyhûn'a da D. s. 957

[Ey Yusuf yüzlü sevgilim, Nil'e de Ceyhun ırmağına da vardım gözyaşı selim gibi akan nehir görmedim.]

Divan şiirinde güzelliğin timsali Hz. Yusuf'tur. Şairler, gerçek güzelliği anlatmak için Yusuf teşbihine başvururlar. Nâbî de gelenek çizgisinde sevgilinin yüz güzelliğini Hz. Yusuf'un güzelliğine benzetir ve bu güzelliğe duyduğu aşktan dolayı gözyaşlarının Ceyhun ve Nil ırmaklarını geçtiğini mübalağa ile ifade eder.

Sonbahar mevsiminde ağaçlardan zemine düşen sararmış yapraklar Nâbî'de şu şairane imgeyi doğurur:

Dest-i taḥsîndür zemîne ferş olan berg-i ḫazân
Gülşen-i kevn ü fesâduñ Nâbiyâ üstadına D. s. 1021

[Ey Nâbî, yeryüzüne döşenen sonbahar yaprağı oluş ve yıkılış gül bahçesinin üstadına övgü elidir.]

Yere el koymak, beğenme ifadesidir. Ağaçtan sararıp zemine düşen yaprak, bu oluş ve yıkılış âlemini yaratanın sanatına, yaratma kudretine beğenme ifadesidir. Şair, nefis bir teşhis ve kapalı istiare ile ağacı kişileştirip Allah'ın kudretine hayranlığını ve övgüsünü ifade ediyor. Aynı zamanda nefis bir hüsn-i ta'lil örneğidir beyit. Yere düşen yaprak adeta "bravo, ne güzel" diye yere konan el olarak tahayyül edilmiştir.

Güzellik, onu gören göz olmazsa, abes olduğu gibi, göz güzelliği fark etmese de abes olur, çirkin olur, Yaradan'a karşı küfran-ı nimet olur:

Ḥüsn olur bî-nazar-ı rağbet-i 'uşşâḳ 'abes
İltifât âyînedür ṣûret-i isti'dâda D. s. 1034

[Âşıkların bakışlarının rağbet etmediği bir güzellik abes olur. İltifat, yeteneğin suretine aynadır.]

Yukarıdaki beyitte, "marifet iltifata tabidir" sözü gizlenmiştir. Aşık Veysel'in mısraları bu beyti en güzel şekilde anlatır:

Güzelliğin on para etmez
Bu bendeki aşk olmasa"

Güzellik, ona müştak olan âşıkları ister. Allah, kendisini tanısın, bilsin sevsin diye insanı yaratmıştır. İnsana yakışan, esma tecellilerinden hareketle Cemal-i mutlak'a âşık olmak değil midir?

Nâbî'ye göre gül, güzellik ateşi ile yanmıştır:

Ẕâtında gül ki suḫte-i nâr-ı ḥüsndür
Ḥâcet ne bülbülün nefes-i âteşînîne D. s. 1051

[Gül, aslında güzellik ateşinin yanmışıdır;(o halde) bülbülün ateşli nefesine ne gerek var!]

Şair, hayretini dile getirmiştir: Madem gül, güzellik ateşiyle yanıp kor kesilmiş, kızarmış, bülbülün ateşli nefeslerine ne gerek var? Bunu söylemekle birlikte bir önceki beyitte müştakları olmayan güzelliğin abes olduğunu söylediğini de unutmamak gerekir. Anlatılmak istenen şu olsa gerek: Gül, güzellik ateşiyle yanmış, kızarmışken bülbül yanık nefesiyle bir kez daha yanmasın.

Sonuç olarak Nâbî "hüsün" kelimesini güzellik anlamında kullanmış, konunun kelâmî kısmına şiirlerinde pek değinmemiştir. Onun güzellik anlayışını yine onun sözleriyle ifade etmek isteriz. Nâbî, aşağıya aldığımız iki rubaisinde güzellik anlayışını açık, seçik, çarpıcı bir biçimde dile getirmiştir:

Aṣḥâb-ı naẓar ne naḳṣa ne 'ayba baḳar
Ḥüsn-i ezel ü cemâl-i lâ-reybe baḳar
Eylerse de mâsivâya ta'liḳ-i naẓar
Miftaḥ-ı der-i ḫızâne-i ğayba baḳar D. s. 1190

[Nazar sahipleri ne nakşa, ne kusura bakar. (Onlar) ezeli güzellik ile şüphesiz güzelliğe bakar. (Nazar sahibi) mâsivâya göz atsa da gayb hazinesi kapısının anahtarına bakar.]

Veliler, ermişler resim ve kusurlara bakmazlar. Onlar ezeli güzellik ve şüphesiz, mutlak güzelliğe bakarlar, yani cemal-i mutlaka âşıktırlar. Bu aşkla öyle kendilerinden geçmişlerdir ki, şekil ve görüntü halindeki dünyanın güzelliklerine veya eksikliklerine bakamazlar. Zaman zaman, mâsivâya, "Allah'tan başka her şey" (Uludağ 2004: 237) baksalar da onlardaki gizli gayb hazinelerinin anahtarlarını elde etmek için bakarlar. Neticede mâsivâ, Allah'ın esmasının tecellileridir. Onlara ibret ve hikmet nazarıyla bakanlar marifetullahta terakki eder, esmadan müsemmaya ulaşırlar.

'Âlem ki nümâyende-i naḳş-ı güldür
Ma'nâsı bilinmez luġaz-ı müşkildür
Her devrde bir ḥüsn-i dîger var ammâ
Devr-i güli gör ki devr devr-i güldür D. s. 1184

[Gül nakşını gösteren âlem manası bilinmeyen zor bir bilmecedir. Her devirde bir başka güzellik var ama gül mevsimini gör ki devir gül devridir]

Âlem, bir gül resmi gibidir. Manasını bilmek, anlamak bir bilmece kadar zordur. Dünyanın en güzel mevsimi ilkbahardır. Gül mevsimi, bir manada "asr-ı saadet"tir. Hz. Peygamber'in asrıdır. Nâbî, adeta taşı gediğine koyarak dünyayı yaprakları iç içe bir güle teşbih ettikten sonra en güzel mevsimin, hürmetine eflakin yaratıldığı Hz. Muhammed (as.) devri olduğunu ifade eder.

KAYNAKÇA:

- Ali Osman Tatlisu, Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi, Istanbul Tarihsiz.
- Bediüzzaman Said Nursî, Sözler, Söz Yay. Istanbul 012.
- Ethem Cebecioğlu, Tasayvuf Terimleri Ve Deyimleri Sözlüğü, Istanbul 2009.
- Ferit Develliioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara 2010.
- Ilhan Ayverdi, Kubbealtı Lugâtı, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Istanbul 2008.
- Iskender Pala, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Istanbul 2004.
- Hayrettin Karaman Vd., Kur'an-I Kerîm Ve Açıklamalı Meâlî, Tdv. Yay. 2014.
- Nâbî, Nâbî Divanı, Haz. Ali Fuat Bilkan, Istanbul 1997.
- Nâbî, Hayriyye-I Nâbî, Haz. Mahmut Kaplan, Ankara 2015.
- Süleyman Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Istanbul 2005.
- Şükrü Haluk Akalin, Türkçe Sözlük, Tdk, Ankara 2010.

OSMANLI DÖNEMİ URFA VAKIFLARINDA SUİSTİMALLER VE GÖREVDEN ALMALAR*

Yasin TAŞ**

1. Giriş

İnsanlığa hizmet gayesiyle kurulmuş olan vakıflar, medeniyet tarihimizi şekillendiren başlıca müesseselerden biridir. En kısa ifadesiyle vakıf; menfaati halka ait olmak üzere bir malı Allah'ın mülkü hükmünde kabul ederek temlik ve temellükten ebediyen alıkoymaktır.[2] Vakıflar, amme hizmeti sayılan birçok hizmetin; hükümete, belediyeye ve halka yük olmadan fertler tarafından yapılmasını ve halkın da bunlardan ücretsiz olarak istifade etmesini sağlamıştır. Bu sebepledir ki Osmanlı şehirlerinde kamu hizmeti olarak değerlendirilebilecek sayısız sosyal hizmet vakıflar eliyle gerçekleştirilmiştir. Şehirlerin imar ve tesisinde, toplumunun ihtiyaçlarının karşılanmasında ilk sırada bu müessese yer almış ve şehirlerin fiziki yapılarında tarihten günümüze kadar gelebilen eserlerin neredeyse tamamına yakını, yine vakıflar tarafından tesis edilmiştir.[3]

Hayır sahipleri tarafından ibadet telakkisiyle teşekkül ettirilen cami, medrese, tekke, zaviye, han, hamam, çeşme gibi vakıf eserler, kuruldukları bölgelerin ilmî ve dinî hayatını zenginleştirmiş ve şehirlerin sosyal açıdan gelişmesine büyük olanaklar sunmuşlardır. Vakıflar, verdikleri hizmetler karşılığında ücret talep etmedikleri gibi vakfa ait bina ve personelin masraflarını karşılamış, hizmetleri yürütmek için muhtelif görevliler çalıştırıp ücretlerini ödemişlerdi.[4] Çok sayıda insana istihdam imkânı sunan vakıflar, şehirlerin ekonomik hayatına önemli katkı sağlamışlardır. Vakıflarda görev alan yöneticiler ve çalışanlar, va-

---

* Bu çalışma, "Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat" adlı doktora tezindeki vakıf bilgilerinin gözden geçirilmesi ve genişletilmesinden oluşmaktadır.

** Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

2 Bu konudaki bazı tanımlar için bkz. Halim Baki Kunter, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s. 8; Ömer Nasuhî Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1969, IV, 284; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1972, III, 577; Ziya Kazıcı, *İslâmî ve sosyal Açıdan Vakıflar,* Marifet Yayınları, İstanbul 1985; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, MEB, İstanbul 1986, C. 13, s. 154; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 91; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İz Yayıncılık, İstanbul 2002, I, 273; Mehmet Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 187.

3 Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkışafı*, İstanbul 1936, s. 46; Görgün Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar, Yeditepe* Yayınları, İstanbul 2017, s. 204; Ömer Demirel, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 1.

4 "İsmail Kurt, "953/1546 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defterine Göre Para Vakıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Şubat 1998, S.112, s. 157 vd.

kıf mülkünden elde edilen gelirleri vakfiyede belirlenen cihetlere sarf ederek hizmetlerin devamlılığını esas almışlardır.

Osmanlı'da vakıfların her türlü yolsuzluktan korunması, vakıf mallarının ve menfaatlerinin heba edilmemesi için bir kontrol mekanizması vardı. Denetim görevi şehrin idareci konumundaki vali, kadı ve evkâf müdürü gibi kimselere havale olunurdu. Gerekli görülen durumlarda vakfın denetimi için bazen vakfa özel bir nazır tayin edilirdi. Vakıfların ve onlara gelir kaynağı olan müsakkafât ve müstegallat gibi gelirlerinin heba edilmeyip vakıfların ihtiyacına göre sarf edilmesi sağlanırdı. Bu maksadı temin etmek için gerekli denetimlerin yapılması ve idarede bulunan şahıslardan hesap sorulması, bir başka ifadeyle vakıf gelirinin akışının doğru yönlendirilmesi için bir kontrol mekanizmasının mevcudiyeti vakıfların hayatiyeti için önem taşımaktaydı.[5]

Osmanlı'da geniş bir alanda hizmet üreten vakıf müessesi, alınan koruyucu tedbirlere rağmen teoriden pratiğe geçerken insan unsurundan kaynaklı olarak bir takım aksaklıkları beraberinde getirmiştir. Vakfiyelerin hayata geçirilişinde, vakıfların gündelik işleyişinde, idareci ve görevli atamalarında, uygulamaya yönelik sorunlar dikkat çekmiştir. Vakıfların hizmet alanlarının genişliği göz önüne alındığında yaygın olmayan bu sorunlar, bazen vakfın idareci ya da görevlilerinin suiistimallerinden kaynaklanırken bazen de vakfa dışarıdan müdahale şeklinde olmuştur. Dışarıdan yapılan müdahaleler; tevliyeti veya diğer görevleri ele geçirmeye çalışmak, vakıf mülkünü gasp etmek veya bu mülkün kullanımına müdahale etmek, kirasını ödememek, ödeme yapmış olmalarına rağmen mütevellilere zimmet çıkarmak şeklindedir.[6] Aynı şekilde vakıfların teslim edildiği mütevelli ve diğer görevlilerin, bazen vakıf mülküne ya da gelirine göz dikmek, vakıflar üzerinden haksız kazanç sağlamak, hak sahiplerine hakkını vermemek yahut idarede yetersiz kalmak suretiyle vakıfları zarara uğrattıkları görülmektedir.

Osmanlı arşivlerinde vakıflardaki suiistimallere dair çok sayıda kayıt ve şikâyet yer almaktadır. Şikâyetlerin bir kısmı devlet merkezine taşınarak Divan-ı Hümayunda karara bağlanmış ve divan kalemleri tarafından şikâyet defterine kaydedilmiştir.[7] Ancak bunların önemli bir kısmı merkeze taşınmadan vakıfların bağlı olduğu şehirlerdeki kadı mahkemelerinde görülmüş, yerel düzeyde getirilen çözümler kadı sicillerine kaydedilmiştir. Diğer yandan hurufat defterlerinde vakıf görevlerindeki değişiklikler, vakıfların idarecileri ve görevlilerine verilen beratların gerekçesi bir kaç satır halinde kayıt altına alınmıştır. Bu def-

---

5 Bahattin Turgut, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013, s. 69-70.

6 Murat Tuğluca, *XVII. Yüzyıl Sonu Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 218-227.

7 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, s. 215-247.

terler, vakıflarla ilgili atamalarda, ataması yapılan kişilere verilen beratların bir nevi özetini ihtiva ettiğinden, vakıf görevlilerinin tayin biçimleri, atama ve görev değişikliklerinin nedenleri ile ayrılış sebepleri hakkında kıymetli bilgiler barındırmaktadır.[8]

Bu çalışmada Urfa Kadı Mahkemesine yansımış olan şikâyetlere ve hurufat defterlerindeki atamalara göre Osmanlı dönemi vakıf idarecileri ve görevlilerine dair suiistimaller ve görevden almalar ele alınmıştır. Ancak Urfa'ya ait olan 25 adet kadı sicili defterlerinden 207 numaralı sicil kaydı 1630 yılına, diğerleri ise 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başındaki döneme aittir. Dolayısıyla elimizde Osmanlı döneminin büyük bir kısmı için şehir vakıflarının işleyişini yerel düzeyde takip edebilmek için yeterli miktarda sicil defteri bulunmamaktadır. Bu dönemdeki vakıf sorunları için Enver Karakeçili tarafından transkribe edilerek yayınlanan Urfa hurufat defterlerinin kayıtlarına müracaat edilmiştir. Urfa'nm 1690-1837 yılları arasındaki döneme ilişkin vakıf görevlerine ait tevcih ve atamalar hakkında bilgiler veren bu defterlerin; vakıf isimleri, görevleri, çalışanları, ücretleri başta olmak üzere birçok açıdan şehir vakıfları için önemli bir boşluğu doldurduğunu belirtmekte fayda vardır.

2. Vakıfların İdaresi konusunda Şer'iyye Sicillerine Yansıyan Düzenlemeler

Osmanlı Devleti'nde vakıflar, 1826 yılından itibaren Evkâfı Hümayun idaresine geçmiştir. Tanzimat'tan sonra Evkâfı Hümayun idaresine bağlı olarak sancaklarda evkâf müdürlükleri kurulmuş ve vakıflar bu müdürlüklere bağlanmıştır. Şer'iyye sicillerine kaydedilmiş olan bazı fermanlarda, şehirlerin idaresinden sorumlu olan kaymakam, nâib ve kadıların, vakıf konusuna ehemmiyet göstermeleri gerektiği hatırlatılmıştır. Bu çerçevede evkâf müdürlüğüne getirilecek kişilerde ehliyet ve emanete önem verilmesi, zimmetine mal geçirdiği sabit olan müdürlerden bunun tazmin edilmesi, vakıfların kanun ve nizamnamelere uygun olarak kurulup idare edilmesinin sağlanması ve her yıl vakıflara ait muhasebe kayıtlarının görülerek yazılan suretlerden birinin Evkâfı Hümayun'a gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir. Görevden alman evkâf müdürlerinin, idare dönemine ait bütün makbuz, gönderi ve harcamalar ile diğer işlemlerinin gözden geçirilmesi ve zimmetine para geçirdiği veyahut bir usulsüzlük yaptığı tespit edilenlerden bunun tahsil edilmesi ve tüm evrakların müfredat defterleriyle birlikte Evkâfı Hümayun'a gönderilmesi istenmiştir.[9] Vakıf idarecilerinin ve görevlilerinin hizmet cihetlerini, verilen beratlar gereğince ifa etmesi, her türlü

---

8 Enver Çakar ve Celalettin Uzun, *Hurufat Defterlerinde Harput*, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ 2017, s.4; Hasan Demirtaş, "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği", *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2012, S. 37, s. 49; Şerife Eroğlu Memiş, "Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarında Hurûfât ya da Askeri Rûznamçe Defterleri ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerif Örneği, *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2013, S. 39, s. 116.

9 *Urfa Şer'iyye Sicili*, Defter Numarası 205, sayfa 12, belge 16. Bu kaynaktan yapılan alıntılar aynı sıralama ile kısaltılarak verilmiştir. *UŞS*. 205/12-16.

hayrat kaydını tutması, vakıf işlerinin hiçbir şekilde hatır gönül ilişkisiyle yürütülmemesi gerektiği emredilmiştir.[10]

Devlet, vakıfların işleyişinde ortaya çıkan suiistimallerin önüne geçebilmek için bir takım tedbirleri uygulamaya koyarak denetimleri sıkılaştırmıştır. Bu kapsamdaki fermanlarda, her yıl vakıf defterlerinin kadılar tarafından görülerek tasdik edilmesi, vakıfların çeşitli amaçlarla kullandıkları koçanlarının, evkâf muhasebecisi ve şehir nâibi tarafından mühürlendikten sonra kullanılması ve bu koçanlardaki mühürlerin her yıl yeniden düzenlenmesi öngörülmüştür.[11] Vakıfların verilen beratlar ve vakfiyelerde belirtilen şartlar çerçevesinde idare edilmesi, vakıf görevlilerinin hizmetlerini hakkıyla ifa edip etmediklerinin vilâyet evkâf müdürleri tarafından kontrol edilmesi, vakıf çalışanlarının görevlerinde hukuksuz işlere yeltenmemeleri, hayrat ve vakıf mallarına ait kayıtların düzgün tutulması, vakıf işlerinin gizli kapaklı yapılmaması ve görevlilerin hatır gönül ilişkisiyle vakfı yürütmemeleri emredilmiştir.[12] Ancak bu ferman ve emirlere rağmen, her müessesede olabileceği gibi ulvî duygular ve hayır niyetlerle teşkil ettirilen vakıf kurumunda da bir takım suiistimallerin yaşanmasının önüne geçilememiştir.

Osmanlı'da vakıfların, mali denetim kapsamında her sene muhasebeleri görülmekteydi. Vakıf hesapları, yerel kadıların gözetimi altında muhasebe ve kontrol edilmekteydi.[13] Kadı sicillerinde gördüğümüz üzere Urfa'daki vakıflarda, mütevelli tarafından "evkâf defteri" adıyla bir defter tutulmuştur. Bu defterlerde, vakfın malî hesapları, gelir giderleri, maaş ve onarım bedelleri, borç ve alacakları ile diğer işlemler kayıt altına alınmıştır. Tutulan bu defterler, gerektiğinde mahkeme huzurunda ibraz edilerek vakıflardaki işlerin hukuka ve vakfiyeye uygun şekilde icra edildiği belgelenmiştir. Mesela 1882 senesinde Kubbemescid Mahallesi sakinlerinden Halil oğlu Ahmed, kiracısı olduğu Hâce Emine Hatun Vakfı'na ait bir dükkândan elinde sened olduğu halde erken çıkarıldığını ve 222 kuruş alacağı olduğu iddiasıyla mahkemede şikâyette bulununca, vakıf mütevellisi Mehmed oğlu Hacı Ali, Ahmed'den bir miktar kiranın tahsil edilip kalanın borca mahsup kılındığını ve buna dâir kayıtların "*vakıf defterinde mukayyed ve musarrah bulunduğu*"nu ifade etmiştir. Söz konusu defteri inceleyen şer'î mahkeme, "*kuyûdât-ı vakfın mu'teber olduğu*"nu belirterek Ahmed'in iddialarını reddetmiştir.[14]

2. Evkaf Müdürlerinin Görevden Alınması

Tanzimat'ın uygulanması kapsamında sancaklarda evkaf müdürlükleri kurulduğunu belirtmiştik. Urfa'da Evkaf müdürlüğünün kurulması, ilk müdürünün

---

10 *UŞS.* 205/54-120.
11 *UŞS.* 226/356-750.
12 *UŞS.* 205/54-120.
13 Halil İnalcık, *Şair ve Patron*, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2003, s. 58.
14 *UŞS.* 208/353-230; ayrıca bkz. *UŞS.* 210/271-186; *UŞS.* 219/292-456;

tayin edilmesi ve kurumsal olarak hizmet vermeye başlaması 1845 yılında gerçekleşmiştir. Şehrin evkâf müdürlüğüne ilk olarak Mustafa b. Hacı İbrahim tayin edilmiştir.[15] Kadı sicillerinde Urfa Evkâf Müdürü'nün şehir vakıflarıyla ilgili davalarda, mahkeme huzurunda bazen şahsen hazır bulunarak bazen de vekili aracılığıyla temsil edilerek bu davaların takibini yaptığı görülmektedir.[16] Nitekim 1883 senesinde gönderilen bir fermanda, vakıflara ait arsa ve arazilerin satılması icap eden durumlarda, satışların Evkâf-ı Humâyûn tarafından belirlenen müzayede usulüyle yapılması esas kabul edilmiş, bu satışların evkâf müdürlükleri bünyesindeki evkâf muhasebecileri gözetiminde yapılıp, sonuçları hakkında maliyeye bilgi verilmesi emredilmiştir.[17] Aynı şekilde evkâf müdürlerinin, Haremeyn Evkâfı'na ait davalarda bu vakıflara ait hakların korunması, mukataaların alınması ve mülklerin zarara uğramaması maksadıyla mahkemede hazır bulunduğu müşahede edilmektedir.[18] Bu açıdan evkâf müdürlerinin, şehirdeki tüm vakıfların işleyişini kontrol ederek devamlılıklarını sağladığı bu hususta Haremeyn vakıflarından ise birinci derecede sorumlu olduğu anlaşılmaktadır.

Urfa'daki vakıfların denetiminden sorumlu bulunan Urfa Evkâf Müdürlüğü'nde çeşitli azil ve görevden uzaklaştırmalar yaşanmıştır. Mesela şehrin 1852 senesi Evkâf Müdürü Muhtâr Bey'in "*hasbe'l-îcâb tebdîline lüzûm*" görülmüş ve yerine Halep eski evkâf müdürü Mehmed Arif Efendi bu göreve getirilmiştir. Aynı kayıtta ayrıca Mehmed Efendi'nin bu göreve ehil olup görevini hakkıyla yerine getireceği, "*hazîneden zimmetine akçe geçirmeyeceği ve şâyet zimmeti zuhûr ider ise tazmînine her vechile*" muktedir bulunduğu belirtilmiştir.[19] Tedbir olarak zikredilen bu husus aslında vakıf müdürlerinin haksız kazanç edinmelerini önlemeye yönelik bir uygulamaydı.

Mehmed Arif Efendi'nin 1854 yılındaki vefatı üzerine Urfa Evkâf Müdürlüğüne, Antakya eski evkâf müdürü Fikri Efendi tayin edilmiştir. Ancak Fikri Efendi, bu yeni görevde yaklaşık bir sene kalabilmiştir. 17 Aralık 1855 tarihli bir berâtte Fikri Efendi'nin "*hasbe'l-îcâb azliyle yerine bâ-irâde-i seniyye Hâfız Şerîf Efendi'nin müdîr nasb*" olduğu görülmektedir.[20] Belgede Fikri Efendi'nin niçin görevden alındığı açık yazılmamakla birlikte müdürlerin bu kadar kısa sürede ve azledilerek görevden alınması, hiç şüphesiz vakıfların idaresinde yetersiz kaldıkları ya da çeşitli suiistimallere bulaştıkları ihtimalini akla getirmektedir.

3. Mütevellilerin Görevden Alınması

Vakıfların idaresi ve günlük işleri, vakfın yöneticisi olan mütevelli tarafından gerçekleştirilmekteydi. Mütevelli, sorumlu olduğu vakfın bütün işlerinin

---

15 Turgut, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, s. 54.
16 *UŞS.* 210/118-407; *UŞS.* 226/406-16; *UŞS.* 226/431-45.
17 *UŞS.* 226/375-794.
18 *UŞS.* 206/637-814; *UŞS.* 217/100-197.
19 *UŞS.* 205/12-16.
20 *UŞS.* 205/55-121.

takibini yaptığı gibi gayrimenkullerinin korunması, tamiri, işletilmesi veya kiraya verilmesinden de birinci derecede sorumluydu. Ayrıca mütevelli bu mülklerin kirasını almak, vakfın gerekli masraflarını ödemek, vakıf gelirlerinin yerinde harcanmasını ve gerektiğinde vakıf evladına hisselerinin dağıtılmasını da sağlamaktaydı.[21] Bu bakımdan vakıf mülklerinin gerçek değeriyle kiralanmadığını tespit ettiğinde bu hususta dava açma hakkına da sahipti. Nitekim Emir Mencek Vakfı mütevellisi Hacı Emin oğlu Mehmed Salih; Serrac Pazarı civarında Ermenî Aruş'un da hissedarı olduğu değirmenin, 1/3'ünün vakıflarına ait arsa üzerinde bulunduğunu, 1877 yılına kadar arsa kirası olarak senevî 450 kuruş ödendiğini ancak ecr-i misliyle yeni bir fiyat belirlenmesi gerektiği iddiasıyla mahkemeye müracaatta bulunmuştur. Mahkemenin yaptırdığı inceleme sonucunda, arsanın yıllık 4.500 kuruş kira kıymetine sahip olduğu dolayısıyla değirmen sahiplerinin, vakfın 1/3 hissesine karşılık senevî 1.500 kuruş kira ödemeleri gerektiğine karar verilmiştir.[22]

Sicillerdeki vakfiyelerde, vakfın başına geçecek mütevellinin, emânet ve ehliyet sahibi, "ekber, erşed ve aslâh" yani yaşça büyük, olgun ve en salih kişilerden olması gerektiği neredeyse tüm vakfiyelerde zikredilen şartlar arasındadır. Ancak bazı vakıfların mütevellide ayrıca başka şartlar aradığı da görülmektedir. Mesela Halîlürrahman Zâviyesi'ne, mütevelli vasıfları için "*şart-ı vâkıf*" olarak belirlenen "*kâni' ve takî ve müteşerri' ve müteverri' ve gayr-i tâmi' bir zât*" şartı çerçevesinde 1873 yılında Hasan Efendi oğlu el-Hâc Mustafa Efendi getirilmiştir. Belgede Mustafa Efendi'nin, ilim ve din ehli olduğu, dünya malında gözü bulunmadığı ve faziletli hasletlere sahip olması hasebiyle yukarıda belirtilen şartları taşıdığı kabul edilmiştir.[23]

Vakıfların velayetini haiz bulunan mütevellinin âkil, emîn, fısk ile gayri maruf ve vakfı bizzat yahut naibi vasıtasıyla idareye muktedir bulunması şarttır. Mütevellide hürriyet, Müslümanlık, erkek olma ve görme şartları aranmaz. Dolayısıyla belirtilen şartları taşıyan köle, kadın, âmâ veya bir gayrimüslim vakfına gayrimüslim şahsın mütevelli tayin edilmesinde herhangi bir sakınca mevzu bahis değildir. Aynı şekilde tevliyette buluğ şart olmadığı için mümeyyiz vasfına sahip, vakfı hıfza muktedir âkil bir çocuğa da tevliyet tevcih olunabilir.[24] Mütevelliler, vakıf mülklerini gerektiğinde tamir ettirip korumak, akaratını kiraya vermek, kira paralarını toplamak ya da toplatmak, vakıfların ferağ ve tefviz muamelelerine izin vermek, vakıf hukukunu korumak için gerektiğinde dava açmak ve vakıf gallesini meşrutun leh olanlara sarf ve taksim etmekle yükümlüdür.[25]

---

21 *UŞS.* 210/68-288.
22 *UŞS.* 210/62-274.
23 *UŞS.* 228/426-796.
24 Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhat-ı Fıkhiyye Kamusu*, V, 69.
25 Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhat-ı Fıkhiyye Kamusu*, V, s.77.

Osmanlıda vakıf görevlilerinin vakfiye şartlarıyla başlayan, hayat boyu süren ve genellikle babadan evlada geçen bir görev anlayışı vardır.[26] Vakıf mütevellileri istifa etmedikleri veya görevden azledilmedikleri sürece tevliyet görevini vefatlarına kadar sürdürmüşlerdir. Bu anlamda vakıfların tevliyetinde zımnen "kayd-ı hayat" şartının bulunduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Rızvaniye Vakfı'nın 19. yüzyıldaki mütevellilerinden Hamevîzâde Mustafa Bey, vakıftaki tevliyet görevini yaklaşık 45 yıl sürdürmüştür.[27]

Vakfa ihanet ettiği açıkça ortaya çıkmış olan her mütevelli ve nazırın azledilmesi vacip derecesinde zorunluluktur. Bilerek ve zaruret olmaksızın, vakıf hakkında yapılması yasak olan tasarrufu işleyen mütevelli, vakfa hıyanet etmiş kabul edilir. Zaruret hali bulunmadığı halde vakıf akarını bile bile noksan-ı fahiş ile kiraya vermek, kendi mülkü olarak satmaya kalkışmak, vakfın gelirini kendi umuruna sarf etmek, vakfiye şartlarına riayet etmemek, vakfın vakfiyetini inkâr etmek bu kapsamdadır.[28] Vakıfların idaresini sağlayan mütevellilerin başlıca görevlerinden biri vakfın amacına uygun hizmetlerinin devamlılığı için yerinde ve zamanında tedbirler alarak vakfın, vakfa ait mülkün zarara uğramasını engellemektir. Bu süreçte ihmalkâr davranmak ve kasıtlı fiillerle vakfı zarara uğratmak azledilmeyi gerektirir. Yine ayyaş, sarhoş ve gayri meşru şeylere kendini kaptıranlar ile vakıf görevlerini yapmayı engelleyecek derecede yaşlı ve hasta olan mütevelliler, kadı tarafından azledilebilirler.[29] Aşağıdaki misallerde görüleceği üzere, vakfın amacı doğrultusunda faaliyetle bulunmayan, vakfın mallarını ve gelirlerini amaçlarına uygun olarak kullanmayan, ağır ihmal ve kasıtlı fiilleriyle vakfı zarara uğratan ve görevini sürekli olarak yapmasına engel teşkil edecek hastalığa veya maluliyete yakalanan kimseler görevden alınmıştır.

Osmanlı döneminde Urfa'da, bazen mütevellilerin görevlerini hakkıyla ifa etmediği yahut ihmalkâr davrandıkları ve bu sebeple azledilmeleri gerektiği iddiasıyla mahkemeye şikâyet başvurusu yapanlar olmaktaydı. Bu şikâyetleri yapanların bir kısmı mevcut mütevellinin yerine geçmek isteyen kişilerden iken bir kısmı da vakıf eserin kullanılamaz hale gelmesinden dolayı sorumluluk hissiyle hareket eden mahalle ahalisi ya da ileri gelenleridir. 1732'de Urfa'nın Sağrıcılar Pazarında bulunan vakıf çeşmelerin 2 akçeyle mütevellisi olan Emmi Cabir Hafız, "*irâd-ı vakfı, mahalline sarf etmeyüp ekl ve bel*" ettiği iddiasıyla görevinden azledilmiş ve bu görev kadı İbrahim Efendi tarafından el-Hâc Yahya'ya verilmiştir. Ancak iki sen sonra Hafız Cabir'in harap haldeki çeşmeleri mahkeme bilgisi dâhilinde tamir ve termim edip vakıftan 250 kuruş alacağı var iken Hacı Yahya'nın hilâf-ı inha bir yolla mütevelli olduğu anlaşılmıştır. Yeni kadı Mehmed Efendi, Hacı Yahya'nın görevine son vermiş ve Hacı Hafız'ı aynı

---

26 Demirel, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, s. 131.
27 *UŞS.* 210/147-481.
28 Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhat-ı Fıkhiyye Kamusu*, V, s. 88-89.
29 Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 339-340.

göreve iade etmiştir.[30] Dava kaydı elimizde mevcut olmadığından, şikâyeti Hacı Yahya'nın yaptığı tam anlaşılamamakla birlikte önceki mütevelliyi onun görevden aldırdığını tahmin etmek zor değildir. Benzer şekilde, yapılan şikâyetlerin her zaman gerçeği yansıtmadığı mahkeme kararlarından anlaşılmaktadır. Nitekim 1881'de Hacı Ömer Efendinin oğlu Osman Efendi mahkemeye yaptığı müracaatta mahallelerinde bulunan Meşârikiye Cami vakfı mütevellisi Mehmed Efendi b. Halil Efendi'den şikâyetçi olmuştur. Osman Efendi, vakıf gelirini zimmetine geçirdiği ve caminin harabe bir hale gelmesine sebebiyet verdiği iddiasıyla Halil Efendi'yi hıyanetle suçlayarak mutemed bir kimsenin mütevelli tayin edilmesi talebinde bulunmuştur. Vakıf mütevellisi Mehmed Efendi ise vakfiye şartlarını hatırlatıp vakıf muhasebe kayıtlarının her sene vakıf müdürü tarafından kontrol edildiğini belirtince dava reddedilmiştir.[31]

Bazı mütevelliler için yapılan şikâyetlerde, azledilmeyi gerektirecek çok sayıda suiistimalin bir arada bulunduğu görülmektedir. Mesela 1766 yılında Karaburç Cami Vakfı mütevellisi Seyyid Abdullah, camiyi "*adem-i rağbet ve ihtimâmından nâşi harabâ ve galle-i vakfı bil-külliye ekl ve bel' erbâb-ı vazîfelerini edâda tekâsül ve muhâlefet ve câmi-i mezkûrun lâzım ta'mîr ve termîminde kusûr ve hıyâneti zâhir olmak*" gerekçesiyle kadı arzı üzerine görevden alınmış ve yerine Seyyid Mehmed Şerif görevlendirilmiştir.[32] Mütevelliler, kendi kusur ve ihmalleri sonucu meydana gelen zararları tazmin etmekle yükümlü olmalarına[33] rağmen ne Seyyid Abdullah'ın ne de aşağıdaki misallerde vereceğimiz diğer mütevellilerin herhangi bir tazminle yükümlü kılındıklarını görememekteyiz. Bu konuda elimizdeki istisna kayıtlardan biri 1870 yılına ait bir mahkeme kaydıdır. Buna göre, Halilürrahman vakfı mütevellisi Ömer Efendi, vakıf dâhilinde bulunan Hindiyan Tekkesi şeyhi Abdullah oğlu Veliyüddin'i, vakfın üç bin kuruşunu zimmetine geçirdiği iddiasıyla şikâyet etmiştir. Gerçekleşen duruşma sonucunda iddia ispat edildiğinden vakfa ait söz konusu miktarın mütevelliye ödenmesine karar verilmiştir.[34]

19. yüzyılın sonlarına doğru Urfa Kadı Mahkemesine yansıyan en önemli şikâyetlerden biri Halvetî Tekkesi olan Hacıgazi Tekkesi Vakfının mütevellisi Osman Efendi'nin mahalle sakinlerinden yaklaşık 20 kişi tarafından şikâyet edilmesi olayıdır. 1884 senesi başlarında yapılan bu şikâyet kaydında Osman Efendi'nin uzun bir müddetten beri tekkenin mütevellisi bulunduğu ancak "*vâridât-ı vakfı menâfi-'i zâtiyesine sarf ve hasr ve ekl ve bel' iderek dergâhı külliyen metrûk ve derûnunda bulunan hücerâtı dahi hayvan ahuru ittihâz eylediği*" ve bu sebeple "*cihet-i tevliyetin Osman Efendi üzerinden ref' ile ehil ve erbâbından birine tevcîhi*" talep edilmiştir. Şikâyetin tahkikinden sonra iddiala-

30 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri,* s. 132.
31 *UŞS.* 225/44-13.
32 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri,* s. 84.
33 Akgündüz, *Vakıf Müessesesi,* s. 336.
34 *UŞS.* 214/89-170.

rın doğru olduğu, mütevellinin dergâhın mülklerini korumak bir yana vakıf gelirini zimmetine geçirerek menfaatine sarf ettiği, tekkeyi hayvanlarına ahır yaptığı ortaya çıkmıştır.[35] Çeşitli vesilelerle kayıt altına alman konuyla ilgili benzer kayıtlarda, Osman Efendi'ye izafe edilen suçlar; "*vâridât-ı vakfı menâfi-'i zâtiyesine sarf ve istihlâk etmek*", "*hücerât-ı dergâhı ahur ittihaz etmek*", "*ba'zı mevkufât-ı vakfı bi-gayri vech-i şer'i kedike rabt ve tahvîl etmek*" ve bu suretle "*vakfa hıyânet etmek*" şeklinde ifade edilmiştir.[36] Mahkeme tarafından ifadesi alınan Osman Efendi, söz konusu suçları reddedememiş, böylece vakfa ihanetinin sabit olması üzerine de tevliyet görevinden azledilmiştir. Yerine Hacıgazi Mahallesi'nden Arabizâde Mehmed Şerif b. Abdülkadir Efendi mütevelli nasb edilmiştir.[37]

Bazı mütevellilerin, tayinden sonra emanet ve ehliyet şartlarını taşımadıkları ya da bu vasıfları kaybederek vakfa ihanet ve hıyanet ettikleri görülmektedir. Hacı Abbas Vakfı'nın mütevellisi Hacı Mustafa oğlu Ahmed, 1855 senesinde "*hilekâr olduğu ve evkâf-ı mezkûreye ihânet ve hiyâneti huzûr-i şer'-i şerîf-i enverde ve Urfa Meclisi'nde tebeyyün ve tahakkuk ettiğinden*" denilerek görevinden azledilmiş, yerine Mehaş oğlu Mahmud Efendi getirilmiştir.[38] Ahmed'in hangi tasarruflarıyla vakfa ihanet ettiği ve görevde ne kadar süre kaldığı belirtilmemiş olmakla birlikte bu durumun sonradan ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Ayrıca belgeden Urfa Kadı Mahkemesinin ve kaza meclisinin vakıfların idaresiyle ilgili birlikte araştırma ve tahkikat yaptırdığı, görevlerini sûistimâl ettikleri tespit edilen yetkilileri görevden uzaklaştırdıkları anlaşılmaktadır.

Toplumu dini konularda aydınlatmak ve insanın manevi dünyasına yön vermek gibi ulvî niyetlerle kurulmuş olan tekkelerin yönetiminde, çeşitli zamanlarda şikâyetler ve olumsuzluklar yaşanmıştır. Ancak bu şikâyetler dikkatlice incelendiğinde, bunların tekkenin manevi lideri olan şeyhlerden ziyade, tekkenin vakıf mütevellileriyle ilgili olduğu görülmektedir. Mesela 1865 yılında, Mevlid-i Halîl Zâviyesi mütevellileri Mehmed ve Ömer Efendiler hakkında, "*hizmet-i vakıfta terk ve tekâsülleri ve emvâl-ı vakfı ekl ve bel' iderek zâyi' ve telef ve ehl-i mürtezikâya vazîfelerini vermedikleri*" şeklindeki şikâyetler üzerine mahkemece tahkikat yapılmıştır. Mütevellilere yöneltilen suçlama, vakfa ait malı zimmetine geçirmek, vakıf işlerinde kusurlu davranmak ve vakıf mülkünü telef ederek vakfı zarara uğratmak ve görevlilere haklarını vermedikleri iddiasıdır. Neticede adı geçen mütevellilerin "*muhâlıf-i şer'i şerîf ve muhâlıf-i nizâm-ı şer'i vâkıf hâl ve hareketleri şer'ân tebeyyün eylediği*" denilerek görevlerine son verilmiştir. Kadirî erkânın icra edildiği Mevlid-i Halil Zaviyesi'nin tevliyetine,

---

35 *UŞS.* 226/304-638.
36 *UŞS.* 226/510-213.
37 *UŞS.* 226/304-638; *UŞS.* 226/510-213.
38 *UŞS.* 205/39-82.

emin ve mutemed bir kimse olan Hasan Efendi oğlu Hacı Bozan Efendi tayin edilmiştir.[39]

Urfa'da mevcut olan vakıfların önemli bir kısmı gelir ve idaresi evlada hasredilmiş olan evladiye vakfıdır. Bu vakıflarda, gelirin cüzi bir kısmı hayır cihetine şart koşulmuş geri kalan önemli kısmı da çeşitli oranlarda erkek evlad veya hem erkek hem kız evlad arasında bazen eşit bazen de İslam miras hukukundaki oranlarda pay edilmiştir. Evladiye vakıfların idaresi ise vakfiyede belirtilen şartları taşıyan aile üyelerine bırakılmıştır.[40] Mahkemelere çok sayıda vakıf evladı müracaat ederek, evladı vâkıftan olma yahut vakıftan hakkı olan hisseyi alabilme iddiasında bulunmuştur. Bu konuda vakıf gelirinin hissedarları olan ehl-i mürtezikanın mahkemeye yansıyan önemli şikâyet ve iddiaları; tevliyete gelmede vakfiye şartlarına riayet edilmediği, evladı vâkıftan olduğu halde kendisine hisse verilmediği ve vakıf gelirinin uygun şekilde taksim edilmediği şeklindedir.[41]

Urfa Kadı Sicillerinde ehl-i mürtezika tarafından yapılan çok sayıda şikâyete rastlamak mümkündür. Bu konuda İmam Sekâki ve Küçük Ağvan vakıflarına ait birer misal zikretmekte fayda görüyoruz. İlk vakfm mütevellisi Hacı Abuzer, Koltukçu Pazarı'nda bulunan bir bab vakıf dükkânı gelirini evladı vakfa taksim etmeyip "*ahz ve ekl ederek evlâd-ı vakfa hıyânet ettiği*" gerekçesiyle 1856 yılında diğer vâkıf evladı tarafından şikâyet edilmiştir. Livâ Meclisi tarafından yapılan araştırma neticesinde iddianın doğru olduğu anlaşılmış ve Hacı Abuzer görevden azledilerek yerine evladı vâkıftan "*a'kal ve erşed*" olan Seyyid Mehmed oğlu Yahya mütevelli tayin edilmiştir.[42] Küçük Ağvan Vakfı'nın 1873 yılındaki mütevellisi Hasan Efendi ise 2 seneden beri vakıf gelirlerini ehl-i mürtezikaya dağıtmayıp zimmetine geçirdiği iddiasıyla vâkıf evladı tarafından şikâyet edilmiştir. Hasan Efendi'nin dağıtması gereken geliri zimmetine geçirdiği ortaya çıkınca görevine son verilmiş, yerine evladı vakıftan İsmail oğlu Baba Bozo mütevelli naspedilmiştir.[43]

Dervişân fukarasına meşrût olan Ağvân Vakfı ile ilgili şikâyet kayıtları ve görev değişiklikleri, bu vakfm 19. yüzyıl ortalarında gerektiği şekilde idare edilmediğini göstermektedir. Yukarıdaki mütevelli değişiminden bir müddet önce de mütevellisi Dâdoğlu el-Hâc Allahverdi, vakıf malını gerektiği şekilde koruyamadığı gerekçesiyle azledilmiştir. 1854 yılındaki bu kayıtta birer bâb ev ve dükkânın harap olmasında, zamanında tedbîr almayan mütevelli kusurlu bu-

---

39 *UŞS.* 206/15-27.

40 Yasin Taş, "Osmanlı'mn Son Yüzyılında Urfa'da Kadın Vakıfları", *History Studies*, Yıl 2015, C. 7, S. 1, s. 209.

41 Ehl-i mürtezikanın bu konudaki bazı talepler için bkz. *UŞS.* 205/151-342; *UŞS.* 205/225-520; *UŞS.* 219/83-126; *UŞS.* 210/72-296; *UŞS.* 221/462-162; *UŞS.* 221/522-279; *UŞS.* 226/384-812.

42 *UŞS.* 205/141-317.

43 *USŞ.* 228/431-810.

lunmuş ve "*ef'âlinden dolayı azli lâzım gelmiş*" denilerek yerine Seyyid Arşah oğlu Hacı İbrahim getirilmiştir.[44]

Vakıflardaki mütevellinin vefatı veya istifasıyla vakfın tevliyeti boşaldığında evladı vâkıftan herhangi bir kimse, mahkemeye müracaatla bu makama yeni bir mütevellinin nasbını isteyebildiği gibi mahkeme herhangi bir talep ve müracaat olmadan da vakfa bir mütevelli atayabilmekteydi. Vakıf yöneticileri olan mütevellilerin vakfı idare esnasında vakıf mülkünü korumak ve vakfın hizmetlerinin devamlılığını sağlamak için gerektiğinde tedbir alması gerekmektedir. Mütevellinin vakıf mülkünü koruma konusunda aciz kalması yahut tembelliği sebebiyle vakfın zarara uğraması halinde onun görevden alınması icap etmektedir. Bazı vakıf görevlilerinin idare ettikleri vakıflarda görev ve sorumluluklarını hakkıyla yerine getirmedikleri için görevden alındığı görülmektedir. Hindiyân Dergâhı'nın mütevellisi Faslı oğlu Şeyh Veliyüddin, 1875 senesinde vakıf "*hizmetlerini terk ve tekâsül eylediği*" gerekçesiyle görevinden azledilmiş yerine Kerküklü Abdurrahman oğlu Şeyh Rıza Efendi'ye bu görev tevcih edilmiştir.[45]

Mütevellinin, vakfın işlerini idare etmekte aciz kalması, ileri derecede yaşlanması veyahut herhangi bir hastalığa yakalanması dolayısıyla görevden alındığı olmaktaydı. Nitekim 1725 yılında, bugün mevcut olmayan ve yeri de tespit edilmeyen Mahmudlu adlı mescitte yevmî bir akçeyle mütevelli olan Seyyid Ahmed, "pîr ve alîl" yani yaşlı ve hasta olduğu gerekçesiyle görevden alınmıştır.[46] Vakıf görevini tek başına idare edemeyecek şekildeki yaşlı ve hasta kimselerin yanına görevli olarak ikinci bir mütevelli ya da nazır tayin edilebilmekteydi. Hacıgazi Tekkesi postnişini ve mütevellisi Erbillî Şeyh Abdülkadir Efendi'nin 70 yaşını geçmesi ve ihtiyarlığı sebebiyle vakıf işlerini idare etmekten aciz hale gelmesi üzerine, 1890 senesinde evladı vâkıftan Abdülkadir Efendi oğlu Şeyh Mehmed Bakır Efendi, postnişin Abdülkadir Efendi'nin yanına mütevelli olarak görevlendirilmiştir.[47]

Vakıflara ikinci bir idareci tayinlerinde her zaman yaşlılık ve hastalığın gerekli bir şart olmadığını bazen şer'î mahkemenin, mevcut mütevellinin vakıf işlerini tek başına yürütemediğine kanaat getirerek re'sen yanına bir nazır tayin ettiği de görülmektedir. Mesela 1874 yılında Nimetullahbey Vakfı mütevellisi Ramazan oğlu Kara Ağa'nın yanına bir nazır tayin edilmesinin vakıf için daha faydalı olacağı kaydedilerek güvenilir bir kimse olan Muhammed Salih oğlu Abdullah Bey tayin edilmiştir.[48] Aynı şekilde Şah Hüseyin Vakfı'na 1877'de mütevelli tayin edilen Maheyzâde Hacı Ali oğlu Salih Efendi'nin yanına 4 gün

---

44 *UŞS.* 205/55-122.
45 *USŞ.* 213/335-687.
46 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri,* s. 184.
47 *UŞS.* 221/520-274.
48 *UŞS.* 213/116-1382.

sonra Cündîzâde Hasan oğlu Hacı Bekir Ağa nazır olarak görevlendirilmiştir.[49] Keza 1896'da Hacı Mustafa Vakfı'nın mütevellisi Zehir Ali oğlu Hacı Mustafa, vakıf işlerini idare etmekten aciz olduğunu belirtip istifa edince yerine kardeşi Ömer Lütfi mütevelli, Ömer oğlu Hacı Mehmed Sinan da nazır tayin edilmiştir.[50]

Mütevellilerin, vakıf mülklerini kiraya vermesi, kiraları toplaması, gerektiğinde mülklerin tamir ve tadilatına bakması, ehl-i mürtezika denilen çalışanlara ve vakıf evladına vakfiyede belirlenen ölçülerde ödeme yapması ve harcama işlemlerini titizlikle kayıt altına alması gerekmekteydi. Söz konusu meşakkatli işleri yapamayacağına kanaat getiren bazı vakıf idarecileri kendi rızalarıyla görevden çekilirdi. Mesela Şah Hüseyin Vakfı mütevellisi Cündîzâde Halil oğlu Hacı Bekir, mahkeme huzurunda vakfın "*umûrunu bi-temamiha edâ ve îfâya iktidârı*" olmadığını belirterek kendi hüsn-i rızasıyla görevden çekilmiştir.[51] Aynı şekilde vakfiye şartlarına önem verildiği ve tevliyet şartlarına hâiz olmadığına inanan bazı mütevellilerin kendi istekleriyle görevden ayrıldıkları görülmektedir. Mesela 1891 yılında Mızrakçı Pazarı'ndaki Sıddıkiye Mescidi Vakfı'nın mütevelliliğine tayin edilen Mukimzâde Mehmed oğlu İsmail; göreve geldikten 11 gün sonra vakfın evlada meşrût olduğunu öğrendiğini oysa kendisinin evladı vakıftan olmadığını belirterek istifa etmiştir.[52]

Vakıfların idaresinde asıl olan, vakıf kurucusunun vakfiyede tevliyet için belirlemiş olduğu şartlara riayet edilmesidir. Farkına varılmadan bu şartlara aykırı atama yapıldığı yahut vakfiye şartlarının oluşmadığı durumlarda, atanan görevlilerin istifası sağlanarak vakfiye esaslarına göre yeni atama yapıldığı görülmektedir. Nitekim yukarıda belirttiğimiz üzere 1880'lerde Hacıgazi Tekkesi'nde mütevelli Osman Efendi, vakıf işlerinde hıyanetinin ortaya çıkmasından sonra görevinden azledilmiş, yerine Arabîzâde Mehmed Şerif Efendi mütevelli tayin edilmişti. Durumun arz edildiği Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti, dergâha ait vakfiye suretinde tevliyet cihetinin, postnişin olan şeyhe meşrut olduğunu belirterek bu görevin Mehmed Şerif Efendi'ye tevcihin "*hilâf-ı şart-ı vâkıf*" olduğunu belirlemiş ve onun bu görevden istifasını sağlanmıştır. Tekke'nin şeyhi olan Erbillî el-Hac Abdülkâdir Efendi'nin meşihat cihetine tevcihi için gönderilen arz yazısında kendisine meşihat ile beraber tevliyet görevinin de verilmesinin uygun olacağı ifade edilerek her iki görev birarada tevcih edilmiştir.[53] Aslında Hacıgazi Tekkesinin mütevelliliği önceki yıllarda da benzer bir durumla karşılaşmıştı. 1795 senesinde tekkenin mütevellisi Zeynelabidin Efendi'nin vefatından sonra ecanibden Seyyid el-Hac Mehmed, tevliyetin kimseye ait olmaması sebebiyle adına bir berat çıkartmış ancak Zeynelabidin'in oğlu Abdurrahman,

---

49 *UŞS.* 210/68-288.
50 *UŞS.* 218/222-202.
51 *UŞS.* 210/68-288.
52 *UŞS.* 222/90-136.
53 *UŞS.* 226/510-213.

Divân-ı Hümâyûn'a arzuhal sunup babasının ölümünden sonra hak sahibi olduğunu iddia etmiştir. Şehir kadılığı; tarafları, ehli mürtezikayı ve mahalle ahalisinin görüşünü aldıktan sonra naib Mehmed Emin'in arzıyla bu görevi Abdurrahman'a tevcih etmiştir.[54] Bu kayıtlar, bazı atamalarda vakıf evladı ve mahalle halkının etkili olduğunu gösterdiği gibi aynı zamanda Halvetî erkânının icra edildiği Hacıgazi Tekkesinin meşihatında uzun yıllar kimsenin bulunmadığını dolayısıyla tekkedeki irşad faaliyetlerinin belli aralıklarla aksadığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

4. Vakıf Çalışanlarının Görevden Alınması

Osmanlı uygulamasında vakıf görevleri genel olarak, vakfiyede belirlenen şartlara haiz olmak ve ehliyet sahibi bulunmak şartıyla babadan büyük oğula geçmekteydi. Evladın bulunmadığı yahut ehil olmadıkları durumlarda görevli kişi, kasr-ı yed veya ferağ denilen bir usul ile görevini ehliyet sahibi birine devredebilmekteydi.[55] Hurufat defterlerine yansıyan çok sayıda kayıttan anlaşıldığına göre babanın vefatından sonra göreve ehil çocukları bulunmasına rağmen dışarıdan bazı kimseler, berat alarak bu göreve gelmeye çalışmaktaydı.[56] 1739 yılına ait bir kayda göre, Korkmaz Cami Vakfı'nda 2 akçeyle nazır olan Şeyh Ahmed'in vefatından sonra yerine Seyyid Alaaddin için tevcih arzı verilmişken, Mukim İsmail adlı şahıs "hilâf-ı inha bir takrible kendi üzerine berat ettirip" göreve devam etmemiştir. Kendisi için "*ismi mevcûd cismi nâ- mevcûd*" denilen İsmail, bir müddet sonra görevden azledilmiştir.[57] Benzer şekilde 1783 yılında Musa Efendi Camisinde 5 akçeyle imam hatip olan Seyyid Ali'nin vefatından sonra aynı görev oğlu Seyyid Yusuf Halife'ye verilmek üzere iken aherden Mehmed adlı bir şahsın, vefat eden Seyyid Ali'nin oğluyum diyerek berat aldığı anlaşılmıştır.[58]

Bazen de ister evladı bulunsun ister bulunmasın hâlihazırda görevli bulunan kimsenin vefatı beklenmeden yalan beyanlarla berat alanlar olmaktaydı. 1784'te Seyyid Ahmed Halife Akçamescid köyündeki Şeyh Raşid Türbesinde türbedarlık yaparken, muaraza ve münasebetinin olmadığı Şeyh Mehmed adlı biri "ben Seyyid Ahmed'in oğluyum ve babam öldü" diyerek berat almış, durumun ortaya çıkmasından sonra da tezviratta bulunduğunu ikrar ve itiraf etmiştir.[59] Şehir sakinlerinden bazıları, berat alabilmek için İstanbul'a kadar gidip buradaki bürokrasi üzerinden bağlantılar kullanarak, vakıf görevlerine geçebilmeye çalışmaktaydı. 1775 yılında Hacıyadigar Mescidi imamı Kara Molla Mehmed'in vefatından sonra görev Sofuzade Mehmed'e tevcih edilmişken,

---

54 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri,* s. 203.

55 Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 337-338.

56 Ertan Gökmen, "Osmanlı Devleti'nde Din Görevlilerinin Göreve Atanma ve Görevden Alınması: Manisa Demirci Örneği (1690-1830)", *Diyanet İlmi Dergi*, Aralık 2006, C. 42, S. 4, s.114.s. 117.

57 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri,* s. 60.

58 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri,*101-102.

59 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri,*212.

"*ashâb-ı ağrazdan Ahmed nâm kimesne hîle ve tezvîr sulûkundan nâşi Asitaneye gelüp*" Kara Molla Mehmed'den sonra görevin oğlu Halil'e kasr-ı yed edildiğini ancak Sofuzâde'nin haksız bir şekilde berat tevcih ettirdiğini belirtmiştir. Belgenin devamında Ahmed'in bu şikâyeti, Halil'den sonra görevi üzerine almak için yaptığı anlaşılmaktadır. [60]

Vakıflardaki imamet, hitabet, vaizlik, aşırhanlık gibi dini ilmi gerektiren görevlere getirilen kimselerin şer'i mahkemede imtihan edildikleri ve ehil olanların bu görevlere atandıkları bilinmektedir. Haksız surette berat alanların bu görevlere ne kadar ehil oldukları başka bir sorundur ki bazı belgelerde bu kimselerin ifa edecekleri görevlere ehil olmadıkları açıkça görülmektedir. 1760 yılında Ulu Cami'deki duâgûy vazifesinde bulunan Hafız Ahmed'in vefatından sonra Hacı Mehmed Emin Halife'nin bu göreve getirilmesi için arz sunulmuş iken "nâ-müstehak ve adem-i ehliyet" olan Seyyid Murteza'nın bir yolunu bularak berat aldığı tespit edilmiştir.[61] Collab nahiyesindeki Câbirü'l-Ensari Zaviyesi Camii'nde 1775 senesinde yevmî 7 akçeyle imam olan Seyyid İsmail'in ise "zümre-i avâm vecihle nâ-lâyık ve nâ-müstehak" olduğu halde bu görev için hilâf-ı inha surette berat aldığı kaydedilmiştir.[62]

Evladiye vakıflarında, muhtemelen gelirinin ve imkânlarının fazlalığı sebebiyle vakıf mütevelliliği için bazen yıllarca mücadele edildiği görülmektedir. Hacı Mihman Mescidi Vakfı'nın 1731 yılındaki mütevellisi Hacı Veli, vakıf malını "*ekl ve izâ'at ve emvâl-ı evkâfa mukayyed olmadığından mâ'ada mürtezikâyı vakf kendülerinden râzı olmamak*" gerekçesiyle kadı Mehmed arzıyla görevden alınmış ve yerine evladı vâkıfın erşedi İsmail Halife mütevelliliğe getirilmiştir. Yaklaşık bir yıl sonra yeni kadı İbrahim'in arzıyla da "*azli icâb eder bir hali yoğ iken evlâdiyet iddi'âsında olan İsmail'in hilâf-ı inha*" yoluyla göreve getirildiği belirtilerek görev tekrardan Hacı Veli'ye verilmiştir. Vakıf evladı arasındaki bu çekişmenin bitmediği bir yıl sonraki kadı kararında ortaya çıkmıştır. Aynı kadı tarafından verilen ikinci karar da, Mola İsmail'in evladı vâkıfın erşedi olduğu ve azledilmeyi gerektirecek bir durumu olmadığı halde, aherden Hacı Veli'nin hilâf-ı inha şekilde kendisine berat aldırdığına karar verilerek bu görev tekrar İsmail'e tevcih edilmiştir.[63]

Vakıf çalışanlarının görevlilerinden azledilmesinin nedenlerinden biri de atandıkları görevlerini hakkıyla yerine getirmemesi ya da görevi terk etmesidir. 1736'da Ulu cami'de 1 akçe vazifeyle loğkeş bulunan İsmail, "*câmi-i şerîf fevkine çıkıp hizmetinde kusûru olup rağbet etmemek*" gerekçesiyle mütevelli Hafız Cabir arzıyla görevden alınmış ve bu görev bir başka adaşına verilmiştir.[64]

---

60 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri*, s. 172
61 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri*, s. 46.
62 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri*, s. 222.
63 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri*, s. 165-166.
64 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri* s. 43-44.

1700'de Ulu cami vakfında yevmi 1 akçeyle kâtip bulunan kişi hizmetinde tembellik gösterdiği gerekçesiyle vakıf mütevellisi Şeyh Ali'nin arzıyla görevden alınmış ve yerine Şeyh Ali getirilmiştir.[65]

Osmanlı toplumunda görevlerine uygun davranışlar içerisinde bulunmayan vakıf görevlileri, görevlerini yapmakta zorlanmakta, halkın nazarında itibarlarını kaybetmekte ve yaptıkları görevlere şüphe ile bakılmaktaydı.[66] Bunlardan göreviyle bağdaşmayan hal hareketlerde bulunanların görevine son verilmekteydi. Nitekim 1726'da İmamkulu Mescidi'nin imamı Ahmed ise, "*erâzil-i nasdan olub emânete iktidârı olmamak*" gerekçesiyle kadılık tarafından görevden alınmıştır.[67]

Bazı vakıf görevlilerinin herhangi bir işleme gerek duymadan ve kimseye haber vermeden görevi terk ettikleri görülmektedir. 1694'te Samsad Kapısında loğkeş olan İshak, terk-i hizmet ettiği gerekçesiyle görevinden alınmış, Dizdar Ramazan'ın arzıyla bu görev Receb'e verilmiştir.[68] Halilürrahman Vakfı aşırhanlarından 2 akçe vazifeyle görevli Seyyid Hüseyin, 1732 senesi Ramazan ayında "*ismi mevcûd, cismi nâ-mevcûd olub terk-i hizmetinden*" dolayı görevden alınmıştır.[69] 1814'te da ise Narıncı Cami bünyesindeki medresede müderris olan Mustafa'nın "diyâr-ı ahere" gittiği gerekçesiyle görevine son verilmiş ve aynı görev Şeyh Abdurrahman'a tevcih edilmiştir.[70]

Vakıflarda bazen aynı hizmet cihetine birden fazla kişi atanmakta bu sebeple hizmet akçesi taksim edilmekteydi. Bazı durumlarda, çalışanlardan birinin diğer göreve ait hisseye göz diktiği ve bu vazifeyi uhdesine almak gayesiyle haksız bir şekilde berat almaya çalıştığı olmaktaydı. Mesela 1756 yılına ait bir belgeye göre Halilürrahman Vakfı'na ait 10 akçelik seccâdenişinlik görevi, Seyyid Mustafa'nın vefatından sonra dördü Şeyh Mehmed, ikisi Mehmed'e ve dördü Şeyh Ali'ye olmak üzere üç kişiye taksim edilmişti. Şeyh Ali'nin vefatından sonra Mehmed'in, Şeyh Ali'ye ait dört akçelik imamlık görevine göz dikerek adına berat aldığı Şeyh Ali'nin oğlu Seyyid Abdülbaki tarafından dile getirilmiş ve bu sebeple Mehmed görevden alınmıştır.[71]

---

65 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri,* s. 40.
66 Gökmen, "Osmanlı Devleti'nde Din Görevlilerinin Göreve Atanma ve Görevden Alınması", s.114.
67 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri,* s. 178.
68 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri,* s. 141.
69 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri,* s. 94.
70 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri,* s. 152.
71 Karakeçili, *Hurûfât Defterleri*, s. 96.

SONUÇ

Osmanlı döneminde Urfa kazası vakıflarında bazı suiistimaller ve görevden almalar gerçekleşmiştir. Bu kapsamda vakfiyelerdeki şartlara riayet etmeyen ve vakıf mülkünü vakfın gayesine aykırı olarak kullanan mütevellilerin bir kısmı görevden alınmıştır. Aynı şekilde kusurlu hareketleriyle vakfı zarara uğratan yahut alması gereken tedbirleri zamanında almadıkları için vakfın zarar görmesine yol açan mütevellilerin görevine son verilmiştir. Ehli mürtezika paylarını zamanında ödemeyenler ile bu hakkı gasp ettiği anlaşılan kimseler şikâyet halinde kadı mahkemesi ve şehir meclis idaresi tarafından teftiş edilerek soruşturulmuş, soruşturma neticesinde görevden almalar gerçekleşmiştir. Mütevelliler içerisinde yaşlılık veya görevini yapmaya engel teşkil edecek derecede rahatsızlığı olanların bir kısmı kendi hüsn-i rızalarıyla görevlerini bırakırken bazıları da yetkililer tarafından görevlerinden el çektirilmiştir.

Vakfı idare ederken herhangi bir nedenle azledilmeyi hak eden mütevellilerin tamamı kadı hükmü yani mahkeme kararıyla azledilmişlerdir. Vakıf görevlileri hakkında yapılan şikâyetler Urfa Kadılığı ve kaza meclisi tarafından titizlikle incelenmiş, suçu sabit görülenler mahkeme kararıyla görevden alınmıştır. Belgelere yansıdığı kadarıyla bu dönemde mütevellilerin görevden azledilme nedenleri arasında, vakfa ihanet etme, zimmetine para geçirme, vakıf mülkünü gerektiği gibi koruyamama yahut bu mülkü şahsi menfaati için kullanma, vakfı açık bir şekilde zarara uğratma, ehl-i mürtezikaya hakkını vermeme, vakfiyede belirtilen mütevelli olabilme şartlarını taşımama ve haksız bir yolla berat edinme gibi hususlar ön plana çıkmaktadır. Mütevelli dışındaki vakıf çalışanlarının görevine son verilmesinde ön plana çıkan hususlar, hak sahibi olmadığı halde bir şekilde berat alarak göreve gelme, görevinde tembellik gösterme, görevini hakkıyla yerine getirmeme, görevini terk etme ve görevle bağdaşmayacak vasıflar taşımaktır.

KAYNAKÇA

- Urfa Şeriyye Sicilleri (UŞS) Defter No: 205, 206, 208, 210, 213, 214, 217, 218, 219, 221, 222, 225, 226, 228.
- Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.
- Bilmen, Ömer Nasuhî, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1969, IV.
- Çakar, Enver ve Uzun, Celalettin, *Hurufat Defterlerinde Harput*, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ 2017.
- Demirtaş, Hasan, "Vakıf Araştırmalarında Kaynak olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği", *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2012, S. 37, ss. 47-92.
- Ergin, Osman Nuri, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkışâfı*, İstanbul 1936.
- Gökmen, Ertan, "Osmanlı Devleti'nde Din Görevlilerinin Göreve Atanma ve Görevden Alınması: Manisa Demirci Örneği (1690-1830)", *Diyanet İlmi Dergi*, Aralık 2006, C. 42, S. 4, ss.109-120.
- İnalcık, Halil, *Şair ve Patron*, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2003.
- Karakeçili, Enver, *Hurûfat Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazası*, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, Şanlıurfa 2017.
- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İz Yayıncılık, İstanbul 2002, I.
- Kazıcı, Ziya, *İslâmî ve sosyal Açıdan Vakıflar,* Marifet Yayınları, İstanbul 1985.
- Kunter, Halim Baki, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.
- Kurt, İsmail, "953/1546 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defterine Göre Para Vakıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Şubat 1998, S. 112, ss. 153-180.
- Memiş, Şerife Eroğlu, "Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarında Hurûfât ya da Askeri Rûznamçe Defterleri ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerif Örneği, *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2013, S. 39, ss. 115-146.
- Özcan, Görgün, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1972, III.
- Şeker, Mehmet, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- Taş, Yasin, "Osmanlı'nın Son Yüzyılında Urfa'da Kadın Vakıfları", *History Studies*, Yıl 2015, C. 7, S. 1, ss. 191-211.
- Tuğluca, Murat, *XVII. Yüzyıl Sonu Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Turgut, Bahattin, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", *İA*, MEB, İstanbul 1986, C. 13, ss. 153-172.

SONUÇ

Osmanlı Urfası I. ve II. ciltler ile kadim bir yerleşim olan Urfa'nın, tüm Osmanlı devri boyunca, kentin geçirdiği dönüşümleri ele almaktadır. Osmanlı Urfası serisi, Urfa'nın Osmanlı döneminin başlangıç, orta ve olgunluk dönemlerine ait mekân, kavram, kurum ve olaylar hakkında değerlendirmeler sunmaktır. Şehirler, mekân ve alan ekseninde varlık kazanmış kültürel örgütlenme biçimidir.

Kültür şehirleri etkilemektedir. Şehirde konut ve nüfus yoğunluğunu, arazi kullanımını, açık alanların varlığını, mimarî ve estetik ülküleri ve şehirde yaşama verilen anlamları büyük ölçüde kültür ile değiştirir. Bu çalışma kadim bir kültüre sahip Urfa'nın, Osmanlı kültür havzası hakkında bilgi vermektedir. Ancak Osmanlı dönemi Urfası'nın mekânsal, kavramsal, kurumsal açıdan yaşadığı değişim, gelişim ve kırılmalarını değerlendirmektedir. Urfa Doğu-Batı güzergâhında önemli bir ticaret şehridir. Urfa çeşitli ölçeklerdeki ticaret faaliyetlerinin yoğunlaştığı güzergâhlar üzerinde kurulmuştur. Bu özellik hem mekânsal hem de ekonomik örgütlenmeyi etkilemiştir. Şehirde hanlar ve kervansarayların çokluğu, şehrin ekonomik ve sosyal canlılığının bir ifadesidir. İslam şehri Hill, Harem ve mikat alanı olarak üç ana bölgeye ayrılır. Hill yerleşim alanı, Harem korunaklı, doğal haliyle geleceğe taşınması istenen alan, Mikat ise Hill ile harem bölgesinin geçiş alanıdır. Bu sınıflama dinî olduğu kadar sosyokültürel değerleri de içerir. Osmanlı şehrinde ise iki parçalı işlevsel alan söz konusudur. Bunlardan biri "Pazar Sahası" diğeri de konut alanlarıdır. Urfa'da hanlar-bedesten bölgesi iş merkezleri sahası; yerleşim sahası olarak da mahallelerdir. Şehrin kalbi durumunda olan alanda sadece kâr getiren faaliyetler yer almamaktadır. Sözkonusu alan eğitim, sağlık, yardımlaşma ve diğer faaliyetleri de bünyesinde bulundurmaktadır.

Osmanlı Urfası değerlendirildiğinde, mahalleler dini ayrışma yaşanmakla birlikte, bazı mahallelerde birlikte yaşamın sürdüğü ve ciddi bir sosyal ayrışmanın olmadığı görülmektedir. Konut alanları çok sayıda tetimmeye/tetirbeye (çıkmaz sokağa) sahiptir. Tetimmenin varlığı mimari bir zorunluk olduğu kadar mahremiyeti veya özel alanı da ifade etmektedir. Osmanlı şehrinde şehre-küstü mahalleler olmasına rağmen Osmanlı Urfası'nda "çığarki mahalleler" vardır. Çığarıki mahalle; sur içinde yerleşme imkânı bulamayanların sur dışında yerleştikleri alanlardır. "Çığarıki mahalleler" olarak ifade edilen sur dışı Dergezenli ve Kamberiye mahalleleri şehrin tarihsel sosyolojisi açısından ayrıca değerlendirilmesi gerektedir.

Urfa gibi antik ve ortaçağ'da fizikomatematik bir geleneğe sahip kenttin, öncü uygarlıklara ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Osmanlı evresinde ise Urfa, artık fizikososyal bir geleneğin mekânı olmuştur. Bu gelenek daha çok matematiksel düşünceden ziyade sözlü kültürün etkin olduğu, alaylı bir geleneği

ifade eder. Osmanlı dönemi Urfası'nın değişim sürecinde ilim, mistizm, ticaret kültürü sonrasında folklorik evreye dönüşen bir entelektüel çabanın yaşandığı görülmektedir. Entelektüel birikim açısından da kayda değer kurumlar medreseler, tekkeler, zaviyeler ve okullardan oluşmaktadır. Hâlbuki fizikomatematiksel kültürün hâkim olduğu dönemlerde Urfalı âlimler, bilim dallarının tümünde eserler vermişler ve öğrenciler yetiştirmişlerdir. Bu eserlerin metodolojik ve disiplinlerarası oluşu ayrıca kayda değerdir. Benzer bir durum, Urfa bürokrasi tarihinde de geçerlidir. Bu nedenle Osmanlı dönemi Urfası'nda Ortaçağ'daki gibi ünü sınırları aşan bir ülema sınıfından bahsetmek mümkün görünmemektedir. Osmanlı bürokrasisi seyfiye (ordu mensupları), ilmiye, kalemiye (kâtipler) ve saray hizmetlilerinden oluşmaktadır.[1] Yönetici sınıfın ilk parçası seyfiye yani kılıç sahipleridir. Osmanlı Devleti fetih ve gaza temeli üzerine oturtulduğu için uzun süre seyfiye, ilmiye ile birlikte yönetici sınıfın en etkili kanadını oluşturmuştur.[2] Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren seyfiye ile birlikte üstünlüğü elinde tutan ilmiye, yönetici sınıfın ikinci büyük kanadını oluşturmaktadır.[3] Osmanlı dönemi Urfası'nda seyfiye sınıfında öne çıkan bir şahsiyet olmamasına ragmen "Paşa" payesi verilen aşiret reisleri bulunmaktadır. Benzer bir durum meşayih sınıfı içinde geçerlidir. Osmanlı Urfası'nda eğitim veren kurumlarının gerilemesiyle kentteki ilim, tasavvuf ve meslek erbabları, rol model olmaya başlamıştır. Ortaçağ ve Osmanlı Klasik çağın önde gelen müsbet ilimler alanında uzman ilim adamları yerine dinî ve mistik alanda uzman meşayih ve din adamlarının sayısında ciddi bir artış söz konusudur. Bu süreçte kente entelektüel çevreler tekkeler, cemiyetler, meslek loncaları ile müzik/eğlence gruplarından oluştuğu görülmektedir. Ortaçağ ve Osmanlı klasik çağı meşayih geleneği ile medrese kültürünün tüm izleri silinmiş tekke ve medrese veya yerel ülema nezaretinde alınan eğitimle yeni bir entelektüel tabaka oluşmuştur. Bu süreşte bir yandan yerel ulemadan dini ilimler eğitimi alınırken diğer taraftan bir tarikata intisab edilmiştir. Bu süreçte yetişen bazı ünlü meşayih ve ilim adamları ise şahsi çabaları sonucunda varlık gösteren şahsiyetlerdir. Dönemin belki de en önemli özelliği, kurumsallaşma açıdan açmazların var olmasıdır. Osmanlı Dönemi Urfası'nın tartışmasız entelektüel şahsiyeti hiç şüphesiz ki hikmet şairi Yusuf Nâbi (1641–1712)'dir. Saray ile direk irtibatı olduğu olması açısında, Urfalı Nâbi'nin entelektüel derinliği tartışmasızdır. Urfa tasavvuf tarihinde zirve şahsiyetlerinden biri de Sind tarafından gelen Nebih Efendi'dir. Nebih Efendi, Nakşibendî tarikatının Müceddidiye koluna mensuptur. Anadolu'ya halefleri vasıtasıyla Nakşibendi etkisini hissettirdiği anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın so-

---

1 Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Çev: Mehmet Harmancı, 1. cilt, E Yayınları, İstanbul, 1994: s. 377-390.

2 Kılıç sahipleri iki ana guruptan müteşekkildir. Kapıkulu askerleri ve eyalet askerleri (tımarlı sipahiler). Kapıkulu ordusu devşirme kökenlilerden oluşan, merkezde bulunan ve doğrudan padişaha bağlı olan askerlerdir. Ulufe adı altında üç ayda bir düzenli maaşlar almışlardır. Kapıkulu ordusu Yeniçeri Ocağı, Cebeci Ocağı, kapıkulu süvarileri gibi bölümlere ayrılmıştır. Osmanlı ordusunun sayıca kalabalık bölümünü ise eyalet askerleri oluşturmaktadır ve temelinde tımar sistemi vardır

3 Halil Cin, Gül Akyılmaz, Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni, 2. Baskı, Mersin 2000, s. 261.

nuna doğru vefat eden Şeyh Nebih Efendi, Urfa, Kerkük, İstanbul ve Bursa arasında mistik bir köprü kuran önemli bir şahsiyettir.

Osmanlı Devletinin son döneminde Urfa ülemesı, meşayihi ve bürokratlarının tavırları, ayrıca araştırmaya değer bir husustur. Bu çalışma söz konusu dönemin bürokrasisi, meşayih ve ulema profilini göstermesi açısından önemli veriler sunmaktadır. Ayrıca Osmanlı Urfası, Osmanlı modernleşmesinin yaşandığı 19. Yüzyılda, Osmanlının batı ile entegre olma çabasında, Urfa'nın nerde durduğuna dair bilgileri de vermektedir.

Sonuç itibariyle Urfa'daki 500 yıllık Osmanlı mirası; bilinmeyi ve ders çıkarılmayı beklemektedir. Gelecek nesillerinde Urfa üzerindeki haklarını koruma adına, şehrin korunması ve geleceğe taşınması gerekmektedir.

ŞANLIURFA
KOÇVİRAN KÖYÜ
KAYI BOYU MEZARLIĞI

Koç Şekilli Mezar Taşları
Kayı İşaretleri

Fotoğraflar
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Koçviran köyündeki Kayı Mezarlığında bulunan ok ve yaydan oluşan Kayı işareti.

Koçviran köyündeki kaya mezarlık alanı.

Koçviran köyünde sekizgen yıldız desenli bir sütun başı.

Mezarlık alanından genel bir görünüm.

Mezarlık alanından genel bir görünüm.

Kayı mezarlığında bir mezar taşı.

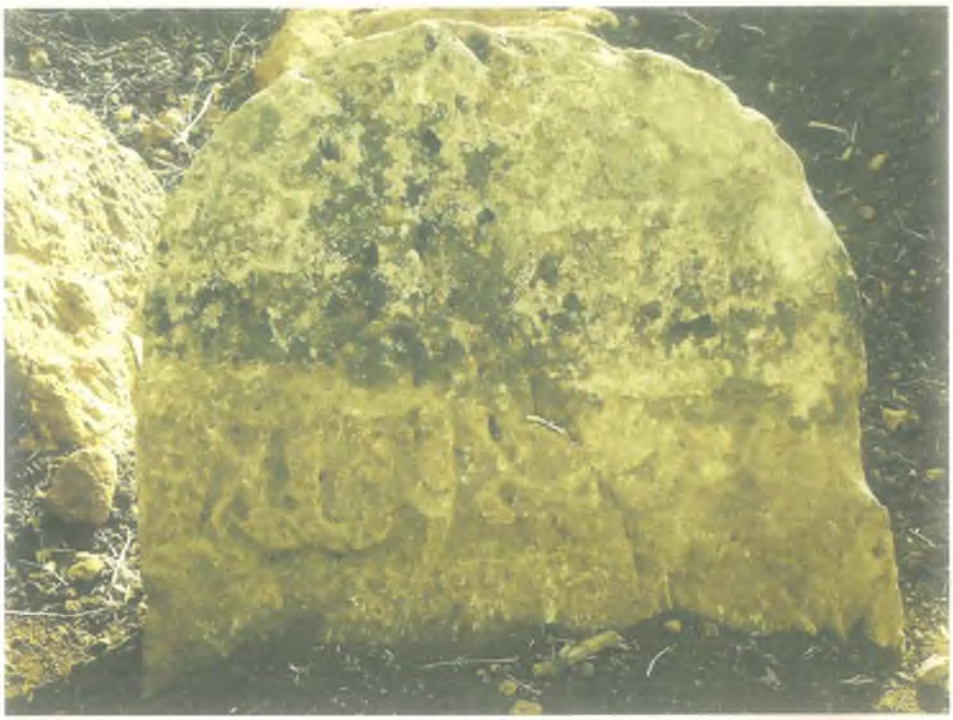

Kayı mezarlığında bir mezar taşı.

Koçviran köyü ve Kayı mezarlığından bir görünüm.

Kayı Mezarlığında mezar taşları.

Koçviran köyündeki Kayı mezarlığında süslemeli bir mezar taşı.

Kayı Mezarlığından genel görünüm.

Sandukalı bir Kayı mezarı.

Az tahrip olmuş Kayı mezarlarından bir görünüm.

Az tahrip olmuş Kayı mezarlarından bir görünüm.

Köy yerleşimi ile iç içe girmiş Kayı mezarlık alanı.

Sekizgen yıldızlı bir Kayı mezarlık taşı.

Kayı mezarlığının bir başka açıdan görünümü.

Koçviran köyündeki Kayı mezarlığında süslemeli bir mezar taşı.

Definecilerin tahrip ettiği bir Kayı mezarı.

Bozulmamış sandukalı bir Kayı mezarı.

Kayı mezarlarından bir görünüm.

Kayı mezarlarından bir görünüm.

Vadiye doğru uzayan Kayı mezarlığından bir görünüm.

Definecilerin tahrip ettiği bir mezar.

Koç şeklinde bir mezar taşı.

Köyde evlerin duvarında kullanılmış bir ok-yay işaretli taş.

Mezarlık alanından bir görünüm.

Kayı mezarlığında yazılı bir mezar taşı.

Mezar taşının yakından bir görünümü.

Farklı bir açıdan Kayı mezarlığı.

Farklı bir açıdan Kayı mezarlığı.

Bozulmamış Kayı mezarları.

Kayı mezarlığıda bulunan koç figürlü bir taş.

Kayı mezarlığıda bulunan koç figürlü bir taş.

DİZİN

A

Aba 334
Abdülkâdir Erbilî 198, 199
Ahî 169
Ahmed 290
Alaca 333
Amid 273
Ankara 273, 275, 276, 278, 281
Aşiret Alayları 260
Avârız 275, 276, 277
Ayıntab 273

B

Bakır 341
Barak 358
Berazi 358
Birecik 315
Boya 339

C

Car 335
Cündîzâde 466

Ç

Çarmelik 135
Çuka 336
Çürük Su 24

D

Debbakhane 24
Değirmen 24
Demografi 269
Deri 340
Diyarbakır 431

E

Ermeni282, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 290
Ermeni Vakıfları 375
Evliya Çelebi 275

F

Fransız 279
Fütüvvet 169

G

Gümrük 327
Güneydoğu 273, 274

H

Hacı Gâzî 465
Halep 273, 275, 281, 285, 286, 287, 288, 289, 459
Halilürrahman 290, 460
Halvetî Dergâhı 198
Hamidiye Alayları 257
Harran 284
Haseki 24
Hastane 153
Haşimiye 182

I

II. Abdülhamid 146
Islahat Fermanı 151

İ

İpek 331
İstanbul271, 273, 274, 275, 276, 279, 284

K

Kadın Vakıfları 393
Kahve 344
Kalay 341
Karaköprü 190
Kına 342
Kutnî 334

L

Latin 288, 289
Liva meclisi 349

M

Mali Yönetim 293
Mardin 273
Meclisler 293
Mecma'-ül Bahr 172
Memurlar 219
Mevlid-i Halîl 463
Mezopotamya 269
Muhassıllık 293
Muhtâr 459

N

Nâbî 421
Nimetullah Bey 465
Nüfus Sayımı 349

O

Olivier 279

P

Pamuk 328

R

Rızvâniye 461
Ruha 273, 277, 279
Rumkale 285

S

Sabun 345
Sâkıbiye Tekkesi 200
Sıddıkiye 466
Siirt 273
Siverek 57, 109
Suraiya Faroqhi 279
Suruç 284, 357

Ş

Şah Hüseyin 465, 466
Şazeli Tarikatı 189
Şehir Sokakları 11
Şeyh Ali Dede 189
Şeyh Müslim 184
Şiir 431

T

Tanzimat 290, 349
Tekstil 328
Tetimme 11, 14
Tetirbe 11
Ticaret 317
Türkiye 272, 273, 279
Tütün 345

U

Urfa2, 269, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290
Urfa Gümrüğü 327
Urfa Ticaret Mahkemesi 317
Urfa'nın Nüfus Yapısı 261

V

Vakıflar 455
Vergi 356

Y

Yusuf 290

Z

Zokak 11
Zorunlu Askerlik 367

THG
0223683
HVG
THG0223683HVG